

F
75

8/2135

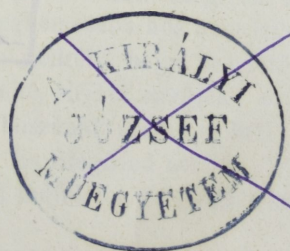
1907

BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTI ÉS KIADJA

CSENGERY ANTAL.

TIZENHETEDIK KÖTET.

PEST,

NYOMATOTT EMICH GUSZTÁV, M. AKAD. NYOMDÁSNÁL.

1863.

2019/4

BUDAPESTI SZEMLE

szemle az 1889

ÖRSZÁGI KÖNYVTÁR

LEHÉLTÉREK KÖNYVTÁR

~~Budapesti Könyvtári Egyesület
Könyvtári Könyvtára
Folyóiratok~~

~~OSZK
KÖNYVÉLOSZTÓ
FŐLŐPÉLDÁNY~~

Ösz. Levélt. Könyvtár
22100/19 68

K É T É P Ó S Z.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

X. — A költemény második felét egészen Kriemhild boszúja tölti be. Két szakaszra oszthatjuk ugyan ezt is; egyik a boszu megfogalmazása, előzményei, készüllete; másik maga a boszu végrehajtása. A tulajdonképi Siegfried-mondán ez kivül esik s egy része a nyugoti Etele-mondának s egy burgondi királyház végpusztulását tartalmazza. De akár a kora hagyomány, akár a nép költői ösztöne, akár egyes énekesek szerencsés lángesze köté össze a kettőt, — mit ma már eldönteni nem lehet, — kétségtelen: hogy a költészet birodalmában a legszerencsésebb fogások egyike volt. Két koronát illőbben s tökélyesebben egymáshoz olvasztani nem lehetne, mint ezeket, hogy külön eredetök világos jelei mellett is oly valódi egy egészet képezzenek, melynek részei mintegy egymásért látszassanak teremtvé lenni. Siegfried haláláért boszúnak kell következni, a legnemesebb hős nem lehet a legundokabb orgyilkosság áldozata a nélkül, hogy vesztétől országok rendüljenek, s a trón, mely elejté, sírjára omoljék; az első rész megkívánja a másodikat. De a boszúnak nincs értelme, engesztelhetlenségének nincs mentsége, ha Siegfried nem az, kinek ismerjük s nem úgy lőn áldozat mint tudjuk; a második rész feltételezi az elsőt.

Ily szoros összefüggés s egymás kiegészítése mellett, önként tolu fel a kérdés, miért nem azt venni föl egyszerűen, hogy a költemény eredetileg mostani egységében született, miért az így összefüggő két részt külön eredetűnek, más más mondakörhöz

tartozónak vélni? Azonban, az irodalom-történeti egyes nyomokon kívül, úgy véljük, belső erősségek, magából a költeményből is elég valószínűvé tehetik, sőt egyedül valóul állapíthatják meg fölvetelünket.

A Siegfried-mondakör magában egy nagy egész. A hős gyermek korán kezdődik, s felette sokban hasonlít a görög Herakles-mondáéhoz. Fő, sőt egyetlen hőse Siegfried, ki a tért pillanatil sem engedi senkinek. Egyes tagjai e monda körnek: a Nibelungkirályiak osztoztatása, — a varázs-csuklya megszerzése, — a sárkány megölése s vérében megfürdés, — a kincs birtokba vétele s a Nibelung óriások és Albrich törpe legyőzése stb. külön kidolgozásokat nyertek, melyek egygyé olvasztva alkotják az egész Siegfried mondát. E mondakör egyik legkivalóbb tagja, Siegfried nőstülése Kriemhilddel, mi épószunk tárgya. Ebben is, természetesen a főszemély maga Siegfried, kinek hős tettei, miket Kriemhild megnyeréséért visz végbe, teszik az ének tartalmát. Ez egész Siegfried mondakörnek méltó és természetes zárköve a Siegfried halála. Ő ugyan büntelen, ha a bűn szót valódi értelmében vesszük, de eleste saját jelleméből s történetéből foly és így szük ségképeni. Nem egy különálló s rajta kívüli gonosztett csak, a mi őt elejti, mikor múlhatlan kellene még következni valaminek, s jelesen a büntetésnek; a Siegfried élete s halála magában bevégzett tragédia lehet, — melyben van már költői igazságtétel, miben megnyugodhatunk. Kivánjuk, kérjük a bosszút; de ha az be nem következne, ha szó sem volna is róla: nem mondhatnók a Siegfried mondát csonkának.

Egy óriási különálló egész túlfelöl az Etele monda. A mellett, hogy földrajzi fekvés szerint, azon országokban s népeknél, melyeket meghódított, vagy csak süjtött, különböző s egymással sokszor ellenkező mondakörök alakultak, melyeknek szintén eltérőleg jellemzett hőse az istenostor hún király: csak egyegy Etele-mondakör is számos, inkább vagy kevésbé önálló tagból áll. Egyes hadjáratait, tetteit, nőstüléseit stb. tartalmazzák ezek, — saját hagyományok szerint; de abban mind megegyeznek, hogy bennök Etele, soha mint történetes mellékszemély, kit mással is föl lehetne cserélni, nem szerepel. Ez történnék pedig, ha a Nibelungének második része csak a Siegfried mondakör egyik tagja volna. Azon szerkezeti különösségnek lennénk tanúi akkor, hogy a tizenkét-

száz strófából álló monda darabban, a tulajdonképi hős meg sem jelen, mert halva van, — s a hatalmas hún király neve, mint háttér szerepel, csak azért, hogy a hősért tervezett boszú kivihe-tőbb legyen.

Igaz, hogy a Nibelungének Eteléjében, mi a mi nagy kirá-lyunkra nem ismerhetünk. S ha jól szemügyre vesszük, nem is az egyik sarkától másikig földült, megrémült Németország iszonyú Eteléje az. E körülmény is a Nibelungének nyugotibb eredete mellett bizonyít, mit főlebb vitatánk. Ez a gyöngö, hajtható jel-lemü, bár szintoly nagy fényü, birtoku s hatalmu hódító, nem más, mint a román s frank mondakör Eteléje. Ott olvadt össze a két (Siegfried- s Etele-) mondakör egyegy tagja; ott kapcsolta-tott — azon egyszerű fogással, hogy Siegfried özvegye tétetek Etele számos nejei egyikévé, — egybe az egymást kiegészítő „Halál“ és „Boszú“, — adatott hozzájuk, később már, a „Nibelung-panasz“ — mi velök szerves egészset nem is alkot. A nagy Detre-monda is belejátszott a „Boszú“ utóbbi részébe. Miről alább bővebben szölandunk.

Etele nejeivel, nászaival nem jöhetnek tisztába a különböző mondakörök. Azokat birálatilag összeállítani sem terünk sem időnk; csak a mi épen reánk tartozik, kisérjük némi megjegy-zéssel. A Nibelungének szerint Attila egynejük látszik. Helke királyasszony meghallván, özvegyen gyászolja, s úgy veszi el helyette Kriemhildet. A két név melyikében ismerjünk a mi mondánk Ildikójára? — mert Helke egyenesen az Ilka névre utal, s Kriemhild és Ildiko is egy gyökkel látszanak birni. A mi mondánk is egynejük tartják, nem csak közvetlen őseinket, Árpádot s vitézeit, de Attilát is. Ildikóval azonban nem élt férje soká, nász éjén halván meg elvérzés következtében. S így tulajdonkép sem egyik sem másikkal Ildikót nem helyettesíthetjük. De ez még csak egy részlet, miben a Nibelungének Etele mondá-jától a mienk idegen. Egyébiránt, Etele székhelyét, ha nem is pontosan, mit nem is várhatunk oly kérdésben, mivel a történet sincs távolról se tisztában, de azért a valósághoz meglehetősen közelítőleg jelöli meg. Blédát, Attila testvérét, is ismeri épószunk. Meg is öleti; csakhogy nem bátyjával, mint a mi hagyományunk, hanem a burgondiakkal.

Ez előre bocsátott megjegyzések után folytassuk munkánkat.

XI. — Tizenhárom évig gyászolta már Kriemhild, meggyilkolt hőstét,

S bevenni nem akarta sehogysem a vigaszt.

Hogy ily hű volt hőséhez, minden dicséri váltig azt.

(Lachm. 1082.)

Ez időben történt, hogy a hunok hatalmas királyának Etelenek nője Helke meghala s ő más nő után nézett körül. Némelyek mindjárt a burgondi királynőt, a niederlandi Siegfried özvegyét, a büszke Kriemhildet ajánlák neki. Etelek ugyan aggodalma van, hogy pogány létére mikép nyerhetné meg a keresztyén nőt? de hívei csak biztatják; kérdi: ki ismeri azt a rajnai vidéket s népet, ki tud az özvegy felől is bővebb hírt mondani? Mindjárt eléáll a bechlári derék örgróf, az öreg Rüdiger; elsorolja a három burgond király testvér nevét s erényeit, dicséri az özvegy ritka erényét, nagy szépségeit; mert ő, úgymond, gyermekkora óta ismerős ama vidékeken, kedvet kap a király s követéül magát Rüdigert rendelve, megbízza őt, hogy Kriemhildet kérje meg számára. A szokott készületek után, hét nap mulva, ötszáz jó hun vitézből álló kísérettel indul meg Rüdiger. Saját hazája Bechlaren felé veszi útját, hogy nejétől Gotelindétől s szép lányától (ki megnevezve nincs) búcsút vegyen, mielőtt a nagy útra indulna. Gotelind örömmel is, búval is fogadja a hírt; igen jó, szeretett asszonya volt neki Helke király-asszony s nem tudja oly jót nyere-e az új úrnőben is? Hetednap innen is tovább mennek a követek s tizenkét nap múlva a Rajnához érkeznek Gunther király országába. Ismétlődik, kevés változással, az a jelenet, mikor Siegfried, tizenkét lovagjával először jött volt Wormsba. Az érkezőket senki sem ismeri. Kérdezik Hagent, mert annak mindenkit ismernie kell. „Még nem láttam őket, úgymond, de mihelyt meglátom, azonnal reájok ismerek.“ Úgy is lesz. Mikor

Bevágat az udvarba a sok derék lovag;

Mind jó szabásu, gazdag ruhákat hordanak.

Most a gyors Hagen így szól: „Ha jól ráismerék,

Mert ez urat nem láttam immár fölötte rég:

Öltözve épen úgy van, mint Rüdiger szokott,

E húnországi jó hős; — s ő is lesz, fogadok.“

(Lachm. 1119. 1120.)

Akkor elébe mennek, nagy örömmel fogadják, s viszik mind-

járt egész tisztességgel a király elébe. Ez is, két öcscsével szívesen fogadja, ülteti a követeket, kérdezi, hogy vannak Etele és Helke?

A hü követ felel rá: „Sok jó üdvözetet
Küld, uram, a Rajnához, a nagy király neked,
És minden daliádnak, és mind ki csak hived —
S szolgálatát ajánlja, őszintén, meghihedd.

S búját is panaszolja királyom, egy nyomon;
Örömszegény lett népe; mert drága asszonyom,
Jó Helke, szép királynénk, dús asszonyunk — halott;
Szép szüzeányok árvák lettek nagy számmal ott;

Nemes fejedelmi lányok, a kiket ő nevelt!
Azért egész országunk keserv, gyász verte fel;
Szegények! senki sincs ki pártjuk fogná nekik.
Pihenni a királyt is gond s bú nem engedik.

(Lachm. 1133—1135.)

Mire, a részvétnyilatkozatok kicserélése után

Jó Rüdiger szól újra, a hü, nemes követ:
„Királyom, többet is még mondok, ha engeded,
Mít mondanom parancsolt erős király uram,
Hogy Helke holta óta folyvást nagy bűja van.

Hirül hozák uramnak, hogy Siegfried özvegyen
Hagyá Kriemhilda asszonyt; ha ez igaz: — legyen
A te akaratoddal, hogy most ő tegye fel
Szép Helke koronáját; kér hős urunk, Etel.“

(Lachm. 1138—1139.)

Gunther szívesen fogadja az ajánlatot, s három nap alatt, Kriemhildtől választ ígér reá. A követeket szállásaikra bocsátják; összegyűlnek a daliák s mind örülnek a hírek,

S tanácsolják is mind; az egy Hagen nem csupán,
Vitéz Gunther királyhoz ekép szól azután:
„Vigyázz, uram, magadra, ha jó dolgod vagyon!
S ha Kriemhild akarná is, te azt mondd: nem hagyom.“

(Lachm. 1149.)

s bármennyit beszélnek a többiek, Hagen makacsul ellene szól. Sok jó vitéze van Etel királynak, s ha az mind Kriemhild alattvalója lesz, — meglássátok, úgymond, mennyi bajt, mi gyászt fog mindnyájunknak szerezni. Főlöské a Hagen ellenzése, Kriemhild, mikor Gere ögróf sietve hirül viszi neki Etele kérését, azon-

nal határozottan így válaszol: „ne üzzetek csúfot szegény fejemből! mi lehetnék én oly férfinak, ki valaha nőtől szerelmet nyere!” Ellenmondása állhatatos. Testvérei hasztalan igyekeznek reá beszélni; csak annyit eszközölhetnek ki, hogy Etele követét maga elébe bocsássa. Az öreg Rüdiger tizenketted magával nyer másnap elfogadást

Kriemhild a szüz kedélyű, bájos királyi nő
Várt a jó Rüdigerre; ez most a mint bejő
Azon ruhában lelte őt, mit naponta hord;
De hölgyein elég sok szép s drága pompa volt.

(Lachm. 1165.)

Különben is meglátszott rajta bűja, mely őt minden pompától s minden örömtől eltiltá.

Körülte ülni sok szép leányzót láttak ott;
S láttak a szép királynén nehéz bűbanatot.
Hő könyek árja — keblén ruháját áthatá.
Jó Rüdiger Kriemhilden ezt tisztán láthatá.

(Lachm. 1168.)

Mind a mellett elkövet mindent, hogy küldetésében eljárjon s rábeszélhesse a bús özvegyet: legyen Etel nejévé. Biztatja szerelemmel, mely a bű'legjobb enyhítője; nagy hatalommal, gazdagsággal, mi annyit elfelejtet. De a hü özvegynek mindenre csak egy felelete van:

„Ha szívem nagy keservét ismerné valaki:
Az új férjet keresnem nem tanácsolna; mert
Én többet veszték egyben, mint nő valaha
nyert.” (Lachm. 1173).

„Hogy lenne kedvem, vágyam“ — a királyné felel
„Megint megosztani ágyam egy hős szerelmivel?
Ki már egyért szenvedtem oly nagy keserveket,
Miket éltem végeig el nem feledhetek.”

(Lachm. 1178.)

De Rüdiger még sem hagy fel kéréseivel; s Kriemhild más napra ígér végválaszt. Addig Geiselher, legkedvesb testvére, s anyja a jó Ute is újra rábeszélni igyekeznek. De mind hiába.

Elgondolá magában: — „Azt tenném? Testem e
Pogánynak, mint keresztyén nő, odavessem-e?
Világ hibáztatását s gúnyját érdemleném!
S ha nekem adná minden országait: — nem én!”

Ebben maradt. De éjjel, egész pitymallatig,
Gondok miatt, a szép nő ágyán nem alhatik.
Pilláiról könyét nem is törülhetle le;
Míg reggeli misére, szegény föl nem kele.

Mise tájat a három király is érkezék;
Gyöngédeden megfогták bús nővérök kezét;
S tanácsolák, hogy a hűnt férjül fogadja el.
— De vidámabbnak őt, nem találták semmivel.

(Lachm. 1188 1190.)

A követek jöttek s a válasz az előbbi volt. . . . .

Nem használt semmi. S mármár reményök vesztik el.
Mikor a királynéval titkon szólt Rüdiger:
Reméli, minden bűját ő helyrehozza még.
— Kriemhild nagy gyásza, mintha kissé hajnallanék. . . .

Mondá a királynénak: „Szüntesd siralmadat!
Ha hunok közt más híved, mint én im, nem akad,
S mind a ki jó barátom avagy hübéresem:
— Ki valaha megbántott, megbánja keservesen!”

A bús hölgynek e szó megvigasztalá szívét.
És szólt: „Jó! esküdj meg, hogy ellenem a ki vét,
Azt megboszulni, esküdj, a legelső te léssz.“
Felelt az ögróf: „Szolgád eskünni erre kész.“

Minden kíséretével megesküszik legott,
Hogy neki hűn szolgálnak; a bátor lovagok
Tesznek, becsületéért mindent, mit tenni kell.
— Lovagi kézadással fogadja Rüdiger.

A hű Kriemhild gondolta: „ha ennyi hű vitéz
Szolgálatát nyerem, ki értem mindenre kész,
Bús özvegy — a világgal még perbe szállanék? —
Igy tán meg lesz boszulva férjem halála még!”

Gondolta: „Sok vitézzel parancsol hős Etel;
Kedvem szerint teendek, majd, valamennyivel.
Sok gazdagsága is van, melyet szétoszthatok.
— Mint itt, a gonosz Hagen, majd meg nem foszthat ott!”

(Lachm. 1195—1200.)

Még csak egy aggodalma maradt fen, hogy Etele pogány. Er-
ről is igyekszik megnyugtadni őt Rüdiger. „Nem egészen pogány
ám, úgymond, az én uram; meg volt térítve egyszer, csak hogy
újra pogánynya lett.“ E vonás is egészen a román mondák Etelé-

jére útal, azon mondák szerint t. i. Olaszországban jártakor a nagy Leo pápa előtt megrémült Etele álomlátás által megintve, keresztén hitre tért volt s mezítláb vezeklett Róma kapuja előtt; de azután ismét elhagyta a kereszt hitét s pogány lön. „És ha, folytatja Rüdiger, te nője léssz, asszonyom, talán még újra megtérítheted őt.“ Az utolsó okra már kezdet ad Kriemhild.

Czélzatosan adók részletesbben e jelenet vázlatát, mert Kriemhild jellemzésére a legfontosabbak egyike, s mutatja, hogy épószunk nem csak az események összeállításában, hanem a kedélyállapotok körül is gondosan s értőleg jár el.

Az elsülyesztett Nibelung-kincsből még jókora mennyiség volt Kriemhildnél félre téve. Ennek egyrészét, búcsúzásokor kezdé itthon elajándékozgatni, nagyobb részét pedig magával akarta vinni, hogy a hunok közt, üdvözléssel, szétosztogassa, Hagen nem akarta engedni; s a királyfiak ellenzése daczára, önféjül elvette az egész kincset.

Mondá: „Soha Kriemhild rám jó szemmel nem tekint.
Azért csak itt maradjon a Siegfried kincse mind.
Ellenségim kezében e kincset nem hagyom;
Tudom, mit tenne Kriemhild, ha övé e vagyon:

Csak innen elvihesse, pártot gyűjt ellenem,
S hadat szerez e pénzzel! De istenemre, nem!
Hisz! melyen elvihetné még elég lova sincs.
Mondjátok meg Kriemhildnek: a Hagené a kincs.“

(Lachm. 1212. 1213.)

Nem is maradt többje: ezer márka aranyánál; azt meg arra adta, hogy elhalt férje lelkéért miséket mondjanak. Búsan búcsuzott, „ki jö velem kérdé, ki kísér el új hazamba?“ Régi hive Eckewárt örgróf mindjárt ajánlkozott, s ötszáz vitézzel vele ment. Száz lány is ment kíséretében. — Az ország széleig még testvérei s sok jó lovag kísérte. Hagen nem volt köztök. Etelehez előre hírnököket küldöttek.

Röviden válaszhatjuk Kriemhild útját Etelehez. Geiselher s a Burgondiak a határig kísérték, ott szeretettel váltak meg. „Akármikor bajod lesz, szólott Geiselher, csak tudósíts s azonnal segítségdre jövök.“ Passauban a püspök, Kriemhild anyabátyja, igen jól fogadta s egészen Bechlarenbe kísérte. Itt Rüdiger neje Gotlind, s leánya, elejökbe jöttek, Kriemhild, hogy Gotlindet jöni

látta, hirtelen leszállt lováról, elébe ment s szívélyesen megcsókolta. A lány annyira megszerette őt, hogy kérte apját, engedje a királynő udvarhölgyévé lenni. Kriemhild mindenki szívét megnyerte jószágával, nyájasságával.

Bár tőle a Nibelungok kincsét mind elvívék:

A ki csak látta, mind'nek megnyerte a szívét.

(Lachm. 1263.)

Igy értek Czezimórba, hol a hún királynak fényes kastélya volt, melyben egykor Helke királyasszony lakott. Itt már Etele nagy kísérete s elő-lovaglói roppant számban csoportoztak az érkező királyné fogadására, keresztyén s pogány, minden nemzetbeli, Etele hódoltságaiból, vegyest csoportozék ott, a kievi orosz, görög, lengyel, oláh, a vad besenyő, kik nyilaikkal mulatságból madarakra lövöldöztek. Negyed nap indult Kriemhild Czezimórból; a király is közeledett, szemközt. Tulnánál, a Duna mellett, találkozott a két kíséret. Etele előtt hűbéres királyok jöttek: Ramung az oláh fejedelem, hétszáz lovassal, Gibecke herceg, a gyors Hornbog, a dán Hawart, a sebes Iring, a thüringi Irnfried, végre a király öcsese Blödel (Bléda vagy Buda) három ezer vitézzel, előzték meg Etelét. Ez, a berini Dietrichel, hűbéresei legvitézebbikével, leghatalmasbbikával jött. A fogadás mindkét részről szívélyes és szeretetteljes volt. Kriemhild, Etelét előbb, azután Blödelt, Dietrichet s Gibeckét, összesen tizenkét lovagot megcsókolt. Az elfogadás alatt fegyverjátékok tartattak. Azután sátorba vonultak el, hol lakoma s nyugalom várta.

Mit szóla Etel, — hire hozzám nem érkezék.

Jobbjában tartogatta Kriemhild fehér kezét.

(Lachm. 1298.)

Reggel útra keltek s Bécsbe jött az egész sereg. Itt volt a lakodalom, mely épen pünkösöd nap esett s tizenhét napig tartott. Számítalan játék, lakoma s ünnepély váltotta egymást. Pompának, bőkezűségnek nem volt határa, Kriemhild oly tisztességet nyert, minőt Helke sem birt soha;

S mégis, ha vissza gondolt, a Rajnapart felé,
Hol nemes Siegfriedével ült, szemét köny telé.

De titkolnia kellett, nehogy meglássa más:

— Hisz régi bánatára jött, im, vigasztalás. . . .

(Lachm. 1311.)

Tizennyolezad nap indultak Bécsből Hunország felé. Hajóik, a Dunán, egymást érték. Etellakában Helke hölgyei, onoka-húga Herrat (Dietrich arája) vezetése alatt fogadták a királynét; ott új ünnepélyek. S Kriemhild hatalmas királynő lett a hunok földén.

Hét évig élt így, tisztességben, hatalomban, mikor fiacskája születék. Nem nyugodt míg azt meg nem kereszteltette; Ortlieb lett a neve. Ismét eltelt hat év s már tizenhárom éve volt, hogy Etelénél vala. De régi baját csak nem feledheté. Csak arra gondolt, mikép bosszúlhatná meg Hagen fején, mit az ellene vétett; nem bocsáthatta meg Gunthernek, hogy elnézte Siegfried vesztét; s nem feledheté, hogy őt egy pogány nejevé lenni kényszerítették. Csak anyjára s Geiselherre gondolt szeretettel. Ily gondolatok hánykódtaták lelkét; s határozása az volt, hogy rokonit, mindenek fölött Hagent, magához hívhassa, -- itt majd bosszút állhat régi sérelmeért. Szépen körülvette a gyanútlan Etelét. Könnyen reábirta, hogy testvéreit s rokonait Burgondból, hívja meg magához. A király örömmel hajlandó reá; s két kedves hegedősét: Werbelt és Schwemmet hivatja, követekül őket választván, huszonnégy jó lovaggal, a Rajnához, hogy az egész rokonságot a következő napfordító idejére, ünnepélyre hívják meg hun-országba. Kriemhild külön is beszél a követeknek s titkos utasításokat ad nekik, nehogy valamelyik, de legfőképp Hagen, kivonhassa az útazásból magát.

Ha kérdik honn barátim, királyok s lovagok: -
Mikép vagyok? — csak arról kérlek ne szóljatok,
Hogy valaha látátok rossz kedvemet nekem;
Azonban megmondjátok nekik üdvözlétem.

Kérjétek, hogy tegyék meg, mit a király izent;
Legjobb, a mit tehetnek irántam, az leend.
Itt azt hiszik: rokonom sincs a föld kerekén;
Volnék lovag! elmennék hozzájok bezzeg én!

Gernot, nemes bátyámnak, mondjátok meg neki:
Hogy földön senki nálam jobban nem szereti;
Kérjétek, hozza el mind, kiket csak szeretünk,
Minden barátainkat; úgy lesz becsületünk.

Geiselhernek mondjátok: ha még engem szeret,
Gondoljon rá, hogy tőle bűm soha sem eredt;
Tudom, hogy szive hozzám most is hű és szelíd,
Azért őt új hazámban látnám örömmel itt.

Anyámnak is mondjátok: leánya mit mivel.

— S ha Hagen vonakodnék jőni a többivel,
Útat azoknak erre, ha ő nem, ki mutat?
Hisz ifjusága óta isméri ez útat.“

A követek csodáltak: mért fekszik oly nagyon
Szívén, tronjéi Hagen, hogy ne maradna honn?
Megértik nemsokára, s bezzeg bánták utóbb
Sok jó vitéz, miatta, szörnyű végre is jutott!

(Lachm. 1355—1360)

Mikor a követek, a két hegedős a kísérettel, a Rajna mellé érkeztek, szokás szerint csak Hagen ismert mindjárt reájok. Kiváncsisággal, de nagy tisztességgel lőnek fogadva. Előadták Etele király szíves meghívását, Kriemhild nyájas izeneteit. Gunther király hetednapra ígért választ nekik, azzal szállásaikra vezették s mindennel ellátták. Geiselher és Ute különös szeretettel tudakozák Kriemhildet. — A király mindjárt összegyűjté udvarát tanácskozássra; elfogadják-e a meghívást? A legnagyobb rész azon véleményen volt, hogy el kell fogadni s Etele országába utazni. Mint gondolni lehet:

Hagennek egyedül csak nem tetszett a dolog.
Guntherhez titkon így szólt: „Jó, ha meggondolod.

Talán csak nem feleddet: mi mit tevének vele!
Kriemhildtől tartanunk kell, szünetlen gondtele.
Urát e kéz ölé meg: — hisz jól emlékezel!
Ugyan miképmehetnénk mi Etelehez el?“

A dús király felelt rá: „Húgom haragja szünt.
Tudod, testvéri csókkal bocsáta meg nekünk
Mielőtt útra indult; ő mindent feleddet,
— Nem öt marja a bosszu, jó Hagen: — tégedet!“

Szól Hagen: „Bár mit mond a követ: ne higyj neki!
Nem ismered Kriemhildet? Ő véle kötsz-e ki?
Becsületed s fejeddel játszol akkor könnyeden!
Örök bosszút forralni — tud Kriemhild, higyj nekem!“

(Lachm. 1398—1401.)

Rumolt, a konyhamester, jó lovag maga is, pártolta Hagen véleményét s tanácsolta a hon maradást. A többiek, nevezetesen Gernot és Geiselher a menetel mellett beszéltek. Az utóbbi gúnyosan mondá Hágennek:

„Hagen! ha bűnöd érzed, hogy megsértetted őt:
Maradj, s vigyázz magadra ne hogy bajod legyen!
De azt ne bánts, ki nem fél — ha hűgunkhoz megyen!“
(Lachm. 1403.)

s Gernot is:

„Mi nem fogunk maradni“ — szólt végre Gerenot,
„Hűgunk oly szeretettel vár mireánk amott;
S ugyan miért ne mennénk? halljuk, mi a panasz?
Kinek nincs kedve jőni — maradjon itthon az!“
(Lachm. 1410.)

De azt világerő sem tenné a büszke Hagen. Nem tanácslá a menetelt, mert veszélyesnek vélte; de ha valaki megy, ő sem marad vissza. Hogy kerülhetné a trónjei Hagen a veszélyt? Kész menni hát. Csak azt tanácsolja: menjenek jó készülettel a hunok földeire; a legjobb vitézek közül válaszszanak ki ezeret:

Gonosz Kriemhild haragja nem árthat úgy nekik.
(Lachm. 1412.)

El is fogadták tanácsát s felszólították az ország legjobb vitézeit az útatásra, Hagen behívta öcsését Dankvartot, nyolezvan vitézével.

A bátor Volker is jött, a hegedős vitéz;
Harmincz derék lovaggal az útra menni kész.

Hogy ki volt ez a Volker? most hadd beszéljem el:
Derék nemes lovag volt, kit hősi hír emel;
Uralkodott Burgondban sok jó vitéz felett.
Hogy tudott hegedülni: nyert „hegedős“ nevet.
(Lachm. 1416. 1417.)

Etele követei indultak volna már haza; s eléggé bosszankodtak, hogy nem kaptak engedelmet az indulásra. Ezt is Hagen akarta; nehogy jó előre hirt vihessenek nagy készületeikről. Csak hét nappal előbb, mint magok indulni akartak, eresztették őket útra. Szerettek volna Brunhild királynéval is beszélni, de oda be nem bocsáttattak.

Brunhild rossz kedvű; ajkán sem mosoly, sem szavak;
Nem láthatjátok őt meg,“ mondá Volker lovag.
„Várjatok holnapot még, akkor tán bébocsát.“
De mind hiába vártak, csak meg nem láthaták. (Lachm. 1426.)

Ute asszonytól azonban elbűcsúzhattak. Házamenet Passauban a püspöknél, Bechlarenben Rüdigeréknél hírt adtak a burgundiak jöttéről. Etélet Esztergomban találták: megöriült a hírnök: Még inkább Kriemhild.

Mondá: „Most Werbel, Schwemmel, hírt mondjatok nekem:
Barátimból ki lesz itt az ünnepélyeken?
Mind meghívám; eljő-e mind, ki csak jőni birt?
Mondjátok, mit szólt Hagen, mikor hallá a hírt?“

— „Közéjük ment a zord hős, egy kora reggelen,
S őket haragos szókkal busitá szüntelen,
S hogy végzés lön: eljönnek mind a hunok közé,
Zord Hagen ezt „Halálnak útjának“ nevezé.

Bátyáid mind eljönnek; egész világ előtt
Nincs jobb három királyfi. Hogy még ki jő velök?
Nem tudom névszerint azt; jó sok nagyhírű hős;
Egyet tudok: velök lesz Volker a hegedős.“

„Azt könnyen nélkülözném“ — a királyné felel,
„A jó, vitézi Volkert, ha nem is jőne el,
Hagent ohajtom én csak: ő az én lovagom;
Örülök is felettébb, ha viszont láthatom.“

Most Etele királyhoz a királyné mene,
Szólt, s szinte ragyogott a nagy örömtől szeme.
„Hogy tetszenek a hírek, jó uram, édesem?
Mire valaha vágytam, most lesz meg, teljesen!“
(Lachm. 1439—1443.)

A király is örült, nejével.

Szolgáinak azonnal parancsolt Etele;
Palotát, termeket, mind ülésekkel tele
— A várvavárt vendégek számára — raktak ott...
Majd hoztak a királyra ezek nagy bánatot!
(Lachm. 1445.)

Eljött az indulás napja. Még egy intést kaptak. Ute asszony kérte most, maradásra, őket; rosz álmát látott: hogy az egész országban minden madár megdőglött. — Hiába; most már Hagen sem akart maradni. Meg is indultak; ezerhatvan lovaggal és kilencezer szolgálával. Mindenütt Hagen volt a kalauz, mint ki egyedül ismert vidékeket, országokat. A Dunához értek. Az nagy áradásban volt, és sehol hajó vagy dereglye, mely annyi sereget

átszállítson. Gunther király hamar megijed és segély nélkül révedez. De Hagen kardját, pajzsát veszi, felesatolja sisakját s indul hajót, hajóst keresni. Csak hamar tiszta forrás kútra talál, melyben szép vízi tündérek fürödnek. Hagen eldugja ruhájakat. Egyik, hízelt hangon kéri: „add vissza ruhánkat, megmondjuk jóvendődöt Etele udvaránál;” s hogy jó kedvet csináljon neki, mond is jó jóvendőt, hogy ott nagy tisztességgel fognak fogadtatni s újtök szerencsés lesz. De mikor a hős visszaadja az elvett ruhákat, a másik tündér más jóslattal váltja fel az előbbi hízelt csalfa ígéretet: hogy jaj ott mindnyájök fejének s élve közülök senki sem látja viszont Burgondot, csak Gunther udvari káplánja. Azután utasítják Hagent, hol talál az egyetlen hajóóra, ki a Dunán átszállíthatja s megmondják, mi nevet hazudjon magának, hogy az érette jőjön.

Megköszönte Hagen s ment a hajósért. Kiáltására elő is jött az, roppant dereglyével, de mikor meglátta, hogy idegen az, ki őt hívá, s nem az, kinek magát mondta: nem akarta átvinni. „Gelfrát az én uram, mondá a hajós, — ki a túlsó partot birja; sok ellensége van s idegeneket átszállítnom nem szabad.“ Hagen erőszakkal akarja elfoglalni a hajót, miután szépen hiába kéri; de a hajós nem enged, sőt evezőjével erős csapást sújt a vitézre. Nincs mit tenni, Hagen megöli a hajóst s elveszi hajóját.

A lovakat a hajóhoz kötik, mely egyszerre ötszáz embert is be birt fogadni s két három fordulással átszállítják az egész kíséretet. Akkor jut eszébe Hagennek a víztündér jóslata a káplánról, s hogy azt meghazudtolja: fogja s a patert bedobja a vízbe. Hiába kéri a többiek, kik a víztündérekkel való találkozásról mit sem tudnak, — hiába rimánkodik szegény pap s igyekszik kiúszni a partra, a zord Hagen az evezővel visszataszítja. Az szegény, visszafordul a túlpárt felé, honnan jöttek.

S bár úszni sem tudott tán: megsegíté az ég,
Hogy újra ama partra, baj nélkül kiúszék.

(Lachm. 1519.)

s ott megrázta magát, megátkozá Hagent:

Ne segítsen az Isten, hogy többé hazajőj!
Szivemből azt kívánom! Nem rajtad múlt hogy meg ne ölj!
(Simr. 1636.)

azzal gyalog megindult hazafelé. S csakugyan ő lőn az egyetlen, ki Burgondba visszatérhetett.

Hagen pedig szétvágta az egész hajót; hisz! nem lesz szükségök reá; s ha ki gyáván visszazaladna, hadd vesszen csúfosan, úgymond, a habokba. Most mondá meg a tündér jóslatát s inté társait, hogy keményen fegyverkezzenek s minden veszély és megtámadás ellen jól tartsák magokat. Tudta, hogy Gelfrát meg fogja támadni őket, hogy hajósáért boszút álljon. Nem is csalódott. Mikor az éj egészen besetédett s ők csak mentek még, Gelfrát, testvérével Elsével, mintegy hétszázad magok, megtámadták Hagent s a csapat azon részét, mely vezetése alatt volt. Oly hirtelen s oly erős volt a támadás, hogy Hagent már leszálították lováról s gyalog kelle küzdenie. Öcscsének, Dankwartnak kiáltott segítségért. Az ott mindjárt levágta Gelfrátot, Else pedig vert hadával megszaladt; a támadóknak százan felül volt a halottjuk; nekik csak négy.

Mikor a határhoz értek, ott egy öreg embert találtak alva. Hagen elvette fegyverét; mit az öreg, fölébredvén, siralmasan panaszkodott. A vitéz visszaadta a kardot s még jól meg is ajándékozta az öreget csak vezesse őket valami jó szállásra, mert ki vannak fáradva s éhezve. Az öreg a bechlári Rüdigert ajánlta nekik, kinek vára közel s ki szívesen látandja. Örömmel fogadták a fáradt hősök s magát az öreget küldék Rüdigerhez, szállást készíteni előre. — Ez az öreg ember Eckewart volt, Kriemhild hü embere, ki őt Eteléhez menetelekor elkísérte volt; most a becsületes öreg, tudva úrnője kegyetlen szándékát, az érkező vendégeket meginteni jött elejökbe.

„Köszönöm ajándékod!“ szolt néki Eckewart

De sajnálom fölöttébb, hogy útađ erre tart.

Még gyűlöletben állsz, hogy megölted Siegfriedet:

Azért jó lesz vigyáznod magadra, meghihedd.“ (Lachm. 1575.)

Rüdiger nagy szívesen fogadta a vendégeket; feleségével, leányával együtt elejökbe ment, s ezeknek előre meghagyta, hogy a három király testvért, meg Hagent, Dankwartot és Volkert, csókkal üdvözöljék; úgy is tettek:

A grófné megcsókolta mind a három királyt;

Leánya is hasonlólag. — Hagen mellettök állt.

„Ezt is“ sugá az apja; rápillantott a lány,

De úgy megijedt tőle, hogy szívesen sem tette talán.

B. P. SZEMLE XVII. KÖT.

Mégis meg kelle tenni, apja parancsolá.
Vegyeg volt arca színe: piros s meg halovány.

(Lachm. 1604. 1605.)

Azután ünnepély, lakoma, egymást követé, mi csak a szíves és tiszteletteljes fogadáshoz tartozott, minő királyi vendégeket megillete. Rüdiger leánya oly szép oly bájos volt az urak előtt hogy az atyához

„Ha én volnék király, mond jó Volker vidoran,
S vón koronám: — szép lányod venném el, jó uram!
Egyebet sem kívánnék: mert lelke jó s nemes,
A szemnek gyönyörűség . . . ő koronára érdemes.“

Felelt reá az örgróf: „Ej, hogy lehetne meg:
Hogy valaha királyok kérnék gyermekemet?
Jövevények vagyunk csak, feleségem, magam;
Ha szép is a leánya, ugyan mi haszna van?“

Gernot reá viszonzta, a daliás vitéz:
„Ha választanom kéne, kit szíüm szeretni kész,
Lelkem csak ily leánya szívét áhitaná.“
Hagen, a hős levente, komolyan szóla rá:

„Ha kis uram Geiselher magának nőt keres:
A grófné büszke törzse oly régi s oly nemes
Hogy szívesen szolgálnok, hűbérem és magam,
Ha koronát viselni közöttünk vágya van.“

Tetszett jó Rüdigernek s Gotlindnak e beszéd,
A három hős királyfi, jártatta rajt eszét,
A hősök mind ohajták. Geiselher fölkele
S megkérte a leánykát; szégyent nem is vallhat vele.

(Lachm. 1614—1617; Simr. 1729.)

Meglett az eljegyzés, hogy majd ha hazamenőben lesznek odaadja nekik Rüdiger a leányt. — Mikor, negyednap, folytatn akarák útjokat, ajándékokat adott a hősöknek a jó Rüdiger s szíves neje.

Gernotnak ajándékol egy jó fegyver jutott,
Melyet nehéz csatában hősen viselt utóbb.
A nemes grófné adta; akkor nem sejtheték:
Hogy e vason veszi még el jó Rüdiger életét. . . .

Gunthernek is, királyhoz illő ajándokot,
— Mit ő kevély örömmel vett tőlök, — adtak ott,
Egész, dúsan zománcozott, szép harczfegyverzetet;
Gunther király meghajlott s örömtől reszketett.

A jó Gotlinde asszony Hagennek is kinál
Ajándokot; hiszen ha elvette a király:
Elfogadhatja ő is, az ünnepekre fel
Ő se menjen a nélkül. De néki mi se kell.

„A mit csak láttam itten“ — szólott a trónjai —
Semmit sem volna kedvem magammal hordani,
Csupán azt az egy pajzsot mi ott függ a falon;
Azt Etel udvarába elvinném — nem is titkolom.

Hogy Hagen ezt kimondá az örgrófné előtt,
Búja jutott eszébe s könyek fojták el őt,
A hős Nudungra gondolt, kié volt e paizs
Kit a zord Wittich ölt meg . . . siratja őt ma is.

De válaszolt a hősnek: „Legyen a pajzs tiéd!
Ki egykoron viselte, oh vajha élne még!
Sok sebben úgy esett el, e pajzsossal a csatán;
Örökre kell siratnom, mint eddig siratám.

Székéről fölkel azzal a grófné szeliden;
A pajzsot önkezeivel leveszi iziben,
S Hagennek odaadja; karjaira veszi az.
Még hősnek így nem illett paizs, az szent igaz.

Színén, világos színben, dús szövet duzzada;
Ragyogóbb pajzsra a nap még nem sütött soha.
Kövekkel volt kirakva; mit, pénzért kérjenek:
Legalább ezer márka ezüstöt érne meg.

(Lachm. 1633 - 1640.)

Rüdiger, ötszáz vitézével kísérte el őket. Mikor hún földre
értek: követeket küldött előre Eteléhez és Kriemhildhez. Örömmel
várták azok az érkezőket.

Ablakban áll a Kriemhild: „Öröm nekem e nap!
Barátim jönnek; sok szép új pajzsot hordanak,
S büszkén ragyogó pánczélt . . . kinek kell aranyom, —
S kész értem boszút állni, — ahoz hálás lesznek nagyon!

(Lachm. 1655.)

XII. — Valami sejtelmesség borong épószunk e részén.
Azon percztől fogva, midőn Kriemhild elszánja magát, hogy Ete-
léhez megy, addig — midőn ablakában állva gyilkos gyönyörrel
szemléli a mint rokonai bevonulnak a királyi várba: minden rész-
letet, minden vonást egyetlen eszme lelkesít meg, a készülő bo-
szuállás eszméje. A közelgő vihar felhőinek gyülekezésére, tor-

nyosulására mutat minden. Számítalan, odavetett szóban jósolja meg azt, szokása szerint, költőnk:

„Mitől sok jó vitéznek lett veszedelme még.
(Lachm. 1353.)

„—bezzeg bánták utóbb;
Sok jó vitéz, miatta, szörnyű végre is jutott.
(Lachm. 1360.)

„Majd hozták a királyra ezek nagy bánatot.“
(Lachm. 1448.)

„Kriemhildnek szörnyen fájtak a Siegfried sebei.“
(Lachm. 1463.)

„— akkor nem sejtheték:
Hogy e vason veszti még el jó Rüdiger életét.“
(Lachm. 1633.)

„Örömmel indulának az ünnepélyre föl;
De Bechlarenbe vissza egy sem tért ennyiből.“
(Lachm. 1647.)

s még számítalan más helyeken.

De a költő által közbevetett eme jóslatos vonatkozásoknál sokkal fontosabbak azok, melyek a cselekvő személyekben szólalnak fel. Ilyenek, hogy csak a legnevezetesebbeket említsük, mindjárt a Hagen nyilatkozatai. Ő kezdettől fogva átlátta a Kriemhild boszúterveit és soha nem feledkezett meg azokról. A tizenhárom évi csöndes özvegység az ő aggodalmát el nem altatta: azért ellenezte folyvást, hogy Kriemhild Etele nője legyen s azáltal alkalmát, erőt és segítséget nyerjen boszútervei kivitelére. Hogy mégis elment, újabb tizenhárom év sem volt elégséges, sem Kriemhild boszúját kioltani, de Hagen aggodalmait elenyésztetni sem. Az Etele és Kriemhildtől jövő, bár oly szives s őszintén szeretetteljesnek látszó meghívás elfogadásának ő a ki legelőször elene szól; s oly erélylyel és határozottsággal, hogy, a mire addig soha ok nem volt, már majd gyávaság vádja esik rá a két ifjabb királyfiú részéről. Mikor már mennek, s az egész útban, nem szűnik meg Hagen aggodalma; sőt minél közelebb Etele országához, annál világosabban látja a fenyegető veszedelmet. A víztündérek intő jóslata, e gyönyörű jelvi mese, csak olyan, mintha az ő lelkében zendülne meg; a káplánról való jóslatot azért akarja kijátszani: hogy végre bizonyosságot lsson; egészen Hagenhez

illő tett: megölni akarni, hideg szívvvel az ártatlan papot, csak azért, hogy vagy a veszélyes jóslatot megghiúsítsa, vagy bizonyosságot szerezhessen annak igaz volta felől. S midőn a jóslat szemlátomást teljesül a pap megszabadulása által: nyilván meg is mondja Hagen, mi vár mindnyájokra. Sajátságos nyilatkozata az is, — miben egy, a mi Toldi mondánkéval egészen rokonos vonásra akadunk, — midőn a hajót, melyen átszálltak a Dunán, darabokra vagdalja, hiszen a hősöknek nem lesz szükségök arra többé, s ha ki gyáva szaladásban keresne menedéket, ne találjon reá. Így löki csolnakát a túlpartra vissza a csehvel szigeti párbajára kiszállt Toldi, Ilosvainknál s utána Vörösmarty és Aranyánál is. Hogy Hagen Gotlindtól a szép pajzsot, mely a hős Nudungé volt (hihetőleg fia, nem pedig első férje Rüdigerének) kéri el: ez is jóslatosan esik; a jó Balmunghoz ily jó paizsra is szükség lesz ott, a hova mennék.

Hagenen kívül Ute asszony és az öreg Eckewart adnak még hasonló jóslatos intéseket. Ute előbb akarta, hogy fiai, az Etel és Kriemhild meghívására elmenjenek, és semmi aggodalmat ez utazás iránt nem táplált szívében. S mégis mikor már épen az indulás napja közelgett, azon éjjel rosz álmot látott. A Kriemhild almaira emlékeztet ez; szintoly jellemzetes, még tán nagyszerűbb amazoknál. Kriemhild legelőször azt álmodta volt, hogy sólymot nevelt s azt két sas tépte el; — azután, hogy Siegfriedjét két vadkan üzte, — két hegy esett reá; mind oly találó álmok. Olyan az Ute-é is; azt álmodja: hogy az országban egyszerre minden madár eldőglött. Ez nagyobb, ez országos veszélyt jelez; s mily találó, mily költői, az épen seregestől útra induló hősöket a sok madár jelképében látni meg. — Megindító az Eckewart jóslata, vagy itt már inkább bizonyos tudásból eredt intése is. Ő leghűbb embere Kriemhildnek, annyira, hogy bár hajlott korban, kész érte elhagyni hazáját; most azonban látja mi készül egykori urai ellen; nem nyughatik, elejökbe megy, várja. A határon leül. Ott a szegény öreget elnyomja az álom. Azonban Hagen, tán helykeségből elveszi kardját. Erre fölébred s megintí őket. Azonban már késő bevenni az intést; minden késő s ők csak tovább mennék, az előre látott veszedelem elébe.

Még egy utolsó intést kapnak, — akkor épen, midőn Etel udvarába érkeztek be. Ezt már valóban késő lett volna követni.

A berni Dietrich, Etel legnemesebb, legfüggetlenebb híve, ki ott elejökbe megy s megmondja nekik, mit várhatnak még Kriemhild boszujától.

Üdvözlek, urak! Gunther s Geiselher, ifju hős!
S te Gernot, Hagen, — te is Volker, jó hegedős!
Te is gyors Dankwart, üdvöz! — Nem tudjátok mi hir?
Hogy niblungi hőséért Kriemhild még egyre sir?

„Sokáig sirhat érte“ — Hagen rá így felel;
„Régóta már vitézét hideg sir nyelte el.
A hún királyt szeresse, most annak hitvese:
Mert Siegfried vissza nem tér, halva se, élve se.“

„Siegfriedet hagyd, nyugodjék! De mig Kriemhilda él:
Addig gonosz szivétől fenyeget sok veszély;“ —
A berni Detre, jó hős, ekkép ejté szavát:
„Niblungok hős királya, vigyázz magadra hát!“

(Lachm. 1662—1664.)

Ennyi intés elég s tán fölöslegesnek látszanék modern költőink előtt. Époszunk végzetessége ennyivel sem elégedett meg. A költő odavetett szavain, a cselekvő személyek nyilatkozatain kívül,—magokba az eseményekbe is rejtett el valami sejtelmest, valami végzetest, mi a közelgő s kikerülhetlen veszélyre int. Ilyennek tekintjük a Dunán való átszállást, megelőző s következő minden körülményeivel együtt. A Duna oly áradásban van, hogy sehöl hajó rajta járni nem mer; e körülmény annyival figyelemre méltóbb itt, mert az egész Nibelungénekekben tán az egyetlen eset, midőn a természet s elemei is belevágnak az eseménybe. Hagen indul hajót keresni; a vízi tündérekkel való mesés találkozásáról már szóltunk; különös, hogy azok megintik a nagy veszély felől, s mégis tőlök nyert útastást, hogy találjon hajósra s hogy szedje azt reá álnévvel. Hogy a cselelt észrevett s hajóját átengedni vonakodó hajóst, a bős Hagen oly soká, szépen, ígéretekkel is kéri előbb, — ezt a zord hős jelleméből meg sem magyarázhatnók, ha arra nem gondolnánk, hogy a tündérekkel való találkozása némileg megzavarta szokott nyers kedélyhangulatát s őt bizonyos lágyabb, ábrándos vagy elmerülő kedélyre hangolta; végre is az ellenszegüléstől visszatér saját hajthatlan jelleme s megöli a hajóst. . . . Mikor épen átlépnék a határfolyót: már gyilkossággal kénytelenek kezdeni. Végzetesen követi az első vértettet a máso-

dik még nagyobb: Gelfrát s száz vitézének megölése, a túlsó par-ton. Ez int: hogy minden lépésüket vérrel kell jelölniök a hún földön. Neki szilajulva, vad elszánással léptek a partra, mikor a káplán csudálatos megszabadulása után Hagen kimondá sorsukat: s ez elszánás csakhamar véres tettet is érlelt, midőn a hajósa haláláért boszús Gelfrát reájok támadott. Ez episod, — egyetlen az egész műben, mely közvetlen következkések nélkül látszik maradni — csak akkor nem fölösleges, ha czélját így magyarázzuk; költőnk e sötét nyitánnyal akarja bevezetni a sötétebb tragédiai katasztrófot, mely az előbbit annyival múlja iszonyban fölül — mennyivel az ártatlan halálnál a rettenetes boszuállás iszonyúbb.

Époszunk e harmadik negyedrésze azonban nem mindenestől ily setét s a derültebb színezetnek is van még hely engedve benne, mielőtt, mint alkonyt a vak éj, a következő boszu fekete képe egészen ki nem szoritja. Magán a víztündérekkel való találkozásán is — szomorú következkései mellett — valami nyájas, kedélyes színezet ömlik el, a mint a közelgő Hagen a vizet locsogni hallja, mintha töltögetnék, — a mint a megijedt tündérek előle szemérmesen a vízbe bújnak, — a mint ruháikat elrejtí, — a mint pajkos esellel azt tőle kiváltják — mindebben játszi pajzánság van, hogy szinte feledjük a jelenet komor jelentőségét.

Nagyobbszerű, s magába a történet léterébe vágó részlet, a Kriemhild fényes fogadtatása Etele birodalmában. Az egész, a hún király gazdagságát, világbiró nagy hatalmát tükrözi vissza. Az ünnepélyek fénye, az előtolakodó kisérek roppant tömegei, a diadalmenetet fényessé tevő hűbéres királyok, a legtávolabbi világtájokról beözönlő különböző nemzetiségek — mind arra emlékeztetnek, hogy nem egy közönséges király nászában vagyunk. Kriemhild férjhez menetelével, még Siegfried megboszullatása végett is, soha sem békülhetnénk ki, ha bárki más lenne férje, nem a világ ura, a királyok legyőzője, az isten ostora. A Siegfried özvegyének csak Etele lehet második férje. Kriemhild fényes fogadtatása, Etelenek iránta érzett szerelme, a húnok közt megjelenése által előidézett hatás, múlhatlan szükséges mozzanatok, a katasztróf eszközésére; örömmel s borzalommal látjuk mint emelkedik a legnagyobb befolyásra új hazájában a királyi nő, mint nyeri meg népét, mint veszi egészen kezébe férje szívét: — mert tudjuk hogy mind e befolyás csak boszúja eszköze leend.

És ha a költészet varázsa sokszor-épen abban áll, hogy legellenkezőbb érzéseinket költse fel s tartsa ébren: itt ez legnagyobb mértékben van végrehajtva: ohajtjuk Kriemhild boszuját s rettengünk tőle; szeretjük növekedő hatalmát s borzadozunk láttára. Igen szerencsés s valóban művész eljárásnak kell azért tartanunk, hogy ez előkészítő jelenetek: a nő kérés, Kriemhild útazása s fogadtatása, — a setét elősejtelmekre némi vigasztaló, fényes színezetet vetnek s így enyhítőleg hatnak.

Azonban e résznek legnyájasb, legüditőbb részlete azon kis epizód marad, midőn a burgondi királyok s vitézek Rüdignél időznek. A bechlári öreg örgróf, neje s leánya, kezdetől fogva rokonszenves alakok. Most egész jószágukban tűnnek föl, s különösen a két nőt lehetlen nem szeretnünk. Az anya, ki csókkal fogadja érkező vendégeit, nekik vidító multságokat szerez, a távozóknak dús ajándékokat, s oly gyöngéden ad, ki hős fia pajzsától sziveszakadva válik meg s mégis megválíék vendégeért: oly nemes, oly ösbáju alak. Leánya, kiért szinte szívünk fáj, hogy nevét nem tudjuk, a legszeretetre méltóbb virágbimbó, mint a költemény kezdetének Kriemhildje, a bájos szűz ara, tükröződnek ismét vissza benne; ő is nyájas csókkal közeledik a vendégekhez, de a zord Hagentől megretten, sejtí-e, hogy kurta boldogsága e setét szírtén törík meg? Örülünk, hogy a kedves Geiselher arája lesz, kit a burgondiak közül legjobban szeretünk; de már eljegyzésök egy méla utógondolattal jár. „Fehér kezével Geiselher mily gyors vala körülölelni aráját! Mily kevéssé élvezheté a leányka ezt!“ (Lachm. 1623.) S mégis, bár tudjuk, hogy egymást viszont sem láthatandják, hogy boldogságuk még virágjában elhull: — örömmel nyugszik meg lelkünk ez édes, szelid képen! — Előtte utána, öldöklés, gyász — mint viruló szigetecske az árban, egy virágos rózsabokor a sivatagban, áll e jelenet előttünk. Mi hamar követik a vigasztalanság képei!

Megjegyzésre méltónak tetszik előttünk azon állás is, melyet épószunkban a hegedősök foglalnak el. Volker a „hegedős“ — tulajdonkép hős s szintoly nemes ur, mint Hagen, Dankwart s a többiek; hegedősségét inkább multságból üzi — de mindenesetre ez is már a hegedősök tisztas állására mutat. Etel két hegedőse, Werbel és Schwemmel azonban valóban zenészei a királynak — kik háztartási személyzetéhez tartoznak, mint most az udvari ze-

nészek. De hogy mily tisztas állásban s becsületben vannak, mutatja követségök. A hatalmas Etel király, midőn neje királytestvéreit ünnepélyes látogatásra hívja meg udvarába, nem tartja azokra nézve sértőnek, magához illetlennek, hogy követségét két hegedőse vezérelje s Wormsban azok úgy fogadtatnak, mintha Etele birodalmának legtekintélyesb főurai közül valók lennének. Az Etele korának, s még inkább azon kornak, melyben épószunk kelt vagy összeállított, jellemző vonása: e becsülés, melyben a dal és lantfiai részesülnek. A hegedős — legrégebb hagyományainkból sem hiányzik — s majd tekintélyesb majd kevésbé kitünő állásban — de mindenütt megtaláljuk főuraink, fejedelmeink, királyaink környezetében; az akkori nyugotibb országokban, hol utóbb lovagok s hercegek, fizetett dalnokaikkal versenyben pengeték a lantot, — még inkább. És e kor s vidék épószát hiányosnak kellene mondanunk, ha a hegedősök ily helyzetét a lovagok mellett, feltüntetni s kellőleg kiemelni elmulasztaná.

XIII. — Mint a művészet minden tárgyainál általában, itt is nehéz megvonni a szigorú határokat, az átmenetekben. Az öldöklések még nem kezdődtek meg; de a mint a burgondiak Etele udvarába beléptek s Kriemhilddel először találkoznak: a boszu már megkezdődött. Érett gyümölcs, melynek csak le kell esnie.

Nagy kíséretével jött, a szép Kriemhild, alá.

S a Nibelungokat álnok kedélylyel fogadá.

Geiselhart megcsókolta és kézen fogta ott.

Erre Hagen, szorosbra kötö a sisakot.

Ha így van az üdvözlés: — szól Hagen e miatt —

Vigyázzanak magokra a burgond hősfiai!

Holott másképp fogadják a királyt, s híveit:

Bizony, rossz helyre jöttünk az ünnepélyre itt.

Amaz szól: „Üdvözöljön, a ki lát szívesen;

Kedvedet, üdvözléssel, de én nem keresem!

Szólj, mit hozsz Rajnántúlról, mit hozsz Wormsból nekem,

Hogy oly igen érdemelnéd nyájas üdvözlétem?”

Ugyan minő beszéd ez? — szól Hagen rá viszont. —

Azt vártad, hogy neked még ajándékot hozunk?

Tudtam minő gazdag vagy, hatalmad ismerem:

Még kincset a hunokhoz — hogy hoztam volna én?

De kérdelem még tovább is, mi engem érdekel:

A nibelungok kincsét hová tettétek el?

Az mind az én sajátom: tudjátok magatok.
Etele országába abból mit hoztatok?

„Ördögöt hoztam néked!“ mond Hagen mérgesen,
„Van nekem mit emelni: pajzsomon, vértemen,
A sisakom aczélból, a szablya is elég. . . .
Számodra súlyos kinszet azért nem czipelék!“

(Lachm. 1675—1679, 1682.)

Nem is az aranyt kérem, a sors annyit hagyott:
Hogy ezzel én beérem — s a nélkül elvagyok.
Gyilkolás, kettős rablás: — mit rajtam tettetek
Szegény fejem, kárpótlást ezekért sürgetek!

(Simr. 1798.)

A fegyverek letevése fölött itt is megújult a vita, mi már Brunhildnál is volt. Kriemhild el akarja szedetni a hősök minden fegyverzetét, de Hagen ellene szegül, s Gunther sem adja.

Kriemhild meg erre így szólt: „Oh jaj, e sérelem!
Miért nem hagyja bátyám és Hagen, — örzenem
A fegyverét s paizsát; — meginté valaki.
Jaj volna a fejének, csak tudtam volna: ki?“

A büszke Detre erre haraggal válaszolt:
„Fejedelmi véreidnek én adtam ezt a szót!
Hagent is én intém meg, tudd meg, más senki nem!
Föl hát, pokol arája, mit tehetsz ellenem?“

Kriemhild magát e szóra fölöttébb szégyelvé;
Félelemmel is nézett a hős Dietrich felé.
Nagy gyorsan távozott el, nem szólt egy szót se még,
Csak ellenére rá-rá fordítá gyors szemét.

(Lachm. 1685—1687.)

E fogadtatás elég, sok is volt Hagent újra figyelmeztetni mit várhat tovább. Hogy a fenyegető veszélylyel annál bátrabban mehessen szembe, társat keres magának, kivel egymás oldalától perczig se távozzanak. Volkert, a hegedőst választja ki erre. Félre hívta őt, s míg a többiek még mind a külső udvaron ácsorogtak, ők a palota alá mentek s ketten egy padra, épen a Kriemhild terme ablaka alá leültek. A királyné meglátta őket ablakából, eszébe jutott minden bánata, s haragja felforrt szívében. Udvara hősei a mint elébe mentek, megláták, hogy előbbi kedve eltűnik s bánata okát tudakozák. Ő Hagenre útal, ki minden ke-

servének, mostani rossz kedvének oka, s rámutatott a mint ott Volkerrel ül a padon. Mindjárt vállalkozott hatvan dalra, megbozolni a királyné sérelmeit s indultak a trónjei ellen.

De úgy találta Kriemhild, hogy számuk még csekély,
S a hősökhez, mogorva arczával így beszél:
„Tanácsolom, pörbe szállni ne merjen senkisé;,
Hagenre hogy mernétek menni ily kevesen?“

(Lachm. 1705.)

Erre aztán négyszázan gyültek össze, hogy a kettőt megtámadják.

S hogy látta a királyné jól fegyverkezve mind,
Igy szól a daliákhöz, s egyszersmind kézzel int:
„Alljátok meg egy kissé s halljátok meg szavam.
— Koronásan megyek le hozzájok én magam.

Halljátok meg magától, hogy mit tett ő velem,
— Nem fogja eltagadni, a milyen szentelen —
A bösz trónjéi Hagen; s ha hallátok szavát:
Mi érje büntetésül — nem is kérdem tovább.“

(Lachm 1708. 1709.)

Megindultak. Volker, hogy látta közeledni a koronás királynét, fel akart előtte állani; de Hagen nem engedte; „nem, ugymond, azt vélnék gyávaságból teszszük s félre akarunk innen vonulni.“ Akkor keresztbe fektette térdén a Siegfriedtől elvett kardot a Balmungot s úgy várta be büszkén és daczosan Kriemhildet s kíséretét.

A királyné volt első belekötni.

Mondá: „Mondd csak, te Hagen, ugyan ki hitt ide?
Hogy mertél országomba hivatlan jöni, te?
Tudod mi gyász ért engem karodnak általa;
Bizony, ha jó dolgod volt: el nem jövéél vala. . . .“

Hagen felelt: „Biz engem nem is hitt senki sem;
De hívtak ide három királyt nagy szivesen,
Ők uráim, azoknak én meg hűbérese . . .
Nem hagyom magok menni, harez — s ünnepeyre se.“

Amaz: „De mondd tovább csak: hát azt miéri tevéd,
Hogy úgy magadra vontad szörnyű boszúm hevét?
Siegfriedet te öled meg, szerelmes férjemet,
Kit siratok örökre, míg sír el nem temet.“

„Mit sok haszontalan szó?“ — viszonz amaz. — „Elég!
 Én vagyok hát a Hagen, a ki szived felét
 Hős Siegfriedet megölte; azért lakolt meg ő:
 Mért volt Kriemhild Brunhilddal szemben kötekedő?”

Ne félj, magas királyné, nem tagadom soha,
 Hogy minden bánatodnak csak én valék oka.
 Jöjjen kinek bosszú kell, bár nő, vagy férfi bár . . .
 Hazudnék ha tagadnám, hogy tőlem eredt a kár.“

Kriemhild felelt: „Vitézek, halljátok im szavát:
 Mit tett velem! . . . Nem kértem, mi érje őt, tovább.
 Etele daliái, tudjátok mit tegyetek.“
 Ott váltanak a hősök villámtekineteket. . . .

(Lachm. 1725—1730.)

De egy sem merte Hagent, Volkert megtámadni. S Kriemhildnek megalázva, de annál lángolóbb bosszúval kelle visszatérnie.

Volker most fölszólítá Hagent, csatlakozzanak a többi urakhoz, kik még mind az udvarban vártak elfogadásra. Fölkeresték azokat, s Detre és a többi hűbéres király vezetése alatt Etelehez mentek mindnyájan, ki őket szívesen fogadta. De a vihar szárnya már föl volt oldva s gonosz szellemei neki szabadítva. Mind két részről jól érezték ezt. A mikor este a vendégek fáradtan fekiünni akartak s bucsút is vettek Etelétől jóéjszakára, — a sok hűn katona oly tömegekben szorongott s csoportozott körültek, hogy Hagen s Volker csak egész erővel s fenyegetésekkel törhettek utat magoknak s uraiknak. Nagy teremben, pompás ágyak voltak valamennyiök számára készítve. Várták is a nyugalmat, melyre bizony szükségök volt; de az ifjú Geiselhert is roszt sejtelmek kínozták.

„Oh jaj nekünk e szállás!“ Geiselher fölkiált.
 „Jaj, mind a ki velünk jött a Duna partin át!
 Néném, bár nyájas arcezzal, jó szóval fogadott:
 Beszujától fejünkre csak halált várhatok.“

(Lachm. 1765.)

Hagen biztatja az ifjút, ne féljen, majd ő (Hagen) egész éjjel nem fekszik le s őrt áll a terem ajtajánál. Volker társul ajánlkozik s ők ketten, míg a többiek fáradtan fekiüsznek le, ébren is maradnak.

A két dalia gyorsan fegyverbe öltözék ;
 Mindkettő paizsára tevé erős kezét.
 Kimentek a teremből ; ott az ajtó elé
 Állt örre mind a kettő ; ezt szivesen tevé.

A gyors Volker letette jó pajzsát keziből,
 S nagy gondosan a köfal mellé támasztja föl ;
 Azzal, hegedőjét a teremből hozza ki,
 S kezd játszani mulatságból ; jól illett az neki.

Leült a kapu mellett, egy köre ült oda,
 Jobb hegedőst nem látott e büszke palota ;
 A húrokból a hangot oly édesen csalta ki —
 Szegény hazátlan hősök megköszönték neki.

Úgy zenge zönge húrja, hogy a ház visszabüg,
 Bátorságot felkölté, elaltatá a bút,
 Mind édes-, édesebben zszibongtak hangjai,
 Hogy rajtok elszunyadtak sok hős nagy gondjai.

(Lachm. 1770—1773.)

Mikor azokat elaltatta, ismét pajzsát vevé kezébe s őrhelyéhez állt. Nem is hiába. Kriemhild csakugyan vitézeket küldött, parancsolattal, hogy mást ne bántsanak, de Hagent fölkeressék és megöljék az alvók között. Az örön álló két vitéz meglátá a ros szándékkal közelgőket ; de ezek is észrevették s visszahúzódtak volna már, midőn Volker reájok kiáltott: „Mit kerestek ? gylkolni jötök-e ?“ Azért tette, hogy el ne tagadhassák ott jártukat s Kriemhild gonosz szándékát. Azok szégyenszemre sompolyogtak vissza. — Boszankodott a királyné, mikor azt megtudta. S ismét más gonoszságot kelle a burgondiak romlására kigondolnia.

Reggel, keresztyén szokás szerint harangszó hívta templomba a burgond hősöket. Ünnepi ruhákat akartak ölteni. De Hagen inté, hogy jobb volna páncélba öltözniök s tollas és drága köves kalap helyett sisakot tenni fejükre. Ugy tettek. Etele is nejjével s nagy kísérettel jött templomba ; s mint énekünk, mély jelentőség-gel mondja :

A dal különböző volt, — de hisz nem is csoda,
 Hogy nem jól összehangzó — keresztyén és pogány szava.

(Lachm. 1789.)

A király szót tett a vendégek súlyos fegyverzetéért. „Valaki bántotta tán, kérdé szívélyes aggodalommal — Etele vendé-

geit, hogy még templomba is ily fegyveresen jönnek?“ De Hagen kikertülőleg felelt.

Isteni tiszteletet lovagjátékok követtek. De nem merő játékok voltak. A burgondokon meglátszott a rejtegetett harag, mely alkalmat keres a véres kitörésre. Detre azért megtiltá emberei- nek, összetűzni velök; az öreg Rüdiger is kérte a magáéit, tartsák magokat távol a haragos vendégektől. Egy gazdag s ékes fegyverzetű hún vitéz gondatlanul keveredett közējök, s míg észre vette volna magát, átszűrva esett el a Volker kezétől. Fz már csatajel volt s a húnok tömegekben rohantak előkelő társuk megboszulására; s a vérontás megkezdődött volna, ha maga Etele közbe nem lép s nem csendesíti le vitézét azon biztosítással, hogy nem Volker hibájából történt a hún eleste, hanem az vétségből eltántorulván, esett belé a hegedős fegyverébe.

Krimhildnek, a király ily békitő beavatkozása nem egyezett terveivel. Ő sietetni akarta bármi áron a vérontást, mert lihegett már Hagen vére után; óhajtottabb alkalmat nem szalaszthatott volna el, — melyben a burgondiak (Volker) részéről volt az első lépés téve; de ha ez nem sikerült, nem bánta — ha hún részről történik is az első erőszak. A király öcsését, Blódel lovagot (a mi Blédánk vagy Budánk) vette körül s kérte, hogy veszítse el a bösz Hagent s álljon érette boszút. Az ifjú vonakodik előbb, de Kriemhild szép nőt, Nudung özvegyét, s vele gazdag hozományt ígért neki s azontúl is értett hozzá mikép böszítse föl a büszke hún királyfit a daczos trónjei ellen. Blódel fel is ültette minden vitézít s bátorította őket a harchoz, melyre indulandók.

Ebéd ideje jött s a királyok lovagjaikkal együtt ültek a lakoma-asztalnál. Etel, hogy szeretetét megmutassa sógorai iránt, még kis fiacskáját is behozatta s ajánlá nagy bátyjainak, ígérte hogy hozzájuk adja a Rajnához, hogy tanítsák vitézségre s növéljék lovagias erényekben. Hagen gúnyosan jegyzé meg, hogy a kis királyfi felette vézna gyerek s aligha hős növekszik belőle; — az első fájdalmas fulánk a hún király szívének.

Dankwart azonban, mint felügyelő (marschall) a katonákkal együtt más teremben ebédelt, s rendet tartott a legények és cselédség fölött. Itt támadta meg őket, ezer vitézzel, Blódel királyfi. Dankwart mindjárt vitézül ellenállt, s Blódel, a király testvéröccse, volt a legelső, kit levágott. A tusa még ezután lett bő-

szebb. A hunok, boszútól is tüzelve már, iszonyú vérontást vittek véghez. De Dankwart csak buzdította legényeit s ötszáznál többet levágtak a támadókból. A hirre, mely Etelhez is elhatott, még nagyobb sereggel tódultak a húnok; nagyobb s nagyobb lett a mézszárlás. Kilenczezer katona esett el, s tizenkét nemes lovas Dankwart oldala mellől; ez már csak egyedül állott ellenségei között.

Elhallgatott a lárma, a csatazaj szünék,
Dankwart a hős keserves szemmel szétnéze még,
S szólt: „Jaj, minden vitézem s bajtársam lerogyott —
Most ellenségeim közt, hajh, egymagam vagyok!”

Sok kard kemény csapása zúdult ez egyre még;
Hajh, sok asszonyrak érte még köny tölté szemét.
Pajzsát fölebb emelte, szíját lejebb ereszté,
Sok sisak szép aczélát omló vérrel fereszté.

(Lachm. 1874—1875.)

kivágta, nagy bajjal, a körből magát. De új ellenállásra talált künn és segítséget sehol sem látott érkezni.

Adná csak ég — szólt Dankwart — hogy vón egy követem,
Ki bátyámhoz, Hagenhez vinné izenetem:
Minő keserves bajba jutottam e helyen —
Ő tudom megsegítne, vagy itt veszne velem.

Feleltek a hunok rá: Magad léssz a követ
Ha holtül viszünk, a pajzson, bátyádhoz tégedet.

(Lachm. 1878—1879.)

s tovább folyt az öldöklő csata. Végre is kivágta magát; át a lépcsőn, a lakoma körül sürgő étekfogókon, a palotába, a terem ajtajáig, hol a királyok ebédeltek. Mikor véresen, meztelen karddal kezében az ajtóban megjelent s Hagenre rákiáltott:

— „Igen nyugodtan ültök, Hagen bátyám, soká!
Neked s az ur istennek panaszlom bajomat:
Oda át halva fekszik minden eseléd s lovas!”

(Lachm. 1889.)

bőszülten ugrott fel Hagen s kapott fegyveréhez. A mint megérté, hogy a király öcscse Blödel kezdte a támadást — azonnal tudta, hogy azt a királyné ingerelte reá. A kis Ortliebet, Etele s Kriemhild fiát épen ekkor hordozták körül az asztaloknál. Hagen, dühében semmitsem nézve rohant reá s levágta a gyermeket, hogy feje, véresen, az anyja ölébe gurult.

E hageni tett után már lehetetlen volt határt szabni az öldöklésnek s kölesönös boszúnak. Első a kire Hagen rohant, Etél hegedőse Werbel vala, ki a király asztalánál ült, s hegedőjéről levágta jobb kezét:

„Ezt vedd a követségért, Burgondba mit hozál.“

(Lachm. 1900.)

Volker s a három király s a burgondi vitézek mind felugros-
tak az asztaloktól; a királyok, hogy ha lehet még helyreállítsák
a békét — de utóbb magok is, a többivel együtt, védni magokat
a hunok ellen, kik minden oldalról reájok rontottak. A kijárá-
s-hoz Hagen Dankwartot állította, hogy senkit sem ki- sem be- ne
bocsásson.

Kivülről akart volna segíteni jöni sok,
De nem bírta a lépcsőt bevenni kardvasok;
S ki benn szorult, akart volna kimenni szívesen
De Dankwart nem bocsáta senkit ki sem, be sem.

(Lachm. 1910.)

Mikor már Dankwartot mindkétfelől erősen szorították,
Volker is mellé állott, akkor

A gyors Dankwart kívülre állt az ajtó előtt —
S a lépcsőn visszaüzte ki véle szembe jött,
Hogy a vitéz kezekben fölesattogott a kard;
Volker befelé szintén őrt ilyen módra tart.

(Lachm. 1915.)

Krimhild megrettent. Látta, hogy ha nem menekülhet a te-
remből, meg kell halnia. De kitől várjon szabadulást? A borzasztó
zajban szava sem hallatszott. A berni Detrének esengett, mentse
ki őt. Kérésére az, hogy szava Guntherhez érhessen, egy asztalra
felugrott s kezdett kiáltani,

Hogy harsogott a mély hang, mit torkából kilök;
Majd bugva, majd recsegve, mint bivalyszarv-tülök;
Hogy tőle reszkefett már, megrázva, a terem.
A berni Detre hangja, ereje, szertelen.

Gunther király, a hangra — a mint meghallja ezt
A rémitő viharban, — mindjárt figyelni kezd.
Mondá: „A Detre hangja a fülembé csapott. . . .“

(1924—1925.)

Detre szabad kimehetést kér maga s övéi számára. Gunther meg-
engedte s parancsolt Dankwart és Volkernek, hogy engedjék

menni, kiket Detre magával visz. A zaj egy percnyi szünetet nyert. Detre egyik karát Kriemhild körül foná, másik kezével Etelét vezette s úgy ment, övéitől kísérve, ki a teremből. A jó öreg Rüdigert is, ötszáz vitézével, menni hagyták a burgondiak.

De hogyha tudták volna Burgond vitézei
Mennyi bajt fog nekik még e kettő szerzeni:
Oly könnyen nem bocsátják ezeket szabadon,
S előre boszút állnak mindkettőn, fogadom.

Most ismét elzárták az ajtót s kezdődött, iszonyúbban mint előbb, a mézárulás a teremben. A burgondiak nem állottak meg az öldök-lésben, míg volt a ki ellenálljon s a kit megöljenek.

S bár mennyi volt a hun, ki ott vélők ütközött,
Egyet sem hagytak élve mindannyiak között.
Megszűnt a zaj, mikor a végsőt is levivák;
Kardjokat is le akkor tevék a daliák.

(Lachm. 1945.)

De csak kevés ideig pihentek. Tudták hogy új támadást kell még kiállniok. S hogy a tömérdek halott a teremben láb alatt ne legyen, Geiselher tanácsára, első dolguk volt azokat onnan kihordani. Hétezer holtat hurczoltak az ajtóhoz, s dobtak le a lépcsőhöz az udvarba. . . . Azok

Ott a terem lépcsőin a mélybe estek el . . . .
Láttukra, társaiknak jajveszékelése kel.

Nem egy volt még közöttük csak gyöngén sebezett,
Ki meggyógyul, ha lelhet még ápoló kezét.
Most ily magasból esve, halála bizonyos,
S elvérzik mély sebében, mit társai könyje mos.

(Lachm. 1950—1951.)

A győzők, különösen Hagen és Volker, gúnynyal tetézték a húnok keservét. Kiálltak a lépcső tetejére, s onnan lekiáltozva ingerelték Kriemhildet, Etelét.

Etele gyáva nem volt, mindjárt paizst ragađ.
De fogja nője, Kriemhild: „Vigyázz, őrizd magad.
Inkább váltságot ígérj, sok kincset, pajzsodon.
Hagen, ha kardja elér, meggyilkol fogadom.“

De a király merész volt, a harcba menni kész,
(Pedig gazdag királyban ritka ám ily vitéz),
Hogy pajzs-szijánál fogva tarthatták vissza csak.
Hagentől jöttek is rá még gúnyoló szavak:

(Lachm. 1958—1959.)

De Kriemhild, bár Etelét a küzdelemben nem bocsátá, nem tűrte henyén a boszantást. Fölingerelte környezetét a kifáradt küzdelem megújítására. A becsületérző Iring, Etele hűbéres királyai egyikének, a dán Hawart alattvalója, sietett legelőbb a boszuállásra s — veszedelmébe. Társával a thüringi Irnfrieddel, s az erős Hawarttal s valami ezer vitézzel, jól fegyverkezve rohant Hagen ellen.

Majd térden kérte akkor minden társát Iring —
Hagyják őt magát menni s álljanak félre mind.
Nem szívesen tették meg, mert ám jól ismerék
A zord burgondi Hagent s öldöklő fegyverét;
De addig addig kérte, és csaknem könnyezett,
Hogy végre engedett már a bajnok környezet,
S a becsület harcára, hagyák, menjen maga.
Ott akkor a kettő közt veszett harc támada.

Magasra fölemelte nagy dárdáját a dán,
Pajzsával magát befedte, sisak volt homlokán,
Akkor hátor rohammal Hagenre robbana,
Nagy csendülést okozván váratlan rohama.

(Lachm. 1972—1974.)

Majd, Hagennel nem birván, — sebet sem ejte rajt' —
A büszke hegedőssel, Volkerrel kezdte bajt.

(Lachm. 1977.)

S hogy azzal sem birt, utána Gundhert, majd Gernotot támadta meg, de mind oly jól védte magát, hogy egyet sem vághatta le. Négy burgondit csakugyan elejtett, mire Geiselherhez került. Ennek csapásától eltántorodott s megszedült egy pillanatra, de ismét összeszedte magát s az ajtót kereste. Ott Hagen állt s a vitéz dán, az erős trónjeire rontott újonnan és pánczélan át megsebezte. Azzal futott, a lépcsőn le. Nyomában a trónjei; össze is vagdalta pajzsát, de csakugyan megmenekült. Kriemhild nem győzte köszönni, hogy sebet ejtett Hagenen, de ez új csatára hívta föl a megszaladottat. Az ifju elfogadta, új pajzsot vett, fölment s ott veszett. Irnfried, Hawart, az ezerrel, megboszulására siettek — s mindnyájan elesetek. Hagen, Volker s a három burgondi király kérlelhetlenül dühöngött, senki meg nem állhatott előttök.

És újra szörnyű csönd lett, a láрма néma lön;
A fal minden nyílásán kitört a vérözön,
S a heverő halottak sebéből csorgva folyt.
S ez mind a rajnaparti hősök munkája volt.

S megint pihenni álltak a hős burgondiak,
Fegyvert, pajzsot letettek, nagy fáradság miatt.
A hegedős állt még csak, a lépcsőn oda ki,
Várván, csatát ujtíni ha jő-e valaki. ....

Lenn a király bánkódott, a királyné is maga;
Könyekben fürdött sok nő sok lány szemcsillaga.
Azt vélem, összeesküdt a halál ellenek . . .
Hajh, vendégeik által, még többen is vesztenek. . . .

(Lachm. 2015—2017.)

Este volt. A küzdők fáradtak. Az előny eddig kétségkívül a burgondiak részén; de tudták, hogy vége ellenök forduland a harcnak: ők idegenben, segítséget nem várhatva, Etel király országa pedig végetlen, népe mint a tenger fővénye. Leszóltak s kérték a királyt — alkudjanak a béke felől. A kezdés hibáját kölesönösen vetették egymásra. A burgondiak szabad hazamene-telt kívántak — s ígérték senkit sem bántani. Etele azt mondá, a vett sérelem még nem egyenlő, neki még sok megboszulni valója van. Kriemhild ajánlta, menjenek szabadon mind, csak az egy Hagent adják ki. De ily feltételről a lovagias burgondiak hallani sem akartak s az alku, egész halálos elszántsággal, abba maradt.

Kriemhild most már testvéreire is szintoly bőszt mind a trón-jeire, kit kiadni nem akartak, körül vétette a termet hun-sergekkel, hogy senki ki ne jöhessen s fölgyújtatta a palotát a benszoruált burgondiak feje fölött.

Fölgyújtatá Etelenek nője a palotát,
Tűz, láng, hev, ott a hősök testét marczongaták.
A háznak, szélfuvástól, a lángja lobogott.
Hajh, bőszt veszély, a melybe hősök jutottak ott!

Sokan kiáltozának odabenn: „Jaj nekünk!
Jobb volna vérviharban veszíteni életünk!
Igy, isten könyörüljön! láng, füst fejünkre nő,
Mily vad boszút áll rajtunk, hajh, e királyi nő!“

Egy hős így szóla ott benn: „Meghalnunk nem elég —
Láng és füst fojtanak meg, lelkünk testünkkel ég.
Ez iszonyú hőségben oly szörnyű szomj epeszt —
Inyemhez ég a nyelvem, hogyan tűrhessem ezt!“

Annak felelve, Hagen a bőszt trónjéi, szól:
„Ha szomj epeszt, barátom, legjobb ha vért iszol.
Jobb ám az bármi bornál, ha ily forró a nap;
Ma, enni, inni, nekünk, úgy sincs, kik adjanak.“

A jó vitéz azonnal egy holthoz térdele,
 Megoldá a sisakját s lábához tette le;
 S mohón kezdette inni a vért a mint folya.
 Szokatlan — de jobb ízűt nem ivott még soha.

„Isten fizesse, Hagen,“ — szólt a fáradt lovag,
 „Hogy ily jól megtanítál eloltni szomjamat.
 Soha jobb ízű bort még nem töltöttek nekem.
 Megszolgálnám, ha isten megtartja életem.“

A többi is hogy hallá mily jó volt az ital,
 Ajkát mind össze tette sebek nyílt ajkival.

Abból erőt merite sok ellankadt vitéz —

Hajh még sok szép asszonynak ezért nagy bűja lesz. . . .

(Lachm. 2048—2054.)

Igy érték, kinosan meg a reggelt. Etel s Kriemhild azt velték, mind annyinak el kelle veszniök. De ők még éltek; összesen valami hatszázan. S most sem kértek kegyelmet. Bevárták az új támadást. A hunok ezer- s ezereknént jöttek meg ellenök.

Mondjam tovább, ne mondjam? Tizenkétszáz vitéz
 Jött ellenök csatára, — mind győzni, halmi kész.
 De kedvöket ezek fenn sok sebben előlék;
 Nem volt egy perczyi béke, csak vér folyott elég,

A mély halál-sebekből, mit azok vertenek . . .

Lenn hű nők, jó barátok, értük kesergenek.

A hun király vitézi elestek egyaránt —

Síratni, megboszulni, nyomokba lép sok hű barát.

(Lachm. 2070—2071.)

XIV. A boszu rettenetes műve nincs még végre hajtva, iszonyai kimerítve nincsenek. Eddig a gyűlölet harcolt a gyűlölettel s az adott seb csak annak fájt, a kit ért, nem annak is, a ki adá. Most még a szeretet, tisztelet és rokonszenvenek is össze kelle csapni egymással, hogy a vett seb minden részre fájjon. A burgondiak, bős indulatukban is bántatlan hagyák elmenni a jó öreg Rüdigert — ki oly szívesen fogadá őket Bechlarenben s Gieselher ipa lön, — és Detrét, kit egész világ, a világ ura Etele is, s az ellenség is tisztelt nemes lelkéért s nagy ereje és nagy szíve miatt. Most már e kettőtől kelle megtámadatniok. Oh hős szívek legszomorúbb osatája! Mikor egymást megsíratják mielőtt megölnék s magasztalják mikor megölték!

Sírva nézte a jó öreg Rüdiger az iszonyu pusztítást mindkét részről. Sem ő, sem a berni Detre, nem látott lehetséget a

békülésre, igen fel voltak böszülve azok, s igen nagy volt sérelme a hun királynak. S míg sirva állna a bechlari gróf, im egy hun gúnyosan kiáltoz ellene, ki hűségét, halálját oly rosszul váltja be Etele iránt, hogy e nagy veszélyben egy jó kardesapást sem tett ura védelmére, kitől országot s kincseket bir ajándéku. Fölgerjedve vágja le a gróf rágalmazóját, de most Etele és Kriemhild jönnek hasonló szemrehányásaikkal. A szegény becsületes agg tudja miért nem harczol. Hiszen, maga hozá ide a vendégeket, hogy lenne rajtok áruló? Kriemhild erősebb rábeszélő eszközhez nyúl:

Emlékezzél hitedre, mit akkor esküvél,
Mídon Etele nevében — engem megkérni jövel:
Hogy mind halálig híven szolgálatomra léssz —
Ily nagy szükségem arra még nem volt, jó vitéz!

Igaz, hogy megesküdtem, nagy királyné, neked
Áldozni életet, vért, ha kell becsületet . . .
De lelke elveszítetni, azt nem esküdtem én!
S ez urakat vendégül hozzatok én vezetém!

Felelt: „Gondold meg Rüdiger, mit esekkel fogadál,
Hogy bármi sérvem lenne, karod hí boszút áll,
És ellenségim ellen mindig segíteni fogsz. . . .“

(Lachm. 2086—2088.)

Etele sok jótéteményére, gazdag ajándékira emlékezteti őt.

Most így szólt a királyhoz, a jó öreg vitéz:
„Szolgád, uram, mit adtál mind visszaadni kész,
Vedd vissza földed, várad, vedd vissza aranyod;
Kiköltözöm hazámból, koldus módon, gyalog.

Inkább itt hagyom néked, örököm, birtokom;
Feleségem, leányom' inkább kézen fogom,
Mintsem hogy ily gyalázat árán tartsam meg itt!
Gonoszul szerzett kincsen az isten sem segít!“

Felelt Etele király rá: „Hát rajtam ki segít?
De neked adom Rüdger, országom seregét,
És kincset, várat, embert, csak értem boszút állj,
S trónomra is ültetek, légy mellettem király“

Megint viszonza Rüdger: „Rájok hogy törjek én,
Ki őket enházamba meghívám, vezetém?
Étel-itallal láttam, feküdtek ágyamon,
Elvették ajándékim; — s én üssem most agyon?“

Az ifjú Geiselhernek lányom nejlül adám ;
 S jobb vőlegény, hivebb, szebb, földön sem volna tán,
 Erényre, büszkeségre, vagyonra kitünőbb,
 Nemesb, dicsőbb királyfi! . . . s magam megöljem őt?“

(Lachm. 2094—2098 ; Simr. 2232.)

Hiába mind e megindító beszédek. A büszke király s a kér-
 lelhetlen királyné addig sürgetik, míg végre engedni kénytelen.
 Fegyverkezik, s ötszáz vitézét maga mellé veszi. Tudja, hogy
 magának is el kell vesznie a rettenetes kötelesség e harczában :

Tudom, hogy bármi hősen is ellent állanék :
 Váram, földem, kezedre mind visszaszáll ma még.
 Neked ajánlom lányom és feleségemet,
 S Bechlärenben uratlan sok hű cselédemet.

(Lachm. 2101.)

Kockára tette testét, és lelkét is vele....
 Hogy érte sirni kezdett maga Etel neje.

(Lachm. 2103.)

Késő. Berohant. A burgondiak nem is hihették, hogy ellenök jöj-
 ön. De maga mondá :

„Már késő tenni róla“ — felelt nekik a vén ;
 „Ellenetek kell vívnom, mint hittel esküvém.
 Védjétek magatok most jó kardok élivel ;—
 Hiába kértem, Kriemhild ezt nem engedte el!“

(Lachm. 2115.)

Azután még egy darabig szólt, azután kardcsapást váltottak
 s a milyen édes s a milyen fájdalmas volt a szó, szintoly keserű s
 oly fájdalmas is volt minden csapás. De bár Rüdiger harczásait
 kegyetlenül szabdalták a burgondiak, őt magát szádékosan ke-
 rülte s ha összejött is kímélte mindenik. De Rüdiger kereste a ha-
 lált; öldöklésben kereste, hogy azzal maga ellen bősztse elleneit.
 Ugy is lett; Gernot nem nézhette tovább a pusztitást, mit a bech-
 lári közöttük véghez vitt, s reá rontott. Épen azzal a karddal,
 melyet Bechlärenben a kegyes Gotelindtól kapott volt, — a jó
 karddal, mely e nehéz küzdelmekben neki oly jó szolgálatot tett
 vala, s melyet sajnálva kelle most előbbi gazdája ellen fordítania.
 Összecsaptak, s mindkettő elesett. Erre lett aztán bősztülés
 mindkét részről. Hagen, Volker, Gunther, Geiselher, most jöt-
 tek még dühbe. S a mészárlás addig tartott, míg Rüdiger embe-
 reiből csak egy életben volt. Akkor nagy, mély csöndesség lett.

Lenn a királyné azt gondolta: kibékültek s vádolni kezdé fennhangon Rüdigert, hűtlenségről, árulásról. Volker, hogy ezt hallá, leszólt s megmondta a valót. Kihozta az öreg harczos testét s megmutatta a királynénak, oly helyre tétetvén azt, a honnan tisztán láthatták.

Mikor elébök tették, halva, a daliát:
Nem írja azt le nektek semmi íróniak,
Milyen keserves jajszó s veszéklés támadott,
Nők, férfiakkal együtt jajgatva sirtak ott.

Rettentő haragjában ordított Etele,
Hogy hangja, mint a sebzett orozslány, bömböle,
Maga a királyné is gyásztól leverve lett,
Mindketten szörnyen sirtak az öreg Rüdiger felett.

(Lachm. 2170—2171.)

Hírül vitték a berni Detrének is a nagy keserűséget. De ő azt nem hihette. Megbizottjait küldé Eteléhez, hogy bizonyost tudjon a történetek felől. De azoknak sem hitt. Hü vitését az öreg Hildebrandot szólítá most. „Menj úgymond, egyenesen a burgondiakhoz s tőlök kérdezd: igaz e hogy megölték a jó Rüdigert? s miért tették ezt? Senkit se bánts; békességgel járj!” Maga akart menni, fegyvertelenül a vén Hildebrand. De a fiatalabbak nem engedék. Fegyverbe öltöztették, hogy védhesse, ha megtámadják, magát; s vele ment a Detre valamennyi daliája, hogy egyedül ne menjen.

Igy értek a terem lépcséjéhez. Azért küldött — mondá — hozzátok az én uram, az amelungok feje a berni Detre, igaz-e, hogy Rüdigert megöltétek? Hagen felelt neki. Vajha egyebet mondhatnék igaznak, de úgy van. — Nagy jajgatás lett erre a berniek között is. Most Hildebrand a test kiadását kérte, hogy tisztességgel eltemethessék. Amazok megtagadták. — A ki akarja eltemetni, mondá Volker, jöjön utána és vigye ki magának. Ez volt a jelszó. Hildebrand mindjárt dühösen megrohanta az ajtót. Hagen állt elébe s összecsaptak.

Hogy mindkettő dühös volt, kitűnék csak hamar:
Kardjok a levegőben tüzes szelet kavár.

(Lachm. 2212.)

— Most jött a legöldöklőbb csata, melynek részleteiből semmi kivonatot nem csinálhatunk.

Tüzet a pánczélekből vertek ki eleget.

(Lachm. 2215.)

sok fényes sisakot
Az öldöklő viharban vérrel áztattak ott.

(Lachm. 2216.)

Dankwart a Hagen öcsese bőszebb mint eleve ;
Mit eddig Etelének népe ellen teve
A mostanihoz képest csak könnyű szél vala,
Most kezdte még dühöngni ez ádáz dalia.

(Lachm. 2217.)

Volker, mikor meglátta, hogy ott egy valaki
A pánczélok vasán át vérpatakat csala ki:
Szörnyű haragra bőszült —

(Lachm. 2221.)

Volkerre tört Hildebrand, hogy a sisakkötön
Szikrázva hullt a forgács s szétröppent rémitön,
Sisakról is, pajsról is, hogy bőszi ütésitül
A vitézhegedős ing, s tántorgva földre dül.

(Lachm. 2224.)

Wolfahrt meg Geiselherre oly bőszültén szaladt,
Hogy fejéig csapott fel a vér, a lába alatt.

(Lachm. 2231.)

stb. stb. Wolfhart, a Hildebrand öcsese, és Geiselher egymást
ölték meg Végre senkisésem volt már életben, csak Gunther és Ha-
gen egyik, s az öreg Hildebrand másik oldalról.

Hagen jó bajtársára Volkerre gondola,
Kit az öreg Hildebrand halálra sújt vala ;
Szólott azért az agghoz : „Te fizetsz meg ezért,
Te öltél meg közöttünk sok bátor hős vezért.“

S rácsapott Hildebrandra ; bőszen csatáztak ott,
A Balmung suhogása a légben hallatott,
A Siegfried hí kardjáé, mit Hagen elveve. . . .
Védte magát az agg is, volt hozzá ereje.

(Lachm. 2241 — 2242.)

Mikor a Hildebrand érzé, hogy sebze van,
Félt, hogy halálig harcol Hagennel, hasztalan.
Fogá nagy széles pajzsát, hátára emelé,
S nehéz sebével, futva ment az ajtó felé.

(Lachm. 2245.)

A más kettő is könnyen hagyta futni. Erejük fogytán volt.
Az öreg pedig tántorogva, véresen ment Detre elé. Ez még mit

sem tudott a történekről. Ki sebzett meg? kérdé. — Hagen. — Te támadtál reá? — Igen. — Hiszen én békességgel küldtelek hozzá. Miért től parancsom ellen? Megérdemled vesztedet. — De nem akará kiadni a Rüdiger holttestét. — Hát csakugyan megölték Rüdigert? Jaj nekem, jaj nekik! Eredj, minden vitézem fegyverkezzék, megyünk ellenök! Kire vársz, uram! Jaj, minden vitézed ott veszett. — És Detre elkezdett sirni e hirre keservesen. Rendre elsiratta legjobb vitézeit:

Oh! több öröm nem fogja deríteni éltemet!

Oh jaj nekem, hogy bűtől nem halhat senki meg!

(Lachm. 2260.)

s az erős férfi oly fájdalmasan kezdé jajgatni, hogy hangjától a ház is reszketett. (Lachm. 2261.)

De magához jött, fegyverbe öltözék s ment a két burgondi ellen. Hildebrand kísérte urát. Szóváltás, majd tisztelet majd szemrehányással teljes, támadt először köztük. Detre fölszólítá: adják meg magokat neki, fogadja nem lesz bántódások. Azok nem akarták. Hogy a kérés hiába esett, erőszakkal kell fogantatot szerezni neki. Először Hagennel csapott össze. Keményen dolgozott a jó Balmung, de ura fáradt volt már. Detre megsebezte, hogy Hagen eltántorodott.

Akkor gondolta Detre: — „kifáradott nagyon,

Nem vál' becsületemre, ha így csapnám agyon.

Jobb lesz ha megkísértem: rabommá tenni őt.“ . . .

(Lachm. 2288.)

gondosan letévé pajzsát, derekon fogta Hagent, birt már vele s megkötözte. Ugy vivé Kriemhildhez s adá neki, de kérve: ne bántsa életét. Örült a királyné, hogy kezében van régi ellensége. De egyelőre csak bezárta egy félreeső szobába.

Detre a közben visszament Guntherért. Az jobb erőben volt még s hosszasabban birt küzdeni az amelungival. Végre is ez lett a győztes; s Gunthert is, életének kedvezvén, kötözve vitte Kriemhildhez.

Az köszönté: „Üdvöz légy, Gunther, nemes lovag!“

— „Isten fizesse, Kriemhild, ha őszinte szavad!“

Mondá: „Meg is köszönném a szót, kedves hugom,

Ha szivedből eredne s hü kegyből; ám tudom,

Hogy oly nagy ellenünk még régi gyűlöleted,

Hogy gúnnyal adsz Hagennek s nekem üdvözetet.,,

Detre is kérte, újra, kimélje mindkettő életét, Kriemhild meg is ígérte neki. Azonban külön börtönbe vetteté őket.—Azután maga ment be Hagen börtönébe.

„Mit tőlem elvevétel, add vissza kincsemet.
S bántatlan elbocsátlak, Gunther is elmehet.“

A bösz Hagen felelt rá: „Minden haszontalan,
Mert szörnyű esküvéssel adtam reá szavam,
Hogy egy uram a mig él, a rejtett kincset én
Senkinek sem mutatom meg hova fektetém.“

„Azon segíték“ — úgymond a bösz Kriemhild neki.
S azonnal börtönében bátyját megöleti.
A mint fejét levágták, megfogta szép haját
S a trónjei vitéznek mogorván nyújtja át.

Haraggal látta ez meg a véres főt s legott
Ily zord szavakba önté szivéből ki a haragot:
„Akartad s végrehajtád a vérbűnt szaporán,
De lásd, hogy épen úgy lett, a mint én akarám.

Most halva mind a három burgond királyfi már,
Gernot, a kis Geiselher s emitt Gunther király,
Most csak az isten tudja, hogy hol a kincs, meg én:
Jó, ördögmatka! tőled hogy örökre elrejtethém!“

(Lachm. 23⁰4—2308.)

Iszonyú haragra lobbant Kriemhild, ellensége ez utolsó cselén. Böszültségében kirántá Balmungot — a megköltözött hős meg nem gátolhatta — s levágta vele Hagen fejét. Látta Etel s felette bánkódott miatta. De az öreg Hildebrand nem nézhette hidegen, oda ugrott, elkapta kardját s összevagdalta a királynét, ennyi vérontás gyászos okát.

Dietrich és Etele sirva borúltak egymásra. Vége volt mindennek.

XV. — Kriemhild boszujáról, mely épószunk utolsó negyedét tölti be, s melynek részletei épen most gördültek le előttünk, — mondatott már több izben, hogy túletét, hogy mértéken túl iszonyatos. Hogy egy miatt, lett légyen bár az oly dicső s oly ártatlan mind Siegfried, egész faj veszszen ki, s ezerek—szintoly ártatlanok — vérezzenek el: ez, mondják, még is igen sok.

Felületes ellenvetés. Mert vagy Kriemhildet akarja kárhoz-
tatni, ki ily rettentő boszút készített, — vagy a költőt, kinek az

irtózat egymásra' halmozásában talán kedve telék; bármelyiket, hibásan.

Kriemhild ugyan is, tulajdonkép csak Hagenre fenekedett. Siegfried megölésében csak oly bűnös Gunther is, s némileg részes egész lovagköre, — de hagyján, ő azoknak mind meg tudna bocsátni, azok neki testvérei, azoknak nem szomjazza véréit; hanem, bár mindenki beleegyezett Siegfried megöletésébe, jól tudja ő, hogy

Ha Hagen nem tette vón' meg: más meg nem ölte volna tán!
(Lachm. 1055.)

Egyedül Hagenen akar hát boszút venni ő. De jól tudja, hogy gyanútjeljes ellenségét magához nem csalhatja, ha csak az egész udvar nem jő, s királya kíséretében a trónjei. Láttuk, mikor Werbel és Schwemmelt, a király követeit utasításokkal látja el, minden csak arra van irányozva, hogy Hagen el ne maradjon, s úgy mondva, hogy az ő gyanúja fel ne ébredjen. Mikor a követekek visszaérkeznek, az őt nem aggasztja jő-e Volker, vagy más, csak Hagen jőjön, csak Hagen kell neki. Hogy végre megjöttek, a királyokat, s különösen Geiselhert valóban szeretettel is fogadja semmi gonoszság nincs eszében ellenök. S hogy nem szemben színeskedik csak, világosan mutatja az: mikép látja Hagent kezdetről fogva. Szembeötlő, mint ingerli szünetlen. Keresi az alkalmat, hogy megkérdbesse tőle: ki hívta ide. Maga hívta, jól tudja, s tudja hogy Hagen is tudja azt. De épen ingerelni akarja. S mindjárt, s azután is mindig, azt sürgeti csak: hova tette a Nibelungok kincsét, miért nem hozta el, mert az neki jogos öröke; pedig tudja jól, hogy a kincs visszahozhatlanul el van sülyesztve. Ha szembe nincsen is Haggennel, minden boszúja csak ellene irányul. Végét vetné szívesen az egész dolognak, s akkor a többinek hajszála sem görbülne meg, — azért szólítja fel ellene vitézeit, mikor előbb hatvan, aztán négyszáz kész is ellene menni; maga megy velök, egyenesen, az ablaka alatt ülöhöz, s ingerli megint, — de hősei megrettenve luzódnak vissza. Azután, éjjel, mikor mind alusznak, s csak Hagen, Volkerrel áll őrt, ismét azért küldi ki embereit, hogy Hagent veszítsék el, mást senkit se bántsanak. S hogy most sem sikerül, reggelre kelve is még mind csak Hagen forog elméjében; még délben is, mikor asztalhoz ülnek, s Detrét és Hildebrandot igyekeznek fölingerelni azt mondja:

„Csak Hagenről beszélek, — ő bántott engemet;
 Ő volt, ki drága férjem' Siegfriedet ölte meg;
 Ki őt a többi től elválasztja: megszolgálánám;
 Ha még más is lakolna kivüle, azt sajnálnám.

(Simr. 1962.)

S ehhez mindvégig hű marad. Mikor a hosszú küzdelemben már-már kifáradó daliák békeért alkudoznak Etelével: Kriemhild kész mind a mennyit bántatlanul bocsátni el: csak az egy Hagent adják ki neki.

Világos mindezekből, hogy az egész burgondi ház veszte miatt nem lehet Kriemhildet tenni felelőssé. Az irtózatot vihar, mely őket elsöpré, végzetes. Magok is okozzák, s most már nem bűnök, hanem valódi tragikailag, nemes összetartásuk, s azon lovagias nagylelkűségök által, hogy nem akarják Hagen kiadásával váltani meg életüket. Nemeslelkűségök, a testvérei iránti szeretet, különösen Geiselher rokonszenves alakja, Rüdiger érzékeny kérelmei, mind nem elég Kriemhildet lefegyverzeni már; ő igaz, hogy csak Hagen vesztét akarta, de azt minden áron, még mind e borzalmak árán is.

Fennmarad hát az ellenvetés a költő ellen: miért volt szükség ennyi borzalmat halmozni egymásra? Részünkről mindenekelőtt azt mondjuk: szükség volt, hogy igazság legyen szolgáltatva. Kisebb nagyobb mértékben mind részes volt Siegfried halálában, mindennek el kelle esnie. Valami magas tragikum van ez egész királyi ház bukásában, mely — láttuk — mily gyorsan emelkedék, nagyrészt Siegfried segedelmével is, hogy még gyorsabban hanyatlják s sülyedjen el, főleg épen Siegfried megölése miatti bűnhődés okáért. Gunther királyt nem is sajnálhatjuk, ha valamit sajnálunk csak az, hogy a legutolsó volt ki legyőzetett, s így a többenél jobb hősnek látszik feltüntetve lenni. Sajnáljuk Gernotot, Geiselhert; ők tetteleg legalább nem vettek részt a gyilkolásban, de ők sem tiszták Siegfried véréből, tudva hűnytak reá szemet; s óvták Hagent és mintegy testökkel védték midőn ellenszegültek, hogy tüsszül a királynénak kiadassék. Rüdigert is szívesen megsiratjuk; de ő maga sem kívánt, sem remélt életben maradni, miután — vontatva bár s nehezen, — csakugyan elment az igazágtalan harcra. A sok ezer hun s burgondi, a ki ott veszett, természetes járuléka a középkori öldöklő csatáknak. Blódel maga kereste vesztét; a kis Ortlieb nem érdekel annyira,

hogy fenakadhatnánk megöletésén s hogy a végén Kriemhild is elveszszén, ennyi vérontás végzetes oka, azt szinte követeljük már.

Hogy pedig ennyi iszony csak egymásra halmozva és semmivel enyhítve ne volna, el nem ismerhetjük. A hősiség maga, melylyel szemünk előtt e nagy daliákat harczolni látjuk, valami felemelő s elestökkel kibékítő. Soha egymást ellenségek jobban tisztelni nem tudták. Még a kik legjobban gyűlölik is egymást, megadják a hősi elismerést ellenfelöknek. Az pedig a mint Rüdiger, Detre, állanak szemben elleneikkel, épen megindító s távol sem lázító. Nem eszeveszetteen, ok és értelem nélkül kaszabolják itt az ellenfelek egymást; nem az újabbkori rémregények embertelen embereivel találkozunk e megdöbbsentő alakokban, nagylelkű, nemesszivű hősoket látunk itt szemben állani, kik egymást karjok erején kívül erényeikkel is legyőzik, túlszárnyalják. Épószunk, még a gonosz Hagen iránt is a legmélyebb érdeket tudja felköltetni bennünk; mikor a hegedőssel őrt áll az alvókért; szinte megszeretjük az ádáz daliát látván, hogy a szeretet, barátság, gondoskodás melegebb érzéseire is képes; mikor Rüdigertől pajzsot kér, mert a mit nejétől kapott volt Bechlarenben, azt már összevagdálták, s azontúl elkerüli az öreg harczost, — tetszik nekünk nemes bizalma s a mint azt viszonozza. Hogy mindenik-hős épen megfelelőjére akad az öldöklő viadalokban, az is bölcs kiszámítással s költői tapintattal esik. Így látjuk, hogy többet ne említsünk, Gernot királyfit és Rüdigert egymás kezétől esnie el; így Geiselher és Wolfhart, a legszebb két ifju hős, hasonló sorsra jutnak, egymás kardja által, hogy az utóbbi magát s barátit, halálos sebében is azzal vígasztalhatja:

„S ha estemet barátim, sírván, emlegetik,
Legjobb- s leghübbjeimnek, mondjátok meg nekik:
Ne sirassanak engem, könyek ne folyjanak:
Királyi kéztől lettem dicső halálomat!“ (Lachm. 2239.)

De, mondják talán, magában az eseményben, az egyes öldöklési részletektől eltérve, van elég iszonyatos, t. i. azon óriási mérv, a miben minden történik. Tagadhatlan, hogy az öldöklés és veszedelem mérve óriást; de ez inkább a nagyszerűnek, mint az irtózatosnak hatását gyakorolja lelkünkre. A hüntömegek, mik mint a tenger-dagály a partokhoz verődnek a burgondi hősok tömbéhez, s verődnek szét rajta: semmi iszonyatossal nem

birnak. Azon jelenetek, midőn a burgondiak a hullákat kivetik a teremből, midőn a királyné elégetteti fejök felett a teremtet, midőn Hagen tanácsára a forróságban szomjazó daliák az elesettek vérért iszszák, — annyira magokon viselik a középkor setét szel-leme vonásait, hogy jellemzetességök feledteti borzalmasságukat. Sokkal nagyobb szerűek magokban, sokkal szükségesebbek az egész cselekvény összefüggéséhez, mintsem iszonyúságok miatt kicsinyes vád alá eshetnének. Szóval a felesleges borzalom vádját, mintha az túlhalmozva volna épószunkban, s annak színezetét setétebbé tenné, mint a szükség kívánja s csak mintegy gonosz kedvtelésből, — bátran és egyenesen visszautasíthatjuk.

Ia ezt a vádat elháríthattuk, a Nibelungének utórésze nem csak méltó az előbbiekhöz, de még emelkedettebb tetőzete a nagy épületnek. A költői műalkotás természete szerint, a mindig előre haladó, mindig gyorsuló cselekvény, itt egyre rohamosabb áradást veszen, s állapotadás és visszatüremlés nélkül halad kitűzött célja felé. Rendkívüli ereje azonban a meggondolást és művészi öntudatosságot sehol el nem fojtja. Ia erre egyéb bizonyosságot nem tudnánk is felhozni, csak azon gondosan egymásba illő részleteket, mik az előbbi események jóslatosságainak lelkiismeretesen megfelelnek, — elég volna. Mert semmi sincs mondva főlebb, minek itt haszna, alkalmazása nem volna. Egy példát idézünk a tömérdekből. Henye részletnek látszhatnék, midőn az Eteléhez utazó burgondiaknak Bechlarenben Gotelinde ajándékokat osztogat. S pedig mindeniknek meg van a maga jelentősége. Hagen paizsot kapott, hogy helyette joga legyen Rüdiger pajzsát elkérni; a Gernotnak adott kard, meg volt mondva, még magát egykori gazdáját, Rüdigert fogja átítni s úgy lett. Így van ez az egész darabban mindennel. De nem csak e kis részletekben, hanem a jelleme megalkotásában s az események összefüztésében is. Sokat, a mit már főnebbi vizsgálatainkban kel-lőleg megvilágosítottunk, kellene itt újra ismételnünk, hogy mindenre figyelmeztessük olvasónkat. Aztán sietünk is már bevégezni e túlhosszúra részletezett tanulmányt. Mégis egyet lehetlen hallgatással mellőznünk. — Érintök az imént, mint igyekszik Kriemhild folyvást csak Hagent ingerelni; most tegyük hozzá, hogy Hagen sem marad adósa. A trónjei jellemében, mint uralkodó vonást kezdettől fogva a büszke daczot jelöltük meg; utolsó pontig

sem tagadja meg az benne magát. Ha Kriemhild keresi az alkalmat bele kötni, Hagen kihívja rá a királynét. Mikor érkeztek perczében Kriemhild megcsókolva Geiselhert, Hagen erősebbre csatolta állán a sisakot. A dacz képe, művészi eset alá! Oda ül a királyné ablaka alá, hadd lássa; nem áll fel előtte, sőt Volkert sem engedi felállani, hadd boszankodjék. Térdén átfekteti a Bal-mungot, hogy jusson róla Kriemhildnek eszébe mind a mit szenvedett, mind a mivel neki adós. Ha ő volt, a ki nem tanácsolta, hogy Kriemhildet Eteléhez adják, ha ő volt, a ki e látogatást is ellenezte, — most már ő, a ki nem csak hallani nem akar béktilésről, de mindent is elkövet, hogy azt lehetetlenné tegye. Daczos-sága az utolsó perczben is ugyanaz. Kriemhild most is azt követeli tőle, jelölje meg a helyet hova a Nibelung-kincset rejtették. Hagen tudja, hogy csak ő s Gunther király van életben azok közül, kik a helyet ismerik, s tudja hogy ez gyöngébb, mintsem életét meg ne váltsa e titokkal, — azért mondja Kriemhildnek, hogy csak akkor fedheti föl a titkot, ha urai közül már egy sincs életben. A csel sikerül s Gunther feje is elesik, hogy a titok — s az elsüllyesztett kincs örökre rejtve maradjon.

A kincs dolga azonban egy megjegyzésre ad nekünk alkalmat. Kezdetül fogva átlátjuk mi e kincs végzetes fontosságát s előzményeinkben már utaltunk annak jelvi értelmére is. Mind a mellett megvalljuk roszul hat reánk, hogy Kriemhild legutolsó gondja inkább a kincs, mint a boszu férjeért. Szeretnők, ha Gunthernek szintén a kűzdelemben esnék halála, ha nem nővére egyenes parancsából, s nem azért kellene elesnie, hogy a Hagennek egy perczre hívő Kriemhild reményt merithessen kincséhez juthatni. Kriemhild magasabb, önmagához, szerelméhez s bosszujához méltóbb volna ezáltal; önzésének, mi bizonyára nem főrugója, nem volna szabad épen e legutolsó ponton, a tragikum legmagasbikán, a játékba keverednie.—Azonkívül is, csak Gunther alakja következetességeért is jobb volna amúgy, Gunther igaz hogy király, s ennyiben legfőbb Burgondban, s a Siegfried megölése büneben is, mert ő — mint király megakadályozhatta volna, s mint legfőbb hálára kötelezett iránta meg is kellett volna akadályoznia; — de különben silány, erőtlen jellem, bátorsága kevés, kivált erkölcsi bátorsága épen semmi, nem is oly vitéz, hogy Hagen mellett sort állhasson; irigyeljük neki azt a megkülönböz-

tetést, hogy Hagennel utolsónak marad, kit az amelungi Detrénék kell elfognia, sőt az utolsó küzdelemben még Hagennél is erősbnek tűnik föl, habár csak azért is, mert kevésbé van elfáradva. Annak a Gunthernek, kit épószunk eddigi részeiből ismerünk, ez igen nagy tisztesség, csak azért mivel koronát visel.

Bár aránylag kevés irodalomtörténeti anyaggal rendelkezhetünk, nem mellőzhetjük el annak megemlítését, mit már főlebb is érintettünk, mikép olvadnak épószunk ez utó-részeiben, a középkor különböző monda-körei össze. Az Etele-mondakörről már ejtettünk főlebb némi megjegyzéseket; azokból értjük, micsoda Etele az, kivel a Nibelung-énekben találkozunk. Nem vesz tettleges részt azon öldöklő harcban, melynek — tudtán kívül — saját neje az intézője s fő cselekvő személye; még akkor sem, mikor saját egyetlen gyermekét szemeláttára kegyetlenül és ártatlanul megölik, mikor már előbb testvéröcscse megöletett. Pedig nem gyáva, világosan megmondatik róla; rohanni akar a harcba s pajzsánál fogva tartják vissza;—de már ekkor engedte magát egy hűbérese tekintélye alatt vitetni ki, szabadíttatni meg a vérontás helyéről. Valóban nem csodálkozhatik senki, ha mi ezt az Etele-t, ki (nem mondhatjuk elégszer) nem a mi mondáink Etelejeje, nem értjük. Ő olyan, a milyennek a hős és lovagias nyugot fogalmában szükségkép kell lenni egy keleti királynak: hatalmas, pompás, bátor is, — de végre király, kinek méltóságán alul volna: saját kezével vagdalkozni; hisz, miért vannak seregei, milliói? — Nekünk ez az Etele igen kevésbé is önakaratu; a mit tesz neje téteti vele, s nagyon sokára kezd rájönni is, hogy az mit akar, s mikor megérti, mikor minden világos lesz előtte: akkor már késő, akkor csak sajnálkozni lehet a történeteken — jóra fordítani semmit. Pedig, különös! nem egy asszonyi szoknyák mögött bujkáló léha Sardanapált fest benne épószunk. Itt is inkább nagyúri gondatlansága látszik okúl állani. S nem erőtlenségből, hanem inkább az emberi dolgokon túl emelkedettségből áll a cselekvény háttérében, a nélkül, hogy mellékszeménylyé törpülne, — mit nagysága meg sem is engedne. Ő csak úgy tűnik el Kriemhild mellett, mint ez maga is a végzet mellett, mely tulajdonkép vezeti itt már a cselekvényt. Valóban, jól megtekintve, nem is az a mi előbbi Kriemhildünk, a ki itt intéz és cselekszik saját szenvedélye s az események végzetessége

fejére nőtt. Ha akarna sem állhatna meg már; hiába akarja ki-mélni, Hagenen kívül a többit, hiába szeretné ezt az egyet a többitől különtereltetni, hogy bűnhődésében senki se osztozzék; hiába. Végzete mind azokat, végül őt magát is, elsodorja. Ne értessünk félre; nem vaktörténet, nem okadatolatlan végzet, a legtisztább tragikai végzetesség, a mi itt működik, melyről nem csak azt jegyezzük fel, hogy így van, hanem, hogy így kell lennie, jól van így, erkölcsileg lehetlen volna, hogy máskép legyen.

A másik kiváló és tiszteletgerjesztő személy, ki idegen mondakörből játszik ide át, a berni Detre (Diedrich) — a Nibelungokkal szemben az Amelungok feje, kiről főlebbi ígérletünk szerint szintén kell egypár szót szólnunk.

Ha csak futólag említjük, hogy a német ősköltészet legrégibb maradványa, a csak töredékesen fenmaradt Hildebrandének is, melyben Dietrich nevelője s később hű szolgálja az öreg Hildebrand szerepel, *) tulajdonkép, e mondakör egyik tagjául tekinthető, — azt állíthatjuk, hogy az Etele- és Siegfried-mondakörökkel együtt ez a harmadik, leggazdagabb s legfontosabb történeti eseményekhez támaszkodó, t. i. a Dietrich-mondakör. Tulajdonkép a keleti góth király Theodorich az, kire e mondakör támaszkodik. Veronánál győzven meg a hatalmas Odoákert, lön a veronai (berni) Detre név alatt ismeretes s magasztalt a költészetben. Győzelmei után, mik Olaszország urává tették, a béke fejedelme lön, s jöllétet, jogot, miveltséget igyekeztven terjesztetni, megmentett még egynémit a római civilizáció foszlányaiból. Ezáltal nyugaton oly tiszteletet vívott ki, hogy versengő királyok s hűbéresek folyamodtak békebiróságához s vetették ítéletének alá magokat. Bár élete végén, indokolatlan szigora miatt gyűlöletbe jött, — de tiszteletreméltó alakját a berni Detréről szóló mondák legszebb fényében tartották fel. E mondák úgy tüntetik fel őt, mint ki Ermanrik római császár által birodalmától ifju korában megfosztatván, a hunokhoz menekült s náluk mint hontalan, a hun

*) Hildebrand és elveszett fia Hadubrand találkoznak egymással s ismeretlenül párbajt vívnak. Homéri modorban kikérdik egymást, kilétök felől; az apa ráismer fiára s nyilatkozik neki, de ez nem hiszi mert apját holtak véli s megvív. — A költemény a VIII. századra utal, — még nem utórimekkel, hanem csak alliterációval van írva.

király udvarában, bár hűbéres, a legnagyobb kedvezés és tiszteletben részesült, míg a hunok segítségével birtokát is visszaszerezte. Ifjúkora, a hunoknál viselt dolgai, későbbi böles uralkodása tesszik a róla szóló mondák tárgyát.

Mikor épószunkban fellép, noha már böles és tiszteletre méltó, még fiatal. Egy helyt említés van róla, hogy az elhalt Helke asszony hugával Hervattal jegyben járt. (Lachm. 1321). Tizenhárom év múlva, a boszu katastróffakor, már mint férfi, ereje teljében lehetett. Főszemélynek elbeszélésünkben nem mondhatjuk, de csak azon körülmény is, hogy Etelevel együtt csak ő éli túl a hősöket s Kriemhildet, bizonyítja szerepe fontosságát. Csak ő az, a ki Gunther királyt és Hagent meggyőzni méltó. Kegyetlenségre — mit a kor, s cselekvényünk előzményei könnyen igazolhattak volna, — oly annyira nem hajlandó, hogy legyőzötteinek nemcsak maga kedvez, még a harc hevében is, hanem Kriemhildnek is azon feltétellel adja őket kézbe, hogy bántásuk ne legyen.

Megvalljuk, nem volt elég alkalmunk a Detre-monda minden részleteivel annyira megismerkedni, hogy azok közt s hősének a Nibelungénekekben szereplése közt illetékesen tehetnénk összehasonlítást. E tekintetben tehát kielégítetlenül kell hagynunk olvasóink tudvágját.

Anyi mindenestre világos, s ez célunkra elég, — hogy mind az Etele-, mind a Detre-mondának épószunkba beolvasztása, ennek érdekét s nagyszerűségét neveli. Mert tagadhatlan, hogy a Nibelung-ének utóbbi fele az elsőhez képest minden tekintetben emelkedést mutat. Egy az, hogy már tere is nagyobb: a világbirodalom középpontján játszik s bele játszanak a kor minden hatalmasai. Az a roppant sürgés-forgás, mi Etele udvarában van, a burgondi egyszerű királyháznál ismeretlen volt. Ott a házi személyzetből telt ki, hogy úgy mondjuk, a dráma egész cselekvő személyzete; itt, a hűbéres királyok úgy jönnek mennek népeikkel s hadseregeikkel, úgy vegyülnek bele a családi vitába, úgy ontják benne véreket, mint amott az egyszerű hűbéresek. De azon túl is, erkölcsileg tekintve a tért, szélesebben magasabban állunk itt mint amott. Erős szenvedélyek ott is játszottak, de az mely itt működik, úgy elnyeli azokat, mint a vihar a szellőt. Ott Brunhild volt a gonosz mozgató, s láttuk mily erőteljesen festi őt énekünk; de mi az ő szenvedélye a Kriemhildéhez képest? Ő boszut

forral személyes legyőzetéseért, elégtételt kér az asszonyi sérelemért, mit Kriemhildtől, s közvetőleg Siegfriedtől szenvedett; és sérveért egy hősnek, bár a legnagyobb s legdicsebbnek kell áldozatul esnie. Kriemhild boszúszenvedélye megemésztő tűz, mely ezereket sujt, egész királyi házat dönt romba, s végre magát is megemészti. Brunhild magát nem áldozza fel, és semmit, mi neki kedves. Kriemhildnek, hogy ezéjút érje, testvérei, családja, saját élte sem nagy ár. És erkölcsi áldozata! Brunhild kezdettől gonosz, s boszúja rajta mitsem változtatott; Kriemhild az erény, szeretet és szelidség maga: — ő tiszta lényét, nemes kedélyét hagyja e szenvedély tüzeiben odaégni, s galambból lesz tigrissé. Pedig átalakulásában semmi túlzást, semmi erkölcsileg képtelent nem találunk; a legigazabb drámai fejlődés, s tragikai igazságtétel az; és épen ez adja meg becsét. Mint előbb, csupa női gyöngeségből sodortatott hibából hibába — s okozta férje, imádottnak Siegfriedje halálát: — úgy itt végzetesség sodorja bünről büre, iszonyról iszonyra, s okozza egész családjának végre önmagának is vesztét; indoka ott a legféltőbb szerelem gondossága: s a következés boldogtalansága; indoka itt a legméltóbb, legszentebb boszuállás: s következése a legnagyobb pusztulás; igen, mert ott a szerelem hibás lépésekre, itt a boszu bűnökre ragadta, s az erkölcsi és költői igazságtétel bűnhődést követelt.

Mondtuk már, hogy ez igazságtételnek művészileg legtökélyeseb megtestesülése a Nibelung-ének, s elég alkalmunk vala kimutatni, hogy e tökély — a minden részleteiben összevágó szerkezet, hű egyéni s kor-jellemzés, a cselekvény nagyszerűsége — szóval az epikai előterjesztés minden elemei által eszközöltetik. Ezek újabb részletezésével fölösleges volna olvasóinkat tovább fárasztani.

Szabad legyen, oda visszatérve, honnan kiindulánk, csak arra figyelmeztetni még, mint van a kor világnézlete megtestesítve a Nibelung-énekben. A népáramlások kora, minden inkább mint a vallási, világnézleti és társadalmi elméletek s spekulatiók ideje, — ezekre nyugalom kell s épen az hiányzott ama korban. Nyugoton, a ledöntött görög s római istenségek s bálványok romjain már-már megszilárdul a keresztyénség s új Rómát kezd alapítani a régi helyén, midőn egészen új elem, kelet barbar népeinek beözönlése, ismét veszélyeztetni látszik kivivott sikereit. De a keresztyénség rugalmas s felolvasztó ereje, magából ez idegen elemből

toborz hiveket, bajnokokat magának, s a kit bajnokává nem tehet is, legalább semlegességre szorítja. E sajátos ingadozást képviseli mindkét árnyalatban, egyikben Detre, másokban Etele; az a keresztyénség hive, ez a semlegességé. A harmadik, a már előbb keresztyén elem, a burgondiakban van képviselve, de Hagenben itt is, egész zordságában, nyersségében az át nem hatott meggyőződésnek. Mint hatott ez ingadozás a lelkekre vissza, mutatja csak azon egy vonás, midőn Kriemhild vissza borzad azon gondolattól, hogy testét pogány férjnek adja, s Rüdiger biztatja őt. (Lachm. 1201 — 1202. Simr. 1307.)

Hasonló ingatag alapokon áll a társadalom is. Az erőszak és ököljog kora. S senki sem tartja erkölcstelennek a hatalmat, mely ezen alapúl. De tudjuk, hogy a kor e setét színezetét mi enyhíti: — a lovagiasság magas fogalma, szerelemben, hűségben, háladatosságban. E küzdelme a nemtelen és nemesnek a durva anyagnak s a magas szellemnek, — magyarázza a kor erkölcsi világnézetét s van rendkívüli világossággal és szembeötlőséggel visszatükrözve énekünkben.

A természeti világnézet, mi legkevésb tért nyert a Nibelung-énekben, mert magában a korban is. Láttuk, hogy dél, kelet, észak költészetével szöges ellentétben, a természeti és isten-világnak mily kevés beavatkozást enged a józan németiség épósa. A természet tisztán csak egyszer, s akkor is a legegyszerűbben, a Duna áradásában, szól az eseménybe; még egyszer, de már emberi közbenjárásra, a palota égésében. A földfeletti világból csak egy kis csillámot látunk, a vizitündérek megjelenésében, s jellemző: hogy keresztyén vitéznek jelennek meg, de épen Hagennek, ki ha keresztelkedve is, de szelleme s erkölce által sokkal inkább pogány mint keresztyén. Azonban, mint bizonyost vehetjük föl, hogy Brunhild alakja s egész része a cselekvényben, egy északi mondakörből játszott ide át és ott sokkal több tündéres mythoszi elemmel volt vegyítve. Hogy róla ezek itt lemaradtak s ő természetfölötti erőben, rejtelmesen, de minden szellemvilági jelentőség nélkül jött át mondánkba, — az is mellettünk bizonyít, hogy t. i. az épósz a világnézet alakítja. Észak világnézetét, Középeurópa nem tehette magáévá; s a mit annak költészetéből átvett, nem szolgálilag vette át s akasztotta mint foltot a magáéra, hanem saját világnézlete szerint újra alkotta.

XVI. — Mielőtt olvasónktól megválnánk, a Firdúsinál viszonttalálkozás reményében, — a Nibelung-ének mechanikai alkotásáról teszünk egypár jegyzést.

A Nibelung-strófa szerkezetét már ismerjük. Négy sor. Az egyes sor tulajdonkép kettőből áll, egy 7 es és egy 6-osból, jambusi folyammal, minélfogva közepén a sormetszetnél, hol a pótló szótag van, két rövid esik össze; valódi ős német jellemű s dalamu sor.

o — | o — | o — | o || o — | o — | o — | ;

néha az utolsó részben meg-megszalad, s egy taggal, egy lábbal, néha másfél lábbal is többet ad; néha sor közepi rímekkel ékeskedik, de csak ritkán s mintegy történetesen.

Ily szerkezetű négysoros strófa 2316 alkotja a Lachman szerinti és 2456 a Simrock *) szerinti Nibelung éneket, a külön álló, s későbbi toldalékul tekintendő „Panasz“ (Klage)-n kívül, melyben Etele és Detre elsíratják az elesteket s a nagy veszedelmet.

A költemény szakadatlan sorban menő elbeszélésében, mit hü és részletes kivonatban adtunk elő, harminczkilencz szakasz vagy ének, úgynevezett „Kaland“ (Abenteuer) képez megannyi nyugpontot. Czimeik tartalmukat fejezik ki, s az olvasó ha áttekinti őket, még egyszer átszaladhat gondolatában az egész cselekvényen.

1. Mikép álmódott Kriemhild. — 2. Siegfriedről. — 3. Mikép jött Siegfried Wormsba. — 4. Mint harczolt Siegfried a szászokkal. — 5. Mikép látta Siegfried Kriemhildet először. — 6. Hogy kérte meg Gunther Brunhildot. — 7. Hogy nyerte meg Gunther Brunhildot. — 8. Hogy ment Siegfried a Nibelungokért. — 9. Mikép küldetett Siegfried Wormsba. — 10. Mint fogadták Wormsban Brunhildot. — 11. Hogy vitte haza Siegfried a feleségét. — 12. Mikép hívta meg Gunther Siegfriedet udvarába. — 13. Hogy mentek az udvarhoz. — 14. Hogy veszekedtek a királynék. — 15. Mikép árulták el Siegfriedet. — 16. Mikép ölték meg Siegfriedet. — 17. Mikép siratták s temették el Siegfriedet. — 18. Hogy ment haza Zsigmond. — 19. Hogy került a Niblung kincs Wormsba. —

*) A strófa-számokat Lachmann szerint idéztük, de fordításunkban inkább Simrockot követtük, ki többnyire csinosabb, költőibb. Az egészből, szétszórva, több mint másfélszáz strófát adtunk metr. fordításban.

20. Hogy küldött Etel király Kriemhildért. — 21. Mikép ment Kriemhild a hunokhoz.—22. Mikép fogadtatott Kriemhild a hunoknál. — 23. Mikép gondolt Kriemhild boszúra. — 24. Hogy mentek Werbel és Schwemmel követségbe. — 25. Hogy útaztak az urak mindnyáján a hunokhoz. — 26. Hogy ölte meg Dunkwart Gelfrától. — 27. Hogy fogadta Rüdiger Gunthert. — 28. Hogy fogadta Kriemhild Hagent. — 29. Hogy Hagen Kriemhild előtt nem állott el. — 30. Hogy állt őrt Hagen Volkerrel. — 31. Mikép mentek az urak a templomba. — 32. Blödelt hogy ölték meg. — 33. Mikép küzdöttek a burgondok a hunokkal.—34. Hogy vetették ki a teremből a holtakat. — 35. Mikép öletett meg Iring. — 36. Hogy gyűjtotta föl a királyné a teremet.—37. Mikép ölték meg Rüdigert. — 38. Mikép ölték meg a Detre vitézeit. — 39. Gunther, Hagen, Kriemhild mikép ölettek meg. —

SZÁSZ KÁROLY.

A KÉT KALUGER. ¹⁾

I.

Az osztrák uralkodás Erdélyben mindjárt országglása kezdetén, főgondjai közé sorozta, hogy a keleti egyház egyesülését egész erélylyel mozdítsa elő.

1699-ben Zean királyi biztos, Apor István kincstárnok, Athanasius új egyes. gör. püspök, néhány jezsuita atyák, és több mint ezer oláh pap jelenlétében ment véghez Károlyfehérvárott az egyesülési ünnepély, midőn egyszersmind a két hazában létező minden egyesültek számára a Kolonics bibornok és az al-korlátnok aláírásával 1699. febr. 16-án kelt kir. leirat felolvastatott. A Rákóczy forradalom alatt meghalván Athanasius, helyébe Pataki, másként Nemes János neveztetett egyesült püspökké. Ő oláh eredetű de vallására nézve katolikus volt, és a fogarasi várban lelkeszi hivatalt viselt. A császár az új püspöknek lakásul a fogarasi fejedelmi lakot, s a hivatal fentartására 3000 forint évi jövedelemmel a szamosujvári kincstári uradalmat és Fogaras vidékén a f. szombatfalvi kincstári birtokot rendelte. ²⁾

Nemes János a kellemes alkalmazásu és egyszersmind buzgó főpap ügyességével munkált a Rákóczy-forradalom alatt fenakadt egyesülés előmozdításán.

1727-ben Pataky halála után III. Károly a gör. egyes. papság vezetését Vetter Ádámmra, a jezsuiták kolosvári főtanodájának

¹⁾ Az adatok Bod Péternek ezen című kéziratából: „*Brevis Valachorum Transylvaniam incolentium historia etc.*“ meritvék. — Szerző fentartja e cikk fordítási jogát.

²⁾ Maros-vásárhelyi Teleki könyvtár Carthof. kötet: 1141. lap 75.

igazgatójára bizta az 1728-ban aug. 15-én kelt rendelet szerint azon indokból, hogy az uralkodás jelen fontos ügyei közt nincs ideje a fogarasi püspöki széket a tárgy komolyságához illő megfontolással betölteni.

Midőn ez ideiglenes intézkedés kevésbé mutatkoznék czélszerűnek, a fejedelem, valamint az egyesülés pártbíveinek bizalma báró Klein Innocentiushoz fordult.

Innocentius N.-Szombatban a sz. Adalbert nevét viselő papi nevelő tanítványa volt, kinek nagyravágásban és ernyedetlen munkásságában, az egyesülés ügye minden elődeinél fáradhatlanabb szorgalmazóra talált.

A régiebb kiváltságok következtében már az egyesült oláh papság a többi bevett vallások papjaival egyenlő jogokban részesült.

A főczél, melyet az új püspök maga elébe tűzött, a püspökség anyagi fényének megalapításában, s azon legfelsőbb intézkedés kieszközlésében állott, hogy az oláhok a tizedet ne földesuraiknak, hanem az egyesült oláh papoknak fizessék.

Ezen, a birtok sérthetlenségébe ütköző kívánat, a múlt század negyedik évtizedében tartott erdélyi országgyűlések folytonos ellenzése mellett eredményhez nem vezetett ugyan; a főkvánat másik ágát ellenben kedvező siker koronázta. III. Károly ugyanis 1738-ban az egyes. oláh püspökség székhelyét Fogarásból Balásfalvára tette át, s ott a főpap, úgy szintén a körültre kanonokokul hivataloskodó sz. Balázs nevét viselő szerzetesek számára, valamint a szerzetbeli növendékek képzése végett gazdag alapítványt tett.

E szép eredmény korántsem tartóztatta el Kleint, a fáradhatlan főpapot, hogy kívánata többi részének teljesüléseért tovább zörgessen, minek eredményül tekinthető egy részben hogy Mária Terézia, atyja fejedelmi székében ülven, nemsoká késett az egyesültekkel kegyelmét éreztetni. 1743. sept. 9-én. I. Lipót 1699. febr. 16-án kelt kiváltság levelét megerősítette s Innocentius sürgetésére ugyancsak az irt napról az egyesültek ügyei rendezése végett egy terjedelmes rendeletet bocsátott ki, melynek főbb pontjai következők voltak:

Az egyesült papoknak a szerint, mint valamely helységben

több vagy kevesebb mezei gazdaságuk van, a kormányzék és országos rendek határozzanak több kevesebb, de illendő képét.

A különböző papi szolgálatok díja meghatározott, melyeken túl minden zsarolás meg lön tiltva. Különböző visszaélések névszerint eltöröltettek s megparancsoltatott, hogy minden helységben templom és papi lakok számára szakasztassék elegendő hely.

Ki lön mondva, hogy az egyesült papok egyházi jogai a római katolikus papságéival egyenlők, mihez képest az egyesült oláhpapok is az út-s hid-vám és más köztartozásoktól nem különben hivataluk után járó birtokaikra nézve a tizedtől is mentesek, de azonkívüli birtokaiktól, valamint más vallásu papok, úgy ők is a tizedet és egyéb földesúri köztartozásokat megfizetni kötelesek.

A lelkészek száma, hogy a népnek terhére ne légyen, a nagy egyházmegyékben egy papra és két káplánra, — a közepesekben egy pap és egy káplánra, a legkisebbekben egy papra határozottatott.

Az egyesülteknek, valahol számosabban léteznek, megengedettett, hogy a fennirt szabályok mellett, a kijelölt helyekre templomot építsenek, miben földesuraik ne gátolják.

A püspök mellé rendelt hittanár továbbra is meghagyatott, s annak tartása a püspöki jövedelmekből megrendeltetett.

Az egyesült oláhpapok gyermekei, ha a tanároktól és mesterektől alkalmasnak ítéltetnek, a tanulásban és magok kiképzésében a földesuraktól ne gátoltassanak, miként ezt már a helyben hagyott 1. K. 6. czím 1. czikke is szoros büntetés alatt tilalmazza.

A kiváltságlevél rendeli, hogy egyesült hitű alkalmas egyénekre a hivatalok betöltésében ugyanazon tekintet legyen, mint a más bevett vallásuakra.

Egyéharánt, hogy Klein Innocentiusnak az uralkodás ajtajánál tett gyakori zörgetései legfelsőbb helyen is alkalmatlannokká kezdtek válni, megtetszik abból, miként az idézett felsőbb rendeletben világosan meghagyatott a kormányzéknek az irt püspöknek tudtul adni, hogy ismételt felsőbb rendeletek létezésén az iránt, hogy a tisztviselők hivatali helyeiket felsőbb engedelem nélkül el ne hagyják, ő is e rendeletekhez alkalmazkodjék s ha

mi kérelme van, irásban terjeszsze fel, vagy ha a birodalmi fővárosba kívánkozik, fölmenetele okának tudtuladása mellett folyamodjék engedelemért.

III. Károly 1738-beli alapítványára, és Mária Terézia fennebbi kiváltságlevelére vonatkozik az 1744-ik 7-ik erdélyi törvény-czikk is.

Midőn ekkép az egyesülés ügye a legszebb haladásnak látszanék örülni, vésteljes felleg vonult véletlenül felébe, bizonysgául annak, mily kevéssé hatoltak le a kormány és a megnyert papság törekvései a nép alsó rétegeibe.

A Bánságon át egy görög zarándok érkezett az országba, ki tekintélyes külsője, egyszerű mértékletes életmódja, okos magaviselete, az ővéit jóval túlhaladó mivelt tapasztaltsága, nem különben, mint a görög egyházhoz szigorúan ragaszkodó ihletettsége által egészen arra látszék hivatva, hogy a meggyőződésében inkább megzavart, mint felvilágosított oláhságot, előbbi hitéhez vezesse vissza. A jövevény, a nélkül, hogy más vallások ellen indulatos szónoklatokra fakadott volna, élénken fejtegeté a helyzetet, melybe az oláh nép a latin egyházhoz átállása következtében jutott. Társalgásában okos ovatosságot követett, ajándékot senkitől sem fogada el, de ő osztott mérsékelt alamizsnát a szegényeknek, csak kenyérrel, mézzel, veteményekkel, kávéval, és theával élt; a hús és szeszes italok élvezésétől merőben eltartóztatván magát.

Útjában, a merre ment, százanként ezerenként tódult hozzá az oláhság, állítván, hogy papjai által reászedetett, s kijelentvén, hogy az átváltoztatott istenitiszteleben résztvenni nem kíván. A zarándok hire terjedésével a békétlenség és háborgás is nevedett; csudatételeket beszéltek róla, s az oláhság általában (szánt) szent czimen ismeré őt, kinek egyszerű neve Bessarionis volt. Már útjában Szebenhez közeledék a sokaság bálványa, a mindenütt idvezelt, hogy ott — miként mondá — apostoli küldetését végrehajtsa; midőn az országos főkormányzó és a katonaparancsnokság elnöke rendeletéből elfogatott, és őrizet alatt Szebenbe fogságba vitetett. De jó útlevelekkel levén ellátva, nem bántak vele keményen, s kényelméről és tisztességes tartásáról gondoskodtak; ő azonban kevéssel megelégedve, a kapott segély nagy részét őrei és a szegények között osztatta ki.

Megkérdezte: „kitől küldetett?“ „Az Istentől“ felelé, s kinyilatkoztatá, miszerint meghallván, hogy az oláhok a keleti egyháztól elpártoltak, azért jött, hogy ha a mondottak csakugyan igazak, az eltévedt jubokat a nyájhoz visszatérítse.

Az egyesült püspök is megkereste őt fogházában, szemére hányván, mi okból érzi magát feljogosítva a hozzá tartozó egyház megzavarására; de a vádlott a sz. könyvből és a szent atyák irataiból felelt a tekintélyében bizakodó főpapnak.

Megkérdezte, mit tartana a pápáról? Azt felelte: hogy oly püspöknek tartja őt, mint Kleint magát, kit azonban hibáztatott, miért szerzett magának oly méltóságot a szegény tudatlan népnek felzavarásával.

A váratlan vendég több heti fogság után Fejérvárra tétetvén át, onnan Bécsbe vitetett, s ott szabadon bocsáttatván, miként állíták, az orosz követ küldette vissza honába.

Úgy hiszszük, ez utolsó körülmény utazonk küldetésére, több világot vet, mint egész eljárása.

A veszélyes kaluger eltávolították ugyan, de a legőszintébb részvétet és élénk emléket hagyta maga után. Az oláhok nyílt panasza fakadtak, hogy papjaik reászedték, s tőlük gyerekeik megkeresztelését, halottjaik eltemetését elfogadni nem akarták, s több egyházmegyékben templomaik földjének felásása és kihordása, vagy vízzeli megmosása által kivánták egyházaikat megtisztítani.

A zavar Hunyadmegyében volt legnagyobb. Hasztalan igyekezett a püspök és hittanára az oláhokkal elhítenni, hogy vélt apostoluk ravasz ámitó volt, ők nem érzének több okot a püspöknek hinni, mint annak, kit az, hogy legyőzhessen, eltávolítani volt kénytelen.

Ugyancsak 1744. július havában az egyesültek zsinatot tartottak, hol a helyett, hogy egyházuk megzavart állapota orvoslására valamit tettek volna, a püspök számára pénzt gyűjtöttek.

A Bessarionis okozta mozgalmat a kormány elég fontosnak tartotta arra, hogy a túlhajtás hibájának — melyben neki kétségtelenül legtöbb része volt — bűnbakot teremtsen Klein személyében. Az egyszer hatalmas főpap, még 1744. folytán Bécsbe hivatott, honnan Rómába menvén, többé nem tért vissza Erdélybe.

A kormány azt hitte, hogy Kleint és Bessarionist egyaránt eltávolítván, megszünteti az ingerültséget, mely az erdélyi keleti

egyházban két különböző oldalról táplálva, már már kitöréssel fenyegetett; e számítás azonban hibás volt.

Az ingerültség okai ugyanis mélyebben feküdtek. Az erdélyi keleti egyház kebelében létező békétlenség azon mozgalmak közé tartozott, melyek mivel indokoltak, egyedül az indokok megszűnésében, s bizonyos eredmények elérésében szokták lecsilapulásuk s megszűnésök okát találni.

A kormány, a helyett, hogy az ügyet e nézpontról tekinti vala, a bajt csupán a közbejött esetleges körülményekben, s legfennebb némely közelebbről használt eszközök nem épen észszerű megválasztásában kereste; a nélkül, hogy észébejutott volna a békétlenség valódi okát, az évek hosszú során át követett helytelen rendszert változtatni, vagy lényegileg csak módosítani is.

Az egyesülés tárgyában az eddigiekhez hasonló felsőbb rendeletek, valamint régebben, úgy ezután is sűrűn követték egymást.

Ily rendeleteket olvasunk 1745. apr. 6-án, 1746. apr. 15-én ugyanazon év június 4-ről.

E rendeletek rendszeren a közigazgatási óvatosság és esel azon nemével keltek, mely kormány-iratoknál gyakran fordul elé, s mely a jogot teljesen mellőzván, az alapul szolgáló elveket pedig összezavarván, a közönséget a végszándék iránt, bizonytalanságban szeretné gyanítani.

E rendeletek nem egyszer nyilatkoztak a szabad vallás-gyakorlat mellett, midőn másfelől nyíltan kijelenték, hogy az egyesülés bevégzett tény, melytől visszalépésnek nincs helye. E rendeletek ép akkor hirdeték legvilágosabban, hogy a vallás ügyében az erőnek használata a kormány szándékától távol van, midőn másfelől az anya- és orthodox egyháznak az egyesült óhitet állíták, s az elszakadás vádját a nem egyesültekre ruházzák; midőn az egyesülteknek nyújtott több rendbeli jótékonyaságokból a nemegyesülteket teljesen kirekesztették. E rendeletek végül, a tényleges viszonyok fenntartására, a legönkényesebb eszközök alkalmazását rendelék s a hazai hivataloknak súlyos hibául rójják vala fel, hogy a megrendelt eszközök alkalmazásában nem követnek elég szigor, jöllehet a hazai hivatalok eljárása is jóval túlment a jog és méltanyosság korlátain.

A felsőbb rendeletek az egyesülés akadályai közé sorozták a külföldről, névszerint a Bánságból és Havasalföldről beköltözött, valamint azon erdélyi születésű oláhpapokat, kik kiképzetésöket s hivatalukba való felavatásukat az országon kívül eszközlük. E papok ellen azután a legszigorúbb eljárás tétetett a hazai hivatalok kötelességivé, a nélkül, hogy a kormány legkisebbé is figyelembe veszi vala, hogy gör. nem egyesült püspököt ő nem nevezett ki, sőt az irt egyház közigazgatási szerkezete a kormány tüzetes ignorálása következtében volt teljesen felbomolva. Ily helyzetben a gör. n. e. oláhpapok szabályszerű kiképzésüket és felvattatásukat csak idegen tartományokban találhatták, és ennél fogva a n. egy. oláhpapokra külföldre mehetésének akadályozása a vallás szabad gyakorlata ellen elkövetett legjojtalanabb megszorítás volt.

1745-ben az egyesülés minden áron előmozdítására irányzott rendelet mellett a kormány nem tartotta fölöslegesnek a szabad vitatkozás útját is megkísérteni. Okot erre egy Vazul nevű fogarasi esperes szolgáltatott, ki önhitt biztatásai által reávette a kormányt, hogy az ő kihallgatása s ha tetszik, megczáfolása végett Fogarasban szóvitát hirdessen. A kormánynak és vidéki hivatalnokoknak nem kis fáradságába került, míg a valamely véletlentől tartó nemegyesült oláh papságot megnyugtató, kik azután a vidéki boérság és más különböző rendű hallgatókkal együtt nagy számmal gyültek össze.

Az esperes nagy önbizalommal kezdé meg szónoklatát. Vételytársául egy Constantin János nevű gör. egyesült pap lépett fel. Birákul — elég különös módon — a vidéki törvényszéki ülnökök voltak kinevezve.

Mint könnyen képzelhető, a pápa hatalma képezte a vita legelső tárgyát, melynek azonban egy közbejött körülmény csakhamar véget vetett. Constantin ugyanis emlékezete segélyére egy jegyzéket tartván kezében, Vazul épen akkor hányá szemére, hogy mindaz, a mit abból olvas, hazugság, midőn amaz jegyzékéből a sz. irás egy helyét olvasá ki.

Ez esemény oly ingerültségbe hozá a hallgatóság egy részét, különösen a nagy számban jelenlevő boérságot, hogy a bírák czélszerűnek tarták a gyülést felosztatni azon nyilatkozattal: hogy

a szóvitály több időt kívánván, arra — most idejök nincs, de közelebről zsinatot fognak e czélra összehíni.

Az egyesülés ügyének sikeresebb előmozdítása végett 1746-ban a fejedelemasszony a kathol. consistoriumhoz bocsátott rendeletében, az ország legtekintélyesebb katolikus hivatalnokai és egyénei közül egyesülési pártfogókat (protectores universis) nevezett ki. Ily pártfogók voltak: b. Bornemissza Ignác, kincstárnok, báró Pongrácz György tartományi korbátnok, Henter Dávid ítélőmester, Dobsa Péter közigazgató.

E pártfogóknak a kathol. consistorium által kiadott utasításban többek közt köteleességivé tétetett oda működni, hogy a hitszegés ragálya, mely a Szászföldön, Hunyad és Fejérmegyékben, valamint Fogarasvidékén is kegyetlenül pusztít, (crudeliter depascit) az ország más vidékeire el ne harapódzék.

Világos innen, hogy a fennebbi törvényhatóságokban volt az óhitűek főfészke.

Ez alatt a Rómában tartózkodó Klein sem szűnt meg kevésbé épületes túlbuzgalmú befolyását az erdélyi egyesült egyházra gyakorolni. A helyébe helytartóul kinevezett Áron esperestnél ugyanis zsinat tartását ismételve sürgetvén, midőn ez hihetőleg a helybeli kétes viszonyok figyelembe vételével, erre kevésbé mutatkoznék hajlandónak, Klein, intézkedése végrehajtásával Balvamiri fődékant, Miklóst bizta meg. Ez 1747-ben Balázsfalvára közzsinatot hirdet, s abban Klein levelét, melyben Áront engedetlenségeért egyházi átok alá veti, s helyébe helytartóul Miklós fődékant nevezi ki, felolvastatja.

Az egyházi gyülekezet bámulattal hallá az eltávolított püspök merészségét, de a dolgon segíteni a gyűlés hatalmában nem állván, Áron Szebenbe, pártfogói oltalma alá vonúlt, s mindaddig egyházi átok alatt maradt, míg jövő év május havában Olásóczki Manó Mihály magyarhoni apostoli helyettes s munkácsi és mármaroszi egyesült püspök Szebenbe jövéen, zsinatot tartott, s Áront az átok alól felszabadítván, régi méltóságába visszahelyezte.

1752-ben Klein Rómában meghalván, a püspöki méltóságot, ellenfele Áron, nyerte el, a nélkül, hogy az erdélyi keleti egyház nyomasztó állapotában bármi változás történt volna.

Zarándmegyének halmágyi járása, a megye egy részével,

közigazgatásilag Erdélyhez tartozott, de az egyesüléstől irtózdó oláhok egyházilag az aradi óhitű püspökre figyeltek.

E viszonyokból versengés támadt az egyházi hatóság felett a fen irt főpap és az erdélyi egyesült püspök közt, ki a Halmágy vidékieket egyesülteknek állította. A kétely elosztására több rendbeli nyomozó bizottmányok nevezettek ki, melyek egyikében draganyosok is szerepeltek, s sok idő telt el, míg végre el lön ismerve, hogy a Halmágyiak nemegyesültek.

Alig lett e versengésnek vége, midőn 1757-ben Fejérmegyében az óhitűek Szecsori kolostorának feldulása újabb izgalomba hozta a kedélyeket. E kolostor szerzeteseinek vétke abban állott, hogy olykor egyházi szolgálattétel végett a vidékre titkon kijártak. Midőn a főkormányshéknak ez ellen intézett tiltó parancsa semmit se használt, a járásbeli szolgabíró az egyesülés párhiveitől reávéttelve, több százramenő megyei népséggel a kolostorra ütött, azt feldulatta, s 18 szerzetest fogságra vitetett.

A kormányshék megértvén a történeteket, a szolgabírót keményen megfeddette, s az elfogottakat szabadon bocsátotta.

A kormányshék ez ildomos eljárására aligha nem volt befolyással a hét éves háború, mely már akkor nem kis erőfeszítéssel folyt; de másfelől e körülmény s az országban létező kevés katonaság az óhitűekre is biztató hatást gyakorolt.

1758-ban több helységek egyesült papjaikat óhitűekkel cserélték fel, minek következtében számos egyesült papok, nem akarva állomásukat kockáztatni, felavattatásukat óhitű püspökök által eszközölték, s a karloviezi patriarchával érintkezésbe léptek. Juon ecseli pap, a patriarcha levelét nemesak széthordozta, de Szelistyén zsinatot is tartott, hol az ó-hit fentartására több rendbeli végzések hoztak.

E törekvések meghiusítására egyesült püspök Áron 1759 elején Balázsfalván tartott ellenzsinatot, s megyéjében körutat tett; de a főpap, a helyett hogy körútját a kedélyek lecsendesítésére használta volna, újabb zavarokra szolgáltatott okot.

Némely helységekben régi idők óta fennálló gyakorlat volt, hogy az óhitűek, különösen ha a község reformált lakosaival ugyanazon földesur jobbágysai voltak, a nap különböző részeiben a reformáltak templomában tarták az istenitizteletet.

A keresztyéni szeretet, s a vallásos türelem e szép hajlékait,

a legbotrányosabb jelenetek színhelyévé változtatta a vallásos vakbuzgóság.

Az egyesült óhítű püspök ugyanis fenemlített körútjában Hunyadmegye ó-hítű községeit is meglátogatván, a vegyesen használt templomokban oly ellenséges indulattal szónokolt, oly gyűlölségre buzdította hallgatóit a más vallásuak — különösen a reformáltak — iránt, hogy amazok több helyeken, a nekik csupa szivességből átadott templomokban, a leggazabb rombolásokat vitték véghez, mi azután, nem egy helyen, visszatorlásokra és vérés összetűzőzésekre szolgáltatott okot.

Ily jelenetek fordultak elő Klopotiván, Szálláspatakon, Galacson.

A kormányzék nem késett a kihágások fékezése iránt intézkedni, s a fejedelemasszony kemény rendeletet bocsátott a hasonló kihágások ellen.

A püspöknek szigoruan kötelességévé lön téve, hogy hiveit a reformáltakkal jó egyetértésre utasítsa, hogy a templomokban okozott károkat megtérítse, melyek különben fizetéséből fognának kárpótoltatni.

Ezek mind helyén voltak, s a legfelsőbb rendelettől alig lehetett volna a részrehajlatlanság elismerését megtagadni, ha intézkedéseihöz a bölcs Salamonféle ítélet egy különös nemét nem csatolja vala.

A leirat ugyanis az említett botrányos esetek főokát abban találta, hogy a közös templomokban a szentség számára külön korlátolt hely nincs. A kormányzéknek tehát meg lön rendelve, hogy a vegyesen használt templomokat, ha elég tágasak, katolikusok és reformáltakból álló részrehajlatlan bizottmányok által a középben emelt falakkal választassa kétfelé; ha pedig nem elég tágasak, a felek közül valamelyiknek építtessen külön templomot a helység lakosaival.

Ez intézkedés igazságtalanabb, törvénytelenebb, s általában félszegebb volt, semhogy végrehajtását gondolhatnók, adatunk legalább nincs reá.

Mig fennebb láthatólag az egyesültek nem tarták helytelennek, az erősb fegyveréhez, az erőhatalomhoz folyamodni, azalatt a nem egyesültek a gyengébb fél eszközét, az ámitást vették igénybe. Alkalmul erre a fejedelemasszonymnak egy állítólag 1754-ben

kelt alárendelete szolgált, melyet a ravaszabbak a hivékeny pap-ság és bárdolatlan nép közt terjesztgettek.

E rendeletben a fejedelemasszony, a világos tényekkel ellentétben, az óhit szabad gyakorlata ellen elkövetett kihágásokat, egyedül az országbeli katolikusoknak tulajdonította, azok felett roszalását fejezé ki, s az oláhok teljes szabadságába helyezé, hogy egyesüljenek, vagy ha ezt nem akarják, gyakorolják keleti vallásukat, s lássák el magukat tetszésök szerint keleti szertartású papokkal.

E rendelet egy Klimbokán tartott titkos gyűlésen felolvastott, s hasonló módon falunként való széthordozása iránt intézkedés történt.

Ez ámitgatások nem maradtak hatás nélkül. A nemegyesültek, az egyesültek által elsajátított több templomot visszafoglaltak, s helyben Károlyfehérvárt az egyesült templomban az isteni tiszteletet megzavarták; a papnak közbeszóltak, a templomot az istenitisztelet bevégzése előtt odahagyták, s a polgári előljáróságok ellen is kihágásokat követtek el, mire többen befogattak, s hosszabb fogsággal lakoltak.

Hogy a fejedelemasszonynak helytelenül tulajdonított rendelet mennyire távol volt az uralkodás szándékától, megtetszik egy 1759. júl. 13-án kelt leiratból, melyben a kormány az erdélyi hivatalok lanyha eljárását, s a földesurak részrehajlása elleni nehezitelését, s a hason tárgyú leiratainál szokás szerint használt más kitételeit ismételvén, élénken kelt ki, s szigorú fényítéket rendelt az árendelet koholói és terjesztői ellen.

Mind e mellett a leirat olyat is foglalt magában, mit az előbbi felsőbb rendeletekben hiába keresünk, s a mi a kormánynak az óhittek irányában követett politikájánál — bárha nem fordulatpontul, — mindenesetre némi bekanyorulásul tekintethetik.

A folyamatban levő hét éves háboru Ausztria részére kedvezőleg indult, s kezdetben szerencsével folyt; mind e mellett Nagy Frigyes lángeszének kifogyhatatlan eszközei ismeretesek voltak, semhogy Ausztriának érdekében nem lesz vala, a katonaságból kiűritett ország kebelében felmerült zavarokra és békétlenségre csilapítólag hatni.

E körülménynek tulajdonitható egy részben, hogy a fennidezett légfelsőbb rendelet legelsőben tapintott az erdélyi óhitű

egyház régen vérző sebének egyik legfájdalmasabb pontjára: az óhittük egyházi beligazgatására. Az erdélyi egyesült oláh püspökség felállítása óta, az egyházi beligazgatásra nézve teljesen akadályozva voltak a nemegyesültek. A kormány ugyanis az egyesülés érdekében mit sem tartott czélszerűbbnek, mint ha a nemegyesültek számára főpapot nem nevez, s ezáltal őket az egyházi élet egyik főtámaszától, a czélszerű kebligazgatástól megfosztja. A mód, melyet a kormány e czélra választott, szándékos ignorálásában állott annak, hogy az oláhság nagyobb része óhittü maradt. E tény tagadása, bárha nem egészen ügyetlenül választott, mindazáltal ép oly káros, mint könnyen keresztüllátható politika volt.

A többször említett rendelet zárszavai kijelentették, hogy az óhittük egyházi törvényhatóságát illetőleg, a fejedelem rövid időn intézkedni fog, szeme előtt tartván, hogy minden botránykü eltávolitassék, s az oláh nemzetnek úgy jóllétéről, mint nyugalmaról gondoskodva legyen.

A fennebbi ígér, és az ámitók hitegetései által felbátoritva, az oláh papok most már bátrabban folyamodtak a karloviczi érsekhez, hogy mint coponistos (egyenlő hitű) érettek legfelsőbb helyen közbejárjon. E szorgalmazásokban főszerepet Juon ecseli pap vitt, ki több helyen mondogatta, hogy a fejedelemasszony az óhittük iránt hajlammal viseltetik, s kész nekik nemcsak szabad vallás gyakorlatot adni, hanem részökre püspököt is nevezni. Mege-rősítették e hiedelemben az oláhokat az érseknek hozzájuk intézett, s titkos gyülekezeteikben nem egy helytt felolvasott levelei is, ki azzal biztatta őket, hogy Sziléziában a császárné segítségére ment orosz sereg több tábornokai, kik az oláhokkal egy valláson vannak, a fejedelemasszonynál közbejárván, kedvező választ nyertek tőle, ki a vallás szabadsága ellen elkövetett kihágásokat a katholikuskoknak s ezek kedvében járó óhittü földékánoknak tulajdonítja, s késznek nyilatkozott az oláhoknak nem csak szabad vallás gyakorlatot, de püspököt is adni, ki nemsokára az országba jövend.

Az óhajtvá várt és kilátásba helyezett ígér, nem soká késett. A fejedelemasszony ugyanis 1760. martius 21-én kibocsátott leiratában szokás szerint, fájdalmát fejezte ki, hogy eleitől fogva táplált szándéka szerint a kedélyeknek engesztelő eszközök általi teljes lecsendesítése nem sikerült, s ezért a felelősséget a hazai kor-

mányközegekre — kik rendeleteit nem helyesen hajtották végre—háritván, megrendelte, hogy a vallás szabad gyakorlatára vonatkozó felsőbb rendeletek, az oláhok közt, nemzeti nyelven is tétessenek közzé.

A fennirt rendeletben a törvényhatóságok és egyes helységek is—melyekben a közhirrétételnek meg kelle történni—megnevezvék. Ily törvényhatóságok voltak: Fejér, Hunyad, Fogaras, Szeben, Ujegyház, Szerdahely, Szászsebes és Szászváros, s midőn e törvényhatóságok közt, Fejériben, Fogarasban és Szebenben jóval több helységeket találunk megnevezve, mint a többiekben, Hunyadot sem véve ki, e körülmény arra mutat, hogy a fennirt három törvényhatóságban volt, azon idő szerint, az oláh mozgalmaknak fősínhelye.

A rendelet legfontosabb részét kétségtelenül azon ígélet képezte, hogy a már kinevezett püspök az országban rövid időn meg fog jelenni. Ez ígülethez azonban ama világos feltétel volt kötve, hogy a nemegyesültek a más vallásuak elleni minden kihágásoktól és bármely rendetlenkedésektől szűnjenek meg, a felsőbb rendeleteknek engedelmeskedjenek, mert különben se szabad vallásgyakorlatot, se püspököt nem nyernek, a fejedelemasszony erős akarata levén, hogy a felsőbb rendeleteknek engedelmeskedő számos rész, nem pedig a rendetlenkedő kisebb rész élvezze a vallásos türelem jótékonyosságát.

Úgy látszik azonban, hogy a nem egyesültek közti zavarok már nagyobb fokra emelkedtek, semhogy a felsőbb helyről érkezett intézkedéseknek sikere lehet vala, s a népvezetők is biztosnak tartották a kétes feltételű ígületben vetett bizalom és várakozás helyett, inkább az izgatás és tettelegesség terén maradni.

Volt ez időben egy fejérmegyei, csórai születésű Sofroni nevű kaluger, ki már ekkor nagy befolyást gyakorolt az erdélyi óhitűek mozgalmaira.

A higgadtságot, az ékesszólást és következetességet, melyet Bessarionistól nem tagadhatni meg, Sofroniban hiába keressük, ki felette egyszerű és kevés miveltséggel bíró egyén volt, de midőn e jellemvonások a tömeggel—melyre hatni kívánt—öszhangzottak, egyéb tulajdonai nagy mértékben képesíték őt, hogy a létező viszonyok közt nemzete és egyháza mozgalmáiban szerepet játszódjék. Sofroni az izgatás, a vállalkozás és merészség embere volt,

melynek célját, valamint eszközeit mélyebb belátással fontolgatni és megválasztani nem reá tartozott. Mind e mellett feltaláljuk benne azon ravasz népvezetők tulajdonát is, kik mint a mérséklés, kiegyenlítés és rend emberei szoktak megjelenni akkor, midőn a mozgalmak biztos korlátaikon túlsapongnak, midőn a körülmények óvatosságot parancsolnak. E tulajdonok annál szükségesebbek, mennél kétesebb még valahol a harc, a vesztéglés és haladás, az elnyomás és szabadság közt.

Föllépését az egyszerű kaluger azzal kezdé, hogy a falvakat és városokat titkon bejárta, a templomokban egyházi szolgálatot végzett, hitsorsosait intette, s egész igyekezettel azon volt, hogy őket az egyesülestől ne csak elvonja, de az elpártoltakat is visszatérítse.

Működését a hunyadmegyei tisztség a közbátorságra veszelyesnek találván, őt elfogatta, s a bábolnai fogházba vitette. Az oláhság ezen felháborodva, egy pár százból álló, dorongokkal felfegyverzett tömeg Balogh László hunyadmegyei főispán lakára rontott. Ez a csoportot szép szavakkal a kormányshoz utasítván, megmenekült, de a nyugalom csak rövid ideig tartott; az oláhok ugyanis kevés napok mulva a fogházra rontván, Sofronit kiszabadították s ő azonnal előbbi működéséhez fogott.

E tájban Hunyadmegye közgyűlést tartván, azon az oláhok is hivatalnúl megjelentek, s most siránkozva, majd fenyegetődzve, szabad vallásgyakorlatot követeltek. Panaszukat 600 aláírással adták a gyűlés elé.

A sajtóságos egyszerűséggel szerkesztett folyamodásban félreismerhetlenül ömlik el a kevéssé palástolt epe keserősége.

A folyamodók késznek nyilatkoznak tartozásaikat a császárnak és földesuraknak megfizetni, de a vallás dolgában csak Istentől kell függniök, s azért szabad vallásgyakorolhatásért könyörögnek, melyet az Isten minden népeknek megadott, s melylyel a zsidók is élnek. Ők sem barmok, miként az urak hiszik, hanem istenitiszteletre s templomokra van szükségök, melyeket a nép a maga költségén nem azért épített, hogy az unitosokéi legyenek, vagy hogy zárva álljanak, hanem hogy használtassanak. Templomaikat annak okáért semmi áron nem hagyják, de birtokukba fogják venni. Vagy pedig jöjjen el a püspök, s ha ő másként határozza, ám legyen, mert a püspök az ő vallásuk ura. Nagy bűn börtnek

idején, hogy templomaikat nem használhatják, mihezképest a püspök eljöveteléig minden erőszaknak ellenemondanak.

E folyamodás beadása után a tetteges erőszak sem késett, mert a nemezyesült oláhok előbb Hunyad és Fejérmegyében, később más helyeken a templomokat elvették, az ellentálló egyesülteket verések közt kizaklatták. Zajos tüntetés történt Fejérvártt is, hol a kathol. püspök és a várórség szeme láttára az óhitűek s z o b o r t (z s i n a t o t) tartottak.

A mezőségen, az uzdi-szentpéteri vásáron, a fogarasvidéki szádi esperest a nagy számmal összegyűlt oláhság közt megjelent, s miután a vidéki tisztség útlevelével el volt látva, szabad járásának kelésének semmi akadály nem tétetvén, a templomban óhit szerinti istentiszteletet tartott. A templomból kijövőt száz meg száz óhitre visszatért oláh kísérte. A köztisztelet tárgya éjjelre Pagoesára, egy óhitű gazdag oláh nemes emberhez ment. Itt egy mértékletes vacsora után, gazda és vendégek lenyugodtak. Ez alatt Szentpéteren néhány egyesült esperest és pap összeegyeztetvén, s néhány lerészegített katonát vevén magok mellé, Pagoesára mennek, az említett nemes ember házáat körülveszik, a házigazdát, — midőn a zajra kimenvén, jövetelük okát kérdezné — lelövik. Ezután a házba rontanak, a kit elől hátul kapnak, megverik, a lakot feldőlják és kiprédálják, a szádi esperestet szakálánál fogva kihurezolván és összevervén, szekerre teszik, s a marosszéki főtiszthez viszik. Ez nem tartván biztosnak őt a székházhoz befogadni, a nyomorultat a várba helyeztetik el, s onnan katonáörizet alatt Kolosvárra küldi. Innen, miként állíták, Magyarországra és Bécsbe vitetett, s csak később bocsáttatott vissza Erdélybe.

E zavarok felett a kormányzék aggodalomba esett, s mint állíták, felsőbb rendeletre, a gyanusabb papokat be kezdé fogdosztatni. Katona csapatok járták fel az országot, hogy a népben félelmet öntsének.

Egy csapat katonaság a legnagyobb csendben, Abrudbányára vonult, néhány egyesült és katolikus paptól vezéreltetve, hajnal előtt az óhitűek templomát megrohanta, az ajtót betörte, Sofronit egy más társával elfogta, s hogy övéi meg ne ismerjék, katonaköpenyegben lóra tevén, magával vitte. Észrevevén ezt az oláhok — bárha későn — utánok erednek, a sietve haladókat utólérik,

s egy megsebesített katonát egy polgári egyénnel együtt elfogván, Abrudbányára visszaviszik. Egy másik csoport a zalathnai úton a csapat elébe áll, Sofronit kiszabadítja, s a katonaságot is kétségen kívül kövekkel agyonveri vala, ha maga a kaluger nem szól mellettök.

Értesülvén azonban az oláhok, hogy útközben az övéik közül többen megsebesítettek, ugyanannyi katonát kellett nekik kezesül adni, hogy azon esetre, ha a sebesültek közül valaki meghal, érte boszszut állhassanak. E kezeseket később nagy bajjal lehetett kezök közül visszakapni.

Sofroni elfogatásának híre terjedvén, a harangok jeladására több ezer oláh csődült össze Abrudbánya vidékén, kik nem sokat tanakodván, mit tegyenek, a Sofroni elvitele elémozdításának gyanújában állók házaira rontottak, s azokat lerombolták. Halmágyon egy hivatalnoknak, ki a templomajtaja betörésénél a katonákat segítette, miután maga eleve megszökött, s házát — mely királyi volt — feldulni nem kívánták, feleségét támadták meg, s csak kezesadás és 30 arany díjváltság mellett bocsáták szabadon. Verespatakon a dékány házát lerombolták, ládáit feltörték, pénzét az udvaron szétszórták, a nélkül, hogy elvitték volna, s marháit lelődözték.

A zavargások Zalathnán több nap tartottak, mert az oláhok egyet az előkelőbb kamarai tisztviselők közül követül a kormány-székhez és a tartományi főhadvezérhez küldvén, kijelentették, hogy csak úgy oszlanak szét békével, ha nyolcz nap alatt a válás ügyéért elfogott óhittü papokat elbocsátják. A követ 12 nap mulva tért vissza. A foglyok szabadon bocsátattak, s hogy a kormány jó szándéka annálinkább kitessék, a zavargó oláhoknak kezesítettek. Ez engedékenység híre az oláhokat még jobban felvil-lanyozta, s most már nyilván kérkedtek, hogy ha a' szükség kívánná, ősi vallásukért martírságot készek szenvedni.

A zalathnai egyesült papot elfogván, kezeinél fogva felakasztották; és addig kinozták, míg a fondorlatok sorozatát elő nem adta, s hogy mely egyesült papok voltak jelen, Sofroni elfogatásán, ki nem vallotta. A vallomásból főszereplőül tünt ki alsógáldi pap Gyorgye, ki a nemegyesülteken egyébiránt is sok méltatlanságot követett el. A zavargók mindemelett elég engedékenységet tanusítottak irányában, mert befogván, kezeségen elbocsá-

tották. Egy katolikus egyént, ki az óhittek ellen élesebb szavakat engedett magának, halálra kerestek, de midőn megkapták, Sofronitól kegyelmet nyert, miután a templomajtájától az oltárig térden csúszott, s szavait visszavonta.

Mily tekintélylyel birt, s a történetek után mennyire elhitte legyen magát Sofroni, megtetszik azon levélből, melyet a zalathnai gyűlés alatt intézett a főkatonai parancsnokhoz.

„Uraságod (e czímmel illeti az ónhitt izgató a tábornokot) a Sofroni miatt Zalathnán támadt zavarokért bocsánatot hirdet azon esetre, ha a csend helyre áll. Ez helyreállt, de ő, Sofroni, mégis tudja, hogy 3 pap, egyik Aknáról, másik a Bánságból, a harmadik Kornétzletről, Szebenben a kormányzéknel fogva tartatik. Ezek azon órában, midőn a tábornok a levelet veszi, bocsáttassanak szabadon, valamint minden a vallás miatt bebörtönzött fogoly. Végül megkívánja a levélíró, hogy a szádi esperest is, kinek hol léte nem tudatik, bocsáttassék az országba vissza. Mig ezek meg nem történnek, béke nem lesz, s a zalathnai kamarai tiszték elégséges kezességül szolgálhatnak, kiket legott letartóztat, ha a foglyokat szabadon nem bocsátják.“

Aláírás:

Én Sofroni kaluger.

Az egyesült oláh püspökhöz is hasonló modorban irt Sofroni, az óhit ellenségének nevezvén őt, ki az egyházakat a pogány császárok módjára dulatja fel.

Ezek végeztével a Zalathnán összegyűlve volt sokaság, melyet a kamarai tisztviselők láttak el élelmiszerekkel, eloszlott, Sofroninak gondja lévén, hogy semmi különösebb rendetlenség ne történjék.

A zalathnai gyűlés után az ország állapota nem vált nyugalmasabbá. A legkülönbözőbb, a valóságot sokkép túlszárnyaló hírek nyugtalaníták a kedélyeket. Többen az egyesülést teljesen meghiusultnak hitték. Az oláhok tömeges felkeléséről beszéltek, s különösen azon katolikusok, kik az egyesülés előmozdításában túlhevét tanúsítottak, aggodtak a tömeg bosszújától; sőt némelyek a félelem miatt eszöket veszve, azt sem tarták lehetlennek, hogy a dorongokkal felfegyverzett csoport a fejevári erőd birtokába helyzi magát. Élesztette e híreket és azoknak sokak előtt valószínűséget kölcsönzött az oláhok magaviselete, kik magok közt élénken közlekedtek, egymást bátoríták, szabadságról,

munka nélküli életmódról, s több olyanokról álmadoztak és beszéltek, a miket miveletlen agyban a képzelődés előteremteni képes. Az általános rémület jellemzésére szolgálhat egy magában neveltségese esemény is. A káptalanbeli urakhoz tartozó két inas egy éjjel a k.-fejérvári várból kirekedvén, midőn semmikép sem tudtak maguknak bemenetelt eszközölni, náloklévő pisztolyaikat elsütötték. Ennek hallatára a várban, nemcsak a katonaság, hanem a polgárok is fegyvert ragadtak, meggátlandók, hogy az oláhok a várba ne törjenek, s azt fel ne dulják. Miután a katonaság el lön rendelve, a várból egy tiszt bizonyos számú legénységgel az oláhok kikémlésére kiküldetett, ki az irt két egyéven kívül senki mást nem találván, az esemény világosságra jött.

1761-ben febr. 25-én ismét zsinatot tartott Sofroni Károlyfejérvártt, mialatt magoknak az oláhoknak nem kis bámultára, a vár kapui bezárattak, az ágyúk kiszégeztettek, s a katonaság az éjet fegyverben töltötte. A kormányzék követeket küldött, kik a népet megdorgálják, hogy foglalkozásukat mulasztva, oly nagy számmal jöttek össze, Sofronitól pedig a gyűlés célját megérték. Ez színlelt békülékeny modorában úgy nyilatkozott, miként értérsére esvén, hogy neve alatt több helyeken kihágások történtek, azért hívta a népet össze, hogy annak tudtára adja, miszerint a zavargók, s a hon törvényei ellen vétők érdemök szerint fognak a megyei tisztség előtt lakolni. Meghagyta tehát nekik, hogy a többi hitfelekezetűekkel jó egyetértésben éljenek, s magok számára püspököt kérjenek. Ezelőtt mint egy 14 évvel, — folytatja az izgató—csoportos sérelmeik felvételére követeket küldöttek az udvarhoz, kik nem csak hogy vissza nem tértek, de az sem tudatik, hol legyenek. Visszabocsáttatásukat fogják tehát kérni. Ő (Sofroni) nemrég rendeletet kapott, hogy bizonyos napon egy bizottmány előtt jelenjék meg. Mily költségen történjék ez, a felett is fognak tanácskozni. Egyébiránt, ha valami egyéb a gyűlésen szóba jőne, azt a kormányzéknek — kötelessége szerint — tudtul adja. A követeket e felelettel bocsátván el Sofroni, a gyűlés, miután tárgyait elvégezte, szétoszlott.

A történetek után, kétséges, valjon azt csudálhatni-e inkább, miért késett a kormány oly hosszasán, a rend egy vagy más módoni helyreállításával, vagy azt, hogy a méltatlanságok által felin-

gerelt, az engedékenység folytán felbátorított tömeg, miért nem ment még több kihágásokra?

Méltán kérdehetjük továbbá, vajjon, e némi önmérséklés, a nép békés hajlamának, vagy miután a bárdolatlan tömeg mindig és mindenütt kész a kihágásra, annak volt-e inkább köszönhető, miszerint az oláhok közt még hiányoztak oly vezetők, kik a nép miveletlenségét aljas céljaik előmozdítására egész mértékben kizsákmányolni képesek lettek volna? Vagy végül, és talán legnagyobb hihetőséggel, annak tulajdonítható, hogy a rakoncziatlanság még némi batárt ismert, miszerint Sofroni elég óvatos volt belátni, hogy csak önművét veszélyeztetné a kormány túlingerlésével, mely a zavarokat megúnván, azok megzabolázása végett már is komolyabb eszközökhöz készült. E sejtélem, ha csakugyan létezett nála, nem soká várt valósulásra.

A kormány ugyanis 1761. martius végén L. B. Buccow Adolfot, mint katonai főparancsnokot az országba küldvén, egyszersmind a fennforgó vallásos zavarok eligazítására királyi biztosul nevezte ki. Ugyan e célra és ez időben lön beküldve Novánovics Dénes budai nemegyesült püspök. Egyszersmind több lovas és gyalog csapat különböző ezredből rendeltetett az országba, melyek a nép elrettentésére ágyuk kíséretében járták fel az országot, s azután Szászsebesen, Brassóban, Beszterczén, Szebenben és Nagy-Enyeden szállásoltattak el. Az egyesülés pártfogói azt hiresztelték, hogy 10 sőt 20 ezer katona jött be az óhitűek megzabolázására, mely utóbbiak azonban, a kormány késedelmes eljárása iránt nem nagy félsz-szel viseltettek.

Buccow april 9-ről Szebenből egy körrendeletet bocsátott szét, tudtára adván az oláhoknak, hogy ő felsége az őt környező csoportos gondok daczára az ő elnöklete alatt egy bizottmányt nevezett ki, mely az oláhoknak maga módján eléadott minden sérelmeit megvizsgálja. Ő felsége nem akarja, hogy különböző hitű alattvalói egymás ellen gyűlölséggel viseltessenek; kész az eddig elkövetett kihágásokért megbocsátni, sőt nekik püspököt adni; szükség azonban, hogy az óhitűek semminemű gyűléseket többé ne tartsanak, s az egyesültek irányában minden kihágásoktól őrizkedjenek, valamint az egyesültek is a nemegyesültekkel testvéri viszonyban éljenek. Hogy pedig sérelmeik egész valóságban tudva legyenek, minden szék és megyéből küldjenek apr. 26-ra Szebenbe

követeket, kik panaszait a bizottmány előtt szóval és írásban eléadják.

Az irtt határidőre nem megyénkét, hanem csaknem minden faluból a követek megjöttek; de a budai püspök, tartva nehogy rendtelenségeket idézzenek elé, a követeket úgy, a mint érkeztek, maga elé bocsátotta és megdicsérvén őket, a legkecsegtetőbb biztatások közt, hogy az uralkodás intézkedéseitől a legjobbat várják, hazabocsátotta. Örömittason tértek a követek haza, hol az övéiknek nem kevesebb örömeire elbeszéltek, hogy görög nemegyesült püspököt láttak, és kezeit csókolták.

E közben Sofroni rendeletet kap, hogy Szebenbe megjelenjen, mire ő hajlandónak is mutatkozott, de az oláhok valami véletlentől tartva, nem akarták bocsátani, ha a kamarai tisztek sérthetlenségéért kezességet nem vállalnak, mit azonban ezek tenni teljességgel nem akartak. A dolog e miatt hosszabbra húzódtott, siettetése végett Zalathnára egy százados küldetett; ki meg gondolatlan fellépésével majd, hogy zavart nem idézett elő. A kedélyek a népvezető és bányász tiszt eszélyessége által lecsendesvén, végre Sofroni császári katonaság és számos oláhnépség kíséretében útnak indult. Midőn Szebentől nem messze egy faluban meghálnának, az oláhok részint őt követni, részint áldását fogadni kívánván, akkora tömegben gyűltek körülte, hogy a nyílt tér alig vala elégséges befogadásukra. Látván ezt Sofroni, s méltán valami véletlentől tartván, egyaránt méltánylandó ildommal és bátorsággal, papi ruháit előre küldi, maga kevesek tudtával, paraszt öltözetben a tömegtől megszökik, titkon Szebenben terem, s ott a budai püspöknél és a katonai főparancsnoknál magát jelenti. Ezt a tömeg csak akkor tudta meg, midőn a vár kapuihoz érvén, egy a Sofroni átvételére küldött katona csapat kiadatását kérte, s azok által, kik megszökésébe be voltak avatva, értesült, hogy már a várban van.

Buccow czélszerűnek tartván a népvezér eszélyességét szelidséggel viszonzni, az óhitű szerzetest szeliden fogadta; hosszabbban értekezett vele, s pár napi mulatás után, néhány arany-nyal megajándékozva, övéihez visszabocsátotta.

E találkozás után a kaluger kevesebb buzgalmat tanúsított, s ritkábban jelent meg hívei közt, úgy annyira, hogy megváltozás

gyanujába vevék. A kormány által megijesztve, vagy megnyerve változott legyen, bizonytalan.

Visszavonulása annál inkább feltűnt, mivel csakhamar világhosszra jött, hogy Buccow az egyesülés ügyének nem annyira jogos megoldására, mint inkább ha lehet, a gordiusi csomó kettévágására küldetett be.

A tábornok ugyanis, működését azzal kezdte meg, hogy az óhitű két felekezetbeliek számbeli arányának kitudása végett, összeírást vitetett véghez, több templomot az egyesültektől elvétetett, s azok számos kolostorait bezáratta, vagy lerontatta, s hogy ily eljárás közepett az oláh népesség féken tartassék, katonaszerzők, ágyúk kíséretében jártak be az ország különböző vidékeit. Az összeírás a legnagyobb részrehajlással folyt. Előbb világi biztosok nevezettek ki, s midőn ezek kevés egyesülteket találtak, a ténnyek és hítegetések az egyesült papság és katolikus földesurak részéről nagy igyekezettel folytak, mi a nemegyesültek részéről nem csekélyebb kihágásokra szolgáltatott okot. Leggyakrabban a koreszmák szolgáltak a vallásos toborzások színhelyéül, mi gyakori versengésekre és véres összeütközésekre vezetett.

E közben nem egy protestáns földesúr és lelkipásztor jött gyanuba, hogy az egyesülést ellenzi, jóllehet, különösen az utóbbiak, a kormány fellépése által megfélemlítve, minden beavatkozástól távoltarták magukat.

A templomok birtoklására hasonló önkényes jogalap szolgált zsinórmértékül.

E templomok — az újonnan épülteket kivéve — még csak a század elején is a keleti oláh egyház tulajdonai voltak, majd az erőszakolt egyesülés folytán, s azon feltevésből, hogy az illető egyház megyék tagjai általában vagy nagyobb részben egyesülteké váltak, adattak az egyesülteknek. Ugy de, valamint a fennebbi feltevés legszámosb esetekben nem állott, azonképen a visszakövetelt templomok közül, nem egy volt jelenleg a n. egyesültek tényleges birtokában, kik az illető helységek oláh lakosai közt a számosabb részt alkották.

Mind e mellett elvül mondatott ki, visszakövetelni, visszafoglalni mindazon templomokat, melyek bármikor, vagy bármi rövid ideig az egyesültek birtokában voltak, vagy a kormány által olyanoknak tekintettek.

Igy foglalta el Buccow katonái élén a nemegyesültek vizaknai, szelistyei és fogarasi templomait, így 1761-ben július 6-án Károlyfehérvárrt mindkét oláh templomot, és pedig a két oláhfelekezet által tartott nagy zsinat alkalmával, midőn Aron Péter Pál egyesült püspök — ki tartva az oláhoktól, több idő óta most először jött ki Szebenből — a visszavett s majdnem üres egyházban tartá szónoklatát, Dénes a budai nemegyesült püspök pedig szállása kertjében akkora sokaság előtt szónokolt, hogy nem csak a kert, de a várig elvonuló térség is hallgatóktól volt elboritva. Dénes intette hallgatóit, hogy zavart ne csináljanak, hogy a tisztviselők felszólítására a templomok kulcsait ki ne adják, nehogy jogaikról lemondani láttassanak, de a templom küszöbére tegyék, hogy, a kinek tetszik, elvigye, hogy végtére a császárnétól minden jót várjanak, kinek lábaihoz sérelmeiket rövid időn ő teszi le, s onnan mint békeangyala hozand vigaszt számukra.

Az óhitű kolostorok legnagyobb mértékben vonták magukra Buccow gyűlöletét, miután az egyesült papság a kalugereknek tulajdonította, hogy az egyesülés nagyobb haladást nem tett. Így gyújtatott fel 1761-ben több kolostor Fogaras vidékén; így romboltatott szét következő évben Hunyadmegyében az oláhszilvási díszes kolostor, melyet majd két század előtt egy oláhországi fejedelem lánya alapított. Ily okoknál fogva érte hasonló sors ugyanazon évben Fejérmegyében a gyógyi és remetei kolostort.

Az országban fel s alájáró katonaság 1761. július elején három oszlopban az Ompoly és Körös völgyén, valamint a N.-Enyedről felvivő ösvényen Abrudbányára ment, s e városon, valamint Topánfalván és Zalathnán, állást foglalt, a nélkül, hogy a vidék megszállására, mely teljesen csendes volt, — ok lett volna. Néhány nap múlva az urodalom minden falvainak képviselői által bizonyos szerződési pontok irattak alá. Mindkét felekezetű óhitűek kötelezték magukat, úgy egy más, mint a közigazgatási és uradalmi tisztek irányában kiméletre, engedelmességre, és a régebben okozott károk megtérítésére. Az egyházi törvényhatóságot illetőleg világosan ki volt fejezve, hogy valamint az egyesült oláhok az egyesült püspöktől függenek, azonképen engedelmeskedjenek az óhitűek a számokra kinevezett püspöknek.

Meg lön ígérve, hogy ha e pontok megtartására a lakosság magát hittel kötelezi, nemcsak a katonaság eltávozik, hanem az

óbitűeknek templomépítésre hely is fog ingyen adatni. A képviselők az esküt letették, de a templom számára ígért hely még hosszab ideig váratott magára, miután a kormány a templomok hiányát egyik leghatályosabb eszköznek tekintette az egyesülés előmozdítására.

Az egyesültek ellen több helyeken elkövetett erőszak Sofronit visszavonultságából újabb tevékenységre szólította. Több helyeken zsinatot tartott, melyek között legnépesebb a zalathnai volt, hol szokása szerint híveit a rend fentartására intette. A templomok visszaadása, és új templom helyek nyerése végett legfelsőbb helyre folyamodvány készült, s különböző szükségekre pénzgyűjtés történt.

E nagy zsinaton esperesek is választottak, kik az egyházvidékeken megint részletes zsinatot tartottak, hol a közzsínat határozatait kihirdették, végrehajtásuk iránt intézkedtek, s az egyházvidékek egyéb ügyeit igazították.

Elvégre 1761. augusztus végén megtörtént, Dénes budai püspöknek erdélyi óhitű püspökké való beavattatása Brassóban nagyszámu, e végre összegyűlt oláh papok és világiak előtt.

A püspök, mielőtt felavattatnék, esküvel bizonyította, hogy nem tartozik az egyesült hithez. Az oláhok öröme új püspökük miatt, leirhatlan volt. Az egyházmegyék felszólítva követeket küldöttek Szebenbe, hol azonban egyéb nem történt, minthogy csekély ajándékok elfogadása után, a sérelmek elősoroltattak, melyek orvoslása eszközlését a püspök szokása szerint megígérte, s kötelességökké tette, hogy míg az megtörténik, várják be a császárné kegyét a legnagyobb béketűrőssel.

Ez alatt Sofroni eltűnt, s teljesen megtalálhatlanná vált, nem érdektelen pályája végét a rejtélyesség érdekének fátyolába burkolván. A szomszéd tartományok valamelyikébe ment e, vagy meghitt barátjaihoz vonult vissza, bizonytalan. Hogy a kormány tette el láb alól, nem hihető. Erre most kevésbé volt szükség, mint eddig, s ilyszerű eltűnése alig történhetik vala minden nesz, minden gyanu nélkül.

Még ez évben egy okt. 17 én kelt utasítás mellett megyenként biztosok küldettek szét, az oláh templomok és egyházi birtokok rendezése végett. Ez utasításban az egyesültek és nem egyesültek vagyonának elkülönítése rendeltetvén, meghagyatott, hogy

azon falvakban, hol nemegyesült egyházmegyék állittatnak meg, ott is minden egyházi birtokokat és kegyes hagyományokat az egyesült papoknak adjanak, kik azokat életök fogytáig birják, midőn az ily egyházi birtokok, vagy a közönségre, vagy az alapítókra és azok örökösire téréndnek vissza.

Ha idő folytával az egyesülteknek új templom fogna építtetni, vagy az egyházmegye egyesültté válnék, az irt javadalmak az egyesült megyébe újból bekeblezendők, mi okból a jelenleg átvett birtokokról és kegyes adományokról az egyesült papok adjanak kötelező irást, melyeket a püspök is irjon alá. Az óhitű papokat, kiknek a kormány a fő taxát elengedni kegyeskedett, tartásuk hallgatóik. Kötelességökké tétetett továbbá a megyei tiszteteknek, hogy a fennebbi intézkedések folytán, mindkét felekezeti oláhoknak, a békés egyetértést kötelességökké tevén, a falvak nagyságához képest az értelmesebb lakosok közül válaszszanak 10 felügyelőt, kik a falusbíróval egyetértőleg a rend és csend fentartásán működjenek. Az egyesültek a vallás tárgyában az egyesült püspöktől függjenek, az óhitűek az óhitűtől és semmi esetre nem Sofronitól. A lakosokkal jó módjával értessék meg a tisztviselők, hogy az egyesülésre térni mindenkinek szabad, de azok, kik folyó év mártius 30-án egyesülteknek találtattak, ismét vissza nem állhatnak, semmi esetre meg nem engedtetvén, hogy az ily hitszegők most ez, majd ama vallásra térjenek, és a közcsendet megzavarják. A fenn említett falusi felügyelők az illető törvényhatóságok tisztjeihez, ezek a kir. bizottmányhoz tegyék tudósításaikat, gondja lévén ez utolsónak, szükség esetében, a katonaeő kirendelése iránt intézkedni. Ez utasítás a királyi bizottmány elnöke B. Buccow, L. B. Ditrich Frigyes, és L. B. Mőhringert Lambert aláírásával kelt.

Az erdélyi óhitű egyháznak a mult század 6 első tizedében folyt viszontagságai, melyeknek fenebb rövid vázlatát adtuk, nemcsak magokban figyelemre méltók, de hazánk mult századi egyetemes történelmének jelentékeny kiegészítő részét teszik, a mennyiben amaz események, különösen pedig a Sofroni-féle mozgalmak, azon zavarokkal állnak kapcsolatban, melyeket a határőrség felállítása 1762-ben s ezt követett években idézett elő; a határőrség felállítása pedig az 1784-ben kiütött Hóra támadás előjátékaül tekinthető.

Az erdélyi nemegyesült görög püspökségnek 1761-ben újból történt felállításával az irt egyház még távol volt attól, hogy neki részrehajlatlan igazság szolgáljatott, s ő az egyesült egyházzal egyenlő lábra tétetett volna.

A fennebb olvasható utasítás is, mely a püspökség felállítása után kelt, s mely az óhitű egyházi vagyonok felett intézkedik, bárkit meggyőzhet állításunk igazságáról. A nemegyesült püspökök rendszeres államfizetés helyett, híveik segélyére voltak utasítva, s a szegény népnek tetemes terhére estek, ha zsarolásaikkal e terheket nem is súlyosbitják vala. A kormány anyagi, valamint szellemi gyámolítása, melyben az egyesülteknél a papság és valamennyire a népnevelés is részesült, a nemegyesültekre legkevésbé sem terjedt ki, s a vallás szabad gyakorlata is, a legfelsőbb helyről támogatást nyert türelmetlenség és térítgetésnek, olykor legerőszakosb módjai által, tetemesen volt gátolva le a közelebbi időkig.

Végül a legkorlátoltabb viszonyok közé helyezett óhitű egyház nem részesült, folytonosan és megszakadás nélkül, a bár nagyon is hiányos eszközökkel felruházott püspöki méltóság, és kebli közigazgatás jótékonyágában sem. Hogy csak egy példát említsünk: meghalván az erdélyi nem egyesült óhitű püspök, a fejedelemasszony 1777. július 16-án a főkormányzésekhez küldött leiratában, az erdélyi nemegyesült keleti egyházban, a püspöki teendőkkel budai püspök Cyrillovich Sofroni-t bízta meg.

Mindezek mellett a nemegyesült görög püspöknek 1761-ben történt kinevezése, az erdélyi görög egyház történetében méltán fordulópontnak tekinthető. Ez volt ugyanis az osztrák uralkodás első cselekvénye, melylyel Erdélyben az óhitű egyház létezését nem csak elismerte, de ténynyel is valósította. Ez idő óta, mint az állam által elismert külön egyházak, állnak egymás mellett az egyesült és nemegyesült hitfelekezetek.

A két ikeregyház közt eleitől fogva a vetélkedés és féltékenység számos okai léteztek, s lőnek a kormány politikája által is támogatva, semhogy a kettő közt teljes meghasonlás nem következik vala be a közös nemzeti érdekek hatalmas befolyása nélkül. E nemzeti érdekek az újabbkori divatos eszmék hatása alatt s még csak kevés idő előtt mindazoknál, kik honi körülményeinkbe mélyebben tekintettek, könnyen azon meggyőződés foglalhatott

helyet, hogy a románoknál a nemzeti érdekek annyira túlnyomók, s annyira azonosok a keleti egyházzal, miszerint a hitegység helyreállása csak az első kedvező körülményre várakozik. Mi is, még kevéssel ezelőtt, e nézetre hajlottunk, most azonban eltérő meggyőződésre hiszszük magunkat jogosítva.

Mi a módokat, melyeket a kormány a múlt században az egyesülésre használt, a jog és józan politika oldaláról egyaránt kárhoztatjuk; mi meg vagyunk győződve, hogy a kormány az egyesülés ügyében jogosabb eljárás által politikailag is kedvezőbb eredményre jutott volna. Mi nem tartozunk a túlzó és elfogult politika azon hitfelekezetéhez, mely magának hajlandó érdemül tulajdonítani azt is, mit az előre nem látott körülmények, mit a gondviselés az emberiség javára létesít, más irányra vezetve és orvosolva, a téves, a hibás sőt olykor bűnös emberi cselekvények következményeit. Mi ép ezért elfordulva a nem helyeselhető előzményektől, mind e mellett az óhitűek egy részének egyesülését oly létező ténynek tekintjük, mely a román nemzet jövőjével tagadhatlan kapcsolatban van s így magának is kell, hogy jövővel birjon.

A vallásos eszmék nyujtják kétségen kívül az emberi ész vizsgálódásaira a legtágasb tért, a legdicsebb magaslatokat.

A hatás, melyet az egymással minél szorosb összeköttetésben élő vallás felekezetek az eszmesurlódásra, a szabad vitatkozásra, a felebaráti szeretetre, s az emberi ész és erkölcsök még más nemesb tulajdonaira gyakorolnak, nagy mértékben felülmulják azon előnyöket, melyeket némelyek tulajdonitnak ugyanazon ország vagy nemzet kebelében létező hitegységnek, vagy legalább valamely vallásfelekezet akkora túlsúlyjának, mely minden eltérő vallásos fejlődést és ellensúlyozást lehetlenné teszen.

Meggyőződésünk szerint az ily állapotból következő korlátlan uralom a lélek fölött és ezzel karöltve járó szellemi korlátoltság egyedül is képes meghiusítani mindazon előnyöket, melyeket egyetlen vallás kirekesztő uralma egy nemzetnél a képzelt egyetértés és erőfokozása által képes eszközölni. Ez állítás igazolására elégséges fontolóra vennünk, hogy a nagyobb néptömegeknél az országok és nemzetek életében, az egyetértés két ellenkező ponton szokott mutatkozni, ú. m. a fejlődés alsó és magas fokozatán. Az első esetben az egyetértés a tömeg öntudatának és akaratának hiányában mutatkozik, mely szerint magát egyesek vagy legalább kevesek

akaratanak rendeli teljesen alá, és ez a lényegében megalázó, czéljában téves, erejében felette korlátolt egytetértés.

Azon egytetértés, mely jól felfogott ön és közérdekeknek szolgál, s mely ép ezért azonos az anyagi és szellemi erő és erény-nyel, bármely nemzetnél csupán a fejlődés magasb fokozatain található. És azon előnyök által, melyeket valamely nemzet kebelében a különböző vallásfelekezetek a szellemi fejlődésnek s valódi szabadságnak nyújtanak, nemhogy hátráltatnék, de sőt tetemesen mozdítatik elő. Világos innen, hogy a román nemzet kebelében létező két vallásfelekezet is, a nemzet fejlődésének inkább előmozdítására, mint hátrányára kell, hogy szolgáljon.

Nem tagadjuk, hogy még nemrégiben létezhettek politikai érdekek, melyek az érintett nemzetet a keleti egyház felé hajtották; meg vagyunk azonban győződve, hogy amaz érdekek elégséges elensúlyt nyertek Európa újabbkori fejleményében, melyek minden meszszebb tekintő románban azon meggyőződést kelthetik, hogy mig az óhit északfelől való támogatással kecsegteti őket, az alatt az egyesült vallás nyugoti fajrokonaikhoz hozza közelebb. S még is nemrégiben a román nemzet egyik legtekintélyesebb egyénisége azt állítja, hogy a keleti vallás a román nemzetiséggel szoros és tőle elválhatlan.

Mi nem tudjuk, vajjon egy vallásra nézve volna-e megalázóbb azon állítás, hogy egy nemzeté, vagy egy nemzetre nézve, hogy csupán egy vallásos meggyőződésnek képes kebelében helyt adni?

GRÓF TELEKI DOMOKOS.

AZ ANGOL ALKOTMÁNY TÖRTÉNETE

1760 — 1860.

MAY TAMÁS ERSKINE UTÁN. — ELSŐ KÖZLEMÉNY.

The Constitutional History of England since the accession of George the third 1760—1860. By Thomas Erskine May, C. B. In two volumes. Vol. I. London, 1861.

May T. E. élete az angol parlamentnek és a mi avval szoros kapcsolatban áll, az angol alkotmány tanulásának van szentelve. Szerencsés öszhang külső állása (May az angol alsóháznak évek óta segédjegyzője) és belhajlamai közt képessé tette őt több rendbeli művek előállítására, melyek által May neve az angol parlament és alkotmány neveivel a tudomány, vagy legalább az irodalom tereén maradandólag össze van kötve.

E férfinak az angol parlamentről és ennek eljárásáról szóló munkáját Ráth Mór pesti könyvtáros az 1861-ki országgyűlés ideje alatt kiadta magyarul, Barsi József kidolgozása után, melynek első füzetéről a „Pesti Napló“ azon évi ápril 7-én kelt 80-ik száma oly kedvezőleg nyilatkozott, hogy a munka legjobb keletét biztosítottnak lehetett hinni, szemben az ápril 6-án megnyitott magyar országgyűléssel és a reményekkel vagy legalább ohajtásokkal, melyek, mint megannyi mélyen érzett szükségek kifolyásai, az újonnan összehítt magyar parlamenthez tapadának.—Azonban a munka harmadik füzetével megjelent előszóból, mely júniusban

kelt, névszerint ennek íme szavaiból: „Igértük volt (t. i. Ráth és Barsi) Gneist munkáját: „Az angol alkotmányos és közgazgatási jogról, vagyis az angol önkormányzásról ennek mai alakjában;“ de ha a csekély részvétet tekintjük, melyet a jelen munkánál tapasztalánk, nem bízunk, hogy újabban teendő tetemes költségünk megtérne,“ összevetve más úton is szerzett tapasztalásainkkal, kénytelenek vagyunk hiinni, hogy a világ most leghatalmasabb népének alkotmánya, önkormányza és parlamentje a magyar olvasókat, úgy mint kellene, tavaly még nem érdekelték.

Midőn itt May fennecimzett újabb munkáját követve, az az angolországi alkotmány történetét 1760-tól 1860-ig magyarul adjuk, azon reményben tesszük, hogy Anglia történeteinek legnevezetesebb része, mely az angol alkotmány fejlődését és viszontagságait a legújabb száz év alatt nyomról nyomra kíséri, élénkül érdeklendi nem csak azokat, kik egy újabb magyar parlamentben hivatva lehetnek a magyar alkotmány továbbfejlesztésében közreműködni, hanem azokat is mind, kik tudják, mennyire igaz az, mit a „Pesti Napló“-ban nem régen (1862. oct. 24-én 245. sz. a.) közlött levél írója az alkotmányok eredetéről és lényegéről mond, s kik egyszersmind ott is tudják, hogy alkotmányában bírja a nemzet nemzeti léte alapját, közel ezer évig tartott országos élete és történeteinek egyik főtenyezőjét, mely mint a multak gyümölcse, a jelent életi, s magvait hordja magában a jövőnek.

Az angol alkotmány régibb történetét Hallam Henrik írta meg, de csak 1760-ig. Anglia történetirókban bővelkedik. Ösrégi közeletének alakja s a mely ezt is teremtette, az angol nép jelleme hathatósan munkálkodik közre, hogy az ország napjait és nagyjait ne temesse el nyom nélkül az idők homálya. Hallam neve a legszebb fényűek, a legtisztább ragyogásuk között említetik. Munkájára, mely ide vág, sőt egyéb munkáira is idővel vissza remélünk térhetni. Ő VII. Henrik trónralépténél (1485.) kezdi az angol alkotmány történetét, és levezeti, mint már mondtuk 1760-ig. Szükséges-e csak egy szóval is említeni, mily változások napokat látott Anglia 1485-től 1760-ig? Hallam, kit ugyanazon évben vesztett el Anglia, melyben Macaulayt, (1859-ben) mesteri kézzel festi Angolország alkotmányos történetét amaz idő-

szakon keresztül három kötetnyi munkában, melynek első kiadása már 1832-ben látott világot. Az első kiadást azóta négy újabb követte.

A hol Hallam elejti, May ott fogja fel e történetek fonalát s mi tekintve közéletünk szükségéit, ezzel kezdjük. Főadatát May maga így adja elő könyve előszavában: „Szem elé akartam állítani“ — úgymond, — „a brit alkotmány haladását és fejlődését egy század folyamában, és láthatóvá tenni minden nevezetes változást, mely akár a törvényhozás és közigazgatás módjában, akár pedig a szokásokban történt, s mely által vagy államintézményeinken javítottunk, vagy a kormány visszaéléseinek vetettünk véget.“

Oly soktagú kormányrendszert, milyen az angol, nem lehet történelmileg előadni, ha csak külön nem vesszük minden egyes részét szemügyre, hogy a rajta esett változásokat egyenként ki lehessen emelni, s mindenkori viszonyait az államban működő egyéb rugók és befolyásokhoz meghatározni. E szempontból indulva, tartotta szerző szükségesnek többször tenni meg az utat 1760. és 1860. közt, s mindenkor csak egyik főtényezőjére a közéletnek fordítani az olvasó figyelmét.

Munkáját, mint természetes, a korona előjogaival kezdi, s a mi eddig megjelent, a korona befolyásán és jövedelmén kívül még a parlament két házának összeállításáról, hatóságukról, teendőikről és politikai viszonyaikról beszél.

A különböző pártok, a sajtó, a politikai izgatás, az egyház, a polgári és vallásos szabadság történetét a II. kötetben ígéri, melyet még nem láttunk, ¹⁾ s melynek végén általános nézeteket is várhatunk ezen korszak összes törvényhozása, ennek hatásai és eredményei fölött.

„Mindenkör pártkérdéseket voltam kénytelen tárgyalni,“ — mondja előszava végén a szerző, — „de ügyekeztem az egyes kérdéseknek mind felfogásában, mind előadásában a pártokon felülállni. De mivel mélyen meg vagyok győződve arról, hogy a

¹⁾ Midőn e sorokat sajtó alá adjuk, vesszük a hírt az angol „Athenaeum“-ban, hogy e kötet is megjelent s azzal a jeles mű be van fejezve. Gondunk losz rá, hogy ennek tartalmával is megismerkedjenek olvasóink.

szabadság fejlődése sok áldást és üdvöt árasztott népünkre: nem szabad eltitkolnom, hogy munkámban ezt a fonalat követtem nagyobb örömmel. Ha másképen érzek: könyvem abban maradt volna.“

„Törvényeink czélszerűségét,“ így végzi nemzeti önérzettel előszavát,—„miként azok egymásután következő parlamentek nyomán keletkeztek, minden pártszínezetű államférfiak és korunk legelfogulatlanabb elméi oly készségesen elismerik, hogy én pártállás nélkül is képes voltam keletkeztők történetét megírni. Sőt mivel nem vagyok kénytelen egyes férfiak eljárását vagy eljárásuk belső okait fürkészni, még napjaink történetét is megírhatom bátran, hogy munkám a törvényhozás egész évszázadának történetét ölelhesse fel.“

A KORONA BEFOLYÁSA NÖVEKEDŐBEN.

I. FEJEZET.

III. György trónralépte s uralkodásának első évei.

Az a tény, hogy Angolországban a korona hatalma oly időben is növekedhetett, midőn a korlátlan uralom megbukása s a népszabadság győzelme még mindenkinek élénkül állá szemé előtt, hangosan hirdeti a monarchikus elv életképességét. A forradalom megszüntette volt a Stuártok kényuralmát, parlamentáris kormány felelős miniszterekkel lépett vala amannak helyébe. Ilyen változás után azt lehetett volna jogosan várni, hogy a királyi hatalom ezentúl kénytelen lesz a parlament akarata előtt meghajolni, tetteleg azonban csak az következett belőle, hogy a törvény jutott biztosított érvényre. A királyi hatalom gyakorlata alkotmányos korlátok közé volt ugyan szorítva, de a korona régi előjogai közül egyet sem bántottak vala, azután is az maradt a mi előbb volt: világi úgy mint egyházi dolgokban, forrása minden hatalomnak, forrása minden méltóságnak, az országnak minden mást felülmuló tetőpontja. Az igaz, hogy a korona kénytelen volt az ország előtt felelős miniszterekkel kormányozni, s a községek vagy is követek házában nem is kelle többé a királyi mindenhatóság előtt reszketnie; de a király hatalma mindamellett még oly nagy volt, befolyását annyiféle úton éreztetheté, hogy még a forradalom után is száz

esztendőnél tovább tartotta meg túlsúlyát az alkotmány népies elemei fölött. A parlament, mely csak névleg volt a népnek képviselője, mely majdnem egészen a közvélemény befolyásán kívül állt, mivel a közvélemény az akkori körülmények közt még se öntudatra és helyes tárgyismeretre nem vergődött vala fel, se nyilatkozni nem birt, az ily, a közvéleménytől egyfelől ugyan független, de másfelől általa nem is gyámolított parlament inkább versenygő pártoknak szolgált céljaik eszközéül, mintsem a nép érdekeinek tolmácsául. E népies intézmény, melynek feladata lett volna ellensúlyúl szolgálni a koronával szemben, ennek oldalára húzódott át, s míg azt támogatta, addig részese volt hatalmának is. A koronának ugyan több nehézségekkel kelle most már küzdenie, s tekintélye fentartása végett kénytelen volt rendelkezésére álló eszközeit mind kifejtteni, de a mi hatalmát illeti, ez oly korlátlan volt most is, mint valaha!

Növelé azalatt a korona hatalmát a brit birodalom növekedése is. A hivatalnokok szaporodtával, kik a közpénztárból húzták dijaikat, a kinevezés joga mind szélesbült. A nép meggazdagodtával oly osztályok keletkezének, melyeknek emberei az uralkodó hatalom felé hajolnak vala, oly kitüntetések után vágyván, melyek fölött egyedül a korona rendelkezik. Így történt, hogy oly körülmények, melyek különben a nép hatalmát öregbitik, sokáig csak a korona befolyását növesztették.

E befolyás csatornái igen terjedelmesek és különfélék voltak. A korona mindent osztogatott, a mi után az emberek főképen törekedtek: méltóságokat, tisztségeket, állomásokat, előmozdításokat. A kegy ennyi bőségével könnyű volt megtalálnia útját a társadalom minden rétegeibe, ezzel puhította meg a választókat, ezzel a parlamentet. Az urak háza a koronához és annak érdekeihez úgy is közelebb álla mindig, mint a követeké. Minden ország udvarát az ország nemessége támogatja is disziti is. Angliában meg a monarchia védfalául tekintik a nemességet, s mint vértet az alkotmány demokratikus elemei ellen. De az angol nemesség valamenynyi tagja csakugyan a korona teremtménye. A világi peerek, akár személyök szerint, akár őseikben királyi kegynek köszönik rangjukat; sokan most jutottak a peerség magasb fokára, mások ezentúl áhitoznak oda. Az egyesült királyság peersége után törekszik mind a skót peer, mind az ír. Az egyházi urak szintén a

koronának köszönik méltóságukat, s magasabb czimért még egyre a koronán függnék szemek. A legmagasb kitüntetések és tisztségek majdnem kizárólag a nemességnek birtokában vannak. A leghatalmasb herczeg, ki már minden egyéb czimekkel és javakkal el van borítva, még egyet óhajt: a térdszalag rendet szeretné. A megyei főispánság, melyet középkori fény vesz körül, oly kitüntetést és befolyást szerez, melyre a főnemesség joggal büszke¹⁾. Az állam és királyi háztartás egyéb állomásai is kizárólag peerek és családjaik birtokában vannak, míg a kinevezés joga sok más hivatalra szintén kezeikben van. Rangjoknál fogva közvetlen érintkezésben állanak az udvarral, a kegy és társalgási udvariasság sugárai alatt, miket az udvar szétáraszt, annyira, hogy az előkelő peerek a fejedelmek személyes jó barátivá lesznek. Innen van, hogy a peerek háza, kevés kivételekkel, mindig a korona pártján állott. Ez támogatta a fejedelmet saját ministerei ellenében, s egyetlen intésére feláldozá saját meggyőződését is. S ha olykor a peerség a korona bizalmát bíró ministerium ellen sorakozott, a támadás csak gyenge volt, vagy épen el is maradt, mint alább a peerek és peerségről szoltunkban ki fogjuk mutatni.

A trónnak támogatása, általában véve, nincs az alkotmány elvei ellen. De a követek, mint a népnek képviselői, úgy tünnek szembe, mintha a koronától függetlenek s befolyására féltékenyek lettek volna.

Való volt-e vagy nem ezen nézet, meglátjuk későbbben, hol az alsó házról leend szó. Itt röviden csak annyit említünk, hogy a megyék egész az 1832-ki választási törvényig kiválólag a főnemesség befolyása alatt álltak, (mi még jelenleg is elég széles mértékben van meg). A mezővárosok nagy része vagy valamely peernek, vagy a peer valamelyik emberének volt sajátja, vagy legalább nagyobb részt tőlök függött, míg sok más városkában a kormány érdekében mentek a választások végbe. Csak a városok és nagyobb mezővárosok tarthattak a függetlenségre némi igényt. Ritka eseteket kivéve, mikor a közvélemény a társadalom minden rétegeit erősen felrázta, a népnek és a nép érdekeinek képviselése inkább csak mint alkotmányos elv szerepelt, hogysen

¹⁾ Mindamellet, hogy a megyehelytartói tisztség csak Erzsébet idejéből való, mégis a Comes egykori méltóságával egyenlő.

mint tetteleg működő politikai hatalom. Ha pártkülönbségek nem támadnak, a ministerek, kiket a királynak tetszett volna kinevezni, alig tapasztaltak volna valamirevaló ellentállást. A parlament tagjai esengve keresték a korona jó kedvét. Választásoknál tett szolgálatokért, a parlamentben nyújtott gyámolításért peerség, báróság, tisztségek és évdíjak adtak jutalmul. Ily jutalmak kiosztása nyiltan történt, s hogy elfogadta, nem tagadta senki. Titokban még otrombább nemű viszonzások történtek, miket itt hővebben említeni semmi szükség. (I. a VI. fejj.). A választók sem voltak ilyen befolyások iránt elzárkózva. A nagy és egyre növekvő államjövendők kezelése egész sereg alárendelt hivatalt kívánt meg, s ezekre a követ ajánlására történtek a kinevezések; e hivatalnokok viszont a kormánynak dolgoztak kezére. A ministerekkel szavazni annyi volt, mint az előléptetés útján járni; ellenők szavazni annyi volt, mint hátramaradásnak kitenni magát, és üldöztetésnek!

A korona befolyásának kedvező ezen körülményekhez járt még a brit nép törvénytisztelő természete. Valóban nagyon rossz királynak kell annak lenni, kit népe nem szeret. A nép soha el nem tántorodó engedelmessége a törvény iránt épen oly figyelemre méltó tény, mint tisztelete az előljárók iránt. A nép rokonszenve rendszeren a kormány felé hajlik. Jó ügyben mindig lehet közreműködésére számot tartani, de még igazságtalan ügyekben is saját érdeke többször állítja a népet a kormány mellé, mint ellene. Mekkora volt e szerint jóban úgy mint rosszban a brit uralkodónak s ministereinek hatalma! E nagy nép sorsa épen úgy függött ezen urak bölcsességétől, mint ha korlátlan hatalommal rendelkeztek volna.

Azonban a hatalom e forrásai csak a koronát illették. A fejlődések személyes részvéte az ügyek vezetésében, tetemesen szűkebbre szorult. III. Vilmos, korának legügyesebb országlára, mindamellett, hogy ő a forradalom elveinek volt képviselője, önmagának maga volt külügyministere, maga vezette a külföldi egyezkedéseket, maga vezette sergeit harciba. De utódai, kevesebb személyes tehetségeik mellett, rendkívül tehetséges és erélyes ministereket láttak oldalaiknál, kik alatt és által a ministeri felelősség elve csakhamar gyakorlati alkalmazást nyert.

Az államügyeket a közigazgatás minden ágaiban ministerek intézék, kik a közigazgatás minden tetteért felelősek voltak a parlament előtt (az ő tanácsuk nélkül ilyen tett nem is mehetett végbe), ministerek, kiket ügyetlenségért vagy elkövetett hibákért el lehetett bocsátani, politikai vétségeikért pedig vád alá fogni; ministerek, kik polczaikról azonnal leléptek, mihelyt tanácsukat vagy a király nem fogadá, vagy a parlament nem helyeselé. Ilyen ministerek által födötve „a király csalhatatlan“ volt. A Stuartok a királyi teljhatalmat erősen feszíték vala meg, hogy az kétszer is megszakadt kezeikben. Személyesen gyakorlák vala azt, személyesen kelle érte felelniök. Az egyik fejével lakolt érte, koronájával a másik; családjok örök időkre száműzésbe volt kénytelen menni. Ezután már a királyi hatalommal való visszaélésekért nem a királyt érte a büntetés, hanem a ministereket. Ezentúl, ha a nép a kormány ellen föltámadt, míg máskor forradalom tört volna ki, most már csak ministerváltozás történt. A korona és parlament közti veszélyes összekoczezanások helyébe most a versengő pártok tusája lépett a fölött, hogy a többség melyiköké legyen a parlamentben.

A győztes fél megragadta a kormány gyeplőit. Ezáltal a közügyek terhe egészen a ministerekre szállt, kik a koronát felmenték minden gond és veszély alól, de egyszersmind magokévá tették annak majd minden hatalmát is. A király uralkodék (reigned), a ministerek kormányának (governed).

Az alkotmányos kormányzás ily természetes módja díszszomjas fejedelemnek nem lehetett inyére; de a hannoveri ház trónra jutása a viszonyok ilyen alakulásának különösen kedveze, I. és II. Györgynek mind fejében, mind szívében a hannoveri politika foglalá el az első helyet. Angol politikához, angol társalgáshoz, de sőt az angol nyelvhez is keveset értettek. A parlament zajos élete talányul állt előttök, szívesen adtak tért tehetséges miniszterek túlsúlyának, kik lázadásokat elnyomtak, a trónkövetelőt leverték, a parlamentbeli ellenzéket legyőzték s az államügyek egész terhét viselék vala. Személyes hajlamaik után indulva, szülőföldjük gyakori látogatása, német udvar, kegyenczek és kegyencznök által elvonatva, kedvök sem volt az alkotmányos kormányzás heves tusáiba a szükségesnél többet elegyedni. Oda kölcsönzék nevöket és tekintélyöket ügyes minisztereknek, követék

tanácsukat, s az udvar rendelkezésére álló minden eszközökkel támogaták őket.

A hatalom legelőször mindjárt a whig párthoz tartozó férfiaknak jutott osztályrészül, mivel e párt segíté vala főkép a hannoveri házat a trónra. A tory párt fejeit a jakabita elvek és összeköttetések foltja szennyezé. Voltak olyanok is, kik a Stuartok visszahozására esküdtek vala össze. A toryk soraiban kétszer találta volt a trónkövetelő párthivei magvát. A whigek nem mondhatták ugyan a fejedelem iránti szeretetet kizáró sajátjoknak, valamint a torykat sem lehet kivétel nélkül a király iránti ellenszenvről vádolni; de a whigek több joggal vették az udvar kegyét igénybe, s mihelyt hivatalban voltak, pártfegyelem, a mezővárosokra kiterjedő befolyásuk, s a korona befolyásának egyedárussága által majd ötven évig tudták a túlsúlyt a parlamentben hozzáférhetlenül megtartani kezökben. Walpole Róbert bukásáig a whigek tömör és egységes pártul álltak, melynek politikai törekvése a forradalmi elvek valósitására czélzott.

Midőn Walpole a vezéri szerepről lelépett, a párt kebelében szakadás történt, családok és töredékek kezdtek különválni, s hogy a Russell John szavaival éljünk, előállt a czimborálások kora. A szabatos pártpolitika helyébe a vezetők személyes törekvései léptek. A hatalom azonban még ugyanazon kezekben maradt. Inkább kiegyezés, mint egyetértés útján a nagy whig családok és párthiveik még folyvást viselték a magas állambivatalokat, s az állomásokat a korona nevében csupán saját embereik közt osztogatták szét.

III. György, ki mint fiatal ember lépett a trónra, határozott ellenszenvvel nézte ministerei kezében a hatalmat, ő ebben a királyi jogok bitorlását látta s el vala tőkélve ennek véget vetni. Mivel a nép szerette, szándékát végrehajtani nem volt lehetetlen. Tudta, hogy elődeit külföldi származásuk miatt nem kedvelték az országban. Ezt tudva saját kezével irta első trónbeszéde fogalmazásába ime megnyerő szavakat: „Ezen országban születvén és nevekedvén, büszke vagyok a brit névre.“¹⁾ Most már a Stuartok voltak az idegenek, s nem a hannoveri házból való király. Ked-

¹⁾ A király maga megerősítette e tényt 40 évvel később. Rose Correspondence II. 189. (Diary).

vező hatással volt a trónváltoztatás egyszersmind a politikai viszályok lecsendesítésére s a pártok összeolvasztására is. Skótországban ugyan még lehetett néhány makacs ember, ki a hűségi esküt letenni vonakodott; de az ifju király egy alattvalója sem esküdött össze a trón ellen. Csak kevés embert ért a gyanú, hogy a megbukott Stuartokhoz szít, kiknek ügye az 1745-ki felkelés óta elveszté vala még a reményt is. A whigek tömör csata sora már át vala törve. Pitt ügyekezett vala a torykat összeforrasztani, s a keserves párttusának, mely az országot marczangoló, véget vetni.

Ezentúl egy párt sem volt az udvar kegyéből kizárva. Whigek, toryk és Jakabhívei gyülcngtek sz. Jamesbe, egymással a hűség és ragaszkodás jeleiben vetélkedve.

A király, természeténél fogva, becsvágyó volt s maga szeretett volna kormányozni. Nevelői, bár egyébként elhanyagolák, de az ország kormányzásában a királyt megillető személyes jogokat elegendőképen megtanították volt nagyra becsülnie.

Egész 1752-ig hangzott a panasz, hogy Jakabhoz szító tanítók vannak körülötte, kik önkénykedésre szoktatják, s ilyen elveket csepegtetnek beléje. Akkor ilyen vádakra azt felelék, hogy pártszellem sügta rágalmak. A király politikai nézetei azonban, melyeket trónraléptével elárula, úgy látszik, ama gyanú mellett szólnak, mely első neveltetésére nehezedik.

Édes anyja, a walesiai herczeg özvegye, maga is nagyra vágyó és uralkodásra törő asszony, német udvaroknál képezé vala ki az uralkodók jogaira s hatalmára vonatkozó nézeteit, s a király természetes hajlamait e szavakkal szokta biztatni: „Gyuri, légy király!“ Waldegrove lord, egy ideig a herczeg nevelője, úgy írja őt le, mint a ki szinig telve van herczegi előítéletekkel, a miket már a gyermek szobában szitt vala magába, s miket azután a komornák s inasok társaságában tovább fejleszte.

Ruhatárának öre (a hálószoba ügyeinek intézője) Bute lord, ki későbbben mint minister nagyon is híres lett, az ifju királyfnak az angol alkotmány elveiből is adott volt tanítást. Ez nem sokkal többet tudott az angol népről és a kormányzásról, mint a herczegnő maga, s arra tanítá növendékét, hogy saját becsülete és az ország java azt kívánják, hogy a fejdelemnek minél több befolyása legyen, s hogy a hatalmat minél erélyesebben kezelje maga. Az

udvar ezen új politikáját leginkább gátlá a felelős ministerek már megszilárdult hatalma, mely pártszövetkezésekből s parlamentbeli érdekekből meríté erejét. E szerint a király és tanácsadói legközelebbi törekvése, a pártkötelékek tágitására s a nagy whig családok közti egyetértés felbontására volt irányozva. A király személyesen kívánt az államkormány élére állni, ministerei eljárását szabályozni, s a korona kinevezési jogát gyakorolni. Ő nemcsak uralkodni akart, hanem kormányozni is, mire őt képessé is tette a természet, midőn erős és rendíthetlen akaratuvá tette s a mellett sok bátorságot s cselszövő képességet adott neki. Azon szándékkal lépett a trónra, hogy a királyi méltóság hatalmát öregbitendi, s e célt hosszú uralkodása alatt soha sem téveszté el szeme elől.

Bolingbroke lord agyában szülemlett meg a gondolat, mily szép volna a kormányon állni „hazafi király alatt, ki mihelyt a trónra lép, azonnal kormányoz is, ki oly férfiakat hí meg a közigazgatás élére, kikről bizonyosan tudja, hogy ugyanazon elvek szerint fogják szolgálni, melyek szerint ő maga kormányozni szándékozik, ki továbbá, maga álland a nép élére, hogy azt kormányozza, voltaképen pedig, hogy valamennyi pártnak nyakára hágjon.“ De az már Bolingbroke gondolatától távol esett, hogy a hazafi király kegyenczeket ültessen maga és legtehetségesebb meg leghívebb tanácsadói közé.

A ministerium, melyet a trónralépő III. György hivatalban talált, Newcastle herceg és Pitt szövetkezéséből keletkezett. A herceg soká vezére volt vala a nagy whig szövetségnek, s terjedelmes befolyása volt a parlament tagjaira; Pitt ékesszólása s államférfúi tehetsége által vált fejedelmének legnépszerűbb s befolyásosabb alattvalójává. E ministeriumban benne voltak a whig párt Grenville- és Bedfordféle ágai. E férfiakból állván a ministerium, oly hatalmas volt, hogy az ellenzék szavát éveken át alig lehetett csak hallani is a parlamentben. Mig összetartott, állását megvíhatatlannak tartották.

De a ministerek hatalma daczára szilárdúl állt a királyban az eltökélés, kiragadni a kormány gyepelőit kezeikből. E végre hallgatott Bute gróf és minden párt embereiből szedett férfiak

tanácsára. Legtöbbjé ugyan a tory párthoz tartozott, kik a király hatalmát Jakab szemeivel nézték. „Hűséget esküdtek ugyan“ — mondja Walpole Horác, — „de azért megmaradtak régi elveik mellett.“ A királynak nemcsak az volt szándékában, hogy az egyik pártot fölemelendi a leléptetettnek helyébe, hanem új pártot is akart teremteni, mely hozzá ragaszkodván, végrehajtója legyen az ő politikájának, s eszköze akaratanak. E pártot nemsokára a király embereinek hitták vagy a király barátainak.

Mikor miniszterei tanácsát kellett volna követnie, a második vagy belső kabinettel üle tanácsot az új király. Már első trónbeszédét a parlamenthez sem hányatá meg a kabinetben. Ő maga és Bute lord szerkesztették. Midőn Pitt némely kifejezéseken fenakadt, a király soká vonakodott minisztere tanácsát követni. Szokássá vált vala, hogy a miniszterek rendszabályai keresztül viteleiben a korona segítségére számot tarthattak. Most terveiken keresztül jártak, s azoknak ellenszegültek. A hivatalosztogatási jogot, melyet sajátjukul tekintettek, egyszerre a király kezében látták, ki azt új hivei és barátai javára zsákmányolá ki. E hátmögötti befolyás a trónra, panaszokra fakasztotta ama korbéli valamennyi előkelő államférfiakat, Grenvillet épen úgy mint Chatham lordot, Rockingham határgrofot, Bedford herceget és Burke uramat. Habár alkalmilag e befolyást tagadták, létezése mégis oly ismeretes volt s annyira érezhető, hogy minden pártbeli történetirő, habár jelentőségére nézve különbözöképen vélekedtek, létezését elismerni nem haboztak. A keserűség, melylyel akkor ellene küzdöttek, leginkább féltékenységből s onnan vette eredetét, hogy a király nem kegyelt párt embereiből választotta barátjait. Az alkotmány szempontjából nem vala menthető.

Az alkotmányos kormányalak a királynak az államélet minden terén széles hatalomkört biztosít. Minisztereit ő nevezi ki, ő bocsátja el. Ezeknek minden határozata a kül- vagy bel-politika minden fontosabb ügyében az ő jóváhagyásának van alávetve. Ha ezt megtagadja tőlök, a miniszterek vagy attól, a mit határoztak, elállani kénytelenek vagy lelépni. Ők egyfelől a királynak felelősök, másfelől a parlamentnek. Nekik nem elég a király tetszésére vezetniök az ügyeket, s az ő bizalmát megtartaniök, hanem oly elvek szerint is kell intézniök dolgaikat, melyeket a parlament előtt igazolni képesek. S im itt van a királyi hatalom határa. A

király felelős miniszterekkel kormányoz, ő neki tehát miniszterei-
nek felelős voltára tekintettel kell lennie. Ők nem csak az ő minis-
terei, hanem egyszersmind szabad országnak tisztviselői. De a
királyt ily korlátok közé szorított királyi hatalomnak gyakorlása
ki nem elégité. Az udvaroncok híresztelgeték, hogy az uralkodó
párt a fejedelmet rabjává tette, s magát emelte a trón fölébe; hogy
tehát a királyi hatalom helyreállítása végett, szükséges ama párt-
szövetséget szétmorzsolni. Tettleg pedig ez annyit tett, hogy a ki-
rály maga legyen magának a ministere, nem azért kell kinevezni
az embereket, mivel a parlament és az ország bizodalját bírják,
hanem azért mert a király kedvelli őket, s mert ez ő politikáját
végre hajtani képesek. A király törekvése voltaképen erre czélt.
Látni fogjuk, hogy miniszterei ellen, kik nem az ő szabad válasz-
tásánál fogva jutottak hivatalba, cseleket szőtt s ügyekezett őket
megbuktatni: hogy ellenben, ha sikerült neki jóbarátait bejuttatni
a hivatalba, ezekre rátolta politikáját.

A király eljárása egyaránt veszélyezteté a koronát, mint a
nép alkotmányos szabadságát. Mindazonáltal igaz, hogy személyes
magaviselete és jelleme olykor túlságos szigorral bíraltatott meg.
Hogy uralkodásvágyát alkotmányos fejedelem léteére nagyon is
mutogatta, azt ma kétségbe nem vonandja többé senki; hogy néha
oly cselekekhez folyamodott, melyek királyhoz nem méltók, magasz-
talói is megengedendik. Korlátolt és megrögzött előítéletekkel
telt elméje daczára mégis melegen szerette országát, s komoly
őszinteséggel törekedett azt jól kormányozni. Szeretett uralkod-
ni, de az uralkodás fáradságai s gondjaitól sem riadt vissza. Örö-
me telt benne, ha népét maga kormányozhatá, de több buzgó-
sággal is vitte a kormányügyeket, mint magok a miniszterek. Fél-
tékenyen őrizte a korona hatalmát, de népe nagyságára s híre
nem volt kevésbé féltékeny. A király személyes érdemeinek igaz-
ságos méltánylása jogot ad politikája törekvéseit és sikerét az
alkotmány terén annál szabadabban ítélünk meg.

A visszatérés oly rendszerhez, mely szerint a királyok kor-
mányoztak, a miniszterek pedig csak a király parancsait hajtot-
ták végre, magában is veszedelmes visszalépés volt az alkotmá-
nyos kormány elvei szerint. Ha nem a miniszterek, hanem a ko-
rona kormányzott, miképen lehetett ez csalhatatlan, amazok pe-
dig felelősek? S ha találkoztak miniszterek, kik a felelősséget a

cselekvés joga nélkül is elvállalák, bizony a korona sem kerülheté ki a megítéltetést, s a monarchia fő fő árbozca el volt törve. A nép szabadságait azonban még nagyobb veszély fenyegeté mint a koronát. A királyi hatalom, ha a király személyesen gyakorolja, nem fér meg a népies közigazgatással. Épen ebben fekszik a különbség a korlátlan és az alkotmányos monarchia közt. A legkitünőbb s legvilágosb elméjű fejdelmek, ha magok kormányoznak, mindig rátukmálják saját politikájokat a népre. Ha a király személyes vonzalmai szerint választja meg ministereit s intézi eljárásukat; ha saját szolgálainak tekinti őket, ha megtámadtatásukat saját személye bántásául veszi; ha eljárásukat magáévá teszi s őket abban támogatja; ha a személyeket és dolgokat az udvari élet magasságáról nézi a helyett, hogy népe érdekeit és hajlamait osztaná: miként kormányozhatna összhangzásban a nép szellemével?

Igaz, hogy a kormányrendszer, mikép azt III. György találá, tökéletlen volt. A korona hatalma a ministerek kezében túlsúlyt gyakorla az alkotmány népies elemei fölött. A főnemesség túlságosan hatalmas volt. A parliament, mely nem vala a nép valódi képviselője, s mely fölött a közvélemény nem örködék, rendesen a ministerek akarátának hódolt, de minden hibái dacára mégis népies intézményként működött. Habár nem a nép szabad választásából eredt, oly férfiakból álla mégis, kik a társadalom különféle rétegei közé tartozának, s ezeknek érzelmeiben osztoztak. A férfiak, kik tehetségeik és befolyásuknál fogva a parliament bizodalját birták, lettek a korona ministereivé. A hatalom gyöke e szerint nem fenn székelt, hanem alatt. Legtehetségesb férfiai kormányozák az országot, nem pedig az udvar kegyenczei. A parliamentet illető befolyást nem tagadta senki s az alkotmányos kormány alapfeltételeiből egyéb sem hiányzott, csak a parliamentnek javított összeállítása.

A király el vala tökéelve e rendszert mellőzni. Feltette hatalmát ministereitől, kiknek több támaszuk volt a parliamentben, mint ő benne; s feltette a parliamenttől, melynek az volt állami hivatása, hogy az ő kormányzási tetteit ellenőrizze. Az általa e végre választott politika és annak eredményei a királyság történeteiben a legkényesb események közé tartoznak.

A parlament feloszlatása, mely nemsokára trónralépte után következék be, kedvező alkalmul szolgált a király barátjainak szövetkezéseit a parlamentben előmozdítani. A parlamentet még üléseztették, midőn a király és Bute lord már az udvarpárti követjelöltek jegyzékén dolgoztak, s megválasztatásuk biztosítására minden befolyásukat neki indították. A király nemcsak a kormánytól függő mezővárosokat ragadta el ministereitől, hogy saját jó barátait megválasztassa, hanem még az ellenzékét is fellovalta a ministerek ellen, kikről magát kénytelennek vélte hinni, hogy nem az ő érdekében működnek.¹⁾

A ministerek a parlament üléseit megelőző este, a titkos tanács ülésteremébe, párthíveiket gyűlésre hitták, hol a trónbeszédet akarták közleni s a megválasztandó alsóházi elnökre nézve egyezkedni. E gyűlésen nem csak a whigek s a kormány parlamentbeli barátjai jelentek meg, hanem az ó toryk is, még pedig nagy számmal, noha ezeket a ministerek meg nem hívák vala. Elnöknek lord Bute által C u s t J á n o s, falusi nemes ember és tory szemeltetett ki.

Lord Bute, az új politika feltalálója, nem igen volt alkalmas, hogy azt keresztül is vigye. Az előkelő családokkal, melyek túlnyomó politikai befolyással bírtak, nem állt semmi viszonyban, ő nem volt szónok, magaviseleténél fogva nem szereték, s inkább udvaroncznak illett be, mint a politika emberének; a bizalmas viszony, melyben a walesi hercegnéhez állott, botrányt szült. Azonkívül skót származású volt, s az idegenek iránti féltékenység, mely eddig a hannoveraiak iránti gyűlöletben mutatkozék vala, most a skótok ellen fordúlt, kiket részvétök az utóbbi polgárháborúban tett a népgyűlölet tárgyává. A terv olyan volt, milyeneket kegyenczektől várhatni, de kivitelére a kegyenczféle észtehetség nem volt elegendő. Mikor lord Bute csak a királyi háztartás tagja volt még, már is irigységet gerjesztett befolyása;

¹⁾ Newcastle hg. akkor azt írta Rockingham lordnak: „Anson lordnak meghagyta a király, jelentse ki Portsmouthban, midőn Hampshire számára választani fognak, szavazzanak bárkire, még ha a kincstár kancellárja lépne is fel jelöltül.“ Bute szemrehányásokkal illette a tengerészeti első lordját, hogy a király híveül rendelkezett a tengerészettől függő m. városokkal stb. Dodington's Diary, 433. Rockingham Mem. 1. 61—64.

megjegyzéseket lehet hallani; mily kár érte, hogy skót. A közhangulat már ellene nyilatkozott, még mielőtt láthatólag vett volna az államügyekben részt. Közvetlenül a király trónralépte után a titkos tanács tagjává lett, s a kabinetben nyert helyet. Nem sokkal rá egyesség kötött, melynek következtében lord Holderness nyugdíjjal hagyta el hivatalát, s helyette lord Bute lett államtitkárrá 1761, márt. 25-én.

Az udvar terve szerint mindenekelőtt a fennálló ministeriumot kelle megbuktatni, s helyébe a király barátaiból újat alkotni. Ha ekkor a ministerium egyetértett s a vezérek egymásban bíztak volna, legyőzni őket nem lett volna könnyű. Azonban már is apró féltékenykedések működtek köztök, miket szítani egy alkalmat sem mulasztott el az udvar.¹⁾

Ekkép csakhamar törésre került a dolog Pitt, a leghatalmasb és legkedveltebb minister és tisztársai közt. Pitt szeretett volna hirtelen ráütni Spanyolországra, mely akkor az Anglia ellen háborút viselő Franciaországgal titkos szövetséget kötött vala. Mindamellett, hogy ő volt a hadügyminister, Temple lordot kivéve, minden más collegáinál ellenkezésre talált. Ő ellenben fennhéjázólag viselte magát a tanácsban s kijelentette, hogy ő a nép szava által hivatván a ministeriumba, nem lehet többé oly államügyekért felelős, melyeknek vezetése nem függ már tőle.¹⁾ Mivel azután a kabinetben hasonló göggel bántak vele, kénytelen volt benyújtani lemondását.²⁾

A lelépő ministert elborítá nyájasságaival és leereszkedésével

¹⁾ Hardwicke l. mondja: Bute l. különös ügyességgel és ravasz-sággal használá fel a Newcastlei hg. és Pitt ur közti viszályt; s addig uszítá őket egymás ellen, míg nem sikerült a kedvelt ministert elmozdítani. Ez meglévén, Egremont l. és Grenville urat maga mellé vonta s úgy erősíté magát, s a cselszövést addig folytatta, míg az öreg hg. becsülettel már nem maradhatott hivatalában.“ Rockingham Mem. I. 6. L. a hg. saját leveleit u. o. 102 — 109.

²⁾ Ann. Reg. 1761. (43) Grenville Poppers I. 391, 465. Pitt egyik levelében Beckford urhoz, 1761. oct. 15-én azt mondja: „Véleménykülönbség a Spanyolország ellen követendő eljárásra nézve, melyet úgy a korona méltósága, mint a nemzet leglényesb érdekei azok után, miket Spanyolország nem még csak teendő, hanem már valósággal tett volt, követelének, okozá leléptemet.“ Chatham Corresp. II. 159.

a király. Feleségét a chatami bárósággal kínálá meg, neki magának 3000 font évi díjt. ¹⁾

A minister a királyi kegy ezen jeleit, noha bőven megérdemli vala, még sem fogadható el csak népszerűsége rovására. A politika ravaszul kiszámított csapását mérték rá, midőn az államférfiút, kinek ellenszegülésétől rettegenek, egyuttal ki is akarták engesztelni s a nép szemében megnyomoritani, s a rá mért csapás talált. Ugyanaz a hirlap, mely Pitt elbocsátattását vivé hírül, egyszersmind a neki adott peerség és nyugdíj hírét is kürtölé ki a világnak, mire, mint adott jelre, kitört a harag kiáltása a nép kedveltje ellen.

Pitt leléptével Bute l. lett a ministerium legtehetősb tagja. Ő vette át az ügyek vezetését a kabinetben, valamint azoknak kezelését a felsőházban is. Egremont lordot és Grenville Györgyöt kivéve, egyik tisztársától sem kért soha tanácsot. Befolyása fölingerlé a király legidősb ministerének, Newcastle hgnek féltékenységét, érzékenységét pedig sérté, mert egészen félretolta, holott eddig minden előmozdítás a korona nevében általa történt. A király maga hét embert nevezett ki peernek s a herceget erről nem is tudósította. Bute l. állomásokat és nyugdíjakat osztogatott jó barátai közt, a hg. ajánlásait fel sem véve. Végre 1762-ki májusban, a kabinetben tapasztalt gyakori viszályok, és sok keserítés után kénytelen volt a herceg lemondani. ²⁾

Midőn az udvar ekképen czélját elvégre elérte, Bute lord állott azonnal, mint a kinstár első lordja, az ügyek élére. Rőptiben

¹⁾ Pitt így szólt a királyhoz: „Megvallom uram, elég okom volt felséged nemtetszésére készen lennem. A jóság ily bőségére nem tartthaték számot. Bocsánat uram, de jósága elborít, cinyom.“ S a mellett könnyekre fakadt Ann. Reg. Grenville Papers I. 413.

²⁾ A király személyes magaviselete az iránta régóta táplált ellenszenvről tett tanuságot, miről a hg. így panaszkodik: „A király egy szóval sem jelenté ki sajnálkozását, midőn elhagyám, még csak nyájas szót sem intézett hozzám, pedig majdnem 50 évig szolgáltam háza érdekeit. Többet nem akarok magamról írni, embert így sohasem bocsátottak el.“ Mem. I. III. levél. Rukingham lordhoz. Bute l. május 25-ki levelében Grenvillehez azt mondja: „A király ma nagy és nemeslelkűleg viselte magát Newcastle hg. iránt.“ Grenville Papers I. 448.

futotta vala be pályáját a király kegyence. Tizenhárom hónap alatt volt Groom of the stole (a hálóterem ügyek főnöke) a titkos tanács tagja, fővadászmeister, (ranger of Richmond Park), államtitkár s most első minister. ¹⁾

E kitüntetést nemsokára új követte. Egy időben Vilmostal, a király öcsésével, kinevezték a térdszalagrend vitézének. Hirtelen emelkedése inkább valamely keleti vezéréhez hasonlított, mintsem a brit államférfiak fáradságos törekvéséhez az első helyre. Királyi urának bizalma még nevelé az új minister iránt támadt irigységet, tágitá közte és a whig párt vezetői közt a szakadást s nyilvános támadásokra ingerlé őket.

Érintve volt, hogy titkos ellenségei mozdíták elő gyors emelkedését, hogy annál hamarabb megbukjék. Ha kevésbé szembetűnő állomással beérte volna, bizonyosnak lehet venni, biztosabban és talán teljesebben éri el politikája célját.

A király és ministere el valának tökéelve feltétlenül uralkodni. ²⁾

Kísérletek, önkényszerű cselekedetek által az ellenfélt legyőzni és megfélemlíteni, árulák el nézeteiket a királyi hatalom korlátlanágáról. Mihelyt a Franciaországgal kötendő béke előzményei iránt megvolt az egyesség, mely ellen a közvélemény heves izgatottsággal küzdött, a király bosszúja mindazok ellen fordult, kik nemtetszésüket nyilvánították volt.

A Devonshire-i hget, ki a tanácskozástól, melyben a béke fölött voltak határozandók, megtagadá vala jelenlétét, a király csúfolá, úgy hogy kénytelen volt főkamarási hivataláról (lord chamberlain) lemondani. Nehány nappal későbbben a király saját kezével törölte ki a herezeg nevét a titkos tanácsosok névsorából. Ily nagy szigornak csak két példája adta volt elő magát a korábbi kormány alatt. Bath és Sackville György lordokkal; „Amaz,—mond Walpole,—nyilt és elkeseredett ellenzéket képeze; a másikat a Minden melletti esata után sujtotta volt lealázó itélet.“ Rockingham I., mihelyt megtudta, a devonshire-i

¹⁾ Felesége angol bároságot nyert.

²⁾ „A király — ez vala a jelszó, — király akar lenni, nem is fogad el ministereitől kész rendszabályokat, mint nagyatyja. Vissza kell a királyságnak szerezni régi fényét, a nagy lordokat le kell alázni.“ Walp. Mem. I., 200.

herceggel hogyan bántak, tüstént kihallgatást kért a királytól, s ott kijelentette, hogy mivel azok, kik eddig érdemeik szerint a legnagyobb befolyással voltak az országban, jelenleg a kormányban való minden részvételtől meg vannak fosztva, s ő felségétől inkább nemtetszése, mint kedvezése jeleit látják: helyéről a királyi háztartásban lemond ő is.

Még általánosabb száműzetése a whig párt fejeinek nemsokáiig várattott magára. Newcastle és Grafton hercegek, és Rockingham határgróf, mivel elég bátrak voltak, mint a parliament peerjei a békekötésről gáncsolólag szólni, megyéik helyettes főispánjától fölmentettek.

Barátjai sorsában osztozandó s a leléptetés szégyenét megelőzendő, önként köszönt le a devonshirei herceg.

De az udvar boszúja a whig párt fejeinél még nem állapodott meg. Minden tisztviselőt, ki a békekötés ellen szavazott, elbocsátottak. De még barátaikra és a tőlök függő alsóbb hivatalokra is kiterjedt az üldözés. Irnokokat is tettek le közhivatalaikról; elbocsátottak vám- és adószedőket, valamint más kisebb hivatalbelieket, kik ellen más kifogás nem volt, mint az, hogy nem kegyelt emberek által jutottak volt hivatalba. Míg egyfelől ajándékok által ügyekeztek az udvar politikájának híveket szerezni, e szigor által másfelől az ellenzékét akarták megfélemlíteni.

A békeelőzményeket a parliament helybenhagyta. A walesi hercegnő az udvar e diadalánál e szavakra fakadt: „Most már csakugyan Anglia királya a fiam.“ Diadala azonban kissé korai volt. Addiglan ugyan is alig volt másról szó, mint az aristokratia hatalomért vetélkedő pártjainak tusáiról, de a királyi hatalom e túlkapásai a whigeket szervezett ellenzékké forrasztották össze. A hannoverai ház trónraléptétől fogva az e pártból kiemelkedett ministerek voltak mindenkor a korona támaszai, most ellenben ezek vállalkoztak a nép szabadságait védeni s a királyi hatalom túlkapásait visszaszorítani. E szerint a király törekvése, visszaszerezni a fejdelem személyes befolyásának azt az érvényt, melyet a forradalom félretolt vala, egyáltalában nem a trón szilárdítására szolgált, sőt inkább a nép ügyét mozdította elő, s hatalmas vezetőkül azokat állította annak élére, kiknek érdekei azelőtt a koronáéival összeforrtak vala. A korona törekvése kor-

látlan hatalom után új jogok- és szabadság okért küzdendő harcra szólította fel a népet.

A király kegyencz ministere gyorsan száll vala fel, de még gyorsabban bukott. Helyzete nehézségei megdöbentették. A kabinetben egyenetlenség, — az ellenzék félelmet gerjesztő állásban, — barátjai támogatása kétes, — ellenségei keserű haragban, — a sajtó gúnyoló kedvben, — a népszerűség teljes hiánya köztudomású.¹⁾

Nem csak bukásától, miként megvallá, de attól is tartva, hogy királyi urát is magával ránthatná, hivatalát minden pártok bámulatára, sőt a királyéra is, alig tizenegy havi kormányzás után, szépen letette. Rövid hivataloskodása nagyra növelte az uralkodásvágyat a királyban, s arra bátorította, hogy tervét, melyet annyira szeretett, az államügyek vezetésében beható részt véve, tovább fejleszsze.

Bute lord nem szeretett volna hivatalával együtt lemondani befolyásáról is. A b e l s ő kabinetben foglala most helyet, a honnan bátrabban igazgathatá az udvar lépteit. Előbb kieszközlé vala Grenville György ur kineveztetését utodává, evvel pedig megbeszélte volt a kabinet összeszerkesztését. A Grenville ministerium összhangban vala szerkesztve a király személyes czéljaival. Azt várták tőle, hogy magát a király és kegyencze vezérlésének engedendi át. Kezdetben, — eziránt nem sok kétségnek van helye, — Grenville ur nem volt egyéb az udvar eszköznél. „A hang Jákob hangja volt ugyan, de a kezek Ézsau kezei voltak.“ Chesterfield l. mondá: „A közönség Bute lordot látja vala a függöny mögött, mely valóban nagyon is átlátszó volt. De Grenville ur a hatalom látszatával nem érte be. Féltékenységében Bute l. túlnyomó befolyására, panaszkodik a király előtt, hogy ő felségének nincs ministeréhez bizalma. Uralkodásra csak úgy vágyva, mint a király maga, — hasonlóképen erős és parancsoló akaratot érezvén magában, a ministerek jogához ragaszkodván, s tehetségeiben épen úgy, mint saját befolyásában bizván, inkább a parlamentben látta hatalma forrását, mint a koronában!

Midőn a király észrevette, hogy uralkodási tervei elleneztet-

¹⁾ A parlament megnyitásánál 1762-ben nov. 25-én kipsiszszegtek és dobálták; családja személyes bátorságáért aggódott.

nek, elhatározá, ministerén, kinek eltérő nézeteit és nyers jellemét úgy sem szívelheté, a legelső illendő alkalommal túladni. Egremond I. halála után megbizá e szerint Bute lordot, álljon szóba Pitttel új ministerium összeszerkesztése végett. Ez alkalommal kelle azután, a királynak új politikája fonnyatt gyümöleseit ízlelnie. Ő, ki a whigpárt fejeit üldözé vala; ő, ki el volt tőkélve ama korábbi uralkodók ministereit, kik őt béközni s rajta uralkodni akartak, soha mig a trón övé lesz, nem bocsátani hivatalba, ő neki azt kelle megérnie, hogy Pitt ismét csak azokat az embereket ajánlá a királynak, s ni több, első minister, kit bizalmával kellett volna megajándékozni a királynak, gróf Temple leendett, az, ki nem régen a legnagyobb haragra gerjesztet'e volt a fejedelmet. Nem volt valószínű, hogy szándékaitól a király oly hamar elálljon. E szerint a gyűlöletes javaslatokat elutasitva magától, „Beesületem van a koczán, — úgymond, — kell, hogy megvédjem.“ Bármily nehezen tudta is a Grenville ministeriumot tűrni, könnyebb volt mégis ezt elviselni, mint a félelmes whigeket visszahíni. Maradt tehát a kisebb rosznál; de Grenville most határozottabban ellenzé a kegyencz befolyását, mint valaha, mivel ennek közbejöttével akarák vala őt kitolni. A király megígéré, hogy ministereihez forduland bizalmával, s Bute I. az udvart elhagyta.

Habár III. György és Grenville a hatalomért egymással versengtek, de a kormányzás elveire nézve nagyon is egyetértők voltak. Mind a kettő szeretett önkénye szerint cselekedni, egyik sem türt ellenmondást s hatalmaskodásokra mind a ketten készen voltak. Grenville ministeriumának kiáltóbb tettei közé tartoznak a Wilkes ellen elkövetett önkénykedések, mik nem történtek a király buzdítása és jóváhagyása nélkül, meg Amerikának első megadóztatása, melyről ő maga ejtette az első szót. Az üldözés ama rendszerében, mely a korábbi ministeriumot oly rútul megbélyegzé, ministerénél is tovább ment a király. Gr. Temple barátságát Wilkes iránt nevének kitörlésével a titkos tanács tagjainak névsorából, s a megyei helyettes főispánságból való elbocsátás által büntették meg. Conway tábornok s Barte' és A'Court ezredesek elvesztették a parlamentben tett szavazásaik következtében hadi polcaikat, Shelborne, a király egyik hadsegéde pedig, ezt a tisztét.

A parliament kiváltságait számitásból sértegeté a király. A parliament, hogy a korona önkénykedő beavatkozásait a maga tárgyalásaiba távol tartsa, századok óta alkotmányos elvül azt állította volt fel, hogy a királyhoz nem illik meghallgatni, annál kevésbé elhinni a parliament tárgyalásairól szóló jelentéseket, hogy továbbá a parliament tagjai közül senkit sem szabad beszéde vagy nézetei miatt barmiképen háborgatni. Ennek daczára a király az alsóházban Wilkes ellen történt tárgyalásokról minél bővebb és körülményesb jelentéseket adatott magának. Ő nem csak minden vita folyamát s minden szavazás eredményét figyelemmel kíséré, hanem gyantús szemmel leste minden egyes tag nyilatkozatát és szavazását. Személyes bosszankodását fejezé ki mindazok fölött, kik nem a kormánynyal szavaztak. A gondolat, Conway tábornokot mind közigazgatási, mind pedig hadi állomásától eltávolítani, magától a királytól erede. Ő volt az, ki Fitzherbertet a kereskedelmi hivataltól elmozdittatá, s ki minden hivatalnokot elbocsátata, ki a parliament kiváltságaira nézve nem volt az udvarral egy véleményen. Grenville ügyekezett a király szigorát szelidíteni; ő az ilyen hatalmaskodásokat ügyekezett a Wilkes fölötti tárgyalás bezártáig elhalasztani; időközben Conway tábornokkal érintkezni kezdett, remélve, hogy elbocsáttatását meggátolhatja. A csapás végre lesújtott. Conway tábornok nemcsak hivatalától, mint Groom of the Bedchamber bocsáttatott el, hanem draganyos ezredének vezényletétől is elmozdították. Calcraftot is megfosztottak a Deputy Muster Master (felügyelői) hivatalától, s a király maga volt mindenütt az üldözés ezen rendszerének legbuzgóbb sürgetője.

Elfogatni Conway tábornokot vagy Barré ezredet, miként I. Jakab elfogatta Sandys Edvint, vagy I. Károly Seldent az alsóház egyéb fejeit, ezt tenni most nem merték. Első Károly eljárását a parliament öt tagja ellen, sem volt tanácsos ismételni. De azért az alkotmány ugyanazon elveit, melyek ellen teljes önkényök szerint kormányzó elődei vétettek vala, nem kevésbé sérté a király, vagyis: bünteté azokat, kik a parlamentben kifejtett munkásságuk által magokra vonták nemtetszését; s megvoná tőlök az ótalmat, melyre a parliament kiváltságainál s az ország törvényeinél fogva joguk volt. Az alsóház pedig csak-

nem zügolódás nélkül hajlott meg szabadságai ezen megsértése előtt.

Lázongó jelenetek s az elégtelenség jelei, mik akkor a nép közt mutatkoznak, meggyőzhették volna a királyt, hogy az államkormányt nem nagy ügyességgel viszi. Fékezetlen uralkodóvágya már is elfojtotta a nép szeretetét. Mindazonáltal maga intézte a kormányzás minden lépését ezentúl is, úgy a közigazgatás, mint a törvényhozás, vagy hivatalosztás körében. Ministere pontos tudósításai nyomán azt is tudta mindig, mi történik a parlamentben. ¹⁾

1765-ben ismét kitértek a viszálykodások a király és a Grenville-féle ministerium közt. A ministerek őt a gyámkormány-törvényjavaslat ügyetlen tárgyalása által csakugyan megsértették volt; a kinevezések és kiadások kérdéseiben sem értettek vele egyet, azonkívül pedig hosszú fejtegetések által a kabinetben kifárasztották volt. Májusban a király bizalma hozzájuk teljesen elenyészett s ő ki is jelenté szándokát, őket elbocsátani. De ismét kénytelen volt őket megtartani, mert a Cumberlandi hg. által hiában kezdetett alkudozásokat Pittel. Látta, hogy más kormányt összeállítani nem képes. Terveik ellenzésében a ministerek Bute l. titkos befolyását vélték látni; neki tulajdoníták a kísérletet, őket a ministeriumból kitolni. ²⁾ Kijelentették tehát, hogy csak azon feltétel alatt maradnak meg, ha Bute lordnak tilos lesz bármi tanácsot is adnia a királynak. A király e föltételnek aláveté magát; ³⁾ mind a mellett gyaníták, hogy Bute lorddal titkos levele-

¹⁾ A király levelei néha elég élesen voltak fogalmazva. Egyik levelében, mely 1765 ki május 21-én kelt, mondja: „Grenville ur! Csodálom, hogy még nincs itt, holott az volt parancsom, hogy ma este jelenjen meg. Megvárom, hogy ezt látva, tüstént ide sietend.” Grenville Papers III. 40.

²⁾ Grenville és a bedfordi hg. Bute l. befolyására 1764-ben oly feltékenyek voltak, hogy azt követelték tőle, maradjon falun, noha ő azt állítá, hogy már megunta, hogy eladó leányai s más teendői is vannak. — Grenville Naplója, 1764. jan. 16. és 28. Grenville Papers II. 483. 488.

³⁾ Éjjel, 10 óra tájban, Grenvillért küldte a király s mondá neki, hogy az eléje terjesztett feltételeket megfontolta, s ígéré, hogy Bute lordnak soha sem lesz sem közvetlenül sem közvetve az ügyekhez semmi köze, sem pedig tanácsot adni nem fog. Diary; Granville Papers III., 185. Wraxell's Mem. II. 73 stb.

zés foly. Sokkal több alappal bír a hit, hogy a király hű maradt igéretéhez.¹⁾

És valóban már annyi bizalommal telt vala el az ügyek viteleiben szerzett saját ügyessége iránt, hogy kedvence tanácsait már nélkülözhetni vélte. Képesnek érezte magát az egyedül uralkodásra, s eszközöket keresett inkább, mint tanácsot. A ministerek hivatalban maradásuk második föltételéül azt tették volt, hogy Stuart Mackenziet, Bute lordnak testvér öcsesét, a skótországi Privy Seal hivatalából s amaz ország kormányától el kell tenni. Ebben is engedett a király noha nagy vonakodással, mint-hogy ama hivatalt Mackenzie urnak egész életére oda ígérte volt.²⁾ Mindezek daczára a szakadás a király és ministerei közt egyre tárgult. Kénytelenségből elfogadá vala őket, s ezek érezték, hogy a király azon dolgozik hogy őket megbuktassa. E miatt tettek a cselszövények ellen óvást, melyek által saját befolyásuk gyengülhetett volna. A Bedfordi hg. arra kéré a királyt: járass a egy úton hatalmát és kegyét. E nyilatkozatot a király barátai túlkapónak s elbizakodottnak mondák. Rájok fogták a ministerekre, hogy a királyt el akarják nyomni, ez pedig elhatárá megszabadulni tőlük minden áron.

Az új ministerium összeállítására czélzó alkudozásokat ismét a király nagybátyja, a Cumberlandi hg. vezette. A gyűlölet Bute l. s földiei (a skótok) ellen oly általános volt, hogy a hg. korábbi szigora a skótok ellen, mely miatt akkor mérsárosnak hitták vala, jelenleg a nép kegyére adott igényt. A lázongó skótokkal úgy bántak volt

¹⁾ Grenville ur Bute l. befolyását még mind oly gyanús szemmel nézte, hogy, midőn 1765-ki novemberben Jenkinson azt közlé vele, hogy Bute l. a királyt betegsége idején tavasszal csak kétszer látta, azt ír naplójába: „Grenville ur azt el nem hitette magával. Annyit azonban megvallott Jankinson, hogy az írásbeli közlekedés a király és Bute l. közt szakadatlanul fennáll, s ő maga is tudja, hogy a király a napi eseményekről naplót ír számára, de oly pontosat ám, — tevé hozzá, — mintha az ön fia, ki iskolába jár, apja meghagyásából írnaplóját.“ Grenville Papers III. 220.

Csak 1768-ki decemberben győződött meg, úglátszik, Grenville arról, hogy Bute l. elvesztette befolyását. Akkor ő is egyetértett a közönséges nézettel, hogy a király közönbös lett ugyan iránta, de a hgné még régibb indulatával van iránta. Diary. Grenv. Papers IV. 408.

²⁾ Későbbben. 1766-ban Chatham gróf ismét visszahelyezte.

a mint érdemelték, s azon ember, ki őket már egyszer ránczba szedte volt, — azt hitték, — majd véget vetend az udvarra való befolyásuknak is.

Az alkudozások hét hétig tartottak. Ezen idő alatt az ország tetteleg kormány nélkül volt. Pitt ismét hajthatlannak mutatkozik: Grenville ministeriumának további fennmaradása elviselhetlen s a királynak utoljára is nem volt mit tennie, mint ismét a legfélelmesb embereket vennie maga mellé.

Rockingham határgrófot, a gyűlöletes whig arisztokratia vezérét, azt az államférfiút, kit nem régen a helyettes főispánságtól fosztott vala meg, ezt volt kénytelen a kormány élére szólítani. Conway tábornok, kitől elvette volt ezredét, állam titkárrá és az alsóházban a kormány szószólójává lett. A politikai üldözések rendszere el vala ítélve s legalább egyidőre mellőztetve. Pitt, midőn a Cumberlandi hg. megszólítja, hogy hivatalba lépjen, egyik föltételül azt kötötte ki, hogy a politikai okokból elmozdított tisztviselők helyeikre visszatéssenek. A király erre el volt készülve, s a föltételnek eleget akart tenni. Hasonlót követelt Rockingham is. Mint Burke mondá: Ezáltal a veszedelmes és alkotmányellenes szokást, hadi személyeket a parlamentben adott szavazataik miatt a szolgálatból elbocsátani, hihetőleg örökre megszüntette.

A whigek fejei nem kevésbé féltették a királyt Bute lord befolyásától, mint a ministerium, melynek helyébe léptek. Mielőtt a kormányhoz fogtak, sürgették, hogy Mackenzie ur visszaállítása gondolatával föl kell hagynia, sőt Bute lord közelebbi barátiból is nehányat el kell bocsátania, hadd lássa a világ, hogy a gróf se nyíltan nem gyakorol befolyást a közügyekre vagy a közhivatalok betöltésére, se alattomban, se közvetlenül, se közvetve. A ministeriumról, mely hivatalba léptét ily föltételekhez kötötte, azt lehetett volna hinni, hogy az udvar befolyását ki fogja kerülni. Azonban csak hamar azt a szemrehányást kelle hallania, hogy a belső kabinetre hallgat. Pitt mondá: „Világos nyomait vélem látni valamely túlnyomó befolyásnak.“ Továbbá pedig, minden előítéletet Bute l. származására nézve tagadván, kijelenté, hogy „amaz országbeli ember tudatlan, s oly elveket vall, melyek a szabadsággal meg nem férnek.“ Conway tk. a kormány nevében ily befolyás létezését tagadta. „Én mitsem érzek belőle,“ — mondá, — „én nem tudok róla semmit. Mi személye-

met illeti, tagadom, hogy ily befolyás van, s a meddig tapasztalásom terjed, tagadom ő felsége kormányának többi tagjai részéről is.“

Volt-e azon időben Bute lordnak az udvarnál befolyása vagy nem, a fölött a kétely és vita sokáig tartott. A közönség bizonyosnak vélte a dolgot; de hittek benne sokan a jobban értesültek közül is. Bute l. ellenben néhány évvel későbbben oly határozottan tagadta, hogy állítását bizvást igaznak lehet venni.¹⁾ A király barátainak azalatt növekedett száma, és jól voltak betanítva. Némelyek a közigazgatásban viseltek hivatalt, mások a háztartásban, de a ministerek helyett a királytól adattak utasítást maguknak. Állásuk többnyire fénytelen volt, de jövedelmes; s ezt vagy a királynak köszönhatték, vagy a királyi család valamely más tagjának. De a király barátinak nagyobb része a parlament független tagjaiból állott, kiket különböző okok birtak rá, hogy a király személyes érdekei mellett buzgának. Sokan azért csatlakoztak oda, mert a királyi hatalomról és jobbágyi hűségről magas fogalmaik voltak, s biztak a király bölcsességében, jó akaratában, vagy egyenesen személyéhez ragaszkodtak; másokat anyagi jutalom és előny reménye vonzott oda. Mindössze külön párt alakult belőlök, s ugyanazon okok tartották őket együtt, melyek többnyire pártalkotásoknál munkálkodnak. Csak hogy elveik és állásuk az alkotmányos kormányval nem fért össze. Ők nem csak tanácsosal és politikai eselszövényekkel szolgálák a királyt, hanem leginkább azért voltak szervezve, hogy a parlamentbeli tárgyalásokra gyakoroljanak befolyást. Már pedig egy erre czélzó szervezet új fokozatra mutat az udvar alkotmányellenes politikájában.

A király folytatá művét s ministerei minden lépését személyesen intézé, kivált az amerikai gyarmatokkal fennforgó viszá-

¹⁾ Fia Mountstuart l. egyik 1773-ki levelében, mely oct. 23-án kelt, írja: „Bute l. felhatalmaz kijelentem, hogy ő legszentebb becsület szavára állítja, hogy a Levée vagy a drawing Room-szertartásain kívül soha sem volt szerencséje ő felségénél tisztelegni; s hogy azon időtől fogva, melyben a Cumberlandi hg. 1765-ben ministerium összeállítására iránt tanácsát kikérte, a jelen óráig soha sem alkalmatlankodott sem közvetlenül, sem közvetve, tanácsosal, sem a kinevezésekről vagy az ügyek vezetésére nem jelentette ki nézeteit.“ Tomline's Life of Pitt l. 454.

lyok ügyében. Az ő felfogása szerint e mellett koronájának joga és becsülete forgott a koczkan.²⁾ A bélyegtörvény megszüntetését határozottan roszalá, pedig e lépést a ministerek a gyarmatok lecsendesítésére szükségesnek látták. S midőn látta, hogy ministerei e rendszabály keresztülvitelére el vannak szánva, neve tekintélyével s személyes befolyásával némely, a parlamentben ülő párthíveivel lépe fel ministerei ellen a parlamentben, de azalatt úgy tett, mintha ministereit támogatná, s mintha nevét nem akarná fegyverül adni ellenök. Harcourt lord példázgata, jelentse ki nézeteit ő felsége, s akkor ama törvény megszüntetését meg lehet gátolni, a ministerek daczára is. Legyen bár, hogy a király tiltakozott nevének felhasználása ellen, a tény az, hogy barátjai éltek vele; s noha ő maga is megvallá, hogy az ilyen eljárás alkotmányellenes, Mansfield l. mégis védelmezé. Midőn a lord erről a királylyal tanakodék, előadá, hogy mikor arról van szó, hogy a parlamentben valamit keresztül akarnak vinni, alkotmányellenes volna ezt ő felsége nevének segítségével tenni; de midőn a király és parlament törvényes jogainak fenntartása forog szóban, akkor az ő véleménye szerint megengedhető sőt czélszerű segédeszközül tudatni ő felsége véleményét.“ E titkos befolyás meghiusítása végett Rockingham a király írásbeli engedelmét adatta ki magának a törvény keresztülvitelére.

A ministeriumnak az udvar által készített más nehézség ellen is kelle küzdenie. A parlamentnek nemesak független, de az udvari párthoz tartozó tagjai álltak velök szemben, hanem oly hivatalokban lévők is, kikre a ministerek bizton számolhatni vélték, kaptak bátoritást az ellenszegülésre, s habár az ellenzékkel szavaztak, hivatalaikból ki nem estek. A király, ki oly szigorún bünteté vala az ellenkezést az ő általa jóváhagyott indítványok ellen, most oly tisztviselőket óalmazta, kik a ministerek által ajánlott, de neki nem tetsző indítványok ellen szavaztak. A ministerek hiába szóltak ily eljárás ellen; a király mentegetődzésben s ígéretekben nem volt fukar, de azért választott serege tudta, hogy nincs oka a kormánytól félnie. Ellenszegülések nem szorít-

¹⁾ A király mondá: „a ministerek megsemmisitenék népemet, ha a korona jogaiból valamit engednének. Ebbe ő soha sem egyez bele.“ Grenville Pps. III. 370, 371.

kozott a bélyegtörvény megszüntetésére, mely tárgyban, meglehet, hogy voltak is lelkiismeretökben alapos kételyeik; hanem botránkoztató módon folytatták azt másnemű törvényjavaslatoknál is. Burkenek igaza volt, midőn ezt az ellenzék új nemének, hivatalnokok s nyugdíjasok ellenzékének nevezé. Rockingham, míg hivatalban volt, óvást tett ily rendszer ellen; kilépte után alkalmat talált megmondhatni a királynak, hogy „míg szerencséje volt ő felsége szolgálatában lehetni, a kormány rendszabályainak a hivatalnokok katonai pontossággal állták útjokat: de ő hizelg magának, hogy ez nem felelt meg egészen ő felsége vágyainak: annyiról azonban jót állhat, hogy az államügyek fölöttébb sok kárt vallottak vele.“ Ilyen rendszer, hogy Burke szavaival éljünk, se szabad kormánynak nem nyújthatott biztoságot, se korlátlan monarchiának erőt.

Azalatt a király el vala tökéelve a neki minden tekintetben alkalmatlan Rockingham-féle ministeriumot megbuktatni. Szabadelvű irányát nem helyeslé, s mert hatalmas pártjától saját befolyását féltette, azon volt, hogy azt felbontsa; de mindenek fölött a ministerek függetlenségén ütközött meg. Olyan ministereket óhajtott, kik az ő akarata szerint cselekedjenek, s épen e férfiak és ezeknek pártja álltak közte és dicsvágyának legkényesebb tárgya közt.

Végre 1766-ban júliusban a ministerek kegyvesztetten elmentek, s a király Pitt kezeiből remélt saját nézeteinek, saját politikájának jobban megfelelő kormányt kaphatni. Pitt kitünő tulajdonait tekintve, természetesen látszott, hogy ő tartatott e célra legalkalmasabbnak. Más okok is járultak hozzá, melyekért a király Pittet személyesen kedvelé. A mily fenhéjazó volt e jeles férfiú föllépése tanácskozó gyülekezetben s kartársai közt, oly szerény és lekötelező viseletű volt a királylyal szemben. Burke gúny mondatát, hogy „egy pillantás a kabinetbe megrészegíti szegényt, s részeggé teszi élte fogytáig,“ minden kortársaik igaznak vallák.¹⁾

¹⁾ Chase Price mondja: A levéénél Chatham lord oly mélyen szokott hajolni, hogy sas orra hegyét lábain át lehet látni. — Rockingham Mem. II. 83. Előterjesztéseit II. Györgynél szokása volt ágyánál térdelve tenni. — Wraxoll Mem. II., 53. Hogy jellemét soha sem tagadta meg, bizonyítják lealázó kifejezései a királyhoz irt leveleiben, melyben két évvel későbbben pécsetőri hivatalát letette. „A

Valódi államférfiú levén, ki a mellett az udvaronecznak legalább külső idomait mutatá, némi nyugalommal biztatá a királyt a fārasztó harezok után, melyeket az utóbbi két ministeriummal vivnia kellett. Pitt vállalkozék, hogy mint pecsétőr és chathamí earl (gróf) a felső házban ülendvén, Grafton hg. elnöksége mellett fog kormányt állítani össze.

Chatham lordot a király még más tekintetből is kedvelé. Mind a ketten, különböző okokból bár, a pártok létező szövetségét ügyekeztek megtörni. A király erre erősen el volt tőkélve és kitartó buzgalommal dolgozott rajta. Chatham lordhoz 1766-ban jul. 29 én intézett levelében mondja: „Tudom, Chatham gr. buzgón segitend minden pártkülönbséget lerombolni, hogy a kormányhatalommal szemközt mindenki alárendeltnek érezze magát, mert csak ezen alárendeltség képes a szabadság áldását elfajulás és kicsapongás ellen biztosítani.“ Ugyanazon évi dec. 2-án pedig így ír Chathamhez: „A pártok jelen divatját, szövetkezés által képesíteni magokat az elentállásra, csak azáltal dönthetni meg, hogy igazságtalan követeléseik visszautasíttatnak, a tehetségesek pedig lekenyereztetnek, legyenek bár magán viszonyaik akármilyenek,“ 1767-ben julius 25-én végre így ír: „Erősen“ — el vagyok tőkélve minden nehézséggel megküzdeni inkább, mintsem a pártszellemnek engedni.“

Igy reméllé a király előszeretettel ápolt gondolatát, személyes befolyása nagyobbitását, előmozdithatni. A whig pártot leverni annyit tett, mint Bute lordot, s az ennek intésétől függő udvari pártot juttatni kormányra. Chatham l. ellenben más szándékkal egyezett a király terveibe. Noha a külső idomok megtartására nézve udvaronecznak látszott, ő alkotmányhü államférfiú volt; az önkény uralkodásának épen úgy ellenzője, mint az udvari befolyásnak. Ő lángeszének köszönhető pályafutása sikerét; pártkötelékektől menten, s azok fölött állván, szónoki tehetségében, államférfiúi képeségében és népszerűségében helyezé vala bizalmát. A pártok feloszlataása által urává hívé lehetni valamennyinek. Me-

szerencsétlenség ezen súlya alatt sem akarok felséged bocsánatára nézve kétségbe esni, mig térdeimen ismét Felséged kegyelméért esedezem, s a legmélyebb tisztelettel Felséged királyi engedelmet kikérem, hogy e magas hivatalt szabad legyen letennem.“ 1768 okt. 14-én Chatham Corresp. III. 314.

rész terve merőben dugába dült. Miután a whígeket megbántotta s elkeserítette volt, oly kormány élén látá magát, mely munkáságát gátló királypártiakból s vezetése alól kisikló össze nem illő elemekből állt.

Későn vette észre, hogy a király élesebb szemű volt mint ő, s hogy míg ő saját hatalmát és szövetségeseit elforgácsolá, az udvari párt veszélyes túlsúlyra vergődött. A pártok meg voltak törve, a királyi hatalom ülé diadalát. A pártok vezetői elveszték vala befolyásukat egészen, míg a király az államügyeket saját akarata s oly elvek szerint kormányzá, melyek a népszabadságot veszélyezteték. Burke mondja: „Mihelyt (Chatham) kormányzása tervét keresztül vitte, minister lenni megszűnt.“

Mikor a baj megesett volt, szövetkezést kerese azon párttal, melyet, mikor az még erős volt, elidegenített magától. „Korábbi kis véleménykülönbségeket,“ — kiált vala fel, -- „el kell felejteni, mikor pro aris et focis foly a harc.“

A királyi befolyás növekedtét amaz időben még más körülmények is mozdíták elő. Chatham l. a peerség elfogadása által eljárásá vala népszerűsége nagyobb részét; személyes befolyása az alsóházban, hol egykor mindenható volt, távoztával nagyot csökkent; azonkívül oly csekély államhivatal, mint a pecsétőré, nem kis mértékben szállította alá ministeri tekintélyét.

Sajnos levertség, mely nemsokára erőt vőn rajta, még inkább nevelé a kormányzat gyenge és viszátkodó voltát. Ő, ki annak lelke volt, nem volt képes ügyekkel foglalkozni. Még személyes találkozást is elutasított a miniszerelnökkel Grafton hggel és Conway tábornokkal, noha ezeket a király bizta volt meg, hogy vele szóljanak. Nem lephet meg, hogy Grafton hg. panaszkodik a gyengeség ellen, „melyben távolléte miatt a kormányzat minden ága sínylett.“ A király 1768-ki jan. 23-án kelt egyik levelében igyekszik Chatham lordot a pecsétőri hivatal letételétől tartóztatni. Ott az áll: „Noha szobájához volt ön bilincselve, neve elég volt arra, hogy kormányzatom meg ne akadjon.“ De azon évi octoberben hivatalát mégis, teljesen megtörve, letette s az állam-szolgalatból visszavonult. ¹⁾

¹⁾ Octob. 14-én a királyhoz irt levelében mondja: „A meggyógyulás minden reménye el fogna tűnni, ha még tovább is hivatalban

Chatham távolléte s a minísteriumnak teljes felbomlása mellett a király annál könnyebben terjesztheté befolyását, s a maga nézetei szerint vezetheté az állam politikáját. Ha Chatham jelen lett volna, a minísteriumnak lett volna saját iránya; de így e nélkül szükölködött, s Grafton hg. valamint North l. is részint könnyelműségből átengedték magokat a fejedelem erősebb akaratának s azt nehézség nélkül követték.

A király viszont ügyekezett pártok felbomlását, melyet oly buzgó fáradság által előidézett vala, kizsákmányolni. A parliament tagjai, mivel megkülönböztető elvek és vezetők hiányával voltak, a korona egyenes befolyásának nem állhattak ellen. Erről mondá Walpole Horác: „Kiki az udvarhoz tolakodék, s úgy szavaza, a mint az udvar kívánta.“ Lényegében a czél, melyre a király a pártok felosztatása által czéltott, el vala érve.

Grafton herczeg leléptével, kinek helyébe North lord vette át (1770.) az államügyek fővezetését, a király túlsúlya a minísteri tanácsban még növekedett. Az új miníster nézeteire néve tory, a korlátlan hatalom pártolója, gyenge de jó akaratu jellem, a királyhoz személyesen ragaszkodó lévén, nem igényelt saját véleményyt vagy nézetet, s éveken át eszközéül szolgált a király akaratának.¹⁾ Wilkes üldöztetése, a parliament kiváltóságainak mód nélküli kiterjesztése, a kényszerítő rendszabályok Amerika ellen, ezek voltak az udvari politika baljóslatú gyümölcsei. E kormányzat alatt a király mérlegbe vetette személyes teakintélyét, hogy rendszabályai sikerét biztosítsa; az ellenkezést minísterieivel felségsértésnek nézte, s minísteriei leszavaztatását saját személye megbántásának.

maradnék.“ Chatham Corresp. III. 314. Többször mondatott, hogy Chatham betegsége politikai okokból készített koholmány volt. De ez nem áll, mert 1777. (?) augustusban teljhatalmat állított ki neje számára, hogy minden ügyeit helyette vihesse. — Chatham Corresp. III. 282.

¹⁾ Wraxall Mem. I, 123. Molley ur mondja: North lord volt az egyetlen parlamentbeli jelentőségü férfiú, ki a király barátainak kizáratását nem sürgette.“ Hist. I. 424. Mindig a hatalomnak és tekintélynek kedvezvén, támogatta a királyt az aristokratia ellen, a parlamentet a nép ellen, a nemzetet a gyarmatok ellen. U. o. 428.

1770-ben oda nyilatkozott Chatham l. a parlamentben: a király trónralépte óta a maga eszén járó (azaz önálló) minster még nem volt. Hogy a király az akkori idők minden politikai eseményébe személyesen avatkozott, számos példa bizonyítja.

Míg az ellenzék megfeszítette erejét, hogy az alsóház eljárását Wilkes ellen semmisnek kijelentesse, s Chatham l. már azt akarta indítványozni, szavazzanak meg egy, a parlament feloszlatását ajánló feliratot, a király haragja nem ismert határt. Beszéléseiben, Conway tábornokkal, kijelenté akkor, hogy inkább letenné koronáját, hogysem ily feliratnak engedjen. „Valóban,“ — kiálta fel a király, kezével kardjára ütve, — „inkább ehhez folyamodom, mintsem a parlament feloszlatását jóváhagyjam.“ S voltak, kik hitték, hogy a király valóban el volt rá szánva, fegyveres erővel ellenezni azt, mit ő beavatkozásnak vett királyi hatalmába.

Midőn 1772-ben a felsőházban a királyi házassági törvényjavaslatot tárgyalák, febr. 26-án azt írta a király North lordnak: „Mégvárom, hogy meg fog minden ideg feszítettetni, hogy a törvényjavaslat keresztül mehessen. Nem a kormányzat egyik másik kérdéséről van most szó, hanem olyanról, mely engem személyesen érint; jogom van tehát mindenkitől, ki szolgálatomban áll, lelkes támogatást várnom. Arról, a ki lanyhán viendi a dolgot, majd megemlékszem!“

Mart. 14-én pedig ezeket írta: „Kivánom, hogy azok nevei összeírassanak, kik (a bizottmányból, mikor szavazniok kellett volna) eltávoztak, valamint azoké is, kik átmentek a kisebbséghez. Ez vezérlend eljárásomban a holnap tartandó udvari ünnepélynél.“ Még más levélben így ír: „Fox Károly önteltsége mód nélkül boszszant, ki a múlt éjjel vele szavazni kényszerítette önt.—Remélem tudatni fogja vele, hogy magaviseletét nem veszi közönynyel.“ Milyen befolyást tulajdonított magának a király a parlament tanácskozásaira, kitetszik 1774-ik jun. 26-án kelt egyik leveléből, melyben mondja: „Reméllem, a korona képes lesz a parlament bármelyik házában bármely törvényjavaslatot megbuktatni; de sohasem fogok helyeselni oly nyilatkozatot, mely azt állítja, hogy a korona ellenkezési jogát sohasem kellene alkalmazni.“

A király nemcsak a tagok beszédeire és szavazataira figyelt,
B. P. SZEMLE XVII. KÖT.

nemesak arra, ki szavazott, ki nem, hanem arra is, ha vajjon azok, kikről azt hitte, hogy beszélni fognak, nem hallgattak-e? ¹⁾ A minis-
teri pártnak semmiféle „o s t o r o s a” nem tudott volna kétes sza-
vazatoknál a szavazásra élesebben s több sikerrel serkenteni.
Még az ellenfél távollétét sem átallá a maga hasznára fordítani.
Midőn hallá, hogy Fox Párisba megy, 1776-ban nov. 15-én azt írta
North lordnak: „Terjesszen elő a parlament elszéledése előtt minél
többet, a valódi ügyeket soha sem tárgyalják jobban, mint mikor
harsány szavalmányok nem vonják a ház figyelmét magokra.”

Katonatisztekre még mindig rá rá sújtott a király haragja.
1773-ban alezredes Barré és Sir Hugh Williams, mind a
ketten engedetlen tagjai a parlamentnek, előléptetés alkalmával
mellőztettek. Barré ezredes, hogy megmutassa, ez önkényes el-
járás igazságtalanságát mily zokon veszi, lemondott. A király
azonban némileg úgy látszik még is módosította nézeteit jogáról,
a parlament tagjait a parlamentben tanúsított magokviseletéért
hadi állásaikból elbocsátani. North lordhoz 1779-ki mart. 5-én irt
levelében mondja: „Erősen meg vagyok győződve, hogy tábornok-
ok, kik a parlament által jutottak a főparancsnokságra, ezt ok-
vetetlen elvesztik, mihelyt ellenzéket képeznek. Tiszteket megfosz-
tani hadi parancsnokságtól, egészen más.”

A király és ministere soká győztek a parlamentben minden
ellenzék fölött, de a közvélemény nagy mértékben idegenkedett
tőlök, s nem egy bosszúságot kelle tünniök. Politikájok szemmel
látható sikeretlensége, az amerikai ügyek válsága, valamint a
kitörő félben lévő háború Franciaországgal 1778-ban, kényszeríté
üket Chatham lordhoz fordulni, s az ellenzék némely vezéreivel
a ministeriumot erősíteni. Támogatásukra a királynak szüksége
volt, de azért elvala tökéelve tanácsaikat nem követni. Akaratának
eszközei leendettek, nem felelős ministerek. Tanácsaiknak túlsúlyt
adni lealázónak vélte és bántónak.

Egy North lordhoz 1708-ban mart. 15-én irt levélben ezek áll-
nak: „őszintén szólva, könnyebben esnék elveszitenem a koronát,

¹⁾ A király North lordnak 1770-ben jun. 7-én. „Bámulok rajta”
— így ír, — „hogy Townsend T. nem szólt,” 1772-ki dec. 19-én pe-
dig: „Hinnem kellene, illett volna, Germaine J. lordnak egyikét szót
az indítvány mellett ejtenie.”

melyet viselek, mintsem eltűrnöm a szégyent, hogy békóban viselem.“ S két nappal rá így ír: „Még hajlandó vagyok néhányat közülök elfogadni, ha jelenleg hivatalban levő ministereimet támogatni készek; de míg országomban csak tíz ember is állandó oldalom mellett foglyul nem adom magamat, édes lordom! Inkább kockáztatom koronámat, mintsem személyemet meggyalázó tette adjam fejemet. Lehetetlen, hogy e nép hozzám ne álljon, s ha nem teszi, legyen más a király; én sohasem nyújtandok segédkezet semmihez, a mi éltém végső órájáig megnyomorítana.“ Másnap pedig így: „(Ha a nép nem állna mellém,) akkor, hogyszem ily kétségbeesett emberek által megbilincseltessem magamat, készebb vagyok bármi más kormányidom alá juttatni az országot, s koronámat elveszíteni inkább, mint szennyesen viselni.“ Ezen alkudozások, melyeket *Chatham* l. halála követe, dugába dőltek, s *North* l. szerencsétlen kormányzása maradt mint volt.

Tettek ugyan a whigek vezetőinek ajánlatokat, szerkeszsenek össze *Weymouth* l. alatt új ministeriumot; talán nem volt okosság, ezt visszautasítani. A király erősen állt a mellett, hogy nem vesz fel tanácsába többé senkit, a ki le nem kötelezi magát, hogy kívánságait teljesítendi. *North* lordhoz 1779-ki febr. 4-én kelt levelében így ír: „Már most szabad önnek *Howe* lord nézeteit kipuhatolnia; de mielőtt az admirális-collegiumának elnökévé tenném, világos nyilatkozatát várom, hogy minden erejével rajta lesz, hogy a háború a világ minden sarkára folytattassék. Ugyanazon évi jun. 22-én pedig így ír: „Nem akarok arról hallani semmit, hogy valaki hivatalba lépni kész, míg saját kezével írt nyilatkozatát nem látom, hogy el van tőkélve, a birodalmat esonkítatlanul megtartani, hogy tehát a hadsereget nem akarja (Amerikából) visszahíni, sem a függetlenséget megadni.“

Azon időben *Germaine* György l. az alsóházban nyíltan bevallá, hogy ő felsége önmagának ministere; *Fox* pedig sajnálá, hogy ő felsége csakugyan gyámoltalan ministere önmagának. Természetes volt, hogy a király a többi államférfiaktól alárendeltséget követelt, miután első ministere saját meggyőződése elleni politikát űze, s nem bírt elég akaraterővel a királynak ellentállni, s miután végzetszerű rendszabályait eltúrte volt a parlament is. Midőn *North* l. a királynak *Gower* l. leléptéről jelentést tön, ki az amerikai háború folytatását ellenzé, — mert *Gower* l.

nézete szerint a háborúnak nem lehet más vége, mint a király és az ország veszedelme“ — a király 1779-ben octoberben így szölt: „North l. bizonyosan kényes helyzetben volt, midőn e jelentést írta, mert szívében, és pedig három év óta, egészen azt hiszi, a mit Gower l.“

A király ismét kénytelen volt alkudozni az ellenzékkel; de eltökélése nem volt kevésbé szilárd, hogy ministerváltozás által nem engedendi megváltoztatni politikáját. Az év vége felé, 1779. dec. 3-án rávették, bizza meg Thurlow lordot, hogy az ellenzék fejével alkudozást nyisson. Késznek nyilatkozott, szellem- és tehetségdús államférfiakat megajándékozni bizalmával, s őket hivatalba eresztetni, csak ne vonakodjanak a jelenlegi ministerek egy részével egy egészszé olvadni; önként érthető volt pedig, hogy minden eszközt megragadandnak, mely által a birodalmat csonkítatlanul meg lehessen tartani, s az oly igazságos mint keresetlen háborút mindentűtt a legvégső erélylyel folytatni, s hogy az ő felsége által korábban indított rendszabályokat illő tisztelettel tárgyalandják. Mivel a független államférfiak közül kevesebben közlekedtek feléje, mint ohajtá vala, dec. 18. így írt Thurlow lordhoz: „A hideg fölsemvevésből, melyet tapasztalok, látom, mily bánásmódot éreztetne velem az ellenzék, hogyha hivatalba meghinám. Támogatásuk díjául kezökbe kellene adnom személyem, elveim és országom.“ Vagyis más szavakkal: A király vonakodott férfiakat venni föl tanácsába, kik a politikában, melyért a felelősséget elvállalandották, önálló nézetre tartának igényt.

A korona növekvő befolyása és a fejedelem személyes tevékenysége a királyi előjog gyakorlatában, magokra vonák időközben a nép és a parlament figyelmét. A felirat fölötti vitában a parlament megnyitásánál 1779-ben nov. 25-én mondá Fox: hogy ő valóban csakhamar a trónralépés után keresztül látott a terven, mely szerint uralkodni szándékban volt, ezt azóta a kormányzás minden ágaiban változatlanul követték; hogy nemesak a város beszéli, hogy önmagának ministere a király, hanem, fájdalom, igaz is, mint az Amerika és Nyugat-India elleni háborúnak folytatása minden perczen tanúsítja. E tényt a ministerek tagadták ugyan, de bizonyítványok, melyekhez férni még akkor nem lehetett, megczáfolhatlanul állapították meg azóta amaz állítás helyességét.

A következő évben csakhamar számos népgyűlés tartatott. Egyesületek keletkeztek; kérvények pénzügyi javítások iránt, s panaszlevelek nyújtattak be a korona túlságos befolyása, az átlomás-osztogatás, a megvesztegetési rendszer ellen. E sérelmek orvoslása végett terjeszté elő B u r k e a pénzügy javítására czélzó híres tervét. Abban nyíltan kimondá, hogy fő czélja korlátozni a visszaélésekkel teljes befolyást, mely minden pazarlás és minden rendetlenség apadhatlan forrása, mely nagyobb terhet ró az országra, mint több milliónyi adósság, mely fegyvereinket élükötől fosztja meg, tanácskozásainkat bölcseségöktől, alkotmányunk tiszteletre legméltóbb teteleit a tekintélynek és bizalomnak még árnyékától is.“

Ápril 6-án az összes ház bizottmányában Dunning indítványozá, határozzon a ház a beadott kérvények fölött. Az első határozat, mely az államjog történeteiben emlékeztetéssé lett, így hangzott: „A korona befolyása növekedett, növekedőben van s azt csökkenteni kell.“ Dundas lord főügyész, törekvék e határozat élét gyöngíteni, e szavakat ajánlván bevezetésül: szükséges kijelenteni, hogy stb. F o x azonban az ellenzék részéről e módosítványt tüstént pártolá s a határozatot 18 szónyi többséggel elfogadták. A második határozatot szavazás nélkül fogadják el. Ez kijelenté a ház jogát, a visszaéléseket a háztartási költségvetésben, (Civillista) valamint a pénzügy minden más ágában megszüntetni; szintűgy elfogadták a harmadikat ily tartalommal: „A háznak kötelességében áll, a visszaéléseket, melyek ellen a házhoz intézett kérvények panaszkodnak, azonnal hatályosan orvosolni.“ Az ellenzék, mert övé volt a többség, a győzelmet felhasználandó, nem akart halasztásról hallani sem; a határozatokról tüstént jelentést tettek a háznak, mely azokat magáéivá tette. Az alsóház elnökének, F l e t c h e r N o r t o n urnak ellenzéki beszéde, tünteté ki e vitákat, ki is a korona megnövekedett és még növekvő befolyásáról személyesen tanúskodott. A király e határozatokra nézve ápril. 11-én kelt s North lordhoz intézett levelében így nyilatkozik: „Vajha ne érezném, kinek személyéhez vannak azok intézve.“

Ezen tárgyak még ezen ülészakban szóba jöttek a felsőháznál is. A vita, mely febr. 8-án S h e l b u r n e gr. indítványa fölött folyt, hogy az államkiadásokat meg kell vizsgálni, még több bi-

zonyítványokat, a korona befolyásáról, hozott napfényre. A legnevezetesebbeket Rockingham marquees hozá fel. Szerintē „a király trónraléptétől fogva azon eltökélt szándék uralkodott, hogy a törzsine alatt a korona befolyása által kormányoztassék az ország. Kinn és benn, a kabinetben s a parlamentben, vagy akár hol, e rendszer legkétségtelenebb jeleit viselé magán minden; a kormányzasi ügyek egész beosztása és ennek minden ágai bizonyítják azt. E rendszer hívei könyvekben, iratokban és hírlapokban ezt vallák, ezt védelmezék tartalék nélkül. Nem sokkal a jelen uralkodás kezdete után, az udvar nézete gyanánt hirlelék, hogy a korona hatalma és befolyása egyedül is elégséges arra, hogy a kit tetszik, megtarthasson hivatalban, azok közül, kiket ő felségének tetszeni fog tanácsába meghíni. A tények e híreket igazolták; mert a korona befolyása oly többségeket teremtett, melyek készen voltak bármit és bárkit pártolni és védeni.“

S épen az érintettük indítvány szolgált alkalmul a koronának előjogát önkényszerű sértő módon gyakorolnia, hogy a peerek szavazására hasson, az ellenzéket pedig megfélemlitse. *Carthens* marquees és *Pembroke* gróf lemondtak vala a királyi háztartásban hirt helyeikről, hogy a szavazásnál teljes függetlenségeket megőrizhessék. A szavazás előtt hirül hozák amannak, hogy tisztségétől meg van fosztva, — volt pedig helyettes főispán a Yorki megye keleti kerületében; a másikat csakhamar a szavazás után elbocsátották a helyettes főispánságból *Wiltshire*ben, oly hivatalból, melyet családja tagjai századokon át viselének vala.¹⁾ A királyi előjog illetén gyakorlása nem kerülheté ki a parlament figyelmét. *Mart. 6-án* *Shelburne* l. indítványozá feliratban kéretni a királyt: „adja hirül a háznak, kinek tanácsára történt, hogy ama peereket, azért a mit a parliametben tettek, tisztségeik alól fölmenteté.“ Az indítvány ugyan nagy szótöbbséggel mellőzötetett, de vitatkozás közben a király eljárása, mint alkotmányellenes, nagy szigorral rovatott meg, újra gáncsolák a korona befolyását, különösen a hadsereg és milítjia fölötti intézkedéseit.

¹⁾ Elbocsáttatása a király parancsára történt, ki 1780-ki febr. 10-én *North* lordnak írta: „Azt csak nem akarhatom, hogy a *Wiltshire* hírei főispánság az ellenzók kezei közt legyen.“

A parlament összegyűltével 1781-ben nov. 27-én a trónbeszédre adandó válaszfelirathoz mind a két házban oly módosítványok tétettek, melyek a korona befolyására és a szabályellenes, a felelősség alól kibuvó rendszerre, melyet az ország kormányzatában követtek, éles bírálatokat idéztek elő. A *Richmond* i. hg. kifakada: „Irnokok kormányozzák az országot, — a ministerek közül kiki csak a maga dolgaival gondol, a felelősséget, nézetegységet és egyetértést a követendő rendszabályokra nézve egyenlenség, gyöngeség és romlottság váltotta fel.“ A belső kabinet-rőlmondá, hogy ez „az ország minden bajainak alapja.“ *Rockingham* marqueea a trónralépés óta követett kormányrendszert úgy jellemzé mint „az üldözés a kegyenczek uralkodásának és a titkos befolyások rendszerét.“ A korona befolyásának tulajdonítá *Fox* az amerikai háború minden csatavesztéseit és minden szerencsétlenségét.

De a királyt csatavesztések és szerencsétlenségek nem tántoríthaták el szándékától folytatni Amerika ellen a háborút. Az alsóház ellenben már most a békének fogta pártját. Ebből harc keletkezett, melynek a minister sorsát el kellett döntenie, s melyben a király bajhatatlan akaratát a parlament hatalma által kellett legyőzni. 1782-ben febr. 22-én *Conway* tábornok feliratot indítványozta, melynek czélja vala ovást tenni a háború folytatása ellen; az indítványt egy szónyi többséggel megbukták. 27-én hasonló értelmű feliratot indítványozta; *North* lord rövid haladékot kért; miután az indítványozott elnapolás 19 szavazattal elmellőztetett, a felirat szavazás nélkül határozattá lett.

A királyi válasz leérkezte után *Conway* tábornok határozatot indítványozott: „A ház, a király és az ország ellenségéül tekintend mindenkit, ki a támadó háború további folytatását azzal a szándékkal, hogy a föllázadt gyarmatok erőszakkal engedelmességre hajtassanak, tanácsolandja, vagy bármely eszköz által szorgalmazni megkísértendi.“ A ház bámulatára *North* lord ezen indítványra nem azon kijelentéssel felelt, hogy hivatalából lelépend, ha az általa támogatott politika el fogna ejtetni, hanem azzal a híradással, hogy ő kész a ház rendeleteinek sükert szerezni. *Fox* visszautasítá az elvet, mely szerint ministernek szabad vol a hivatalban maradnia, hogy saját meggyőződése ellenére ellenfelei politikáját kövesse. *Conway* tábornok indítványa hatá-

rozattá emeltetett. North lord mind a mellett békeajánlatainál maradt, s kijelenté eltökélését, addig hivatalban maradnia, míg a király nem parancsolandja hogy lelépjen, vagy pedig a ház földre nem érhető módon nem adandja tudtára, hogy lelépnie illő. Ez utóbbit azután idővesztegetés nélkül értésére adák. Mart. 8-án Cavendish John l. indítványt tett, mely szerint a háború egész szerencsétlenségének oka a ministerek ügyetlensége. Ez tiz szónyi többséggel megbukott. 15-én sir J. Rous indítványozza határozatot, hogy a háznak a jelenleg fennálló ministeriumhoz többé nem lehet bizodalma. Ezt kilencz szónyi többséggel mellőztek. 20-án új támadásnak kellett volna következni, de akkor North lord már bejelentette, hogy lelép.

A harcz kimenetelét a király, mintha ő ellene lett volna intézve, nagy aggodalommal várta. Mart. 17-én, mikor sir. J. Rous már megtette volt indítványát, North lordhoz így ír: „El vagyok tökéelve magamat semmi körülmények közt sem szolgáltatni az ellenzék kezeibe. Ha a dolgok azon czél felé mennek, melyre törekedni látszanak, kétségkívül tudni fogom, melyik út az, melyet becsület és lelkiismeret egyedül nyitva hagynak számomra.“ Még azt is kívánta, hogy a királyi „yacht“ készen legyen, s úgy nyilatkozzék, mintha nem volna más mit tennie, mint Hannoverába vonulnia. „Bizodalmanak ministerét, kivel mindenkor inkább mint jó barátjával, hogy sem mint ministerével bánt,“¹⁾ — hivatalban tovább is megtartania, lehetetlen volt. North lordot csak a király legsürgetőbb előterjesztései birhatták volt rá, hogy vágyai ellen a hivatalban megmaradjon; ezáltal saját maga által sem helyeselt politikának híve maradt vala, s kényszerítve, hogy lelépjen, sem lépett vissza, hogy a királyra ne erőszakoltassanak emberek, kiket személyes ellenségeinek nézett.²⁾

Most azonban hivatalából egyenesen kitolták. Személyes ön-

¹⁾ A király levele North lordhoz 1778. jun 2-án,

²⁾ 1782-ben mart. 19-én, egy nappal előbb, hogysem lelépését bejelentette, azt írta neki a király: „Ha ön, mielőtt én további határozatra jutottam volna, lelép, nagyrabecsülésemet minden bizonnal elv szteni, még pedig örökre.“

feláldozása elismeréséül a király gazdag ajándékkal magán pénztárából jutalmazá meg ministere buzgalmát s hűségét.¹⁾

A király levelezése North lorddal érdekes pillantást enged vetnünk a király és ministere közti viszonyra, s akkori idők szerinti kormányzásmódjára. A király nemcsak a kül- és belpolitika minden fontosabb ügyeiben igazgatója minsterét, hanem utasításokat is adott neki, hogy mikép kell a parlamentben intéznie a vitákat; megmondá, micsoda indítványokat kell tenni vagy ellenezni, s hogyan kell ezen rendszabályokat keresztül vinni. A hivatalnokok kinevezését egészen és kizárólag magának tartotta fenn; ő szemelé ki a közigazgatási testület egész személyzetét, ő határoza az államministerek, törvényszéki tisztek és a háztartás tisztviselőinek állomásai és igényei fölött; ő nevezé ki és emelé magasabbra az angol és a skót bírákat; kinevezé és elhelyezé a püspököket, alkalmazá a dékánokat, s osztogatója a javadalmaikat.²⁾ A kinevezések a hadseregnél tőle indultak ki. Ő maga tette mozgásba a hadsereget.³⁾ Engedményeze vagy megtagada czimeket, kitüntetésekét és nyugdíjakat.⁴⁾ Minden intézkedése határozott hangon szólt. Nagy-Lajos sem uralkodhatott volna királyibb önérzettel. Ő élvezé a hatalom önérzetét, ő tudta, hogy „király tetőtől talpig.“

De mi volt elvégre a húsz évig folytatott kormányzás eredménye? Valahányszor a király személyes befolyása leghatályosabb volt, a nép közt a nyughatatlanság szelleme mindig a leghevesebb alakban kezdett mutatkozni, ilyenkor vallottak a kormány rendszabályai leginkább kudarcot, s ilyenkor érték a legnagyobb csapások az országot. Anglia szomorú napjai közül, mi-

¹⁾ North lordhoz írott levelében így nyilatkozék a király: „Engedje meg, hogy 10, 15, sőt 20 ezer segítségére legyek, ha ennyi elég.“ — Brougham I. Life of George III. Munkái III. 18. Adolphus ur az ajándékot magántudósítások nyomán 30 ezerre teszi.

²⁾ Dicsőségére válik, hogy Greyt, a költőt, kinevezé az újkori történelem tanárául a cambridgei egyetemhez, 1771-ben mart. 8-án.

³⁾ Ezt tette 1775-ben oct. 25-én. „Mihelyt levelét vettem, Elliot draganyosait Henleyből indítottam Hounslowba.“

⁴⁾ „A kitüntetésekkel takarékosan kell bännünk,“ — írta 1777-ik jul. 18. North lordhoz a király, midőn Sir W. Hamiltont nem akarta a titkos tanács tagjává tenni.

ket a király hosszú uralkodása alatt látott, a legfájóbb emlékeket azok hagyták, melyekben Bute l., Grenville ur, Grafton hg. és North l. voltak a kormányon. Bármily súlyosan nehezült is a király akarata ministereire, de az ország kormányát egészen kezébe keríteni még sem bírta. A parlament ellentállott s lealázta őt; demagogoktól bántalmakat kelle tapasztalnia; a parlament előjogát, melyet ő a korona előjogaival egyenlő becsben akart tartani, Wilkes és a nyomdászok kigúnyolák s kijátszták. A sajtó szabadságát, melyet szeretett volna korlátozni, azáltal csak kicsapongásokra ingerlé; birodalma pedig elvesztette egyik legszebb tartományát.

North l. visszalépése után a király, noha nem igen vidám arcczal, Rockingham féle ministeriumhoz adta beleegyezését. Némely helyeket ugyan saját barátinak tartva nyitva, de az új kabinet politikájától csak úgy idegenkedett, mint némely tagjai személyétől. Az új kabinet első gondolata volt: elismerni Amerika függetlenségét, melynek a király oly soká ellenszegült vala; a második: a korona befolyásának korlátozása, némely hivatalok megszüntetése, az állammal szerződéseket kötött személyeknek a parlamentből való kizárása, s némely pénzügyi tisztek választási jogának letiltása által. Nem sokkal az új ministerium megalakulása után (1782-ben april 28-án) Fitzpatrikhez azt írta Fox: „Ha elég soká megállhatunk s a korona befolyását derekasan megrendíthetjük, akkor, azt hiszem, nem sokat tesz, ha nem sokkal rá lelépünk mink is.“ E ministerium oly alkotrészekből állt, melyek nem igen illettek össze, emberekből, kik a bukott ministeriumhoz tartoztak vala s a parlamentbeli ellenzék vezetőiből, vagy miként Fox mondá: „két részből állt az, melyek közül az egyik a királyé volt, a másik a népé.“ Őszinte összehatást e férfiaktól nem lehetett várni. A korona befolyását mindenféle új törvények által akarták megrendíteni (például: a szállítók-, pénzügyi tisztek-, hivatalkevesbitési törvényjavaslatok által). Elnézték, hogy az udvar korábbi politikáját elítélték, megengedvén, hogy a botrányos határozatok, melyek szerint Wilkest nem lett volna szabad többé választani, az alsóház jegyzőkönyvéből kitöröltettek. Oly ministeriumra, mely ilyen rendszabályokat pártolt, csak bizalmatlansággal és idegenkedéssel pillantható le az udvar.

Ebből oly heves harc keletkezék, hogy a zsémbes kancellár *Thurlow* l., ki a király nyíltan kijelentett kívánságára maradt vala hivatalában, s ki most a kormány minden rendszabályai ellen szavazta, kimondá: „*Rockingham* l. annyira élökre állítja a dolgokat, hogy vagy a király- vagy az ő fejének le kell hullnia. eldöntendők, melyikök fogja kormányozni az országot.“ A király tory-barátai azt mondák, hogy ministerei kezében fogoly; a napi torzképeken börtön-örök által bilincsekre verve látható. Ugyan e szempontból nevezték a ministeriumot gyám-kormánynak (*Regentship*) mintha ő bitorolta volna a királyi hatalmat is. De vélemény különbségek és személyes féltékenykedések következtében néhány hónap mulva már is bomlófélben volt, midőn *Rockingham* l. halála okozá feloszlását.

Fox és barátai visszavonultak; *Shelburne* l., ki a lelépő ministeriumban a királyt helyettesíté vala, az új ministerium élére állt, míg *Pitt* Vilmos, noha huszonhárom évesnél csak kevéssel volt több, mint a kincstár kancellárja lépett először hivatalba. A szakadás a néppártbeliek közt még emelé a király bizalmát ministereihez, kik a korona befolyásának segítségével ügyekhez kormányozni s állomásaikat rettentő pártszövetkezés ellenében megtartani. *Walpole* *Horác* szerint *Shelburne* l. csak a királyban látá helyzetének támaszát; a pártok tartása olyan volt, hogy a királyon kívül nem igen lett volna mire támaszkodnia. Ő ezt nem is titkolá, s a király barátjai szellemében nagy ügyességgel védé az őt oltalmazó befolyást a nagy whig családokkal szemben. „Soha sem fogna“ — így szólt, — „abba egyezni, hogy Anglia királya a mahratták királyává süljedjen; ezekenél, lehet, hogy szokásban van, hogy bizonyos számú nagy urak egy *Peishwáh*-t választanak, ki e szerint az arisztokratia teremtménye, s teljes hatalommal rendelkezik, míg a király valóban nem mutat többet üres árnyképnél.“

A pártszövetkezések szétrobbantása által reméllé vala a király biztosíthatni függetlenségét s nevelhetni befolyását, azonban, előre nem látott módon meglepték. *Divide et impera* volt jelszava, mely bizonyos tekintetben teljesült is. A pártok szétszakadása gyengítette volt az ellenzék erejét; de most hirtelen egyesülés döntötte meg a kormányt. Midőn az Amerikával kötendő béke előleges feltételei a parlamenttel közöltettek, *North*

I. és Fox pártjai, melyek oly soká álltak ellenséggépen egymással szemben, s melyeknek politikai ellenkezését a leghevesebb párttusák megmérgezték, rögtön egyesültek, s a kormányt az alsóházban leszavazták. Leszavaztatván, a minister lelépett, s a király egyedül állt az új szövetséggel szemben. Az ebből eredt küzdelem az újabb alkotmánytörténet legkomolyabbjai közé tartozik. A korona egyfelől, s másfelől a parlament a forradalom óta nem álltak vala feszültebben egymással szemben. A király szilárd akaratára kapcsolatban fiatal tanácsadója Pitt ügyességével végre mégis győztek, mert hátuk mögött a nép állt. A korona hatalma e harcából hosszú évekre oly nagy mértékben megerősödve kelt ki, mint azt a király maga sem merte volna remélni.

Az egyesülés vezérei természetesen azt várták, hogy őket hívandják meg majd a kormányra: de a király erősen el volt tökévelve, hogy igényeiknek nem enged. Ő Pittet hívá fel a ministerium alkotásához segédül, s egy ilyen minister mellett nem félt az ellenzék egyesült erejével daczolni. E messzelátó államféfiú, noha még nem volt 24 éves ¹⁾, a pártok lényegét úgymint a közvéleményt helyes felfogással itélé meg. Érzé, hogy a percz, kilépni a csata élére, még nem érkezett meg, s úgy a király kérésének mint barátja tanácsának ellentállt, hogy kellőbb időben ajánlhassa fel szolgálatait a koronának. Hiában ügyekezett a király az egyesülést még egyszer szétrobbantani, külön külön tétetve ajánlatokat North lordnak és Portland hgnak. De az új frigy rendithetlennek látszott, a király pedig legyőzöttnek, noha még soká tartott, mielőtt magát megadta. Irt Weymouth lordnak „segítségét kérve új zsarnokai ellen.“ Advocate lordnak mondá: „Hannoverába megy inkább, hogysem engedjen“, s a királynét már rá is bírta volt, ki bele is egyezett. E szándékától azonban hihetőleg Thurlow l. himezetlen tanácsai riaszták vissza. „Felséged mehet,“ — véle ez, — „mísem könnyű; csak hogy vissza jönnie majd meg lehet nem lesz oly könnyű, ha magát ott is megtalálná valamikép únni.“ Csak mintán az országnak 17 napig kormány nélkül volt, fogadta el a király a North l. által eléje terjesztett terv szerint a coalitionalis ministerium eszméjét. Időközben más ne-

¹⁾ Született 1759, május 28-án.

hézségek támadtak, s végre az alsóház is közbe lépett. Különféle viták után, melyeknek egyikében Fox a király titkos barátait vádolá, hogy az alkudozásokat félbeszakítják, feliratban (1783. mart. 23-án) arra kérte a királyt az alsóház, „alakítson kormányt, melynek igénye lehessen a nép bizalmára.“ Erre másnap kegyelmes válasz következett, de ministerium még sem jöve létre. A király ismét Pittet sürgeté, vállalná el az elnökséget, Pitt épen oly határozottan, mint szilárdul nemmel felelt. Végre szokatlanul hosszú, vagyis 37 napi időköz múlva, coalitiós ministerium alakult Portland elnöksége mellett.¹⁾

Ilyenek a politikai élet viszontagságai! North I. ki éveken át a király hajlékony s engedelmes ministere volt, most Fox-xal szövetekezve útat tört a hivatalba a király legfélelmesb ellenfelének, ki kevéssel ezelőtt neki magának is ellensége volt. Azalatt, hogy a király még tétovázott, az új jó barátok már is rendszabályokon tanakodtak befolyása megszorítására. Minthogy ama befolyás előtt készségesebben senki nem hajlott meg mint épen North lord, lehetetlen ama tanácskozásokra mosoly nélkül pillantani vissza. Fox vitátá, nem szabad eltérni, hogy a király maga legyen magának ministere. North I. felelé: „Ha ön azt tartja, hogy a kormány egyes ágait nem kell önállólag kezelni, akkor egyetértünk. Én ezt igen rossz rendszernek tartom. Kell, hogy egy személy vagy egy kabinet igazgassa az egészet, s ennek kell határozni minden rendszabály fölött. Én megosztott kormányt nem idéztem elő. Én már úgy találtam, s nem volt sem elszántságom, sem erőm, azt megszüntetni. A király iránt a tisztelet és előzékenység minden jeleivel kell viseltetni, de a hatalom látszatánál többet nem szabad ezen ország királyának bírnia. Habár szakosztály szerint vittük is, míg én minister valék, a kormányt kevés kivétellel mégis a ministerek kezében volt a gyeplő.“

Bármilyenek lehettek is egyébiránt a ministerek nézetei a királyi hatalom jövődöbeli gyakorlatára nézve, de ő maga nem szándékozik magát azoknak alárendelni. Nem tartotta érdemesnek a rá erőszakolt ministerium előtt titkolni idegenkedését; sőt tudtára adá, ne tartson az ő támogatására számot, s hogy az ő ajánlatukra egy peert sem nevezend ki. Temple lordnak kije-

¹⁾ A váltság febr. 24-től april 2-ig tartott.

lenté: „Ilyen ministeriumot soha sem ajándékozand meg bizalmával s az első alkalmazatos perczet fel fogja használni s elbocsátandja.“ A szövetkezettek nem találtak az országban viszhangra, s a király barátjai nem sajnálák a fáradságot, hogy e hidegséget még neveljék. Azalatt a király féltékenyen szemmel tartotta ministerei cselekedeteit, gáncsolá politikájokat s ellenzékies állást foglala velök szemben. Ily értelemben irt Fox-nak, ki 1783-ban augusztusban, mint államtitkár, a béke ügyében alkuvék: „Én azon nem tudok bámulni, hogy Franciaország a végleges békét nem írja oly hamar alá, mint mi kívánnók, miután a fegyvert egészen el-ejtettük; ehhez járul, hogy 1782-ki febr. végétől fogva szüntelen a szélsőségig kimutattuk a vágyat békét kötni. Ebből az ellenfél azt az érzést meríti, hogy ily megvető bánásmód mellett sincs semmi oka valami bajtól tartania.“

Nemsokára tettlegesb ellenségeskedésre is megjött az alkalom. Fox India billje került vala az alsóház elé; a legheve-sebb ellenzés daczára gyorsan keresztül ment és pedig nagy szótöbbséggel. Alkotmány-ellenesnek, a korona előjogaiba vágónak mondák, de nem találtak módot azt megakasztani. Ekkor a király, hogy a törvényjavaslatnak útját állhassa, barátival merész, de nem igen érzékeny lelkiismeretre mutató tervet koholt. Az ő nevére s tekintélyének erejével saját ministerei rendszabálya ellen pártot alakítottatott. Noha e terv nyolcz nappal előbb fogadtatott el, mintsem a bill a felsőház elé került volna, még is nagy óvatosan megőrizték a titkot. A billt az alsóházban megakasztani, erre nem volt remény; a korona beleavatkozása e házban veszélyes izgatottságra vezethetett volna. A támadást e szerint a másik házban kelle tenni, hol kevesebb veszély mellett sükert többet lehetett várni. Temple lord e terv feltalálója Thurlow lorddal, kire a végrehajtás bízva volt, egyik kihallgatás után kijelenté, hogy ő felsége által fel van hatalmazva óvást tenni a bill ellen a király nevében. Hogy megbiztatásában senki se kételkedjék, kártyára a következő szavak voltak írva:

„Ő felsége a király megengedi Temple grófnak kijelentenie, hogy a ki az India bill mellett szavaz, nemcsak nem barátja, sőt ellenségnek fogja tekinteni. Ha a szavak talán gyengék volnának, Temple gr. olyanokkal élhet, melyeket erősbe-knek és inkább célravezető-knek tart.“

E felhatalmazással kezében toborzani kezdett Temple l. a peerek közt. Mily sikerrel tette, kitűnt nemsokára. Az első olvasásnál, Thurlow l. és Richmond hg. által támogatva, jelt adott a megtámadásra. A peerek fenyegető állásba helyezkedének.¹⁾ Dec. 15-én a ministerek egy elnapolási kérdésnél kisebbségben maradtak. A király barátai, kik jónak látták a fejedelem óhaját fennhangon hirdetni, nem titkolóztak, s nem voltak restek. Portland és Richmond hercegek és Fitzwilliam gr. megjegyzték, hogy a király neve használtatik eszközül, s Temple l. egy szóval sem tagadta.

Fitzpatrick egyik dec. 15-ki levelében azt írta Ossory lordnak: „A király barátinak meghatalmazó leveleik a bill ellen megérkeztek. A nép ezen az áruláson, s az annyira alkotmányellenes beavatkozás esztelenségén fel van indulva és bámul. Senki sem tudná megmondani előre, mi következik ezen eljárásból, melyet általánosan I. Károlyéhoz hasonlítanak 1641-ről.“

Az udvar lépteinek, mielőtt czélt érnének, az alsó ház megkísérté útjokat állni.

Az év vége felé (dec. 17-én) Baker vádat emelt a korona titkos tanácsosai ellen, kik a felelős ministerek ellen dolgoztak s a király nevével éltek. Indítványozá, jelentse ki a ház: „A jelen perczben szükséges a tényt megállapítani, hogy: ő felségének véleményét, vagy állítólagos véleményét valamely bill vagy a parliament tárgyalása alatt lévő más tárgy felől, azon szándékkal közleni, hogy ezáltal a tagok szavazatára nyomást gyakoroljon, — a korona becsületét megtámadó súlyos bűn, a parliament legfontosb kiváltságainak megsértése, aláásása az alkotmánynak.“

Hiában ügyekvék Pitt kiemelni, hogy a háznak nem kellené hírek után indulnia, s hogy a korona örökös tanácsosainak mindig van joguk a fejedelemnek tanácsosal szolgálni. Fox, az alkotmányra támaszkodva, ékesen szóló haraggal felelt remek szónoklatban.²⁾ Az indítványt 153 szavazattal 80 ellenében elfo-

¹⁾ Sokan közülök visszavették a ministerektől néhány órával a ház ülésének kezdete előtt fölhatalmazásukat. Parl. Hist. XXIV., 24.

²⁾ Fox azon szavakat idézé, mikkel Temple l. állítólag élt, s felhívá őket tagadják ha nem igaz. Grenville W. erre azt mondá, hogy rokona által fel van hatalmazva biztosítani a kérdezőt, hogy ő

gadták. A ház elhatározá, hogy következő hétfőn bizottmányban tanácskozand az ország helyzete fölött. De ez nem látszott eleendőnek. A király szemlátomást ministerváltozásra volt eltökélve. Ennek és a király azon kísérletének ellenében, hogy a gyűlöletes többségtől a parlament hirtelen felosztatása által meneküljön, a ház E r s k i n e indítványára határozatban kimondá szükségét annak, hogy a keletindiai britt birtokok kormányzásában létező viszszaélések megszüntetésére alkalmas eszközök megfontoltassanak, s kijelenté hogy: „e ház a haza ellenségének tekintendi a ki merészelni fogja ő felségének tanácsolni, hogy e fontos feladat megoldását gátolni kell, vagy bármiképen megakadályoztatni.“

Most az a furcsa látvány következett be, hogy a király izgattott saját ministerei ellen; hogy a ministerek panaszkodtak királyi uruk eljárása ellen; hogy az alsóház a ministereket pártolta, a királyt pedig gáncsolta; s hogy a király egyszersmind hívá ki ministereit s az alsóházat, a felsőházra gyakoroltbefolyásában bizván. A király taktikája győzött. Ugyanaz nap, melyen befolyása ellen amaz éles határozatokat hozá az alsóház, teljes sükert aratott a felsőben. A lordok háza elveté a billt, a király pedig, előnyét kibányászva, másnap már elbocsátotta ministereit.¹⁾ Hogy az elbocsátást megvetéssel is bélyegezze, N o r t h lordnak s F o x-nak megküldé parancsát, hogy pecsétjeiket adják át beküldés végett az állam altitkárainak, mert magokat fogadnia kellemetlen volna. T e m p l e g r., ki e fontos szolgálatot tevé vala a királynak, megbizatott a többi ministereket, a mint illik, elbocsátania. Az az ember, ki mint a király eszköze legtöbbet tett hogy őket megbuktassa, egyszersmind kiszemeltetett arra is, hogy őket az utolsó csúfsággal illesse.

De teljesen megnyerve a csata még nem volt. A király elejtette ministereit, noha az alsóház roppant többsége támogatót őket. Most tehát az volt a teendő, saját választása szerinti minister

e szavakkal nem élt. E visszautasítás, jegyzé meg F o x, csak annyit tesz, hogy hát én nem idéztem az ő rokona szavait szóról szóra. Parl. Hist. XXIV. 207, 225.

¹⁾ F o x közvetlenül rá azt írta: „A felsőházban a király ilyen árulása, s főuri barátainak ilyen alávalósága által megverettünk, mit sem amattól sem ezektől nem lehetett várni.“ Fox. Moria. II. 221. 253.

állítani e többség ellenébe s azt legyőzni. Pitt nem vonakodék többé a bizalom és veszély polczára lépni, melylyel őt a király habozás nélkül megkínálá. Az ő ideje megjött vala. Ő el volt szánva a haragos többség ellenében harcra szállni, oly többség ellenében, melyet kittingő tehetségű és nagy tapasztalású férfiak vezérlének, mely a szenvedett vereség égető fájdalmát mélyen érzi, s bosszúsággal volt eltelve az alkotmányellenes eszközök láttára, melyek által vereségét szenvedte. Pitt mint a kincstár első lordja s mint kincstárkancellár lépett a ministeriumba. A király hímezetlen barátja, Thurlow l. átvette ismét a lordkancellár tisztét. Pitt Temple lord pártolására is számot tartott, kinek buzgalmára a király szolgálatában ily válság idején nagy szükség volt. De ez a pecséteket, néhány nappal elvállalta után ismét letette. Okául azt a kívánságát adá, hogy az ellene a legközelebbi múltban viselt dolgai miatt emelt vádakkal függetlenül állhasson szembe.

Súlyosabb és veszedelmesebb harcot a hannoverai ház trónraléptétől fogva minister még nem viselt vala, mint melyre a fiatal Pitt vállalkozott. Túlhatalmas többség állt szemben vele, s a sikeres ellentállhatás reményének gyenge csillama is alig volt látható. Ellenfelei oly biztosnak hitték győzelmeket, hogy, midőn a tárczát vállalt minister helyett Appley számára új követválasztás indítványoztaték, az indítványt hangos gúnykaczaj követte. Míg a gyermekszerű minister rátartását nevelték,¹⁾ nem mulasztották el azonnal lépéseket tenni, mik által őt tehetetlenné tenni, az udvart pedig, melynek politikáját ő fogta védni, megfélemlithetni vélték. Pitt barátai közül sokan sikertelennek híven a küzdelmet a jelenvaló parlamenttel, ennek rögtöni feloszlását javasláék. Ugyanaz a helyes ítélőtehetség, az az éles szem, mely néhány hónappal ezelőtt nem engedte a ministeri tárczát elfogadnia, mert a cselekvés ideje még nem érkezett el, most azt éreztették vele, hogy mielőtt a népre hivatkoznék, a közvéleményt kell megnyernie. Így az alsóházban magára hagyatva, más minister segítsége nélkül is el volt tökélve ellenfelei

¹⁾ Hogy Erskine találó kifejezésével éljünk, Pittet saját dicsvágának melege kész ministerül költötte ki. Parl. Hist XXIV, 277.

megtámadását az ő terökön keresni fel. Tehetségei s bátorsága elvégre fényes diadalra voltak őt viendők.

A jelenvaló parlamentben az ellenzék nem is kételkedett, hogy övé a többség s ennél fogva mindenekelőtt közelnek látszó feloszlátását ügyekezett gátolni. A volt ministerek elbocsátása után másnap az ellenzék a telekadó-bill harmadik olvastatását két napra sürgeté elhalasztatni, azon szándékkal,—mint Fox bevallá,— hogy kezeikből nem bocsátják ki, míg oly rendszabályokhoz nem nyúltak, melyek által a parlament várható feloszlátásából származó károk ellen biztosítva legyenek. Dec. 22-én (1783.) a ház bizottmányképen ülésezett, tanácskozáva az ország helyzete fölött. Erskine indítványozá, terjeszszék elő feliratban a koronának, hogy „mivel nyugtalanító hírek vannak elterjedve a parlament közellevő feloszlátása felől, s mivel a parlament elhalasztása vagy feloszlátásából az ügyek mostani fenyegető és válságos helyzete mellett, előre láthatólag, károk és veszélyek erednének: kéretik ennél fogva ő felsége, méltóztassék hű alsóházát, dolgai elintézésében, minden háborítástól megkímélni, mert erre az országnak, jóléte tekintetéből, multhatlanul szüksége van; méltóztassék e szerint kegyesen hű alsóháza tanácsára hallgatni, nem pedig titkos tanácsadásaira oly magán-embereknek, kik aligha nem az ő felsége és a nép valódi érdekeitől elütő magánérdekeiket hajhászzák.“¹⁾ Noha Pitt biztosítá a házat, hogy nincs szándéka feloszlátást tanácsolni, sem pedig, ha más tanácsolná, beleegyezni, a felirat megszavaztatott s a királynak az egész ház által benyújtatott. Válaszában kijelenté a király, hogy „ő nem fogja, elnapolási vagy feloszlátási jogával élve, a parlament összejövetelét háborgatni.“ E biztatás, jegyzé meg a közvélemény, csak a parlament új összejövetelére szól a karácsonyi ünnepek által okozott elnapolás után: s a szerint az ellenzék aggodalmait sem birta elnémitani. Még dec. 24-én azt a határozatot hozták: a kincstár ne fogadjon el többé fizetési utalványokat Indiából, míg a ház meg nem lesz győződve arról, hogy van azokat miből fedezni.

Ezt Pitt távollétében határozták vala. Mikor karácsony után visszatért a házba, az ellenzék ismét támadó állást foglalt.

¹⁾A végső mondat át volt véve egy 1693- ki feliratból III. VI. moshoz. Parl. Hist. XXIV. 246.

Fox oly messzire ment, hogy egy királyi üzenét közretételében akarta gátolni Pittet. Övé volt épen a szó, s indítványozá is azonnal: változzék át a ház, a napi rend értelmében, bizottmány-nyá s vegye az ország helyzetét tanácskozása alá.

Az innen keletkezett vitában az ellenzék azt az ígéretet törekvék kicsikarni, hogy a parlament feloszlatása bekövetkezni nem fog. Pitt ellenben válaszolá: „ő nem az az ember, ki a király előjogát szerződés tárgyává tudná tenni, vagy kereskedést tizni vele az alsóházban.“ E vitát még Rosz tábornok közlése tette emlékezetessé. Mint mondá, kir. kamarás (Lord of the Bedchamber) jött hozzá azzal az üzenettel, hogy ha január 12-én az új ministerium ellen szavazand, a király ellenségeként fog tekintetni. Minthogy az ellenzék kötelező nyilatkozatot a ministertől nem kaphatott, azon volt, hogy a közeli feloszlatásnak haladéktalanul sikeres akadályokat gördítsen útjába. A ház reggeli 2 $\frac{1}{2}$ órakor bizottsággá alakult, helyzete felől tanácskozni, és pedig 40 szónyi többséggel a ministerek ellenében. Legott Fox határozatot indítványozá, mely szavazás nélkül elfogadtatott ily tartalommal:

„Súlyos bűnnek fog tekintetni, ha a parlament elnapolása vagy feloszlatása után pénz adaték ki, mely az állam szolgálatára meg van ugyan szavazva, de véglegesen a maga külön céljára a parlament által utalványozva még nincs.“

Ennekutána indítványozá: „terjesztessenek elő a kimutatások a már kiadott pénzekekről vagy pedig utalványokról 1783-ki dec. 19-től 1784. dec. 14-éig (bezár.) bármire szóljanak is, a hajóhad, a hadi szertár, a szárazföldi hadsereg, a polg. igazgatás számára vagy más célokra, melyek a parlament jelen ülészaka alatt előlegesen engedélyeztettek, de annak rende szerinti rendelet által saját külön céljaikra megállapítva még nincsenek.“ Továbbá indítványozá: „Mig e kimutatás előterjesztve nem lesz s három nappal továbbra is, a kincstár ne adjon ki semmi pénzt az állam szolgálatára.“ Ezt az indítványát azonban azon biztosításra, hogy ebből helytelenségek erednének, visszavonta. Keresztül vitte, hogy a *Mutiny bill*¹⁾ fölötti tanácskozást febr. 23-áig elha-

¹⁾ L. May: Az Angol Parliament és eljárása. Pest, 1861. 298 sk. l.

lasztották; de maradt még ennek daczára elég idejük az', az évenként megszavazandó fegyelmi törvény lejárta előtt, megszavazni.

E határozatokat követte egy újabb, melyet Surrey gr. indítványozta: „A dolgok jelen állása ő felsége birtokaiban különösen szükségessé teszi, a kormánynak e ház és a nép bizodalját birtania.“ Ez elfogadtatván, tovább azt is indítványozá: „Közvetlenül az ő Felsége tanácsában most utoljára történt változások előtt veszedelmes hírek voltak általánosan elterjedve; ő Felsége szentséges nevével alkotmányellenesen visszaéltek, hogy vele a parlament tanácskozásaira nyomást gyakoroljanak; a történt kinevezéseknél meglepő és rendkívüli körülmények fordultak elő, melyek nem voltak képesek e ház bizodalját megnyerni.“

Mіндеzen határozatokról tüstént jelentés tétetett a ház előtt, mely is azokat elfogadta. Az ülésnek reggeli 6¹/₂ órakor volt vége.

Két nappal rá a támadás megújult. A bizottmány határozatát elfogadá: „A mostani ministerek megmaradása a legnagyobb fontosságú és felelősségű bizalmi tisztségekben ellenmondásban van az alkotmányosság elveivel, s ő Felsége valamint népe érdekeinek kárára válik.“ Az ellenzék vádolá a ministert, hogy a forradalmat megelőzte zilált idöket idézi fel újra, mikor az alsóház és a korona harcban álltak egymással. Pitt egykedvüsséggel hallgatá e beszédek, azután pedig India-billjét beadván, ez a második olvasásnál megbukott. Újra azt kívánták tőle, nyilatkozzék, mi szándékkal van a parlament feloszlatására nézve. Ő ellenségei haragjának hallgatást szegzett ellenébe, míg végre jan. 26-án (1784.) kijelenté: az ügyek jelen helyzetében ő nem tanácsoland feloszlatást. Egyszersmind hozzá tevé, hogy a ministerek kinevezése és elbocsátása nem az alsóházra nehezedik; ő azt hiszi, hogy lelépése az állam javának ártalmára fogna lenni, ennélfogva hivatalában szándékszik maradni. A ház erre határozá: „bizunk a király biztatásában, hogy a tanácskozások a keletindiai társulat ügyei fölött nem fognak se elnapolás, se feloszlatás által félbeszakíttatni.

Azalatt a befolyásosabb tagok közül többen azon dolgoztak, hogy a közügyek e szabályellenes állapotának a ministerek és az ellenzék közti kiegyeztetéssel véget vessenek. E szándékkal Groszvenot tábornok indítványozá febr. 2-án: „Az állam jelen veszedelmes és válságos helyzete szilárd, tevékeny és egyet-

értő kormány törekvéseit kívánja meg, kormányéit, melynek joga van a nép bizalmára, s mely azon van, hogy az ország szerencsétlen meghasonlásának véget vessen.“ Mihelyt ezt elfogadták. C o k e Norfolkról tüstént indítványozá, jelentse ki a ház: „a jelen ministerium megmaradása hivatalában, gátolja oly kormány megalakultát, mely e ház bizalmát élvezhetné.“ E határozat is elfogadtatott, még pedig 223 szóval 204 ellen. Midőn e szavazatok sem rendíthették meg erősebben a korábbiaknál a minister szilárdságát, következő nap megrendelték, adassanak ő felségének tudtára.

Ekkor sietett a felsőház segítségül a királynak és miniszterének. Febr. 4-én E f f i n g h a m gr. két határozatot indítványozta. Az első vonatkozék az alsóház dec. 24-ki szavazatára, az indiai utalványok elfogadása ügyében; tartalma ez volt: „A törvényhozás egyegy ágának minden kísérlete alkotmányellenes, mely a törvények végrehajtását gátolja, egyoldalulag oly birói hatalmat bitorolván, melyet a törvény bizonyos testületre ruházott, mely hivatva van azt, saját megítélése szerint gyakorolni.“ — A másíknak értelme az volt hogy: a jog, a végrehajtóhatalom fejeit kinevezni, kétségtelenül ő felségét illeti egyedül; e háznak számtalan oka van a legszilárdabb bizalmat helyezni ő felsége bölcsességében, melylyel ezen előjogát gyakorolja. Az első indítvány 47 szónyi többséggel ment keresztül, a másikat szavazás nélkül fogadták el. Ennek nyomán a felsőház feliratot intézett a királyhoz, melyben őt a lordok biztosítják, hogy őt alkotmány-szerű előjoga gyakorlatában támogatandják, s hogy ministerei választásánál az ő bölcsességében teljesen megbízhatnak. E felíratra a király azt felelé, hogy „őt ministerei választásánál nem vezérli más czél, mint az, hogy oly férfiakat hívjon meg szolgálatába, kik a parlament és nép bizalmát legjobban érdemlik.“

Az alsóház e lépéseket nem nézte veszteg. Tudomást szereztek magoknak a felsőház jegyzőkönyvének megtekintése által ama botrányos határozatokról; kutatásokat tétettek a parlament szokására nézve korábbi esetekben s végül kijelenték: a ház nem vetemedett arra, hogy a törvény végrehajtását megakasszsa; de jogában áll kimondani véleményét minden jog gyakorlata fölött, mely az illető tisztek belátására van bízva, kivált ott, hol ez az állampénzeit illeti. A ház igazolá korábbi határozatait s kijelenté

eltökélt szándokát, kiváltságaihoz ragaszkodni, valamint ő is minden beavatkozástól a törvényhozás egyéb ágainak jogaiiba, tartózkodik.

Azalatt a határozatokra, miket az alsóház a királynak eléje terjesztetett volt, nem jött vala semmi válasz. Ezt szóba hozták, de Pitt néma maradt. Midőn végre febr. 10-én a hadiszertári hivatal költségvetésére a jelentést beadták, Fox kijelenté, hogy a ház nem engedélyezhet semmiféle pénzt, míg nem tudja, mily feleletet várhat. Pitt ekkor megígéré, hogy az útát, melyet ő felsége követni szándékozik, ki fogja jelölni. A jelentés nem fogadtatott el, hanem visszaküldetett a bizottságnak. Febr. 18-án értesíté a házat Pitt, hogy „ő felsége még nem találta czélszerűnek, a ház határozatai értelmében a mostani ministereket elbocsátani; önként pedig ő felsége ministerei szintén nem léptek le hivatalaikból.“ Ezen értesítésben kigúnyolását látták az alsóháznak, s a pénzengedélyezést elhalasztották, noha az ellenzék vezérei szabadkozottak az ellen, mintha ezáltal a pénzt meg akarták volna végképen tagadni. Febr. 20-án új határozatot hoztak s újra felírtak,¹⁾ „kijelentvén bizalmukat a király bölcsességében, melynek sikertülend elhárítani minden akadályt, mely útját állná oly kormány megalakultának, a milyent a ház szükségesnek mondott.“ Az egész ház nyújtotta át a felíratot. A király válaszóla: „buzgó törekvése szilárd és egységes kormányra van irányozva; jelenlegi ministerei ellen azonban legkisebb panasz sem fordult elő; alattvalóinak nagy része kijelentette az utóbbi kabinetváltoztatás fölött megalégedését; az alsó ház csak nem várhatja, hogy mielőtt az egység tette, mint azt ők nevezték, végrehajtatott volna, az igazgatás főpolczain változás álljon elő.“ — A tanácskozást e válasz fölött mart. 1-jére tüzték ki. Addig üléseit elhalasztá a ház, minden más ügyet mellőzván. Ezáltal a pénzengedélyezés ismét elhaladt. Fox indítványára a ház új felíratot intézett a királyhoz, melyben megfontolásul adák, hogy „oly kormány folytatása, mely a nép képviselőinek bizalmát nem bírja, a közjónak okvetetlen ártalmas,“ minélfogva kérik, távo-

¹⁾ Szavazás közben Fox az előteremben azt tanácslá párthiveinek, hogy közvetlenül rá felíratot kell indítványozni. Ez reggeli 5 órakor fogadtatott el.

litsa el. Fox állítá: nem volt még rá példa, hogy ministerium, mely az alsóházzal ellenkezett, hivatalban maradt volna. Pitt viszonzá: Anglia történetében nincs rá példa, hogy ministeriumot visszavonulásra szőlítottak volna fel, mielőtt lelépésére bármi kis ok létezett volna. Válaszában ugyan e térre állt a király is; mint-hogy semmi vád, semmi panasz, semmi határozott szemrehányás valamelyik ministere ellen elő nem fordult, ő újra kijelentette, hogy őket el nem bocsátja. Így álltak egy felől a király s ministe-rei, másfelől az alsóház egymással ellenségül szemközt, szilárdul támaszkodván alkotmányos jogaikra mindegyikök, az egyik táma-dólag és kikitörve, a másik türelemmel várván, mikor csaphat le eldöntőleg.

A fegyelmi billt néhány nappal elhalasztották, mivel azt hit-ték, hogy mihelyt azt megszavazták, azonnal fel fognak oszlat-tatni. Most még egyszer erőködtek a ministereket hivatalaikból ki-üzni. Mart. 8-án indítványozá Fox¹⁾: intézzenek előterjesztést a királyhoz, mely a ház bámulatát és sajnálkozását fogná kifejezni ő felsége válasza fölött a ház utóbbi feliratára. Minden korábbi álli-tások ismételtettek, a tanácsadók magaviselete és elvei összeha-sonlítottak azokkal, mik a Stuartok szerencsétlen uralkodását jellemezték. Annak igazolásául, hogy határozott vádpontok nél-kül megvonják bizalmukat a ministerektől, azt hozták fel, hogy hisz nem kéri azoknak megbüntetését, csak elmozdittatását, ki-emelték saját engedékenységeket, mit eléggé tanúsít az, hogy a kivánt pénzt meg nem tagadták. Ez volt az ellenzék utolsó erőlkö-dése. Összeütközések kezdetén az ellenzék többsége csaknem úgy állt, mint kettő az egyhez. E nagy számkülönbség hamar fogyni kez-dett, noha még sokáig eléggé tetemes volt. Jan. 12-én az ellenzék többsége még 54 volt; febr. 20-án leolvadt 20-ra, mart. 1-jén 12-re; 5 én már csak 9-ből állt, s az utolsó összeütközésnél már csak egy szónyi volt a többség. Ezáltal a parlamentbeli harez elérte végét, melyben a király s ministerei győztek. Ezek most a parlamentről a népre készültek hivatkozni. A fegyelmi billt meg-

¹⁾ Lowther James sir indítványára az ülés magánossá lett Az indítványt hihetőleg az okozá, hogy indítványozónak nem sikerült egyik jó barátját bejuttatni a karzatokra. E miatt van, hogy a nap vitáit teljesen nem ismerjük.

szavazták. Az állam szolgálatára kellő pénz haladéktalanul megadatott, csak a szétosztási törvény (Appropriation Act)¹⁾ maradt függőben. Mart. 24-én a parlamentet elnapolták, másnap pedig feloszlatták.

Mig e harc a parlamentben folyt, a harczoló felek a parlamentházak falain kívül sem maradtak vesztég. A király, „ki annyi merészséggel szállt vala síkra, a parlament nyugtalanító nyilatkozataira nem volt elkészülve. Ha választásának miniszterét akkor kitűrták volna, gyámoltalanul kellett volna a koalíciónak engednie. Ennek veszélye a kezdetben elég közelnek látszott, s a király aggódva várta. E harcban legyőzetni lealázó és csúfságos lett volna. Azon meggyőződésben élvén, hogy ezen esetben „az országnak nem tehet többé hasznára, s hogy Angliában becsülettel tovább nem maradhat,“ több ízben azzal fenyegetődzék, hogy inkább Hannoverába fog vonulni, mintsem túrni azt, mit ő a királyi hatalom megsemmisítésének nézett. Ellenfelei számának apadása, saját ügyének pedig növekvő befolyása s emelkedő népszerűsége okozák, hogy e szélső szándokától elállt. A koalíciónak, bármily hatalmas volt is a pártok egyesülése folytán a parlamentben, a nép közt nem voltak gyökerei; tagjait, mig hivatalban voltak, szüntelen gáncsolták, s midőn elbocsáttattak, e gáncs még hevesebb lett. Az új ministerek s az udvari párt fölhasználták a nép ezen hangulatát, s Fox India billjét úgy tüntették fel, mint vakmerő betörési kísérletet a korona előjogaiba, szerzőit pedig mint ellenségeit a királynak és az alkotmánynak. A nép szeretete az ország fejedelme iránt gerjedni kezdett, s csakhamar a király és ministerei részére állt. Feliratok és a nép rokonszenvének egyéb kijelentései gyűltek az egész országból. Ez fölbátorítá a királyt szilárdul megmaradni helyén ellenfeleivel szemben.²⁾ A pártok eljárása a parlamentben, valamint vezéreiké is hozzá járult, hogy a közvéleményt a király oldalára hajlítsa. Hevében elfelejté az óvatosságot

¹⁾ L. May idézett munkája 310 l.

²⁾ A király febr. 22-én válaszára nézve a 20-án kelt felíratra azt írta Pitt-nek: „Bizom benne, hogy a válasz, mert udvarias hangon van fogalmazva, jogaimnak kétségtelenül javára fog válni. Az ország minden részéből érkező felíratok mutatják, hogy a nép az én jogaimat saját szabadságától el nem választhatónak tartja.“ Tomline Life of Pitt, I. 457.

az ellenzék, s túlzás és rohanás által elveszíté a játékot. El vala szárvá a király kabinetjét rohammal szállni meg; szünet- és békés szóváltás nélkül egyik támadást követte a másik. Félelmök a parlament feloszlatásától, melyet oly hangosan kárhoztatának, nem sok bizodalmat árult el a nép támogatásához. Mikor ügyét a néppel egyesíthette volna, a harczot pártusává alacsonyítá le. Alkotmány szerint a királynak épen úgy jogában állt ministereit elbocsátani, mint a népre hivatkozni, hadd nyilatkozzék, van-e az új kormányhoz bizodalma. Az ellenzék e joga gyakorlatában ügyekvék őt gátolni, s az alsóházbeli többség által kényszeríteni. Ez által átléptek vala alkotmányos joguk határain, s a királyi hatalom ellen mért csapás ő rájuk esett vissza.

Más oldalról P i t t mint minister támaszkodék a király jogára, melynél fogva őt kinevezte; a parlament kötelességére, az általa indítványozandó rendszabályokat tanácskozás alá venni; saját jogára, a királynak a parlament feloszlatását ajánlani, ha rendszabályai netalán ellenzésre akadnának. P i t t tapintata, helyes ítélete, bátorsága, túlszárnyaló képessége bizalmat gerjesztettek föl iránta híveiben, s biztosíták ügyének a nép rokonszenvét. Magatartása védelmi helyzetében nem nyújtott ellenfelei nyughatatlan támadásainak semmi gyengeséget. Hivatalba lépte az ellenzék több rendbeli tagjainak okozá kiválását belőle, mely körülményre akkor a ministerek mindig számot tartottak; — nem sokára többen is követték őket, kiknek nem vala kedvök, vezéreik heves hadjáratában részt venni. Az udvar és a kormány megfeszítették minden erejüket, hogy minél többeket térítsenek magokhoz. A népnek mindinkább feléjük hajló indulata végre elbátortalanította a buzgalmukban különben is lankadó, ellenfeleik törekvését.

P i t t türelemmel várt, míg az ellenséges indulatú többség a parlamentben lassan lassan leapadt, a közvélemény ellenben mind hangosabban kezdett szólni mellette. A parlament feloszlatása megmutatta, mily helyesen ítélt volt az ügyek állásáról, s mily jól választotta meg a népre hivatkozása idejét.¹⁾ Minden előkészület

¹⁾ Az 1784-ik évi esetből az a szabály veszi eredetét: „Ha a korona ministerei az alsóház bizalmát nem bírják, a népre való hivatkozást ajánlhatják, a jog igérvényes eldöntés a népet illetvén. Így

meg volt téve, hogy a választásoknál a korona befolyása ne legyen meddő; a király személyesen lehető legélénkebb részvétellel kísérte a ministeri jelöltek sikerét; Pitt népszerűsége a parlament feloszlatásakor delett. Ellenségei az előválasztásoknál mindenütt rövidebbet húztak. „Pittet támogatni!“ ebből állt a népies jelöltek egész programja. 160-nál többen korábbi ellenfelei közül elvesztették székeiket a parlamentben. Az új parlament első ülészaka alatt roppant többségek szavaztak mellette.¹⁾ A minister az egész ország előtt kedves volt, a parlamentben mindenható s határtalan bizodalmát bírta az udvarnak. Ha ennyi volt a minister sikere, képzelhetni, mekkora volt a király diadala! Ő a ház daczára, miután az egyik ministerium megbuktatta volt, a másikat fenntartotta. A nép hűségesen segítségére sietett, ennek segítségével verte le az akaratával daczoló ellenzék. Most erős kormány állt oldala mellett, s ministere bírta teljes bizodalmát. Hatalom, szabadság és népének szeretete ismét visszatértek hozzá, s ő nemcsak egy általa gyűlölt pártot győzött le, hanem a korona túlsúlyát is lábra állította ismét, mely onnan kezdve, majdnem 50 évig az állam minden más hatalmát túlszárnyalá.

De a győzelem sem volt veszély nélkül. A király csak nagyon is hajlandó volt hatalmát gyakorolni. Félni kellett, hogy a bátorítás, melyet nyert, túlmagasra fogja feszíteni nézeteit a királyi hatalomról. De most oly minister állott oldalánál, ki államügyekben magasb tehetségű és tovább látó lévén, egyszersmind erősebb akaratú is volt uránál. Uralkodása egész ideje alatt a király, hogy személyesen kormányozhasson, oly embereket ügyekezett emelni, kiknek főérdemök abból állt, hogy nézeteiket alárendelték az övéinek, a helyett, hogy az ügyek vezetését, mert szabad államban másképen nem is lehet, a legtehetségeseb és legkedveltebb államférfiakra bízta volna. Azelőtt csak egy ministere

jártak el 1807, 1831, 1834 és 1841-ben. 1807 és 1831 a korona mellett nyilatkozott a nép úgy, miképen 1784-ben tette volt. 1834-ben ellenben és 1841. a ministerek ellen választott. Lord John Russel Memorials of Fox II. 246.

¹⁾ India billje 271 szavazatot nyert 60 ellen. Leszavazták mégis a Westminster Scrutiny, a parlament reformját, valamint a tengerpartok erődítését tárgyazó billeknél.

volt, ki hasonlóan magas követelésekkel lépett föl, *Chatham* lord Midön most ezen államférfiú fiához fordula bizodalmaival, tanácsait követé s politikáját helyeslé: egyszersmind kénytelen volt magasabb belátásának engedni. A király előszeretete nem maradt a miniszterre hatás nélkül. *Pitt*, noha a whigek táborában növekedett volt, elveikkel felhagyott, mihelyt összeköttetései e párttal megszűntek. Királyi kegy által hatalomra emeltetve, a korona joga által abban megtartatva, mostani befolyása is onnan eredett, hogy a koronával közös úton járt. E szerint innentül természetesen a királyi hatalom és tory kormány-elvek felé hajolt. Harczai, nagy ellenfeleivel *Fox*-al s a whig párttal, mindinkább eltávolították őt ifjusága elveitől. Politikája mindazonáltal a francia forradalomig szabad-elvű volt és böles; azon időtől fogva ellenben kormányzása önkény-szerű és a nép szabadságának ellenséges lett. Tehetségei azonban s az idő áramlása oly neműek voltak, hogy még az önkény elveit is meg tudta kedveltetni a néppel. Hosszu kormányzása alatt a nép tory elvekhez szokott, s felbátorítá a királyt és miniszterét a gondolkozás szabadságát elnyomni s vélemények ellen harcizolni. Habár a király nem volt is már saját minisztere, mint *North* l. idejében, de annyi megnyugtatása még is volt, hogy saját elveit, a magáéinál sokkal ügyesebb kezek által látta alkalmaztatni. A sajtó üldözésében, a belföldi demokrata mozgalmak elnyomásában a miniszter csak nem annyira serénykedék, mint a király maga; a külföldi demokratia ellen a harcizot buzgóbban sürgeté a király, mint minisztere. Teljes erejük megfeszítésével működtek közre, valahányszor a monarchikus elvet kelle támogatni bárhol a világon. Saját népök alkotmányos szabadságai iránt korántsem viseltettek elegendő tisztelettel.

A király nem hagyott fel szokásával: tetteges részt venni az államügyek folytatásában. Az amerikai háború végétől, a Fracziaország elleni fegyverkezés kezdetéig a hadügy államtitkára, a katonaságnál előforduló minden előléptetésnél, a király határozatát kéré ki; *Pitt* miniszteriumának egész ideje alatt s míg a király képes volt ügyeket figyelmébe venni, minden lépés és minden ki-nevezés az ő megítélése és helybenhagyása alá került.

Habár *Pitt* kormánya alatt a király független rendelkezése kevésbé nyíltan tünt is szembe, de a korona hatalma, a fejdelem és minisztere által közösen gyakoroltatva, nagyobb volt most mint

valaha. A király és ministere korlátlanul kormányzának. Háborús időjárás a korlátlan uralomnak többnyire kedvez, mert a népet és kormányt közös ügyök védelmére közös erőködésekre egyesíti. A háború Franciaország ellen, súlyos terhei s gyakori csatavesztések daczára, azon eszme nevében, melyért mint vélték, folytattott, Angliában népszerű volt. A háború roppant költségei míg a népet terhelék, a korona befolyását növelték, szállítóknak gazdag aratást nyújtottak, bérlőket és gyárosokat gazdagítottak, minthogy minden termékek ára felszökött. A birtokos osztályok a hadügyminister körül sereglének, gyorsan szerzett vagyonnal székekre tettek szert a parlament tagjai közt, zárt sorban foglaltak helyet vezetőjük mögött, beszédeinek tapsolván, s mindenkor vele szavazván. Buzgalmukért peerségeket, báróságokat, előléptetéseket s mindennemű kedvezéseket nyertek jutalmul, miket a rendkívüli költségek rovására megadnia elég alkalma volt. Ily módon támogatott ministerrel szemben az ellenzék, a parlamenten belül, hosszú éveken át türes álarcz maradt. Ha pedig a parlament épületén kívül a panasz egy egy hangja hallott, a törvény karja elég erős és gyors volt, hogy azt elfojtsa. A ministert ellenőrizni egyértelmű kezdé lenni a felségsértéssel, a hazaárulással.

Azonban bármilyen nagy volt is a király bizalma miniszteréhez, ha politikai nézeteik olykor szétágtak, akarata csak oly hajthatatlan volt mint valaha, s a ministerek az ellen sem voltak biztosítva, hogy, — ha eszébe jut, — nem fogja-e majd ellenök fordítani személyes befolyását. Az első rendszabály, melyre nézve Pittnek félnie kelle, hogy a király majd ellenére lesz, a parlament-reformot illette. Pitt, míg az ellenzékhez tartozott, e rendszabály elve mellett harczolt; most pedig el vala tökéltve akkori elveit nem tagadni meg. Mielőtt azonban terve kiviteléhez fogna, hogy az udvart ne tegye ellenségévé, jónak látta azt előbb a királynak bemutatni. A király 1785-ben márt. 20-án írta: „Pitt levele szerint csak egy pontra nézve volna a dolog kétes, a meny nyiben attól lehet tartani, hogy e rendszabályt azok buktatandják meg, kiket a közvélemény a kormány szövetségeseinek tekint. Pitt ur emlékezni fog, hogy én az általa korábban elvállalt kötelezettségeket mindig szerencsétlenségnek néztem; de azért gondolatait elő kell terjesztenie a háznak. A parlament-reform megindításánál személyes tekintetektől ő iránta nem

fogok nyilatkozni, arra vonatkozólag, őt magát kivéve, senki előtt sem. Ennélfogva bizonyos vagyok, Pitt ur nem adhat a gyanunak helyet, hogy én ez alkalommal valakire hatottam. Ha pedig másoknak alacsony számitásból tetszik, engem erről vádolni, mint a korábbi hamis gyanusításokat, úgy ezt is el kell viselnem.“ Azután folytatá, hogy mindenkit magára kell hagyni, hadd szavazzon kiki meggyőződése szerint, s óvólag inté, hogy „vannak kérdések, melyeknél a barátság által nem hagyjuk magunkat eltántorítatni.“ E körülmény figyelemre méltó. Pitt attól tartott, hogy rendszabályát a korona befolyása fogná megbuktatni. A király e gyanút észrevette; ígéré, hogy minden beavatkozástól tartózkodni fog, s még sem állhatá, hogy meghiusultát meg ne jövendölje, a mint ez valóban az ő beavatkozása nélkül meg is lett.

Mily túlnyomónak tartatott amaz időben a korona befolyása, világosan lehet látni a király és a walesi hg. pártjainak politikai viszonyaiból a király betegsége alkalmával 1788-ban¹⁾. A ministerek akkor a király határtalan bizalmát bírták, a parlamentben legyőzhetlen többség állt mellettök, s mind a két párt jól tudta mégis, hogy a gyámkormányzó (Regent) első tette leend, apja ministereit elbocsátani s az ellenzék vezetőit beszólítani maga mellé. E szerint épen az a párt, mely a korona befolyása ellen szónokolgata, teljesen el volt tökéelve azzal szintén élni, s annak segítségével szállni szembe a parlament ellenséges többsége ellen, miként azt néhány évvel korábban Pitt is tevő vala.

Pitt-nek elvégre bukása is épen úgy, mint emelkedése, a király személyes akaratóból eredett. Rugóiu l e változásnak is, mint sok korábbi politikai eseménynek, nem felelős tanácsadó k tekintendők. Föl lehet tenni, hogy Pitt hajthatatlan lelkülete, mely a parlament és kabinet fölötti hosszas uralgás nyomán makacssággá fajult, a király előtt elviselhetlennek kezdett látszani.²⁾ A király, kit legalább is szintoly nagy mértékben bántott az uralkodási vágy mint ministerét, tekintélyét fenn akará tartani meg-

¹⁾ L. III. fe j.

²⁾ 1801. febr. 27-én „Pelham ma este azt mondá nekem, hogy ő felsége Pitt-tel régóta elégedetlen, különösen pedig Grenville l. parancsolgató modorával vele szemközt, s hogy már jó ideje minis-terváltoztatást forgat elméjében.“ Malmesbury's Correspondence, IV, 24.

hittjeivel szemben is. Pitt hatalma mellett az övé csaknem láthatatlanná lett. A király barátjai s az államférfiu irigyei közt sugókban nem volt hiány, kik figyelmeztették a királyt „mily vakmerő annak a Pitt-nek dicsvágya, követelései mily nagyok s mily makacsul érvényesíti, s nézetei a koronát megillető tiszteletre nézve mennyire nem alkotmányszerűek.“

Míg e hangulat Pitt ellen erősödni kezdte, oly események izgatták fel nagyban a királyt, melyek egyszersmind érdekelték mind a miatti érzékenységet, hogy meg nem hívák őt a tanácskozáshoz, mind pedig lelkiismeretességét. Pitt és ministertársai szükségesnek vélték, az írlandi unio szentesítése végett a római kath. vallás híveinek némi engedményeket adni. Egy idő óta az erre célzó rendszabályok fölötti tanácskozással foglalkozának. A királynak e tárgyban régóta erősen meggyökerezett nézetei voltak. Már 1795-ben kikérte volt Kenyon lord véleményét a koronázási eskü által ráháruló kötelezettségek fölött. ¹⁾ Noha pedig ez e pontra nézve nem egész határozottan nyilatkozott, a király mégis meg volt győződve, hogy esküjénél fogva köteles a katolikusoknak adandó további kedvezésektől megtagadni jóváhagyását. Ő jóval előbb, hogysen a ministerek annyira elkészültek volna javaslatokkal, hogy azokat a királynak bemutatassák, értesülve volt szándékaikról. Loughborough l. már 1800-ban szeptemberben mutatott vala neki levelet, Pitt által irottat, mely e tárgyat érinté. A canterburyi érsek, Auckland lord ösztönzésére, szintén figyelmezteté a királyt, hogy az egyházat veszélyeztető terv van tanácskozás alatt. Decemberben a lord-kanczellár egy dolgozatot terjesztett a király elé, mely a katolikusok igényei ellen volt intézve. Dr. Stuart, armoghi érsek, a király egykori kedvencének, Bute lordnak fia, még fokozá a király ellenszenvét a ministerei által tanácskozás alá vett rendszabály ellen. E szerint a király már most a katolikusok némely ellenfeleivel álla tanácsba. Be nem várva Pitt előterjesztéseit, hirtelen kimondá saját véleményét. A levélnél 1801-ben jan. 28-án azt jelenté ki Windham urnak, a hadügy államtitkárának, hogy ő önmaga iránt ellenséges indulatunak tartand mindenkit, ki a bill

¹⁾ E véleményt Dr. Phillpotts, későbben exeteri püspök, kiadta 1827-ben.

mellett szavazand.¹⁾ Ugyanakkor Dundas-nak mondá: „Személyes ellenségeim közé számítandok mindenkit, ki ilyen rendszabályt indítványozand. Ennél jakobínusabbat soha sem hallottam.“ 29-én pedig irt Addington-nak, az alsóház elnökének s kéré: „Nyissa meg Pittnek a szemét azon veszélyre nézve, melyet e kelletlen kérdés felállítása által támaszt.“ Addington elvállalá a megbizást, s azt hívé lebeszélte Pittet oly rendszabály előterjesztéséről, mely iránt a király legyőzhetlen ellenszenvet érez. Pitt eleinte engedékenységre hajlott ugyan; de miután a kabinettel és politikai barátaival tanácskozott volna, arra határozá magát, hogy a királytól a tanácsot, melyet neki adni akart vala, meg nem vonandja, s állását, mint felelős minister, megvédeni.

Canning mondja, ő beszélt rá Pittet, hogy ez alkalommal ne engedjen. Nézete szerint, úgysis sokféle dolgokban engedtek évek óta, s a király ellenszegülése miatt annyi fontos intézkedés elmaradt, hogy a kormány tekintélye nagyot csökkent; s ha kivált a jelen alkalommal nem mutatnak szilárdságot, Pitt befolyásának már csak neve maradand meg, a befolyás maga pedig azok kezébe megy át, kik lesből hatnak a király nézeteire és véleményére. Akár osztozott Pitt e nézetben, akár nem, elég tudnunk, hogy ő annyira meg volt a rendszabály szükségéről győződve, s talán a katolikusok irányában már oly messzire ment volt, hogy vissza már nem léphetett. S mégis úgy látszik, mintha még lehetett volna őt engedékenységre bírni, ha a király arról biztosítja, hogy a király barátjai nem fognak a parlamentben harczolni a ministerek ellen. Febr. 1-jén annak rende szerint előterjeszté a dolgot a királynak, ki erre már napok óta várakozott. A király már e levél vétele előtt volt értesítve Pitt szándokáról s kívánta, Addington alakítson új ministeriumot. Addington tanácsára Pittnek a király nyájasan, de határozott hangon felelt, kijelentvén: „Kötelesség-törvénye által el van tiltva oly javaslat fejtegetésébe bocsátkoznia, melynek az lesz a vége, hogy Anglia boldog

¹⁾ Lord Malmesburyi Corresp. IV. 2. E körülményt közölve említi, hogy Pitt egy nappal előbb közölte rendszabályát. Azonban Sidmouth l. életéből kiderül, hogy a király csak vasárnap, febr. 1-jén értesült róla, noha Grenville és Dundas már ő felségével beszéltek volt róla. Life I. 285. 287.

alkotmányának aláassa alapját.“ — Mennyire fektűt ezen űgy a király szivén, Portland hg. előtt tett egyik akkori nyilatkozatából látszik: „Ha beleegyezném,“ — űgymond, — „eskűszegést követnék el, s jogom veszteném el a koronára; szerzői pedig könnyen akasztófára jutnának.“ Hű tanácsadója viszonzá: „ő bizonyos benne, a király inkább vértanuvá lesz, mintsem ama rendszabályt megengedje.“ Ad d i n g t o n liába törekvők a meghasonlást behegeszteni. Pitt, épen oly hajthatatlan, mint a király; beadá lemondását. Ad d i n g t o n-t erre megbízták: állítson össze antikatholikus ministeriumot. Az udvar hivei azalatt buzgón toborzának a katolikus érdekek ellen, mintha a királyt személyesen illető űgy forogna fenn.

Pittet azon alapos szemrehányás éré, hogy szándékait oly soká tartotta titokban a király előtt. A király Grenville lord előtt panaszkodott, hogy a kérdés már augusztus óta tárgyalatik, s ő csak most vasárnap febr. 1-én kapott felőle közlést. A mellett kifejezé meggyőződését, hogy ha a szerencsétlen meghasonlás okozójáról mindjárt kezdetben lett volna tudomása, ő képes leendett a vizsályt megelőzni. Történt legyen bár e késedelem hanyagságból, vagy a királyi akarat iránti köteles tekintet elmulasztásából, — mint Malmesbury l. érénté, — minden esetre nagy hiba volt. Azt ugyan sehogysen lehet állítani, hogy Pitt köteles volt volna a király akaratát megtudni, mielőtt a kabinet a teendő előterjesztésre nézve megegyezett; de hallgatása az egész dolog felől gyanút gerjesztett a királyban, s alkalmat szolgáltatott a minister ellenfeleinek, ellenzéket szövetkeztetni össze az udvarnál.

Bármily meggondoltan járt is el ez alkalommal Pitt, még is azt kelle néhány héttel rá megdöbbenve hallania, hogy a király az ő multkori magaviseletének tulajdonítja betegségét. Erre biztossítatá a királyt, hogy a katolikus kérdést nem bolygatandja.

Ad d i n g t o n iránta király nem csak bizalommal viseltették, hanem hajlammal is. A köztők folyt akkori levelezés, valamint minden mind kül- mind bel-politikai űgyágnak gondos tárgyalására nézve, űgy a hajlam kifejezéseiben is azokra a levelekre emlékeztet, melyeket korábbi kedvencének, North lordnak, irt volt a király. ¹⁾

¹⁾ Lord Sidmouth's Life, I. 301, 303. 1801. febr. 13-án írta a

A királynak jól esett, hogy felszabadult a kényszer alól, melyet Pitt jelleme és állása erőszakolt vala rá. Öröme telt benne, saját választása miniserét tisztelhetni, ki ura érzelmei s nézeteiben osztozék, ki minden alkalommal tanácsot kért tőle, kinek szeretetre méltó jelleme és tiszteletteljes ragaszkodása szívét megindította, s kinek elméje nem volt oly túl magas, hogy az ővét árnyékba helyezze s uralkodjék fölötte.

De ezen ministerium, mely kedvezőtlen viszonyok közt alakult vala meg, mik hosszabb fennállhatását már eleve kérdésessé tették, mely ellen már kezdetben irigység és cselszövények agyarkodtak, mihelyt a béke Franciaországgal megkötött, alig három évnek lefolyása után, ismét Pitt előtt egyengeté az utat a hatalomhoz. — Vonakodva engedett a király a szükségnek, mely kényszeríté kedvencz miniserétől megválnia s ismét Pitt fennhéjázó lelkülete előtt meghajolnia; de látta, hogy Addington ministeriumát továbbra megtartania lehetetlen.

Pitt sürgetőleg szükségesnek vélte Grenville lorddal és Fox-xal egyesülni s így alkotni erős kormányt; de a királynak oly erős ellenszenve volt Fox iránt, hogy annak a kabinetben helyet adni határozottan megtiltá. Ellenszenve ezen államférfiu iránt oly mélyen gyökerezett vala, s akkori elmezavarában oly nagy fokra hágott, hogy későbben kijelentette: „hogy határozott szándéka volt Fox-ot nem fogadni be tanácsosai sorába, ha polgárháboru eredne is belőle.“ Mivel Fox nem kellett, az ellenzék nem akart semmi kiegyenlítési ajánlatra hallgatni. Pitt ez által kényszerítettet, egy tehetségben és parlamenti befolyásban szegény ministeriumnak állani élére.

király: „Azt hiszem hajlamáról valamint buzgóságáról is bizonyos vagyok.“ — Mart. 5-én: „A király nem talál szavakat, kifejezni szíves helybenhagyását mindazon intézkedések fölött, miket kedves kincstárkancellárja bölcsen, s ő felsége szeretné hozzá tenni, egészen helyesen ajánlott.“ — Május 19-én s más alkalmaknál Addington a maga kincstár kancellárjának nevezi. — Jun. 14-én: „A király nagyon örvend a szívesség ismételt jeleinek Addington ur részéről, melyek lényegesen hozzájárulnak azon jóérzéshez, hogy őt oly helyes megismeréssel a kincstári hivatal élére állítá. Bizik benne, hogy kölcsönös hajlamuk csak életökkel érheti végét.“ — Jul. 8-án: „A futár, ki Cuffnalsból visszatért, az ő parancsára Winchesterbe beszólt, hogy Addington hírt kaphasson fiáról.“

Addington azalatt az alsóházban foglalá el helyét, mint vezére a 60 vagy 70 főnyi király pártiaknak. Közhít szerint, ő még mindig összekötöttségben állt a királylyal; azonban történt, hogy párthivei olykor a kormány ellen sorakoztak. Maga azt vallá, hogy személyes ragaszkodása a királyhoz intézi politikai eljárását. Kevéssel a hivatalból kilépte után azt írá: „minden párttól távol fogok maradni, a királyhoz ragaszkodni, s oly irányt követni, melyet lelkiismeretem előtt igazolhatok.“ Ezáltal oly tiszteletet parancsoló állást foglalt, hogy Pitt kénytelen volt neki és pártjának részt adni a kormányban. A király sürgetőleg kívánta, hogy Pitt-tel egyesüljenek, mit a barátságos viszony megújítása által könnyen ki is eszközölt. Addington ennek következtében Sidmouth Viscount neve alatt, mint a titkos tanács elnöke belépett a kabinetbe. Barátaikat, kik előbb a kormány ellen szavaztak volt, rábirta, hogy ezt támogassák a parlamentben. De meg nem cégedvén azon részzel, mely neki és párthiveinek az ügyek vezetésében jutott, rövid idő mulva már visszalépéssel fenyegetődzött. Mikor azután a Melville l. ellen emelt vád alkalmával Hilley, Addington és Bond, kiknek pedig állomásuk is meg volt már ígérve, a kormány ellen szóltak és szavaztak, közte és Pitt közt viszály támadt, melynek következtében Addington kilépett.

Pitt és a király nem engedék többé, hogy azon egyetlen tárgy, mely fölött meg nem egyezének, barátságos viszonyaikra rombolólag hasson. Pitt 1801-ben újlag biztosította a királyt, hogy a katolikusok emancipatiója kérdését, míg a király élni fog, többé nem feszegetendi. De ezzel be nem érven a király, szó szerinti nyilatkozatot kívánt, hogy nem fogja sohasem és semmi időben a katolikusok emancipatiója kérdését, vagy pedig a Test-Act megszüntetését indíványozni vagy támogatni. E kötelezés elvállalása elől Pitt, úgy látszik, ki tudott térni. De gondosan óvakodék a tilos térre lépni s kénytelen volt másokkal is szembe szállni, kik erre vállalkozni mertek. ¹⁾ Noha Pitt ismét birta bizodalját a királynak, ez még sem szünt meg függet-

¹⁾ L. XII. fejezet.

len nézeteket ápolgatni, s nagy befolyást gyakorolni a kormányzásra és az államhivatalnokok kinevezésére.¹⁾

Pitt halála, az általa elvállalt európai háború csatavesztései és szerencsétlenségeinek közepette kényszeríté a királyt még egyszer oly pártból választani ministereit, mely bizodalját nem birta. Nem kerülheté ki, hogy Grenville lord és Fox alatt ne alkosson ministeriumot, melyet tehetségdúsnak neveznek. A személyes találkozás csak hamar megszünteté a király ellenszenvét Fox iránt. Sidmouth lord parlamentbeli barátainak erős csoportja fölött rendelkezett, „kik, hogy életirója szavával éljek, nemét képezték a fegyveres semlegességnek, sokkal hatalmasabbat, hogysem veszély nélkül elbanyagoltassék,“ „kikről hitték, hogy a király kegyét és bizodalját birják érdekeit hűségesen szolgálván.“ Ő rábiratta magát, oly párttal szövetkezni, melyhez őt se viszony, se rokonszenv nem köté. A király barátait mellőzni nem volt szabad, ezekről gazdagon gondoskodott. Maga Sidmouth l., hogy a királylyal való gyakori találkozás által féltékenységet ne keltsen, a titkos tanács elnökségét el nem fogadta, hanem a Privy Seal (titkos pecsétör) kevésbé kitűnő állásával érte be.²⁾

Mivel nehéz lett volna Sidmouth l. politikai barátáiból valakit beléptetni a kabinetbe, befolyásának erősítésére legalább Ellenborough lordot, a királyi tábla főbiráját (Chief Justice of the King's Bench) adták melléje.³⁾ Ezen összeállítás komoly kérdéseket támasztott, ha vajjon alkotmányszerű-e? Az angol törvények elve szerint a koronától független állásba kelle tenni a birákat, most pedig a büntető törvényszék főbiráját bizalmas tanácsadójává tettek. Ezen kinevezést a

¹⁾ Rosés Corresp. II, 122. Pitt ügyekezett barátját és életiróját Dr. Tomlinet lincolni püspököt a canterburyi érsekségre előmozdítani; de a király Dr. Mauners Sutton a norwichi püspököt kívánta oda, ministere minden ellenvetései daczára.

²⁾ Fox halála után ő lett a President of the Councils.

³⁾ Wilberforce's Life III, 256. Rousl. mondá: „Sidmouth l. Ellenborough lorddal oldala mellett olyannak tetszik neki, mint valamely vén hű várnagy hű kutyájával, kik az új cselédségre vigyáznak, vajjon nem forral-e az ősi családi vár ellen valami gonosztságot szívében.“

parlamentben sikerrel meg tudták ugyan védeni, mert nagy súlyt helyeztek Mansfield lord korábbi esetére, de a közvélemény általánosan ellene volt. Hasonló kinevezés azóta nem is történt.

Mielőtt még az új ministerium egészen meg lett volna, a királyt egy vélt betérés az ő előjogaiba megijesztette. Febr. 1-én ugyanis Grenville l. némely változtatásokat ajánlott a hadsereg vezetésében, mely alkalommal az a kérdés támadt, ha vajjon a hadsereg és ennek főparancsnoka közvetlenül a koronától függjön e, vagy pedig a ministerek felügyeletének legyen alávetve ez is. A király tüstént nyilatkozott, hogy a hadseregnek kizárólag a koronánál kell maradnia; hogy ő ministereinek oly beavatkozást nem engedhet, mely a hadak kiállításán, s azoknak zsoldján és ruházatán túl megy. Grenville lordot ezen, az ő felfogása szerint teljesen alkotmányellenes elv, meghökkentette, melynek engedelmeskedni vonakodott volna. Azt hitték: a ministerium alkotása iránt folyó alkudozások meg fognak szakadni; de másnap Grenville l. új tervet nyújtott be a királynak oly kijelentéssel, hogy a király helybenhagyása nélkül változtatás történni nem fog. Az így megváltoztatott elv ellen okszerű ellenvetésnek nem volt helye, s a király ráállott.

A Grenville-féle ministerium úgy oszlott fel, mint oszlott vala fel 1801-ben a Pitt-féle, oly rendszabályt ajánlván, mely a király vallásos kételyeibe ütközött. Itt elég lesz megemlítenünk, hogy a szárazföldi és hajóhadí szolgálatra vonatkozó bill előterjesztésénél, mely bill által a katolikusokat és disszentereket a szolgálatból kirekesztő némely határozmányok megszűntek volna érvényesek lenni, a ministerek vagy elmulasztották a tárgyat a király előtt eléggé kifejtetni, vagy nem sikerült nekik azt vele megértetni. Miután a bill a ház elé került, habár mint ők hívék, a király „vonakodó megegyezésével,” — a király rosszalása a leghesebb módon tört ki a bill ellen. Ily rendszabályt általában csak indítványozni is füresa illetlenségnek látszott előtte. A király ellenkezése, a katolikusoknak adandó bármily jogosultságra nézve, ismeretes volt; a ministerek okulhattak volna a Pitt példáján is. A lordkancellár előre látta a veszélyt, melybe jutottak; s Ellenborough és Sidmouth lordokkal egyetemben ellenszolgált a bill előterjesztésének. A kormány barátai öngyilkosságnak mondták.

A király jó barátai és a ministerium ellenségei nem mulasztották el e kedvező pillanatot, a király jól ismert vallásbeli kétegyeire hatni, s ennek személyes befolyását fordították a ministerek ellen. Mart. 4-én Sidmouth l. kifejté a király előtt az előterjesztés irányát s egyes határozmányait s azonnal ki is jelentette, hogy ő azt ellenzi, s nemsokára lemondását is benyújtotta Grenville lordnál. Mart. 12-én Portland hg. azt írta a királynak, ő azt hiszi, a rendszabály nem bírja ő felsége beleegyezését s a felsőházban meg lehet buktatni. „E végre“ — tevő hozzá, — „nyíltan ki kell jelentenem felségednek, hogy felséged óhajtásait pontosan kell ismerünk, valamint azt is, hogy nem szabad semmi ürügyet hagynunk a ministereknek kétértelműleg nyilatkozhatni, vagy bármi oknál fogva azzal takarózniok, hogy felséged nézeteit és határozatát nem ismerték, azt a határozatát, miszerint nemcsak a kérdéses előterjesztéstől tagadja meg majd jóváhagyását, hanem az ellentállás minden eszközzel is élni fog ellene.“ Ugyanaz nap egy más levélben azt írja a hg.: „Ő felsége megparancsolá unokaöcsémnek, György lordnak és Thynne Jakabnak, hogy az előterjesztés ellen szavazzanak.“ Másnap Malmsbury l. Queens-houseból szóbeli üzenetet vön: „Ő felsége vágyai, gondolatai és szándékai minden oly rendszabályra nézve, melynek célja a megszorításokon, mik a katolikusokat illetőleg fennállnak, tágitani, változatlanul ugyanazok maradnak, mik mindig voltak s mindenkor leendenek.“ A király Grenville lord előtt is kimondá: „ő kénytelen hinni, hogy helyesen cselekszik, midőn őt értesíti, hogy az előterjesztést ellenzi.“

Ez alkalómmal is azon voltak az udvaroncok és eselszövő államférfiak, mint 25 évvel előbb, hogy a királyt ministereitől elidegenítsék, s a király nevével ügyekeztek őket a parlamentben legyőzni, míg a király sem áttallott szabályellenesen a parlamentbeli tanácskozások szabadságába avatkozni. Ez alkalómmal azonban a ministerek a bill visszavonása által kerülték ki a vereséget, mely rájuk a „király jóbarátai“ részéről volt mérve. Midőn ezt a királynak hírül adák, új megfontolatlan dolgot követett el. A kabinet-ülés jegyzőkönyvében azon esetre, ha a katolikusok kérvényt nyújtanak be, fentartották magoknak a jogot, véleményüket nyíltan kifejezhetni, s időről időre oly rendszabályokat terjeszthetni a király elé, a milyeneket jóknak fognak látni. A király a

jegyzőkönyvbeli kijelentés utolsó részét vissza akarta vonatni velők, s azt követelé, kötelezzék magokat írásban, hogy neki katholikuskokat illető engedményeket semmi körülmények közt sem fognak javasolni, se tanácsokat e tárgyban nem adnak. Ily kötelezést alkotmányos ministerek sehogysem vállalhattak el. Ők minden államcselekvényért felelősek voltak, felelősek az ország jó kormányoztatásáról is; egy korábban ajánlott rendszabályt már is visszavettek volt, most meg azt kívánták tőlök, kössék le magokat jövőre, s csatlakozzanak visszavonhatlanul oly politikához, melyet Irland csendességére nézve veszedelmesnek hittek. A király aligha várhatta tőlök, hogy ebbe majd beleegyeznek, a mint csakugyan el is utasították. Erre a király új ministerium összeállításához látott P e r c e v a l alatt. Ezt a harezot ministereivel „trónjáérti hareznak“ nézi vala, kijelentvén, hogy neki vagy protestáns ország protestáns királyának illik lennie, vagy éppen nem illik lennie királynak.

Az alsóházban a ministerium elbocsátásának okai s a veszély, mely a királyi előjog ilyen gyakorlásából eredhetett, nem maradtak megjegyzés nélkül. April 9-én B r a n d u r kimondatni indítványozta, hogy: „a korona bizodalját bíró tisztek első kötelességével ellenkezik, magokat akár nyíltan kifejezett, akár hallgatólag elfogadott ígélet által lekötöniök, hogy a királynak valamely ügyben nem adnak tanácsot, miután ezt a körülményekhez képest az ország biztossága és jóléte megkívánhatják.“ Vitaközben kiemelték; hogy a király a törvény értelmében nem felelős, s ha a ministerek a királynak adott ígéretök alapján a felelősséget magoktól el akarnák háritani, a népnek nem maradna a rosz kormányoztatás ellen semmi oltalma. Ha a ministerek ama kívánatnak engedtek volna, megszegették volna az esküt, melyet mint a titkos tanács tagjai letettek, a király pedig korlátlan hatalmú uralkodóvá vált volna. Mily veszélyek fenyegetnék az országot, ha a ministerek kötelesek volnának a királynak csak azt tanácsolni, a mi neki kedves? De a titkos tanácsadók eljárása sem maradt megrovás nélkül, kik a korona nyilvános és felelős tanácsadói dolgaiba hivatlanul avatkoztak.—A másik oldalról azt állíták, a ministerek által szándékba vett kikötés, a tárgyalásnál oly rendszabályt támogathatniök, melyet előbb visszavettek, mert a király nem helyeselte, ilyen kikötés, mondák, nagyban alkotmányellenes, mert a király ezáltal ellentétbe jut a parlamenttel, mely

helytelenséget rendesen úgy lehet kikerülni, hogy a ministerek nem támogatnak oly rendszabályt, melyet a király későbbben nem fogna helybenhagyni. A lelépett ministereknek midőn leléptök okát a parlament előtt fejtegették, még azt is szemökre hányták, hogy ezáltal a királyt vádolák a parlament sorompóinál. Perceval tagadta, hogy a király, ministerei elbocsátása előtt, másokkal titokban tanácskozott volna; ellenben állítá, hogy azt a kötelező ígéretet minden idegen tanács nélkül kívánta meg, mondván, hogy e kívánságnak is okai a ministerek, mert ez a királynak eszébe sem jut vala, ha ők nem akarnak föltételeket szabni neki.

Romilly Samuel ur a másik oldalon még tovább ment, állítván, hogy a ministerek, ha ily kötelezettséget vállalnak, súlyos bünt követtek volna el. Perceval állítására, hogy a király tanács nélkül tette, a mit tett, azt felelé Samuel ur: a királyi hatalmat gyakorolhatni tanácsadó nélkül. Tegye a király bár a legelvetemedettebb embert tanácsadójává, de akkor az adott tanácsért és a korona cselekedeteiért ez felelős. A korona oltalmára egy alkotmányos elv sem fontosabb ennél. „Az ellenkező elv rossz következményeit megmutatta a történet.“ Jól jegyzé tehát meg Whitebread ur, hogy a ministerek vallomása, melyszerint a király tanács nélkül cselekedett, egyértelmű annak kijelentésével, hogy ők a felelősséget azon cselekedetért, mely ellen panasz tétetett, magoktól elhárítják, s így az alkotmányos paizstól megfosztott királyra hagyják esni a gáncs egész súlyát; hogy azonban a felelősséget így sem kerülhetik ki; mert midőn ministerséget vállaltak, a felelősséget is magokra vállalák, mely alól oly szorongva ki akartak bújni.

Howick l. tagadta, hogy a király tanácsadók nélkül cselekedett, s állítá, hogy voltak biz ilyenek, habár titokban, kik mindenképen azon fáradtak, hogy a király kedélyét elmérgezték. Szombaton, mielőtt a kérdéses ígéret kéretett, Eldon lord kihallgatáson volt, úgymond, s Eldon l. épen úgy, mint Hawkesbury l. tanácsért kérettek fel a király által, mielőtt az új ministerium alkotásához fogott volna. E szerint ezek lettek volna a király felelős tanácsadói.

E tétélekre azt állítá viszonzásul Canning, hogy Eldon l. látogatása Windsorban szombaton éjjel, közvetlen a ministerváltozás

előtt történt s bizonyos igen gyöngéd ügyre vonatkozott, melynek nem volt amaz eseményhez semmi köze; hogy Eldon l. látogatása czélját előbb Grenville lorddal közlé s ígérte, hogy a királylyal másról beszélni nem fog. ¹⁾ Hozzá tevő; Portland hg. Perceval ur és ő maga ügyekeztek barátságos közbenjárás által a törést a lelépett ministerek s a király közt megelőzni. Canning azon kijelentéssel végzé beszédét, hogy a ministerek „el voltak határozva fejedelmök mellett megtartani helyeiket még oly körülmények közt is, melyek közt kötelességöknek kelle tartaniok az országra hivatkozni.“ ²⁾

Erre féleletül Petty Henrik l. mondá: hogy az alkotmány nagyban van megsértve, s a háznak nem kellene semmiféle megfélemlítésnek engedni, hanem inkább ezen véleményét világosan kimondania. A vita alatti indítvány elmellőzése végett némelyek a napirendet sürgették, mely is 258 szóval keresztül ment 226 ellenében. Az ellenzék ezen eredményre oly kevésbé volt előkészítve, hogy Howick l. a szavazás idején beszédet intézett az előteremben a jelenlevő tagokhoz, felszólítván őket, hogy mivel a többség az ő részökön van, (ők 20 szónyit vártak) jó lesz a győzelmet folytatni, s „a trónhoz intézendő feliratban megelőzni a fenyegetést, melyet ez éjjel hallaniok kellett, oly fenyegetést, melynek a parliament évkönyveiben még nincs párja.“ ³⁾ A ház reggeli 5 $\frac{1}{2}$ órakor halasztotta el magát.

Ápril. 13-án a felsőházban keletkezett vita Stafford marquees egyik indítványa fölött, mely az alsóházban megbukott indít-

¹⁾ Eldon l. maga tagadta, hogy a katolikusok ügyéről, vagy a ministerekről szót váltott volna a királylyal.—Twiss's Life II, 36—38.

²⁾ Hans. Deb. IX, 346. Sir S. Romilly szerint Canning azt mondá: ő mikor a katolikus bill szóba jött, önmagával tisztában volt arra nézve, hogy ha a király pártolandja, mellette szavazandó is; de ellene, ha a király ellenzendő. Minden eszközt felhasználtak, hogy az embereket a király részére megnyerjék. Felhozták korát, lelkiismerete kételyeit, tiszteletét koronázási esküje iránt, melyről, ha a bill keresztül megy, sokan a parliament tagjai közül habozás nélkül mondták volna, hogy megszegte. — Romilly's Life II, 194.

³⁾ Hans. Deb. IX., 348. Szándékban volt az indítvány után, ha elfogadták volna, oly határozatokat hozni, melyek bizalmatlanságot fejeztek ki a ministerek iránt. Romilly's Life II, 194.

ványnyal egy célra törekvők. ¹⁾ Legkitünőbb volt Erskine beszéde, ki a királynak már személyesen is megmondta volt nézetét e tárgyról. Jóllehet ő maga saját hitének irányánál fogva, a katolikusok igényeinek nem kedvezett, még is gúnyosan megmosolyogta azon állítást, hogy a királyt koronázási esküje tartóztatja a szóban forgó rendszabály helybenhagyásától. Hisz az 1793 ki rendelkezéstől nem tagadta meg beleegyezését, mely szerint kath. hitű őrnagyok és ezredesek a hadseregben szolgálhatnak, miért volna tehát ilyen hitű törzstisztek alkalmaztatása esküszegés? A kívánt ígéretre nézve pedig kérdé: „Össze lehet-e az ország törvényeivel és hagyományával egyeztetni, hogy a király saját eljárására nézve oly szabályt állithasson fel, melyhez tanácsosainak ne legyen szabad tanácsaikkal sem közeledni?“ Ha ez így van: „akkor a király, a helyett, hogy tanácsot fogadna tanácsadóitól, jobban teszi, ha meghatározza maga, mily tanácsot akar, úgy hogy az adott tanácsért a népnek felelős tanácsadók, kik ünnepélyesen megesküdtek, hogy tartalék és tekintet nélkül mondanják ki nézeteiket, jog- és köteleesség nélküli semmiségre törpülnek alá, s az állam el fog veszni.“

A király személyes felelősségére nézve oda nyilatkozott, hogy: „a király maga nem tehet a kormányzásban egy lépést se: annak nem lehet e ház falai közt helye, a ki ezt akarná állítani, hogy a kormányzás valamelyik cselekedete a király személyes akaratából, személyes határozatából vagy lelkiismerete sugallatából eredt. A királynak, mint főtisztviselőnek, nem lehet lelkiismerete, mely ne legyen felelős alattvalói felügyeletére bízva. A hivatal pecsétjével egyszersem az államügyekre vonatkozó lelkiismeretét is az állam tisztviselőinek adja át.“ Állami vagy kormányi cselekvés e szerint egysem eredhet egyedül a királytól. O csak tanács után cselekedhetik, s a ki hivatalban van, minden cselekvésről felel, bármely forrásból eredt legyen az.“

Harrowby l. úgy találta, hogy ezen indítvány a házat oly helyzetbe juttatja, mintha a fejdelem személyes eljárása fölött kellene törvényt ülnie. A koronát azonban legjobban védelmezte Selkirk gróf. A király, ugymond, —midőn ministereit változtatja,

¹⁾ A Brand-féle indítvány tartalma benne volt egészen külön bekezdéssel.

nem tartozik számot adni a parlamentnek eljárásáról. A kívánt ígretnek emeltyünek kelle szolgálni a ministerek váltóztatására, s a parlament itélet körén kívül fekszik.

Sidmouth l. más szempontból indult ki elmékedéseiben. Megengedé, hogy a végrehajtó hatalom minden cselekedetéért felelős tanácsadó jelenléte szükséges; de állitá, hogy sokféle teendője van a fejedelemnek, melyeket noha szigorún törvényszerűek, ily felelősség nélkül végezni nemesak lehet, hanem kell is, mik tehát a király személyes cselekedeteiül tekintendők. Ezeket az alkotmány mellőzi. Ez okoskodás czélja volt úgy a királyt, a ki nem véthet, mint jelenvaló tanácsadóit, kikre szállott a hivatalvállalás által a felelősség azon rendszabályokért, melyek által elődek a hivatalból kimozdítottak, minden felelősség alól feloldani. Lauderdale gr. találólag mutatta ki e felfogás alkotmányellenes voltát.

Lauderdale gr. úgy mint Holland l. is azon alkotmányos elv védelmére, hogy a király külön felelős nem lehet, sikeresen hivatkoztak Danby l. példájára. Danby l. vádoltatván, hogy minister korában többrendű jogokat sértett, a király írásbeli felhatalmazását hozá fel védelmére, mind a mellett a király parancsainak végrehajtásáért feleletre vonták. Sőt a ház a minister e védeszközében büne súlyosbitását látta, mivel ez által a királyt tette ki a közönség megítélésének.

Azt az elvet, hogy a korona minden tettéért valamelyik tanácsosának felelősnek kell lennie, csakugyan nem lehetett eltagadni; a fogás azonban, miszerint a király személyesen állittatott az előtérbe s mintegy vádlott a sorompó elé, s a király nevének ismételt említése rendkívüli erőt kölcsönzött a ministeri pártnak.

Stafford l. indítványa ellenében az előleges kérdést hozták javaslatba,¹⁾ de előbb az tilés elhalasztása fölött szavaztak. 81 szónyi többség volt e mellett.²⁾ A főindítvány e szerint félre volt tolva. A ház csak reggeli 7 órakor halasztotta el ülését.

De ezzel a dolog még nem volt bevégezve. April. 15-én Lyttleton W. H. ur újra fölvette a tárgyalást, oly határozatot indítványozván, mely sajnálkozást fejeze ki az utóbbi minister-

¹⁾ L. Az angol parlament stb. 136. 137. l.

²⁾ T. i. 171 mellette, 90 ellene.

változás fölött. A vitában lényegesen újat egyik oldalról sem hoztak fel; csak 6 $\frac{1}{2}$ óraker reggel szakadt vége e vitának, azáltal, hogy 244 szóval elfogadták a napirendet 198 ellen.

Hogy e vita eredetére visszatérjünk, ha politikai kérdésül tekintjük a dolgot, csakugyan téves lépés volt a ministerek részéről, hogy óvásukat a kabinet-ülés jegyzőkönyvébe letették. Abban egyeztek vala meg, hogy a billt, mely a király közt és köztök egyenetlenségre vezetett volt, elejtendik; mint a király miustereinek már hivataluknál fogva joguk volt minden előforduló alkalommal azt a tanácsot adni a királynak, mely jönnek fog tetszeni. A nem jól meggondolt jegyzőkönyvbéli kijelentés által magok szolgáltatott okot a botránkozató ellenigéretet követelni. Jelenleg ugyan aligha találkozik közjogi író, ki ama követelést védené, vagy azt állítaná, hogy a ministerek, kik a lelépő ministerek vonakodása következtében ama kötelezést elvállalni, hivatalba léptek, ne volnának érette éppen úgy felelősek, mint hogy ha magok tanácsolták volna.

Ámbátor az új parlament csak első ülészetét ülé most, mégis gyors feloszlatását határozták el. A túlnyomólag antikatholikus hangulatnak, — mely mint féltek, hamar alább szállhatott, — hasznát akarták venni. Azonban e hivatkozás a népre tulajdonképen azt a kérdést foglalja magában: a királyi előjog legújabb alkalmazása illendőnek látszik-e? Biztosai által azt mondá a király 1807. ápril 27-én, hogy „siet a nép véleményét hallani, míg a legújabb események még melegen élnek mindenkinek emlékében.“ Világosan véleményadásra szólítá fel az országot e kijelentéssel: „hogy a legfélreérthetlenebb módon fejezi ki lelkiismeretes meggyőződését, hogy jól igazolt indokokból cselekedett; s népének a legjobb alkalmat adja, akaratát tanusítania, hogy királyát kész a korona minden előjoga gyakorlatában támogatni, mely az általa felvállalt szent kötelességeihez tartozik, s úgy a királyság jólétére, mint az alkotmány biztosítására szükséges.“ Az előjog amaz alkalmazása e szerint a koronázási esküből eredő kötelességekkel hozatott itt kapcsolatba, hogy az új ministerium iránti kedvezésből a népnek jogérzete, fejedelméhez való személyes ragaszkodása s a protestáns egyház iránti buzgósága mind egy pontra irányoztassanak. A korona befolyása egyébiránt akkor a nép kebelében élő jogi- és vallásbeli érzelmekre való hivat-

kozás nélkül is elegendő volt arra, hogy a ministereknek többséget biztosítson. Győzelmök ez alkalommal teljes lön.

Az új parlament összegyűlvén, mind a két házban a válaszfelirathoz oly módosítványokat indítványoztak, melyek a parlament feloszlatását, mint alaptalan és káros ürügyek alatt történtet, gáncsolák; de nagy többséggel visszautasították.¹⁾

A király akarata jutott túlsúlyra s kérdés alá sem jövendett többé. Sajat hatalma, a tanácsába ezentúl meghívott tory-ministerekre bízva, emberileg mindenható volt. S habár a király barátainak pártja még létezett, de elvekre és politikára nézve annyira egyezett ministereivel a király, hogy felelősség nélküli tanácsadókra már nem volt szüksége. De mikor uralkodása ötven éviglen tartott harez után még egyszer korlátlan hatalommal felvergődött, közel volt végéhez is. Az akaratéro, mely oly szilárd és hajthatlannak mutatkozott, elmebetegség által törtetett meg. S az uralkodás, melyet a király annyira el volt tőkélve, saját kezével intézni, árnyék királylyal végződött vagyis gyámkormánynyal.²⁾

(Folytatjuk.)

BARSI JÓZSEF.

¹⁾ A felsőháznál a többség 93 volt, az alsónál 195.

²⁾ L. a III. Fej.

MAGYAR TUDOM. AKADEMIA.

1862. október, december, 1863. január, márczius.

1862. október 20-án a philos., törv. és történettudományi osztályoknak volt ülése.

MAGYAR LÁSZLÓ hazánkfia Dél-Áfrikából f. évi január 4-kére kelt levele mellé egy földrajzi ösmertetést csatolt. Ennek felolvasása képezé az október 20-ki osztályülés egyik tárgyát.

A becses értekezés, melyet Hunfalvy János olvasa föl, három, még nem ismert dél-áfrikai tartomány, u. m. Munda-evambo, Lungo és Kapota általános földirati vázlatát közli. Széles kiterjedésű s különféle climák befolyásának alá vetett, itt iszonyúan forró és kopár, amott mérsékelt léggel, dús és változatos vegetatioval bíró tartományok, melyek noha nyugatról az Atlanti tengerrel határosak, maiglan ismeretlenek nemcsak a földirat, de még a portugalli kormány előtt is, melynek birtokához tartoznának. Akadémiánk érdemes tagja, Magyar László az első európai ember, ki e tartományok bensejébe hatolt; tőle veszi először azok leírását a tudomány.

Bihe országban telepedvén le Magyar László, nyolcz éven által, szakadatlan utazása közben, keresztül-kasúl bejárta déli Afrika egy részét, s kereskedést üzvé népeivel, megismerkedett azoknak nyelveivel, szokásaival. „Végre — mond utazónk — a bihei népek pártos beháborúskodása közepett két ízben javaimban tetemes veszteséget szenvedvén, jónak véltem Bihe országot legalább egy időre elhagyva, biztosabb tájakra vonulni, hol valamely tisztos üzérkedéssel kipótolhatni reméltem veszteségeimet. Annál is inkább szükséges volt ez elvonulásom, mivel nőm atyja, a volt bihei fejedelem, meggyilkoltatása után, a mellék ágból eredt és helyébe választott mukinda pártos főnök, mint az elhunytak halálos ellene, nekem, a volt fejedelem rokonának, sem leheté jó barátom. 1857. év utóján

ez okból odahagyva Bihét, a Banguellától délre több fokon keresztül elterülő sivatagokra fordítám figyelmemet, hol az önként bőven tenyésző urzella (lichen rocel.a), mely épen ez időtájban lett az európai piacokon keresett árucikk, alkalmas keresetmódul kínálkozott. Számra hatvanat meghaladó szolgálaimmal tehát a S. Márta fok északi oldalán mélyen keletnek lenyúló Lucira öböl partján telepedtem meg, az urzella-szedést megkezdendő. De bár itten köből épült házat és egyéb állandó telepet állítottam föl, állandónl mindazáltal itt nem lakozom, csak időnként többször hónapok mulva térek be ide kevés időre, mert az urzella-szedés s a vele járó vadászálet, cseledeimmel együtt, egyik helyről a másikra kényszerit szüntelen vándorolnom. Körülbelül egy év előtt messze a tartomány bensejében, az urzellán kívül még gazdagon tenyésző s góma kopált szívárgó erdőségeket is fedezvén fel, magam is e tartomány belsejébe húzódtam, s így lön alkalmam azt megvizsgálni s leírni.“

E tartomány, bár Munda-evámbo, Lungo és Kapota három különböző nevezettel, minden természeti vagy politikai felosztás nélkül, egy szakadatlanul elterülő tartományt képez. Fekszik pedig a déli szél. 13 és 15° s a keleti hossz. 12—15° fokai közt. Északon a Kuparol és Hetala folyamok, keletről Guillengues, Entata és Ohila tartományok, délre a Guenine vagy Zsiraul folyam, mely a mossamedesi gyarmattól elválasztja, nyugatra az atlanti tenger határozzák. Területe legalább 1200 geogr. □ mf., melynek általában vulcanicus alkotásu földszíne s a tengerpartok hosszában 7—8 geogr. mfnyi távolságra befelé bazalt, gneisz, granit, mész és homok-kő s láva és egyéb eruptiv massákból álló kopár hegyek emelkednek 1200—1500 lábnyi magas gula alakú csúcsaikkal, minden irányban áthatogatva többnyire igen mélyen fekvő s mind nyugatra húzódó patakok ágyaitól. Három egymástól távol álló hegységek emelkednek mindenek fölött a tartomány különböző részein, melyek nagy tömegű területeikkel a tartománynak nevet és hegyes jellemet adnak: északon a Munda-evámbo, 2500 lábnyi emelkedéssel a tenger színe fölött s mintegy 20 mfnyi távolságra attól, sűrűn fedve magasztos erdők-től, hol a vizerektől frissített föld alkalmas a mivélésre; ettől délre a Lungó, kisebb területtel, de szintén sok vízzel; délkeletre a Kapota, mely nem elszigetelten áll, mint a másik kettő, hanem az ohilai magas tartományt képező Sela hegylánczczal áll kapcsolatban.

Számtalan kisebb nagyobb folyam húzódik keresztül-kasul a tartományon, de valóban csak öt érdemli meg a folyó nevet. Ezekben sem egész éven által foly a víz, mely a száraz hónapokban az ágyakat fedő homok alatt szívárog a tengerbe, de az esős időszakban földduzzad és nagy áradásokat okoz, minek következtében e folyók partjai hosszában és kivált torkolataik körül áradványi televényföld alkatu Delták képződnek, örök-zöld, buja és változatos vegetatioval. E dús és változó tenyésztést az egyes folyamok partjain vonzó színekkel festi utazónk.

A tartomány éghajlata igen forró, de a tenger közelében a rendszeren naponkint beállani szokott délnyugoti passat szelek mérséklék. A hol e szelek frissítő hatása már nem érezhető, a nyári (október—april) hónapokban csaknem elviselhetlen a hőség. A kopár fővényre eső égető nap, arról kétszeresen visszaverődve, még az árnyékban is 40—45 Reaum. foknyi forróságot okoz. Kivált a kőves alkatu magaslatoktól környezett völgyekben pokolbeli hőség van. „Rémületes alakban mutatkozik — mond utazóink — ily alkalommal a láthatáron elterült vidék, mely az égető napsugarak által okozott kipárolgás következtében, homályos füst ködbe burkolva, a piramidál alakban 400—600 lábnyira fölnyuló láva és más eruptív szirtek sárga, veres vagy fehérlő színekkel a légtérben rezegve, és különféle bizar alakban, mint rémképek tűnnek fel a szemnek, melyek közt a Munda-evámbo, Lunga és Kapota hegyek tömegei magasan kiálló sötét foltokként jól kiösmérhetők, s biztos útjelül szolgálnak a sivatagban vándorló útnak.“ A hegyhátakon természetesen mérsékeltébb a lég. De különös figyelmet érdemel e tartomány klimatológiájában az évenként bizonyos időszakon, majd csaknem mindig bizonyos napon és órában dühös orkán módra beálló keleti szél, mely, égető kénköves tulajdonságánál fogva, a benszülöttek közt *fer a n d a l a* (tüzes szél) név alatt ismeretes, s a melynek beállása nemcsak a szerves, de még a szervetlen életben is legott érezhető. „Rendszeren — írja utazóink — május 15-ke de elmúlhatlanul 20 káig éjjelutáni 3 óra tájban kezd ezen orkán betörni, mire a légmérséklet égetővé lesz mint egy nagy sütőkemence közelében. Dülében hova tovább növekedve, nap keltével már egészen dülhös orkánná lesz, kavicsal kevert iszonyú porfellegbe burkolva a láthatárt, míg a délutáni naphajlattal mindinkább esillapodva, estefelé egészen szélesendé lesz; de a következő reggeli 3 óra tájban hasonló módra ismét felke-rekedve, a leirt módon dülhög, rendszeren három egymásra következő napon által, míg egészen megszünve, az egész éven által többé nem tapasztalható. Fuvásában rövid időközökben új meg új rohamokban tör elő, oly erővel, hogy a legerősebb állatot is képes leverni lábáról, óriási fákat csavar ki tövestől a földből. Különösen ártalmas egészségi tekintetben; általános testi lankadság, kemény főfájás s émélygés állanak be azonnal a testen; a bőr a fehéreknél zöldsárgára, a feketéknél hamvasfakó színűre változik, sok repedéssel, míg a szemekben véres foltok mutatkoznak. A házi állatok elrejtözve igyekeznek kikerülni a kínzó elemet. A növényi élet, a széltől illetve, azonnal elhal, a levelek fonyadtan hullanak alá, a tavakból a vizet, mintegy varázslattól illetve, tűnnek el, a nagy párolgás következtében. A leget betöltő finom fővény a leggondosabban elzárt ládába is behatván a bennök rejlő tárgyakba vegyül, s még a ládák deszkái is megrepedeznek stb.“

Az esőzés gyér a tengerpart hosszában, annál bővebb a tartomány bensejében. A növényzet, az uralkodó forróság daczára is,

gazdag; bár a szép gyümölcsök többnyire mérgesek. A fauna fölötté változatos, leggazdagabb az áfrikai tartományok közt. Bámulatra méltó bőségben tenyészik ott az oroszlán, s dühös vérengzők. Lődözéssel sem üzhetni el; legbátrabb vadász szolgálai közül tizenhat lett az oroszlánok ellen folytatott viadal áldozata, s útazónk maga is többször veszélyben forgott stb.

Azokban a növényzet és fauna bővebb ismertetését mellőzve, legyen elég végül megemlítnünk, hogy a tartomány lakosai közt három különböző nevű és szokású népet különböztet meg értekező, s dícséri e néptörzsek jó szelid jellemét. E néptörzsek leírása hosszabb levén, hogysem e tárczacikkben közölhetnők, az Értesítőre utasítjuk olvasóinkat, a hol Magyar László értekezése megjelent.

Ugyanez ülésben Horváth Cziril r. tag Schelling philosophiája első időszakát ismerteté.

— Oktober 27-én. Mathem. és természettudományi osztály ülése.

Sztoczek József r. tag MARTIN LAJOS lev. tagtól, a körmőczi reáliskola tanárától ily című értekezést olvassa fel: A legjobb miveletű szelelő szárnya. „A szelelő szárnyak jelenleg használt elmélete rossz alapon nyugszik“ e szókkal kezdődik az értekezés. Mutatja az idézet, hogy értekező új, biztosabb alapra igyekszik fektetni az elméletet. Részünkörül nem érezzük magunkat képeseknek, ítéletet mondani e szorosan matematikai előadásról, de az a körülmény, hogy Sztoczek olvasá fel ajánló bevezetéssel, bizonyára nagy nyomatékkal bír.

Nagy figyelmet ébresztett továbbá a szakférfiak körében PETKÓ JOZSEF lev. tag és selmeczi tanár jelentése, a Mátra alján fekvő „Isten ajándéka“ nevű bányában általa talált enargitról. Oly ásvány, melyet eddig biztossággal csak egy helyről, s csak 1850 óta, Breithaupt meghatározása és közlése folytán, ismertek. — Eddigi egyetlen lelhelye: déli Amerika, Morococho helység Peruban. A parádit enargit, ugymond Petkó ur, annyira egyenlő minden lényeges tulajdonságban az amerikaival, hogy a kettőnek egyfajúságában kétkedni nem lehet. — A kristályocskák mindeniknél igen aprók, a parádinál legfeljebb egy vonalnyi hosszak és félvonalnyi vastagok. Alakjuk: álló rhombos oszlop, véglappal és nagy átlós lappal, mind háromféle lap közel ugyanazon kiterjedésű levén. Igen ritkán és csak alárendelt kiterjedésben látható a kis átlós lap is. Az oszlop tompa éle a parádinál 98 kornyí, a peruinál Breithaupt 98° 11' nyínak jegyzi. Iker kristályokat is találhatni, melyek a staurolith ikereihez hasonlítanak. A véglap tökéletesen sima, de az oszloplapok, valamint a nagy átlós lap is csaknem mindig nagy mértékben hosszában rovatékosak, ugyannyira, hogy néha a tompa élt képző két oszloplap a nagy átlóssal egyetemben csak egyetlen görbitett rovatékos kuphoz hasonlítanak. Oly kristályokon azonban, mikén a nagy átlóslap alárendeltebb kiterjedésű, az oszloplapok is legalább az éles és mel-

lékén simák. Sima nagy átlóslap egy sincs, de igen kis átlós lap. Breithaupt is rovatékosaknak írja le a függényes lapokat. Némely kristály-csoportnak valamennyi kristálya sárgás barna, igen vékony, kissé érdes hártától borítottatik, s annak következtében fénytelen. A parádi enargit hasadása háromféle: 1, egyközű az öszloplapokkal, tökéletes; 2, egyközű a nagy átlóslal, alig észrevehető; 3, egyközű a kis átlóslal, alig észrevehető. Hihető, hogy van még másféle hasadás is, mit értekező a picziny kristályokon észre nem vett, mert Breithaupt a kis átlós hasadást is tisztának mondja, azon kívül pedig még a véglappal egyközű tisztátlan és a törzs pyramis lapokkal egyközű, csak jelzett hasadást is említ. Az első két hasadás a két enargiton, a parádin és a peruin, tökéletesen egyező. A parádi enargit törése egyenetlen. Fénye fémese de bár élénk, nem egészen tökéletes. A sima véglapon feltűnően közeledik a gyémánt fényéhez. Breithaupt is mondja, hogy a véglap nem oly sötét, mint a többi. Színe vasfekete, ugyanolyan porának színe is. Szívósságára nézve rideg és igen könnyen szétmorzsolható. Keménysége Mohs fokozata szerint 3—3½. Breithaupt szerint is 3, az ő fokozata szerint 4. Fajsúlya 4'475, Breithaupt szerint 4'430 és 4'445 közt. A parádi enargit tehát jóval tömöttebb az amerikaiánál. A fennőtt kristályokon kívül a parádi enargit az érközetben még be is van hintve, vagy abban kis ereket és fészkeket képez. E halmazok szövete szemcsés s törésökön mindenütt tisztán látni hasadási lapokat. Az anyaközet üreges, lyukacsos, ritkán tömött kovárcz, mely újabbkori felette elmállott diorit porphyran több lábnyi vastag eret képez, s üregeiben igen gyakran kőolajat rejt, úgy, hogy nem igen törhetni belőle nagyobb darabot a nélkül, hogy az olaj itt vagy amott ki ne szívárogná, s a munkások azt állítják, hogy egy nagyobb üregből két itcze olajat nyertek. — Az amerikai enargit egymaga képez egyenetlen vastagságu néhol igen vékony, de néhol három ölet is megütő eret kristályos mészkőben. E vaskos tömeg szövete nagy szemcsés, s csak ritkán fordulnak elő benne kis üregek kristályocskákkal megrakva. A parádi enargitot a kőolajon és kovárczon kívül még chalkopyrit is kíséri, részint aprócska kristályokban, részint finom szemcsés kis halmazokban és behintve, valószínűleg az előbbivel keverve pyrit is, melynek kristályait azonban az enargit töszomszédságában nem vette észre értekező. Az amerikai kísérői: tennantit, chalkopyrit és pyrit. Az első a leggyakoribb.

Az amerikai enargitot Plattner, a parádit, értekező kérése folytán, Bittvanszky Ede, k. próbász és vegyész a selmeczi hutánál, vegybontották. Értekező egybeállítja mindkét vegybontás eredményét. Itt legyen elég annyit kiemelniük, hogy a két enargit közti vegykülönbség legfeltűnőbb az antimon-tartalomban, mely a parádi enargitban több, mint háromszorta nagyobb s ennek folytán az arsen-tartalom kisebb. Ezenkívül a vas a parádi enargitban alig észrevehető, míg az amerikaiban meghalad félszázalékot. Zink csak az amerikai-

ban találtatott. A nagyobb antimon-tartalom megfejtí a parádi enargit fenérintett nagyobb fajsúlyát.

Említi továbbá értekező, hogy a parádi Katalin-bányában is fordul elő, és pedig nagy mennyiségben bizonyos fém, melyet ott szürke éreznek neveznek. Értekező ebben kicsiny, de tiszta hasadási lapokat vett észre, melyek merőben enargitra emlékeztetnek. „Ha ezen ércz, mond végül Petkó ur, legalább nagyobb részt csakugyan enargitnak bizonyulna, akkor Parád az enargit mennyiségére nézve is vetélkedhetnék az amerikai lakhelylyel; s csak azt a szerencsét kívánom a nemrég alakult mátrai bányaegyesületnek, hogy annyi rezet készíthessen évenként enargitjából, a mennyit készített a magáéból egy év alatt az illető amerikai társulat, t. i. körülbelül 90,000 tallér értékűt!”

Az akadémia, Kubinyi Ferencz tiszt. tag indítványára, e nagyérdékű értekezés soron kívüli, előleges kinyomatását elhatározta.

— November 3-kán a philos. törv. és történettud. oszt. ülése.

SZINOVÁCS GYÖRGY lev. tag foglalá el akadémiai székét.

Sokkal ismertebb név jogtudományi irodalmunk terén, hogysem szükség volna őt bemutatnunk. Székfoglaló előadása is igazolá, hogy a törvénykezés gyakorlati terén működő férfi szaktudománya világirodalmában is járatos. A váltótörvényszék eléadó birájában oly alapos készültségű s önálló szaktudóst tanultunk ismerni mai értekezéséből is, ki a különböző törvényhozások positiv intézkedéseire s a jogtudósok elméleteire egyaránt kiterjeszti tanulmányait, nem egyszerűen utánmondva, nem pusztán általúlítetve azokat irodalmunkba, — a mi már magában is érdem lenne — hanem éles észszel, erős itélettel, alaposan bírálva egyszersmind.

A váltó eredete, czélja és jogi természete volt tárgya e székfoglaló értekezésnek. Fénypontját képezé különösen a váltó jogi természetéről eddig fenálló elméletek bírálata. Elvetvén értekező a német tudósok e tárgyban felállított nézeteit, a váltó jogi természete meghatározása végett visszatekintett annak eredetére és társadalmi czéljára, s ez alapon önálló elmélettel áll elő.

Az Értesítő illető részének közelebb megjelent fizete egész terjedelmében hozta ez értekezést. Hadd álljon itt ösmertetésül, a bevezetésből és befejezésből némi mutatvány.

A bevezetés, mely a váltótörvény honunkba átültetésének történetét vázolja, a következő sorokkal végződik:

„Az 1840: XV. t. cz. hazai jogtörténelmünkben valóságos korszakot képez. E törvény a bírósági kiváltság középkori intézvényét gyökerében megingatván, a jogegyenlőség elvének fényes diadalt szerzett, s midőn a gyors igazságszolgáltatás gúnyjára divatozott ugynevezett jogorvoslatokat köréből kizará, rendszeres eljárási formák szabatosága által 20 év előtti törvénykezési viszonyaink közepett. példányát állítá elő az okszerű biráskodásnak.“

„De a tudomány azóta nagy léptekkel haladott előre, — a magyar váltótörvény, mely az 1831-ben az osztrák tartományok számára készült váltótörvényjavaslatból merítettett, s annak sok helyen szószerinti mása, tökélyben meghaladja ugyan a régi osztrák váltótörvényt 1763-ból, de viszont több tekintetben hátrább áll az 1847-iki lipcsei értekezletben tisztultabb nézetek nyomán indítványozott s egész Németország által, csekély módosításokkal, elfogadott váltó-rendszabálynál.“

„A váltótörvény ügy, mint például a tengerészeti, azon törvények sorába tartozik, melyek oly mértékben üdvösebbek, a mint hatályuk több határos államra kiterjed. Valamint a világ-kereskedelem, lényegében, ugyanazon gyakorlati szabályok mellett üzetik: úgy az egymással kölcsönös kereskedői viszonyban álló nemzetek közös érdekében fekszik, hogy váltótörvényeik lehetőleg egységes elveken alapuljanak.“

„A váltó kellékei, anyagi jogkövetkezmenyei kell hogy az egymással kereskedelmileg érintkező nemzeteknél ugyanazok legyenek. Ezt követeli az üzlet biztossága, miután föl nem tehető, de nem is kívánható, hogy a kereskedők mindazon országok külön váltótörvényeit ösmerjék, melyekben kereskedést üznek, s ha az országok törvényein végig nézünk, azt tapasztaljuk, hogy a váltótörvény közösségének szükségét a rokon szellemű népek tényleg elismerték. Így a francia kereskedelmi törvényt magáévá tette Spanyolország, Portugallia, Olaszország legnagyobb része, Görögország, Hollandia, Belgium, Helvétország egyrésze, — azonkívül a francia, spanyol, hollandi és portugalli gyarmatok. Az angol váltótörvény Angliában, Skóciában és Irlandban valamint Amerikában 200 millió népesség fölött uralkodik. A német köz váltó-rendszabály hatálya kiterjed egész Németországra, az osztrák német tartományokra, valamint részben Svédországra és Finlandra.“

„Hazánk jövő törvényhozása is hivatva érzeni magát a magyar váltótörvényt némely részbeni elszigeteltségéből kiemelve, a külföldnek ez iránybani újabb fejleményei tekintetbe vételével átídomítani, s ezáltal a nagy nemzetcsoportok egyikéhez vagy másikához törvényhozásilag közeledni, a váltótörvényt a haladás lehető legmagasb színvonalára emelni. Ebbeli munkálata annál tökéletesb lesz, minél inkább megfelelend a váltótörvény a váltóüzlet valódi céljának, minél több biztosítékot nyújtand a hitelnek, s minél kevesebb részt enged rosz hiszemű visszaéléseknek.“

„Általános majdnem a nézet, hogy a váltótörvény csak egyik tengelye azon intézményeknek, mely a kereskedelem és hitel szilárdítására szükséges, a másikat a nemzetibank képezi, mert a forgalom kettős biztosítékot igényel: először, hogy a váltóadós a fizetést a lehető leggyorsabb végrehajtás veszélye alatt teljesítse, és másodszor, hogy a készpénzben megfogyatkozott adós a hitelintézetnél a szükséges fedezetet könnyen megszerezhesse.“

„De habár hazánk az óhajtott hitelintézetnek eddigelé még nem örvend: váltótörvényünk üdvös hatását, általán véve, még sem tagadhatni, és az ellene itt ott hallatszók panaszok azon mértékben foghatnak elmúlni, a mint váltótörvényünk a váltóüzlet természetének jobban megfelelő, mert én részemről azt állítom, hogy a váltótörvény kérlelhetlen szigorúsága csak úgy van észszerűleg igazolva, ha az a váltó eredeti jótékony céljának határaiba szoríttatik, ha a bírói eljárás tisztán a váltó-intézet rendeltetésének szolgál és a polgárjogi elvek terére nem vonatik.“

Ezen bevezetés után előadja értekező a váltó eredetét, történelmét, kifejti célját, előadja különböző jogtudósok nézeteit annak jogi természetéről, s alaposan bírálván mind e nézeteket, megmutatja, hogy „mindennemű váltónyilatkozatok vég gyökérszálaikkal a római jog elveiben és értelmezéseiben feneklenek.“ Értekező szerint a váltó, benső jogi lényegében, „garantírozott fizetési utalvány.“ „Ez értelmezésben benne fekszik, úgymond, a *genus proximum*, mint „mandatum,“ utalvány és a *differentia ultima*, mely a kibocsátó és forgatók, mindannyi utalványozók „kezesége,“ a mi által a váltó a közönséges utalványtól különbözik.“ E szempontból kiindulva, nem tartja értekező helyesnek a magyar váltótörvény I. r. 1. §-ában a váltóról adott értelmezést. Miután ez állítását igazolja, megjegyzi, hogy a váltóról csak sajátlagos helyes fogalom-határozást. „A váltó — e szerint — oly okmány, melylyel annak kibocsátója (az intéző) általános kezesége mellett, az intézettet utasítja, hogy bizonyos pénzösszeget, egy harmadik személynek (intéztvényes) vagy jogutódának bizonyos helyen és időben fizessen le.“ Adatokkal mutatja meg értekező, hogy ez értelmezésnek megfelel a váltónak régi időtől fogva mostanig fentartott formája is.

„Én — úgymond értekező — én a váltóban nem látok csupán értelem nélküli üres formát, hanem világos anyagi szerződvényt, melyet mintegy *juridicus háromszegben* három főszemély jogviszonya képez: az intéztvényes követel, az intéztvényezett tartozik, a kibocsátó kezeskedik. Hogy ezen kombinált szerződvény ki van fejezve egy a legszükségesebb szavakra szorítókozó levélben, melyben a kibocsátó az intéztvényezett valamely fizetési cselekvényre, bizonyos harmadik javára, szólítja fel, mely levélben ép úgy, mint más közönséges levélben is, ki van téve a kelet napja és azon személynek neve, a kihez intéztetik, — ez a szerződvény lényegének nemcsak nem árt, sőt inkább azon-szabatoságra mutat, mely kerülve a szószaporitást, csupán a lekötendő cselekvényt írja körül. Ily szűs praecisiót a kereskedő hitel igényel, mely az adott ígéretnek abstract szószzerinti teljesítését követeli.“

„A *mandatum* és *fideiussio*, — mond végül Szinovác ur, — mely a váltóban fekszik, ép oly önálló jogcímek, mint például a csere, adásvevés stb. s azért oly lekötélkezés, mely valamely pénz-

összegnek bizonyos időbeni átadását, lefizetését tárgyazza, oly cselekvény, mely anyagi és nem csupán formalis szerződésbeli jogokat alapít.“

„Ezeknél fogva úgy vagyok meggyőződve, hogy a váltóban egy combinált anyagi szerződvény van kifejezve, melyek alapvonásai a római jogban gyökereznek elannyira, hogy még a viszkeresetben is, melyet a váltótulajdonos a kibocsátó és forgatók, mint megannyi fideiussores és mandantes ellen indít, a quasi institutoria actiora rá lehet ismerni.“

„A forma, melybe a váltókötelezés öltöztetik, minthogy csupán azon elkerülhetlen szavakból áll, melyek nélkül a váltólevélnek grammatikai értelme sem volna, e forma, mondom, híven képviseli a váltószerződés lényegét; de a forma csak hüvelyke az anyagi lekötelezés jogczimének, s ezt közönségesen érthetővé teszi; miért is a váltó lényegét annak alakjával definiálni akarni, tévedés volna, annál is inkább, minthogy ez alak csak kifolyása a tacito consensu megállapított fizetési kötelezettségnek.“

— November 10-kén, nyelv- és széptudományi osztály ülése.

Gyulai Pál lev. tag olvasá fel SZILÁDI ÁRON lev. tag székfoglaló értekezését; czime az értekezésnek: „Nyelvészetünk célja és eszközei.“

A rövid értekezés sok eszmét megpendít, a nélkül, hogy teljesen ki akarná fejteni, s ez okból csak annak lehet teljes fogalma értekező szándokairól, a ki egész előadását gondolkodva végig olvassa. Egyszeri hallás után úgy vettük észre, hogy főleg a hasonlító nyelvészet tulságai ellen ajánl orvosságot, azt mutogatván, hogy bár a rokon nyelvek hasonlítása szintén bir jogosultsággal, nem czél gyanánt kell azt üznünk, hanem eszközül használnunk. A nyelvmivelés, fejtés, értelmezés főbb eszközeinek önmagából a nyelvből kell készülniök. „A ki ezt elismeri, mond értekező, bizonyosan több figyelemmel s becsüléssel fog viseltetni azon majdnem általánosan csekély becsüeknek s tudományhoz illetleneknek tartott nagyon egyszerű, de nyelvünk legbelsejében gyökérező s onnan elvont szabályok és czélszerű eszközökül használható tények iránt, melyekről a szokott methodus nygan még eddig semmitsem tud, itt azonban minden mesterkelt fejtegetések, kibonyolítások s más nemű rendszerezések kizárásával egyedül czélhoz vezetök.“ Ilyennek tartja értekező a nyelvünkben meglehetős fejlettségi fokra jutott hangrendi párhuzamot. Hogy a magyar nyelv ez egyszerű nyelvbövitési eszközzel oly gyakran élt és segített magán fejlődése közben, a mennyiszor — gyaníthatólag — egyetlen nyelv sem: bizonyítják, mond értekező, azon példák, melyek megfelelő részeinek összetartozását a belső vagy értelmi összefüggést még inkább megerősítik. A hangrendi párhuzam mily szerepet játszik nyelvünkben: mutatják helyneveink is. (Árdóbánya, Erdőbénye stb). Azonban bármi alkalmas eszköz nyelvészkedésünkben

a hangrendi párhuzam, mely oly vakmerő értekező, hogy vele a nyelvtörzsek közti választófalak lerontásához fogjon, vagy épen flexionak tartsa azt. — Ime egy része az értekezésnek. Mutatja ez idézet is, mint óvakodik értekező egyik vagy másik módszer mögé magát elsánczolni, egyaránt tiltakozván mindeniknek egyeduralma és tülzásai ellen.

De lássuk hosszasabb mutatványul, a mit értekező egyik szóban forgó nyelvészeti kérdésről, az igeidők használatáról mond.

„Készséggel ismerem el — írja Sziládi ur — saját nyelvünk rovására is azon szabad fejlődést az igeszókra nézve, melynek előnyeiben az ozmanli most az összes altajiság fölött részesül; s tekintve azon viszonyt, mely van egyfelől a török és arab, másfelől a magyar és latin vagy német nyelv közt, — sajnálkozás támad bennem azon túlengedékenységgel, melylyel nyelvünkben a mondatok kormányának kifaragását, azaz az igeidők megalkotását s használatát, régebbi irályunkban idegen minták után nagyoltuk. E sajnálkozás azonban korántsem arra ösztönöz, hogy most meg már törökössé tegyem az igeidők latinos vagy németes használatát; nem is arra, hogy a legtökéletesebb minták után elvont theoriát oltsam be az azt csak hiréből ismerő s vérévé aligha is változtató nyelvbe. Akár a régiség — de nem ősiség — föllevenítéséhez folyamodnám, akár a törökösséghez hajolnék, akár az elvont s kifogás alá nem eshető theoria meghonosítását tartanám szem előtt, egyetlen eszköz állna rendelkezésemre t. i. az összetett időalakok; miután az egyszerűek közbeszéd- vagy irodalmi úton teljes használatban vannak. Ugyde e teljes használat helyes-e egyszersmind? Így hangzik a nagy vitában forgó kérdés.“

„Részemről nem tudom fölfedezni, sőt még képzelni sem az út, melyen az összetett időalakok élőnyelvünkben kivándorolhattak. Nyelvemlékeink, melyek azokat épen fentartották az írás és olvasás nagyobb elterjedése mellett is, — az ellenkezőt eredményezték volna. A körülmények s viszonyok tekintetbe vételével tehát sem író, sem növelő hatást nem tulajdoníthatunk nekik. A mi meg—eltekintve ezen semmisnek vehető hatástól — nyelvünk természetét illeti: ennek nem fölvelt tulajdona, hanem eredeti jellemvonása az egyszerűség; s így az szintén nem képzelhető, hogy — ha mindjárt csupán ez egy esetben is — összetételekből bontakozott s vergődött volna egyszerűsége. Azért azt állítom, hogy összetett időalakjainkat összetételekben nem gyönyörködő nyelvünk önként semmi esetre sem teremtetten; még megengedhető esetben is talán csak azon egy párt, melynek szükségét érezve, természetével egyezőbb módon nem tudott magán segíteni, s mely annál fogva lényegessé is vált háztartásában. És valamint a tagadó igeszó az igeajlitásban nem haladt egy úton az afrikai nyelvekkel és saját rokonaival, míg a határozott s határozatlan alak és tárgyi ragozás megteremtését ez utóbbiak némelyikével

egyező módon eszközölte: ép oly különösen, de nem képzelhetlenül, vezérelte őt ösztöne, vagy alkotó szelleme az időpontok megjelölésében is. Élő nyelvünk tanuskodása szerint ugyanis igehatározóinak egyszerű, de a legfinomabb árnyalatok kifejezésére is alkalmas használatában nyugodott meg. Nem feledem, hogy az igehatározókat a világ valamennyi nyelve használja: de állithatni vélem, hogy nyelvünk az időpontok szabatosabb megjelölésekor különösen ezekre s általában az igeidőkre s nem összetett időalakokra helyezi a fősúlyt. Végzett, végzetlen s rég múlt általa s szerinte ezek segélyével eléggé meg van különböztetve, mint szintén közelebbi s távolabbi jövő is. Ha a jelen időt tekintem, melyet a törökkel egyetértve jövőnek, vagy a jövőben jelennek is használ s megfigyelem az élő népi beszédet, mely csupán ezzel s igehatározóival s ezek helyett használt képleties kifejezéseivel tud a végetlen jövőről szólni a nélkül, hogy egyetlen fogok vagy andok endek-féle alakot mondana: nem talállok nyelvem ellen méltó vádat, mintha ős kincsét elvesztegetvén koldusbotra jutott volna, mert éppen azon — a nyelvek nagy része által követett út mellözése s erejének, hitem szerint már eredetileg, más irányba fordultával teremtett s teremt folyvást oly szólásmódokat és kifejezéseket, melyek, ha egyszer ama kényelmes kategóriákba helyezkedik — soha létre nem jöhetnek. Romlást és veszedelmet látok azért nyelvünkre nézve abban, ha a nyelvek nagy tömege által kifejett tiszteletreméltó rendszerét az igeidők használatának, nyelvünk vonakodása ellenére, akár az idegen nyelvekből teendő fordítások kényelmesb eszközölhetése végett, akár más szempontból átvennénk; meglazulna ezáltal nyelvünk mondatbeli tömörsége, elhalna hangzatosága, cserébe a szerzett kényelemért föl lenne áldozva a nyelv e téreni nemes küzdelmének még figyelemre nem méltatott eddigi sikere, szükségtelennek bélyegezve a további, fényes eredménynyel biztató erőfeszítés.“

„Ezeket pedig éppen nem a rendszertelenség bálványozása mondatja velem, hanem azon méltányos volta tudatában is szerény óhajlás: vajha mielőtt a régebben, állítólag közbeszédben is élet és letnek örvendett — szerintem csak az irányban halva született — rendszert, ha mindjárt tökélyesbitve is új életre támasztanók, széttekinténék; s miután az igeidők használatában az önleges nyelvtudat ép oly kevéssé utasíthat, mint az élő köz- s ujjirodalmi nyelv: vizsgálnók meg az élő népi beszédet, mely igaz, hogy más nyelvekből elvonható utasításokat a belőle s általa nem fejlett rendszer alkalmazására nem nyújthat: de magában foglalhatja az időben különbség felosztása s megjelölése sajátzerű alkotmányának most még szerteheverő részeit, melyekből fölkeresés s összegyűjtés után saját egyszerű stylusában fog az fölépülhetni. Elismerem, hogy a folytonos ingadozás miatt bizonytalanságban senyved az irodalmi nyelv, szenved a tanügy: de kétlem, hogy nyereségnek lehessen tekintenünk az oly idő előtti s a czélnak előreláthatóan meg nem felelő építkezést, melynek pallérai s

hibítanak olykor a felállított szabályok ellen. S ha mindemellett is ellepi nyelvünket a v a l a , — ki biztosíthat ellene, hogy a tárt kapun egy jövő, talán a legközelebbi nemzedék, mely az általános szépnék s a köztünk mind jobban terjedő idegen nyelvek szabatosságának érzetétől még inkább át lesz hatva, — a l é t i g é n e k árja nyelvekbeli használatát, vérrokonaink példájára szintén tehető hivatkozással, — ha csak a sémi nyelvek aequivalens névmási helyettese képében is, — mint trójai lovat nem fogja bevontatni. Vigyázatra intő jelentések híjával nem vagyunk.“

„Ily nyereségnek vagy ajándéknak elfogadásától, ha szinte testvérkezdek nyujtanák is, mentse meg nyelvünket az ovatosság szelleme; a rokonainkat irányunkban ily gyámi eljárásra jogosító teljesb korúsítástól pedig az erő s életképesség nem remegő öntudata. Ily nyeresemények s ajándokoktól félek a nyelvészetünkben beállható török epochában.“

Ezzel oda érkezett értekező, a hol értekezése fonalát megérintve, azon tovább fűzi észrevételeit. Tiltakozik a török-magyar nyelv hasonlítás lehető túlkapásai ellen, habár más részről siet megjegyezni, hogy a rendelkezés alatti törökség anyagi és alaki minősége is kezeskedik arról, hogy nyelvünk alakulásának, fejlődésének egyes mozzanatai (melyek megfigyelése hasonlítás nélkül is sikerülhet a vizsgálónak), ugy a ragozás s hajlítás, mint a szóképzés terén, jövőben épen azon még most jó részt ismeretlen kincsekkel leendő összehasonlítás által szóval is kifejezhetőbb magyarázatot s világosító példákra s analógiákra fektetett értelmezést fognak nyerni, s addig figyelemre nem méltatott s talán nem is észlelhetett jelenségek fognak felmerülni a megalapított rokonság kölcsönös biztosítására s az egyetemes nyelvtudomány előbbre vitelére.

Még egy előadást hallottunk ez alkalommal, melyet jobb szeretünk volna akademiánkban nem hallani. Értekező maga megjegyzé, hogy harmincz s néhány évvel ezelőtt hüvelyezett álmokat fűz tovább. Kár annyira visszamenni, azóta mind nyelvészetünk, mind östörténeteink nyomozása haladt annyira, hogy az oly nyelvészkedést s történelmi nyomozást. minő az, hogy az elysium = ülés, a bessenyők ös szállása, mare aegeum = lófejű tenger; azori szigetek = mazoni, vagy magyar szigetek; iberek = sziberiaiak = magyarok; keltiberek = keleti magyarok stb. nem az akadémia Értesítőjébe, hanem az Űstökösbe. valóknak tartjuk.

— November 17-kén, a philos., törv. és történet-tudományi osztályok ülésében, HENSZLMANN IMRE lev. tag tett jelentést az archaeologiai bizottság székesfejérvári ásatásáról. A munka sept. 15-kén kezdetett s nov. 12-kén fejeztetett be.

Értekező bővebb közlése az archaeologiai közleményekben fog megjelenni.

Az előleges értesítés így hangzik:

„Kíásattam két hónap alatt 1118 frt költségen az épület azon

részét, mely a mai fazekas-utczában terjed el, s mely az egésznek még harmadát sem teszi, más kétharmada, vagyis inkább több mint kétharmada, a püspöki lak udvarán fekvén, hol az ásatási engedelem ez idő szerint megtagadtattott.

„A fazekas-utczán találtam a templomnak majdnem egész hosszát ugyan: de szélességét illetőleg csak a déli hajónak mintegy felét, és a középhajónak parányi részét, az előbbinek teljes feltakarását gátolván részint egy, épen a mellékhajón keresztüli vezető modern vízcsatorna, részint pedig az utczának szűk volta, mert ha itt tovább ásatok, a közlekedést meg kellett vala szüntetnem.

„Miként az akadémiában július havában tartott előadásomban sejtőleg megjegyeztem, találtam négy, különböző időben, egymásután ugyanazon a helyen épített egyházat.

„Az első volt sz. Istvánnak a XI-ik század legelején épített, tehát ő keresztýén stýlú — basilikája.

„A második új román stýlú templom, melyet igen valószínűleg, III-dik Béla építtetett, a XII-dik század utolsó negyedében.

„A harmadik Robert Károlynak 1327-ben megkezdett csúcsíves egyháza.

„A negyediket Mátyás építtette a XV-ik század utolsó negyedében, szintén csúcsíves, de már elkorcsosodott stýlben. Ezen templomot királyunk, kora halála miatt, nem fejeztethette be, sőt mint Bonfinból s Caberoból tudjuk, még saját mausoleumát sem sikerült elvégeztethetnie.

„Sz. István basilikájából feltaláltam apsisának és ezen apsis mellett délfele álló kisebb toronynak alapját. Ugy hiszem tehát, hogy vagy a basilika négy sarkán ép úgy volt négy torony, mint van négy tornya a pécsi egyháznak és a zalaegerszegi romnak, vagy csak egy torony állott az apsis oldalain. Ezen apsisnak kiegészített fentőjéből kiszámítván a középhajó szélességét, ezt 60 régi római lábra vettnek ismertem, épen annyira, a mennyire azt meghatároztam említett akadémiai előadásomban, mely a vasárnapi ujság júliusi számaiban (lásd a 355. lapot) jelent meg. Találtam továbbá a basilika kereszthajójának délkeleti részét, és részint márvány, részint közönséges kőpadlatát, és hol a későbbi kőpadlat az eredetit egészen elnyomta is, még ott is felismerhettem az utóbbinak ezementes aljára úgy, hogy e padlat fekvését és magasságát a kiásott épület majdnem egész hosszában követhettem. E hosszát matematikai biztossággal nem sikerült meghatároznom; mert az ásatás utolsó előtti hetében oly jelekre találtam, melyek velem sejtetik, hogy a basilika a későbbi templomokon túl terjedett a város főterére, hova ezúttal a vizsgáldást nem folytathattam.

„Az időben második épületben elhagyták az oszloprendszert. felkarolván a dívatos pilléreket (Pfeiler), melyeknek két sora által a templom három hajóját elválaszták egymástól. Hét ily pillér állott a templom mindegyik oldalán. a déli sornak megtaláltam négyét, még

pedig nem csak alapzatban, hanem párkányzatos lábaikkal együtt, tehát a pillérnek már a padlat fölötti, vagyis a templomban álló alsó részét is, így mutatkozott nyugotról olvasva az első, az ötödik, hatodik és hetedik pillér, a másodikat elhordták alapzatáig, alkalmasint akkor, mikor a püspök lakházát építék, a harmadiknak és negyediknek nyoma is eltűnt, helyet csinálván a jelenleg ottálló artesi kút reservoirjának. A pilléreken kívül találtam e templomnak nyugoti oldalán hármastornyának déli alapzatát, két-két alacsonyabb torony megfelelően két-két mellékhajónak, és egy magasabb szélesebb középhajónak. Az idomzás itt nem tökéletesen biztos ugyan, mert a középtorony majdnem egészen a püspöki lak alatt fekszik, de a déli mellék toronynak alapzata félre nem ismerhető lévén, a középtorony néhai jelenlétére is nagy valószínűséggel következtethetni. A padlat a második templomban nem változott, azaz sz. István táblái megtartottak. Az ötödik pillér idomából következtetni lehet, hogy a basilikának kereszthajója egész e pillérig terjedt. A hatodik pillérhez a mellékhajóban oltár csatoltatott, melynek nem csak alapzata, hanem három lépcsője is megvan. E templom kereszthajója keletfelé majdnem ott kezdődik, hol a basilikáé végződött, s azért apsisának is annyival kellett keletfelé mozdulnia, mennyivel a kereszthajó oda elterjedt, s így az eredeti apsis félkörén túl, más új apsisal bírt Béla temploma.

„Tudjuk Thuróczi chronikájából, hogy Robert Károly a templomot 1318. és 1327-ben megújította „incept rex tegere plumbeis tegumentis, vel cum gloriosa testudine decorare, insuper etiam firmisimis columnis stabilire.“ Az ásatás kimutatta, hogy Thuróczinak egészben igaza van, csak hogy az esztendőit eltéveszti; mert Robert a pilléreket 1318-ban nem erősíthette, hanem csak 1327-ben, t. i. a második égés után. A pillérek ezen erősítésére ráakadtam, midőn Thuróczi adatának igazságát sejtven, nemcsak a vakolatot leverettem, hanem ama köveket is levésettem, melyekkel Róbert a második templom pilléreit úgy körülövezette, hogy az eredeti pillérnek nyoma még a legerősebb szem előtt is tökéletesen eltűnt. Róbert volt az első, ki a templomot beholtzotta, mert az előtte készült oszlop és pillér nem bírt elég erővel a holt hordozására. Róbert új padlatot rakatott 13. -el magasabban a réginél, e padlat táblái almási vörösmárvány táblák. A padozás már 1318-ban történt, mert ezt az 1327-iki év előtti tűzvész, az 1318-ban rakott táblákat némely helyen oly annyira megkárosította, hogy azokat meg kellett fordítani, csiszolt oldalokra tenni, és az új felső oldalt ismét csiszolni: más helyen, hol a táblák egészen meg voltak rongálva, téglapadlat lépett helyükbe. Róbert a templomot nem hosszabította meg kelet felé, mert a második apsis vége mellett közönséges fehérvári kőből rakott alapot találtam, mely mai lakház alapzatának is beillenék; úgy szintén e király megtartá Béla hármastornyos homlokzatát is.

„Ámbár Mátyás idejében történt égésről az írók nem tesznek említést, mégis Róbert márvány padlata tábláinak tökéletes összepedezése tűzvészre mutat. Mátyás ez égés után a templomot egészen újra építeni akarta, a pilléreket erősíté, amaz a templom tengelye felé fordult ragasztékkal, mely több helyütt Róbert templomának megrongált faragott köveiből készült úgy, hogy e faragott köveket csak akkor sikerült látnom, midőn az egész ragasztékot szétbontattam, mi nem kevés munkába került; de több új, másutt nem található idommal jutalmazott. Az új boltozásról Bonfin is szól, de bizonyítják azt számos gerincek és több zárkő is, melyeket ásás közben találtunk, és melyek idomuknál fogva más, mint Mátyás korában, nem készülhettek. Mátyás, Robertnek megrepesztett padlat tábláira új padlatot rakatott sóskúti kőből, e padlat az előbbinél 8—10⁴-kel magasabban fekszik. A király a templom sanctuariumát nem bírta kiépíteni, tornyos homlokzatához még nem is nyult.

„E szerint annak, mit kiásattam, legnagyobb része, a második templomnak és a későbbi román stylnék maradványa, e kettőt a tornyos homlokzat, a négy fenmaradt pillér magva, és a második kereszt hajónak és apsisnak alapzata, az utobbinak csak első kezdő kövei vannak meg, a többi az alapzat legalsóbb rétegeig ki levén szedve.

„A templom siremlékeire nézve úgy vagyok erősen meggyőződve, hogy feltaláltam azon sirhelyet, melyet sz. István saját és családja számára elkülönített, e hely, kivéve a fő oltár előttit, hova rendszeren az alapítók temetkeztek, a legelső, a legjelesebb, hova általában temetkezni lehetett. E helyet találtam igen gondos módon határozva és körülfogva, itt földöztem fel két roppant nagyságu márvány sirtáblát, mindkettejét felírás nélkül ugyan, de egyikök más táblát hordozott, mely czeментtel volt ráragasztva (a czeмент maradványai ma is láthatók), és mely alkalmasint bronzból készülvén, hordta a bevéselt felírást; — ugyan e márvány egyik széle le van koptatva a sok térdeléstől, mondom térdeléstől, mert pár hüvelyknyi távolságra innen a kő felülete sima, mi egészen máskép volna, ha szélének koptatását átjáró lábaktól kellene származtatni, továbbá a temetkezési hely oldalán a padlatnak márvány táblái oly épek, mintha ma készültek volna, jeléül annak, hogy ott sokat nem járhattak. E táblákon és a sir előtt emlék állhatott, és még régebben a Hartwig említette, keveset a padlat fölé emelkedő kő feketett, alkalmasint megtaláltam; a későbbi emlék után maradtott padlatnak tökéletesen épszögü, most is látható sötétebb foltja, és az e folton fekvő czeмент, elvégre a temetkezési hely előtt állott az egyetlen egy felásott oltár, mert másutt oltárt nem találtam.

„Ezen elkülönített helyen kiásattam három csontvázt, az egyik koros nőé volt, a másik kettő fiatal férfiué, mindnyája rendes, bántatlan fekvésű és bezárva legrégeb idomu, lábvége felé nevezetesen keskenyedő fakoporsóba.

„Nem mondhatom határozottan, hogy a női csontváz Gizelláé, a királynéé; mert nem tudom vajjon a középkorban erősebb volt-e a vágy maga által alapított templomban temetkezni, ez esetben a veszprémiben, mint a valódi emberi óhajtás családja körében holta után is nyugodhatni? A második eset felvevésében a csontokra, mint Gizelláéra a királynéira lehetne ismerni, az elsőben mint Gizelláéra sz. István testvéreire, vagy talán sz. István mostoha anyjáiéra.

„De ha határozott nevet nem adhatok is a három talált csontváznak, határozottan állithatom, hogy azok sz. István családjához tartoztak; mert rá ismerhettem ásatás közben a három koporsó legrégebbről, sokkal régebbi idomára, mint a III. Béláé és környezeteé volt; kimondhatom tehát egész biztossággal, hogy e három koporsó későbbben ide nem tétetett; kimondhatom, hogy e temetkezési helynek egész más környéke tanuskodik ama nagy tiszteletről, melyben hajdan a nemzet előtt állott; kimondhatom, hogy e nagy tisztelet az is tanúsítja, hogy a templomnak valószínűleg második alapítója, III. Béla, nevezetes tért hagyott szent Istvánnak és saját családjának temetkezési helye között.

„Ennél biztosabb világot csak akkor nyerhetünk, ha majd szabadságunkban állandóan a főoltár környékét kiásni, és az északi mellék-hajót is vizsgálni, miből aztán ki fog tűnni azon rendszer, melyben az alapítók családjaikkal együtt temetkeztek e templomban; mert, hogy itt már a legrégebbi időben is kivétel történt az egyház szigorú tilalmától, mely, kivéve az alapítóit, a többi hullákat kizárta a templomból, ezt világosabban tanúsítja III. Béla példája, ki nem egyedül nyugodt helyén, azt világosabban tanúsítja a legújabbban és legelőnyben talált három csontváznak példája. Ha ezen kivételt, mely másutt sem példa nélküli, ilyennek elismerjük, mint elismernünk kell, akkor azon viszonyban, mely III. Béla és sz. István családjainak temetkezési helye közt létezik, új erősítést fogjuk találni mind annak, hogy Pauer és Érdey tagtársaink nem csalatkoztak, midőn III. Béla tetemére ráismertek, mindannak, hogy III. Béla volt az, ki a feltalált második, későbbi román stílusú királyi templomot építtette.

„Fehérvár városa a találandó csontvázak iránti rendelkezési jogot magának fentartván, azokat külön-külön leszegzett ládába zárva átadtam pontosan, kimért lehelyüknek jegyzéke, és azon orvosi látmány kíséretében, mely a tetemek nemét és korát meghatározza. A hullák a székesegyház kriptájába fognak eltemettetni.

„Sajnálattal kell megjegyezni, hogy a fehérvári püspök ömlga megtagadta az archaeologiai bizottmánytól az engedelmet ásatását udvarán folytathatni, de midőn igen hihető, hogy e megtagadás csak ideiglenes, bizalommal fordulok a tek. akadémiához, járjon közbe tekintélyének egész súlyával, nehogy ezen megkezdett roppant érdekű munka végeredmény nélkül maradjon, ne maradjon előttünk ismeretlen hajdani szentségünk legérdekesebb, legtanulságosabb ré-

sze, mely, mint azt már most matematikai biztossággal kimondhatni, a püspöki udvaron fekszik, és minden valószínűséggel kevésbé lett pusztítva, mint az utcán talált és hasznos kőbányának tekintett része. Ezen épület nemzeti ereklyéink legelseje, legméltóbbja, legszentebbje lévén, vállalatunk minden kétségen kívül, országos pártolást érdemel, de jelenleg országgyűlésünk nem lévén, úgy hiszem, hogy az akadémiának első feladatai közé tartozik ezen ügyet felkarolni, és minden tehetségevel előmozdítani.

„Legyen szabad befejezésül nyilvános hálámat kifejezni azon buzgó pártolásért, melyben az ásatásokat előmozdíták és könnyítették Fehérvár városának lelkes hatósága, és főképp polgármestere Linczer ur, továbbá Pauer tagtársunk, és végre a fehérvári gymnasium két főnöke és tanítókara. Mindnyájának nagy része lévén az elembe gördített akadályok elhárításában, kedves kötelességemnek ismerem, e férfiaknak köszönetemet kifejezni a tek. Akademia színe előtt.“

E fenebb érintett indítványok elfogadtattak.

— Kapcsolatban a fentebbi tárggyal, itt van helye megemlítenünk, hogy az archaeologiai bizottságnak meghagyatott volt, állítsa össze azon okokat, melyeknél fogva a Székesfehérvárott 1848. dec. 5. és 12-én feltakart királyi sirokban lelt tetemek III. Béla királynak és első hitvese Anna királynénak tulajdonítandók; továbbá, hogy egy — a főváros azon egyházában, melyben azok, mint a nemzeti kegyelet tárgyai őrizendők — falba eresztendő emléktáblába vésendő feliratot készítsen.

Az archaeologiai bizottság e tárgyban tett előterjesztése így hangzik:

„Az első kérdésre nézve Érdy János társunk, ki az 1848-ki fehérvári ásatásokat igazgatta, terjesztette már elő nézeteit a tek. akadémiának azon évi dec. 27. tartott előadásában, mely lényege szerint 1835-ban meg is jelent, s melyben az értekező főleg a tetemek mellett lelt ékszerek műtörténeti méltatására, s azoknak a nevezett két királyi felségre vonatkozására építette állítását; Pauer János mostani székesfehérvári kanonok és szintén bizottmányi társunk pedig még 1849-ben kiadott röpiratában, Érdy okoskodását a feletti vizsgálatáival egészítette ki, mely királynak nem tulajdoníthatni a tiszteletes maradványokat, mik szinte oda vezettek, hogy azok máséi, mint II. vagy III. Béláé s hitveseiké nem lehetnek. A két király közül a belső érvek határozottan III. Béla és neje mellett szólnak. Az archaeologiai bizottmány, a két tag által érvényesített okok összevetése, a kútfők megtekintése, s amazok további méltatása után az első kérdésre a következőket jelenti ki:

„A XIV. XV. és XVI. századokban Fehérvárott eltemetett királyoknak vagy sirjaik helyzetéről, vagy eltemetetésök módjáról, részint alkotukról is elég biztos adataink vannak, miszerint közülök e két sír egyiknek sem tulajdonítható; nem is említvén, hogy 1543.

a királyi sírok a törökök által feldulatván és kiraboltatván, e dulás természetesen csak az I. Károly által átalakított basilikában nagyobb fényvel s gazdagon eltakarított királyi maradványokat illette; s hogy a Károly templomának talapja alatt rejtezett sírok elődeinek, az Árpádoknak korára viendők yissza. Miután pedig Fehérvárott a XIII. században az egy III. László, Imre király négy éves fia temettetett el; a XI. században pedig csak sz. István és Imre, kiknek testei sz. László által felvétetvén, ezóta a főoltáron valának köztiszteletre kitéve: a kérdéses királyi tetemek birtokosait egyedül a XII. század királyai sorában kereshetni; mely századra mutat az ékszerek jelleme is. De a XII. században itt eltemetett királyok közül a silány alkotásu Kálmán ellen szól a felvett tetem magassága, s mert a két tetem, mint a szomszédos helyzet s az ékszerek tökéletes rokonsága hinnünk javasolja, férj és nő: II. Geyzáé és IV. Istváné nem lehetnek, mint kiknek hitvesei nem a basilikában temettettek el, sem II. Lászlóé, ki nőtlen volt s így csak II. és III. Béláról és hitveseiről lehet szó.

A két király testalkatáról hallgatnak ugyan kutfőink; de II. Béla gyenge gyermek korában (infantulust mond ismételve a hazai chronika) vakittatván meg, kevés hihetőség szól a mellett, hogy vak gyermek, a physikai erősödést egyáltalában elő nem mozdító életnem mellett, oly férfias alakká fejlődjék, milyen az eltemetett királyé, kinek csontváza 6 láb és 2 ujjnyinak találtatott. Ehhez járul a vizsgáló orvosok jelentése, melyszerint a királyi tetem mintegy ötven éves korra mutat, mi III. Béla életkorával talál, míg II. Béla legfeljebb 31—32 esztendőskorában halt meg.

Ezen elég nyomós physiologiai okokhoz járulnak az ékszerek jelentőségétől, s birtokosaikra vonatkozásától vett érvek. Ugyanis e gyűrűk az antik gemmán a lantoló syrénnel, a másik az arab felirattal s a méreg- vagy ellenméreg tartóval is sokkal inkább lehetének, még pedig így együtt, III. Béláéi, ki a byzanti cs. udvarban tizenegy évig, még pedig cs. herczeg (despota) és kijelölt trónörökös-ként élt, mint II-diké, ki a kelettel semmi összeköttetésben nem állt. De végkép elosztja a kétséget a despota melldisz, mely egy királyunkat sem illette meg III. Bélán kívül, s végre a zarándokbot, mely (miután a szentföldön járt II. Endre nem Fehérvárott, hanem az egresi monostorban temettetett el) a Fehérvárt eltakarítottak közt szinte csak a III. Béla kezében bir értelemmel, de még despota korában szerezvén Jeruzsálem mellett birtokot, melynek jüvedelmét az ottani hospitálitáknak engedte, és csak azon időre tartotta fenn magának vagy hitvesének, midőn ott fognának tartózkodni (az oklevél szavai szerint: „Quod si divina pietas sacra Jerosolymarum loca, supernosque montes eidem visitare concederet,“ s ismét „cum idem Dux vel eius uxor sacrum Calvariae locum et Sacro sanctum Sepulchrum Christi requisiverint:“) — alig kételkedhetni, hogy Béla buzgó-sága mellett a jámbor szándék betöltetlen nem maradt, habár a

byzanti írók ily szentsíri látogatásról mely semmi tekintetben historiai jelentéssel nem bírt, hallgatnak.

Ezek által a kérdéses tetemek, tudományos biztossággal III. Béla és első hitvese antiochiai Annáéinak állapítottván meg, a budai egyházban alkalmazandó fali emléktábla, római nyelven — mert középkori magyar királyt egyedül a különben is az összes mivelt világra szóló monumentális római nyelv illet meg — így hangozhatnak :

SACRI CINERES.
 BELAE. TERTII. MAGNI. VNGARORVM.
 REGIS.
 EIVSQVE. CONJVGIS. ANNAE. ANTIOCHENAE.
 E RVINIS. BASILICAE. S. MARIAE. VIRGINIS. IN.
 ALBA. REGALI.
 DIEBVS. V. ET. XII. DECEMBRIS. ANNI. M.
 DCCC. XL. VIII.
 OVANTE. POPVLO. ELEVATI.
 POST. SEX. ET. DIMIDIUM. SECVLA.
 PIO. GENTIS. CVLTVI. RESTITVTI.
 ANNO. CHRISTI. M. DCCC. LXII.

— Végre, ugyanez ülésben, I. Mátyás királyunknak egy fölfedezett szép képe mutatattott be, melyet Horváth Mihály jeles történetírónk Livornóból, a következő sorok kíséretében, küldött akadémiánknak :

„Az elmult telet Flórenczben, a művészet e kincses városában, töltvén, egy régiségárusnál véletlenül Mátyás király arczképére bukkan-
 tam. Örömöm nagy vala a találmány felett, mert mintán azt százados szennyéből megtisztítottam, meggyőződésem hogy a kép megbecsülhetetlen kincs reánk magyarokra nézve. Megvettem tehát azon szándokkal, hogy azt a magyar akademiának ajándékozzam, hol az kétségkívül legillőbb helyén lesz s leg gondosabb őrizetre fog találni. Mübecsét enmagam megítélni nem tudván, megmutattam azt több florenczi competens művésznek; s valamennyi által biztosítottam, hogy bár festészet névszerint kijelölni nem lehet is, az kétségkívül jeles művész kezére mutat, s kétkedni abban sem lehet, hogy a mű az ábrázolt nagy királylyal egykoru. Lehet, hogy Attavanti, vagy más valamely Mátyás udvarában létezett festész műve, ki azt valamely florenczi urnak küldötte ajándokul. Hogy becséről még inkább meggyőződjem, összehasonlítottam azt Mátyásnak egy más arczképével, mely a florenczi del' Uffici képesarnokban létezik, s mely hajdan kétségkívül magának a Medicic családjának birtokában létezett. Az egybevetés eredménye az lett, hogy bár a két kép nagyon hasonló egymáshoz az egyéniség ábrázolásában, — mi erős érv hinni, hogy mind a kettő hiven ecseteli a nagy királyt; az én képem mindazáltal — s nem az arczot, melynek kifejezése, mint irám, mind a kettőn hasonló, hanem a mű-

vet értem, szebb, művészeibb kéz teremtménye. Az ecset vonásai ezen bátrabbak, biztosabbak, merészebbek, mesteriebb kézre mutatók. Egyébiránt, hogy az egyik nem másolata a másiknak, első pillantatra is szembeszökő.“

„Attavantit fentebb azért említém gyanítható mesterének, mert ennek azon miniatürebén festett Mátyása, mely a Brüsszelben lévő burgundi könyvtár egy gyönyörű könyvében, a Mária királyné útján oda jutott Mátyás-féle Missaléban, látható, némi hasonlatosságot tüntet elő a costumeban s a kivitel egyéb részleteiben. A két kép azonban nagyon különböző korban tünteti elő Mátyásunkat. Mig az én képem körülbelöl 30 éves férfit ábrázol, a Missale képe végső éveiben tünteti elő királyunkat; ugyanazon lapon, melyen a miniatüre kép áll, maga Attavanti ab Attavantibus följegyzette, hogy a Missalét 1480-ban kezdte írni s festeni s 1485-ben végezte be. Ha Attavanti csak ezen évek alatt időzék Mátyás udvarában, — úgy természetesen hibás gyanítás volna ezen új találmányt is neki tulajdonítani, mely valamikor 1470 táján készülhetett. — De elég a meddő gyanításokból. Elég, hogy a kép igen szép, és én szerencsésnek tartom a napot, mely annak nyomába juttatott.

„Megvallom ugyan, hogy nem kevés önmegtadadásomba kerül, megválnom e tárgytól, melyet magyar ember kezében valóságos kincsnek tartok; de épen azért, mivel azt nagyra becsülöm, bűnnek tartanám kitenni a veszendőség esélyeinek, melyek azt a hontalan bujdosó hányattatásaiban, s ma-holnap beköszönhető halálával érhetnék: biztosítani kívánom azt tehát minél előbb. Hol lehetne pedig annak jobb s illőbb helye, mint a m. t. akadémia birtokában? Baráti szeretettel kérlek tehát, tisztelt barátom, légy szíves azt részemről bemutatni a tek. akademiának, s ezt nevében megkérni, fogadja azt tőlem, egykori rendes tagjától, kegyesen, a'száműzöttségben is megfogathozhatlan hálás érzelmeim s nagyra becsülésem zálogául.“

Eddig Horváth Mihálynak a képre vonatkozó sorai.

Az akadémia köszönetet mondott a beces ajándokért.

— November 24-én mathem. és természettudományi osztályok ülése.

A titoknok gyász jelentéssel nyitá meg ez ülést. Az akadémia egyik jeles tagját veszíté el Tóth Sándorban, e kitünő természettudósban, ki önálló nyomozásaival már is beces adalékokkal járult hazai faunánkhoz s ezáltal az egyetemes állattanhoz. Sajnos, hogy a titoknoki hivatal oly későn értesült e gyász esetről, hogy az akadémiai tagjai nem adhatták meg elhunyt társuknak azt az utolsó tisztességet, melyet szabályszerűleg is meg kell vala adniok.

Az előadások sorát DORNER JÓZSEF lev. tag nyitá meg, „a tölgyekről általában s különösen a budapesti tölgyekről“ irt monographiája ismeretetésével. Oly tárgy, mely körül a szaktudósok sincsenek mindedig tisztában. Értekező többnemű tévedéseket érintett, melyeket monographiája megigazít.

Ezután SZTOCZEK JÓZSEF r. tag tartott székfoglaló értekezést „a testeknek változó irányú tengely körüli forgásáról.“ Elmélete, melyet szokott virtuozitással, nagy könnyűséggel és rendkívüli szabotossággal fejtett ki hallgatói előtt, oly tüneményeket magyaráz meg, a melyeknek eddig, bár maga értekező régebben föladata a tudós világnak egy nagy elterjedésnek örvendő külföldi szakiratban, nem tudták okát adni.

Majd WEISZ JÁNOS ÁRMIN lev. tag között bírálatot Kerekes Ferencz néhai debreczeni tanárnak nem rég megjelent munkájáról, melynek czime: „A felsőbb mértan valódi alapelvei.“ E művet Csányi Dániel debreczeni tanár adta ki. Mindenekelőtt magasztalással szólá értekező a mű egyszerű, s a tárgy daczára, melyet fejteget, mondhatni népszerű előadásáról. A tartalmat illetőleg azonban nem tud mindenben egyetérteni szerzővel. S állításait a jeles szaktudós és kitünő tanár könnyű, világos előadásával fejtegeté. Megrová végül némely műszók helytelen használatát. Már a czímlapon hibásan használtatik a mértan szó, oly munka előtt, mely nem a geometria alapelveiről szól, hanem a különbözőki hánylat elemeit tárgyalja. A r a t i o = Verháltniss, melyet a magyar oly jól fejez ki a viszony szóval, hibásan van szerrel visszaadva, mely csupán számrag lehet. Így a kör helyett karika stb.

Végre Nendtvich Károly r. tag egy becses monographiát nyújtja be, egy jeles szaktudóstól, HAZSLINSZKY FRIGYES-től, Eperjes virányának zúzmóiról. Annál nagyobb nyeresemény hazai flóránkra nézve, minél kevesebben foglalkoztak eddig növénytudósaink közül a cryptogamákkal. Hazslinszky ur Eperjes zúzmóvirányában tett tapasztalatait, részben és töredékesen, közölte ugyan már a német irodalomban: itt mindazáltal egybeállítva közli nyomozásai összes eredményeit. S mivel e tárgyról hazai irodalmunkban előmunkálatokra nem igen találhatni, szükségesnek tartá értekező, mielőtt a virány részleteiről szólana, az általa használt műszókat is megmagyarázni, mit a zúzmók szervezetének vázlatos rajzával vélt legcélszerűbben elérhetni. A legjobb mód növénytani tankönyveinkbe is terjedelmesebben bevezetni a zúzmók ismertetését s a monographiát, mely valószínűleg a természettudományi bizottság közleményeiben fog megjelenni, nem szorosán szakemberek, hanem szakkedvelők is előtt érthető és hasznos olvasmányná tenni. Ohajtandó, bár értekező igyekeznék az ország több vidékeire is rendre kiterjeszteni vizsgálódásait, s azoknak eredményeit koronként bocsátaná közre. Ohajtandó végre bár a hazai mohok és gombák monographiájának megírására is találkoznék egyegy Hazslinszky. A természettudományi bizottság föladata keresni, s ha találkoznék, munkálkodásban lehetőleg támogatni az ily vállalkozókat. Mily jámbor óhajtások! fogja mondani a magyar füvészt, mikor még a phanerogamák-ról sem birunk csak egy használható determináló könyvvel se!

— December 1-jén philos.- törv. és történettudományi osztályok ülése.

TREFORT ÁGOSTON lev. tag tartott felolvasást ily cím alatt: A társadalom tudománya s Riehl munkái. Egész terjedelmében közöltük ez értekezést közlelbbi füzetünkben.

— Ugyanez ülésben még a következő érdekes tárgyak fordultak elő:

A helytartótanács, mint annak idején közöltük, még a f. évi ápril 17-én azon kérdést intézte volt az akadémiához: lehetne-e egy országos műemléki bizottságnak az akadémia mult évi januárban felterjesztett alapszabály-tervezetében foglalt teendői lényegét az akadémia archaeologiai bizottságára ruházni. Az akadémia közlelbből a történelmi osztályt szólítván föl e tárgyban véleményezésre: az osztály ma nyújtá be, a kormányzékhez küldendő fölterjesztés alakjában, jelentését. Az osztály ebben ragaszkodik az akadémia azon határozatához, mely szerint az akadémia kebelében működő bizottság kormányi organummá semmiféle viszonyok közt nem lehet, arra mindazáltal, rendeltetése alapján is késznek nyilatkozik, hogy az archaeologiai bizottság teendői, a javaslatba hozott országos műemléki bizottság szabályzattervének némely lényeges pontjaival kiegészíttessenek. Az akadémia az ekkép készült javaslatot még egyszer az archaeologiai bizottság vizsgálata és véleményezése alá terjeszté. Ha ez újabb vélemény is előttünk áll: részletesebben hozzá fogunk szállani e tárgyhöz.

Egy nemzetgazdasági munka fölött, melyet a törvénytudományi osztály egy levelező tagja bírálat végett ajánlott, két alapos bírálatot hallottunk. Bírálok nem osztottak azon tag véleményében, ki az érintett nemzetgazdasági munkát az akadémia elé terjeszteti érdekesnek találta. Hasonló volt az eset közlelbb három matematikai értekezéssel, melyek közül kettőt maga azon akadémiai tag is elvetett, a ki bírálatra ajánlotta. Miért vette hát igénybe társainak idejét ily értekezések bírálásával? Ohajtandó, hogy az akadémiai tagok, az értekezések ajánlása körül, azon figyelmet se téveszszék szem elől, melylyel tagtársaik s általában az akadémia tekintélye iránt tartoznak.

— December 15-én nyelv- és széptudományi osztály ülése.

Akademiánk egy szép kötelességnek tesz eleget, midőn elvégre Reguly Antal hagyományainak közrebocsátását megindítja. Az első kötet sajtó alá adása a dec. 15 iki ülésben határozatott el.

HUNFALVY PÁL r. tag, ki e hagyományok rendezésével és földolgozásával volt megbízva, a következő jelentést olvasá föl ez ügyben:

„Reguly hagyományaiban legnevezetesebbek a Vogul népet és nyelvet tárgyzó jegyzetek és gyűjtemények, melyek által nemcsak egy ekkoráig kevésé ismert nyelvet hoz világosságra, hanem egy-

szersemind egy sokáig vitatott kérdést eldönteni segít, azt t. i., honnan eredtek a magyarok. Én is általvevén a hagyományt, hogy köztegyem, a mit bírok, figyelmemet leginkább a vogul nyelvre fordítottam, melynek nyitját magától Regulytól vettem volt; s már 1859-ben adék által az akademiának „Egy vogul monda“ című értekezést, mely nyelvtani, szövegmagyarázati és szótári kísérlet akart lenni. Négy teljes esztendő mult el azóta, mely alatt mindig a vogulság körül forognak vala gondjaim és dolgozataim, még a „Finn olvasó könyv“ kiadásával is. Mert minél jártasabb leszek a finn nyelvekben, annál jobban értem rokonukat, a vogult: úgyde Reguly hagyományai kiadójának a lehető legnagyobb finn nyelvtudományra van szüksége, melyre ugyan szert nem tehetek, de melyből mentül nagyobb részt magamévá tenni igyekszem. Most végre tanácsosnak véltem a kiadáshoz látni, mert félek, kezem közt is félbe talál szakadni a munka, pedig az nem történnék tudományunk kára nélkül, minthogy másnak még több fáradságába és idejébe kerülne mint nekem, kiadásra elkészíteni a mit lehet.“

„Két részt, vagy ha úgy tetszik, két kötetet fog tenni az, a mit kiadásra ajánlok a t. akademiának. Az első kötet czime: A VOGUL NÉP, a másiké: A VOGUL NYELV; amaz a nehezebb, azért kezdem vele; a közönségre nézve pedig az lesz az érdekesebb. Meg akarom most röviden ismertetni a t. akademiával az első kiadható kötetet, melynek czime: „A VOGUL NÉP.“

„Egy hosszabb bevezetésben előadok mindent, bár lehető röviden, a mit Reguly utazása előtt tudhattunk a vogulokról. Ez nem csak teljessé fogja tenni a munkát, hanem ki is emelni Reguly érdemét, ki első tanulmányozta kimerítően ott helyben a nyelvet és népet, s ki után másnak nem sikerülhet többé annyit hozni onnan, mennyit ő hozott, mert a vogul nép vesző félben van. Ahlquist, egy finn nyelvtudós, csak tizenegy évvel járt később a vogulok közt s aratása végtelenül csekélyebb a Regulyénál. Azután e bevezetés által némi nyelvtörténeti adalékot is nyujtok, minthogy a tudósítók különböző időben és különböző vidékeken jártak a vogulok közt vagy adják az ott jártak tudósításait. A források, melyeket a bevezetésben használok: Herberstein, Strahlenberg, Messerschmidt, Fischer, Schlözer, Pallas, Gyarmathi, Klaproth; legnagyobb nevezetességű Fischer szó-gyűjteménye, melyet közlök és felvilágosítok. Ezekből hozok ki némi tanulságot s azután felmutatom Reguly készületeit.“

Értekező itt igen érdekes részleteket olvasván fel a mű bevezetéséből, előadását ekkép folytatá:

„A munka maga négy szakaszra van felosztva.“

„Első szakasz: A vogul föld és népe.“

„Második szakasz: A vogul nép szelleme. Mondák és énekek.

„Harmadik szakasz: A vogul föld történetei.

„Negyedik szakasz: A vogulok viszonya más rokon népekhez.“

„Az első szakasz, mely a vogul földet és népet megismerteti velünk, három fejezetből áll, u. m. I. Reguly utazása a vogulok közt. II. A vogul föld leírása: hegyek, folyók, növények, állatok. III. A vogul nép terjedelme hajdan és most. Szomszédjai. A vogul nép életmódjai: halászat, vadászat, ruházat.“

„A második szakasz, mely a vogul nép szellemét ismerteti, az egész munkának szemefénye fog lenni. Ebben közlöm azokat a mondákat és énekeket, melyeket értek s nyelvtanilag meg bírok fejteni; ebben lesz tehát az összes vogul szellemi kincs; e miatt az első kötet a nevezetesebbik s reménylem a közönségre nézve is az érdekesebbik.“

E szakaszból egy pár igen érdekes részletet olvassa föl Hunfalvy ur. Igy az „isten“ névről (tarom) szóló részt s az özönvíz mondáját. S aztán így folytatá:

„A harmadik, de kivált a negyedik szakaszban mindazokat az eszközöket és bizonyítékokat akarom hordani össze, melyekkel és melyekből feleletet adhatni a történelmi kérdésre. Ezek az eszközök és bizonyítékok kétfélék: nyelvbeliék vagy belsők és történetiek vagy külsők. A nyelvbeliéket úgy adhatom elő, mint jelenben más nem adhatja senki, a miben nincs dicsekvés, hanem inkább annak bevallása, hogy kevesen foglalkoznak ezzel a tárgygyal. Itt egész tárgyilagosan elő fogom adni, meddig közeledik egymáshoz a vogul és magyar nyelv s mennyi hézag marad még közöttük, melyet ők együtt sem hidalnak át. A történelmi bizonyítékokat is röviden és alaposan, azaz forrásokból, nem véleményekből úgy fogom előadni, hogy világosan megtegyék, hol szakad kezünkbe a vezető fonal s szűnik meg bennünket kalauzolni.“

A Hunfalvy által fordított s ismertetett vogul mondák közül hadd álljon itt mutatványul az, melynek tárgya:

AZ ÖZÖNVÍZ.

(Vogul népmonda.)

„I. Hét tele, hét nyara van, hogy emészt a tűz, hét tele hét nyara emésztődik tűz által a föld. Hét tél hét nyár után nagy öreg (háznép feje) szól: Taromunk (isten) másfelé ömlik vízzel, azért mi hogyan mentjük meg életünket? Más nagy öreg meg más nagy öreg, sok más öreg gyűl össze. Egy faluba gyűlénék, tanácskozni kezdenék: Mi módon fogunk magunk élni?“

„II. Koros öreg, koros ember mond: mi ezentúl mi módon mentjük meg életünket? Én a halál elkerülése végett üres nyárfát tanácslok ketté vágni, belőle kettős csolnakot csinálni; ha talán így menekülne meg életünk; ezenkívül semmi mód sem menekszik éle-

tünk. Ha lakó földünk ezen darabján akarunk élni, ötszáz öl hosszú kötelet kell fűzfagyökérből fonni; azután ha elkészült a kötél, egyik végét egy ölnyre kell a földbe leszúrni, másik végét a nyárfa-csolnakunkhoz kötni. E csolnakunkba sok lányt sok gyermeket nevelő ember hadd szálljon. A csolnak egyik végire olvadt zsirral tölt edényt kell tenni; négy szöglete szerint négy edényt kell rakni. Azután a gyermekekre ökörbőr takarót kell varrni, az ökörbőr takaró elkészülte után azt a gyermekekre kell borítani. Hét éjszaka hét nap muló idejére enni valót és inni valót kell szerezní; az ökörbőr takaró alatt ott legyen az inni és enni való. Ekép menekül talán a mi életünk.“

„III. Azután mindenfelé emberjárta falu, nőjárta falu szerint széllyel mennének. Hazaérkeztek után az üres nyárfából csolnakot csináló ember csolnakot csinál; kötélfonó ember kötelet fon. Ha valamely ember csolnakot csinálni nem tud, a nagy öregtől kérdezi azt. A nagy öreg megtanítja: ezt így csináld meg, azt úgy csináld meg.“

„IV. Azután mely ember nem akar csolnakot csinálni, az kiálló magas helyet kezd keresni. Bár merre jár is, arra való helyet nem talál. Azután a nagy öregtől kérdezi: Előttünk lettél nagygyá, te tudsz kellő helyet! Az felel: Ha tudnánk is, hogyan férnétek el ott? A nép mind nem fér el ott. Ime már utólér a nagy víz, hallik már jövedele; zúgása két napja, hogy hallatszík. Most hamar menjünk be (a csolnakokba) már utólért bennünket.“

„V. Azután a csolnakot csinálta ember abba sietett leányastól fiastól. Mely embernek nincsen csolnaka, az ott romlott el, az ott fölt meg (a tüzes vízben). Azután mely embernek kötele rövid, azt elvágta, hogy alá ne merüljön (mert lehúzta a kötél,) s elvágódván a kötél, ott vitetik vala a (vizen). A mely ember kötele hosszú, azon ő hánykolódik; ha a csolnak vége gyuladni kezdte, azt olvadt zsirral megöntözté, s el azt oltá.“

„VI. Azután hét éjszaka hét nap elmulta után a valamikép kibirta ember körül elszáradt a víz; a mely ember nem birta ki, annak kötele széllyel váltott s ő ide tova vitetik vala. A mely ember kibirta, az ott helyén szárazra ére. A ki nem bíró ember leányastól fiastól ott romlának, lelkeik oda lönek. Azután a valamikép megmaradt ember földjének kibukó darabján ott kezdte élni.

„VII. Azután házépítésre fát keresének; fa nincsen, fű sincsen, megromolván akkor, megégyvén akkor; egy öl mélségnyire ásván is a földet, odáig meg van égve, odáig nincsen fa, fű. Házat rakni sehogy sem tudnak. Földi házat kezdenék ásni; földi házaik elkészülte után azokban kezdenék lakni. Akár merre lehet hallani valahogyan levő közel faluról, valamikép élő bárhol maradt nép is mind földi házat ásott magának. Azután is, hol valami száraz helyet tudnak, ott letelepednek.“

„VIII. Azután együvé gyülének a valamikép megmaradt házi öregek. Táromhoz imádkoznak: „Oh te, hogyan elégűl ki leányaink

szíve, fiaink szíve? mert vízi hal nincsen, erdei vad nincsen. S ha nincsen, Numi Tarom atyánk, eressz le vízi halat, eressz le erdei vadat! Mi, a most valamikép megmaradt ember fiaid, azokból keresünk majd kielégítőt leányaink szívének, fiaink szívének. Ha leszáll majd vized, vízi halat hadd eressz le, a vízi halat fogó embert vízi hal szerencsésjével hadd áldd meg; az erdőre járó embert erdei vad szerencsésjével hadd áldd meg; abból lesz a lány szívének kielégítője, a fiu szívének kielégítője. Azután teremts még erdei fát, erdei füvet. Bár merre levő föld darabján a valamikép maradt ember hadd telepedjék le, elszaporodó fiai hadd szaporodjanak el, elszaporodó leányai hadd szaporodjanak el!“

„A nagy vizek idejében a Szätü (Szigva) népe a Nankison vagy Nyais-Nyilting-en menekülének meg a Sortängen. „Az nem merüle víz alá, föl föla; mind arra gyülének (az emberek). Ököl magasságnyra, két arasz magasságnyra emelkedék vala ki a föld, annak száraz helye. Abban az időben a szukejja, Kangle és Mán ja népei élnek vala. Életeik ott menekülének. A folyó alsó felén akkor nem vala falu, alig vala Lopmusz vár, Munkesz végénél Munkesz is vala.“

— December 22-én. Philos., törvény és történet-tudományi osztályok ülése.

ROSTY PÁL lev. tag foglalt széket, oly tárgyról értekezvén, melyhez ő nemcsak mások tudományos vizsgálatai után, hanem mint utazó, saját tapasztalatai után szólhatott. Innen előadásán a közvetlen benyomások elevevége, mely a hallgatók közügyelmét egy óránál tovább folyvást tudta érdekelni, lekötöni. Az amerikai indusokat, vagy mint mondani szokták, indiánokat ismerteté. S ez ismertetés csak bevezetés egy nagyobb dolgozathoz, melynek czime: „Amerika ős lakosai.“ Ez értekezésben fogja értekező jellemezni a polgárisodás és műveltség azon fokát, melyet az indiánok egyrészt a perui inkák, másrészt az aztek császárok alatt elértek, mint nyomatékos bizonyosságát annak, hogy az amerikai indus faj is képes és fogékonny magasabb civilisatióra. S összehasonlítva e két nagy nemzet egymástól egészen külön fejlődött műveltségi fokát, következtetéseket vonand értekező, hogy mivé fejlődött volna az indián civilisatio, ha magára hagyatva, és mivé, ha a helyett, hogy az a conquestadorok és legközelebbi utódaik által elpusztítva és elnyomva, kegyes, jóakaratu és büles belátásu intézmények által az európai civilisatio akkori színvonalára emeltetett volna.

Hogy e vizsgálatok világtörténelmi és ethnographiai tekintetben nagy érdekekkel kínálkoznak: első tekintetre feltűnő. Hogy irodalmunkban ez értekezés eddig üresen álló lapot tölt be: nem szükség mondanunk. S hogy ily tanulmányok kétszeres érdekekkel bírnak oly egyéntől, a ki a perui inkák és aztekek sajtósága civilisatiója földét bejárta, e bizarr műveltség fennlevő maradványairól, mint szemtanu beszélhet, nagyon természetes.

— Ma egyszermind összes ülés levén, több érdekes tárgy fordult elő.

Olvastattak Wenzel Gusztáv és Szalay László r. tagok bírálati Benkő Károly urnak „Marosszék leírása“ című munkájáról. Wenzel Gusztáv r. tag e munkát, melynek kiadása szerinte, a magyar irodalomra nézve nevezetes nyeresemény volna, általában ajánlja az akadémia pártfogásába. Szalay László r. tag szintén úgy vélekedik. Benkő Károly ur kérdéses műve, az első kötet után ítélve, mely t. i. az akadémiának benyújtott — a Szirmay monographiának szellemében készült, historico topographiai beces munka, s méltó, hogy a szék által, mely tárgyat képezi, közrebocsáttassék; azonban megjegyzi, hogy az akadémia által, úgy a mint előttünk fekszik, nem adathatnék ki pongyolasága, grammatikai és stilistikai gyengéi, s egyes értéktelen hosszadalmasságai miatt. Ha segédkezek kivétköztetnék a munkát ezen bajokból, akkor az akadémia általi kiadását is indítványozná bíráló rendes tag, de ez esetben előbb talán még geographusnak is ki kellene adni a munkát bírálat végett. — Az akadémia, miután pénzereje saját rendes kiadásai által is szerfölött igénybe van véve, a fentirt mű kiadására maga nem vállalkozhatik. A bírálatok azonban szerzővel oly kijelentés mellett lesznek közlendők, hogy az akadémia illető osztálya e bírálatok alapján Benkő Károly ur monographiáját beces műnek tekinti, s méltónak tartja, hogy a szék által, melynek historico-topographiai leírását közli, vagy bármely más úton, némi szerkezeti és nyelvbéli javítások után kiadassék.

— Olvastatott azon bizottság jelentése, mely a magyar egyetemes tárgymutató ügyében véleményadás végett kiküldetett, s melynek tagjai voltak: Toldy Ferencz r. tag elnöklete alatt, Érdy János, Hunfalvy Pál és Wenzel Gusztáv rendes, s Hunfalvy János, Nagy Iván és Römer Flóris lev. tagok. A kérdéses indítványt illetőleg az elnök megmutatá, hogy még jelenleg az indítvány, eredeti fogalmazása szerint, kiszámíthatlan nehézségekkel jár, s majd kivihetetlen; ellenben igen kívánatos egy általános magyar leltár, mely mindazt magában foglalná, a mit a külön nyelvű folyóiratok és gyűjteményes munkák Magyarhonban tartalmaznak. — Ezen módosított indítványhoz a bizottság mindegyik tagja tüzetesen hozzászólván, határozott: hogy a bizottság maga, mihelyt az akadémia által ilyféle munka szerkesztésével megbizatik, az akadémia több felszólítandó tagjaival együtt csekugyan hozzá fog egy oly tárgymutató készítéséhez, s azt felelőssége alatt fel is állítja. A munka címe ez lenne: „Hazai folyóiratok és gyűjteményes munkák leltára.“ — E magyarhoni általános leltár bevégeztével a külföldi folyóiratokban előforduló czikkekre kerülné a sor, melyet mint az előbbeni kiegészítő részét kívánná a bizottság tekintetni. Így lelkiismeretesen gyűjtve és szakemberek által rendeztetvén, mindaz, a mi akár elszórt értekezésekben, akár a tudomány tekintetéből érdekes czikkeeskében, sőt jegyzetek-

ben is foglaltatik, nemcsak hasznos, hanem egyszerismind nélkülözhetlen segédkönyvvül fog szolgálni, és egy jelenleg igen érezhető hiányt fog egyelőre pótolni.

E jelentés ezuttal csak egyszerűen tudomásul vétetvén, visszatartott a jelentő bizottsághoz a végett, hogy a szóban forgó leltár készíttetésének és kiadatásának pénzügyi oldalát illetőleg is terjeszse elő véleményét.

— A történeti osztály jelentése azon kérdést illetőleg, miként véli lehetőnek, hogy az archaeologiai bizottság teendői a tervezett országos műemléki bizottság szabályzattervének lényeges pontjaival kiegészítessenek, s minő felterjesztést kíván az osztály tételni ez ügyben a nagymélt. m. k. helytartó tanácshoz, az archaeologiai bizottsággal véleményadás végett még egyszer közöltvén, a nevezett bizottság ennek folytán előterjeszti: „Az archaeologiai bizottság kénytelen elismerni, hogy naprólnapra növekedő részvét, s így folytonosan szaporodó teendői mellett a bizottságnak kezében levő pénzerő elégtelen; a levelezések rendes menetét pedig Kubinyi ö mlgának köszönheti, ki eddig, mint a muzeum igazgatója, azokat a muzeumi személyzet által végeztette, mi jövőre szintén nehézségekkel fog járni. Ha tehát célunk az, hogy az archaeologiai bizottság szaporodó és a javasolt fölterjesztvényben igen is gyarapított teendőit mind pontosan végezze, szükséges: hogy a tud. akadémia elnöksége kerestessék meg, hogy az akadémiai irnokok számát egygyel növelvén, ezt, mikor a teendők kívánják, az archaeologiai bizottság elnöke igénybe vehesse, különben pedig a titoknoki hivatalnál alkalmaztassék.— Határozta továbbá a bizottság, hogy ha váratlan kiadásokra szorulna, az azokhoz szükséges költségek a dolgok időszerinti fejleménye nyomán, minden külön esetben az akademiának jelentessenek be, s az elnökség által a szükségletek utalványozása kéressék.“

Az archaeologiai bizottság ezen jelentése, a menyinyiben egy új irnoki állomás rendszerezéséről van szó, mely a titoknoki hivatal által is szükségesnek mondatik, az akadémia által ajánlat mellett tételik át a tekint. igazgatóság elé. A történelmi osztály által készített s fenntebb érintett javaslat pedig, miután az archaeologiai bizottság lényegében szintén elfogadta, teljesen helybenhagyott, s a nm. m. kir. helytartótanácshoz fölterjesztetni határozottatott. E javaslat szövege felterjesztési alakjában a következő:

„Nagyméltóságú magyar királyi helytartó-tanács!

Méltóztatott a nagyméltóságú m. kir. helytartó-tanács m. évi ápril 17-kén 15,228. szám alatt kelt k. intézménye által azon kérdést intézni a m. tud. akadémiához, lehetne-e egy országos műemléki bizottságnak a mult évi júniusban fölterjesztett alapszabálytervezetben foglalt teendői lényegét a m. akadémia archaeologiai bizottságára ruházni, s az ez irányban teendő költségek mily összeggel s mely alapból lennének fedezendők?

Az akadémia hazafiai hálás tisztelettel örvend a nmélt. m. kir. Helytartótanács dicső szándokának : a haza műemlékei kikutatását. czélszerű megújítását a maga részéről tekintélye, intézkedései és költségeivel előmozdítani, s így e részben is eszközölni azt, mit ma már minden miveltségs fensőbb szellemtől ihletett kormányok a nemzeti dicsőség s a tudományok érdekében széltiben eszközölnek : azon alakban mindazonáltal, mely a k. intézvényben kérdésbe tétetik, a dicső és közhasznu ügyhez nem járulhat. Ugyanis a m. t. akadémia más akadémiáktól eltérő szervezeténél s alapítói szándokánál fogva sem közvetlenül, sem közvetve a kebelében működő bizottság által, sem most, sem bármint más viszonyok közt kormányi organummá nem lehet; pedig ilyenné válnék archaeologiai bizottmánya által, ha ez egy országos központi műemlék-fenntartó intézet tekintélyével és gyakorlati hatáskörével ruháztatnék fel, s ehhez képest egyfelől intézkedőleg és rendelkezőleg lépne fel hatóságok és egyes birtokosok irányában, másfelől állami segélyezéssel láttatnék el; minek folytán több tekintést s közvetlenebb befolyást igényelhetne az állam az akadémia legalább egyik bizottsága kezelésébe, mint a mennyit az alapszabályok értelmében eddig gyakorlott.

Arra azonban rendeltetése alapján is örömet kész az akadémia, hogy archaeologiai bizottmányának teendőit, a javaslatba hozott országos műemléki bizottmány szabályzattervének lényeges pontjaival kiegészítse, s a szükséges tetteges intézkedések iránt részletes jelentéseket és javaslatokat a nm. m. kir. helytartó-tanácsnak annyiszor a mennyiszer fölterjeszzen.

Ehhez képest a szóban forgó szabályzatterv-, az akadémiai archaeologiai bizottmány utasításába még a következő pontok mehetnének :

I.

1) Az archaeologiai bizottmány figyelemmel leszen a hazában létező és feltalálható minden ó és középkori mű és történeti becsü emlékekre és maradványokra, milyenek : a régi épületek, ezek romjai, kőfaragványok, szobrok, domborművek, síremlékek, képek, festvények, régi butorok, edények, fegyverek, pénzek, s általában e nemű tárgyak és eszközök ; s oda igyekszik hatni, hogy azok épségben fenntartassanak, az enyészettől, szétदारabolástól és széthordástól megőriztessenek, s az úgy megóvottak a nemzeti tudomány és vizsgálat számára hozzáférhetőkké tétessenek : mely végre e nemű műemlékekről magának tudomást szerez, azoknak fellelhetése és fenntartása módjairól tanácskozik ; rólok minden egyes esetben a nm. magyar királyi helytartó tanácsnak kimerítő, formulázott jelentést terjeszt föl elnöki úton, s a hol az intézkedést sürgetősnek látja, ezt jelentésében különösen kiemeli. E mellett ez emlékek ismertetéséről, azoknak, vagy csak rajzaiknak gyűjtéséről gondoskodik, s szálta a

tudomány és művészet érdekében hasznosításukat eszközli, vagy elősegíti.

2) Megkeresi az illető kormányhatóságokat, hogy az alattok levő organumokat, a megyei, városi és községi hatóságokat és hivatalokat, különösen a járásbeli főszolgabirákat, valamint az építési és mérnöki közhivatalnokokat a felmerülő régiségi fölfedezésekről rendes és kimerítő jelentésekben tudósítsák, melyek a bizottmánynyal közlendők; egyszersmind felkéri a hatóságokat a körükben létező emlékek megőrzésére s az ily felmerülő eseteknek a bizottmánynyal való haladéktalan közlésére. Hogy pedig a bizottmány e megkereséseinek óhajtott sikerök legyen, kívánatos, hogy a nm. m. k. helytartó-tanács az egyházi, megyei s városi hatóságokat szólítaná fel körlevél által, miszerint az akadémia archaeologiai bizottmányát, ez ügyben teendő megkeresései nyomán támogatni és segíteni hazafiai köteleességöknek tartásák.

3) Minden adandó alkalommal viszonyba lép, czéljához képest, akár egyenesen, akár pedig, ha sikeresbnek véli, vagy pedig előbbi lépései sikeretlenek voltak, a kormányhatóság útján, mindazon világi s egyházi hatóságokkal, melyeknek gondjai, felügyelése alatt, vagy birtokában nevezetesb mű és történeti, különösen pedig építészeti emlékek vannak, hogy őket figyelmeztetve az illető emlékek kellő fontosságára, reábirja, miszerint azok lerombolását vagy csak elhanyagolását is meggátolják, a netán történendő változtatásoknál s ujitásoknál azoknak megfelelő és stylszerü javítását eszközöljék. Ezen irányban, a nemzeti becsület érdekében, különösen számot tart a bizottmány a hatóságok közremunkálására, mely szerint minden egyes esetben az ily emlék fenntartása, megváltoztatása, vagy épen megsemmisítése iránt való szándékról eleve értesítetik; hogy ha szükségesnek látszanék, az ügy támogatását a nm. m. kir. helytartóságnak ajánlhassa, miszerint ez az emlékek romboltatását minden, hatalmában álló, törvényes eszközökkel meggátolhassa; a változtatások és ujitások esetében pedig tekintélyével oda hathasson, hogy azok a műemlékeknek legnagyobb kimélésével, s mindenkor a tárgy idomának megfelelőleg, ahhoz értő szakemberek, s ezeknek a bizottmány által helybenhagyott tervezetei szerint történjenek. Ennélfogva:

4) Kívánatos, hogy minden ily nemzeti becsesebb építészeti s műemlékek fenntartását érintő munkálatok tervei megvizsgálás végett az archaeologiai bizottmánynyal közöltessenek; valamint a bizottmány is erre nézve a hatóságok vagy egyesek által fölkérve, mindenkor kész lesz tanácsesal s útmutatással szolgálni; a tárgy nagyobb-szerű fontosságához képest pedig saját kebeléből kiküldendő bizottmány által is a tárgyat megvizsgáltatni, s a kívánt terveket elkészíttetni, a mennyiben mindez pénzerejéből kitelik.

II.

Ezen feladata s munkálkodásának sikeresítésére az arch. bizott-

mány az ország egyes városaiban, megyéiben vagy vidékein azoknak műemléki fontosságához képest szakértő, tudományos, vagy ilyenek hiányában, csak tárgykedvelő férfiakat választ képviselőül, felkérve egyszersmind a hatóságokat: ily, kebelökben levő alkalmas s közbizalommal bíró férfiak feljelentésére, kik azon kerületnek, melyre kinevezettek, építészeti és műemléki felügyelésével, vizsgálatával és összeírásával, azoknak állapota és változtatásai iránti jelentéstétellel és véleményadással megbizathatnak.

Képviselői, levelezői, valamint a közhatósági, építészeti és mérnöki hivatalok számára a bizottmány külön utasítást fog kidolgozni, melyhez azok hivatalos teendőjökben alkalmazhassák magukat.

III.

Összeköttetésbe helyezi magát különösen az egyházi hatóságokkal, mint a melyek gondviselésük alatti egyházi épületeikben, azok butorzata, edényei, s eszközeikben a legtöbb műemlék maradt fenn mindedig hazánkban is. Az egyháziak, valamint ezen műtárgyak eszközlői voltak, s azokat századokon át a jelenkorig fentartották, úgy leginkább hivatvák azoknak nemcsak megőrzésére, czélukhoz képesti használatára, de egyszersmind az egyházi művészet terén nemesebb művészet fejlesztésére is, s régiségeiknek eredeti műidombani helyreállítására: a bizottmány e végre különösen fel fogja hívni az egyházmegyei kormányzókat czéljainak előmozdítására, valamint oda fog törekedni, hogy egyes nevezetes régi román idomú basilikáink és gothi izlésű domjaink körében azoknak fenntartására, javítására, kiépítésére és diszesítésére, a művelt külföld e nemű példája szerint, egyletek (Dombauverein) alakuljanak. Igyekezni fog hasonlólag előmozdítani egyházműegyleteknek (Kirchlichen Kunstvereine) az egyes egyházmegyék székhelyein való szervezését, melyek mintegy irányadólag hassanak nemcsak az egyházi műrégiségek fenntartására, de ennek alapján az újabb műemlékek kifejtésére is.

IV.

A bizottmány a fentebbi (II.) pont szerint ügyekezni fog az országban létező összes építészeti és műemlékek összeírását idővel eszközölni, vagyis az ugynevezett monumentális statistikát összeállítani, — mely összeírás nyomán fogja a történeti és műbecsü emlékeket fontosságuk és érdekességük szerint osztályozni. E szerint intézi azután jelentéseit, meghatározva sorozat szerint azon tárgyakat, melyeknek fentartása időnkint szükségesnek mutatkozik.

V.

Ezen czélra gondoskodni fog az összeírás egyformaságát, hatá-

rozottságát eszközzendő utasító iratokról, melyek rovatai szerint lesz az összeírás foganatosítandó.

VI.

Egyéb kisebb műrégiségek, ugynevezett anticagliák meneteire s ezek megőrzésére egyiránt kiterjedvén figyelme, ilyekre különösen felügyeltet képviselői által, felkérvén őket, hogy a köz- vagy magán munkáknál és ásatásoknál, út-, sánc-, vaspályaépítéseknel előkerülő tárgyakról, valamint régi sírok, útvonalak, építményi alapfalak nyomairól a bizottmányt gyorsan értesítsenek. Az értékesebb ércztárgyak, mint pénzek, fegyverek, eszközök ékszerek, edények, valamint feliratos és vésetes kövek s táblák feltalálása esetében, ha az ezekről jelentésből kívánatosnak látszanék, felterjesztést tesz a nm. m. kir. helytartótanácshoz, hogy azoknak teljes, a hol többszörösen előjönnek, legalább minden nemből egyes példánybani felküldését eszközölje a nemzeti muzeum számára.

VII.

Nemzeti fölfedezések eseteiben, vizsgálatok, ásatások végett egyes bizottmányi tagok vagy választmány kiküldetése levén szükségessé, valahányszor ennek közözlése az akadémiai bizottmány pénzerejét felülmulja: ez vagy a hazafui közönséghez fordul ily ügyek pártolása végett, vagy különösen az egyházi műemlékek ügyében az egyházi és tanügyi alapok ily segedelem nyújtására; levén előzmények, melyek mutatják, hogy a művészet érdekében és tudományos fölfedezések támogatására emez alap Ő Felsége által többször kijelentetett (Vidra római stipendium, Reguly északi utazása); az archaeologia pedig hasonló vonatkozásban áll a tanulmányi alaphoz. Ily segedelem esetében a bizottmánynak akár ajándék, akár saját vizsgálatai és leletei nyomán, akár más uton birtokában jutott tárgyak a nemzeti muzeum tulajdonává fognak válni.

Végre, hogy az archaeologia bizottmány az ezen ügy érdekében kívánt levelezést a hatóságokkal, képviselőivel s más levelezőivel minden megszorítás nélkül folytathassa, szükségesnek ítéltetik, hogy a bizottmánynak saját pecsége alatti levelei, ugy másfelől a bizottmányi képviselők levelei hozzá (ha a borítékon a képviselő neve s képviselői minősége följegyezve áll) postadíjmentesek legyenek.

Ily módóni működése által az archaeologiai bizottságnak elérhetőnek látszik azon cél, melyet a nm. m. kir. helytartó tanács létesíteni kíván; s ez alakban a m. tud. akadémia buzgó hozzájárulását felajánlani hazafui kötelességének is tartja.

Mik után stb."

— A december 22-ki ülésben továbbá a statistikai bizottság jelenté, hogy f. é. dec. 4-én tartott ülésében Lónyay Menyhért t. tag

előadá, hogy a mult nyáron Németországban járván, Berlinben az ottani országos statistikai hivatal főnökével, dr. Engel titkos tanácsos urral találkozott, s tőle az említett hivatal kiadványainak megküldését kieszközölte, megígérvén, hogy a statistikai bizottság a maga közleményeit cserében fogja küldeni. Ugyancsak Berlinben dr. Hübner Otto urral is találkozott s ez is úgy nyilatkozott, hogy kész a maga kiadványait a statistikai bizottság küldeményeiért cserében küldeni. A statistikai bizottság ez előadás nyomán elhatározá, fölkérni az akadémiát, hogy a porosz országos statistikai hivatallal s dr. Hübner Otto urral való csereviszony életbeléptetését rendelje el.

Az indítványozott csereviszony, mind a porosz országos statistikai hivatallal, mind dr. Hübner Otto urral elfogadtatott s a titoknoki hivatal ahhoz képest utasított.

Ugyancsak a statistikai bizottság a Van der Maelen urral, a brüsseli geogr. intézet tulajdonosával megindítandó csereviszony ügyében véleményadással levén megbízva, jelenti: hogy szükségesnek véli, hogy dr. Balogh Pál ur, ki a nevezett geogr. intézetnél a csereviszony létrehozása végett először közbenjárt, még egyszer keresse meg levél által Van der Maelen urat az iránt, vajjon hajlandó-e az ő földképeiért, mert leginkább csak ezeket kérhetne tőle az akadémia, a mi tudományos intézetünk magyar nyomtatványait cserében elfogadni, miután részünkről földképeket nem küldhetünk.

E tárggyal kapcsolatban előmutatá a titoknok Van der Maelen urnak f. évi dec. 1-jén kelt levelét, melyben írja, hogy Balogh Pál ur által értesítve, miszerint a magyar tudományos akadémia csereviszonyba hajlandó lépni vele, Muquardt bizományosa útján egy csomag könyvet és egy tekeres földképet geographiai intézete részéről már útnak indított az akadémia részére, az utóbb érintett tekeresben két földkép levén egyszersmind mellékelve Balogh Pál r. tag számára. Mi őt illeti, örömmel fogadja szintén az akadémia kiadványait, kivált azokat, melyek a geológiára vagy paleontológiára vonatkoznak.

Határozatott, hogy a felajánlott csereviszony elfogadtatván, Van der Maelen urnak viszonzásul az akadémia összes természettudományi, földirati, statistikai és archaeologiai kiadásai küldessenek meg.

A nm. m. kir. helytartótanács tudtul adja, hogy Perzsiában tudományos kiküldetésben levő lev. tag, Vámbéry Armin urtól egy, valószínűleg könyveket tartalmazó csomag, a m. tud. akadémia czime

alatt, a trebizondi cs. kir. ügynökséghez érkezett, s ez által f. é. october 8 án keli közlése szerint, az ottani Lloyd ügynökségének, kellő továbbszállítás végett, ádatatott. Egyszersmind a nevezett ügynökség által, az érintett küldeményt illetőleg kiállított okmány a m. tud. akadémiának átküldetik.

A szállítási okirat, kellő használat végett, a titoknoki hivatalnak ádatatott.

— Xántus János lev. tag Washingtonban, Éjszak-Amerikában, f. évi november 22-én kelt levelében tudatja, hogy a Smithsonian Institution titkárának két láda küldeményt adott át a m. tud. akadémia részére. Az egyik láda 8 kötetet és egy tekercest tartalmaz, az Egyesült-Államok tengerész-mérnökkara superintendensétől, ki tudósító lev. tag, és leginkább Strauss Sándor budai hazánkfia kérése folytán küldi a magyar tudományos akadémiának az érintett könyveket és tekercest, melyek a nevezett tudományos kar által egész 1860-ig kiadott földirati munkákat foglalják magukban, több mint 500 gyönyörű aczélmetszetű földképpel. A lądában fog találtatni egy levél is a fentebb tisztelt superintendenstől az akadémia elnökéhez, mely levélben az ajándékot átadja. A második lądában 15 vastag és imperial 4° kötött kötetek vannak, melyeket tudósító lev. tag ajánldekoz az akadémia könyvtárának. A 15 kötet két munkából áll; az egyik két kötetben „Army statistic of the United Staates,” míg a másik 13 kötetes mű, közel 1000 műmelléklettel, földirati, népismeji, természettudományi stb. tárgyakat ismertet meg. Az amerikai congressus által ugyanis évek előtt hét expeditio küldetett ki, megvizsgálni, mely irányban lenne czélszerű a csendes tengert vasúttal kötni egybe az Átlanti Oczeánnal. Az expeditiók megvizsgálták nemzetgazdasági, természettudományi és tértani tekintetben az egész térséget a Missisipi folyó és Csendestenger közt, s ezen 13 kötetben foglaltatik vizsgálataik eredménye. E munka korunk egyik legjelesebb irodalmi terméke. A kormány adta ki nagy költséggel s fontosnak tartá tudósító lev. tag, megszerezni a m. akadémia számára, mivel könyvárusi úton nem kapható. Az érintett lądák megérkeztéről egy pár sornyi tudósítást kér Xántus lev. tag, egyszersmind ajánlközván az Egyesült-Államok tengerész-mérnökkara superintendensének, Bathenak irandó válasz átadására.

A. m. tud. akadémia, a bejelentett küldemények megérkeztével, azonnal levélben kifejezetten elhatározza köszönetét, mind Xán-

tus János levelező tagjának, mind a tengerész-mérnöki kar tisztelt superintendensének, Bathe urnak.)*

— Olvastatott Aigner Lajos könyvkereskedőségéé levele, melyben kiemelve a hazai könyvészet szükségét, előadja, hogy irodalmunk ezen hiányát rég elismervén, eleinte saját használatára gyűjtögetett könyvészeti adatokat, de évek multával ez adatok oly halommá gyűltek, hogy munkájával a közönség elé is vél léphetni.

Bemutatja ezért e könyvészetének első betűjét, mint mutatványt. A mult századokra nézve a Széchenyi- és Teleki-főle könyvtárak lajstromai néni biztos vezérfonalul szolgálván, gyűjtéseiben folyamodó a jelen század első hatvan évére szoritkozott, mert ez évek irodalmának ismertetése szükségesebb, s mert általános magyarországi könyvészetet a XV. századtól 1800 ig a n. muzeumban, erdélyi muzeum, pesti egyetem, m. tud. akadémia stb. könyvtárainak lajstromai nélkül készíteni nem lehet. A munka egyébiránt, melynek egy részét bemutatja szerző, betürendben van írva, mivel ez leginkább megkönnyíti egy könyv czimének feltalálását. Különbén egy a tudományok szerint fölosztott mutató is mellékeltetik a munkához.

Hogy szerző az egész munkát nem küldte be, oka az, mivel az ügyet nem csak fontosnak, de sürgősnek is véli, gyűjteménye letisztázása azonban sokáig huzódhatnék; továbbá mivel mintegy 30 ezer czimnyi gyűjteménye mindeddig folyton szaporodott, s ha az egész lajstrom könyvekbe volna írva, bajosan illészthetné a czimeket illő helyökre.

Folyamodó meg van győződve könyvészete hiányairól, de miután könyvészet soha sem lehet tökéletes s főleg nálunk, hol az ebbeli források oly gyéren folynak, munkálatát üttörőnek s egy jövő általános magyarországi könyvészet alapjául tekintti, mely folyvást javíttathatik és pótolttathatik. Fölkéri ezért folyamodó az akadémiát, bíráltassa meg könyvészetét, s ha kiadásra érdemesnek találtnék, vizsgálttassa meg megbizottjai által, hogy a munka valóban teljesen kész és csak lemásolásra vár. Az egész mű mintegy 150—200 nyomott ivre terjedne, s 5—6 nyolczadrétü vagy 3—4 negyedréttü kötetet tenne. Úgy hiszi szerző, hogy e mű kiadása által korántsem vesztene az akadémia, föl lehetővén tenni, hogy legalább 300 példány kelne el a hazában s a külföldön is bizton lehetne 200 vevőre számítani.

A könyvészeti munka mutatványul benyújtott ívei ugyanazon bizottsághoz tétettek át véleményadás végett, mely a leltár ügyében ugyanez ülés végzése által újlag kiküldetett.

— 1863 január 5. Mathem. és természettudományi osztályok ülése.

A mai nap akadémiánkban a hipotesisek napja volt.

*) A f ntirt munkák azóta megérkeztek, s az 1863 márczius 30-ki ülésben bemutatattak. Szerk.

Rég nem hallottunk annyi új hypothesisist, mint azon két értekezésben, mely ma felolvastattott.

Mint a szent könyv mondja, csak részszerint vagyon bennünk az ismeret, s azért nem tartjuk magunkat illetékeseknek, hogy e hypothesisiek fölött véleményt mondjunk. Csak a tudósító tisztében járunk el, figyelmeztetvén a szakembereket az Értesítőben majdan megjelenendő értekezésekre.

Az egyik értekezés PETYKÓ JÁNOS selmeczi tanártól és lev. tagtól van. Székfoglaló előadás. Czime: „Az őslénytani és földtani fő korszakok alapokáról.”

Petykó ur elméletéből a következő tételek folynak:

„Az őslénytani és földtani korszakok összefüggésben állanak napunk rendszerének kiképződésével, s mindenike akkor érte végét, midőn új bolygó nyerte önállóságát.

„Az őslénytani és földtani korszakok száma akkora, a hány bolygó van földünk és a nap között, földünket is beszámítva és az alsó Asteroidokat egy bolygónak tekintve: öszvesen tehát négy, de a negyedik még befejezetlen.

„Kiterjesztvén ezen okoskodást más bolygókra is, van bolygótani korszak az alsó Asteroidokon egy, Mercuron kettő, Venuson három, Marson öt, a felső Asteroidokon hat, Jupiteren hét, Saturnuson nyolcz, Uránon kilencz, és Neptunon tíz; mindeniken az utolsó még befejezetlen.

„Valamennyi bolygón egy és ugyanazon időben kezdődnek és végződnek a főkorszakok.

„Mindenik főkorszak iszonyatos fényvel és hőséggel vette kezdetét, de a fény és hőség eleinte sebesen, később mindig lassabban, de folytonosan csökkent egész a korszak végeig.

„Mindenik főkorszak kisebb fényvel és hőséggel kezdődött, mint akármelyike az előtte valóknak, és alábbvalóval végződött is.

„Az általános közép hőmérsék úgy földünkön, mint más bolygókön eredetüktől fogva folytonosan csökkent, de közte eső mindig kisebb és kisebb felfelzökkenésekkel.

„Földünkön a harmadik korszaknak vége már jeges lett.

„A negyedik korszaknak úgy szólván még csak kezdetén vagyunk, mert a múlt jeges idő aránylag igen közel esik hozzánk.

„A mai korszaknak vége még sokkal jegesebb lesz, mint volt a harmadiké, de még megmérhetlen időkre terjedhet.

„Ember már a harmadik korszakban létezhetett, mert annak végével a fajkihalás már épen nem volt általános, és a beállott nagy hőség elől magas hegységekre menekülhettek azok, kik annak alján laktak.

„E szerint azon emberek, kik a harmadik korszakról a maira netalán fenmaradtak, magas hegységeken kezdték folytatni életüket, a honnan csak a hőmérsék csökkentével ereszkedhettek le az alföldre.

„Helyes azért ama régi vélemény, miszerint az emberi nem a közép-ázsiai felvidékről terjeszkedett szét az óvilágon.

„Az emberi faj túlélheti a negyedik korszakot is, ha a beállandó jeges időnek hőmérsékét legalább az egyenlítő térségein elbírálja.

„Általában jövendőre már nem a korszakokat megnyitó forróság lesz veszedelmes, mert ez korszakról korszakra kisebb, hanem inkább a korszakokat befejező hidegség, mely korszakról korszakra nagyobb. — A második és a harmadik főkorszaknak kezdetén a rögtön beállott forróság ölte el a szerves lényeket; a harmadiknak végén és a negyediknek kezdetén egy részről a hideg, más részről a meleg több szerves lénynek, az első még, a másik elviselhetők voltak, és úgyszólván semleges pontot képeztek, honnan kezdve a dolog megfordul, és inkább a hideg fog fenyegetni kiirtással.“

Befejezésül egy futó pillanatot vet értekező még jóval távolabb jövendőbe.

„Meddig, — úgymond — vagyis, mi sokáig fog még tartani a negyedik korszak? Hány korszakot fog még látni földünk? Végre mi fog majd következni az utolsó korszakra?”

„Az első és a második kérdésre felelni most még nem igen lehet. Azon rövid idő óta, hogy a napnak átmérőjét pontosan mérik, ennek rövidülését még nem vehették észre, és alkalmasint éveknek nem nem százai, hanem ezrei fognak kelleni arra, hogy a napnak meghúzódását észrevehessék, vagy éppen kisebbedési törvényét meghatározhassák. Azután, és csak azután fog talán legalább annyira mennyire megközelíthető jövendölés lehetővé válni.

„A harmadik és utolsó kérdésnek megfelelésére az analogia ad némi útmutatást.

„A természetben minden változik, de a változás körben forog, és oda tér vissza, honnan kiindult. A források patakokba, a patakok folyókba, ezek tengerekbe ömlenek, de az elfolyt víz levegőbe száll, a forrásokat táplálандó. A szerves lények egyénei élnek és halnak, de éltöket újra folytatják ivadéukban. Élnek és kihalnak a fajok is, de más fajok lépnek helyökbe. Életre halál, halálra élet következik. A nappalt éj, a nyarat tél követi, de az éjet ismét nappal, a telet ismét nyár váltja fel. Földünk forró övének szélessége tágul és szűkül, de a tágulásra évezredek múlva szűkülés következik és viszont.

„Megengedve már most Laplace elméletének helyességét, a nap meghúzódik és hámlik, bolygókat hányván le magáról. Ez nem tarthat örökké, a meghúzás és hámlás kell, hogy véget érjen. Ámde a természet nem állapodik meg sehol: a meghúzódásra kell, hogy terjeszkedés következze, kell, hogy a terjeszkedő nap a hátrahagyott bolygókat, mint Saturnus saját gyermekeit ismét magába vegye, kell hogy terjeszkedésében ismét azon pontra jusson, a honnan újra megkezdheti összehúzódását és hámlását.

„Nekiünk emberekül már csak a földtani korszakok hosszását is nehéz felfognunk: az meghaladja képzeletünket, nincsen rája mértékünk, emberélet ahhoz mérve szempillantás. Mit mondjunk aztán ama kimondhatatlanul kimondhatatlan hosszású korszakról, melyben a nap befejezi egy összehuzódását és egy terjeszkedését?

A másik értekezés — melyet Sztoczek r. tag olvasa föl—NAGY KÁROLY r. tagtól van s a nevezett rendes tag „Mémoire sur le système solaire“ című értekezése tartalmának lényegét terjeszti a magyar akadémia elé.

Ime ez értekezés főbb része:

„A tudományos csillagászat, a vizsgáló és számító, ugy tekinti és tárgyalja az égi jeleneteket, mint azok mutatkoznak; eszméleti része ellenben, kikutatni iparkodik, miként vannak, s tovább menvén okokat keres, miért vannak ugy. A két rész közti mérhetlen örvény szembetűnő; a mint a tudomány szorosán és egyedül a jeleneteket vizsgálja és az általuk tanusított törvények szerint számol, az eszmélet a láthatlant, az észrevehetlent keresi, kutatja. Egyik valóság, másik képzemény.

„A két rész össze nem férhetősége előttünk világos, és azért lenne — szerintünk — kívánatos, hogy az eszméleti rész, a valóság tudománytól végképen elszakítva külön tárgyaltság, mint gondolatok, vélemények vagy eszmék gyűjteménye. Nem így vélekedik a csillagászok többsége, ennek teljes meggyőződése, feszes hite, hogy tanai, (theoremái) és magyarázatai ugyanannyi kétségtelen igazság, ugyanannyi sérthetetlen törvény, észre sem vevén, hogy ha gyarlóságát az ember nem feledné, a mindenségnek törvényeket nem szabna: észre sem vevén, hogy a végtelen térben kalandozó képzelet — mint ezt a végokok hősei nyilvánítják — a valót, az elérhető átugorja, ezekkel soba nem találkozó. Hogy az ember leginkább ragaszkodik tulajdon, vagy saját művéhez, azt legjobban szereti, annak igen örül, nem lehet rossz néven venni, de ha mondjuk, hogy műve szapanbuborék, megharagszik.

„Észrevétünk, hogy a századon keresztül, mely a nap mozgásának felfödözte óta lefolyt, egyetlen egy csillagász vagy tudós sem találkozott, ki ezen tényből a legkisebb vagy távolabb következtést húzta volna, a fennálló rendszert s a tudomány eszméleti részét illetőleg, egy lélektani tüneményre vezet.

„Ha szétnézünk és kérdezzük, mi az, a mi a tudományt, az emberi ügyeket, vagy általában az emberiséget kifejti, előbbre viszi? a gondolaterőt találjuk egyedül. Az Astronomia történet felmutat, például Hipparchal kezdve imitt amott egyegy gondolkodót, köztöttük, fölöttük, óriási alakban Newtont; szült a lefolyt század bámulatos munkásokat, szellemdús vizsgálót, hatalmas számítót — eleget, gondolkodót — egyet sem. Ehez járul, hogy Copernik rendszerét s ezzel Kepler törvényeit tanainak alapjául tevén az eszméleti csillagászat, ezekre támaszkodva gyűjté szakadatlanul tett tapasztá-

latait; belőlök merité ismereteinek bővebb kifejlését. Befejezettnek tekinté e szerint az égtan roppant építményét és hitte, hogy ennek szilárdsága rendíthetlen.

„Végtelen azonban a tudomány, mint végtelen tárgya. A föld tengely-forgása és nap körüli keringése oly tény és való, melyet az embernek előbb utóbb elismernie kellett. A régiek, mind a mellett, hogy nem ismerték azon számos égi jeleneteket, melyek e tényt egyhangulag és egyenesen bizonyítják, már sejdíték, hogy a csekély föld körül nem keringhet a végtelen sok kisebb nagyobb égi test, és találkoztak bölcsék Ptolomeus előtt, kik taniták, hogy nem a nap kering a föld körül, hanem megfordítva.

„Úgy látszik más felől, hogy hosszú időközön át kedvencz eszméje volt az embernek, hogy lakhelye a mindenség közepében feszessen áll mint absolut hatalom s körüle kering bókolvá a napok myriádja. Ki a föld urává lesz, parancsol így az egész világnak. Ez a rendszere Ptolomeusnak is, s ezt különböző vallás — melynek tulajdonkép a tudományhoz semmi köze — bizonyos dogmáinak alapjául tévé. Innen azután jelenetek, miként vak dühében, az ember, tulajdon eszét kiirtani törekszik. És ha kérdezzük ma, vajjon Ptolomeus rendszere idézte-e elő ama dogmákat vagy, hogy csak nyomán alakult-e amaz? Alig fog hibázni az, ki ez utóbbi versiora szavaz, mert jóval már Ptolomeus előtt üldöztettek azok, kik a földet megmerték mozdtítani, jele, hogy az ember egyik időszakában sem birta meg az eszt; Socrates vagy Bruno, egyre megy ki; de nem fog hibázni főleg azért, mert Ptolomeus rendszerében a tudomáynak csakugyan nyoma sincs.

„Kopernik legnagyobb érdeme abban áll, hogy sikerült neki korszakában a tény, a való elismertét elvégre eszközteni s tudva van, mely szégyenítő körülmények közt küzdött mellette, s vele Galilei, tudva van, miként Tycho bókolván még az előítéletnek, Kopernik rendszerét átváltoztatni törekedett.

„De Kopernik nem elégedett be azon tudattal, hogy a föld s a többi planeta a nap körül kering, ő tovább ment és rendszert alakított: és itt rejlik azon körülmény, melynek fontos léte mind maig észrevétlen maradt és mire mi az olvasót figyelmeztetni akartuk.

„Kopernik rendszere, Ptolomeus rendszerének átváltozata, megfordítása, a szerepek felcserélte. A föld helyébe ő a napot teszi középpontul, mozdulatlan; körülte kisebb nagyobb körökben keringtetvén a planetákat. Így leljük a való és képzemény vegyületét, mert abból, hogy a föld és a többi planeta a nap körül halad, sem az nem következik, hogy a nap mozdulatlan, sem az, hogy körülte a planeták zárt körökben járjanak.

„Kopernik egyik tetemes érdemének tartják a csillagászok azt, hogy a mint ő a rendszerhez tartozó égi testeket a nap körül elhelyezte, egyszersmind azoknak naptóli távolát, — melyet a régiek nem ismertek — meghatározá.

„Jött Kepler a tudomány, a kitartó munkásság, de főleg a képzelődés prototypja. Kepler a körökbe ellipseket változtatja, az ellipszek egyik gyúpontjába helyezvén a mozdulatlan napot; ez három törvénynek elseje. Az ellipszen sikkokat képzel, mely sikkok a nap középpontját vágják keresztül s mondja, hogy a planeták egyenlő idők alatt nem egyenlő vonalokat, hanem egyenlő tértartalmakat futnak be; ez második, ugynevezett sugárok törvénye: utolsó törvényében Kepler azt mondja, hogy a planeták keringési idejük négy szög számai azon arányban állanak egymást közt, melyben állnak naptóli középtávolaik köbszámai.

„Meg kell jegyeznünk — elég sajnós — hogy az égi testeknek, a mindenségnek, vagy egy szóval, a természetnek, a mi számrendszerünkhöz, a mi mértanunkhoz semmi köze. Miként hányjuk vetjük mi össze-vissza számainkat, alkalmazzuk mérőinket? az a mi dolgunk. Az astronomia nem képes mind maig csak egy jelenetet is felmutatni, melyet — idő, tér és mozgás — elemeiben számok által teljesen kifejezni lehetne. Képzeltető, hogy ott, hol minden ujul és szünetlen változik, hol megakadás vagy visszatarérés nincs, hol t. i. a végtelen térben minden mozgás haladó örökké, ott az ember számai nyomorultan szerepeltek. Miként jött, hogy a mai tudósok többsége a számok uralma alatt nyög és gondolja, mi sem igaz mindaddig, míg az számok által megbizonyítva nincs? Nem bizván tulajdon eszében, véli, hogy a számok okosabbak. De mivel számítani mindent lehet és úgy lehet, a hogy az ember akarja, bekövetkezett, hogy a tüzet számítók mindaddig működnek s változtatják alap-elemeiket, míg az óhajtott eredmény előjön!

„A számok elválaszthatlan összeköttetésben vannak a mennyiségekkel, ezeknek meghatároztaival magoktól mutatkoznak, de nem megfordítva.

„Kiemeljük közlésünkben, hogy tudva lévén a nap mozgása, magában visszatérő görbéről, zárt körök vagy ellipsekről, gyúpontokról, külpontiságról, véges és mérhető pályáról stb. szó sem lehet többé, minde a képzemények országában szenderülvén. Kimutatjuk, hogy az egyedül lehető alak vagy idom, melyben a planeták vagy általában a vonzódás alatt keringő és haladó égi testek mozoghatnak, a spirál; megjegyezzük, hogy a szakadatlan haladás következtében az égi testek útja végtelen s hogy ezek ép úgy nem jöhetnek soha többé vissza a már egyszer elfoglalt helyükre, mint nem kerül vissza az elmúlt pillanat.

„Kérdés most már, hány századon által fognak még a hibá eszmék, a hamis tanok terjesztetni a tudomány méltóságát tiporva! A napot ismét megállítani most már nehéz lesz, és ha valami megérdemli, hogy szigorúan, a legnagyobb vigyázattal és ovatossággal kezeltessék, ez az astronomia, egyedüli tudomány, mely képes a halandót földi nyomoraiból egy kissé kiemelni.

„De reméljük, hogy találkozand munkás, ép a nehézsége kad-

czára, s azért említjük, hogy a teendők elseje a föld menetének kutatása.

„Szem előtt tartván, hogy a föld minden mozdulata, legapróbb változataiban, egyedül a naptól és ennek menetétől függ, következtetjük, hogy a föld útjának teljes ismerése a nap útjának teljes ismerését föltételezi. A feladat nehézsége szembetűnő, mert földünk szünetleni forgása és keringése csaknem lehetlenné teszi azon irány kijelölését, melyben halad a nap. Valószínű, hogy, egyenes úton, nagyobbszerű jelenetek nyomán a nap menete alig lesz megellelhető és hogy a jövőbeni vizsgálatok a lehető legkényesebb természetűekre lesznek szorítva. Jegyezzük meg azonban, hogy a mind maig tett számos vizsgálatok halmaiban, több oly jelenet található, mely a nap mozgását egyenesen bizonyítja. Ezen jelenetek közül az eszméleti csillagászat néhányat ferdén magyaráz, abból hibás következtetéseket húz, másokat vagy épen nem ért vagy észre sem vesz, s így — igen bölcsen — nem is magyaráz. Mondjuk mi, hogy ezen apró és finom jelenetek nyomán lehető egy közelítőlegi földutat, észszerintén kikeresni.

„E kérdés tárgyalatát annak idejében megkísértendjük, de sajátágos helyzetünk elkerülhetlenné tette, hogy elébb kimutassuk, miként az eszméleti astronomia tanai és magyarázatai között alig találkozik egy kettő, mely a szigorú rostálást kiállani képes.“

— Január 19-én. Philos. törv.- és történettudományi osztályok ülése.

A törvénytudományi osztály egy jeles tagja, az „Erdélyhoni jogtudomány“ szerzője, e téren egyik legfőbb tekintély, a marosvásárhelyi főiskola hazaszerte tisztelt tanára DÓSA ELEK foglalá el széket akadémiánkban, mint levelező tag. Értekezését, maga nem lehetvén jelen, a titoknok mutató be, több részletet olvasva föl abból. Ez értekezés címe: „Jogtani értekezés az erdélyhoni evangelico-reformatusok egyháza közjogtani bel- és külviszonyairól.“ Érdekes bevezetés után, mely az egyház miségéről és céljáról, a hitzikkekről s egyházi törvényekről, az egyházak különbözősége okáról, az evangelico-reformata egyháznak, az erdélyi egyházi törvények kutfejéről, e kutfők tekintélyéről, az egyház jogtudományának részeiről, az egyházi közjogtan fogalmáról, az egyházzól s annak törvényszerűségéről, az egyház jogairól értekezik, az egyház és tagjai közötti viszonyra tér által szerző, majd az egyházi közakarat nyilvánítása módjáról, az egyházi törvényhozó hatalomról, az egyházi közakarat teljesítéséről, a felügyelő, kormányzó s büntető hatalomról s a ref. egyház s más egyházak közti jogi viszonyról, végre az egyház és állam közötti viszonyról kimerítőleg teljes szakismerettel, velős rövidséggel. A beeses értekezés, mely az egyházi és általános közjogi irodalom mezején nagy hézagot pótol, első része egy nagyobb egyházi jogtani munkának, mely Erdélyben nem sokára meg fog jelenni. Ime mutatónyul egy rövid fejezet, az, a

mely az evangelico-reformata egyház és az erdélyi állam közötti viszonyt adja elő a t e v ö l e g e s jog alapján:

„Egyházunk — írja a reform. hitvallásu szerző — és hazánk közti azon viszony, mely honi törvényeinkben van szabályozólag kijelölve, nyilvános e következőkből:

„1) hogy a hazánk kebelében létező minden egyház s azok közt egyházunk is, az államhoz oly alárendeltségi viszonyban állnak, melynélfogva annak a világi dolgokbani felsőbbségét az illető polgári törvények értelmében elismerni köteleztetnek, világos abból, hogy a H. K. e. b. 9. cz. k. §-ban a világi ügyekre nézve a polgári törvénynek az egyháziak feletti tekintélye határozottan ki van mondva, valamint abból is, hogy azon egyházak közül némelyek befogadottaknak neveztetnek az A. C. 1. R. Cz. 2. cikkében, elég bizonyosságául annak, hogy az államnak hatalmában áll valamely egyházat befogadni, vagy be nem fogadni. Hogy hazánk ezen hatalmát gyakorolta is a mennyiben törvényeiben némely egyház alapíthatóságát föltételekhez kötötte, mint láthatni az új keresztyénekre nézve az A. C. 3. R. 57. czimében; az engedélyezett jogait néha korlátozva, mint az oláhok egyházára nézve megtörtént az A. C. 1. R. 8 és 9. czimeiben, olykor a befogadottak szabadalmait öregbitette, mint p. o. az unitusokét az 1744: 6. cikkben és a görög szertartásuakét az 1791: 60. cikkben s némely egyházat eltiltott, mint a szombatosokét az A. C. 1. R. 4. czimében, és a kalugerek szerzetét az A. C. 3. R. 53. czimében. Az állam kérdés alatti felsőbbsege világos továbbá abból is, hogy a legfelsőbb hatalomról az állam rendelkezett, azt a H. K. 1. R. 3. cz.; 2 R. 3. cz. bizonyításuk szerint, csupán a fejedelemre ruházván által, még pedig az 1791: 8. cz. szerint törvény értelmében kezelendőleg és úgy, hogy a fejedelem iránt hazánkban minden más hatalom iránti engedelmség kirekesztésével (H. K. 3. R. 5. cz. 1. §.) hódoló hívtséggel viseltetni kötelesek, ezen kötelesség névszerint a papi rendre is úgy terjesztetvén ki a H. K. 1. R. 12. czimében, hogy ez engedelmségi kötelességet épen úgy tartozzék teljesíteni, mint a világi rend. Világos az állam egyház feletti felsőbbsege még abból is, hogy a kebelébe fogadott egyházak jogairól, azoknak egymás iránti viszonyaikról, püspökeik választása módjáról, hivatalnokaik kötelességeiről, hitczikkeik s szertartásaik változtatása módjáról, az egyházi vagyonokról s azok követelése — védelme — kezelése módjairól a polgári törvényhozás rendelkezett, mint ezt több idézett s még ezután is maguk helyén idézendő polgári törvényeink tanúsítják. Ezekhez járul még az is, hogy hazánkban több oly egyház levén, melyek egymás irányában jogi egyenlőséget követelhetnek, azok egymás mellett csak úgy állhatnak fen, ha köztök a súlyegyen az állami hatalom felsőbbsege által tartatik fen.

„2) Mindenik a befogadott egyházak közül, nem csak az azokat, mint olyanokat természet szerint illető jognál, hanem polgári törvény s névszerint az A. C. I. R. I. cz. 3. cikkénél fogva is föl levén

arra hatalmazva, hogy hitczikkeit, szertartásait a szentirással megegyezőleg módosíthassa s belviszonyait önhatalmulag s függetlenül rendezhesse, névszerint ki levén mondva a H. K. e. b. 9. cz. k. §-ban az, hogy a lélek idvességét tárgyazókra nézve az egyházi törvényekkel ellenkező polgári törvények érvénytelenek s az által el levén ismerve az, hogy az állami törvényhozó hatalom hitczikkeket szabályozásába nem elegendhetik: az állami hatalom, egyik bevett egyház-hatalom körébe sem elegendhetik, az azokat a polgári törvények értelmében illető jog sérelme nélkül, míg bármely jogi viszonyokat veszélyeztető külső cselekedet által fel nincs hivatva, de ekkor is csak a polgári törvény által kijelölt úton léphet föl.

„3) Mindenik befogadott egyház jogositva van az állami hatalom oltalmának igénylésére, mind azért, mivel ennek teljesítésére az állam rendeltetésénél fogva kötelezve van, mind azért, mivel ezen kötelesség teljesítése felől a befogadott egyházak polgári törvényeink által biztosítottak is, a mennyiben:

a) az A. C. I. R. 1. cz. 3. cikkében ígértetik, hogy a befogadott egyházak jövőben is befogadottaknak fognak tartatni és válásuk gyakorlása nem fog korlátoltatni, mely biztosítás az egyesületi pontok közé is beigtatván az A. C. 3. R. 1. czimében láthatólag, hazánk sarkalatos törvényévé lett, mely az 1744: 6. cikk által is megerősítettett;

b) a Leop. Dipl. 1-ső pontjában biztosítás nyújtatott az iránt, hogy a bevett vallásokat illetőkben (in causa receptorum religionum) vagyis azon szabadságokra nézve, melyeket azok az előtti törvények szerint igényelhetnek, nem fog történni változtatás;

c) a Leop. Dipl. 2-ik pontjában és az 1791: 55. cikkben az egyházak biztosítottak, azok kelésekor birtokolt minden jószágaikra s jövedelmeikre nézve;

d) az 1791: 54. cikkben biztosítottak az egyházak az iránt, hogy alapítványaik más egyházak alapítványaival összeelegyítettnei, és az alapítók által kijelölteken kívüli czélokra fordíttatni nem fognak;

e) az 1791: 58. cikkben biztosítottak mindenik befogadott egyházak papjai az iránt, hogy bármely helységbe, katonai kórházba, s bármely fogházba, beteg vagy elítélt hitsorsosai vigasztalására s szentségekkel ellátására, és a halottak eltemetésére akadály nélkül fognak bocsátatni, a más vallásu papok e részbeli befolyásának teljes kirekesztésével;

f) az 1791: 32. cikkben biztosítás történt a felől, hogy az egyházakkal régibb törvényes hatóságukba visszatett törvényszékeik, az igazság kiszolgáltatására nézve, törvényszerinti állásukban maradhatnak mindaddig, míg törvényhozás útján e részben változás történnék;

g) biztosítottak a bevett vallások több egyházi az iránt is, hogy a római katholika eklézsiák alapíttatása által az előtt élvezett

jövedelmeikben csonkíttatni nem fognak, mint láthatni az 1693-ban kelt s a bevett vallások viszonyait tárgyzó Diplomában.“

— Dózsa Elek értekezését egy philosophiai előadás követte. Horváth Cyrill r. t. ismerteté „Schelling philosophiájának harmadik korszakát.“

— Január 26-án. Nyelv- és széptudományi s ösz-szes ülés.

Ballagi Mór r. tag Kulifay Zsigmond ref. lelkésztől olvasott fel észrevételeket a nagy szótárra. Ez észrevételek, habár foglaltak magokban némi figyelemre méltót, ismét csak azt mutatták, a mit már régen tudtunk, hogy mennyire sikamlós tér a szószármaztatás tere, főleg ha a világ minden nyelvét bevonja körébe. Szaktudósok különösen megrovandónak vélték Kulifay ur nyelvészkedésében, hogy elvont gyökökről általában hallani sem akar. Oly dolog, melynek köszöni főleg világhírét Benfey. Mindemellett azonban, mint megjegyeztük, több figyelmet érdemlő észrevételt közölt Kulifay ur egyes szókra, minélfogva közleménye, melynek folytatására is föl-kéretik, közölni fog a nyelvtudományi bizottsággal s a nagy szótár íróival. Ez alkalommal egyszersmind eléadá a nagy szótár egyik írója, hogy a nyelv-tudományi bizottságban indítványt tettek ők, a szótár szerkesztői, hogy az akadémia nevében adassék ki általában a hazai közönséghez egy felszólítás, fölhívó mindenkit, a kit hazai nyelvészetünk ügye közelebből érdekel, közölje a nagy szótár meg-jelent füzeteire észrevételeit, pótlásait vagy igazításait, hogy az ek-kép beküldött anyagból, a mi jót talál a nyelvészeti bizottság, külön pótlék-kötetben bocsáttathassék majdan közre, kitéve mindenütt a beküldők neveit. Oly nagy munka, mint egy nyelv összes szókincsé-nek egybegyűjtése, értelmezése s — a hol lehet — származtatása: egyes emberi erőt felülhaladó feladat. Szükség, hogy a nemzet min-den tagja részt vegyen e nagy nemzeti vállalatban, a ki magát erre s egy vagy más tekintetben hivatottnak véli. A ki a nyelvészettel, mint tudományyal foglalkozik, bizonyára alaposabb megjegyzéseket, föl-világosításokat, pótlásokat, igazításokat tehet. E mellett azonban nem nyelvészeknek is nyílik itt tér közreműködni, ha csak egyes ki-maradt szók följegyzése által is. Midőn tehát a nagy szótár íróinak ez indítványára, addig is, míg bővebben kifejtve a közelebbi osztályü-lésben újra szőnyegre jó, előre figyelmeztetjük olvasóinkat: azon ohaj-tásunkat fejezzük ki, kövesse a fölhívást minél nagyobb siker, s ta-lálkozzék az akadémia tagjainak nyelvünk ügyében tanusított buzgól-kodása hazánkfiak között oly részvétellel, minőt a szent ügy — nyelv-ünk, nemzetiségünk ügye — érdemel.

Összes ülés főbb tárgyai közül kiemeljük:

Királyi helytartó ur ő nagyméltósága Budáról, január 16-áról, értesíti az akadémia elnökségét, hogy: „Székelyi Majláth György és Lonovics József es. kir. belső titkos tanácsosoknak és Marczibányi

Antalnak a m. t. akadémia igazgató tanácsa tagjaivá lett elválasztását megerősíti.“

— Február 16-án mathem. és természettud. osztályok ülése.

Dr. SAUER IGNÁCZ, hazánk egyik első rendü orvosi tekintélye, és CHYZER KORNÉL ur, Bártfa város főorvosa tartották székfoglaló értekezéseiket. Sauer ur „a népesedés akadályairól Magyarorszáiban“ értekezett. Előadásának tartalma, dióhéjba szorítva, következő: Magyarország összes népeinek számát a honfoglaló Árpád korában hazai történeteink nyomán mintegy három millió főre lehet megállapítani. Honunk népe a csaknem ezer év óta kiállott véres csaták és irtó háborúk folytán inkább beköltözések, mint nemzés által csak lassan szaporodhatott. Az 1857-ki népszámlálás szerint Magyarország lakóinak száma 12,793,591 főre ment. Az osztrák örökös tartományokban régóta folytatott népszámlálásból kiderül, hogy az ottani népességnek évenkénti szaporodása a népszám 1,33 százalékát teszi; míg hazánk népeinek száma a honfoglalás idejétől számítva évenként közelítőleg csak 0,005 = öt ezrelékkal szaporodott. Miért nem szaporodik hazánk népe szintoly kedvező arányban, mint a szomszéd népek. Sauer tr. ur a következő okokat hozza fel: 1) Azon államintézmény, mely az állandó katonaság és hivatalnokok nagy seregét folyton szükségeli, minthogy az által a nép nagy része vagy sohase vagy késő korban léphet házasságra. 2) Magyarország lapályos és posványos vidékei rosz levegőt fejlesztvén, sok vészteljes betegség kútforrását képezik. 3) Hiányzanak a hazában kellő humanitási intézetek, nincsenek országos és czélszerűen rendezett kórházak, lelenzkházak és szüldek, nyomorultak és árvák intézetei, országos tébolyda stb., melyek hiányában gyakoribb a halálozás. 4) Köznépünk rendetlen életmódja: a nagyon zsiros tápszerekkel és szeszes italokkal visszaélés, czélszerűtlen, vagy ki nem elégitő öltözködés, nedves lakás, bányaknákban foglalkozás. 5) Hiányos orvosrendőri hatóság, mely hivatva volna az egészségellenes hatásokat elhárítani, p. o. ártalmas házasságok megakadályozása által sok öröklött betegségnek elejét venni, a himlőoltás, járványos, tájhonos és ragályos betegségek felett stb. kellőn intézkedni. 6) Végre a népszaporodás főakadályait a honos betegségekben és kora halálozásokban fedezzük fel. Nálunk minden 21 élőre esik egy új szülött, Poroszországban 25, Angliában 30, Franciaországban 36 élőre jut egy új szülött; ennél fogva hazánkban a népesedési létszám csökkenésének oka nem a szaporátlanságban rejlik. Magyarorszáiban 81 lakosra esik egy házasságkötés; Poroszországban 113, Angliában 115, Franciaországban 124 élőre esik egy házasságkötés. — E szerint nálunk a házasságkötések is kedvezőbb arányt adnak, mint a nevezett népeknél. Magyarorszáiban az új szülöttek 51 százaléka hal el öt éves kora előtt, és csak 20 százaléka éli túl az 50-ik korévet: holott az osztrák örökös tartományokban 47 hal el és 30 éli túl az 50-ik korévet stb. E sze-

rint hazánkban ez újszülöttek korán és nagy számmal hálnak el, s a lakosságnak csak egy ötöde éli túl az 5-ik korévet. Továbbá a közép életkor nálunk nem egészen 21 év, míg egyéb országokban 28—29 között ingadozik.

A nálunk oly nagy és kora halandóság okait, mint említők, ismét földünk tájghonos viszonyaiban, közös ápokdánk hiányában stb. leljük fel. A halált nálunk leggyakrabban a lobok, hagymáz, gümösödés, szervi szivbántalmak, a váltólázból eredt lép- és májdagok, vízkór stb. idézik elő. A leggyakoribb betegségek ellen Sauer ur saját javalt szereit alkalmazta kedvező sikerrel: nagyobb foku t ü d ö l o b (pneumonia) ellen egyetemi kórodájában 12 év óta a kénsavas rézéleget (cuprum sulfuricum) hozta alkalmazásba; a siker meglepőnek mutatkozott, mert ezen szer mellett a legsúlyosabb t ü d ö l o b o s o k n a k alig négy százaléka halt el, míg egyéb gyógymódok mellett a külföldi kórházakban a halálozási százalék 15 — 20 s többre rugott. E siker bátorította Sauer tanárt, hogy a kénsavas rézéleget egyéb loboknál (mint szivlob, mellhártyalob) is foganatosítsa.

A h a s i h a g y m á z (typhus abdominalis) ellen alkalmazza a h a m i b l a g o t (calium jodatum), s az egyéb gyógyszerelés mellett látott 22 halálozási százalékot a hamiblag által 11-re szállította le. A lobok és hagymáz után a halandóságra legnagyobb befolyással bírnak hazánkban az igen elterjed v á l t ó l á z és b u j a k ó r. E betegségek a népesedés szaporaságát is csökkentik, satnya nemzedéket, kora halált okoznak. A bujakór ellen S. ur kárhóztatja a higanyt (hydrargyrum), s ajánlja az iblany (jodum) alkalmazását. Záradékul azon kívánatokat sorolja el értekező, melyek által népünknel a közép-életkor magasb fokra emeltethetnék, s a gyermekkori kora halálozásnak eleje vétetnék.

Ezután T h a n K. I. tag mutatá be C h y z e r Kornél I. tag székfoglaló előadását a „S á r o s m e g y e i á s v á n y v i z e k r ől,” részleteket olvasva fel a becses monographiából.

— A február. 23-án tartott bölcséleti, törvénytudományi s történet osztályülésében TREFORT ÁGOSTON I. t. Carey 1862-ben megjelent három kötetes nemzetgazdasági munkáját ismertette, következőleg:

„Azon nagyszerű anyagi kifejlődés, melyet Európa nyugati országaiban látunk, s mely anyagiassága mellett folyvást növeli az ember szellemi hatalmát az anyagi természet fölött s az emberi értelem fényes működését tükrözteti, ébreszti hazánkban is az érdeket azon tudományok iránt, melyek az emberi viszonyok gazdasági s társadalmi törekvéseivel foglalatoskodnak. Ezen indok által jogosítva érzem magamat a t. Akadémiát s főleg azon osztályt, mely ma ülését tartja, s melynek tevékenysége köréhez nem csak a törvénykönyvek, hanem az élet nemzetgazdasági s társadalmi viszonyai is tartoznak, figyelmessé tenni egy munkára, mely néhány év előtt Amerikában jelent meg, s francia nyelvre lefordítva, Párisban az illetékes körök-

ben, nagy sensatiót gerjesztett. A munka czime francia fordításban: *Principes de la science sociale par Carey*. Mind a mellett nem hiszem, hogy e munkának bárhol nagy közönsége legyen, mert három vastag kötetből áll, legkevesbbé pedig nálunk, hol a vastag köteteket nem szeretik, de épen azért szóba hozom e munkát e helyen, mert azok egyike, melyek nagymértékben érdemlik az irodalmi emberek figyelmét, kiknek egyik földadatuk a tudomány arany rudjait kispénzre ki-nyomatva forgalomba hozni.

„Nem fogom a munka rendszeres kivonatát adni, mert az akadémiai előadások megalapított mértékébe nem férne, s fölötte száraz volna; csak néhány vezéreszméit és a szerző főszempontjait fogom kiemelni, a nélkül, hogy saját véleményemet elmondanám. A munka a szokott terminologia szerint, nem az, mit czime ígér, mert nem társadalmi tudomány, de nemzet-gazdaság, azon tudomány, melynek helye az államtudomány s a társadalmi tudomány között van kijelölve, mert az államra s társadalomra egyaránt vonatkozik. Szerző szerint a nemzetgazdaság ugyanazon törvényeken alapszik, mint a természettudományok, melyekkel a legszorosabb összeköttetésben áll, különösen a vegytannal s a fiziologiával. Ha elemezzük azon tudományt, — szól Carey — melynek tárgya az ember maga viszonyaiban embertársaival s a földdel, melyből táplálékát nyeri, azt találjuk, hogy a chemia tette le e tudomány alapjait, midőn megszüntette a teremtés és megsemmisülés eszméit, bebizonyította, hogy a tápszerek fogyasztása, szükséges lépés reproductiojokra; hogy minden földmívelési munkánál, az ember csak egy gépet dolgoztat, mely őt táplálja, míg ő kezelésével van elfoglalva, s minél több időt s értelmiséget fordítunk a föld termőereje kifejlődésére, annál nagyobbá válik fogyasztási képességünk, s a mennyivel sebesebben követi a tápszerek előállítását fogyasztásuk, annyival tetemesebbnek kell lenni azon nélkülözhetlen elemek reproductiojának is, melyek az új tápszerek előállításához szükségesek. De miután a nemzetgazdaság legfontosabb ága, a földmívelés, vagy inkább a mezőgazdaság a szó legtágasabb értelmében, ha a chemia törvényein alapszik, az ezen igazságból szükségkép oly következmények folynak, melyek a nemzet-gazdaság divatozó szabályait egészen felforgatják, s a természettudomány törvényei lesznek a nemzetgazdaság törvényei.

„A földmívelés tudományának első alaptörvénye, miszerint valamint a növénynek s állatnak, úgy az embernek is a tápszereket, melyeket a földtől nyert, annak vissza kell adnia; mert a föld, hatalmas anyánk — mondja a szerző — nem ad semmit, de hajlandó kölcsönözni mindent, s a mennyivel nagyobb követelésünk, annál nagyobb lesz a kölcsönzött mennyiség; csak emlékezzék meg az ember, hogy egy roppant banktól kölcsönöz, hol a pontosság ép oly szigorúan megkivántatik, mint az amerikai, angol vagy francia bankoknál. Hogy e föltételeknek meg lehessen felelni, szükséges az em-

berek közt a z *associatio*; de az associatióhoz szükséges a különfeleség, valamint az anyagi, úgy a társadalmi világban is. Oly egyének, ki saját földjén búzát termeszt, nincs szüksége, hogy magát társával associálja, ki szintén búzát termeszt; a cukornádmivelő nem fog cseréket eszközölni szomszédjával, egy másik cukornádmivelővel, valamint a gyapjutermelő sem fog adás-vevési szándékból fölkeresni egy más gazdát, kinek eladó gyapja van; de valamennyien hasznosnak fogják találni terményeiket kicserélni az áccsal, a kömivessel, a bányászszal, a fűrészmalom birtokosával vagy posztógyárnokkal; kiknek szükségök van terményekre, mikért munkájokat s készítményeiket cserébe bocsáthatják. Ott tehát, hol a munkakülönfeleség létezik, ott a termelő s a fogyasztó egymás mellett foglalnak helyet, s a munka productumai közt sebes mozgalom keletkezik s állandóan növekedik a képesség, visszafizetni a földnek a kölcsönöket, melyekben részesített bennünket, s megalapítani nála a hitelt további kölcsönökre. Ott ellenben, hol csak mezei gazdák s termesztők léteznek, hol ipar nincs, ott nincs mozgalom a társadalomban, ott a termeszto s fogyasztó oly nagy távolság által vannak elválasztva egymástól, hogy a képesség a földtől felvett kölcsönöket visszafizetni egészen megszűnik, mint azt tisztán agricol országokban látni. Virginiában s a két Carolinában folytonosan igénybe vették a föld termő erejét helybeli fogyasztók hiánya s a távol fekvő vásár következtében. A földmivelő kezdetben 40—50 bus hel búzát nyert egy acese után, de néhány év mulva a termés mennyisége évről évre alább szállt. Ily gazdasági eljárás következménye azon nevezetes jelenség, hogy Amerikában oly államokban is, hol a népesség a terület nagyságához mérve igen csekély, az emberek folyvást tovább kénytelenek vándorolni kimerített s terméketlenekké vált földeket hagyva magok után.

„Ha e tények állanak, úgy el kell ismernünk, hogy a nemzetgazdaság egyik alaptörvénye: miszerint a termelőnek egy helyen kell lenni a fogyasztóval, vagy legalább közel egymáshoz, vagyis, hogy minden országnak iparos osztályra van szüksége, mely a gazdasági cikkekét hon fogyasztja. Minden honban, hol e föltétel megvan, ott látjuk a tápszerek mennyiségének s ezeket igénybe vevő egyének számának folytonos növekedését. Angolországban a Plantagenetek idejében, mikor az összes népesség 2 millió lelket meg nem haladott, egy acre föld nem adott többet 6 bushel búzánál, s gyakran dühöngött az éhség. Ez országban most 18 millió ember lakik, s jobban el van látva mennyiség s minőség tekintetében a szükséges tápszerekkel.

„E törvényből következnek új vele öszhangzó törvények a kereskedésről, melyek szerint a belforgalom s belkereskedés hasonlíthatlanul fontosabb a külkereskedésnél. A hol belforgalom nincs, s a termelő s fogyasztó száz mértföldek által van egymástól elválasztva, ott szükségkép mindazon hajók támadnak, melyek az anyag helyváltoztatásából egy ország nemzetgazdasági viszonyaira háramlanak; ta-

pasztaljuk ezt minden agricol országban, különösen az amerikai szövetséges államokban s Oroszországban.

„Oroszországban szerző szerint a kedvező időjárás s bő termés nem biztosít a mezei gazdának jövedelmező évet. Az árak a véletlentől s a távol fekvő országok állapotjaitól függnnek, s annyira sülyedhetnek, hogy a körülmények semminemű combinatiója sem válhatik előnyössé az orosz gazdára nézve. Ily országokban a termés értékét nagyrészt a szállítás költségei emésztk fel. Ez az első s legsúlyosabb adó, melyet a föld s a munka leróvni tartozik; az egyetlen egy adó, melynek maga az államadó is kénytelen az elsőséget átengedni. Ez adó geometriai arányban növekszik, midőn a vásár távolsága arithmetikai arányban növekszik; nem rég közöltt kimutatásokból kiderülvén, hogy a gabna, ha tonnánként a piacon 24 dolláron kél, nem bír a közönséges útakon 160 angol mértföld távolságára semmi értékkel, mert a szállítási költségek túlhaladják a gabna vásári árát.

„Ha a nemzetgazdaság, a productio tekintetében Carey által fölállított törvényeken alapszik, úgy azokkal analog törvények szerint kell véghez menni a productio fölosztásának is, a tőke, a munka, a földtulajdonosok s az állam közt, mely bármi viszonyokban a productio egy részét adó fejében igénybe veszi. A felosztás törvényeit a történetre alapitva, a szerző ekként resumálja: a társadalom első korszakában, mikor a népesség csekély és szétszórt, kis tőkebirtoka is fölruhazza birtokosát nagy hatalommal s képessé teszi a munkást, akaratjától egészen függővé tenni, mint a rabszolgát. A vagyon s a népesség növekedésével a munka jövedelmesebbé válik, s a tehetség gyűjteni s tőkésíteni, növekedik. Minden lépéssel ez irányban csökken a már létező tőkékben rejltő hatalom, redelkezni a munkás szolgálataival, ellenben növekszik a munkás tehetsége, rendelkezni a tőke segítségével. Később a productioból a munkásra eső rész s jövedelem növekszik, a tőkepenzes része pedig alább száll. A productio erők nagyobb szerű kifejlődésével, s a miveltség növekedésével növekszik végre mindkettőnek járuléka, de a munkásé sebesebben s nagyobb arányban mint a tőkepenzesé.

Ily nemzetgazdasági törvények szerint működő társadalomnak saját szerű hajlama van a concentratiohoz, ellenszenve a centralisatio iránt. A termelő s fogyasztó közel levén egymáshoz, szükségkép támadnak vidéki városok, hol a vidék érdekei concentrálva lesznek. Ily concentratio a szerző szerint a forgalom sebességét, az ember produktív erélyét s képességét növeli, a földtermő erejének fejlesztésére indit, a tőkék localisatioját, okszerű földmiveltést, nemzeti iskolák fölállítását idézi elő, teremt kisebb társaságokat, hol mindenki megtalálja a kuforrásokat productív s élvezeti tehetségei növelésére. Németország ily irányban fejlődött, s eredményei mutatkoznak a vagyonosság és szabadság növekedésében.

„A centralisatio az ellenkezőt állitja elő; tönkre juttatja a kisebb

központokat, oly helyre huzza össze a tőkét, elhanyagolja a vidéki iskolákat s intézeteket, mindent fölládoz egy város gyarapodására, hogy mindenki csak ott találhasson oktatás s élvezetet; minek szükségés következése az a b s e n t i s m u s.

„E tétéleket a szerző a mult és jelen történetből meritett adatokkal bizonyítja be.

„Érdekesek s tanulságosak a munka azon szakai, melyekben szerző Malthus s Riccardo tanait a népességről s földjövédéről elemezi s czáfolja. A munka becsét nagy mértékben növelik a történelmi és statistikai adatok, melyekkel szerző állításait támogatja. Árt ellenben a munka hatásának, hogy szerző némely dolgokat az első elemekig fölviszi s azokat nagyon szélesen adja elő. Mindenesetre Carey műve sok újat tartalmaz, megérdemli, hogy komoly emberek tanulmányozzák, s főleg azok, kik a kormányban s törvényhozásban akarunk részt venni.

„Az egész munkából azon tant is levonhatni, hogy az anyagi érdekek ápolása, míg egészséges arányokban marad, a szellemi érdekektől elkülönözve nincs, hogy az csak ott válik veszedelmessé, hol cultussá fajul el, mint jelenleg Franciaországban, hol valódi szolgálathoz vezet, vagy ott, hol az anyagi törekvések csupa aspiratiókból állanak a gazdag népek kényelmei s élvezetei után, munka s fáradság nélkül, — ily hajlamok is a nemzeti jellem megtöréséhez és szolgálathoz vezethetnek.“

Trefort előadása alkalmat szolgáltatott egy tagnak fölszólalnia azon hibás s egyszersmind fölösleges szó ellen, melyet újabb időben oly nagyon fölkaptak: g a z d á s z, g a z d á s z a t (gazda, gazdaság, gazdálkodás helyett). Mások fölemlítették a szintoly hibás „r é g é s z“, „r é g é s z e t“, „b ö l c s é s z“, b ö l c s é s z e t“ sat. szókat.

— Márczius 2-án a nyelvtudományi osztály ülése. HUNFALVY PÁL r. t. tartott igen érdekes előadást.

A nyelvtudományt sokféle értelemben veszik. Így nevezik azon készletet, melylyel valamely nyelvet tanítanak s tudományos felfogását könnyítik, hogy azon a nyelven jól beszélni és írni tanuljunk; így nevezik a philológiát, mely a nyelveket eszköznek használja az illető irodalmak és népek szellemi életének megértésére, ily értelemben van latin philologia, van görög, héber, arab philologia, van német, szláv philologia. De nyelvtudománynak nevezik azon tudós készletet és igyekezetet is, mely a nyelvet magát akarja fölfogni, mi ismét két irányra oszlik, a mint t. i. vagy valamely nyelvet a maga rokonaival együtt akarunk megfejteni, úgy hogy okát adjuk, miért van ez így, amaz meg amúgy a nyelvben; vagy pedig azt is nézzük, hogy bizonyos nyelvet a maga rokonaival együtt minő hely illet az emberiség nyelvei között. A nyelvtudomány e harmadik értelme csak az újabb korban fejlődött ki, de már annyira megerősödött, hogy a régibb tudományok közt nagy tekintélyt vívott ki magának, s már világhosságot derít a történelem és bölselem azon tárgyaira, melyek ő

előtte vagy áthatatlan homályba voltak merülve, vagy félszegen megvilágosítva. A nyelv mint ilyen, tehát az emberiség nyelvei, úgy tekinthető, mint a földnek kérgei, melyeket a geologia följejt. Minden szó egy kis történetet foglal magában, mely vagy az ember szellemi világára derít fényt, vagy a történelem legősibb korába visz bennünket vissza. Az egyes nyelv s a nyelvek összevéve tehát a leghitelesebb és legrégebb történeti emlékek; egyszersmind pedig az emberi értelem működésének lenyomatai abból az őskorból, melyből már maradványunk nincs. Azért érdeklődnek a nemzetek, melyek az európai mívelődés és tudomány élén állanak, a nyelvtudomány iránt s lesik annak eredményeit. Mert mai nap igen elhanyagolt elme az, mely az anyagi és szellemi érdekek legfontosabb kapcsolatát nem sejteti; mely ezt gondolja, lehet az anyagi érdekek mezején haladni, sőt más nemzetekkel versenyezni is, a nélkül, hogy becsüljük, előmozdítsuk a szellemi munkát, a tudományokat a legtágabb értelemben. Minden tudomány, mint ilyen, szellemi munka, még ha a tárgy a készitést tűzné is czélul, mi ugyan már senki előtt, még nálunk sem lehet feltetző. — Azok az ú. n. practicus emberek, kiknek nemzetünk oly nagy bővében van, voltaképp csak azt a bakot nyúzzák örököké, melyet mások ügyessége ejtett el s nyújtott nekik. De ha a tudományok haladása egyfelől a természet törvényeinek mind alaposabb és részletesebb tudásától föltételeztetik: bizonyosan másfelől föltételeztetik az emberi elme törvényeinek és történetének tanulásától is, — mire a nyelvtudomány legújabb s legbiztosabb eszköz. A látás tudománya nem haladhat, ha nem tudjuk a szemnek alkotását; azonképp nem haladhatnak egyáltalában a tudományok, ha az elme törvényeit és történeteit nem tudjuk. Ismételjük, a művelt nemzetek nagyon érdeklődnek a nyelvtudomány újabb vívmányai iránt, s azért fogadták nagy tetszéssel Angliában, Francia- és Németországban Müller Miksa munkáját: „A nyelv tudományról,“ melyről Hunfalvy Pál az akadémia márcz. 2-iki ülésében olvasa.

Müller egyike volt a híres európai szanszkrit tudósoknak, az oxfordi egyetem tanára. Az angoloknál sohasem hiányoztak nagy nyelvtudósok: mindazáltal épen e század első három-négy tizedében, úgy látszik, megfogytak ott azon szellemi erők, melyek a classikus philológiát, mely iránt pedig a practicus angolok a XVI. századtól fogva kiváló előszeretettel viseltetnek, — s általában a nyelvtudományt művelték volna, mert nem ritkaság, hogy németből angolra fordítják a legjobb latin, görög, héber nyelvbeli tankönyveket. De észrevették az elmaradást, melyen segíteni sietnek; Müllert, a német tudóst is, azért alkalmazták Oxfordban. — Az angol, természet szerint, mindenünnen gyűjt össze és megfizeti, a mi jó. Müllernek egyik munkája, melyet az új keleti háború alkalmával az angol katonatisztek számára segédkönyvül írt (1854), már akkor magára voná a mi nyelvtudósaink figyelmét, minthogy abban a turán nevezet alatt az altáji nyelvekről is, jelesen pedig a török nyelvről, ér-

tekezett. Legújabbán fölszólították őt, hogy a „Royal Institution“-ban tartson olvasásokat a nyelvtudományról, a mit 1861. folytán tön is, kiadván e felolvasásokat Londonban 1861. A párizsi akadémia jutalomdíjjal tisztelé meg e könyvet 1862-ben, Böttger Károly pedig nagyon hozzá tudólag németre fordítá, mely fordítás Müller jóváhagyásával Lipcsében jöve ki 1863-ban. (Vorlesungen über die Wissenschaft der Sprache von Dr. Max Müller.)

„A nyelvek az emberi szellem legjobb tükre, azért a szók szabatos elemzése bárminél is jobban megismertetné az értelem működését,“ ezt mondá egyik bölcselkedő és nyelvtudós. Mennyire sikerülhet már a szók elemzése, s a szellem tudománya micsoda kincseket találhat már a nyelvtudomány eredményeiben, szóval miben áll a nyelvtudomány, mit hozott már elő s hova törekszik, avagy kell törekednie — ez teszi a felolvasások tárgyát. Lehetőleg eleven és sok irodalomtörténeti adattal érdekessé tett előadás, éles és szabatos logika, a mennyiben jól értelmezett tényekből okoskodik, s igen szerencsés hozzávetés ott, hol nem lehet tényekből okoskodni, jellemzik Müller munkáját. Hunfalvy kettős czélt akart elérni ismertetésével. Meg akarta mutatni, hogy Müller előadása szerint haladott s mit tett már a nyelvtudomány; azután ki akarta tüntetni, hogy azon, mind Német- és Franciaországban, mind Angliában nagy erélylyel folytatott nyelvészeti munkában jut-e a magyar nyelvtudománynak is munkarész, melynek tudományos kidolgozása leginkább ő reá háramlik?

A nyelvtudomány Indiában és a régi görögöknél kezdődött; szanszkrit nyelven vannak irva ez első grammatikai munkák, még pedig 600 évvel Kr. e. Miről Európában csak a XVI. században Kr. u. kezdenek gondolkozni, a nyelv szavait egyszerű gyökszókra vinni vissza, az a szanszkrit nyelvben már 500-ban K. e. volt megtéve. A görög bölcsesek is mindnyájan okoskodának a nyelvről, kitüzvén e kérdést: mi a nyelv, és hogyan lett a nyelv? mire természetesen csak tarka véleményekkel felelhettek. A rómaiak e tekintetben is a görögök örökösei valának. De hogy a régi kornak nem jutott eszébe, idegen nyelveket tanulni, abban az előítélet gátolja vala őket, mely szerint minden, ki görögül és latinul nem beszélt, b a r b á r n a k tartatott, a barbárt pedig megvetették. A keresztyén népek mint a latin, mind görög nyelvre, mind a héberre is rászorultak, s ha terjeszteni akarták a keresztyén hitet, a föld valamennyi nyelveit kellett tanulniok. Itt kezdődik tehát a nyelvtudományra való anyaggyűjtés. De magát a szabad, a mindent egyenlő szeretettel fölkaroló nyelvtudományt még a XVII. és XVIII. század alatt sem látjuk fejlődni. A héber nyelvet tartják vala az összes nyelvek ősanjának; Leibnitz p. o. hiába küzdött ez előítélet ellen.

Első, ki nagy munkásságával a föld minden nyelvét fel akarta fogni, H e r v a s, spanyol jézsuita, ki Amerikában hittérítő levén, utóbb Rómában élt 1809-ig. A németek A d e l u n g Mithridatése akart e czélnak megfelelni. Ismeretes még Katalin orosz czárnő igyekezete

e téren, ki a föld valamennyi nyelveit az általa készített szójegyzék fordíttatásával akarta megismertetni. Mind nagy s tiszteletreméltó igyekezetek, de a melyek a valódi tudomány ösvényére nem vezettek, sőt, ha a szanszkrit nyelvtudomány nem válik ismeretessé Európában, új meg új tévedésekre csábitottak volna.

Az angolok Keletindianak uraivá lévén, s arra kényszerülvén, hogy a sok millió új alattvaló szellemét kitanulják, már csak a végett is, hogy biztosítsák uralkodásukat, 1784-ben tudományos társaságot állítanak Kalkuttában. Ez lön a szanszkrit tudomány külső indítója Európában is. Wilkins, Forster, Colebrocke Jones által elszármazék az új tudomány Angliába és Franciaországba; oda járnak tanulni a németek, a Schlegelek, de különösen Bopp és maga Müller is, ki a híres francia nyelvtudósnak, Burnoufnak, a zend nyelv első fejtegetőjének vala tanítványa. Hamar kezdőbe ragadák ez új tudományt a németek, s most kezdék ő k o s z t á l y o z n i a nyelveket; a nyelvtudomány most kezdde rendszert vallani és változtatni. Miután fölismerték, hogy az európai (román, germán és szláv) nyelvek és az ázsiai (szanszkrit, zend, persa) nyelvek közt származási rokonság van, a nyelvek genealogiai osztályozása találtaték ki, mely biztosabb az előbbi osztályozásoknál.

Együttal fejlődött maga a nyelvészkedés is. A nyelvtaglalás arra vezetett, hogy megismerjék, miszerint minden szó, bármilyen hosszú legyen is, kétféle alkotó részből áll, m o n d o m á n y i (praedicatív) gyökből és ehhez csatlódott névmutatói (demonstratív) gyökből, mely amabból igazán szót alkot. Ekkor már két nagy nyelvfaj, az árja (ind-európai) és a sémi (hüber, arab, aramai) részesül vala gondos művelésben. De van még számos nyelv ezeken kívül Ázsiában és Európában. Közülök kiválik a sinai nyelv, nemcsak azért, hogy legrégibb irodalommal dicsekszik, s hogy igen elmes írása mintegy 400 millió embernek, (tehát az összes emberiség egy harmadának) szolgál, hanem magával a nyelv alkotásával is, mely csupa egy tagu rövid szóból áll, melyeken alig van még más-salhangzó is. Ez a nyelv, vagy e nyelvek (mert sok tájnyelve van) bizonyosan az emberi nyelvek külön osztályát teszik. Hová sorozzuk azután a többi ázsiai és európai nyelvet, melyek se a sinai, se az árja, se a sémi nyelvekhez, grammatikai alkotásuknál fogva, nem tartozhatnak? Müller ezeket mind turáni nyelveknek nevezi; ezen turáni nyelvfajhoz nemcsak az északi és középeurópai és ázsiai nyelveket, úgymint a finn, ugor (magyar, mordvin, vogul, osztják) török, mongol és szamojed nyelvágakat, hanem a délkeleti, ázsiai, a tibeti, dekhan, sziami, malaji és polinézai nyelvágakat is számítván. — S minthogy jellemezte volt az árja és sémi nyelveket, a turániakat is jellemezi, melyeknek nagy helyet mutat ki az egész nyelvtudományban. Hogy inkább sikerüljön neki a jellemzés, a nyelveknek új osztályozását, az alaki vagy morphologiai osztályozást hozza fel, mely alá szükségkép valamennyi emberi nyelvek

tartoznak. Ez osztályozás a szógyökök alakaira van alapítva, miszerint a nyelvekben vagy

1) minden szógyök, akár mondományi, akár névmutatói legyen, önálló szót képez s ez az alakulás eredeti foka;

2) vagy két szógyök összetevődik egy szó alkotására, mikor a mondományi gyök épen marad meg s csak a névmutatói gyök (a képző és rag) változik, fogy, vész, a ragozási fok;

3) vagy két szógyök összetevődik egy szó alkotására, mikor is mind a mondományi, mind a névmutatói gyök változik, fogy, vész s ez a hajtogatási fok.

Müller szerint a nyelvalakulás második vagy ragozási fokán a turáni nyelvek, végre az alakulás harmadik vagy hajtogatási fokán az árja és sémi nyelvek állanak. S a két utolsó fokon álló nyelveket így jellemzi: a) hogy a turáni nyelvek mind nomád nyelvek, az árja és sémi nyelvek pedig politikai nyelvek; mert hangfogyó nyelveket, milyenek az utóbbiak, csak rendes társadalomban élő és irodalommal bíró népek fogadhatnak el; b) hogy a turáni nyelvek a conjunctiót és declinatiót megújíthatják, de nem az árja és sémi nyelvek. Hunfalvy értekezésében legnagyobb helyet foglal el Müllernek emez előadása, s értekezőnek erre tett észrevételei, melyekből az látszik ki, hogy Müller nem jól érti, legalább a finn, ugor és török nyelveket, melyekkel különösen foglalkozik a magyar nyelvtudomány; de hogy kötelessége is a magyar nyelvtudománynak az általa tárgyalt nyelveket úgy felvilágosítani, mint p. o. Bopp Ferencz a szanszkrit, görög, latin, német és szláv nyelveket felvilágosította. Müller okoskodásait olvasni kell, mert még az is, a mi valóban nem áll, Müllernél oly tanulságosan van előadva, hogy tévedéséből is sokat lehet tanulni: Hunfalvy észrevételeit is teljesen kell megolvasni, hogy szemben Müller nézeteivel méltathassuk. Ismertető ez okból alig tehet itt egyebet, mint hogy az olvasót a Nyelvtudományi Közlemények idei első füzetére, hol Hunfalvy értekezése megjelenik, előre figyelmezteti.

Müller utolsó két felolvasásában a nyelvtudomány legmagasabb kérdéseit tárgyalja, úgy mint azt, vajjon egy és közös forrásból erednek-e a nyelvek, melyek az alakulás három fokán állanak? Müller a leggeniálisabb okoskodással a nyelveknek közös forrását vitatja; továbbá a nyelvet az emberi természet azon ösztönéből származtatja, melynél fogva minden képzetet, mely agyán keresztül villant, ösztönszerűleg hang által nyilvánított ki: de a mely ösztön azután elhalt, miután a nyelvet előhozta volt. Rendkívül érdekes olvasmány, s igen érdekesek és talpraesettek közben Hunfalvy megjegyzései.

— Márczius 9-én, a philos.-törv.-és történet-tudományi osztályok ülése.

Nem levén más értekezés bejelentve, a titoknok, SZALAY LÁSZLÓ, mint mondá, hézagpótlóul történetírói tárczájából küzlött

némely adatokat, azon korból, midőn Bethlen Gábor másod ízben indult ki Erdélyből.

Ila Szalay felszólal akár az irodalomban, akár az akadémia szószerkén, bizonyosak lehetünk benne, hogy sok igen érdekes és — a miért különös hálával tartozunk — mindannyiszor sok új adatot is hallunk. S növeli az előadás becsét az a mondhatni teljes drámai tárgyilagosság, melylyel jeles történetirónk monographiáiban találkozunk. A történeti személyek előttünk járnak, beszélnek oly nyelven, mely egyaránt jellemzi a kort és az egyéneket, s történetirónk úgy szólván csak bemutatja a szereplőket, magyarázza a mi homályos beszédükben, levelezéseikben, a mennyire szükséges, a háttért is megvilágosítván. S mindezt a jártas kalauz teljes otthonosságával, könnyűségével.

Különös érdekekkel bírt a mai előadásban többek között, Bethlen Gábornak egy levele Károlyihoz. Magunk előtt láttuk a nagy fejedelmet egész erélyében, s jellemének minden más főbb vonásaival. Mintha ülni kívánt volna a történetirónak, hogy arczképét írja. S mennyi érdekes, mennyi új részlet a többi egykoru adatokban is!

Ugy vettük észre, hogy velünk együtt az összes akadémia örvendene, ha minél többször lenne a titoknok azon helyzetben, hogy ily lézagpótló előadást keljen tartania.

—Ugyanez ülésben a Helytartótanács egy intézménye olvastott fel, mely véleményt kíván az akadémiától Pesty Frigyes akadémiai tag folyamodványa ügyében Akadémiánk nevezett tagja ugyanis azért folyamodott a kormányshoz, hogy neki a hazai helynevek gyűjtésében hatósági támogatás nyujtassék. E folyamodvány véleményadás végett a történelmi és nyelvtudományi bizottságokhoz tette által. Már e határozat mutatja, mily fontosságot helyez az akadémia Pesty Frigyes vállalatába. S miként fogja föl a derék vállalkozó feladatát, eléggé mutatja folyamodványa.

„Hazai tudományosságunk egyik leggyakrabban pengetett hiánya — mond többek között folyamodó — régi geographiánk nem létezése. S az alatt, míg az előrehaladtabb vizsgálat a népvándorlás előtti álladalmak, sőt a nyugotázsiai satrapaságok térképeit képes a művelt világ elérteszteni, addig mi régi megyéink fekvését, határát, a határok változásait, az elenyészett bánságok területeit, collectiv elnevezések illetőségeit nem tudjuk kimutatni, s ezer meg ezer hajdani helység nevét ismerjük, mely a nélkül, hogy sejténők, tán egy újabb névben lappang, vagy ha a helységek kivesztek, kivesztek emlékükből is népességi és nemzetiségi viszonyainkra vonatkozó ismereteink nagy kárára.“

„Az érintett hiányon a régészek (régiségbuvárok) ásatásai, okmánytáraink gyarapodása következtében fog ugyan némileg segítve lenni idővel, de leginkább fog ez történni akkor, ha a helynevekben rejlő ismeretek kincsét, a hagyomány, nyelvészet, történeti kritika segítségével kitarjuk, közhasznuvá tesszük, minden egyes helynév

egy-egy okmányhoz levén hasonló, még pedig oly természeti, mely gyakran még oly időkorba is világít vissza, hova már többé semmi okirat, semmi látható emlék nem kalauzol bennünket.“

„Ha elismerendő, hogy a helynevek multunk ismeretére sok részben a legbecesebb fölvilágosításokkal szolgálnak, be kell vallanunk, hogy épen ez oktatóink leginkább vannak fenyegetve az enyészet által; s minél tovább fűzi a jelen nemzedék gondtalanságát e tárgyban, annál sűrűbb lesz a homály, a megoldás sok kérdésre nézve annál nehezebb fog lenni, míg végre a kutatás hasztalan fáradságának ideje bekövetkeztét fogjuk érezni.“

A helynevek eléggé nem méltányolható fontosságát a tudomány több ágára nézve ekkép fogván fel Pesty Frigyes ur, vállalkozott a nagy munkára, melyet csak hatósági támogatás által eszközölhetni. Vállalata terjedelmét maga ekkép vázolja folyamodásában: „E célra nem elegendő Magyarország községeinek lajstromát megnyerni, hanem szükség volna községenként minden pusztá, mező, forduló, dülő, szántóföld, patak, fok, csúcs, lap, tisztás, nádas, posvány, forrás, kút, folyó, tó, mocsár, rét, út, ér, erdő, kaszáló, legelő, szállás, tanya, hát, zúg, bérez, kompállás, csárda, hegy, völgy, domb, barlang, irtvány, halom, rom, kert, major, szőlős, liget, határ, tájék, városrész, stb. néha utca, mely sajátos, jelentős elnevezéssel bír, s általában minden tárgy összeírása, a melynek topographiai neve van.“ „... „Nagy része ezen neveknek a telekkönyvekből lesz kiirható, a többi pedig a faluk birái, jegyzői, vénei segedelmével könnyű módon kiegészíthető.“ Hogy a magyarázatokat, megjegyzéseket is köszönettel veszi gyűjtő: önként értetődik.

Pesty Frigyes ur, mint láttuk, főleg történelmi fontosságát emelte ki e kérdésnek. Az akadémia nyelvtudományi bizottsága kétségkívül ki fogja emelni a vállalat nyelvtudományi érdekét is.

Adja Isten, hogy minél nagyobb siker kövesse a gyűjtő nagyérdekű vállalatát!

— Márczius 16-án mathem. és természettudományi osztályok ülése.

- JEDLIK ÁNYOS r. tag a Rumpelés-féle kőbányai pincze beomlásának okairól értekezett s az ezen beomlás alkalmával előfordult tüeményeket igyekvék tudományosan kifejteni. Értekezése végén ajánlá, hogy a kőbányai pinczék a városi hatóság által általában vizsgáltasanak meg, hogy úgy vannak-e építve, miszerint hasonló veszély előfordulásától nem lehet tartani.

Ezután PÓLYA JÓZSEF r. tag bemutatá az akadémianak némi töredékét azon munkálatnak, melylyel elhunyt barátja Staffenberger Alajos volt pesti gyógyszerész a testvér fővárosok környékének éghajlattani viszonyait kívánta bővebben megismertetni.

„E munkássági szándékre ösmerünk — úgymond Pólya — két párhuzamosan tartott naplóból.

„Egyikben egy növénynaplár foglaltatik az 1861-dik évről, a

természeti tavasztól mart. 28-dikától fogva, a természeti télig november első hetéig, vagyis a növényzet megindulásától, ennek megállásáig. Ennek czime: „Napló vagy a fák-, bokrok- és növények első fejlődései, virágzási gyümölcs vagy mag-fejlődési, érési és levél lehullási idejének följegyzése.“ E cím szerint rovatokban adatnak elő: a növény neve, a levél vagy virág első fejlődése, fejlődési, kifejelettségi ideje, ugyanez a gyümölcsnél vagy magnál, ennek érési ideje, végre a levél lehullása.“

„Másikban foglaltatik a napló, a hév- és súlymérő naponkénti állásáról és a különböző légköri huzamokról.“

„A súlymérő állásáról tett följegyzésről azt kell emlitenem, hogy közép állásnak van véve 28° 6'“, mivel ezen állásnál ütközik össze nálunk a hideg lég (t. i. az északi vagy keleti) a meleggel (dé-livel és nyugatival) s ez rendszeren fölhöket teremt, azért a naplóíró által esővonalnak neveztetik. E vonalon alul vagy fölül a vonalak száma mindig meg van említve.“

„Növénynaptári tekintetben a súlymérő állásának ily általános-ságban fölemlítése kielégítő, mivel a növény életrevaló befolyása a hideg vagy meleg légnak azzal ki van jelölve.“

„Terve volt az elhunyt Staffenbergernek, e még nálunk el nem foglalt téren öt évig működni, s ez öt évből fővárosi környékünk közép éghajlatánát azon pontok szerint, melyeket Becquerel 1853-ban az éghajlatról megjelent munkájában kijelölt, t. i. a légköri-, egyéni-, helyi- és földrajzi körülmények tekintetbe vételével összeállítani.“

Becquerel e főpontjaiban alpontok foglaltatnak, úgymint:

I. A légköri körülmények alá sorozandók: 1. a légmérsék, 2. a nap sugárzása, 3. az ég állapot, 4. a nedvesség, 5. a szelek, 6. a lég tömörsége, 7. a villanyosság, 8. az előbbi év befolyása a következőre.

II. Egyéni körülmények: 1. a növény változéka, 2. életkora, 3. teljes vagy egyszerű virága, 4. ültetési ideje, 5. satnyasága vagy kövérsége, 6. külleme.

III. Helyi körülmények: 1. a talaj természete, 2. fekvése (expositio.)

IV. Földrajzi körülmények: 1. szélesség, 2. hossz, 3. magasság.

„Akárki vállalkozzék eféle munkásság folytatására, nem lesz az reá nézve érdektelen; ugyanis már a városi légkör hévmérséke annyira hat a városi kertek növényzetére, hogy ezek rendszeren két héttel előbb fejlenek, mint a városon kívüliek, a pesti sikon a város körül előbb, mint a budai hegyeken; őszzsel pedig a dér a pesti sikit előbb elpörköli, mint a budai hegyeket; a hideg lég súlyosabbságánál és a meleg lég könnyebbségénél fogva. Télen a városi és a környéki légmérsék között 5° a különbség, s ennek a jövő tavasszal látható eredménye öszhasonlítva, évek folytán mind a vizsgálóra, mind a tudományos világra nézve némi vonzalommal jár.“

„Ha hazánkban különböző vidékeken foglalkozandanak tudó-

saink a szóban levő tárgygyal, hazánk egész éghajlatánát fogják föl világosítani.“

„E foglalkozás nem lehet egy ember által teljesíthető; legalább is megkívánatik, hogy physico-meteorologus, botanicus és zoologus összesített munkásságnak adja az eredményt. A zoologusnak napenként annyi följegyezni valója van az állati élet nyilvánulásánál, mint a másik kettőnek.“

Megjegyzé végül Pólya ur, hogy e naplókát azért nem adhatja át tüstént az akadémia irattárának, mivel azokra, mint okmányokra van szüksége, bebizonyítani azon tényt, hogy elhúnyt barátja, mikor ezeket szerkeszté, észbeteg nem volt, mint azok állítják, a kiket vagyónából kizárt. Tudjuk, hogy Staffenberger közézelokra tetemes őszleteket hagyományozott, többek között a magyar tudományos akadémianak is.

Végre SZABÓ JÓZSEF lev. tag a z o n l é g h a j ó z á s o k e r e d m é n y e i r ől é r t e s i t é a z o s z t á l y t, m e l y e k e t 1862. é v f o l y t á n t u d o m á n y o s e z é l b ől t e t t e k A n g l i á b a n. E z e n l é g h a j ó z á s o k e g y i k é n m a g a l e v. t a g i s j e l e n v o l t. L e g t a n u l s á g o s a b b a z o n b a n n e m e z, h a n e m e g y m á s i k, s e p t. 5-én W o l v e r h a m p t o n b ől t e t t l é g h a j ó z á s v o l t, m e l y b e n a m e r é s z l é g h a j ó s o n, C o x w e l l e n k i v ü l, a g r e e n w i c h i o b s e r v a t o r i u m e g y i k j e l e s t a g j a, G l a i s h e r i s r é s z t v e t t. A z e d d i g i m a g a s s á g, h o v á l é g h a j ó v a l e m e l k e d t e k 23,000 l á b v o l t, C o x w e l l é s G l a i s h e r t ö b b, m i n t 35,000 l á b n y i r a e m e l k e d t e k a f ö l d f ö l ö t t. A f ö l d őr n 1 ó r a 3 p e r e z k o r a l é g h ő f o k a v o l t (59° F.) + 15° C. E g y ó r a 13 p. e g y a n g. m é r t f ö l d n y i m a g a s s á g b a n + 4 C., s r ö v i d i d ő m u l v a f e l h ő b e j u t o t t a k, m e l y n e k v a s t a g s á g a 1100 a n g. l á b v o l t, e h b e n a h ő f o k + 2 1/2° C-r a s z á l l o t t s a p s y c h o m e t e r n e d v e s - g ö m b m é r ő j e s z i n t é n a n n y i t m u t a t o t t, j e l é ü l, h o g y o t t a l é g t e l i t v e v o l t p á r a v a l. A f e l h ő b ől k i j u t v á n 1 ó r a 17 p e r e z. f é n y ő z ö n b e j u t o t t a k l é g u t a z ó i n k, f ő l ö t t ö k g y ö n y ő r ő k é k é g m i n d e n f e l h ő n é l k ü l, a l a t t u k n a g y - s z e r ű f e l h ő t e n g e r v á l t o z a t o s f e l ű l e t t e l, a b b ől v é g t e l e n h u l l á m h e g y e k s v ö l g y e k, m a j d e g é s z h e g y l á n c z o k s n a g y s z á m u h ő f e h é r t ö m e g e k e m e l k e d v é n k i. A f é n y k é p e z é s a l é g h a j ó s z ű n e t l e n f o r g á s a é s g y o r s h a l a d á s a m i a t t n e m s i k e r ű l t, b á r m i n a g y v o l t a v i l á g o s s á g. 1 ó r a 21 p. k é t a n g o l m f n y i r e v o l t a k, a h ő f o k a f a g y p o n t i g l e s z á l l t. 1 ó r a 28 p. h á r o m a n g o l m f r e j u t o t t a k, h o l a h ő f o k — 8° C. E g y ó r a 39 p e r e z n é g y m é r t f ö l d n y i r e v o l t a k s a h ő f o k — 13° C. T i z p. m u l v a e l é r t é k a z ö t ö d i k m f d e t, a h ő f o k m á r a F a h r e n h e i t 0° a l á e s e t t 2 f o k k a l v a g y i s — 19° C. s e z e n f o k n á l s e m m i h a r m a t s e m m u t a t k o z o t t. „E z i d e i g — i r j a G l a i s h e r — t e l j e s e n j ő l é r e z t e m m a g a m a t, a l é l e k z é s b e n s e m m i n e h é z s é g e t n e m t a p a s z t a l t a m, C o x w e l l n é l, a n a g y o b b e r ő f e s z i t é s f o l y t á n, e g y i d e i g n é m i n e h é z s é g j e l e n t k e z e t t a l é l e k z é s b e n.“ 1 ó r a 51 p. a b a r o m e t e r á l l á s a 11.05 h ű v e l y k, m i 5 1/4 m f d m a g a s s á g n a k f e l e l m e g. A s z á r a z g ö m b őr n — 20 1/2° C. A n e d v e s g ö m b őr n a h i g a n y o s z l o p o t m á r n e m t u d t a k i v e n n i G l a i s h e r; d ő r g ö l t e s z e m e i t, ű v e g é t v e t t e e l ő, m i n d h a s z t a l a n. M á r a z s e b ő r a m u t a t ó j á t s e m l á t t a.

Egy brandy palaczk után nyúlt, mely az asztalon feküdt egy lábnyira kezétől, de nem bírta elvenni. Látása is folyvást homályosult; a barometer állását még kivehette. 10 és 11 hüv. közt volt, de nem bírta könyvébe beírni. Látta aztán a 10 hüvelykre és sebesen ezen alul szállani, vagy $9\frac{3}{4}$ hüv.-re, mi $5\frac{3}{4}$ mfnek felel meg, minthogy e magasságban 1" különbség vagy 2. 500' tesz. Most minden erejét fogyni érezé Glaisher ur, s hogy magához jöjjön, rázta, dörzsölte magát. Szóllani akart, de már nem tudott hangot adni. Feje hol egy, hol más oldalra dőlt s karja oldalt esett alá az asztalról. Még egy ideig látta Coxwellt a karikában, de végre szeme is elsötétült s eszméletlenül rogyott össze, mintha álomba esett volna. Ez vagy 1 óra 54 p. történt. „Ekkor úgy tetszik — írja Glaisher — hogy Mr. Coxwell kérdezte: „hány fok? észleljen!“ De én nem tudtam mozdulni vagy szóllani. Majd megint hallám, hogy Coxwell hangosabban mondá - tegyen észleletet, kísértse meg. Végre rövid idő múlva felnyitám szememet, láttam Coxwellt és a szereket előbb igen homályosan, majd hamar tisztán, s mondám Coxwellnek: Én elvesztettem eszméletemet. Ő felelt: én is közel voltam hozzá. Gyorsan magamhoz jöttem, s Coxwellnek brandyt adtam, hogy kezeit, melyek csaknem feketék voltak, abban fűröszsze. Mondanunk sem kell, hogy a léghajó már ekkor sebesen szállt alá. Észleléseit Glaisher újra kezdé 2 óra 7 perczkor. A barometer állása 11' 53'' s a hőfok — 19° C. A víz, mely a nedves gömböt ellátta, s melyet Glaisher, mig képes volt, folyó állapotban tartott, megfagyott. Coxwell most elbeszélte, hogy fenn a karikában metsző hideget érzett, a léghajó nyakát dér lepte be s le akarván jönni, észrevette, hogy kezei elfagytak, de azért lejutott, a hogy tudott. Ott találta Glaishert elaléltan. Most nála is kezdtek az érzéketlenség jelei mutatkozni, s jónak látta a ballon szellentüijét kinyitni, de mivel kezeit nem használhatta, a kötelet fogai közé szorította s húzta, mig a léghajón észrevette, hogy nem megy fölebb, sőt szállani kezd lefelé. Az aneroid barometer központja, annak kék mutatója s egy kötél, melyhez a kosár volt kötve, egy vonalban állottak. Ha így, akkor 7—8 hüvelyk volt s 8 hüvelyknek hat és fél mértföld felel meg. Azt mutatja e légutazás, hogy körülbelül öt mfnyi magasság az emberi létezés határa. Lehet, hogy némely egyén még ritkább levegőt és nagyobb hideget is eltűr, de ha a barometer 11 hüvelyken áll, a szelepet a léghajósok által megnyitandónak mondja Glaisher. A fölebb nyerendő tanulság nincs arányban az élet kockáztatásával.

Az állandó természettudományi bizottságba Dr. Margó Tivadar, Dr. Jandrassik Ernő és Gönczy Pál tagokul nevezettek ki.

— Márczius 19 én, mint az elhunyt alapító névnapján, olvastatott fel a jelentés az 1863-ki Teleki-féle drámai pályázat eredményéről. E pályázat nem volt kielégítő. Legtöbb költői becsét tulajdonított a jelentést tevő a „Rosz eszközök“ czimű pályaműnek. A többség mindazáltal a Laczkfi Imre czimű szo-

morújátéknak ítélte a jutalmat, mivel nagyobb szini hatást ígér, mit a jutalom-alapító különösen megkívánt. A jutalmazott szerző: Szigligety Ede.

— Márczius 23-án. Philos.-, törvény- és történet-tudományi osztályok ülése.

Ezen ülést egy érdekes philosophiai előadás tölté be. PURGSTALLER K. JÓZSEF rend. tag értekezett a természeti czélszerűség érvényességéről.

Oly korban, mond értekező, melyben a czélszerűség érvényességét ott is megtámadják, hol eddigelé rendületlenül állott, tudniillik az élő természet mezején, igen okszerű, hogy a bölcselekedők ezen eszmének tekintélyét mindenkép támogatni és lehetőleg biztosítani törekednek.

Kant első volt, ki a czélszerűség eszméjét tüzetesen és azon elmével fejtegette, mely észbirálatát kitünőleg jellemzi. Értekező terjedelmesen megismerteti Kant elméletét a természeti czélszerűségről, melyet az ítélő tehetség bírálata — Kritik der Urtheilskraft — terjeszt elő. E bírálata gondolatok eredetisége és gazdagsága által a Kant előtt történeti philosophiai vizsgálatokat a czélszerűség körül tetemesen fölülmulja, úgy, hogy Kantnak bölcselete e tekintetben is korszakot jelöl.

Az ítélő tehetség bírálata a többtől különböző szellem lengi át. A tiszta ész bírálataiban a higgadt szemlélődőt, a gyakorlatiban a szigorú erkölcesanárt. az ítélő tehetség bírálataiban a természet és művészet lelkesült buvárát látjuk. Belefáradván az elvont szemlélődésbe, valamint az erkölcsi törvényhozásnak komoly tárgyalásába, a philosoph a természet mezején keres enyhülést és elmederítő foglalkozást. A helyett, hogy a természetet holt tetemnek tekintené, azt élő testnek tartja és annak rejtélyes belsejébe ügyekszik pillantani, hogy lássa, mikép kerül ki az életsira a teremtő művész kezéből, mikép fejlődik, növekedik és éri el rendeltetését.

Kant a természetet és szabadságot megegyeztetni törekedvén, a czélszerűséget vevé közvetítőül. Az emberi élet—igy vitatkozik Kant — szabadságot nyilatkoztat, ebben a czélszerűség foglaltatik; a czélszerűség tehát az emberi cselekvésre vonatkozik és a gyakorlati philosophnak tárgyát teszi. Kant, mint látszik, a czélszerűséget kelleténél szorosabb érteményben veszi, oly érteményben, miszerint az eszes lénynek tevékenységére szorítkozik. Hogy az emberi cselekvésben a szabadság a természeti kénytelenséggel jár együtt, tudja, ki arra figyel, hogy a belső szabadság, az elhatározás; tehetsége indoktól függ, a külső szabadság pedig, vagy is az elhatározás végrehajtása testi erőt és kedvező külvilági állapotot tesz fel; minélfogva a szabadság a természeti kénytelenség által van korlátolva.

Kant nem az emberi cselekvés körében, hanem rajta kívül a természet országában keresi a szabadság kiegyenlítését a természeti kénytelenséggel. Eljárása abban fekszik, hogy a czélszerűséget az

emberi életből a külvilágra viszi át, s ekkép a természeti czélszerűség fogalmát alapítja. De mikép igazolja Kant ezen eljárását? Mindenekelőtt helyesen figyelmeztet arra, hogy a természet a szabadságnak van alárendelve, mit abból következtet, hogy az észnek céljait, a szabadság törvényeit a külvilág terén, a természet körében hajtjuk végre; ebből a természetnek azon alkotása érthető, miszerint eszközül szolgál az ész céljainak valószínűsítésére, a szabadságnak nyilvánítására. E helyes észrevétel után Kant azt vitatja terjedelmesen, hogy az emberi ész a czélszerűség eszméjéhez kénytelen folyamodni a természet jeleneteinek okszerű felfogására és megítélésére. E végett tisztába hozza azon különbséget, mely a mechanikai és theologiai okság közt létezik. Ezeket előrebocsátva oda nyilatkozik Kant: hogy vannak természetjelenetek, melyekről okszerűleg kell itélnünk, hogy azokat cél szerint működő ok hozta létre. A jelenetek e neméhez a szerves lények tartoznak, melyek belső czélszerűségét nyilvánítanak.

A természeti czélszerűségre vonatkozólag megkülönbözteti Kant a kritikai felfogást a dogmatikaitól. Az észbírálat szempontjából a természeti czélszerűség nem tesz határozott ismerettárgyat; mert ámbár a természet szervezése tapasztalati tárgy, de ezen szervezésnek szülő oka, a cél szerint működő erő, nem esik tapasztalás alá. A természeti czélszerűség csak vezér-eszme, melyhez az ítélő tehetség, tekintve a természet szervezését, folyamodik, s mely által a mechanikai okságot kiegészíti. E kritikai felfogás a tiszta ész bírálatán alapszik. Az észbírálat az előleges fogalmakat, vagy is a kategóriákat az ítéletek alakjaiból származtatta, minélfogva azokat pusztá gondolati alakoknak tartotta, melyeknek az érzéki szemlélés szolgáltat ismereti tartalmat; miből azt következtette, hogy ismeretünk a tapasztalás tárgyain tul nem terjed.

Az észbírálatnak hiányait átlátták Kant utódjai, kik azokat kiegészíteni törekedtek. A természeti czélszerűségre nézve azt emliti értekező, hogy Hegeltől kezdve a philosophusok a czélszerűség eszméjét a kategóriák közé sorolták. E bölcsekedők észbuvárlatát értekező máskor fogja megismertetni.

—Az akadémia felszólította volt a maros-vásárhelyi főiskola tanári karát, hogy Apáczai Cserreinek, azon főiskola könyvtárában föltalált logikáját lemásolás, vagy ha szükségesnek találtatnék, kinyomatás végett közölje. A nevezett főiskola derék tanári kara válaszul írja: „Tanári karunk a legszivesebb készséggel kíván eleget tenni. Hogy a mű tartalmával és becsével a t. akadémia megösmékedhessék, a kívánt logikát másoltatni kezdtük; de ezt teljes hűséggel kívánván eszközölni, a másoltatás kissé lassan halad. Addig is azonban, míg a másolat egészen elkészülne, kívántuk a t. titoknok urat értesíteni a felől, hogy a felküldendő másolat nyomán a m. akadémia a mű kinyomatását elrendelné: az eredeti nyomtatvány egyetlen példányát is a t. akadémia rendelkezése alá bocsátjuk s előleges értesítés után azonnal Pestre küldjük.“ Az akadémia a másola-

tot köszönettel fogadja s az eredetit is kéri, miután Apáczai Cserrei logikáját ki akarja adni. Nyelvészeti és tudományos tekintetben egyaránt becses ereklje az. Irodalmunk e téren a német irodalmat megelőzte, mint Purgstaller r. tag megjegyze.

— Ugyan ez alkalommal a maros-vásárhelyi főiskola könyvtára számára, a jegyző indítványa folytán, följánlotta az akadémia kiadásainak egyegy példányát.

— Márczius 30-án nyelv- és széptudományi összes ülés.

Az osztályülésben két előadást hallottunk, melyek közül minde-
nik becses adalékkal járult nyelvünk ismertetéséhez.

MÁTYÁS FLÓRIÁN lev. tag „Magyar őskelvi tanulmányok“ czim alatt nyelvtörténeti szótárából, melyhez — mint látszik — az anyagot gyűjti, azon szók egy részét közlé, melyek a halotti beszédben fordulnak elő. Oly téren mozgott Mátyás ur, melyen egészen otthonos. S minden szó értelmét nyelvemlékeinkből vett számos idézettel deríté föl.

BUDENZ JÓZSEF lev. tag pedig „A magyar igekötőkről általában s különösen a „meg“ igekötőről“ értekezett. Hosszasan és alaposan megczáfolá azon véleményt, mintha igekötőink használatát más nyelvekből tanulta volna el a magyar; kimutatá továbbá, minő szerepet visznek az igekötő szócskák a magyar nyelvben; s végre előadván, miként magyarázták eddig a „meg“ igekötő értelmét nyelvészeink, saját nézetei előadására tere által, s érdekesen fejtegeté a „meg“-nek „vissza“ jelentését, a többi jelentésének előadását, miután még összes ülésnek kelle tartatni, máskorra halasztván.

Az osztály nagy figyelemmel és méltánylattal hallgatta mindkét előadást.

Olvastatott ezek után a nyelvtudományi bizottság jelentése, Fogarasi János r. tag azon indítványa ügyében, mely szerint ohajtja, szóllittassék föl mindenki, hogy a „Nagy szótárt“ illető bármely észrevételét tegye írásba s a nyelvtudományi bizottság jegyzőjéhez, Hunfalvy Pál r. taghoz, küldje be, hogy azon észrevételek, a mennyiben alaposaknak találtnak, egy pótlék füzetben egybegyűjtve, minden egyes beküldő neve alatt, feldolgozva, közrebocsátathassanak. A bizottság teljesen magáévá tevé ez indítványt, kérvén az akadémiát, hogy azt a titoknoki hivatal által hirlapok útján közöltesse s a Nagyszótár borítékára is nyomassa ki. A bizottság ezenkívül a Nyelvtudományi Közleményekben is ki fogja adni.

— Kubinyi Ágoston tiszt. tag előadá, hogy Szontagh Gusztáv elhunyt akadémiai rendes tagnak baráti és tisztelői siremléket emeltek, s úgy hívék, hogy az e czélra gyűjtött pénzből fenmaradt üzletet méltóbb helyre nem fordíthatják, mint ha az elhunytnek arczképét lefestetik s azzal az akadémiát ajándékozzák meg. Ez arczkép, Kovács Mihály által kiállítva, elkészült s jelentő tiszteleti tag ez al-

kalommal az akadémiának, a teremben leendő felfüggesztés végett, általadta. Valamely elhunyt tag képének felfüggesztése az akadémia teremében, szabály szerint, titkos szavazattal határozatik el. Így történt most is. A felfüggesztés 13 szavazattal 3 ellenében határozatba ment. „Bizonyosan hegelianos volt az a három tag,“ — jegyzé meg egy elmés levelező tag.

— Toldy Ferencz r. tag jelenté, hogy egy Turinban levő barátját megkérte, másoltasson le részére az ottani könyvtárból egy Salamon királyunkra vonatkozó középkori francia beszélyt s ennek folytán Olivieri Görgy ur a másolást minden díj nélkül végezte, és a kéziratot, melynek czime: „Histoire du Roi Salamon D’Hongrie qui regna en 1075 ou environ,“ megküldötte a m. tud. akadémia könyvtárának. Az akadémia szíves köszönetét levélben fogja Olivieri urnak kifejezni.

Általában határozatba ment, hogy ezentúl a bel- és külföldi magánosoknak, kik az akadémia könyvtárát műveikkel vagy küldeményeikkel gyarapítják, levélben is tudtul fog adatni az akadémia köszönete.

— Dr. Balogh Pál, ki oly sok igen hasznos összeköttetést szerzett már akadémiánknak, különösen Angliában és Franciaországban, a közelebbi mult ősszel, Hollandiában jártakor, több hollandi tudományos intézetet hívott föl, hogy akadémiánkkal csereviszonyba lépjenek kiadásaira nézve, s mindnyájan készeknek nyilatkoztak e csereviszony elfogadására. A hollandiai királyi tudományos akadémia küldeményei azóta már meg is érkeztek. A m. tud. akadémia természetesen örömmel fogadja a felajánlott csereviszonyt, s egyszersmind köszönetet mondott derék tagjának, ki a külföldön is intézetünk érdekében fáradozott.

— S hogy külföldi tudományos intézetek lássák, mit kapnak tőlünk cserében, ezentúl a könyvek czimei, a szállító levélben latinul is kitétetnek. A gyűjteményes kiadások szerkesztői pedig az értekezések szerzőitől bekérik az egyes értekezések latin czimeit is, s az ezekből összeállított latin tartalom külön lapra kinyomatván, szintén mellékelteni fog a gyűjteményes munkák azon példányaihoz, melyek külföldi tudományos intézetekhez küldetnek. Ezáltal a külföldi tudós világ figyelme legalább tudományos iróink működésére föl lesz hiva, s tudni fogják, mit keressenek akadémiánk kiadásai közt. Eddig leginkább természettudományi és archaeologiai kiadásaink mellékelte ábrái vonták magokra a külföldi tudósok figyelmét, minek folytán tudakozódások is történtek részokról külföldön volt honfűtársainknál.

— Néhaj Fekesházy Mihály, egykor tokaji kincstári uradalmi ügyvéd, 1848-ban készített végrendeletében akként rendelkezett, hogy vagyona a hagyományok kiegészítése után pénzzé tétetvén, tökésséssék, s ennek kamatai, míg testvérei élnek, ezeknek adassanak ki, ezek elhalta után pedig a magyar nyelv terjesztésére fordít-

tassanak. A kiviteli mód meghatározását a magyar miniszteriumra bízta a végrendelező. Miután Fekésházy Mihálynak 1855-ben utolsó nővére is meghalt, az érintett alapítvány a magyar kormány kezé-
lése alá jutott, a most már mintegy 12,835 ftnyi öszlet, Fekésházy-
alapítvány czim alatt az országos főpénztárban kezeltetvén. A Hely-
tartó-tanács már régebben az akadémiát kérdezte meg, miként le-
hetne az alapítványt leginkább az alapító szándokával megegyezőleg
kezelni. Az akadémia még 1861. évi július 6-án előterjeszté javasla-
tát. Ezek folytán most a Helytartótanács egy újabb intézménye tu-
datja, hogy a Fekésházy-alapítvány ö Felsője legfelsőbb határoza-
tával legkegy. jóváhagyatván, annak életbeléptetésére nézve az aka-
démianak javaslata azon hozzáadással lett elfogadva, hogy ha juta-
lomra érdemes könyv (azon nagy és kis gymnasiumokban kiosztandó,
melyekben a magyar nyelv a közelebbi időkben kötelezett tantárgy
nem volt, vagy tannyelvül nem használtatott) az akadémia véleménye
szerint nem találkozónék, a nevezett főkormányzéseknek jogában áll-
jon, ily munkákra, az akadémia útján pályázatot hirdettetni. Az
ennek folytán kiállított alapítványi levél egyik pontja az akadémiá-
nak megőrzés végett oly felirással adatik ki, hogy ezentúl minden
évben a fölszóllítás megújítását be nem várva, jóval a tanév befejezte
előtt a jutalom-könyveknél alkalmas munkák jegyzékét mutassa be a
Helytartó-tanácsnak. A folyó iskolai évre rendelkezhető 400 frt az
akadémia kezéhez, számadás terhe alatt, e jegyzék átvizsgálása
után fog utalványoztatni. Fölvivatik továbbá az akadémia, hogy min-
den ötödik évben, első ízben tehát 1867-ben a jutalmazásra érdemes-
nek talált nyelvészeti munka iránt javaslatot tegyen.

— Még egy tárgyat emelünk ki ezúttal: — a statistikai bizott-
ság jelentését. E bizottság mindinkább meggyőződött arról, hogy
főadatát egy kormányi tekintélyvel intézkehető statistikai hivatal
támogatása nélkül nem oldhatja meg. De különben szükségesnek lát-
ja, hogy nálunk is úgy, mint más európai államokban a statistikai
adatok rendszeresen s hazánk összes társadalmi és állami viszonyaira
kiterjedőleg hivatalosan összegyűjtessenek, egybeállitassanak s köz-
zététessenek. Ezt csak országos statistikai hivatal végezheti. Azért
a statistikai bizottság folyó évi február 5-kén tartott ülésében indit-
ványoztatott, hogy a nmlságu magyar királyi Helytartótanács az aka-
adémia részéről felküldendő felterjesztésben kéressék meg, hogy ke-
belében külön statistikai osztályt állitson fel, melynek főadata le-
gyen a statistikai adatokat rendszeresen és hivatalosan gyűjteni, ren-
dezve közzé tenni, az akadémia kebelében működő statistikai bizott-
ság aztán ajánlkozék ez adatok oknyomozó, egybehasonlító, tudo-
mányos feldolgozására. A javasolt felterjesztés egész terjedelmében
felolvasatván mindenben jóváhagyatott.

Im itt közöljük a bizottság elfogadott szerkezetét:

„Midőn a magyar tud. Akadémia a haza minden oldalu ismerte-
tését tárgyazó feladatától indittatva, kebelében statistikai bizottsá-

got állított, hogy ez a magyar korona országainak közviszonyaira vonatkozó statisztikai adatokat összegyűjtse, rendezze, megbírálja, más államok adataival is egybevetve feldolgozza s dolgozatainak kibocsátása által Magyarország lehetőleg hű statisztikai ismertetését eszközölje, ezt azon remény fejében tette, hogy a magas kormány, az egyházi és világi hatóságok, testületek, egyesületek és intézetek az állami és társadalmi életnek mindennemű mozzanatait hiven visszatüköző adatokkal kedveskedni fognak. E reményében az akadémia nem is csalatkozott. A statisztikai bizottság mindenütt nagy készséggel találkozott, s az ország közhatóságai, egyletei és intézetei a hozzájuk intézett fölkérések következtén sok becses adatot küldtek be, mint ezt a „statisztikai közlemények„ eddig megjelent fizeteli tanusítják. Azonban a statisztikai bizottság minél tovább halad pályáján s minél inkább igyekszik feladatát a haza, a tudomány és gyakorlat kívánalmaihoz és az akadémia méltóságához képest megoldani, annál inkább érezi anyagi és szellemi erejének elégtelenségét, annál nagyobb mértékben látja be szűkségét egy kormányi tekintéllyel intézkedhető statisztikai hivatal felállításának.

„Hogy a statisztikai bizottság az illető adatokat tudományosan feldolgozhassa, mindenekelőtt teljes adatokkal kell birnia. Hézagos vagy hiányos adatoknak úgyszólván semmi hasznát sem veheti. De hogy az egész országból s az állami és társadalmi élet minden köréből és ágából biztos és teljes adatokat a megkívántató rendszerességgel összegyűjtjön: arra a statisztikai bizottság, mint magános és tisztán tudományos bizottság nem képes és nem elegendő. Ezt csak kormányi tekintéllyel felruházott statisztikai hivatal tehetné.

„A statisztikai bizottság ugyan töle kitelhetőleg iparkodott, s ezentúl is iparkodni fog az ország különböző állapotainak s viszonyainak felderítésére szolgáló adatoknak birtokába jutni s mély tisztelettel és hálával kell ismernie, hogy ebbeli igyekezetében, különösen a nagymélt. magyar kir. Helytartótanács részéről is több rendbeli becses adatok közlése által gyámolítottat és folyvást gyámolittatik. De másfelől azt is nyíltan kell bevallania, hogy azon adatok, melyeket eddigelé nyerni szerencsés volt, nem az ország összes viszonyaira vonatkoztak, s egyébként sem voltak mindig kimerítők és teljeseek. S ez a fenforgó körülmények között máskép nem is lehet. A magyar tudom. akadémia a múlt évben fölkérte a Nagyméltóságu m. k. Helytartótanácsot, méltóztassék a népnevelésre s az összes tanodaügyre vonatkozó adatokat országszerte begyűjteni, s feldolgozás végett a statisztikai bizottságnak átküldeni. A Nagyméltóságu m. k. Helytartótanács elismerendő készséggel megtette az illető intézkedéseket s az időről időre beérkező adatokat átküldi a bizottságnak. Ez a jog akadémiaikra és réaliskolákra vonatkozó adatokat már össze is állította, de azt kelle tapasztalnia, hogy a beküldött adatok sok tekintetben hiányosak. A népiskolákat tárgyazó adatok, melyek eddigelé a bizottság kezéhez jutottak, még hiányosabbak és tökéletlenebbek,

és sem a kellő renddel, sem a kívánatos gyorsasággal nem gyűlnek be. Némely iskoláról két, három jelentés is van, más iskolák pedig egészen elmellőzvék.

„Az ország egyes közhatalóságai már régóta szoktak statisztikai kimutatásokat gyűjteni s részint a Nagyméltóságú m. k. Helytartótanácsnak beküldeni; egyes tudósok is találkoztak, kik részint a hivatalos kimutatásokat, részint a személyes utánjárással összegyűjtött adatokat feldolgozták. Mindazáltal meg kell vallanunk, hogy a szomszéd államok törekvései által a statistika mezején messze túlszárnyaltunk. Így, hogy csak egy példát említsünk, az ország népesedési mozgalmáról 1848-ig úgyszólván semmi alapos tudomásunk sem volt. Az esketési, születési és halálozási lajstromok vagy épen nem, vagy csak hiányosan küldettek be az egyes törvényhatóságokhoz s az egész országról sehol sem gyűjtettek össze és szedettek rendbe. Azért az egyes tudós fel sem használhatta s kénytelen volt a közzétett egyházi névtárak adataival beérni. 1850—1860-ig az említett népmozgalmi kimutatások Bécsbe küldettek fel s ott a statisztikai hivatal által szedettek rendbe és dolgoztattak fel. Vajjon 1860. óta készítettnek-e azon kimutatások kellő szabatossággal, hol gyűjtetnek össze az egész országról, s általában mi történik velük, arról a statisztikai bizottságnak nincs tudomása, de meg van győződve, hogy azoknak évenkénti rendszeres folytatása, összeszedetése és feldolgoztatása nagyon is szükséges, sőt el nem mellőzhető. Angliában az ide vágó adatok eredménye minden évnegyedben közzé tétetik.

„Hogy a statistika dolgában is hátramaradtunk, azt bizonyára sem a közhatalóságok, sem az egyszerű buzgalom hiányának nem lehet tulajdonítani; oka csak abban keresendő, hogy nálunk külön statisztikai hivatal még nincsen, mely a nagy méltóságú m. k. helytartótanácsához beküldetni szokott különböző statisztikai kimutatásokat és adatokat összefoglalná, kellőleg rendezné, a hiányosokat kiegészítené, a hibákat kiigazítaná, s egyszersmind az adatok folytonos és rendszeres összegyűjtését eszközölné.

„Kétséget nem szenved, hogy teljes és rendszeres statisztikai adatokra, mind a közigazgatásnak, mind a tudománynak egyaránt szüksége van. Ha valamely tudomány képes az állami közigazgatás magasabb céljait előmozdítani, a kormánynak a szükséges intézkedésekből s egyszersmind a tett intézkedések eredményeiről óhajtott tájékoztatást nyújtani, úgy statistikát kell azon tudománynak tartani. Ezt valamennyi európai állam elismerte s azért valamennyi európai kormány nem csak egyeseknek és társulatoknak a statistikára vonatkozó törekvéseit gyámolította, de külön kormányi hivatalokat is felállított, melynek hivatása, a statisztikai adatokat rendszeresen összegyűjteni, kitesztázni, egybeállítani s közhasználatul kiadni. Az így nyújtott biztos adatokat a tudomány emberei azután tudományosan, egybehasonlítólag, magyarázólag dolgozzák fel, hogy ekép az állam és társadalom minden viszonyait és mozzanatait kellőleg felvilágo-

sítsák s az öntudatos és üdvös kormányzást lehetővé tegyék. Mindezeknél fogva a magyar tud. akadémia a kebelében működő statisztikai bizottság előterjesztése folytán arra bátorodik a Nagyméltóságú m. királyi Helytartótanácsot fölkérni: méltóztassék kebelében egy külön statisztikai hivatalosztályt felállítani, mely a Nagyméltóságú Helytartótanács egyes osztályaihoz érkező statisztikai kimutatásokat és mindenféle statisztikai adatokat egybeállítsa, megrostálja, kitisztázza, a hiányokat kiegészítse, a rendszeres adatgyűjtést országsszerte kormányi tekintéllyel eszközölje, vezérelje, ellenőrizze s az eképek begyűlt, megrostált, kiegészített és kiigazított adatokat más államok efféle statisztikai hivatalainak példájára közzétegye s ekép a tudományos feldolgozásra való anyagot szolgáltatassa. Az akadémia stat. bizottsága mindenkor főkötelességének fogja ismerni, a statisztikai hivatal osztály részéről nyújtott anyagot tudományosan feldolgozni, s általában a felállítandó statisztikai hivatal osztály irányában közreműködését és vizontszolgálatát már előre is készségesen ajánlja.

„Ha az indítványozott statisztikai hivatalosztály a nmlgu magyar kir. helytartótanács kebelében felállítatnék, — létesítését pedig, úgy hiszi az akadémia, semmiféle akadály sem hátráltathatja, — s ha az és az akadémia stat. bizottsága egymást gyámolítva, közreműködhetnek: akkor remélhető volna, hogy hazánknek statisztikai viszonyai nemsokára szintén hű és hiteles adatok nyomán fel lesznek világosítva; hogy mind a közigazgatás gyakorlati céljainak, mind a tudomány igényeinek elég lesz téve; hogy tehát édes hazánkat sem minmagunk, sem a külföldiek nem fogják többé „terra incognita“-nak nevezhetni.“

CS. A.

IRODALMI SZEMLE.

A TISZASZABÁLYOZÁS KÖVETKEZMÉNYEIRŐL.

Das Pflanzenleben der Donauländer von A. Kerner. Innsbruck 1863. (XII. és 348. lap) 8-o.

Az ember megmunkálja, mivel a földet, melyen lakik, s ez által tetemes befolyást gyakorol rája: itt buja virálynnyá, ott puszta sivataggá változtatja. De nemcsak egyes területek alakját, természeti viszonyait változtatja meg, egész országokat is képes átalakítani, s folytonos munkálatai által különösen az égalji viszonyokat is módosíthatja, hol szelidebbé, egyenlősebbé, hol mostohábbá, szélsőségesebbé tevév azokat. Mindezekre számos példát hozhatunk fel. Az Eufrat és Tigris mellékei, Palesztina, Egyiptom az ó-korban földünk legtermékenyebb területei voltak: az emberi szorgalom tette vala azzá; most kopár sivatagok, s ennek ismét az emberek értelmetlensége, lustasága az oka. Görögország is hajdan termékeny ország volt; az emberek a századok folytában kipusztították erdőségeit, s ennek következtén elvesztette egykori termékenységét. -- Azonban nem kell messzire mennünk, hogy az ember munkálkodásának káros befolyását az ország természeti viszonyainak megváltozására bebizonyítsuk. Saját hazánkban is találunk rá elég példát. Dalmátországban, Horvátország egy részében s a magyar tengerparton részint a régebb századokban, részint csak az elmúlt 50—60 év óta kipusztították az erdőt, ennek következtén a partvidékek kopár sziklasivataggá lettek, a forróság és szárazság s a „bora“ szél ereje nagy mértékben növekedett, úgy, hogy most a gabnatermesztés már csaknem egészen lehetetlen. A Bánság talajának természeti termé-

kenysége kimeríthetlennék látszik, mégis az emberek azt is meddő pusztasággá tehetik. Így Nagy-Becskerek környékén a kincstárszlatinai uradalmában valami 3000 holdnyi földterületen néhány év óta semmi sem, még takarmány sem terem, annyira kiszívták annak termő erejét.

Az égalji viszonyokat semmi sem képes annyira megváltoztatni, mint az erdők kipusztítása s az álló vizek lecsapolása. Erre már sok oldalról történtek figyelmeztetések, mind a külföldön, mind hazánkban is. Mindkettőnek közvetlen eredménye a légkörny és talaj nagyobb szárazsága, ez pedig a terméketlentülést mozdítja elő. Csallóközt hajdan nagy termékenysége miatt aranykertnek nevezték, mióta a Duna partjait feltöltötték, a posványokat kiszáritották, a sziget termékenysége, mint Ipolyi és mások állítják, általában véve csökkent.

A Bakonynak szembeötlő vízszíke van, ennek okai dr. Rómer Flóris szerint: az erdők terv és számítás nélküli irtásai; a Balaton víztükrének lecsapolások általi összeszorítása; a sárrét és más nagyobb posványos helyek kiszáritása. — Hogy hajdan több vagy legalább bővebb források lehettek a Bakonyban, már csak abból is következtethetjük, hogy ott annyi forrásról nevezett helység van.

Némely panaszok a Tiszaszabályozás káros következményeiről is hallatszanak már, ezt egyebek közt a lapokban nemrég megjelent cikksorozat is bizonyítja. Ennek szerzője a Tiszaszabályozás eddigi előmenetelét és üdvös eredményeit alaposan mutatta ki, de lehető káros következményeinek tárgyalásába nem igen bocsátkozott, s úgy látszik, az imitt amott nyilatkozó aggodalmakat nem oszlatta el.

Kerner, ki öt évig hazánkban, mint tanár működött s az ország növényzeti viszonyait több vidéken alaposan tanulmányozta, az imént megjelent munkájában: „Das Pflanzenleben der Donaualänder“ (Innsbruck 1863.)* a Tiszaszabályozás lehető káros következményeit alaposan tárgyalja, s munkája ezen fejezetét érdemesnek tartom arra, hogy a t. akadémia előtt felolvassam.

„Nemnél nagyobb előmenetelt tesz valamely országban a föld műveltetése, annál inkább megváltozik annak eredeti növényzete s vele együtt az égalja. Legelsőben az erdőket szokták irtani, azután a posványok lecsapolása következik. Az ó-kori nemzetek közül kivált a rómaiak irtották az erdőket és posványokat; minden ország, melynek birtokában hosszasabb ideig voltak, mutatja nyomait azon igen egyszerű földművelési rendszernek. Magyarországot illetőleg Aurelius Viktor beszéli, hogy Galerius császár végtelen erdőket vágatott ki Pannoniában s ezáltal sok kiténő

*) Lásd e mű ismertetését alább.

földet tett mivelhetővé. Ugyanazon író posványok lecsapolását is említi, s Galerius 300-ban Kr. u. állítólag a Peiso tavát (a mai Balatont) esapoltatá le egy részben s ezzel sok termékeny földet nyert Valeria új tartomány számára. Probus már Galerius előtt Pannónia déli részében, a Dráva és Száva torkolatai közötti Hiulcas tavat szárítottatta ki katonái által; a Száva alsíkjain találtató esatornanyomok szintén lecsapolásokra mutatnak, melyeket a rómaiak Sirmium tartomány gyarapítására végrehajtottak.

A népek nagy költözködése, a tatárjárás, a belvillongások s a törökök uralkodása a rómaiak által Pannónia térségein megindított ezen földművelési munkálatok folytatására bizony nem hatottak jótékonyan s eléggé megfejtik a lecsapolási és szabályozási munkálatok hosszú szünetelését azon időtől fogva, melyben a rómaiak uralma végét érte.

Csak 12 századdal később, midőn a félbold Magyarország-ból mindenkorra ki volt szorítva, indultak meg újra az oly sokáig félbeszakadt vízszabályozási és lecsapolási vállalatok, s a mult század első évtizedeitől kezdve a mai napig az egyik vízépítési vállalat a másikat követte csaknem szakadatlan sorban. De azon munkálatok fénypontja mindenestore a Tisza folyásának Vásárhelyi Pál által 1845-ben indítványozott szabályozása. E szabályozás által 300 □ mfdnyi elposványosodott föld fog az elöntetés ellen biztosíttatni, s nem sokat mondunk, ha e vállalatot, mely nagyszerű eszközökkel hajtatik végre, Európa legkitünőbb vízépítési munkájának mondjuk.

Ha az óriási vállalatot közelebről megvizsgáljuk, önkénytelenül is felmerül azon kérdés, vajjon az ország természeti viszonyainak azon nagyszerű módosítása miképen fog visszahatni az égaljra és növényzetre? S mi e kérdést elég érdekesnek találjuk, hogy hosszabban foglalkozzunk vele.

A magyar Alföld mostaniifégalját röviden következőleg jellemezhetjük:

A tavasz a hőmérsék felette nagy változásai által tűnik ki, s utófagyok még május közepéig fordulnak elő. Nyáron a hőség gyorsan növekedik s a közepes légmérsék Nápoly, Florenz, Palermo és Algir nyári közepes hőmérsékét éri el, sőt felül is mülja. Az ős derült napjai és hosszú tartása által tűnik ki, de a föld kiszikkadt volta s a korán beálló előfagyok nem engedik, hogy a növényzet megújúljon. A tél általában véve ugyan szelid, de egyes esetekben mégis nagy hideg is beáll.

E hőmérséki viszonyokkal a növényzet tökéletes összehangzásban van. Egyfelől a még nagyon későn előforduló fagyok, másfelől a forró és száraz nyár által a növesi időszak oly szűk határok közé van szorítva, hogy az alföld közepe táján csak pusztai növények díszlenek, melyek évi életkörüket gyorsan bevégzik, a

fák pedig, melyek évi fejlődése hónapokig tartó életet kíván meg, teljesen hibáznak. Csak azon vidékeken, hol nyílt vízmedenczék vagy terjedelmes posványok vannak, szorúl háttérbe a pusztai jellem, s az erdők, különösen a tölgyesek jó messzire nyúlnak előre az erdőtlen pusztá felé.

Ezen eredményekre vezetnek a meteorologiai és növényteni vizsgálatok, s belőlük már önkényt következik a válasz feljebb tett kérdésünkre: vajjon mikép fog a posványok kiszáritása a magyar alföld égaljára és növényzetére-visszahatni.

Legelsőben is a posványok kiszárittatásának hatása a légmérséki ellentételek növekedésében fogja magát éreztetni. Mikép a tenger a partországokra, a bodeeni és a többi svájczországi tavak a környező földterületek égaljára, úgy hat a magyar posványok víztömege az alföld égaljára csökkentve a nyári hőség és déli hidegség közötti különbséget. Ha már e mérsékelt elem eltávolítottatik, a kiszáritott föld s a rája boruló levegő okvetlenül gyorsabban fog megmelegedni és ismét meghűlni, mint eddig a posványos területeken történt, s a száraz földterületeken a növényzet hamarabb fog ugyan tavasszal kifejlődni, de az utófagyoknak is sokkal inkább lesz alávetve, mint eddig, midőn az álló víztömegek a légmérséki szélsőségeket megkisebbitették.

Ha már most meggondoljuk, hogy tölgyeink és jegenyéink, melyek a honi fák közül legmesszibbre nyomódnak be az alföld környékébe s az eredetileg vadon termő lombos fák közül legalkalmasabbak a pusztai vidékeken való termesztésre, azon időben, mikor leveleik kifejlődnek, a hideg iránt fölötte érzékenyek s a leggyöngébb utófagy miatt kivesznek; akkor be fogjuk látni, hogy a posványok kiszáritásának s az ezáltal nagyobbitott légmérséki szélsőségeknek nagyon szomorú következményeik lesznek a növényzetre nézve. A tölgy- és jegenyefák még azon vidékeken is, hol eddigelé díszlettek, a mostohább égalj miatt ki fognak veszni. Úgy a repszetermesztés is, melyre Magyarország földje oly igen alkalmas, de melyet már most is a későn beálló fagyok gyakran veszélyeztetnek, lehetlenné fog válni. s a mezei gazdaságnak még sok más ága is szenvedni fog. Nemcsak a nyár derekán uralkodni szokott szárazság fog korábban beállani s ez által a növények évi kifejlődésére hagyott időszak még szűkebb határok közé szorúlni, mint eddig, hanem a nyári hőség is tetemesen növekedni fog. Ha t. i. a folyók szabályozása által a hegységekről jövő áradási víztömegek gyorsabb eltakarodása eszközöltetik, s ha az nem maradhat meg hónapokig az ártéren, mint eddig; ha továbbá a víz a határos posványokból is csatornák által lecsapoltatik s árkokba szorítottatik, melyekben a levegőnek csak csekély elpárolgási felületet szolgáltat; ha tehát egyszóval az egész víztömeg, mely a napsugarak melegét csak kis mértékben veszi be, az elpárolgásnál pedig sok meleget köt le, s ekkép

a nyári hőséget leszállítja, kisebb területbe szoríttatik és gyorsabban takarodik ki az országból, akkor a nyári hőségnek és szárazságnak rendkívül növekednie kell.

A nyári forróság ezen növekedése más országban, pl. valamely hideg és nedves tenger melléki országban, az égalj jótékony módosulása volna, — de a kontinentális magyar alföldön, hol egyszersmind az esőmennyiség csökkenésétől s a nyári szárazság növekedésétől is tartani kell, abban csak az égalj mostohábbra változását láthatjuk. — Hogy pedig az esőmennyiség a posványok kiszáritása következtén a magyar alföldön csökkenni fog, azt könnyű bebizonyítani.

A vizet, mely valamely ország földére, mint eső hull, a levegő egy részben magának azon földnek vízkészletéből vette föl gőz alakjában, más részben a szelek a távoli tenger felől szállították oda.

Nyugati Európában a vízgőzök mennyisége, melyet az ott uralkodó nyugati szelek az Ocean felől oda visznek, oly nagy, hogy mellette azon vízgőzök, melyek az állóvizek és erdőkből felszállnak, tekintetbe is alig vehetők. De oly földterületen, mely a tengertől távol esik, s melyen, mint a magyar alföldön, a messzünnen jövő légáramlások az eső támadásának nem kedveznek, s hol a túlnyomólag száraz légkörny mellett az elpárolgásnak is sokkal nagyobbnak kell lennie, mint a tenger melléki Európa nyirkos légkörnyében, a sok nyílt vízterületek és posványok csakugyan nagy jelentőséggel bírnak, mint pl. a Sárrét, mely Magyarország egyik legterjedelmes posványa, Békés- és Bihar megyékben terjedvén el. Az egész víztömeg, mely a fehér, fekete és sebes Körösön a magyar erdélyi határhegységről lefolyik, valamint a Berettyó, Hortobágy, Ér és Kosely vize ama nagy posványos alsíkságba gyűl s majdnem minden esés nélkül lassan tovább hőkölőgven, terjedelmes posványokat, kottákat, nádasokat képez. Ha az ott egybegyűlő nagy víztömeget azon csekély vízmennyiséggel összehasonlítjuk, mely a Sárrétből kifolyik s a hármás Körösön a Tiszába ömlik, akkor bámulnunk kell a víz nagy veszteségén, mely onnan ered, hogy az ama posványból a levegőbe felszáll. — A posványok és tócsák tehát megannyi vízgőzöket szolgáltató területeknek tekintendők, s kiterjedésök csökkenése okvetlenül a levegő nyirkosságát csökkenti. — De a posványok nem csak azáltal hatnak az eső mennyiségére, hogy a légkörny nyirkosságát nagyobbítják, hanem azáltal is, hogy a vízgőzöket megsűritik, s ennyiben a természet működésében fontos szerepök van. Hogy a légáramlások által a távoli tengerek felől átszállított vízgőzök valamely országra lecsapódjanak, az országnak gőzsűritő eszközökkel kell bírnia, melyek azon gőzöket esővé változtatják, már pedig Magyarországnak e sűritő eszkö-

zöket az azt bepárkányozó helységek és alföldének posványai szolgáltatják.

A magyar alföldön uralkodó éjszaki és keleti szelek, melyek nagy száraz földön át jönnek, nem hoznak esőt, hanem szárazon fújnak le a Kárpátokról a síkságra. Az Atlanti ocean jövé nyugati szelek, melyek Európa nyugati részeire esőt árasztanak, vízgözeik nagy részét elvesztik, míg Magyarországot elérik; végre a déli nyirkos és meleg szelek a dinári Alpok hűsítő határfalazatánál oly nagy esőmennyiséget vesztenek el, hogy az azon hegylánczolat tenger felé néző oldala Európa azon részei közül valók, melyeken legtöbb eső esik. A magyar alföldre tehát a déli és délnyugati szelek is kevés nyirkosságot hoznak. Alsó-Magyarország sajátos fekvése, mely szerint magas hegykoszorúval van környezve, melynek külső oldalán a szelek vízgözeik nagy részét elvesztik, mielőtt a síkságra jutnak, okozza azon csekély esőmennyiséget, melyet az Alföldön tapasztalunk, valamint a száraz éjszaki és keleti szelek uralkodásából könnyen megfejtjük magunknak a sok derült napot s az ezen derültséggel kapcsolatban levő gyors váltakozását a nappali forróságnak és éjjeli hűségnek.

A száraz földről felszálló, meleg légfolyam nem képes a vízgözeiket esővé sűríteni, sőt ellenkezőleg a mutatkozó felhőket is szétesztatja. Fújhatnak valamely országban a nyirkos meleg déli és nyugati szelek, mégis az lehelletők alatt eltikkadhat, ha nincsen meg azon képessége, hogy a légáramlások által hozott gőzöket esővé változtassa. Amde a posványok, melyekről hűvös légfolyam száll fel, a rajtuk elvonuló, még mindig némileg nedves déli és nyugati szeleket megfosztják nyirkosságuk egy részéről. Mily hathatós gőzsűrítők a posványok, a magyar Alföld azon vidékein világosan láthatjuk, hol nagy száraz területek posványos területekkel határosak. Ott a földnek képe mintegy visszatükröződik az egen. A posványos térségek fölött az ég felhős, míg a határos száraz területek fölött egészen derült. De mihelyt a felhők a határvonalon átkelve a száraz terület fölé jutnak, a felszálló meleg légfolyam hatása alatt lassankint széteszlanak s végre egészen eltűnnek.

A posványok tehát a magyar Alföldön azon szerepet viszik, melyet más vidékeken az erdők visznek s mind a posványok, mind az erdők részint a nyirkosság forrásai, részint mint a gőzök sűrítői hatnak. — Az erdőpusztításuk másutt tapasztalt szomorú következéseire elég példánk van, s csak azt óhajtjuk, hogy Magyarország azoknak, kik majd az országok égalji viszonyait és a növényzet földirati elterjedését tárgyalni fogják, ne szolgáltatson még arra is példát, micsoda befolyása van az égaljra a posványok kiszáritásának; s vajha sohase mondhassák Magyarországról azt, mit a Zahara sivatagról: „Forró légoszlopok szállnak fel mindenütt,

eloszlatják a gőzöket s elűzik az átsiető fellegeket.“ — Hogy nyugati és déli Európában az erdők gyéritése, irtása az égaljt megváltoztatta, erről már sokan értekeztek. Az által, hogy az erdők szántóföldekké változtak, az ég derültebb, a talaj a napsugarak iránt fogékonyabb lett, de e mellett a légmérsék szélsőségei is növekedtek, az eső mennyisége pedig fogyott, s jöllehet némelyek, mint pl. Schauw, ezt kétségbe vonják, minthogy az eddigi meteorológiai följegyzések még nem igazolják, mégis a németországi folyók és források lassankénti apadása, az eső mennyiségének csökkenése, valamint másfelől az Alpok és Kárpátok hegységein az erdő felső határainak lejjebb szállása azt tanúsítják, hogy az égalj szélsőségesebbé lett.

Hogy az erdők fogyatkozása következtén a források bősége csökkent, azt számtalan eset bizonyítja. Mi csak egyet hozunk fel. A források, melyek két század óta Budavárba vízvezetékén a vizet szolgáltatták, az úgynevezett Svábhegyen vannak, azon hegyhátak egyikén, melyeket a Pilisi hegység, mint végső nyulványait, a nagy magyar síkság felé bocsát. Mindezen hegyhátak még nem igen régen erdővel voltak fedve, mint ezt növényzetökből is lehet bebizonyítani. De az újabb időben az ottani erdőket nagyon pusztították s ez erdőpusztítás természetes következménye az, hogy a svábhegyi források bősége annyira csökkent, hogy most alig felét teszi annak, a mit hajdan tett.

Az erdő felső határának alábbszállása oly jelenség, mely alkalmasint mindenkinek felötlött, ki az Alpokat vagy Kárpátokat megjárta. Csaknem mindenütt találunk az erdő mostani felső határa felett valami 100 lábnyira régi, kiszáradt, megfehérült fenyőtűkéket, a nélkül, hogy környékükön fiatal sarjakat látnánk. A nyári közepes légmérsék emelkedése semmi esetre sem okozhatja, hogy a fenyőfa felső határa lejjebb száll, sőt az magában véve inkább a fanövés feljebb menetelét idézné elő. A téli hidegség növekedése, ha ezt mint egyes égalji tényezőt vesszük tekintetbe, a fenyő felső határát szintén nem szoríthatja lejjebb, mivel a valamivel kisebb vagy nagyobb hideg a téli álom idején azon növényekre nincs hatással, melyek szervezetöknél fogva a fagy-pont alatti légmérséket megállják. Tehát sem a közepes nyári, sem a közepes téli légmérsék változása nem jöhet itt tekintetbe, s ama jelenség okát csak a gyakoribb elő- és utófagyokban kell keresnünk, melyek a szélsőségesebbé vált égaljnál fogva őszszel korábban, tavaszszal pedig későbbben beállanak, s a növés idejét azon magasságban, hol azelőtt még szüles fenyők nőhettek, most annyira megrövidítik, hogy a fák többé nem végezhetik be évi növekedésük folyamatát. Hogy ez a helyes nézet, azt azon körülmény is bizonyítja, hogy az Alpokban az erdő felső határa nyugatról keletre lejjebb meg lejjebb száll. A bajorországi Alpokon pl. a fenyő felső határa 5819, az alsó-ausztriai Alpokon pedig

5245 lábnyi magasságban van, s miként a fenyő azon felső határa, úgy csaknem minden más növény felső határai egyaránt lejjebb szállnak a keleti mészkőhavasokon, hol a kontinentális magyar Alföld befolyása érezhető, s az égalj szélsőségeiből.

A befolyás, melyet az erdők az égaljra gyakorolnak, tehát abban áll, hogy a szélsőséges égaljat mérséklék s a nyirkos levegőt esővé segítik sűríteni. De ugyanazon befolyást gyakorolják a posványok is. Erdőtlen vidékeken az erdők helyét pótolják, s ott még sokkal nagyobb jelentőségük van, mint erdős vidékeken az erdőknek, mivel még vízmedenczék is, melyekből az eső mennyiségének egy része származik, mi az erdőknél sokkal kisebb mértékben történik.

Ezek szerint a nagy posványterületek kiszáritása nemcsak a légmérsék szélsőségeinck növekedését, hanem az esőmennyiség fogyását is fogja előidézni, a nyár derekának mindforróságát, mind szárazságát fokoztatni s ezzel a növényzetre felette károsan fog hatni.

Hogy eddigelé azon befolyás oly vidékeken, hol a lecsapolási munkálatok már régibb idő óta végre vannak hajtva, még nem igen érezhető, azon nem fogunk esodálkozni, ha a már lecsapolt posványok aránylag csekély kiterjedését a még lecsapolandó vízterületek roppant terjedelmével összehasonlítjuk. Azonfelül a nagy magyar síkságnak a Duna jobb partján elterülő öblére nézve, hol a Sárvíz posványainak kiszárittatását oly kedvező siker követte, a Balaton s a környező hegységek égalji tekintetben nagyon kedvező tényezők, s ott a légkör nyirkossága oly nagy, hogy Duna-Földvár lapályán még a fenyvesek ültetése is sikerült. De ha majd az Alföld egész roppant posványterülete ki leendő szárítva, akkor az érintett égalji következmények bizonyára nem fognak kimaradni, s nemcsak az Alföld közepe táján, hanem szélein is érezhetők lesznek.

Ezek után, melyeket eddig elmondtunk, csaknem azt gondolhatná valaki, a mi óhajtásunk az, hogy a magyar Alföld posványai eredeti állapotukban meghagyassanak, s hogy Németországot ismét ama rengeteg átlábolthatlan erdőségek borítsák be, melyeket a régiak enlegetnek. Ezt azonban mi korántsem óhajtjuk, sőt ellenkezőleg a magyar Alföldön a lecsapolási és vízszabályozási munkálatokat szükséges s a jelenkor miveltségétől követelt vállalatnak tartjuk. Mi is büszkeséggel tekintünk oly munkára, mely által Magyarországon 300 □ mfdnyi földterület a rendes miveltetésnek meg fog nyeretni, ánde a tudomány hivatása, hogy a káros következményekre figyelmeztessen, miszerint ezek még annak idején tekintetbe vétessenek, czélszerű intézkedések által lehetőleg elháríttassanak s az óriási munkálat akkép hajtassék

végre, hogy mind a mezei gazdaságra, mind a kereskedelemre egyaránt áldásos legyen.

A káros következményekre nézve, melyek minden kultúrával járnak, az illető gyógyszerek magában a kultúrában keresendők, s miként a helyesen végrehajtott erdőültetés bennünket az erdőpusztítás rossz következményeitől fog megóvni, úgy az állóvizek lecsapolása káros égalja következményei ellen helyesen alkalmazott vizesítési rendszer fog biztosítani.

A vizesítési csatornáknak az egész alsíkságon elterjedő hálózata; mesterségesen épített nagy víztartók, melyek a kiáradó vizet magokba fölvehetik s az utóbb beállani szokott szárazabb időszakok számára megtartják; öntözési intézkedések, melyek az időszakilag lehulló csapadékok mentől jobb felosztását hosszabb időre eszközlik; a mesterséges vizesítéssel karöltve járó észszerű földmivelés; a száraz égalj alatt legjobban diszló fák ültetése: — mindezek a posványok lecsapolásából eredő káros égalji következményeket lehetőleg el fogják háritani. Akkor, de csakis akkor, ha majd ily czélszerű vizesítési rendszer leendő létre hozva, fognak az óriási munkálatban helyezett remények teljesülni, s az álmak valósülni, hogy a jelenleg mocsári növényekkel fedett és vízi madarakkal népesített posványok helyén majdan virágos kertek és hullámzó gabnaföldek fognak elterülni.

Más alföldek, melyek a földmivelés azon korszakán, melyben most Magyarország áll, már átettek, sok tanulságot nyújthatnak a vizesítésre nézve. Számos országban, mint Sinában, Egyiptomban, Babiloniában a lecsapolási és vizesítési munkálatok a legősibb időkre mennek vissza. Babilonia ezen munkálataira egyebek között Heeren figyelmeztet, s ezt mondja: „Az igen forró és száraz égalj mellett, mely Babiloniában uralkodik, nem szorítkozhattak csak e folyó szabályozására, kiöntései meggátolására, hanem egyúttal arról is kellett gondoskodniok, hogy a talaj kellőleg megvizesíthessék. Azért az egész síkságot számtalan kisebb nagyobb csatorna szeldelte, melyek mennél messzibbre estek a folyótól, annál kisebbek voltak; számtalan vizigépek voltak a csatornák mentén felállítva, melyek folytonosan merték a vizet s áraszták a talajra.“

Németalföld, Belgium és éjszaki Németország csatornarendszerei a magyar Alföldre nézve kevésbé jöhetnek tekintetbe, mivel az említett országok égalji viszonyai egészen különböznek. Felső-Olaszország jeles vizesítési intézkedései már sokkal inkább lehetnek döntők a magyar Alföldre nézve, jóllehet ott is azon lényeges égalji különbség van, hogy az Alpok déli oldalán elterülő földre nagyobb esőmennyiség szokott esni. De a bokharai síkság oly földterület, mely, úgy mint a magyar Alföld, nagy nyári forróság és szárazság által kiténik s egyszersmind csaknem ugyanazon szélességi öv alatt van, mint Alsó-Magyarország. Már azon

bokharai síkság déli részén, Lehmann följegyzései szerint, a Szaerafsan mellékén elterjedő mivelt földterület az eredeti pusztasivatagból annyit foglalt le, mennyit mesterségesen meg lehetett vizesíteni. „Az ottani földművelés meg fatermesztés a talaj időszakos előntetésein alapul, melyek hagyományos s minden növényre nézve külön meghatározott szabályok szerint a földet minden irányban átszegő csatornák segítségével a sűrűn összeszorult népség által a legnagyobb gonddal eszközöltetnek. Az ország egészen oly látványt nyújt, mint Lombárdia. Főgabna a búza, általános takarmány a luczerna, mely a hetenként ismételt előntetés következtén embrenyi magasságra nő s évenként ötször, hat-szor kaszáltathatik. A szegényebb nép főelesa a dinnye, mely szintén hetenként megöntöztetvén, kitünő illatot kap. A gyümölcs-termesztés nagyon tetemes; a sárga és őszi barack az ország legközönségesb és legjelesb természetményeihez tartozik; s általában közép- és déli Európának csaknem valamennyi gyümölcsfaja termesztetik; de a fige- és gránátfákat télen le kell hajlítani s befedni, hogy a hideg miatt ki ne veszzenek. A szőlőt a lapályon termesztik s évenként csak kétszer vizesítik meg.“

„A nagy szárazsága által kitünő murciai lapálynak (Spanyolországban) mesterségesen épített vizesítési rendszerét is meg kell említenünk. Miután a Rio-Segura a lapályt elérte, legott jobbra és balra vizének nagy részét a mindenfelé elágazó vizesítési árkok hálózatába önti ki, úgy, hogy a szó szoros értelmében minden talpalatnyi földje a terjedelmes síkságnak, ha a törvényesen szabályozott használatás sora rákerül, az áldásos nyirkosságból megkapja a maga részét. A spanyol Végát igazán a falevél erezetével lehet összehasonlítani, úgy, hogy az egész Végán átfutó folyó a levél közép erét ábrázolja. A Véga építője mérő eszközök nélkül is meg tudja tartani a talaj laposságát és kellő csekély esését vagyis lejtését, s az ő gondja nélkül csakhamar földje vagy elposványosulna, vagy kiassznék.“

„Végre legyen még szabad azon megjegyzést tenntünk, hogy az ily csatornarendszer építtetése, ha azt akarjuk, hogy állandó haszna legyen, sok pénzt és sok időt igényel, s hogy a kiszáritott földek terméketlensége csak lassankint lesz elhárítható.“

Igy nyilatkozik Kerner a Tisza és mellékfolyóinak szabályozása és a posványok kiszáritására nézve. Nyilatkozata mindenetre megérdemli az illetők figyelmét. Annyi bizonyos, hogy az eddigi szabályozási munkálatok eredményei felett részint a megmentesített árterületek hasznavehetősége, részint a beállható égalji változások, részint végre az eddigelé követett gátépítési rendszer maradandó sikere felett tetemes aggodalmak merülnek fel. Ez utóbbi tekintetben gróf Andrássy Manó minap nyilatkozata a „Pesti Napló“-ban nagyon figyelemre méltó. Hogy a Tiszának gátak közé szorított medre a hegyekről lehordott iszap

által mind magasabbra fog feltöltetni, az kétséget sem szenved, ha meggondoljuk, hogy a Tisza lassú folyását bármennyi átvágás által sem gyorsíthatjuk meg nagyon, mintán esése mindig csekély fog maradni, mert közepes vizállásának tenger feletti magassága Tokajnál 283.₁, a Dunába való torkolatánál pedig 219.₀ bécsi láb, tehát esése egész útjában Tokajtól Titelig 63.₂ láb. Hogy a Tisza és mellékfolyói medre mélyebbre vágódjék be, arra szükséges volna az Al-Duna szorosának szirtjeit eltávolítani s ezáltal a Duna esését öregbíteni.

Mindezeknél fogva gróf Andrássy Manó javaslata a folyók felső részeiben építendő rekeszek és zsilipek iránt valóban nagyon figyelemre méltó, s részemről csak azon indítvánnyal toldanám meg, hogy a folyók alsó szabályozásánál ne csak gátak építessenek, hanem arról is gondoskodjanak, hogy ott a hol kell, és akkor, mikor kell, az illető földterületeket meg is lehessen vizesíteni. Különben csakugyan bekövetkezik az idő, mikor a Hortobágyi puszta s az Alföld szikes földterületei a Zahara jellemét fogják magokra ölteni. Továbbá minden áron már most is az egész Tisza völgyén mentől több lombos fát kellene ültetni, s minden területen, - mely szántóföldnek nem alkalmas, és buja legelőül sem szolgálhat, erdőt termesztetni.

Kivánatos, hogy a földbirtokosok, mikor a vizek szabályozását, tavak és posványok lecsapolását tervezgetik, ne csak a mérnökök számításait vegyék tekintetbe, hanem a természethüvörök véleményét is meghallgassák.

HUNFALVY JÁNOS.

II.

DAS PFLANZENLEBEN DER DONAULÄNDER VON A. KERNER. INNSBRUCK
(XII és 348 l.). 8 r.

Mióta a nagy Humboldt, „Ansichten der Natur“ czimű munkája megjelent, számtalan író megkísérté ez irányt s ha nagyobbbrészt nem sikerült, oka, hogy az írók nem voltak Humboldtok. Humboldt tőlünk távol fekvő vidékeket írt le oly időben, midőn egész Európa polgárai a belügyekre figyeltek, azért neki eme segédforrásokhoz is folyamodni kellett. Hazánkban a Humboldtól megkezdett irányt a tájak leírásánál senki sem követte, s a külföldiek, ama külföldiek, kik nekünk szemünk-re hányják, hogy a mit róluink tudnak, maguk merítették nálunk, azok sem írtak semmit ez irányban hazánkról, s azért talán állithatom, hogy a munka, melyet most ismertetni leend szerencsém, e nemben az első, mely Magyarországot is tárgyalja. A munka czíme sokkal többet tartalmaz, mint a mennyit szerző mond, de ez nem tesz semmit, mert más czímet adni neki valóban nehéz lett volna. A könyv főrészei: 1) az alföld (Ungarisches Tiefland). 2) a bihari hegység Magyar- és

Erdélyország határán. 3) a hercyniai hegyláncz (Das Hercynische Gebirgssystem). 4) a havasok (Die Alpen). A két utolsó rész hazánkra nem vonatkozik, a másodikat újra kidolgozni ígérte szerző s így csak az elsőt tartjuk kötelességünknek megismertetni.

Fáradhatlan Szabónc az alföld földtanát adta már, hisz kisértjük meg most arra azt a diszitő virányt reá vonni, mit úgy hiszszük, nem lesz kár megtenni, miután tudunkra még egy buvár sem kísérle azt meg. De mielőtt elsorolnók, a mit mond Kerner, meg akarjuk jegyezni, hogy munkájának irálya vegyüléke Humboldt, Schleiden és Tschudi jeles munkáinak. Mennyire sikerült neki eme nézetek összhangzatba hozatala, látni fogjuk alább. Mindazt, a mi a táj leírásához okvetlen nem tartozott, kihagytuk.

A munka első részének bevezetése gyönyörűen van írva, s az ember azt hinné, hogy inkább regényt vett kezébe, mint egy természettudományi munkát, de már a második fejezetben találkoznunk a tudós nézeteivel, ki azokat valóban kellemetes módon közli velünk.

Az erdő és pusztaság közti határról körülbelül ezeket mondja: „látjuk, ha a havas csücsai felé közeledünk, hogy az erdők megszűnnek; alig hagytuk el az alföldet környező határait, itt is ugyanezt vesszük észre; az erdőtlen havas régióban szintűgy, mint az erdőtlen síkságon, alig három hónapig tart a növények életműködése; ennek oka a havasokon a fagy és hóesés, a pusztán az éjjeli fagy és a nyár szárazsága. A havasok erdőtlen vidékén egy évi növények ritkák, s ezek ott nagyon nehezen fejlődhetnek, miután már gyakran virágzások előtt a hó eltemeti őket; csak élő növényfajok élhetnek itt s ezek is sok évben csak leveleket hajthatnak vagy virágnak, egy alkalmas nyarat bevárván, hogy érett gyümölcsöket képezhessenek. Az alföldön ellenkezőleg a növények nagyobb részét egy nyáriak, ezeknek azért minden phasison át kell menni e rövid idő alatt. A havasokon az erdőtlen vidék a magas fáktól egy öv által van elválasztva, szintén ezt látjuk az alföldön is, s ezért jól megkülönböztetendő az erdőtlen síkság (mit mindenkor pusztának nevezendünk) és az erdős végvidék (Waldiges Randgebirg, magyarul talán párkány-erdőség). A mint az általános égalji körülmények engedik, az erdők tovább is behatnak mind a pusztába, mind a havasi régióba; a pusztán ez akkor történik, ha a párkányerdőséghez nem távol még annyira alacsony völgyek mutatkoznak; így például az alföld éjszakkeleti oldalán a Debreczentől kimenő hullámos domborodások az erdővidéket nagyon is behúzzák a pusztába és a völgyes homokvidék a Duna meg a Tisza közt annyira, mennyire a párkány-erdőkhöz számítható. Itt a légből levő gőzök lecsapódása mégis oly nagy, hogy a mohokból, mint a szivaesből lehet a vizet kinyomni; eme tüneménynek okul adható az, hogy 12 mföldnyi szélességben a Duna meg a Tisza közt a legrosszabb földön oly szép erdők vannak, hol keletre a Tisza bal partja felé a sokkal termékenyebb, de alacsonyabban és majdnem vízirányosan fekvő vidékeken erdők nincsenek.

Igaz, hogy ama vonal, mely a pusztákat az erdőtől elválasztja alakjától függ, de másrészt nem tagadhatjuk az összeköttetést a folyamok és folyók irányával. A Tisza mentének baloldalán a Körös és Maros közt fekvő erdők messzire nyúlnak nyelvalakban a pusztába. — Az alföld vizgazdagsága is hozzájárul az erdőtlen pusztá kibebitésehez; de ennek daczára még egy nagy tér erdőtlen vidék, mely mintegy nyugotra előreszorított sziget a keleti Kárpátok déli Oroszország pusztáitól van elválva és ez utóbbi virányához hasonlít is.

A fátlan havasi regio és az erdők közt rendszeren egy cserjékből álló öv van, mely a görbe fenyő régiójának nevezetetik; a pusztán is az átmenet az erdőtől a sivataghoz cserje képletekkel köttetik össze, melyek Maquise és Tormillares név alatt ismeretesek a tudományban. Az alföldön ily képződése sokkal ritkább jeleit láthatni a zanót fajok, leánysom, vörös gyümölcsű bogypikk és tetemoldó fű által fedett helyeken. Terjedelmes tért csak ama homokos domborzaton foglalnak el, mely a Tisza és Duna közt a Jászságban kezdődvén a bácsi csatornáig húzódik, hol sokszor a fővényhalmok, 200 hécsi lábnyira magasodnak a Tisza vagy Duna visszine fölött. Eme képlet főrése a boróka, mely itt ölnyi magasságot ér el. Az egyes bokrok vagy elszórvák, vagy egész falakat képeznek. Megemlitendő, hogy eme vidéken a zúzmók és mohok nagyobb mennyiségben jönnek elő, mint az erdőkben. Az ily vidéken előjövő gyakoribb növények: 1) *Cladonia furcata*, *) *Thuidium abietinum*, *Camptothecium luteaceus*, *Hypnum cupressiforme*, *Brachythecium salebrosum*, *Eurhynchum piliferum*, *Barbula ruralis*, és *gracilis*, *Pylaisea polyantha*. 2) májusi széleslevelű és fürtös gyöngyvirág, 3) gyalogfenyő boróka, közönséges leánysom, buglyos és kétvirágú zanót, csere galagonya, cseplész medgy, csipke rózsza, hanga baraczk, vesszős fagyal, varjutóvis, bönge vegyítve vesszős és vitorla bőka, szösszős kecskedisz. Diósz. K. J. (*Tragopogon floccosus* Kit.), sárgatejű kocsord, buglyos derczefű, keleti farkkóró (*Verbascum orientale* M. Bieb.), borzas len, mezei üröm, kunkorgó hajka nevű növényekkel. — 4) elszórva egy vagy két fehér nyir- és rezgő nyárfával. — Eme képletek annál csodálatosabbak, mert a boróka az alföldön az egyetlen örökzöld növény; a sötét fenyőket, téli magyalt, repkény borostyánt, veres áfonyát, egyvirágú körtéket nem találjuk itt, és a bőrvén meténget és a szász meténg helyettesíti.

A tölgy és nyírfaerdőkről ezt mondja Kerner: Mutatják az ásatások, régi térképek, foliansok, azonkívül sok helynevek, hogy előbb több erdő volt az alföldön, de még most is van oly erdő, hol órákig mehetünk, míg végét érzük és a melynek viránya még olyan, mint Atila és Árpád idejében volt. Legközönségesebb fa az alföldön

*) A lopvanöszök terminológiája nem lévén megalapítva, a latin elnevezéseket használom, a látvanöszökre nézve Diószegi fűvészkönyve és kéziratí jegyzetei voltak irányadóim.

a kocsányos tölgy; de majdnem mindig vegyítve a sima szil — a rezgőnyár, — ritkán a fehér szodók, — fehér gyertyán, — szőrösödő és kocsántalan (*Quercus sessiliflora*) tölgy-, vad alma és fehér nyírfával; de ezek is igen egyenetlenül vannak elosztva, úgy, hogy némely vidéken a szőrösödő tölgy és fehér nyír gyakori, máshol pedig egészen hiányzik és a fehér szodók, vagy fehér gyertyán által váltatik fel. A cserjék szintén ily változatosak; legközönségesebb a mogyoró, csere galagonya, vesszős fagyal, gyepű bodza, húsos és vörös gyűrű somfa, fekete gyűrű, jávor és a bibircses kecskerágó, de sok erdőben a mogyorós hályogfa és az ostormén bangita sem hiányzik, ezek közt számtalan ernyős-, bogács- és csalány tengenek. A tölgy erdőkben ez időben virágozik: a rózsás konkoly, változó kőmag, sugár saláta, borzas linka, bubijicska és bódító baraboly, borsóka babó, szeplős szegfű, édeslevelű bóka, kígyós hagyma, tarélyos fintor, szurokszagú murvapikk, függős virnánecz, kőris ezerjő, lótorma bérce, szőszös pereszlén, baracklevelű, ökörfarkú és villás csengetyűke, szárnyas rozsok, magas léhapót (*Melica altissima*) és eb búza. Ezekon kívül még a komló, az iszalag bérce és vad szőlő, melyet itt honosnak mondhatunk, átfonják a tölgyeket. Csodálatos, hogy ily erdőkben a mohok ritkák és a harasztok hiányzanak. Csak mikor a tölgyek újra leveleznek, mi nagyobbrészt csak ápril közepén történik, rügyeznek a cserjék is; ha a tölgyek virágoznak, akkor már az erdei virány tetőpontját érte el, a széleslevelű és májusi gyöngyvirág, többféle sárma, néhány kosborék és csemeték gyorsan nőnek és a még néhány hét előtt dísztelen föld most pompázik késő őzsig s midőn már a fátlan pusztán régóta elégett minden, itt mindig új meg új növények jelennek meg. Kerner kétszáznál több növényfajt jegyezt meg, melyek közül k ülönösen megemlítettő a nyár közepén virágzó magas léhapót és a rózsás konkoly. — De legesodátosabb ez erdőkben a függős virnánecz, mogyorós hályogfa, kőris ezerjő és más olyféle növény előjövetele, melyet csak subalpin vagy sziklás vidéken szeretünk látni. Általában bizonyos helyeken az ember nem hiszi, hogy alföldön van, hanem bizonyos hegyes vidékbe véli magát áthelyezve a nagy árkok és gügyorok által. Ha a tölgy erdőkben a fák még csak gyöngye árnyékot vetnek fiatalságuk miatt, akkor a növényfajok is legdúsabbak, később a nap sugarainak alig engedik az átmenetet a fák és akkor az alsóbb erdei virány egészen elkorcsosodik; s csak kevés árnyékszerető növény találtatik és ilyenkor szegény a következőkből összetett virány: széles levelű, fürtös, májusi és sokbütökű gyöngyvirág, veres és széleslevelű bibak, közönséges tokafék (*Neottia vulgaris* Kolbenh. = *N. Nidus avis* Auct.), súlymos sás, szegfűszagú ciklász, hagymaszagú zsombor, czinadonia gódircz, bakbúzi gerely, erdei hunyász, durva rozsok, fővény czimbor. Annál több növényfajjal találkozunk e korszakban a tölgyes erdők végén, melyek részint magasabb, részint alacsonyabb cserjesorokkal egyesülve, gyönyörű tájképeket alkotnak, rózsák, mandolás fák és

pillangosok, nevezetesen a hanga mandola, cseplesz medgy, kökény szilva, gyepű bodza, somfafélék, tompalevelű és tarka rózsza, arany-sárga zanót cserjék (l. *austriacus*, *biflorus*, *nigricans*, *leucanthus*) és feketegyűrű közé vegyül a változó kőmag, tarka nőszirm, nagyvirágú paizssajt, keleti farkkoró (*Verbascum orientale*), számtalan más növénynyel. Miután e cserjék nagyobb részt a kelet-európai virányhoz tartoznak és a nagy pannoniai medenczén át, nyugot felé nem találtnak többé. -- Ha a tölgyek növendék erdőt képeznek, akkor bizonyos korban levágnak; ellenkezőleg szálerdőkbe változnak át. A szálas erdőben idővel sok fa kihalván, ismét vetheti a nap sugarait, a már most trágával vegyített földre, mely ismét telve növényekkel. A Tisza keleti mellékfolyói és az alsó Duna körül lehet még néha néha ily erdőre akadni, de egészen ős alakjában Kerner egy erdőt sem talált, mert nyáron mindig a marha legelt benne: ősszel pedig makkoltatásra hajttnak be a disznók. Az erdő talapviránya tehát egészen változott alakú és némely közönséges füvet, útifű és csibehúrfajokat kivéve, alig mondhatni meg micsoda növény itt eredeti; de mégis valószínű, hogy ez szintűgy változott át, mint a határos hegyvidékeknél, miket még alkalom vala eredeti alakjában láthatni. Az erdő színe úgy néz ki, mint egy rét, melynek fűvezete számtalan csemete és cserjével vegyített, melyek közül leginkább megemlítendők a rózsák, az ostormén, bangita és vesszős fagyal. A csemetés növények közül valóban feltűnő az erdei lednek, mely némely helyen ropant mennyiségben jó elő; a vörös kigyószisz és magyar tarkór (*Doronicum hungaricum*) is járulnak e táj jellemzéséhez. Ide s tova a tölgy szálerdőkben fátlan rétek jönnek elő, de oly helyek is, hol a körtve, nyár- és szodókfa nem ritka. A kocsányos és szőrösödő tölgy mellett az alföldi erdőkben előjön még a sima szil, körte, alma, gyertyán, fehér szodok, nyír, fodor jávor, rezgő, ezüst és fekete nyár, fűz, kőris és égerfa. Majdnem mindezek helyenként csoportokban jönnek elő, de nagyobb terjedelemben a tölgyeket kivéve csak a nyár, kőris, éger és fűzfa. Az utóbbiakból álló erdők igen különböznek a tölgy erdőtől. A tölgyek nagy és nehézkes makkjait a szél alig szórja el, és a vízfolyam által is csak ezek közelében vettetik partra, azért ritkán fejlődik új tölgyerdő máshol, mint a régi közelében, de a nyár és fűzfa kis gyümölcseit a legkisebb szél is messzire viszi, távol minden fás vidéktől a rona homokföldre, hol ha csak egy kis nedvesség létezik, hamar csirázik és fejlődik ki; és ha sokszor a vihar gyökereit kieme-li, mégis új csiráknak sikerül felnőni és idővel erdőt is alkotni. A leesett levelek lassanként televényföldet képeznek és rövid idő múlva megjelennek a fűvek és erősítik a televényel a fa gyökereit; nagyobbrészt a nyárfával a fűzfa is kombinálva van; ez szintűgy küzd az elemekkel, és mindig a nyárfaerdő alárendelt részeit képezi, a fás fűzek közül megemlítendő a csürge és fehér fűzfa és ezek közti gyakori koresfajok (*Bastarde*). A csalitűzkek közül eddig csak a rozmarin-

levelű találtatott, mely néhány sás és csenkeszfűvel képezi az erdő alárendelt virányát, hacsak el nem vész a közeli sivatagról a vesszős bőka, vagy a szűklelevelű *Syrenia* (*Syrenia angustifolia* Rehb.) De még egy kis növényt kell megemlitenünk, mely jellemző az alárendelt virányra, mely eddig csak a német és Báltitenger homokos síkjain találtatott, eme gomba neve homok szitalap (*Peziza arenaria*). — Kerner azt tartja, erdőszeti szempontból sokkal jobb volna a nyár- és fűzfát, mivelni, mint a tölgyet, mert az utóbbi nem hatolhat annyira be a síkság felé, és ha a két előbbi említett nem is ad jó fát, legalább fát ad.

Ha az ember átutazván azon erdőket, melyek a Tisza és a Szamos közt éjszakkeletről, a Duna és Tisza közt délről vannak, azt hiszi, hogy a folyók viránya más lesz: igen csalatkozik, mert itt isnét a kocsányos tölgy, nyár, szil, köris, éger és fűzfával találkozik (csak a gyertyán, nyír, fehér szódok és szőrösödő tölgyfa tűnt el). A hullámos magaslatok és a síkság partjainak erdői közt csak is az a különbség, hogy a fajok másképp vannak elosztva, a köris és égerfa, mely ott igen ritka volt, itt kisebb erdőket képez és a határos folyók, vagy mocsárok befolyása azon növény alakot, mely a homokos magaslatoknak keleti színezetet adott, majd mind eltűntette. Az erdő képletek, mik a síkság lap és folyó partjain előjönnek, leginkább hasonlítanak az osztrák dunapartiakhoz. A fenyő, tamariska, leányszom, a szürke és daphnoid fűz (*Salix incana* Schr. et daphnoidea Vill.), az osztrák havasoktól egész Pozsonyig hatolnak elő; az alföldön látjuk helyettük az öt magvú galagonyát, fűvény czimbort, keleti cirokot, a tüskés és ikrás higviriczet; a két utóbbi sokszor oly nagy tömegben jó elő a fűz és nyárfák között, hogy az ember akaratlanul emlékszik vissza az amerikai part virány leírására. A körisfa erdőben az ebtej, ernyős virágok, kánya bangita és bengebogyó sokszor áthatlan csalitot képeznek; sás és nád környezik az erdőt és néha még vízi liliumot is láthatunk. — Szebb az égerfa-erdő, mely ha mocsáros földön egymás mellett vannak a fák, füvek és sások, (*Aspidium Thelypteris*,) menták, gólyahír pótolják ki az üreget; ily erdőkben néha nád és csemetéktől környezett vízerek is folynak, ezek partjain tenyészik a szürke fűz, kánya bangita és nyári tőzike. A magas égerfákat átfonja a komló, száraz helyeken a szálló és az iszalag bércse.

Mintán így jellemzé szerző az erdőket a mocsárokról így szól: a közönséges és turfa mocsárok oly keveset különböznek növénytani tekintetben, hogy azoknak tájalakja mindig ugyanaz. Ama képletekben, hol a nád leginkább jellemző, ezer meg ezer kis csatornák jönnek elő s igen ritkán látogattatnak meg, eme nagyszerű náderdő számtalan madár tartózkodó helye és még csolnakon is nehéz ide behatni. A vízi fehér nimfa, számtalan úszszakáll, imer kolokán, úszány, vízi szironták és vizalyokat láthatni, ha még tovább csolnakázunk akkor majd lepesét, gyűrűs tóborostát, locsagzt, smaragd-

színi moszatokat, csemege sulymot és a Villarsiat-láthatjuk; itt egy nádszigetet is látunk, erre menvén érezzük, hogy a csak összefont nád tart bennünket a víz színe felett, ez egyike ama híres nádszigeteknek, mely sokszor erős szél által, mint egy sajka hányatik, vettetik a vizen; majdnem két ölnyre magas itt a nád és csak a vízi páfrány, néhány sás, keser-édes csúcsór, sárga nimfa, képezik a sziget virányát. —A mocsárok partján gyékény és sás van, néha káka képlet is állt elő, melynek főnövénye a tavi káka, az alárendelt virányra nézve majdnem összhangzatos a nádképlettel. A sugár sás maga, vagy nagyobb részt ez képezi a zombékot, mely máshol alig jó elő oly nagy terjedelemben, mint az Alföldön. A zombékon bogácsok és kosborneműek vannak, az ezeket környező víz majdnem minden hazai vízi növényt tartalmaz. A zombékok létrejövetele a sugár sás különös növényi viszonyán alapszik. A Sendtner rétingoványja (Sendtner's Wiesenmoos) egy nedves réthez hasonlít, melynek viránya sás, káka, rétfüvek, gypú, kosborneműek, nőszirom, tarnics és számtalan más növényekből áll, mik közül különös megemlítésre tartjuk érdemesnek a tavi bibak, tavi kosbor, a kornis tarnics, labodás D. K. J. (*P. maxima*) és magas D. u. o. (*Plantago albissima*) útifű, a rövid fejű macsolya (*Cirsium brachycephalum*) és fattyú nőszirom D. u. o., tömöttfejjű sást és a kormos csatét; csak azon részek birnak kellemetlen hatással, mik az utóbb említett növényvel vannak benöve, de ezek egyben a leghasznosabbak, mert éppen ezek adják a legjobb túrfát, mint p. báró Sina sz.-miklósi pusztája Magyar-Óvárnál.

Térjünk most át a szíkes földre. A szíkes növények csak szük határok közt jönnek elő, szintúgy mint a szik maga vagy egy vékony mértföldökön át húzódó szallagot, vagy pedig szigeteket képez. Leginkább jellemzi eme vidéket a párkányos lelleg; ennek közelében az ettől elvált homokos helyeken találjuk az egérfarkú cziczikóro alfáját (*Achillea Millefolium* var. *crustata* Roch. pl. ban. 65. l.) pozgás gerepcsint, kisvirágú pozdort, bokros lent, gatyás kerepet, Bertoloni sást (*C. Bertolonii*). A mocsárokat környező sáspartokon láthatjuk a pozgás gerepcsin, a villás és Tabernalmontan sást. A savar (*Salsola*) képlet, mely ritkán fedi a sziket, érdekesebb lesz, ha egyes zöld szigetekkel diszített, melyeken maglapél, tengeri üröm (*Artemisia maritima*). Kochiak, húsos csomócsing, bogár pálka, búbos, fűzéres, ecsetpázsitos bajuszfü, tengeri árpa, görbe törffü, bőrlevelű D. K. J. (*Lepidium crassifolium*) mecsek és felemás szársa, közönséges és Bayer szikfüvel diszített. A pusztá virány a szik közelében levő viránnyal igen gyakran egyez, de ez mégis ne birjon bennünket ama nézetre, hogy talán a puszták viránya nem volna eredeti. Ellenkezőleg itt eredeti alakját (Originaltypus) találjuk. Mint átmenő virányát a mocsáros, túrfás, sós és száras homokföldnek, meg kell említenünk ama virányt, mely a Tisza és a Duna legközelebb partjain mutatkozik. Ez majd nád, majd sás, majd káka, majd fűből áll,

másutt pedig fütej, ziliz és higviriezczel találkozunk. Az áradozó Tisza vidéke egy mocsáros tó, melynek szilárd részei leülepednek, egy tiszta vizsíkknak látszik, melyen a legkülönbélebb moszatok, úszányok, hinárok és vízi szirontákok tenyésznek; jellemzik némely helyen a tömegesen előjövő szárnyas fentusz és a négylevelű Marsilea (*Marsilea quadrifolia*). Egy hónappal később már a víz eltűnt s a túlnedves földön találunk sásokat, kákákat, füzenyeket és látonyákat. — Ha még egy hónappal később térünk vissza, mindent elégetett már a nap és csak itt ott áll egy bogács. — A haefersichicht és a kúnhalmok jellemzése után, átmegy szerző azon körülményekre, mik által a növények még mai időben is átváltoztatták a mocsáros földeket rétekké. Említi, hogy a népmonda szerint még 400 év előtt Veszprém és Székesfehérvár között egy tó volt, melyben még Mátyás király halászott. A növényvilág következő módon változtatja által a vizes sítot száraz földd: minden tó partján rendszeren nádtól van beszegezve és a vizes sít telt számtalan vízi növényvel, mely a part-hoz érvén lassanként elrothad s leülledik a nád elágazott gyökerei körül, és miután ezek ninesenek szilárd alapon, gyakran mint úszó szigetek tűnnek elő; így a nád mindinkább befelé hat, a víz felülete pedig mindinkább befedetik és a nád vegetatiója lép föl, mely nemsokára zombékké változik.

Ezután tárgyalja Kerner a mocsárok kiszáritását. A szárazföld növényzetéről pedig így nyilatkozik: a magyar puszták viránya, mely csaknem a bécsi medenczében találja határos pontjait, igen hasonlít az orosz síkságéhoz. Feltűnő, hogy ama határok, melyeken a növények legfontosabb végvonalai húzódnak, földtani tekintetben is igen fontosak. A bécsi geológok azon észrevételt tették, hogy a marin miocén idő után terjedelmes édesvízi tavak teltek a medenczét Európa délkeletén, az állatok itt mindig ugyanazok voltak és nem sokkal különböznek a Káspi és Araltóban még mai nap is élőkötől. Eme határok a növényföldrajzi végvonalokkal összeesnek és ezenkívül minden jel arra mutat, hogy a virány, mely akkor létezett, fővonásiban a jelenkori viránytól nem különbözik, úgy, hogy bátran állíthatni, hogy eme növényhatár a történet előtti korban alakult. A pannoniai homoksíkon következő növényképleteket van alkalmunk szemlélni: 1) Az éles mosó fenyer, vele együtt a hasadtszárnyú, durva, bagolcsa, vitorlás bóka; tornyos, tarka, sömökkös, vitez, agár, palaczka kosbor; tavaszi hérics; sertés cziczkoró, orvosi sebfű, mezei dugasor, tarka kornilla, silantyúscsükküllő, ökörfarkú csengetyűke; narbonnei sárma (*Ornithogalum narbonense*); fűnemű dornik; czérnás pimpó; vörös és közönséges kigyószisz, szümölcsös fütej; selymes és villás szironták; a völgyi szamocza; ló zsálya; rügyes kötör; kolonczos bajnóca; sokvirágú és gór sziléne, festő zsol-tina; piros és artifi pozdór; kukora tokafék; sárگا őszike *D. K. J.* (*Sternbergia colchiciflora.*); szúnyoglábu kosbor; bókóló dákoska,

sárga tyúk taréj; szüros valaj; honi démutka D. K. J. (Thymes panonicus); bérczi lóhere; véres polyvahordó; szürke parczika; szomor estike; tarkanőszírom; selymes sertecsek; violaszin; fedelékes, moly üző farkkóró; perje luzula és a giliszta varádcis. 2) Az árvalány hajak (Stipa capillata és pennata) velük együtt: a bunkós hagyma, tavasz- és bunkós lúdhúr D. K. J. (Alsine verna és glomerata), vesszős és száratlan bóka, mezei üröm, festő atraczel, sodros ternye, fésűs cziczkóró, mezei kököresin, tág aranyfürt, pusztai peder, piczi csigacső, a buglyos és kétvirágú zanót, törpe kikerics (Colchicum arenarium Kit.), szittyos, fényes és gindár sás; kinyíló vasvirág, késői szegfű, sallangos pofóka, homok vértő (Onosma arenarium) törpe bogypik, ibolya szegecs, honi és parti fűtej, kikeleti pimpó, borsókás perje, sovány czikszár D. K. J. (Polygonum arenarium); sárgatejű kocsord, ezüstös csészepörcz D. K. J. (Illecebrum Paronychia), amethyst esenkesz, buglyos derezefű, tetemoldó szuhar, kigyószisz holgyomál, szűklevelű szegecs, kúpos sziléne, karesú és fakó gurgulya, apró és homok nőszírom, puha bogács, szöszös kecskedisz, szász meténg, Hillebrandt szaka (Sedum Hillebrandtii) stb. A fehér futó homokon rozsnokok, szőrös ezimbor, gyapjas búza, törékeny rozs, fürtös sülpázsit D. K. J. (Lippago racemosa), ujjas muhar és pirók muhar alfaja, király-dinnye, homok Kochia, csinos és szürkelő palaszka mag, kamorz savar. Eme három képlet néha egybefolyik. A futó homok határán levéltelen libatoppok, néhány fiatal nyárfa, moh, gomba és a király-dinnye látható.

Ilyenek még jelenleg a puszták, de már, már átvágják vasútak, mivelésre alkalmassá tétetik a vidék és talán 50—60 év múlva alig lesz nyoma a puszták mostani alakjának.

Ez körülbelül Kerner alföldi utazásinak főeredménye. Habár sokszor csak az elmélet gondolatmenete és az ábrándozás nem félreismerhető: a tapasztalás végeredménye annyira dús, hogy senki sem lehet elégedetlen vele. Ily előmunkálatok után, talán maholnap lehetséges lesz egy magyar florát adni ki, reméljük legalább.

KANITZ ÁKOS.

M. CHEVALIER A LONDONI MŰTÁRLATRÓL. — FOLYTATÁS.

Törvényhozási és közigazgatási rendszabályok, melyek a nemzeti ipar fejlődését elősegíthetik.

M. Chevalier a közelebbi füzetünkben ismertetett értekezése folytán áttér a nemzeti ipar fejlődését előmozdító törvényhozási és közigazgatási rendszabályokra.

A jury tagjainak jelentéseiben szétszórt megjegyzéseknek, úgy mond, célja a közönség s hatóság figyelmét fölhívni azon rendszabályokra, melyek képesek siettetni az ipar fejlődését s azt oly állásba helyezik, melyben a versenyt az idegenekkel mind a hazai, mind a külföldi piacokon kiállhatja.

Főbb javítások, melyekkel az iparnak gyors fejlődést adhatni: 1) a közlekedési eszközök, 2) hitelintézetek, 3) az ipari nevelés.

A közlekedési eszközök. A közlekedési rendszerben most a vasútaké az elsőség, és ez a császárság alatt Franciaországban rendkívüli pártolásban részesült. 1848-ban jan. 1-én Franciaországnak nem volt több 1821 kilométer vasútjánál, ma már 10,500 kilométer van készen s csaknem ugyan annyi munkában.

A francia vasútak szerkezete nagyon jó, az útasok száma és árai mennyisége, melyet itt szállítanak, mindennap növekszik. De azt nem lehet elhallgatni, hogy az áruszállítás nagyon hiányos. A tehervonatok, melyeken szállítatik az árúk legnagyobb része, képezik a francia vasúti közlekedés gyöngé oldalát. Szolgáltatuk rendkívül lassú. Az olcsó nyers terményeket tekintve, milyenek az épületanyagok, ásványok, kőszén, gipsz, a túlságos lassú szállítás egészen különbös, s ily esetben csak a szállítás olcsósága jön számításba; de az értékes nyers terményekre nézve, milyenek a gyapju és gyapot, és a gyártmányokra, milyenek a fonalak, a szövetek, a festő anyagok, a viszony egészen más, mert ha ezek sokáig s bizonytalan ideig vannak az úton a gyáripar fennakadásnak, a kereskedés zavarának van kitéve.

Miután a francia gyárnok mind a külpiacok ellátásában, mind a hazai piacokon, versenyre van bocsátva az angolokkal, mulhatatlanul oly állapotba kell helyezni azt, hogy ne legyen előnyben az angol gyárnok. Angliában rendkívül gyors az áruszállítás. A manchesteri gyárnok, ha estve feladja a vasútra a pamutszövetet, az reggel tíz órakor már a lityben a megrendelő kezében van. Franciaországban a mostani szállítási szabályok mellett a csomag hetednapra jutna kézhez. Vannak esetek, hogy az árúnak Franciaországon éjszokról délre átszállítása egy egész hónapba került.

A vasúti társulatoknak halaszthatatlan kötelességök úgy rendelkezni, hogy az ipart megmentésük ettől a roppant idővesztéstől. Itt a helye megjegyezni azt is, hogy a francia társulatok a lassú szállításért csaknem annyi vitelbért követelnek, mint az angolok a kiélegető gyors szállításért.

A személy-vonatok gyorsítása szintén jó befolyással lehet az üzletre. A jártabb vonalokon külön vonatokat kellene rendezni, melyek az angol vonatok sebességével óránként 60 kilométert haladnának.

Hitelintézetek. A hitel ad életet az iparnak, kereskedésnek, s ez támasza a földmívelésnek. Oly nép, melynél nincsenek kifejlödve a hitelintézetek, nagy hátrányban van azokhoz mérve, kik

e tekintetben jobban el vannak látva. 1848. óta sok történt Franciaországban e tekintetben: hasznos és hatalmas hitel-intézetek állítottak fel és működnek, de még többet kell felállítani, ha azt akarják a francziák, hogy iparosaik és kereskedők hasonló helyzetben legyenek angol versenytársaikkal. Az angol bankok abban az arányban szaporodtak, melyben a törvényhozás felállításukat könnyítette. Épen ez lenne az eset Franciaországban is, ha a törvényhozás hasonló szabadságot adna.

Harmincz év előtt a törvénytől biztosítva egyedáruskodott Londonban az angol bank. A parlamenti acta szövege szerint, körülötte Londonban és a város területén csak másodrendű bankok lehetnek. Az angol törvényhozás e tekintetben teljesen megváltozott. Ma már magában Londonban több bank van, melyek nagy üzletekhez nyújtanak segítséget, s e mellett részvényeseiket is szép osztalékban részesítik. — Hasznuk nagyobbára a közönség által rájuk bízott tőkék után van, melytől valami kevés kamatot fizetnek, míg az angol bank nem fizet kamatot a rá bízott tőkék után. Ezen tőkéket, nem pedig sajátjukat forgatják e bankok. A London-Westminsteri bank egyik legfeltünőbb példánya e pénz intézeteknek. Rendesen van ebbe letéve 360 millió frank, míg a bank saját tőkéje, melyet a részvényesek kezdetben összetettek, csak 25 millió. Osztaléka rendszeren 20 százalék. Londonban a hat elsőrangú ilyenféle bankban 1 milliárd 260 millióra menő tőke van letéve. Mily roppant táplálék ez a nemzeti iparnak! És hát ha még ide számítjuk London és az ország más hasonló bankjait.

Ez új bankok nem akadályozták az angol bankot, hogy szintén nyereséges üzletet ne folytasson, osztaléka a helyett, hogy apadt volna, növekedett. Az angol bank jegyeit készséggel veszi mindenki érczpenz helyett, míg Franciaországban vannak helyek, hol nem fogadják el a francia bank jegyeit.

Franciaországban midőn a törvényhozás 1857-ben megújította a bank szabadalmát, fentartotta magának, hogy tiz év lefolyása után követelhesse megyénként egy egy fiókbank felállítását. A bank nem várta be e határidőt, s ma már a fiók-intézetek száma ötven. Ha a program teljesen ki lesz véve, az ipar ebben szilárd támaszra találанд.

Franciaországban Rouher kereskedelmi miniszter a múlt évben a törvényhozótest elé terjesztett egy törvényjavaslatot, melynek célja angolféle bankokkal szaporítani a hitelintézeteket; a törvényjavaslat még nem került vita alá s így még eredménye nem lehet, egyébiránt, hogy eredmény legyen, a közönség bizalmára is van szükség, mert ennek bizalma nélkül az ily bankok pénztárai üresen maradnak.

Brüsszelben „L'Union du Credit“ név alatt van egy demokraticus hitelintézet, mely által egy sereg kiskereskedő és kézműves, kik eddig nem részesültek a hitel jótéteményeiben, vagy csak nyomasztó föltételek alatt, most már mérsékelt kamat mellett pénzhez juthat-

nak. Ezek egymással solidaritásban, oly biztosítéki tőkét alkotnak, melyhez minden részvényes az általa igénylendő kölcsön arányában tesz előre befizetést. A társaság escomptirozza részvényesei papírjait, s ha ez intézet elfogad egy papírt, ez szintén a bankároktól is elfogadtatik. Tizennégy évi kielégítő gyakorlat szól ez intézet mellett, kár, hogy Párisban egy hasonló intézet föllállíthatásához az engedélyt a kormány megtagadta.

Az ipari növelés. A társadalom termelő ereje, nagy mértékben függ az iparos osztály képességétől és értelmességétől. A gépek mind inkább inkább fölöslegessé tevén, hogy a férfi izmai erejével járuljon a termeléshez, most már inkább figyelme vétetik igénybe, most tudnia kell valamit, mert ismernie kell a gépet, melyet alkalmaz. Egy szóval az ipar mostani szervezete folytonosan értelmességet követel az iparos néptől, s ez elég ok, hogy a nép miveltessék, még akkor is, ha a politika nem tenné kötelességévé a társadalomnak, hogy munkálódjék a különböző osztályok miveltése előmozdításán.

Egy félszázad óta több nemzetnél nagy gond van a szegény néposztály nevelésére, az elemi iskolákba járás sok helyütt kötelesség, hogy a földmives nép s a városi alsóbb osztály legalább írni, olvasni, számolni, sőt még rajzolni is tanuljon meg, s legyen egy kis fogalma a falusi népnek a kertészeti s földművelési ismeretekről, a városinak a gép-, természet- és vegytanról. E rendszer már is a legjobb gyümölcsöket termette. Ezáltal változott meg Poroszország képe, s Brandenburg homokjain már ma boldog és előhaladt néptömegek, ez által jutott a havasos s sziklás Schweicz a jólétnek oly fokára, melyet irigyelhet tőle a természettől megáldott országok lakója. Ezáltal emelkedett Ausztria oda, hogy iparát, mely harmincz — negyven év előtt annyira hátra volt, most meglepetve nézték a Kensington palotában. Ezáltal támadt Amerikában a dolgoknak új rende, melyben a kezök munkája után élő osztályok ismerik a XIX-ik század eszméit és osztoznak érzelmeiben.

A helyett, hogy az ismeretek terjedését veszélyesnek tartanók, a Tocqueville által kimondott igazságot valljuk. „A világosság egyetlen kezességünk a tömeg kicsapongása ellen.”

Sajnosan esik kimondani, hogy Franciaország e tekintetben nagyon hátra van. Igen sok gyermek nem jár iskolába, s nagy része hasztalan jár, nincs kitől tanuljon, a rossz dijjazás miatt alkalmas ember nem választja magának az iskolamesteri pályát. De itt nincs helye az iskolák kellékei felett értekezni, czélunk annyival is el lesz érve, ha sikerül a figyelmet ez ügy rossz állására fordítani.

Az elemi oktatáson kívül az ipart kiválólag a szép művészetek tanítása érdeklé. A francia ipar már eddig is a kivívott előny nagy részét a francia izlésnek köszönheti.

Azonban a legilletékesebb bírák a művészetnek az iparra alkalmazásában a hanyatlás jeleit kezdik észrevenni, nevezetesen a búto-

rok és szőnyegek készítésében. Mig az eddig rozsz izlésökröl hires angolok csak a közelebbi kiállítás óta is meglepö haladást mutatnak épen a bútorok vésnöki munkájában és a kelmék szinezésében. Általánosán elismert dolog, hogy a széles alapra fektetett, s jól rendezett szép-művészeti oskolák e haladás legföbbs tényezői.

A munkaszabadság kifejtése és támogatása. Az ember termelő erejének leghathatósabb eleme a munkaszabadság. A publicisták, kik 1783 óta annyi oldalról megvitatták a szabadságot, nem fektettek elegendö súlyt a szabadság ezen nemére, pedig ez a nagy tömeg mindennapi érdekeit érinti. A francia forradalom egyik jótékony eredménye, hogy kevés kivétellel a keresetmódot mindenki szabadon választhatja. Azonban a munka még nem szabadult ki teljesen a rendszabályozás nyögéböls, s a társadalomnak nagy jótévöje lesz, ki a munkások kezét a szabályozások zsibasztó kötelekei alól feloldandja.

Franciaországban valamely üzlet bofrányos, vagy a közönségre nézve káros gyakorlása rögtön, hatósági rendszabályozást von maga után. Igy történt aztán, hogy ámbár a forradalom felszabadította a munkát, a bajt előrelátó, elhárító rendszabályok annyira felszaporodtak, hogy a munkaszabadságon nem egy érzékeny seb van ejtve.

Az angolok jobban örzik e szabadságot, a visszaélések ellen nem fordulnak a hatósághoz, mely rendeleteivel csak rést törne a munkaszabadságon, hanem a közönség józan eszétöl, a közvéleménytöl várják az orvoslást.

A szabad kereskedés. — A közelebbi kiállítás óta egy oly esemény történt, melynek az egész világ vagyonosodására s minden nép iparára jelentékeny befolyással kell lennie. Ötven év előtt a szabad kereskedés csak könyvekben élt, mint elmélet, habár itt ott akadt egyegy jeles államférfi, ki e tant vallotta, névszerint Turgot Franciaországban, Pitt Angliában, Mollie n gróf pénzügyminister az első császárság alatt. Azonban 1837-ig nem szolgált egyébre, mint épen anyagot nyújtott a vitatkozást kedvellö szörszálhasogatásnak. Ily állapotban volt e dolog, midön e nagy ügyet túl a csatornán egy maroknyi névtelen ember felkarolta, azzal az elhatározással, hogy ez elvet az állam gépezetébe fölvétetik. Ezek Manchesterben egyeletet alakítottak a gabona-törvény javítására, s ily módon alkalmat találtak nyiltan tiltakozni a visszaélések ellen, melyekre Angliában az ellenkező elv, a védrendszer alkalmazása alkalmat nyújtott. Védrendszer, ugyan védett-e ez valamit? Igen is, de nem a közérdeket, melyre a kereskedés és termelés korlátozásai által naponként jobban ránehezedett, hanem néhány magános érdekét, kiket a kormányok az összes nép rovására pártfogásuk alá vettek. E vállalkozó férfiak toborzása több évig tartott, észszel, kitartással sikerült végre az egész országot meggyözödésükhöz hódítani és 1846. februárius havában egy nagy miniszter, Peel Robert a parlamentben megjelent kinyilatkozatni, hogy ö az elvre

tért, melyet Cobden, Bright és barátai annyi ügyességgel érvényesítettek. A parlament többsége helyeselte s ez időtől fogva a szabad kereskedelem egyik alapelve lón Nagybritannia kormányának.

Európát meglepte e változás, de azért a védrendszer jármában maradt, míg nem Napoleon császár 1859-ben alkudozásba bocsátkozott a britt kormányval a kereskedelmi szerződés fölött, s azt meg is kötötte 1860-ban jan. 23-án. E szerződést a szabad kereskedelem szelleme lengi át, legalább a közönség s a védrendszer érdeklétei ezt így értelmezték, míg végre a poissy gazdasági kiállításon megszólalt Rouher keresk. miniszter s a szabad kereskedést a császár nevében a császárság kereskedelmi politikája alapjául proclamálta. Azon perczen kezdve, midőn Anglia és Franciaország egyetértenek ez elv fentartásában, kétségtelen, hogy rövid idő alatt az egész polgárosult világ szabályul fogadandja. Már eddig is Poroszország, Belgium, Hollandia, Olaszország készülnek kereskedelmi szerződésekkel azon útra térni, melyre őket Anglia és Franciaország példája ösztönzi. Így van okunk remélni, hogy a szabad kereskedelem lobogója a föld minden pontján lengeni fog.

Nem kísérjük tovább Chevaliert a részletekbe is, hol a szabad kereskedelem nevében a francia iparnak kiválólag szükséges czikkek számára vám leszállítást indítványoz. E czikkek hosszú lajstroma az olvasót nehezen fogná érdekelni, de egy megjegyzését, melyet e rovatban a tengerészetre vonatkozólag tesz, említetlen nem hagyhatjuk: „Minden erőlködés, ugymond, melyel a hadi, vagy kereskedelmi tengerészet népességét halomra gyűjtjük, eredménytelen marad mind addig, míg nem adják meg ez életmódnak azt, mi az újabb időben ellenállhatlan vonzerővel bír, a szabadságot, melynek a tengerészi besorozás éppen ellentéte.“

A földmivetés. — A földmivetés befoglaltatik az ipar általános elnevezése alatt, s az itt mondottak nagy része alkalmazható rá. De azért a külön megemlítésre is érdemes. Valamennyi hasznothajtó mesterség közül a termelés nagysága, s a vele foglalkozók roppant száma által ez a legérdekesebb. A földmivetés nem maradt érintetlen a mozgalomtól, melyben a termelő erő minden ágra részt vett. De az igazság kedvéért be kell vallanunk, hogy ez az ipar a leglassabban fejlődött. Sok fölfödözés történt, s hozatott gyakorlatba a földmivetés javára. Mindamellett az európai szárazföldön nincs az a nagyszerű tömeges haladás, helyen helyen javítanak ugyan, de általános javítást sehol sem találunk, nevezetesen Franciaországban még most is vannak megyék, hol a föld nagy részét csaknem úgy mivelik, mint Cato idejében.

Európán kívül a föld különböző pontjain nagy eredmények voltak ki, e század kezdete óta. A cukrot, kávé, kakaót az új világ némely részén, nevezetesen a szigeteken nagyban kezdték termesztetni. Az éjszak-amerikaiak erélye a Mississipi, Alabama és Savannah völgyén oly gyapot-termelést idézett elő, hogy azt mind meny-

nyiségéért, mind minőségeért csak bámulással lehet idéznünk. Amerika az utóbbi években az ö 800 millió kilogramme évi termelésével az európai gyáriparnak korlátot nem ismerő foglalkozást adott. Az angol-szász faj Ausztráliában a gyapjú-termeléssel még egy példát fölmutat erre a meseszerű termelésre. Hasonló említést érdemel a német-alföldi kormány kitartása, melylyel Java szigetén a thea-termelést megalapította.

Sajnosan kell bevallani a figyelmes vizsgálónak, a világ többi részén a földmivelés többet ment hátra, mint előre. Indiában a szétrombolt rétöntöző csatornákat, romban heverni engedik. De még ily messze sem kell menni példákért, ott van a Közép-tengerpartján a szép gazdag föld, mely Constantin után a keleti birodalmat alkotá, s utóbb a félhold uralma alá került. Tüske, gyom, puztaság az inség legkiáltóbb jelvényei helyettesítik itt az egykor virágzó földművelést, innen származott aztán az a példa-beszéd, melyet némely európai államférfi nem akar meghallani, „hogy a hová egy török lépett, nem nő többé fü.”

És így a földmivelés állapota általán véve jóval mögötte van a gyár-iparnak, hajózásnak és közlekedésnek, úgy, hogy e miatt néha az emberiség táplálkozása is veszélyben forog.

Ha Európának valamely országában a sanyarú időjárás miatt a gabonatermés nem sikerül, a drágaság sokszor az éhségig fokozódik. A földmivelés által a gyáriparnak adott nyers termények mennyisége sem elégíti ki többé a gyáripárt. E szerint a termelő erő növelése sürgető feladata a földmivelésnek.

A szerző itt Franciaország példáját idézi, hogy mily kevés kinézés van a termelő esőnek a közel jövőbeni növekedésére. Itt mindenki írja, beszél, hogy a folyamokkal milliókat, millardokat érő vagyon hömpölyög a tengerben, és engedik e folyókat lefolyni a nélkül, hogy a mezőket megöntöztetnék velök. A kormánytól az alácsovezésre nyitott 100 millió frank kölcsönnek nem tudják hasznát venni.

Azonban a földmivelés állapotáról leghűbb fogalmat nyerünk, ha a parasztok helyzetét tanulmányozzuk. A százados nyomás következeit az idő még nem bírta helyre hozni. A paraszt, ki XIV-dik Lajos korában baromként füvévisg sülyedt, az 1789-diki forradalom által szabad, s a törvény előtt egyenlő lett többi polgártársaival, de szegénységéből, tudatlanságából kivetközni nem volt képes.

Igen is, a francia paraszt ma még nagyon szegény, nem mondom, hogy minden megyében, hanem nagyobbára. Anyagi helyzete sokkal rosszabb az angol paraszténál. Már laka oly visszataszító, a jóllétnek kényelemnek semmi nyoma rajta, egy padolatlan földszinti szoba, melyben együtt lakik házi állataival, az ajtó előtt trágya domb vesztegeti meg a levegőt, a tél hidege ellen nincs gondoskodva, tápláléka durva, a hús ritkaság asztalán, bort sem iszik, ámbár ez bőségesen van és olcsó.

Az oktatás egy fokon áll a táplálkozással és lakással; a francia

paraszt a legszükségesebbeket sem tudja, mikre mint földmivesnek szüksége volna. Ismeretének egész összege abból áll, a mit hét évi katonáskodása alatt vidékről vidékre költözködve szerzett. A francia paraszt írni, olvasni nem tud. Az ujonczoknak mintegy fele van abban az állapotban, midőn a sorozó bizottmány előtt próbára teszik, hogy baktatva néhány szót elolvas, s néhány betűt le tud karmolni. Falun a harmincz és ötven év közti férfiak között alig akad tiz közül egy, ki az írás és olvasásban ennyire legyen. A nép, mely ily állapotban él, kivül van a polgárosult életen, s ábrándozás volna a földmivelésben általános haladást várni tőle, vagy azt, hogy tényező lesz a közvagyonosodás és az állam segély forrásainak gyors kifejlésében.

De van a francia földmivelés fejlődése előtt még más akadály is. Az már az ellemi igazságok közé tartozik, hogy minden ipar így a földmivelés is csak tőke által lesz termelő. Van ugyan nekünk hitelintézetünk, de ennél a kölcsönök nagy részét nem mezei — hanem városi birtokokra kötik, házakat építenek vele, ennek pénzéből lett Páris a világ legszebb városa. Hogy a hitelintézet eredeti céljától ennyire eltér, oka az, mert a földbirtok nemfelel meg a törvényes kívánalmaknak, melyek mellett a kölcsönt ki lehetne szolgáltatni. Lehetne e bajon segíteni oly intézvény által, a melyet Irland léptetett életbe. Ott néhány év óta egy külön törvényszék (encumbered estates court) működik, melynek egyedüli föladata tisztába hozni a sokféle tartozás s kötelezettség által nyomott birtok helyzetét.

A mellék útnak jó karban tartása, kiépítése szintén egyik feltétele a gazdaság fejlődésének. A 25 millió, melyet a múltévi budgetből e célra kiszakasztottak, csak negyedrésze annak, mit e célra felhasználni óhajtanánk.

Az adásvevésnél követelt 5¹/₂ százalék nyomasztólag hat a földbirtokra. Angliában hasonló esetben a kincstár csak félszázalékot követel, s részét inkább az örökségi adóban veszi ki 10 százalékkal. Az állam bevétele ily nagy százalék mellett igaz, hogy sokra megy, nevezetesen 1860-ban e bevétel 124 millióra emelkedett. Mind a mellett szerző felszólítja a pénzügyért, hogy egy merész lépéssel szerezzék meg a földmivelésnek azt a jótéteményt, hogy eszközölje ki e jövedék leszállítását. A merészséggel, úgymond, mely a polgárosodás elveivel összhangzik, többnyire siker szokott koronázni.

Szerző itt megszakasztja a viszonyok elősorolását, melyek a francia földmivelésre nehezednek, s cikke befejezésében köszönetet mond az angoloknak a szives fogadtatásért, melyben a kiállítás alatt a francziákat fogadták. „A francziák és angolok érintkezése, úgymond, egy megjegyzésnek s egy reménynek adott életet: az nem lehet, hogy két oly nép, mely egymás iránt kölcsönösen annyi figyelmet tanusít, melyeknek annyi közös eszméik, közös érdekeik vannak, végre benső barátsággal ne csatlakozzanak egymáshoz. Ez nemcsak nekik, de az egész emberiségnek javára volna.”

JÁNOSI FERENCZ.

OEUVRES COMPLÉTES DE FRÉDÉRIC BASTIAT. Páris, hat kötetben.

Az előttünk fekvő kötetek tartalma: Első kötet: Az író életrajza Chevalier-től; levelezések; régebben írt kis művek. Második kötet: Általános nézetek a szabad kereskedésről; a földmivelés érdekeiről; vitatkozások és beszédek. Harmadik kötet: Cobden és Liga, vagyis az angol izgatás a szabad kereskedés érdekében; azon előbeszéddel, melyért Bastiat akadémiai taggá lett. Negyedik kötet: Államgazdasági sophismák és röpiratok. Ötödik kötet: Különféle röpiratok. Hatodik kötet: a „*Harmonies économiques*.”

Sok kétségtelen igazságot foglal magában e hat kötet, sok erélyvel, nemes egyszerűséggel és tántoríthatlan philantropiával előadva.

Államgazdasági művek. Nélkülözhetlen tudomány mindenkire nézve, kit a közügyek érdekelnek. S Bastiat ezen tudománynak egyik leghatalmasabb apostola, Baudrillard szerint szeme fénye volt. A ki egy nagy szellem nyilatkozataiban és szemlélődésében kedvet talál, olvassa meg Bastiat műveit. Ha a rajongók világűjtő tervei és ábrándjai kifárasztják, nyugtatólag hat kedélyére Bastiat józan okoskodása s jótékony e jeles férfiú társalgása, ki az emberiséget materiális-nak nem tekintve elvitázhatlanul hebizonyítja, hogy: minden társadalmi rendszerek közt a legüdvösebb, a mely legigazságosabb, legigazságosabb, a mely legtermészetesebb, s legtermészetesebb a létező.

Bastiat, — mond életirója, a derék Chevalier — 1801. június 19-én tekintélyes polgári szüléktől Bayonn-ban született. Testi és szellemi jelességekben tündöklő, nemeskeblű, derék atyjához, azt mondják, mindenben hasonlított. 1810-ben árván maradván nagy atyja nevelteté, nagy-nénje pedig, ki most is él, édes anyját pótolá. Ezek azon közelebbi rokonnok, kikről mindig a legnagyobb gyöngédséggel emlékezik Bastiat. A Saint Sever-i és Sorreri-oskolákban tanult s ez utolsóban köte válhatlan barátságot Cálmetes Viktorral, kihez a „*Correspondance*“ több levelei intézvék. S Bastiat szive nemességét és gyöngédségét tanusítá, midőn bár erőteljes, ügyes, vállalkozó s a testi gyakorlatokat szenvedélyesen szerető lévén, — ezen időtöltésről szívesen lemondott, csakhogy barátjával lehessen, ki gyengélkedő lévén, azokban részt nem vehetett. Ez őszinte barátságot a tanítók is méltaták, megengedvén, hogy egy példányban készítsék el feladványaikat, s azt mindketten aláírják, így nyérének (1818.) egy költeményért arany érmet, melyet az árva Bastiat ily szókkal ada barátjának: „Tartsd meg, mert szüleid is levén, azoknak is joguk van ehhez!”

A correz-i oskolából kilépve (1818.) családja akaratából a kereskedési pályára lépett Bayonnban. De ez időben inkább az örömk-

nek, mint az üzleteknek élt, s mégis az látszik leveleiből, hogy pályáját komolyan vette s a világ csábjai között is megtartá hajlamát a magányhoz; s ez időben is mindig tanult, néha ereje túlfeszítéséig. Tanulásának főbb tárgyai: az idegen nyelvek, zene, franczia, angol, olasz irodalom, vallásos kérdések s végül az államgazdaság valának, melyet 19 éves kora óta folytonosan művelt.

Egypár évvel utóbb Mugronba telepedett s gazdálkodott. — Itt kötö Condroy Felixxel azon gyöngéd barátságot, mely egész bensőjére oly mélyen hatott s mely a legkisebb félreértés nélkül addig tartott, míg élete. — Ha Cálmetes barátja a szívnek s a gyöngé ifju korának, Condroy barátja volt az értelemnek és férfiúi meggyőződésnek, mint később Cobden politikai barát és bajtárs lön a külvilágban s az apostolság sanyaru pályáján.

Condroy a Rousseau és Mably tanaitól elcsábítatva, velök álmódozott s később rájok ünva épen azon ellentétes tanokat kezdé vallani, melyek a túlzott önmehtagadásba helyezvén teljes jóllétet, az emberiségnek minden törekvéseit s az egyén minden nyilatkozatait és szabadság-vágyát előre kárhozták. — Találkozván a két ifju, Bastiat, — ki már Smith, Tracy és Say munkáit megpillantva, egészen más nézettel bírt a társalom feladatának megoldásáról — gyakran vitatkozott barátjával, tényekkel mutogatván néki: hogy az egyéni érdekek szabad nyilvánulásai, egy más által miként korlátoztatnak, s miként öszpon-tosulnak kölcsönösen, hogy a rendet és közérdeket megalkossák; hogy a társadalmi ros a helyett, hogy egyike lenne az emberi természet tényleges nyilatkozatainak, alapjában nem egyéb, mint történetesség magának a jónak keresésében, és csak tévelygés, mit helyre hozand a közérdek, mely öröködik, s a tapasztalás, mely a tényekben üldözi; hogy az emberiség mindig előre haladott, lépésről lépésre, s minden lépten gyermekkorának egyegy polya kötelét szaggatá szét; s végre, hogy a *szabadság* nem csak eredménye és célja, de elve, eszköze s mulhatlan feltétele ezen elvitázhatlan folytonos előhaladásnak.

Előbb elbámítá, aztán meghódítá kedves barátját, kinek szive lelke fogékony vala az igazság iránt s arra öszintén törekvék. — Azon szent tanok pedig, melyektől Condroy volt áthatva, azon visszahatást gyakorlák Bastiat-ra, hogy műveit a szabadság és haladás szelleme mellett, mindenütt a legmélyebb vallásosság bélyegzi és teszi vonzóvá.

Egyiknél túlnyomó volt a vállalkozás és kezdeményezés — másiknál a kitartás és siker. Bastiat szeszélyes volt, mint szoktak lenni a művészek, egy pillanatra belátta teendőjét s miután lelkének minden röppenésével egyegy új tért foglalt el, — megpihent a nyugalom

gyönyörei közt. Condroy pedig, mint a gépezet mérséklő billentyűje, barátjának ezen időnkénti fölhevüléseit igyekvék hasznosokká és termékenyekké tenni.

Igy éldegéltek együtt, bölcsészeti, történelmi, politikai és vallásos munkákat, költeményeket, utazásokat, emlékiratokat államgazdaságtant, s a sociálisták ábrándos műveit — olvasgatva szüntelen. Ily társalgások alkalmával merült fel az eszme, mely őt meghatá, — aztán néhány órára elvonult, s k ö n y n y e n szerkeszté össze gondolatait. Igy születtek a „*Sur les tarifs*“ és a „*Sophismes*“ című jeles cikkei. — Húsz évig tartott e folytonos tanulással egybekötött baráti viszony minden megszakadás és félreértés nélkül. — S csak is e hosszúság előkészület és elmélkedés után megfogható, miként vala képes e nagy szellem — betegségtől gyakran föltartoztatva s drága idejét sok jövés menés és mellék ügyek által vesztegetve — öt év alatt, anynyi új és különféle s még is egynemű eszmét dobni az emberek közé, hogy új világot nyisson fel a szemlélődőnek, s útát mutasson és fáklyát adjon a társadalom körül vizsgálódó észnek!

Volt M u g r o n-ban egy társalgó kör, hol a tagok politikai ügyek fölött is vitáztak; e tagok közt sok angolgyűlölő volt s Bastiat barátja levén az angoloknak, sokszor volt kénytelen ellenfeleivel lándzsát törni. — Egyszer a legdühösebb angolfaló egy hirlapot mutat néki, melyben Peel Robertnek egy lefordított beszéde így végződött: „*Si nous adopties ce parti, nous tomberions comme la France, au dernier rang des nations*“. — Ez bosszszantó s leverő volt egyszersmind; de Bastiat nem hiheté, hogy Anglia minister-elnöke így gondolkozzék, vagy hogy a parlamentben így nyilatkozzék; meg hozatá az angol lapokat, melyekben csak ugyan nem volt ott a „*Comme la France*“; mint, hogy nem is volt mondva soha.

Az angol lapok olvasása azonban különös befolyást gyakorolt Bastiatra. Ezekből látta t. i. azon nagyszerű izgatást, a mit a „*Liga*“ Angliában a kereskedelmi szabadság ügyében tett; s így született lelkében azon eszme, hogy Franciaországban hasonló reformot kellene előidézni. E gondolat befolyása alatt határozá el, hogy első cikkjét az economisták lapjába küldje. — (*Sur l'influence des tarifs anglais et francais.*) A cikk 1844. októberben jelent meg s nagy hatást gyakorolt az economisták kis világára s Párisból Mugronba a bókók és bátorítások egész halmaza érkezett. A kezdet meg volt téve, több cikkeket adott a lapokba s különösen a „*Sophismák*“ első sorozatát nagy tetszéssel közölvén, — írni kezdé az angol Liga történetét, s hogy némely részleteket minél biztosabban ismerhessen, közlekedésbe lépett Cobden Richárdal.

1845-ik év május havában jött Párisba, hogy e művét kinyomassa, s ennek előbeszédéért kilencz hóval később az akadémia levelező tagjává nevezé. — Nyílt karokkal fogadák Párisban, rá akarák bízni a „*Journal des Économistes*“ vezényletét, szorosán körébe gyűl az

economisták ingadozó csoportja, kiket ez egyszerű s idegen ember meggyőződésének szent lángja lelkesít.

Párisból Angliába ment, hogy kezet szorítson Cobdennel és a Liga főnökeivel s aztán még egyszer visszavonult Mugronba, hogy szemlélődéseinek és tanulmányainak csendes fészkeben még egyszer megpihenjen; s előre látva a küzdést és harcokat, melyek életében be fognak következni, utolsó isten hozzádot akart mondani muló boldogságának, nyugalmának s eltűnő szabadságának. — Bastiat nem volt azon ember, ki elbűdüljön a zajtól, mely személye körül támadt; de szeretett volna magányba maradni, — s küzdött a nyilvános térre vonatás ellen. — Hasztalan! A sors másképp végzett! A kard kirepült hüvelyéből, hogy többé vissza ne térjen.

1846. február havában létesíté Bastiat a bordeauxi társulatot a csereszabadság érdekében. Innen Párisba ment, hol folyták a működések, de magokat szervezni nem tudák bár az elemek rangra, névre és vagyonra nézve hatalmasok valának. — Bastiat számtalan akadálylyal küzd Párisban. „Minden időmet felemészti s mégis csak csiga léptekkel halad a társulat ügye“ írá Condroynak. Cobdennek pedig így írt: „Sajnálom, hogy szegény vagyok, ha a helyett, hogy ide s tova gyalog nyargalok — csak egyet egyet találva otthon — s azoktól is csak kitérő s halogató feleleteket nyerve, — mindnyájokat asztalomhoz hívhatnám s gazdag terembe egyesíthetném, mily sok nehézség volna elhárítva. Se szivemben, se fejemben nincs hiány, de érzem, hogy ez a kevély Babilon nem nékem való hely, — és igyekezni fogok, hogy magányomba visszatérhessek!“

De bármily óriási vállalat is volt egy falusi emberre nézve Páris tömkelegében szaladgálni most egy szerkesztőhöz, majd egy miniszterhez, összegyűjteni az iparosokat, kereskedőket, engedélyt nyerni gyülekezésre, bureaukat állítani, biztatni az ingadozókat, kiáltványokat szerkeszteni, aláírási ivecvel barangolni szét!

Bastiat ott volt mindenütt s elvégre az igék testté alakultak s az eszme túnyomóságot nyert Páris falai közt. Központi bizottmány állá fel, titkára Bastiat; heti lapot állítanak — ő az igazgatója; beszéll a meetingekben, közlekedésbe teszi magát a tanulókkal, munkásokkal; levelez a vidéki városok társulataival; körutakat tesz és beszédeket tart Lyonban, Marseilleben és más városokban, tanfolyamot nyit az ifjuságnak a Taranne teremben s mindezek mellett nem szűnik meg írni folytonosan. — Molinari, egyik munkatársa mondja, hogy: „egyszerre három lap számára dolgozott vitázó és más különféle czikkeket; és írt számtalan magánlevelet, nem számítva komolyabb dolgozatait a „Journal des economistes“ számára.

Korán reggel, ha a lapokba valami sophismát pillantott meg, mely a protectionismust mozdítá elő, — rögtön megzafolá s még reggelijét is felejtve, új jeles művel gazdagítá a francia irodalmat. „Levelezéseiből látható, hogy ez időben mily küzdések között élt; a választási ügyek, a sajtó fizetett támadásai és gyakori betegeskedés gyöt-

rék őt, s hazuról is azt írák, hogy a közvélemény annyira ellene van, hogy nem is mernek róla beszélni. Ime ez volt eredménye a sok tanulmányozásnak és vitatkozásnak.

Meg kell azonban jegyezni Bastiatról, hogy ő sohasem vadászta a közvetlen eredményeket, s nem lázítólag akart hatni soha, hanem inkább az emberek lelkébe akarta önteni meggyőződéseit, s a megtisztult lelkekbe az igazság iránti szeretetet oltva, lassan, alaposan, de annál biztosabban akart célhoz jutni.

Azt írá Cobdenek, hogy: „inkább szereti a szabad kereskedés szellemét, mint magát a szabad kereskedést.“ Minden esetet elvekkal kötött össze, hogy így az elmélet a lélekbe hatva ellenáthatlanul vonja magával az egész embert, s ennél fogva írókat és journalistákat térített legszívesebben, — kikről tudá, hogy tovább hirdetik az evangéliomot. — Doctrinair volt a szó teljes értelmében s tanná akarta tenni meggyőződéseit legkisebbikét is. A nagy közönségnek pedig igen jól esett, hogy el végre is komoly és józan vitákat hallott az élet leg-szükségesebb kérdéseiről.

Bastiat hatalmas működéseit azonban telyesleg megzavará az 1848-iki forradalom, ő azonnal a köztársasághoz csatlakozott bár érezte, hogy még korán van.

Landes-megye követül küldé az alkotmányozó gyűlésbe s helyet a baloldalon foglalt, de mindig mérsékelt és elhatározott maradt; s kissé elszigetelve állván minden párt tisztelettel tekintte rája. Mint a pénzügyi bizottmány tagja, melynek egymásután nyolcyszor volt alelnöke — nagy befolyást gyakorolt Franciaország akkori pénzügyeire.

Tüdőjének nvekedő gyengülése csaknem egészen elzárta a szószéktől, de elmaradt beszédeit azon híres pamphletok foglalják magokban, melyek — akár a bennök lévő igazságokat, akár a mű szépségét tekintsük — az állam gazdasági és szónoklati irodalom megannyi remekei. Egyéb szónoki tehetségei gyengék valának, de rábeszélő s meggyőző képessége oly hatalmas, hogy egykor beszéde kezdetén alig volt tíz ember az ő véleményén s beszéde végén a nagy többség szavazott mellette. — Követségi magaviseletéről így ad számot küldőinek. „A jobb oldallal szavaztam a bal ellen, valahányszor a nép képzelt jogait kicsapongásaiban akadályozni kellett; s a bal oldallal szavaztam a jobb ellen, valahányszor a szegény szenvedő osztály jogait félre akarák ismerni.“

De sokkal fontosabb volt Bastiat ez időbeni folytonos harcza, melyet a hamis rendszerek, a forrongó rendetlen eszmék, tervelések, üres formulák és lázító szónoklatok ellen folytatott. Az irodalom nagy részétől régóta ápolgatott socialismus ijesztő merészséggel tört elő s a társadalmi életet alapjából igyekvék fölforgatni. — Ezen párt embereinek hatásos és ragyogó szóllamaival szemben teljesen elnémultak mind az ügyes hivatalnokok és derék ügyvédek, mind a jeles írók és talpraesett iparosok s magok a napi események kitanult ve-

zérei is, lefegyverezve s megbüvölve állának előttük, mint a mexicói tábor Cortez Ferdinánd ágyúi előtt. Bastiat azonban készen állt s mint böles tábornok, ki tanulmányozva az ellenség terveit, ellenárkolta törekvéseiket, sokkal mélyebben ásván le a társadalmi törvények mezején.

Minden tév eszmét egyegy remek művel czáfolt meg s így irá Louis Blanc ellen a „Propriété et la loi.“ Cosiderant ellen a „Propriété et Spoliation;“ Leroux ellen „Justice et fraternité;“ Proudhon ellen „Capital et rente;“ a Mimerel comité ellen „Protectionisme et communisme;“ a papirpénz ellen „Maudit argent;“ a hegypartí nyilatkozat ellen „l'Etat“ stb. című jeles műveit. Mindig és mindenütt résen állott, föl-villant és sujtott.

Meg kell vallani azonban, hogy ezen küzdésében derekasan segíték őt társai, kik mindég körülte valának. Bastiat a vitatkozásokban bizonyos komolyságot s a harag és kitérések ezen korában figyelemre méltó hidegvért mutatott és hozott divatba. Csak néha bosszankodva a világrendező zsarnokok s az embert agyagként gyűrők arczátlanságán, s mélyen elszomorodva midőn látá, hogy a társadalmi reformok túlfeszítése a még oly gyenge lábón álló politikai reformot is compromittálni fogja, míg másfelől a különböző oskolák tanairól illő méltánylással így szóll: „Tous les grandes ecoles socialistes, ont à leur base une puissante vérité. . . Le tort de leurs adeptes, c'est de ne pas savoir assez et de ne pas voir que le developpement naturel de la société tend bien mieux que toutes leurs organisations artificielles à la réalisation de chacune de leurs formules.“

Főlséges programm, mely tisztán kijelöli az economisták terét, hogy végrehajtsák a szellemek kibékítését. Cobdenneli levelezései mutatják, hogy a külföld politikájára is minő hatást igyekvék gyakorolni.

De más gondolat tartá őt ostrom alatt, mely annál élénkebb lett, minél inkább gyengült egészsége. — Régóta gondolkozott arról, hogy a tudományt rendszeresíteni kellene s érzé, hogy meghal, mielőtt azt végrehajthatná.

Három hónapi feszített szorgalommal irá az őszhangzatok (des Harmonies) első kötetét, s ez azon mű, melyből áttekinthetjük Bastiat tudományának szellemét és czélját. S bár látta, hogy teendője végtelenre terjed, művét folytatá, mert érezte, hogy az időből fogy és valamit tenni kell; s még e mellett több jeles czikkeket irt, mint pl. a vita a Proudhonnal a „Journal de Peuple“ hasábjain; „la Loi et l'Abondance“ című dolgozatai a „Dictionnaire de l'Economie politique“ számára. Lázás sietséggel készíté az őszhangzatok második kötetét, míg végre a betegséggel folytonos küzdés és daczolás közben a játékot elvesztve lankandtan dőlt a halál karjaiba.

1850-ik év tavaszától kezdve mellbetegsége, mely ellen régóta küzdött, mindinkább elhatalmasodott. A pyrenéi fürdők, melyek oly sokszor könnyíték, most csak nevelék baját, mely most torkát és gégejét is annyira megtámadá, hogy az evés, sőt még a lélekzés is terhes és fájdalmas lett. Ősz elején Olaszhonba küldék az orvosok — hová megérkezve halála hírért költék a lapok s így még életében olvashatá azon szép szölamokat, mikkel a sajtó elsíratá. Pisában és Rómában mulatott s innen küldé utolsó iratát a „Journal des économistes“ számára.

Paillotet ur, ki utolsó óráiban is mellette volt, így beszéli halálát: csendes és komoly volt ez utolsó óra s úgy tetszék, hogy Bastiat mint komoly szemlélő volt jelen saját utolsó óráján — vallásról, philosophiáról és államgazdaságról folyt a beszélgetés, — s többek közt Bastiat így szólt: „én a jó ügy mellett keresztyéni alázatossággal küzdöttem; nem vitatom a vallás tanait, hanem elfogadom; széttekintve magam körül úgy látom, hogy a föld legmíveltebb nemzetei keresztyén hitben élnek s nagy örömemre szolgál, hogy az emberi nem ezen részéhez tartozom.“ Utolsó pillanatig megtartá eszmélete tisztaságát s ekkor magához szállítá cousin-jét Montelár abbét és Paillotet urat. „Szemei — írja ez többi — azon sajátos fényben ragyogtak, melyet nálla sokszor láttam társalgásainkban, s mely mindig nagy feladat megoldását jelenté; egymásután kétszer mondá e szót: „A z i g a z s á g . . . (la vérité) de gondolatát kifejezni nem tudá, szava elakadt — s jövő pillanatban meg szűnt élni. — A haldokló Goethe kéré a vilá g o s s á g o t; Bastiat köszönté az i g a z s á g o t. Ez inepélyes perczen mind ketten egy szóban foglalák egész életüket — vagy hirdeté, hogy elérték a nagy czélt! Utolsó szava volt-e ez a k é r d é s n e k, vagy elseje a feleletnek ?? . . Istenhózzád volt-e az eltűnő álmohoz vagy köszöntése az érkező valónak ?? ki tudja, — ki mondja meg? —

1850 dec 24-ikén halt meg 49 éves és hat hónapos korában. Öt évet tölte a legerőteljesebb cselekvőségben, mint economista.—Középtermetű, karcsu, és sovány volt; arca kellemes, szája finom, szemei kedves tekintésűek és ragyogók valának vastag szemöldökkel; magos homlokát a sötét fürtök egész erdeje környezé. — Komoly vitaiban mindig szerény és kibékítő volt, s szilárd meggyőződéseiben is mindig kellemel teljes. Szavai magokkal ragadák hallgatóit, de soha sem mutatá, hogy érzi befolyásának erejét. — Szokásai és erkölcei egyszerűek valának; s néha, mint gondolataiban élő ember, igen gyermeteg és őszinte volt, miért az államgazdaszat „La Jontain“ jének nevezték. — Nagy könnyűséggel irt és mindig szem előtt tartá, hogy k i k n e k í r.

Összes műveit többször kiadák barátjai Párisban és Brüsszelben. — Német nyelven csak egyes részei jelentek meg s azok is inkább csak folyó iratokban. Angol nyelven legtöbbször jelentek meg, különösen Amerikában roppant tetszéssel fogadták tanait és munkáit.

KÜZLI DEÁK FARKAS.

HAZAI KÖNYVÉSZET.

GALANTAI GRÓF ESZTERHÁZY MIKLÓS, Magyarország nádora. Ajánlja unokáinak Eszterházy Pál (herceg). I-ső kötet. Pest, Lauffer és Stolp kiadása, 1863. (8-adrét 326 lap).

E munka három kötetből s egy füzet mellékletből fog állani. S midőn a II-ik kötet is csak készülöben van, az egészhez nem szólhatunk. Ez első kötet a nádorok és általában a magyar államférfiak legkitünőbbikének csak mintegy pályája kezdetét ismerteti, midőn a legkiválóbb szerepek egyikét vitte ugyan hazánk politikai terén, de még nem jutott volt ama fényes polczra. Ez első kötetben leginkább, mint diplomatát látjuk őt működni. De e férfiú erős jelleme, fényes államférfiúi tehetségei, fáradhatlan tevékenysége, — mely őt élte végéig folyvást jellemzé, már e kötetből is kitérnek, s már csak e pályakezdet is magas rangot biztosít vala neki a hazai történeteiben. Csaknem az egész kötet három-négy év történetét tárgyalja. Röviden menvén által Eszterházy fiatalágán, ki 1582-ben született, csakhamar, már a 35-ik lapon, 1619-hez jutunk, midőn történetünk egyik legnevezetesebb férfiával, Bethlen Gáborral szemben találjuk Eszterházyt, s az akkori korszak egyik legnagyobb eseményének küszöbén; — mert Bethlen 1619 nyarán jön ki Erdélyből hadával a vallásszabadság és alkotmány védelmére. A kötet már 1622-vel bevégeződik, s így körülbelül négy év történeteire terjed ki részletesen. Azonban a nevezett hadjárat következtében kötött béke fölötti alkudozások, melyek nemcsak a háború bevégződése után, hanem a fegyverek zörgése közt is folynak, bő és rendkívül érdekes anyagot szolgáltatnak e vastag kötet számára. Az olvasó Eszterházy Miklós czím alatt megismerkedik azon évek egész diplomatiái történetével, mely eddigelé ily napfény-világítással földerítve nem volt, s nem is lehetett, míg a nádor mostani kegyeletes és szintén diplomata utóda maga föl nem tárta és kutatta gazdag családi levéltárának e részben rejtve volt kincseit, s a hazai történetnek, a nemzet politikai bölcsesége eme könyvének gazdagítása által nem szerzé magának hazafi érdemeinek legcsekélyebbikét. Ez első kötetben a máshonnan eléggé ismeretes hadi események csak futólag vannak érintve, — nem is azokban játszott Eszterházy kiváló szerepet; de a diplomatiái rész egy napló író részletességével van megírva, — s ebben Eszterháznak első rendű szerep jutott, melyre nagy mértékben hivatva volt. Általán a XVI-ik és XVII-ik századbeli magyar jártas volt a diplomatiában, s el lehet mondani, hogy a magyar ész ép annyit tön a haza és alkotmány megvédésében, mint a kard. De alig található ama korban ügyesebb diplomata, mint Bethlen Gábor és Eszterházy Miklós. Még az azelőtti században élt János király és államférfiai, a dalmát Frater György és Verancz sem haladják felül a nevezett tiszta magyar férfiakat e részben. — Csak ezen diplomatiái „régii dicsőségünk“ szempontjából is tartom oly érdekesnek az előt-

tem fekvő kötetet, mint egy katonai dicsőségről szóló hasonló terjedelműt. Azonban az ily diplomatai közlemények más szempontból is fontosak. Világot vetnek az ország egész külső és belső állapotára, s megtanítanak helyesebben itélni a viszonyokról és emberekről, — s leginkább szolgálnak kúcsul az események megértésére. — Vegyük hozzá, hogy a Bethlen kora, habár nem esik igen messze multban, s a legnevezetesebb korszakok közé tartozik, mindedig kevéssé volt ismeretes; hogy a történetírók egyik pártja mindent elkövetett Bethlen befektetésére, míg a másik nem kis rész Eszterházyt és pártját önzőbbnek s tán tévedőbbnek hitte, mint valóban volt, — el fogjuk ismerni, hogy csak e kötet is a legbecesebb adalékok közé tartozik hazánk történetében.

Tévedés lenne azt hinnünk, mintha e könyv dicsbeszédféle lenne Eszterházy nádor fölött. Úgy van az összeállítva, hogy a tények beszélnek egész részrehajlatlansággal és minden tendenciosus elhallgatás vagy hozzátétel nélkül. Ez első kötetben előadott diplomatai alkudozásokban szintannyit szól Bethlen közvetőleg és közvetlenül, mint Eszterházy Miklós, — s a kötet összeállítója annyira megy a drámai előállításban, hogy maga nem igen veszi át a szót, csak személyeit beszélteti ugyanazon szavakkal, melyek írva maradtak ránk a hiteles okiratokban. Az olvasónak minél nagyobb szabadság van engedve ily módon, hogy ítéletét belátása szerint alakítsa, s mintegy az előadás formája által is meg legyen győződve a teljes részrehajlatlanság felől. — Szóval elég lett volna annyit mondanunk tán, hogy az összeállító Szalay László volt, a fennemlített becses kutató-sok nyomán kezéhez szolgáltatott adatokból.

S. F.

TÖRÖK-MAGYARKORI TÖRTÉNELMI EMLÉKEK. Kiadja a magyar tudományos Akadémia történelmi bizottmánya. I-ső és II-ik kötet. Mind két kötet magában foglal ily című gyűjteményt: „Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon. Nagy-Kőrös, Czegléd, Dömsöd, Szeged, Halas levéltáraiból. Összegyűjték Szilágyi Aron és Szilágyi Sándor.“

E két kötet tárgyának természetéről úgy adhatunk fogalmat legrövidebben, ha azt mondjuk, hogy az okmányok a községi életet tárgyazzák, s az előszóban is e szempontot látjuk kiemelve. Mint: ilyenek, ez okmányok sok aprólékos részletet foglalnak magokban a községi s néha magán életre, melyek mint a belső viszonyokat, a szokásokat s nem annyira a jogot, mint annak gyakorlatát tárgyazván, ép oly országos fontosságúak, mint a háborúk leírásában a használt fegyvereket, hadi szervezetet, élelmezést stb. tárgyazó adatok, melyek gyakran jobban megfejtik a hadi eseményeket, mintha csupán a hadvezérek tehetségéből, vagy képtelenségéből magyarázzuk. — Városok, megyék történetét tárgyazó könyv jelent meg eddig is; de többnyire azon hibába estek, hogy a város vagy megye története

helyett az országos történetek ismert krónikáját adták, — s a belélet helyett a külső viszonyokat tárgyalták különösen. E két kötet egészen a fennevezett községek beléletét s köz- és magánjogi viszonyait érdekli. Mindazon fenebbi helyeségek pedig a török uralom alatti területhez tartoztak a XVI-ik és XVII-ik században, mely területet akkor „hódoltság”-nak neveztek. A nyomasztó török uralkodás egyfelől, s másfelől a magyar államhoz való alattvalói viszony s az e kettő közötti súrlódásból eredt szabályozatlan állapot e két kötet adataiból nagy világossággal tűnik elő, — különösen pedig a birtokviszonyok s adózás ügye. Az adatok összegyűjtésének és állításának érdeme Szilády Ároné és Szilágyi Sándoré, kik közül előbbinek a törökből általa magyarra fordított okmányokat mind, utóbbinak pedig a magyar, latin vagy német eredetiben talált okmányokat köszönhetjük. — A két kötet könnyebb használhatósága tekintetéből a „Tartalom”-on kívül bő „Tárgymutató” (Index), az első kötethez avult magyar szavak tára, s a második kötethez a gyakrabban előforduló török szavak magyarázata, ez utóbbi a Török-magyar-kori Emlékek szerkesztőjétől, Salamon Ferencztől van csatolva. Az első kötetben egy általános előszó olvasható az egész „Török-magyarkori-émlékek” okmánytárhoz, szintén Salamontól. Ez okmánytár egy két év alatt tán ismét új kötetekkel fog gyarapodni. Az általános bevezetést csupán e két kötetet tárgyzó előszó követi szükséges tájékozással. A mi a kiadást illeti, az Akadémia költségeinek potlásához járult Tomory Anasztáz úr két rendbeli szép ajándéka, melylyel mintegy indítványozólag is lépett fel a török kori okmányok kiadására. — z. —

MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK. Kiadja a M. T. Akadémia tört. bizottsága. Második osztály: Írók. Tizenötödik kötet. TÖKÖLY IMRE NAPLÓJA.

Ha egyebet nem tenne a m. tud. akadémia, a Történelmi tár és Történelmi emlékek kiadásánál: már ezért megérdemelné minden hazafi őszinte becsülését s anyagi támogatását. Nem számláljuk itt most elő a történelmi bizottság mindazon nagybecsű kiadásait, melyek történelmünket annyi részint ismeretlen, részint csak kéziratban hevert forrásokkal gazdagíták, a fentebb említett vállalatokban: ezúttal csak az előttünk fekvő naplót érintjük, mely eddig ismeretlenül hevert az esztergomi érseki levéltárban, s itt lát először napvilágot. „E napló — jegyzi meg Nagy Iván — Tököly Imrének nem csak jellemzésére, hanem a zernyesti ütközet után szerencséjének véggépen hanyatlása és bűjdosásának közepette is fesztített erővel szőtt tervezeteire és viszonyaira, tanulságos történelmi képet tár előnkbe.”

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁR. Kiadja a M. T. Akadémia történelmi bizottsága. XII. kötet. 1863. Ára 1 frt. 70 kr. új p.

Tartalom: I) A budai káptalan regestái 1148—1649. K n a u z Nándortól. — II) Temes vármegye főispánjai, a temesvári pasák és tartományi

elnökök. P e s t y Frigyes-től. — III) Okmányi adalék Borbála és Erzsébet magyar királynék birtokáról. W e n z e l Gusztávtól.

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁR. Kiadja a M. T. Akadémia történelmi bizottsága. XI. köt. 1862. Ára 1 frt. 38 kr.

Tartalom: A turini békekötés 1381-ben. W e n z e l Gusztávtól, — Magyar regesták a székesi káptalan, jászai és leleszi conventek, Kassa és Sopron városok s több magánosok levéltáraiból s gyűjteményeiből 1228—1643. II. közl. H o r v á t h Mihálytól. — Hunyadi János hat legnagyobb csatája, török kútfők szerint V á m b é r y Armin.—Kisebb közlések N a g y I v á n t ó l.

— SZÉPIRODALOM. — A szépirodalmi munkák közül, melyek közelebb jelentek meg, különösen ki kell emelnünk Kriz a „V a d r ó z s á i t,” melyből az első kötet fekszik előttünk, s melynek — mint Hunfalvy Pál megjegyzi—két nagy érdeme van. „Egyik az, hogy a legősibb magyar nép költését és költői tehetségét tárja föl előttünk, mi már magában nagybecsü. S a székelyek költése az eredetiségen felül még nem kevés darabjainak műbeese által is annyira kitünő, hogy általában néhány disztét nyújtja a magyar szellem költésének. Másik nagy érdeme, hogy a magyar nyelvnek oly sajátosságait tárja ki előttünk, melyeket másutt vagy épen nem, vagy nem ily teljességgel találunk, s melyek nyelvünk tudományában fölötté sokat érnek.” Köszönet a derék gyűjtőnek; köszönet gróf M i k ó n a k is, kinek hazafiúi áldozata segíté e munkát megjelenni.— Említenünk és a közönség figyelmébe ajánlanunk kell továbbá H e c k e n a s t több kiadását. Ilyen mindenekelőtt ZRINYI MIKLÓS SZIGETI VESZEDELME, a mai nyelvhez alkalmazva s magyarázó név- és szótárral ellátva G r e g u s s Ágosttól. A leggondosabb, s a közönség számára legelvezhetőbb kiadása a nagy költő jeles művének. Célja volt szerkesztőnek, hogy Zrinyi művét jelen közönségünk szellemi birtokává tegye; de ezért csak Zrinyit juttatá kezébe, s ovakodott oly módosítástól, mely magát a szerkezetet érte s munkáját átdolgozássá tette volna. Módosításai csak annyira terjedtek, hogy a mennyiben feszte-lenül, a kifejezés erejének nem ártva s nagyobb tekintetek mellözése nélkül történetelt, a mostani kiejtést és nyelvszokást alkalmazza, a nélkül, hogy az eredetinek ódon zamatját elvette volna. — Kiemeljük továbbá JÓKAI MÓR újabb művét „A felfordult világ,” egy kötetben; s két kötetes beszélygyűjteményét ugyancsak e kedvelt elbeszélőnek, ily czímmel: „Széleslend alatt.” — Szintén Heckenast Gusztáv „Nemzeti színház” czim alatt színműtárt indít meg, szerkesztve T o l d y I s t v á n - t ó l. Az első kötet Szigligetitől „Béldi Pál”-t s a második „Sardontól” a „Jó barátok”-at Szerdahelyi fordítása szerint hozza. Szerencsét kívánunk e vállalatnak, mely irodalmunkban nagyon elhagyatott tért vesz művelés alá. —z.

GEOFFROY SAINT-HILAIRE IZIDOR.

Kitünő férfiak, kik az emberi nemzet magasb értelmiségét képviselik, s így az értelmi és erkölcsi haladás tényezőinek fényes sorában tündökölnek, méltán köztisztelet és becsülés tárgyai. Ily férfiak, ha eltűnnek a világ szinpadáról, nem csak azon nemzetnek, melynek kebelében születtek, hanem minden mivelnt nemzetnek méltó sajnálkozását érdemlik. Minden érző kebelt megdöbönt azon, fájdalom! mindennapi esemény, hogy azok, kik életöket a tudományoknak s az emberiség nemesítésének s szerencsés létének előmozdítására szentelék, akkor, midőn nemes életpályájok s szakadatlan törekvéseiknek legszebb gyümölcsseit élvezhetnék, a kérélhetlen halál martalékai lesznek.

Ily fájdalmas érzés tölté el keblemet, midőn Geoffroy Saint-Hilaire Izidor kora halálának hire füleimbe jutott.

Midőn 1856-ban feltevém magamban, hogy akadémiánk érdekében, a híres francia „Académie des sciences“ előjáróival közelebről megismerkedjem, Geoffroy Saint-Hilaire ur, ki akkor az Académie des sciences elnöke volt, egyik tárgya volt tisztelgésemnek.

Geoffroy Saint-Hilaire Izidor, a Jardin des plantes egyik szögletében lakott, azon kis remete-házban (ermitage), melyben Daubenton fél századdal azelőtt iktatta be Izidor atyját, Istvánt, s hol a híres aggastyán, hű tanítványtól környezve, végzé be érdemteljes pályáját. Ezen kis ház igen kellemes, valódi tusculanum. Mély csend veszi azt körül s szép és nevezetes fák lombjai lengenek felette. Az első emeletben, hová szerény lépcsők vezetnek fel, két kis szoba van Geoffroy Saint-

Hilaire ur dolgozó szobái. Mind kettőnek egy-egy különböző oldalra nyíló ablaka van. Az első nagyobb szobának három fala könyvekkel vala rakva, melyek többnyire mind jeles s legnagyobb részt francia tudományos munkák voltak. Az ablak mellett egy író asztal párkányzatán Goethe és Rousseau kisszerű szobrai voltak felállítva. A másik kisebb szobában Geoffroy Saint-Hilaire ur író asztala állott, könyvekkel rakva. A szoba mind két oldalán egy-egy sorzat könyv.

Itt fogadott engem Geoffroy Saint-Hilaire Izidor ur, ki egy középtermetű, inkább sovány, kellemes képű férfiú. Nyájas és udvarias fogadása, azonnal a legnagyobb bizalmat önté belém.

Geoffroy Saint-Hilaire Izidor ur atyja, európai hírnű tudós volt, kivel, méltó hogy kissé közelebről megismerkedjünk. Több, mint félszázadon keresztül, köztisztviselőben álló professor volt ő a Jardin des Plantes-ban. Tudós idegenek csak azért mentek Párizsba, hogy őt láthassák s vele megismerkedjenek. Alig volt még 21 éves, midőn Danbenton ajánlatára a Jardin des Plantes professorává neveztetett ki. Az első zoologiai leczkefolyamot ő nyitotta meg Franciaországban, május 6-án 1794-ben. Midőn Napoleon 1798-ban, győzelmes seregeit Egyiptomba vezette, Geoffroy Saint-Hilaire, több nagyhírnű férfiak, mint Berthollet, Monge, Fourier, Desgenettes, Larrey, Denon, Savigny, Redouté s mások társaságában, követte őt, hogy ott, ezen mesés föld tudományos és művészeti kincseinek kiaknázásában, a fényes „Institut d’Egypte” többi tagjaival buzgó részt vehessen. Négy évig működött ő itt fáradhatatlan szorgalommal s gazdag gyűjteményt hozott magával onnan, melyről Lacépède tudósította az akadémiát. Onnan visszatérvén, 1807-ben sept. 14-én az Institut tagjává választatott, azon szép dolgozat következtében, melyet az akadémia ülésében felolvasott.

Geoffroy Saint-Hilaire csakhamar magára vonta a tudós világ figyelmét, nem csak mint zoológ, hanem különösen azon általa fölállított elv által, melynélfogva az állatország első és főtörvényévé teszi az öszvetétel, vagy alkat egységét (l’Unité de composition). Szerinte a természet minden élő lényt egyetlenegy terv szerint alakított, de ezer meg ezerféle változatokkal, úgy, hogy az életművek, lényegesen véve, vagyis elvileg mindenütt ugyanazok, közösek, de a formák számtalan változatot képeznek.

Ezen eszmét Geoffroy Saint-Hilaire „Philosophie anatomique“ című híres munkájában (Páris 1818.) közölte a tudós világgal. Ő abban azon már Buffon, Vieq d'Azyr és Camper által fölállított, sőt az ő korban már Aristoteles által is mélyen felfogott eszmét, hogy az egész természet országában, ugyanazon egy eszme, rajz és terv uralkodik, egészen új, eredeti alapra állította, mivel az életművek primitív és constitutív elemeire viszi vissza, melyeknek a kifejlés, bonyolódás és kölcsönös viszonyra nézve, saját meghatározott, állandó törvényeik vannak. Ezen kifejlés lehet azonban tökéletlen vagy szabályellenes (anomal) s a tudatlanság ezen utóbbiakat monstruosításoknak nevezi. Geoffroy Saint-Hilaire szerint nincsenek monstroomok csak anomaliák.

Ezen elvet (principe de l'unité de composition), Geoffroy Saint-Hilaire ur az egész állatországra ki akarta terjeszteni s ez által öszveitközésbe jött a francia nemzet nagy természetvizsgálójával Cuvier Györgygel, ki mind addig barátja, dolgozó-társa volt. És most a legelevenebb vita keletkezett. Cuvier legnagyobb dicsősége az állatország classificatiójának reformja volt. Ő az egész állatországot négy csoportra osztá fel. A gerincestelen állatok, mind addig öszve voltak egymással zavarva. Ő elválasztotta a zoophytákat a puhányoktól (molluscáktól) s ezeket az ízes állatoktól, és még egy negyedik csoportba helyezte a gerinces állatokat, s így az állatország classificatiója meg lön alapítva. E szerint négy lényegesen különböző terv, négy typus vala Cuvier által meghatározva, míg Geoffroy Saint-Hilaire csak egy tervet, egy typust sürgetett. A harc igen heves lön s ezen harc a francia akadémia színe előtt vitetett. Két párt keletkezett. Egyike az állatok közti hasonlatosság; másik az ezek közt levő különbség mellett harcolt. Amaz a német tudósok által annyira mívelt idealistikus téren is igyekezett elveinek megalapításán, ez tántoríthatlanul a tények, a realismus biztos adataira építé tanait.

Ezen érdekes harcban részt vett az egész tudós világ és pedig igen eleven részt, többek közt Goethe is. Ő pártolá Geoffroy nézeteit. „Tudja ön — így szóló juliusban 1830. egy jó barátjához — az utóbbi ujságokat Franciaországból? Mit gondol ön ezen eseményről? A vulkán kitört s egészen lángban van.“ Ez rettentő történet — felelt az neki — s a mint a dolgok állanak, a

királyi család kiűzését lehet várni. „Valóban trónról és dynastiáról, valóban politikai forradalomról van szó — felelt Goethe. — A tudományok akadémiajának üléséről szólok, Párisban: ott van a fontos tény s az igazi forradalom: az emberi szellem forradalma.“¹⁾

És ezen nagy kérdések mai napig sincsenek eldöntve, s nem is lesznek soha, miután a közönséges eszmék s a különös tények philosophiája, vagyis az idealismus és realismus, két egymástól lényegesen különböző irányai maradnak örökké az emberi léleknek s így egyik, vagy másiknak teljes győzelméről szó nem lehet.

Geoffroy Saint-Hilaire, véleményeinek öszvegét ezen czím alatt adta ki: „Principes philosophiques de l'unité de composition.“ Az ezen munkában kifejtett magas és mérsz eszmék, melyek által ő egy új tudomány alapját vetette meg, s melyek által ő egy nagy iskola főnökévé lön, valamint általában fenemlített híres munkája által, a dicsőséget, melyre vágyott, még életében elérte.

Életének legnagyobb öröme volt, kivált az aggkor napjaiban, magas lelki tehetségekkel bíró fia, Izidor, kire bízhatta dicsőségét s tanainak megőrzését. „Ítéljen ön, ha nem vagyok-e szerencsés — mondá egykor egy jó barátjának. — Íme, itt vannak fiam legkedvesb kincsei.“ Ezt mondva, kinyitott egy almáriomot, melybe a fiatal gyermek, vallásos szorgalommal öszvegyűjté mind azt, mit atyja munkálatairól öszveirt. S valóban Izidor a leghizelgőbb s tiszteletreméltóbb emléket emelte apja emlékezetének ily czímű munkája által: „Vie, travaux et doctrines scientifiques d'Etienne Geoffroy Saint-Hilaire.“

Midőn Geoffroy 1833-ban az akadémia elnöke volt, azon örömben részesült, hogy fiát Izidort, vénségének szerelmét és dicsőségét, ki akkor 28 éves volt, mint az akadémia megválasztott tagját proclamálhatta.

Szerencsés apa, kinek ily fia van, s szerencsés fiú, kinek ily apja volt!

Azon évben, mikor először voltam Párizsban (1856) készült

¹⁾ Eckermann, Gespräche mit Goethe. III. Bd. Magdeburg 1848.

el ezen híres természetvizsgáló nagy márvány képszoبرا Etampes városának számára, hol Geoffroy 1772-ben született april 15-én. Augustus hónapban köz szemlére volt az kitéve a Louvre-ben. Dicső beszédet az Académie des sciences ékesszóló titoknoka, Florens tartott fölötte az évenkénti közülésben márczius 22. 1852.

És most térjünk vissza czikkem tulajdonképi tárgyára Geoffroy Saint-Hilaire Izidorra.

Mint feljebb mondám igen nyájas fogadtatásban részesültem. A Jardin des plantes gazdagsága, azonnal bő anyagot nyújtott a beszélgetésre. Utóbbi években a Jardin des plantes sok nevezetes állattal gazdagodott. Ezek közt különösen kiemelte Geoffroy az itt eddig hiányzott gyönyörű két példányát a Hippopotamusnak, (vízi lónak) melyeket az egyiptomi alkirály küldött ajándékba a császárnak. „Önök hónapban is van egy állat — mondá Geoffroy — melyet igen ohajtanék a Jardin des plantes számára megnyerni, elevenen vagy holtan, s ez a Kárpátok zergéje. (Chameau des Carpathes).“ Mi szép volna, ha Szepességen lakó honfitársaink közül valaki a világhírű Jardin des plantes-ot, ily példánnyal megajándékozná.

Geoffroy Saint-Hilaire az ő szeretetreméltó modorával közölte velem új nagy munkájának első kötetét s a második darab épen akkor megjelent első füzetét. Ezen szép munka czime: „Histoire naturelle générale des régnés organisés,“ mely öt kötetre volt számítva, s melyben a szerző az életműves életről hosszasb tanulmányinak eredményeit kívánta közölni. Ez alkalmat nyújtott több fontos tárgy megpendítésére a physiologia és természethistória köréből. Azon, már a mély elméjű Buffon által is szőnyegre hozott fontos kérdés: vajjon a fajok állandók-e vagy átváltozhatók, (fixité ou variabilité des espèces) igen érdekes tárgyul szolgált a társalgásra. Geoffroy Saint-Hilaire véleménye szerint a fajok jellemei se nem általános állandóságuk, se nem végetlenül változók. Ő a korlátolt átváltozhatóságot pártolja (variabilité limitée). Meggyőződése szerint a házi állatfajok — körülbelöl valami negyven, — az ember közbenjárása által hagyták el a vad életet; az ő igyekezetei és szorgalma által lettek, az ember életszükségeinek megfelelő eszközökké s vették fel az ő általa nyújtott és szabályozott életmódot. Ellenben — úgymond —

több házi állatok, ha ugyanazon körülmények közé tétettek vissza, melyekben őseik éltek: néhány nemzedék után ismét egészen vadakká változtak át.

Geoffroy Saint-Hilaire urnak, ezen igen elmésen védett nézetei ellen, bátor voltam némi kifogásokat tenni. Elősoroltam, hogy a legrégebb történelmi idők óta, a házi állatokat — melyek részint táplálatul, részint öltönyanyagul szolgálnak az embereknek, — mindig az ő közelségében találjuk fel, még akkor is, midőn földünk felülete nagy részt pusztá volt, s az egyes népek egymástól távol, egyes családtörzsökök egymástól elszigetelve éltek, mikor hát arról szó sem lehetett, hogy az emberek kölcsönös oktatás, természethistóriai és tudományos gazdasági ismereteik által ugyanazon életfajokat választották s így ugyanazon eredményekhez juthattak volna, s midőn ennél fogva a házi állatoknak minden élő népnél elterjesztése majdnem lehetetlen vala.

És valóban, ha elfogulatlanok akarunk lenni, meg kell valani, hogy az újabb idők minden igyekezete sem vala képes, valamely vadállatfajt, valóban házi állattá átváltoztatni, olyanná tudniillik, mely azután minden időközön keresztül házi maradjon s az éghajlatnak és más az életműves életre nagy befolyással levő körülmények hatása által se legyen többé vad állattá.

A fajok fixitása mellett szól különösen az, hogy az Egyiptomból hozott 2—3000 éves állatmúmiák és csontvázak, legkevésbé sem különböznek a jelenkoriaktól.

Véleményem szerint hát ezen fontos tárgyat magasabb szempontból kell tárgyalni.

Ezen korlátolt átváltozhatóságra (théorie de la variabilité limitée) építé Geoffroy Saint-Hilaire a különböző emberfajok közös eredetét is, s ezt tartja legegyszerűbb- s legvalószínűbbnek. De miután az emberfajok közti típusok egysége elvitázhatatlan s egy fajnak más fajba átmenetét semmi történelmi adat, és semmi nemű tapasztalás bebizonyítani nem képes, a philosophiai természethistória adatainak felfogásával legmegegyezőbb az, hogy a geologiai időszakokkal más meg más formái állottak elő az élő lényeknek, miután a már meglevő élő lények, még a geologiai korszakok által előálló új körülmények által sem válhattak más specifikus jellemű lényekké s lényeges organikus változásokon nem mehettek át.

Geoffroy Saint-Hilaire, szíves volt kihallgatni nézeteimet s feleletül, azon általa alakított intézet eredményeire útasított, melyről később szólандok. Egyébiránt midőn az emberfaj egységéről, vagyis az egész emberi nemzetnek, egypár embertől származásáról volt szó, Geoffroy Saint-Hilaire, nem látszott ezen hypothesisnek határozott védője lenni; mert midőn én ellenkező véleményemet nyilvánítottam, mosolygva így szólt; „No de Quatrefages ur ezt akarja megmutatni.“¹⁾ (Mais c'est ce que M. Quatrefages prétend á prouver). Szőnyegre jött a phrenologia kérdése is, melyről Geoffroy Saint-Hilaire-nek sokkal kedvezőbb véleménye volt, mint Prof. Flourens-nak.

Az anthropologia ezen nevezetes kérdései, több érdekes vitatkozásra nyújtottak alkalmat, s én örömmel tapasztalám Geoffroy Saint-Hilaire nézeteinek, sok tekintetben őszhangzását az enyémeikkel. Melegen fölszólított dolgozataim közlésére s kért: küldeném azokat egyenesen hozzá, hogy azok resuméjét az akadémia ülésében fölvassa s azután egész terjedelmében közölhesse az „Annales des sciences naturelles“-ben. Még emlékkönyvembe írt érdekes soraiban is kifejezte ezen obajtását.²⁾ Föllángolt keblemben a forró vágy, sok e célra gyűjtött tanulmányaim s anyagzataim feldolgozására. Azonban a Panem et Circenses engemet más pályára szorított, oly pályára, mely a folytonos irodalmi munkásságot nem engedi s mely maga már sok lelki erőt, sok időt és fáradságot igénybe vesz. Mennyivel szerencsésebb helyzetben vannak e tekintetben a Jardin des plantes hires professorai, kik tusculanumaikban, háborítatlan csendben, környezve a tudomány minden segéd eszközei által, követhetik lelkök nemes hajlamát!

És most azon tárgyhoz jutottunk, mely Geoffroy Saint-Hilaire legkedveltebb foglalkozásainak egyike volt életének utolsó

¹⁾ Quatrefages egy Franciaország első rangú természetvizsgálói közül s tagja az institutumnak.

²⁾ Geoffroy Saint-Hilaire Izidor ur sorai így hangzanak: „Je suis très heureux d'avoir eu l'honneur de connaître Mr. le docteur Paul de Balogh et je le prie de ne pas oublier la promesse qu'il a bien voulu me faire de m'adresser un resumé de ses travaux anthropologiques. Je m'occuperai avec le plus grand soin de sa publication, dans l'interét de la science française.“ Le 15. octobre 1856, Isidore Geoffroy St.-Hilaire.

éveiben, s melyet az ő buzgó és fáradszorgalma legnagyobb-szerű gyümölcse gyanánt lehet tekinteni. Ezen tárgy a hasznos vagy ékesítésre szolgáló állatfajok meghonosítása (acclimatation et domestication des espèces d'animaux utiles ou d'ornement). Már néhány év óta foglalkozott ő ezen fontos tárggyal. Az eszme nem vala új, mert hiszen alig van eszme, mely már egykor eldödeink agyában meg nem fordult volna. Már a nagyhírű Buffon is több állatról értekezésében megpendítette azt. Később Bernardin de Saint-Pierre, a híres „Etudes de la nature“ írója, Lacépède s különösen Daubenton, Belgiumban pedig Nelis pártolák azt. Geoffroy Saint-Hilaire, ezen eszmét újlag felelevenítette és pedig határozottabban s rendkívüli buzgalommal. Az eszme azonban merész és paradox ujtásnak tekintetett. De hogy mind e mellett is nagy figyelmet gerjesztett, bizonyítja az, hogy ezen tárgyról munkája: *Domestication et naturalisation des animaux utiles*, 1854-ben harmadik kiadásban részesült.

Geoffroy Saint-Hilaire folytonos figyelmeztetései s felszólítása által, az ezen tárgy iránti érdek mind inkább nevedett, annyira, hogy egy társaság alakítása szükségessé vált, mely annak ügyeit vezesse s a gyakorlati életre uézve, elláthatlan hasznu eszmét életbe léptesse. Nagy számu, mindenféle rangu és foglalkozásu férfiak gyűltek össze Geoffroy Saint Hilaire meghívására, kik őt egyhangulag a társaság elnökévé választák. Január 20-án 1854. volt ez előkészítő ülés, melyet Geoffroy Saint-Hilaire mint elnök, ékes és a tárgy iránti lángoló buzgalommal teljes beszéddel nyitott meg. Fölszólította ő abban a résztvevőket buzgó együttmunkálkodásra s elsorolta az ekként várható gazdag eredményeket.

Célja ezen társaságnak oly állatok behozatala, meghonosítása, acclimatisatiója, nevelése és szaporítása, melyek vagy hasznos, vagy gyönyört ígérnek, vagyis — hogy Geoffroy Saint-Hilaire ékes szavaival éljek, — új vendégekkel népesítése mezeinknek, erdeinknek, folyóinknak; házi állatainknak, — melyek a földmívelő első rangu gazdagságát teszik, — szaporítása, nevelése, nemesítése; eddigi épen nem elegendő élelmi szereinknek szaporítása és sokfélesítése; végre új gazdasági és ipari czikkek teremtése; hogy ezáltal megajándékozzuk oly régóta lankadó mezei gaz-

daságunkat, iparunkat, kereskedésünket s egész társadalmunkat oly javakkal, melyeket eddig nem ismertünk, vagy elhanyagoltunk, s melyek oly becsesek lesznek egykor, mint azok, melyeket a megelőző nemzedékek reánk hagytak.

Geoffroy Saint-Hilaire azon szempontból indul ki, hogy miután Ázsia de különösen Amerika éghajlata alatt roppant terjedelmű vidékek vannak, melyeknek éghajlata igen keveset különbözik Franciaország éghajlatától, s miután itt a kertek és erdők nagy részt exotikus növényekkel bővelkednek, melyek itt már meghonosítvák s nemcsak haszonra, de erőre nézve is a természetes terményekkel versenyeznek, miért ne lehetne ugyan azt reményleni az állatokra nézve is. S ezen fontos tárgy — úgymond — eddig egészen el volt hanyagolva, úgy, hogy Franciaország nem bír csak egygyel is azon emlős állatok közül, melyek Ázsia- és Amerikában az ipar oly hasznos ágát képviselik.

Geoffroy Saint-Hilaire ur meg van győződve a felől, hogy az emberi nemzet ősei, a legrégebb s legnagyobb részt már a históriát megelőző időkben, midőn a civilisatióknak még hajnala is alig derült fel, midőn még földgolyónk félig pusztá volt, minden nép, talán minden család, elszigetelve minden más embertől, midőn nem ismert egyebet, mint hazáját s nem támaszkodott egyébre, mint magára, midőn még nem létezett semmi tudomány, már akkor jötevői lőnek az emberiségnek azáltal, hogy legbecsesb állatainkat, a kutyát, a lovat, a szamarat, az ökröt, a kecskét, a disznót, a tyúkot, a galambot, a selyem-bogarat meghonosították. És mi — úgymond — mindennemű ismereteink s a tudomány minden segéd-eszközeinek daczára, azon korban, melyben a hajózás oly tökélyre emelkedett, midőn a nemzetközi közlekedések oly csudálatosan megszapordtak s oly sebességgel történnek, úgy hogy a tenger sem szakasztja többé szét, hanem inkább összeköti a népeket, s a világrészek egymást érinteni látszanak, mi, kiknek csak akarni kell, hogy tehessünk, mi nem folytatjuk ezen oly csudálatosan s oly haszonnal megkezdett munkát, s Amerika fölfödözése óta egyetlenegy hasznos állatot sem honosítottunk meg Európában.

Ezen elmulasztásoknak lehető kipótolása főczélja a meghonosítási társulatnak. — Itt van a kor — mondá Geoffroy Saint-Hilaire, a csudálatot gerjesztő fölfödözések s nagy eszmék fényes kora, melyben végre ezen nagy hasznot ígérő s gazdag eredmé-

nyekkel biztató eszme is meg ért, mely nem egyesek fejét foglalkodtatja, hanem minden gondolkodó ember teljes figyelmét érdemli. — S ezen eszme közös erővel valószínűsítésére szólítja már fel Geoffroy Saint-Hilaire a francia művelt publikumot

Hogy ezen eszme a kor szükségének teljesen megfelel, mutatja az, hogy a résztvevők száma, minden rendű és rangú s minden nemzetbeli férfiakból naponta növekszik. — Magas rangú férfiak, első rendű tudósok, nagy földbirtokosok, gazdag kereskedők és bankárok, consulok, tábornokok, marsalok és ministerek, sőt az uralkodó ház hercegei is aláírták magokat.

De mi a közszükségnek érzetét még inkább tanúsítja az, hogy a párizsi társulat megalakulása után, Franciaország különböző vidékein azonnal több társulat alakult, melyek magokat a párizsi minta után kívánták szervezni, s a párizsival belső s hivatalos összeköttetésbe lépni. — És ez roppant előmenetelére szolgál az anya-társulatnak, miután Franciaországnak sok különböző éghajlatu s tulajdonságú, és így az életnek és tenyészésnek sok különböző föltételeivel bíró megyéje levén, mi egy helyen nem sikerül, más helyen sikerre számíthat. A párizsi anya-társulat örömmel fogadja hát, az ajánlkozó vidéki társulatokat, és pedig nem csak a tulajdonképi honosító, hanem minden ily bármi című társulatot, — melyek p. o. a gazdasági egyesületek — melynek célja öszhangzó a párisi társulat céljaival, s mely így hasznos utasítások s felvilágosításokkal, gyakorlati s helyhez kötött ismeretekkel szolgálhat. Természetesen, hogy az anya-társulattal szoros összeköttetés és jog-élvezés, bizonyos szabályok által föltételeztetik.

Az anya-társaság keblébe felvett társulatok (Sociétés affiliées), hivatalos képviselőik által, a párizsi közgyűlések és választásokban mindenkor részt vehetnek s az általok kívánt állatokat is megnyerhetik.

Az első ekként bekeblezett társulatok voltak az alpesi vidék állathonosító társulata (Société zoologique d'acclimatation pour la région des Alpes, Grénoble-ben) s az északkeleti honosító társulat Nancy-ban. Mint levelező társulatok bekebleztettek a touloni gazdasági társulat s az Ain-megyei versenyző, gazdasági, tudomány és művészetek társulata, Bourg-ban. Számos más társulat csatlakozott azóta a párisi anya-társasághoz, nemesak Franciaország.

ban, hanem Angliában, Australiában, Olasz-, Porosz és Muszkaországban. Még Soudanban is alakult egy „Société d'acclimatation“ Princz Abdul Halim Pacha elnöksége alatt.

A párizsi társaság febr. 10-én 1856. véglegesen meg lön alapítva. Február 26-án a földművelés, kereskedés és közmunkák ministere Rouher előterjesztésére, egy császári decretum által, mint közhasznu intézet (établissement d'utilité publique) ismertetett az el s april 30-án az oktatási miniszter Fortoul által törvényesen lön az megalapítva. Márczius 20-án 1855. a császár felbatalmazta a társaságot, hogy nevét, mint pártfogóét, a tagok sorozata fölibe tehesse. E szerint a társaság mostani czime: „Société impériale zoologique d'acclimatation.“

Már az első két év alatt oly kifejlésben részesült a társaság s annyira megerősödött, hogy jelenleg annak munkássági köre kiterjed csaknem az egész világra. Állatokat kapott az és növényeket Európa, Ázsia, Afrika s a két Amerika különböző részeiből s így nyert gazdagságát megosztotta Olaszországgal, Svájc-czal, Németországgal, Angliával, Spanyolországgal, sőt Európán kívül is Brasiliával, Egyiptommal, sőt Indiával is. S így lön az kölcsönös csere-intézet, állati és növényi termékekre nézve, a világ különböző részei közt.

A párizsi társaság alapszabályait (Statuts constitutifs) 18 czikben s az igazgatási rendszabályokat (règlement administratif) tíz fejezetben és 95 czikkben dolgozta ki egy küldöttség, melyek az igazgató tanács által elfogadtattak.

A társaság hivatala (Bureau) 1856-ban Párizsban létem alatt következő személyzetből állott. Elnök: Geoffroy Saint-Hilaire Izidor; alelnökök: Princz de Beauvau Márk, Passy Antal, báró de Pontalba és Richard; fő titoknok: gróf d'Eprémesnil; az ülések titoknoka: Duméril Ágoston; belföldi levelezések titoknoka: Dupin; a tanács titoknoka: Guerin-Méneville; külföld titoknoka: báró de Montgaudry; Pénztárnok: Blacque Pál; levéltárnok: gróf de Couessin.

Az igazgató tanács a hivatal tagjain kívül 12 tagból áll.

A tanács küldöttjei (Délégués du conseil) 19 városban laknak, és pedig Franciaországban 11, s a külföldön 8.

A fiók-társulatok (sociétés affiliées) s a társ-egyesületek (sociétés agrégées) száma, akkor (1856) tizenöt volt, tudniillik tíz

Franciaországban, 3 Svájcban, s kettő Olaszországban. Ezen társulatok száma naponként növekedik s ezek által a társaság tudomására jut mind annak, mi a társaság érdekében a távolban történik. Új meg új összeköttetések keletkeznek mind azon tartományokban, hol a tudomány, földmívelés és ipar tiszteletben tartatnak.

Vége nyolcz gyarmati comité alapított (márcziusban 1856) melyek a társasággal levelezésben állanak, a tengerészet s gyarmatok miniszteriuma által. Ezen gyarmatok Martinique, Guadeloupe, Réunion, Guyana, Sénégal, India, Goréa, és Taíti

Az alapító tagok száma azon évben 50; a tiszteleti tagok száma 31, s a czimzetes tagok száma 900 volt. Mily nagy részvételnek örülhet ezen társaság, mutatja az, hogy mult évben Párizsban létemkor a tagok száma már kétezer ötszázra szaporodott.

Mostani elnöke a társaságnak Geoffroy Saint-Hilaire halála után Drouyn de Lluys, az „Institutum“ tagja, jelenleg — most másod ízben — külügy-miniszter, ki 1858. óta alelnök volt, s ki nagy buzgalommal vezeti a társaság ügyeit.

A társaság mindjárt az első ülés után egy folyóiratot alapított azon czim alatt: „Bulletin de la Société impériale zoologique d'acclimatation“, melyben a társaság üléseiben történő tárgyalások, a társaságnak benyújtott értekezések és közlések s végre külföldi munkák bírálatai foglaltatnak. Évi ára ezen érdekes folyóiratnak 14 frank.

A társaság kebelében négy osztály van megalapítva, melyek négy nagy zoologiai, vagy helyesebben mondva zoottechnikai specialitásokat képviselnek. Egyiknek feladata a házi és vad négy lábúak tanulmányozása, szaporítása és javítása; a második a madártenyésztés (aviculture), a harmadik a haltenyésztés (pisciculture), a negyedik a selyem-tenyésztés és méhtartás (sériculture et apiculture). Minden osztály négy tagból áll. Ezekon kívül van egy 12 tagból álló állandó bizottmány a növényekre, egy hasonló bizottmány Algeriára s végre egy hasonló bizottmány a gyarmatokra és külföldre nézve.

Minden évben, a társaság alapításának napján (febr. 10-én) a főtítoknok tudósítást olvas föl mind arról, mi a társaság kebelében s azon kívül történt a kitűzött nagy czél elérésére.

Már a társaság harmadik közülésében (1855) a főtítoknok

távollétében, Duméril, az ülések titoknoka, számot adván a társaság munkálkodásának eredményéről, igen érdekes és fontos közléseket tett, melyek minden mívelt ember figyelmét méltán megérdemlik. Azóta ezen eredmények száma jóval szaporodott s a társaság munkássági köre roppant terjedelmet nyert.

Hogy ez annál inkább kitűnjék, álljon itt a társaság által a legújabb időkgig nyert eredményeknek rövid áttekintése.

Ha ezen áttekintést az alsóbb rendű állatokon kezdjük, legnagyobb figyelmet érdemelnek a selyem-termesztő rovarak, s e tekintetben legtöbb érdemet szerzett magának Montigny, egyike a társaság legbuzgóbb tagjainak, ki teljhatalommal küldetett Cochinchinába és a siami királyságba, s ki a chinai legbeesésb fajú selyem-bogarak tojásait küldötte a társaságnak. Azonkívül, hogy így az ottani eperfa selyembogaráinak tojásai által az európai elfajult selyembogár fajokat kipótolni igyekezett, egy északi Chinában vadon élő és a tölgyfákon tenyésző selyembogárral (*Bombyx Pernyi*) kívánta megajándékozni Franciaországot. Ezen selyembogár kevésbé szép, de sokkal tartósabb és olcsóbb s állítólag 40 millió chinait öltönnyel ellátó anyagot ad. Perrotet, a pondichéry-i fűvészkert igazgatója egy más, szintén tölgyfákon élő hernyó (*Bombyx Mylitta*) coconjait küldötte a társaságnak, mely nem kisebb fontosságú terméket ad. Az eperfa selyembogárnak egy más fajtát küldötte Japanból, Duchesne de Bellecourt, francia főconsul és ügyvivő Yedoban, mely szinte igen jeles terméket ad. Még egy más japáni tölgyfákon vadon élő selyembogárral (*Yama mai*) is kísérleteket tesz a társaság. Két más vadon élő selyembogár eddig is szerencsés eredményeket nyújtott. Egyik a *Bombyx arryndia*, mely Indiában a himbojon (*Ricinus*) él (*ver du Ricin*); másik a *B.-Cynthia*, mely Chinában a sátoros fellengen (*Ailanthus glandulosa*) él. Mind kettő szerencsés sikerrel honosított meg Franciaországban, az utóbbi különösen Guérin Méneville által, ki azért a társaság által 1857-ben kitűzött ezer franknyi jutalmat nyerte el 1862-ben. Schumberger felső rajnavidéki gyárnok, a *B.-Mylitta* s a *B.-arryndia* coconjaiból már szövetekeket is készített.

A *B.-cynthia* és *B.-arryndia* s még néhány más déli amerikai selyembogár a (*Bombyx cecropia*, *aurota*, *hesperus*, *speculum*) gubói, azon különösséggel bírnak, hogy

azokon egy nyílás van, melyen a lepkék kirepülhetnek s melynél-fogva azok legombolyíthatlanoknak látszanak. A legombolyítás módját azouban föltalálták Corneillan grófné és Dr. Forge-mol. Ezen nagybecsü fölfedezés a nyílt gubók értékét tetemesen emelte.

Afrikából egy senegali selyembogárfajjal (*B. Bauhinia*) ismeretette meg a társaságot Barthélemy Lapommeraye. Ezen faj a zugolyfán (*Zizyphus orthacanthus*) él.

Egy más selyembogárfajnak ismertetését küldötte be Madagascarból, Dr. Coquerel. Ezen faj társaságban működik s óriási gubókat készít.

Louisianából Roger francia consul küldött gubókat, melyeket a *Bombyx Polyphème* készített. Déli Amerikából Lelong küldött több gubót, melyek hernyója egy a *Terebinthaceák* családjából fán él.

A *Bombyx Aurota* s a louisianai selyembogár s még némely más amerikai fajok úgy látszik mindent megesznek (polyphagousok), mi felette kedvező körülmény a meghonosításra nézve.

A selyemtenyésztés hát szép jövőnek nézhet elébe, ha majd ezen sok faju selyembogarak több tartományokban meghonosíthatnak s illőleg műveltetnek. Miután a selyemtenyésztés ügye nálunk is buzgó pártolókra talált s honunk éghajlata, annak művelésére igen kedvező; a párisi ernyedetlen szorgalmú társaság működéseinek figyelemmel kísérése nem eléggé ajánlható.

A méhtenyésztésről (apiculture) érdekes közléseket tettek dr. de Beauvoys és báró de Montgaudry.

A társaság 500 franknyi jutalmat tűzött ki, a méhen kívül valamely más viasztermelő rovar meghonosítására.

A folyókban megfogyott haltenyésztés fontos kérdésével nagy buzgalommal foglalkoznak: Coste, Miller, Pouchet, báró de Tocqueville és marquis de Vibraye. De ők itt nem állapodtak meg, hanem kiterjesztették figyelmüket a tengeri halakra is, melyeknek a francia tengerpartokon szaporítása nem csak az élelmezésre, hanem az iparra nézve is felette nagy fontosságú. E végre édes és tengervízzel töltött medenczéket terveztek a tengerpartokon, a tengeri halak bőtenyésztésére s szaporítására. Az osztrák kormány bölcsen átlátta az ipar ezen új ágá-

nak fontosságát s a tengerészeti ministerium legközelebb egy szakértőt szándékozik küldeni Franciaországba, hogy ott a mesterséges hal- és osztriga-tenyésztést, — mely a francia és angol tengerpartoknak sokmilliót jövedelmez — gyakorlatilag megtanulja.

Ezen nagyérdekű új iparág reánk nézve is nagy fontossággal bír, miután több helyen folyamaink halakra nézve elszegényültek. Ezen úton lehető volna több más jó ízű halaknak is meghonosítása, táplálkozási segédszereink gazdagítására. Szép mező nyílnék ezen téren nem csak folyóink, de különösen pompás Balatonunkra nézve is, melynek jó ízű tengeri halakkal gazdagítása által a híres fogas, több versenytársra találhatna. A párisi társaság bizonyosan örömet nyújtana segédkezeket az új vendégek átszállításában.

A derék Vaillant tábornagy, az institutum tagja, a korálhalászatra nézve a francia afrikai partokon, igen fontos indítványt tön s mint hadügyminister Algeria földjét vagyis, a francia Afrika tengerpartjait, felajánlá a vizsgálatok s kísérletek megtételére, miután a korálhalászatból reménylhető jövedelem, valami hat millió frankra van becsülve.

Több más tengeri állat tenyésztésére is kiterjedt a figyelem s általában most ezen tanulmányok egészen új tudomány s új ipar keletkezésére nyújtottak alkalmat melyet a francziák új elnevezéssel víz művelésnek (aquiculture) hívnak.

A külföldi madarak meghonosítására s a fajok nemesítésére is eleitől fogva nagy gond és szorgalom fordított, miáltal már ezen néhány év alatt is a társaság több meglepő eredményhez jutott. Már az első években a californiai fogolymadár, melyet Deschamps hozott Európába, igen könnyen elszaporított a fogóságban, valamint az amerikai fogoly madár (Colin-houi) is, melylyel Coeffier foglalkozott. Az afrikai fogolymadár (Perdrix Gambia) bőven elszaporodott szabad állapotban a status több erdejében. De legnevezetesebb az, hogy az afrikai struczmadár (Struthio Camelus) melynek meghonosítása mindeddig lehetetlennek tartott, most teljesen sikerült, mint azt az Algeriában Hardy, Marseille-ben Luquet, Florenzben Prinz Demidoff s Madridban a királyné parkjában nyert eredmények minden kétségen kívül valóvá teszik. Id. Chagot ura struczmadár meghonosítására 2000 frank jutalmat tűzött ki 1858-ban s ezen jutalmat Hardy az algeriai meg-

honosítási kert igazgatója—nyerte el a múlt évben. De a társaság is tüzött ki 2500 frank jutalmat a struczmadarak meghonosítására Európában, melynek határideje 1866.

Az új hollandiai kazoár, (*Dromaius Novae Hollandiae*) mely közel rokonságban van a struczmadárhoz, s melynek húsa hasonlít a marhahúshoz, már elég rég behozatott Angliába és onnan Franciaországba, de még eddig meghonosítása — melyre a társaság 1500 frank jutalmat tüzött ki — nem sikerült. Azonban a spanyol királyné parkjaiban tojásait kiköltötte.

Nem sikerült mindeddig a tűzokok (*Otis tarda*) meghonosítása sem, noha arra ezer frankot tüzött ki a társaság.

A társaság több külföldi madárfajokat, különösen hattyúkat, kacsákat, fácánokat, foglyokat, galambokat stb. honosított már meg többeknek meghonosításával, folytonos kísérletek tételnek.

Az emlős állatok különféle fajaiból többeket behozott a társaság, melyeknek meghonosítása igen szerencsés eredményeket ígér. *Montigny* — chinai konsul — fáradszorgalmának lehet köszönni a lófarku ökrök vagy yakok (*Bos grunniens*) behozatalát Thibetből 1854-ben, melyek könnyen s tőkéletesen meghonosodtak. A társaságnak azokon kívül, melyeket ön kertjében tart, egy egész gulyája van az auvergne-i hegyekben. A yak a tehénnel termékeny vegyfajokat ad s a legszebb eredménnyel sikerül.

A társaság a yakok naponkinti szaporodásánál fogva hajlandó bizonyos számú egyének eladására. Miután hazánk hegyes és hidegebb vidékei reményt nyújtanak a yakok meghonosítására honunkban, valóban méltó volna azok behozatalával kísérletet tenni. A yak húsa igen jó, teje pompás, szép farkszőre finomabb és hajlékonyabb mint a lőé; az ifjú egyének gündör gyapja, sokat hasonlít az asztrakánhoz.

A hemione (*Equus hemionus*. *Dschiggetai*) mely keleti Tatarország és Perzsia lakója s mely igen gyorsfutó, 1835-ben hozatott először Franciaországba s a Muzeum menageriájába, hol teljesen meghonosult. — A számarrai egyesületsből eredő korcsfajok egykor igen hasznos vonó és teherhordó állatok leendének. A társaság ezer franknyi jutalmat tüzött ki 1866-ra annak, ki a hemione *dauw* (*Equus Burchellii*) czebra és couagga rokonfajokat a kanczalóval sikerrel párosítja s ugyanannyit annak, ki azoknak a kanczaszamarraí vegyfajosításából legtöbb példányt állitand ki 1866-ban.

Igen érdekes kísérletek tétetnek az angorai kecskével is, melyeket a társaság különösen professor S a c c e folytonos sürgetéseire s nagylelkű ajánlataira hozott be 1855-ben, s melyek azóta több helyt meglepő sikerrel terjesztetnek. Vaillant tábornagy tizenhat darabot ajándékozott a társaságnak, melyeket ő Abd-el-Kader Emirtől kapott ajándékba s melyekhez még 76 más darab járult magából Angorából, hol azokat D u m a s tábornok s R o u s s e a u francia konsul Broussában szerzették a társaság számára. Most egész nyájak vannak azokból Franciaországban, csaknem minden hegyláncz szomszédságában, de különösen az auvergne-i hegyek közt, hol a yakokkal együtt élnek. Ezen nagybecsű kecskék, melyeknek finom s ragyogó gyapja a legnagyobb értékű iparcikket nyújtja, reánk nézve is nagy fontosságuk volnának s miután a társaság ezekkel is örömet szolgál, a magyar gazdaságra nézve is nagy jótétemény volna, azoknak behozatala hazánkba. Igen érdekes volna e tekintetben, ha gazdasági lapjaink hasábjai Tehihatcheff és Ramon de la Sagra e tárgyról irt tudós és érdekes értekezéseit közölnék.

Az alpacák (*Auchenia pacos*), lámák (*Auchenia lama*), guanácok (*Anchenia guanaco*) s a perui juh (*Vigogne*), melyek a cordillerák magaslatain élnek s nagybecsű gyapjuval bírnak, a társaság figyelmének s gondjainak szintén nevezetes tárgyai. Már Buffon figyelmeztette ezekre honfitársait 1765-ben, melyekből—úgy mond—több valódi hasznot lehetne várni, mint az új világ minden drága érczéből, de figyelmeztetése elhangzottak a pusztában. Később tettek több kísérletet, de siker nélkül. Végre 1855-ben a császári meghonosító társaság, önerejével újra megkezdette a munkát s Roehn utazó természetvizsgáló által negyven darabot hozatott azokból Franciaországba, melyeknek nagyobb része szerencsésen oda érkezett s most több megfelelő helyiségeken szerencsés sikerrel tenyésztetik s több francia gyárnok már azok gyapjából igen szép szöveteket készített.

Becsés szerzemény továbbá az egyiptomi kecskék is, melyeket Delaporte francia consul küldött a természethistóriai muzeumnak, mely azokat a társaságnak ajándékozta. Ezen kecskék igen bőven tejelnek s két annyi vajat adnak mint a tehének. Ugyanezt lehet mondani a caramaniai vastag farku juhokról is,

melyeket Vaillant tábornagy Abd-el-Kader emirtől kapott s melyekkel ő a társaságot megajándékozta.

A fajok tökéletesítésén is többen fáradoztak működnek. A mauchampi selyem gyapjas juh faj Graux ur elmés számításainak s szerencsés működéseinek köszöni lételet. Ezen új merino faj gyapja oly finom, gyöngyház ragyogásu, mint a kasmir, melyet még felül is múl azáltal, hogy nincsenek közötté durva szőrök, melyek jár név alatt ismeretesek, s hogy a festéket jobban felveszi. Innen a francia iparosok belföldi kasmirnak nevezik azt.

Az arab lovokról igen nevezetes és tudós közléseket küldött a társasághoz Dumas tábornok, melyeknek érdekét nevelik Abd-el-Kader véleményei, kinek mély ismereteit a lófajról méltán magasztalják, s kit a társaság tiszteleti tagjává is választott.

A társaság szintén ernyedetlen szorgalommal működik a szarvasok és antilopék számos fájának meghonosításán, s már is sok jó eredménynek örvendhet.

De a társaság nem csak az állatokra, hanem a növényekre is kiterjeszti figyelmét s ezen téren is már sok szerencsés sikert mutathat fel. Montigny a chinai ignamet (*Dioscorea batatas* L.) hozta be, mely igen jeles tápláló gumókat terem, melyek az elfajuló burgonya nagyon becses pótszerei leendenek, ha majd nagyobb kiterjedésben műveltetnek. A társaság 160,000 gumócskát osztotta ki az ignamének Franciaországban s külföldön, hogy ezen hasznos növény minél hamarábbi elszaporodását eszközölje.

Déli Amerikából egyébiránt a burgonya (*Solanum tuberosum*) különféle fajait hozták be Franciaországba, melyek sokkal nagyobb mennyiségű üledéssel bírnak, mint a többiek, s nincsenek kitéve az ismeretes nyavalyának. Santa-Cruz tábornagy egy nagy gumójú fajtát ajándékozott a társaságnak.

A gumós baraboly (*Chaerophyllum bulbosum*) s a siberiai baraboly (*Chaerophyllum Prescottii*) melyek az első rangu főzelékek közé helyezhetők, könnyen s bőven műveltetnek Franciaországban.

A fejér sorgho vagy dara (*Holcus cernuus*) magvai, melyeket báró Larrey hozott be nyugoti Afrikából, hol azt a négerek művelik, kitűnő táplálékul szolgálnak embereknek és állatoknak. Készítenek azokból alcoolt, rhumot sőt bort is, mint azt több szerencsés kísérlet bizonyítja. A czukros sorgho (*Holcus saccharatus*) czukrot és alcoolt ad.

A kukoriczának (*Zea mais*) több faja is hozatott be Franciaországba. S a n t a - C r u z tábornagy egy óriási nagyságu fajt ajándékozott a társaságnak, mely Boliviából jött s édesebb és kellemesb ízű, mint minden más kukuriczafaj.

A quitói köles, (*Chenopodium Chinoa*) mely Peruban műveltetik, igen jó táplálékot nyújt embereknek és állatoknak.

A chinai lo-za, egy Franciaországban teljesen meghonosult csemete adja a híres chinai lokaót vagy chinai zöldet.

A chinai bambus (*Bambusa nigra* és *Bambusa mitis*) Franciaországnak több helyén meghonosodott.

Vannak ezeken kívül nagyszámu chinai, japani és amerikai plánták, melyek Franciaországban már részint meghonosítottak, részint meghonosítási kísérletek alatt vannak.

Hogy a társaság mennél kedvezőbb eredményekhez juthasson: két utat követ. Részint egyenesen maga teszi a kísérleteket s gyűjti a tapasztalatokat, részint ingyen kiosztja a végett más társaságoknak sőt egyes tagoknak is a külföldről kapott magvakat, selyembogár s madár tojásokat s jutalmakat tűz ki, mint eddig is láttuk, a nagy cél mennél biztosb elérésére. Ezen jutalmak — ide számítva a pénzbeli előlegezéseket is — nem kevesebb, mint 43,000 frankra mennek évenként. Többen a társaság tagjai közül, külön jutalmakat alapítanak. Így D a v i n gyárnok, ezer frankot tűzött ki a mauchampi juhfajszaporítására. Madame G u é r i n a u egy nagy arany érdempénzt tűzött ki annak, ki a társaság céljaira nézve legtöbbet tett nyolcz év óta Afrikában és Amerikában, különösen az ember tápszereit illetőleg.— Ugyanezen urhölgy egy nagy arany érdempénzt tűzött ki Isidore Geoffroy Saint-Hilaire arczképével, annak ki kilencz év óta, mint utazó Ázsiát és Oceániát a társaság érdekében kizsákmányolta. Ezeken kívül több mások is nevezetes jutalmakat alapítottak a társaság céljainak előmozdítására.

A társaság minden évenkénti közgyűlésében jutalmakat oszt ki azoknak, kik magoknak a meghonosítás ügyében érdemeket szereztek. Így az 1856-iki elnöki tudósítás szerint, azon éles eszű, s fáradhatlan vosges-i halász R e m y J ó z s e f özvegyének s árváinak számára, ki egy új iparág teremtője volt Franciaországban, s ki a tudós Milne Edwards, Quatrefages és Haime szavai szerint, megtanította a francziákat, miként a folyókba a halat

úgy lehet vetni, mint vetik a búzát a mezőkön s mely által a mezei gazdaság egy termékeny ágára új korszak derült fel, aláírást nyitott meg s az aláírók lajstromát 500 frankkal nyitotta meg.

És nem csak a francziák, hanem a külföldiek is részt vehetnek ezen kitüntetésekben, mert ha valaki bármely részén a földgolyónak valamely hasznos fajt megismertet, művel és szaporít, ezáltal nem csak saját honával tesz jót, hanem minden más néppel is. A ki két szál fűvet növeszt ott — így szól egy híres francia író — hol abból eddig csak egy szál nőtt, szolgálatot tesz a státusnak. A társaság három categoriáját tűzte ki az érdemeknek, melyeket megjutalmazni kíván s ezek a következők:

1. Hasznos állat és növényfajok vagy válfajok behozatala.
2. Hasznos czélokra, vagy csupán ékesítésre alkalmazható fajok vagy válfajok meghonosítása, háziasítása, szaporítása és javítása.

3. A behozott, meghonosított s elszaporított állatok vagy növények, gazdasági, ipari, orvosi vagy bármi másnemű felhasználása.

A magokat ekkint kitüntetett férfiak, vagy tiszteleti tagokká választatnak vagy érdempénzzel tiszteltetnek meg. Az Alphée Dubois által művészileg metszett arany érdempénz, 300 franknyi értékű. Ezen kívül van ezüst és bronz érdempénz. A legkisebb jutalom, a tiszteletteljes említés.

Ezen jutalmazásokat egy tizenegy tagból álló küldöttség, a legnagyobb részrehajlatlansággal s méltánylással ítéli el.

Ki egyébiránt a társaság tagja akar lenni, annak három tag által kell ajánlatni s a megválasztás esetében — mi fölött a tánc tagjai szavazás többsége szerint határoznak, — tíz frank fölveteli díjt, s évenként 25 frankot, vagy egyszer s mindenkorra 250 frankot kell fizetni.

Ezekből láthatni, hogy ezen nagyszerű társaság sok szép reményre jogosít s hogy Geoffroy Saint-Hilaire úr nem ok nélkül hitte, hogy rövid idő alatt abban részt veendnek mind azon tartományok, hol a tudomány, földművelés, ipar és kereskedelem tiszteletben tartatnak, s azért fölszólított engem is, ismertetném meg honfűtársaimmal ezen társaság létalapját s minden nemzetre eláradó hasznos működését. Miután hazánkban a földművelésnek oly sok buzgó barátja van, méltán lehet reményleni, hogy most, midőn minden más kérdés háttérbe szorultával, ezen naponta nagyobb

érdekü tudománynak, mely egyedül képes a függetlenség megbecsülhetlen kincsével megajándékozni tisztelőit, nálunk is mind több több kedvelője leend, és hihetőleg sokan azok közül is, kik most a közélet színpadán keresik könnyen-hívéleg a boldogságot, meg-hiúsult reményeik gyógyszerét a mező igénytelen s zavaratlan gyönyöreiben keresve, így kiáltandnak föl:

Flumina amem, sylvasque inglorius,
hinni szeretem, hogy figyelmeztetésem nem fog sikertelenül hangzani el.

A társaság már alapításának első éveiben meggyőződött a felől, hogy nagy céljának elérését akkor eszközölheti teljes sikerrel, ha saját birtokkal s földekkel birand, hol meghatározott elveinek s céljainak nyomán teheti kísérleteit s gyűjtheti és rendezheti tapasztalatait; fölfedezheti és constatirozhatja a föltételeket, melyekhez van kötve egy vagy más hasznos állatnak tenyésztése, tökéletesítése és szaporítása, egy vagy más növénynek szerencsés meghonosítása. Mind az eleinte csak különféle megyékben s városokban vagy egyes társasági tagoknál történhetett, mi természetesen nagy horderejü eredményekhez nem vezethetett. Mindenki átlátta, hogy a társaság fő intézetének valódi helye Párizs, ezen fényes gyűlhelye minden tartomány mívelt férfainak. A társaság a társasulás oly gazdag eredményeket szülő elvéből indulva ki, aláírást nyitott meg, egy milliónyi alaptökére, mely 4000 actiára osztatott föl. — Ezen actiáknak több mint felét a társaság tagjai irták alá.

Párizs városa lelkesen fogta föl a fontos ügyet s 15 és fél hectárnyi földet engedett át a társaságnak a boulogne-i erdőben, melyet 1858-ban a császár húsz hectarra egészített ki.

Az ekként megalapítandó kertnek tervét a város építésze Davioud készítette el, melyet egy 34 tagból álló tanács helybenhagyott, s így az 1859-ik év júliusában a munka megkezdett. A munkálatok igazgatásával a londoni zoologikus kert igazgatója M i t'c h e l l u r — ki arra önként ajánkozott, — bizatott meg egy, a kormányzó tanács kebeléből választott comité fölügyelése alatt. Fájdalom azonban ezen jeles férfiú — kivel Londonban 1856-ban szerenesém volt megismerkedni, — öngyilkosság által végett vetett életének (november elsején 1859-ben), s így a comité maga vállalta el a munkálatok vezetését. Ezen comité 12 tagból állott'

kik a munkálatokat egymás között felosztották. Egy rész a tervekkel s azok kivitelével, másik az állatgyűjteménnyel foglalkozott. Tizenöt hónap alatt a munkálatok bevégeztettek.

Augusztus elsőjén 1860. dr. Rusz de Lavizon, a martinique-i tanács egykori elnöke, fő, Geoffroy Saint-Hilaire Béla pedig aligazgatójává neveztetett ki a kertnek. October 6-án, a császár jelenlétével tisztelte meg a kert inaugurációját, s 9-én megnyitattott ez a közönségnek.

Ezen nagy terjedelmű hosszú ellipsis alakú kertben, melynek közepén egy folyó megy keresztül s több helyen bassinokat képez, vannak az állatok és növények fölosztva a szerint, a mint az általok kedvelt légmérséklete kívánja. — Ezen kert közelebbi megismertetése reményelem nem lesz érdektelen.

Bemenve a kert keleti végén a fő bemeneten, mely közel van a sablonok kapujához, elhagyván jobbra az irodákat s raktárokat: a selyembogarak feljebb előszámlált különféle nemeit találja az ember az azokat tápláló eperfák, fellengek, (Ailanthus), himbojok (ricinusok) és tölgyfákkal.

Nem messze van ide a nagy madárlak (Volière). 21 lakrészszel s ehhez közel a félkör alakú tyúkház (poulerie) 31 lakrekeszszel, mindnyája a szükséges parquetokkal ellátva. A ragadozó madarak közül, csak a vándor sólyom (Falco peregrinus) a madarak ezen legbátrabbika, mely a mult századokban vadászatra használtatott, — él a kertben. A tyúkfélék közül, számos európai és külföldi galambfajok vannak a madárlakban. A fogolymadarak és fürjek több nevezetes fajai, a lármás frankolin, a röptyúk vagy Ganga Katta, a gyöngytyúkok és sokféle fáczánok sok gyönyört nyújtanak. A chinai aranyos fáczán, (Phasianus pictus) mely már a 18-ik század közepén hozatott Európába, a hindostanból származó ragyogó lofofor (Lophophorus splendens) vagy Impey-fáczán, pompás tollazatok által bámulásra gerjesztik a szemlélőt. A házi tyúkok számos fajai és válfajai s ezek közt a gyönyörű bobitāju, taréj, fülleppendék s szakálnélküli padvai, a pompás fekete spanyol tyúkok, a ritka tollazatu nagy brama-putrák, a pompás tollazatu s farkatlan Wallikiki tyúkok (Gallus ecaudatus), melyek Ceylonból származnak, s melyeket a kertnek Vefick-Effendi ő exc. ajánlékozott; a cochinchinai, nálunk is már annyira elterjedt s meghonosodott tyúkok, melyek 1844-ben hozattak be Angliába; az In-

diából származó, fekete bőrű, csaknem fekete-vörös kettős taréju néger tyúkok (Gallus morio); a kettős taréju, apró javai tyúkok s több más nevezetes fajok. gazdaasszonyainknak nagy örömet okoznának.

A gázlók (echassiers) a kert különböző részeiben vannak elszállásolva. Érdekkel szemléltem ezek közt a tűzokokat, melyekben pusztáink lakóit véltem azonnal felismerni, a minthogy azok nagyobbreszt csakugyan Ferdinánd Max főhg ajándékai és így honunkból kerültek oda.¹⁾ Nagy érdekléssel láttam az Agamit vagy trombitás madarat, (Psophia crepitans, melynek hazája Déli-Amerika. Ezen okos és rendkívüli tulajdonokkal bíró madár, a tyúk udvarban némi fensőségi szerepet visel. Azonkívül, hogy urához csaknem féltékeny ragaszkodással viseltetik, oltalmazza a gyengébbeket valóban csudálatos bátorsággal, az erősb ellenségek ellen

A darufajból három van a kertben, melyeknek ketteje áfrikai, egy európai. Amazok: a koronás daru (Grus Pavonia) és a numidiai daru, (Grus virgo) melyek házajukban mocsáros helyeken laknak, szép tollazatuknál fogva a parkoknak nagy ékességül szolgálnak. A gémeiből (Ardea) három s a gólyákból is (Ciconia) három faj van a kertben. Ezen utóbbiak legnevezetesebbike a zacskós gólya, (Ciconia crumenifera) mely nyugoti Afrika lakója, de Európában is könnyen meg lehet szelidíteni. Selymes farktollai, melyek Marabout név alatt ismeretesek, a dámák öltöző asztalán nagy becsben tartatnak.

Az Ibisnek a kertben két faja van, a szent (Ibis religiosa) — melyet a régiek vallásos tiszteletben tartottak és a vörös (I. rubra). Mindkettő szép tollazatok s ékes alakjoknál fogva a parkoknak ékességül szolgálhatuának.

Ezen osztályba tartoznak: a tantal madár, (Numenius arcuatus) mely az északi tartományokból, délfelé jön le tavasszal s a folyók, tavak és tenger partjain lakik; a mocsári és rőt szalonka (limosa melanura és rufa), a küzdő tyúk (Tringa pugnax), és a szép veres tollazatu Flamingo (Phoenicopterus ruber), mely Afrikában s déli Európában a tengerpartokon lakik, mind könnyen megszelidíthetők.

¹⁾ A karczagi gyógyszerész személyesen ajándékozott tűzokokat Napoleon császárnak.

Az úszólábuak közül itt vannak: a fekete s mocsárizü húsú vizi tyúk (*Fulica atra*); a tengeri sirály, (*Larus marinus*) mely a tengerpartokon lakik; az ezüstös sirály (*Larus glaucus*); a nevető sirály (*L. ridibundus*); a kis szürke sirály (*L. canus*); a fehér pelikán (*Pelecanus onocrotalus*); a házi hattyú (*Cygnus olor*); a fekete hattyú, (*Cygnus atratus*) mely új Hollandiában s van Diemen földjén lakik, de a mely Európában könnyen meghonosítható; a fekete nyaku hattyú, (*C. nigricollis*) mely déli Amerika több tartományában lakik; a nevető lúd, (*Anser albifrons*) mely az északi tartományokban lakik; a házi lúd (*A. domesticus*) több faja; a guineai hattyúlúd (*A. cygnoides*), Afrika forró tartományainak lakója, de a mely az északi tartományokban is meghonosodott s a közönséges ludakkal is örömet párosodik; a canadai lúd, (*A. canadensis*) mely északi Amerika leghidegebb tartományiban lakik de Franciaországban s Angliában is sikerrel tenyésztetik; a gambiai lúd (*A. gambensis*), mely déli Afrikából származik; az egyiptomi lúd (*A. aegyptiacus*); az apáczácska lúd (*Bernicla leucopsis*) mely a legjegesebb tartományokban lakik; az örves lúd (*Anser bernicla*), az északi tartományok lakója; a mag ellani lúd (*Bernicla magellanica*), mely piros bársony színű fejjel bír s melynek húsa jó; a sandwichi lúd, (*Bernicla Sandwichensis*) mely gyönyörű tollazatainál fogva parkok ékesítésére használható; a búbos lúd, (*Cercopsis novae Hollandiae*), mely igen könnyen honosítható s mely ékesítésre igen becses szép madár; a süvöltő kacsá (*Anas Penelope*) északi Európa lakója, de a mely dél felé is lemegy; a búbos kacsá (*A. fuligula*) melynek bibor viszfényű, ragyogó szép fekete tolla s nagy bóbitás feje van s az északi tartományokban lakik, tavaink ékesítésére becses madár; a veres nyaku kacsá (*A. ferina*) mely az északi tartományokban lakik; a hosszú farkú kacsá (*A. acuta*) a legjegesebb tartományok lakója, de a mely télen át leereszkedik a meleg tartományokba is, s melynek húsa többre becsültetik a vad kacsáénál; a pirók réce (*A. tadorna*) északi Európa lakója, mely földalatti lyukakba tojik s azért a régiektől Vulpansernek neveztetett s mely azonkívül, hogy igen jó hússal és tojásokkal bír, gyönyörű tollazatánál fogva, ékesítésül is szolgál; a sárga-veres kacsá (*Anas casaria*) mely az északi tartományokban lakik, de télen át melegebb tartományokba költözik; a veres orru kacsá (*A. autumnalis*) mely Guiana és Brasília mocsáros

rétein lakik; a kis csúszó kacsza (*A. crecca*) mely egész Európában ismeretes; a carolinai kacsza (*A. sponsa*) mely gyönyörű tollazattal bír s északi Amerika jeges tartományaiban lakik; a mandarin kacsza, (*A. galericulata*) mely eleven szintű tollazata, gazdag zöld és bíborszín hóbitája, s végre két toll különös állásánál fogva mindkét szárnyának elején, egy a legszebb úszólábuak közül s melynek szépségét neveli négyszögre metszett s rendkívüli hosszúsága szakála, mely két narancsszintű piros pillangó szárnyat képez. Ezen szép madár a gazdag chinaiak udvarát s kertjét ékesíti s Chinában úgy tekintetik, mint a házassági hűség jelképe, honnan szokásban van egy pár ily kacsát pántlikával fölékesítve ajándékozni a fiatal menyecskének. Ezen madár teljesen meghonosítható. Itt vannak még a bahamai kacsza (*A. bahamensis*), a gyönyörű tollazatu chinai kacsza s a házi kacsza (*A. boschas*) számos válfaja; a török kacsza, (*A. moschata*) mely déli Amerika lakója, mely igen ragyogó fekete s zöld színbe játszó tollazattal bír, magas fákra ül, a rothadó fatörzsökbe tojik, de meghonosítva elveszti ragyogó színét — mint mindig — s földön lakik, mint a többi kacsza.

A struczfélekből néhány szép példány van a kertben. Afrikai struczmadarakat (*Struthio Camelus*), többektől kapott a társaság, s nagy gondot fordít meghonosítására. S valóban a kérdés, mint látszik, meg is van fejtve, mint azt a fönnebb közlött adatok kétségkívül valóvá teszik. Az első fiatal struczmadarak, melyek 1857-ben Hardy urnál születtek, szép madárfi fészket adtak 1860-ban. Kettő ezek közül a császári is asztalra föltéetett, az algiriai utazás alatt s igen jónak találtatott. E szerint a struczmadárnak nem csak húsa, hanem hája, tojásai s nagybecsű tollai, a háztartás és kereskedés nem megvetendő tárgyai. Igen hihető, hogy a struczmadarak hazánk homokos pusztáin is meghonosíthatók volnának.

Szép példánya van itt a nandunak vagy amerikai struczmadárnak (*Rhea americana*) melyet gróf d'Éprémesnil ajándékozott a társaságnak, s mely különösen az argentinai és uruguayai köztársaságokban él. Szintén igen kívánatos tárgya volna a meghonosításnak.

Ugyanazt lehet mondani az új hollandiai casoárról is (*Dromaius Novae Hollandiae*), mely Emu név alatt ismeretes s melynek húsa hasonlít a marhabűshöz. Ezen madarat már régebben

bevitték Angliába s onnan Franciaországba, de annak szaporítása nem sikerült. Azonban Florant Prevost kísérletei után az újabb időkben úgy látszik, kedvező eredményeket lehet reményelni, ezen becses madárra nézve is.

A madárlakokon túl jó a kertörök laka.

A kert közepében, egy hat osztályu nagy épület van, a nagy emlősök, hemione, czebra, yak, zebu, tapir s más állatok számára. A vastagbőrűek közül itt vannak: a shetland szigeti törpe ló (*Equus pusillus shetlandicus*) az ismeretes lófajok legkisebbike; a javai törpe ló (*Equus pusillus javanensis*); a Dauw vagy Burghell czebrája, (*Equus Burchellii*) mely leginkább a jóreményfoki hegyes tartományokban lakik, s mely a természethistóriai muzeumban teljesen meg van honosítva. Itt vannak továbbá: a hemione, a tapir (*Tapirus americanus*), mely tulajdonságainál fogva Geoffroy Saint-Hilaire Isidor jeles munkája szerint (*Sur la domestication et la naturalisation des animaux utiles*) közel áll a disznóhoz, s a meghonosítás által nagy becsü házi állattá válhatnék, a pecari (*Dicotyles torquatus*), déli Amerika lakója, mely igen könnyen megszelidíthető s melynek igen jó húsa van, és végre a marmota, (*Hyrax capensis*) mely keleti Afrika sziklás részeiben lakik s szintén igen jó hússal bír.

A kérődzők közül is vannak: a guanaco (*Auchenia guanaco*); a lama (*Auchenia lama*); az alpaca (*Auchenia pacos*) melyekről főnebb szólottunk; a közönséges szarvas (*Cervus elaphus*); az algeriai szarvas (*C. barbarus*); Aristoteles szarvasa (*C. Aristotelis*), melyet *Dussumier* hozott először Indiából 1838-ban Franciaországba, s mely azóta teljesen meghonosított; a javai szarvas, (*C. hippelaphus*) melynek igen kellemes húsa van; a szarvas-disznó (*C. porcinus*) mely Indiából származik s melyet szintén *Dussumier* hozott Franciaországba 1835-ben, s mely mind itt, mind Angliában és Belgiumban teljesen meghonosított s melynek szaporodása már csak igen jó húsánál fogva is nagyon chajtható; az axis-szarvas (*C. axis*) melynek hazája a Himaláját környező erdők, s melynek meghonosíthatása kétséget nem szenved, miután abból már a múlt század közepén, a versailles-i menageriában, *Buffon* szerint, egész nyájak voltak. Húsa igen jó és szapora, s ezért azt az indusok meghizlalják s levágják; a mezei szarvas, (*C. campestris*) mely déli Amerika lapályain (a pampasokon) él s könnyen

megszelídíthető. A nőstények és fiatalok húsa igen jó. Itt vannak még: a virginiai szarvas (*C. virginianus*), mely az egyesült státusok erdős vidékein lakik s igen jó hússal bír; az erdei szarvas (*C. nemorivagus*), mely déli Amerika erdeiben él; a dám vad (*C. dama*), mely Európa mérsékelt tartományaiban lakik s könnyebben megszelídíthető, mint a szarvas; a kőszáli zerge (*Antilope rupicapra*) mely Európa legmagasb hegyeinek erdős és legjárhatatlanabb tájékain lakik; az algazella (*A. leucoryx*), mely déli Afrika pusztáin él, de Európában is meghonosul, mint nevezetesen a schönbrunni kertben s másutt; a gazella (*A. dorcas*), Afrika lakója, mely igen könnyen megszelídül. Mind ez, mind amaz, park ékesítésül szolgál. Láthatók még itt: az Edmi zerge (*A. Edmi*), Sömmering zergéje (*A. Sömmeringii*); Izabella zerge (*A. Isabelle*), melyek mind Afrika különböző vidékein laknak. Van végre még egy faja a zergének, a nylgau, (*A. nilgau*) mely India völgyeiben lakik, a legsűrűbb erdőkben. Már többször hozatott Európába, még a mult században s szaporodások minden nehézség nélkül történt. Igen izletes hússok s vastag bőrtüknél fogva, nagyon kívánatos volna azoknak meghonosítása.

A házi ökörnek (*Bos taurus*) több nevezetes faja van a kertben. A szarvatlan arab faj, melynek elszaporodásán több év óta működik *D u t r ô n e*; a púposhátú ökör vagy zebu (*Bos indicus*) melyet a brahmanok csaknem isteni állatként tekintenek. Ezen állat már régóta behozatott Anglia parkjaiba és Párizsba s rendszeren szaporodik. Húsa igen jó s bőre kitűnő. Az egyiptomi alkirály egy sudani nagy ökörfajt küldött a kertbe; a földművelési miniszter pedig egy senegali ökörfajt. — A törpe ökörfaj, melyet báró Montalba ajándékozott, Indiában s a Szonda szigeteken lakik, de ez csak ékesítésül szolgál.

Több fajai vannak itt a lófarku ökörnek, vagy yaknak, mely a Himalaya hegyekben, a leghidegebb tájékokon lakik, s melyet még nem régiben csak Dallas leírásából ismertek. Montigny francia konsul Chang-Haiban Chinában, nagy költséggel hozatott Thibetből öt bikát és hét tehenet, melyek a muzeum menageriájában teljes sikerrel honosították meg. A tehénnel párosítva pompás vegyfajokat (métiseket) adtak. A párizsi cs. meghonosítási kertben vannak: a fehér faj, melyet Montigny hozott be; a fekete szarvatlan faj, melyet gróf — most hg. — Morny ajándéko-

zott s a yak és házi tehéntől eredő vegyfaj, melyet Fandon ajándékozott.

Ide tartozik még a bivaly, (*Bos bubalus*) mely Indiából származik s a hetedik század felé hozatott Európába s mely leginkább honunkban s Olaszországban tenyészik. Ezen vad tekintetű s csudás erejű állat szerencsés meghonosítása honunkban, biztos reményt nyújt a felől, hogy más indiai állatok s nevezetesen a szintén vad tekintetű yak is teljes sikerrel tenyésztethetnék hazánk hegyes vidékén.

A kecskefajból a meghonosítási kertben három létezik: az egyiptomi kecske (*Capra aegyptiaca*), melyet valami húsz év előtt hoztak be Franciaországba, s mely most teljezen meghonosított; a senegali kecske (*C. depressa*) kis termetű s a közönséges kecskénél jobb húsu, mely déli Afrikában lakik s az angorai kecske, (*C. angorensis*) melyre legelőször Tournafort fordította a figyelmet. Sok kísérlet tétetett annak behozatalára Franciaországba, de siker nélkül. VII. Ferdinánd király megújította azt 1830-ban s az teljesen sikerült. Száz kecskét hozatott ő Spanyolországba, melyek teljesen meghonosítottak. A császári meghonosító társaság 1855 óta szinte fényes sikerrel foglalkozik, mint már főnebb is láttuk, azok meghonosításával.

A juhnak több faja létezik a meghonosítási kertben. — A közönséges Mufon, (*Ovis musimon*) mely Korsika és Sardinia magas tájékain száz darabból álló nyájokban lakik s fiatal korában könnyen meghonosul. Az afrikai vad juh, (*O. tragelaphus*) mely északi Afrikában lakik, s a Saharában elég közönséges. Húsa jó s kívánatos volna annak meghonosítása és szaporítása. A házi juhnak (*O. aries*) több faja van itt, nevezetesen: 1) a merino faj, (*O. hispanicus*) melynek szép s finom gyapja nagy becsben van. Századok óta van annak birtokában az iberiai félsziget, de bizonyos, hogy az eredetileg északi Afrikából származik. Franciaországban 1720. óta több kísérlet tétetett annak meghonosítására, melyre már Colbert figyelmeztette a francziákat. — 1776-ban a kormány kétszáz darabból álló nyáját vásároltatott Egyiptomban, de a siker nem felelt meg a várakozásnak. 1786-ban XVI. Lajos 300 darabot hozatott Spanyolországból, s a kísérlet Rambouillet-ben tökéletes sikerben részesült, úgy, hogy most a franciaországi merinók gyapja szépségre és finomságra nézve,

semmit sem engednek a legszebb segorai juhnyájaknak. 2) A graux de mauchampi merino-faj, csupán a történetnek köszöni lételet. Gr a u x ur juhtenyészte, 1828-ban egy idomtalan, de merino nyájának minden többi egyéneit finom s a selyemhez hasonló ragyogású gyapja által túlhaladó bárányt gondosan felnevelvén s azt csak hasonló szépségű gyapjuval bíró juhokkal párosítván, bizonyos számú évek alatt oly fajt teremtett, mely most változhatlanul fenmarad s a kasmirral vetekedő gyapjut ad. 3) A krimeai törpe juh, melynek durva gyapja, de igen jó húsa van. 4) A morvam juh, mely közép Afrikában s a jó remény fokán honol s melyet a hollandusok Európában régóta meghonosítottak. 5) A vastag farku juhok, melyeknek három faja van a kertben, a) a karamaniai juh, melynek vastag farka, velőhöz hasonló zsír által képződik, mely zsiradék gyanánt használtatik. b) a tunisi juh, az elébbitől keveset különbözik. c) a yemeni juh, mely Arabiában s Afrika némely részeiben honol, s fekete, szarvatlan fejjel bír s igen jó húsa van. 6) Az erdélyországi juh, melynek igen közönséges gyapja van, de könnyen hízik. 7) A római juh, melynek jó húsa s bő de goromba gyapja van. 8) A magyar juh, melynek hosszú görbe szarva, igen bő de közönséges gyapja van, könnyen hízik s igen ízletes húsa van.

A rágók közül itt vannak: az aguti, (*Dasyprocta aguti*) mely déli Amerika hegyes vidékein, a sziklák repedéseiben s fák odóiban lakik. Jó ízű fejjér húsa van s dr. Chenu tapasztalatai szerint könnyen meghonosodik. A rőt paka (*Coelogenus fulvus*) déli Amerika lakója. Igen szelid s könnyen meghonosítható állat, melynek igen ízletes húsa van. A közönséges nyúl (*Lepus timidus*) a mérsékelt Európa lakója. A tengeri nyúl (*Lepus cuniculus*), mely Spanyolországból ered, de most egész Európában lakik. Gyöngéd fehér húsa nagy becsben van. A tengeri nyúlnak a meghonosítási kertben tizenkét faja van. A tengeri és közönséges nyúl vegyfaja (*Lièvres-lapins*).

A fogatlanok közül két faj van a kertben. A hatövtü tatu (*Dasypus sexcinctus*) déli Amerika lakója, melynek húsa egy a legízletesebbek közül. A kurtafarku tatu (*Dasypus hybridus*) amannál kisebb, szintén déli Amerikában lakik. Húsa szintén a legízletesebbek egyike.

Az erszényesek közül, négy faja van itt a kängurunak. A

nagy känguru (*Macropus labiatus*); az erős känguru (*Macropus lahittus*); Bennett känguruja (*M. Bennetti*); Derby känguruja (*M. Derbians*). A känguru igen szelid és félénk állat, mely igen könnyen megszeli magát a fogságban igen jól él. Husára nézve a legjobb vadhús. Bőre nagy beesben áll Ausztráliában. A vadászok tetemesen megcsökkentették ezen állatok számát. Valami negyven év óta Európában sok känguru van, melyek könnyen szaporodnak s melyeknek szaporítása igen ohajtandó. A széles homloku marmota (*Phascolomys latifrons*) új Hollandia lakója, melynek húsa igen jó s melynek meghonosítását Franciaországban már Cuvier igen ohajtotta.

A kert közepében nagy épületben egy erkélyes pavillon van, melynek földszinti részében frissítő terem létezik, míg felső része állatokat és növényeket festők s metsző művészek kiállításaira van szánva. Hátul az emlősök számára kórház s az örök laka foglal helyet.

A kert baloldalán, délre felmenve az istállók mellett, egy méhház van, több fajta méhkasokkal, melyekben a különféle méhek működnek; ezen túl van a kísérő kert, a behozott új plánták számára, és az aquarium, mely Lhoyd felügyelése alatt épült, s mely állítólag sokkal nagyobb a londoninál, mit én azonban nem találtam. Ezen aquarium csinos épületben van, mely egyik oldalán sok osztályzattal bír. Ezek mindenike egy méter széles és 1-m. 80 hosszú s üveg oldalán keresztül láthatni az élő tengeri és édes vizi állatok működéseit, életmódját és szokásait. Ezen osztályok belseje mohos kövek, mészszivagok, sziklacsoportozatok, grották és vizi plántákkal van fölékesítve, melyek közt s melyekben laknak az állatok. Hátul egy nyomó gépezet osztja el az osztályzatba a tengervizet, mely folytonos keringésben van s melynek szükséges hőmérséke, czélirányos intézkedés által tartható fel. Az épület másik oldalain több kömedenceze a haltenyésztésre (*pisciculture*) van szánva. Egyébiránt részemről ezen aquariumot korántsem találtam oly gazdagnak és érdekesnek, mint a londonit, melyben különösen a tengeri állatok (zophyták, acephalák, tengeri férgek és rákok, stb.) sok szép példánya bő alkalmat nyújt a tanulmányozásra. Azon napon, hogy ott voltam, tömve volt az aquarium nézőkkel, mivel egy fiatal tudós, minden osztályzat előtt népszerű előadásokat tartott az ott élő állatokról, mit nagy figyelemmel hallgattak a csaknem egymás hátán levő látogatók.

A kert közepén, köröskörül a kisebb emlősök: szarvasok, antilopék, lámák, juhok, kecskék, känguruk stb. valamint a nagy madarak: kazuárok, struczmadarak, tűzokok, darvak, ibisek stb. számára, különféle alaku s nagyságu esinos lakházak láthatók. Ezen épületek száma többre megy hatvannál. Mindnyája erős vas rácszal elkülönzött parkokkal van köryezve, melyekben az állatok szabadon futkorászhatnak s legeltethetik szemeiket a Bois de Boulogne sűrű lombjain.

A vizi madarak számára, a kert közepét keresztül hasító folyamból kikerekített medenczék szolgálnak.

Egyik park közepéből egy mesterséges kőszikla emelkedik fel, melynek alját egy grotta vágja keresztül, hol a sétálók számára ülhelyek vannak, s melynek tetején gyakran a serényes vadjuh (mouflon a manchettes) s a korsikai muflon festőileg csüngezkednek a kősziklákból kinyuló galyakon.

A fő bemenetnél jobbra van a nagy üvegház vagy téli kert, mely egykor Lemichez testvéreké volt s melyet a párizsi nép egykor Villiers faluban bámult, „virág-palota“ név alatt. Ezen üvegházat a kert igazgatói azóta még nagyobbá és szebbé tették. A ház egyik végén van egy olvasó- és egy frissítő terem (buffet); másik végén van a sátorfüdéllal fedett bejárás. Több apró üvegház növény-iskolául szolgál, a nagyobb üvegház fentartására.

Ezen üvegházak nem voltak eredetileg befoglalva a kert tervébe. Az egy külön aláírásnak köszöni lételét s czélja, a virágok s növényzet gyönyöreit folytonosan fentartani, akkor midőn más kertekben azokat hiában keresnéd. Meg lehet ott szerezni minden látható növényt a bérlő Linden urtól, ki az exotikus plánták Európába hozásában egy a legkitünőbbek közül.

Ezen üvegházak inauguratiója február 15-én történt 1861. Jelen volt a császárné is s másnap megnyitattott az a közönségnek.

A boulogne-i erdő állatkertje a földmívelés emelésére nagy befolyást gyakorol, mirenézve a kert administratiójának, a statutumok egyik pontjánál fogva, joga van, a kertben élő bel- és külföldi állatok és növények terjesztésére, kiállítására és eladására, s hogy ebben mennél nagyobb eredményekhez juthasson, tervben van, egy nagy tehén- (vacheria), juh- (bergeria) s disznó-istálló (porcherie), sőt egy eblak (chenil)—miután közönséges panasza, hogy a jó ebfajok eltűnnek — felállítása is.

A meghonosítási állat-kert (Jardin zoologique d'acclimation) tiszteletbeli elnöke princez Napoleon. A kormányzó tanács 35 kitünő s főrangú férfuból áll. Ennek tiszteletbeli elnöke báró James de Rothschild, elnöke jelenleg Drouyn de Lhuys (a meghalt Geoffroy Saint-Hilaire Izidor helyében.) Van ezeken kívül négy alelnök. A főtítoknok gróf d'Éprémesnil. Az altítoknokok száma három. Van ezeken kívül két társtag (membres adjoints). Az igazgatóság hét tagból áll.

De nemcsak az urak, hanem az urhölgyek is meleg részt vesznek a meghonosítási kert pártolásában. Ezen urhölgyek (Dames patronesses) száma 96. Ezek közt első helyen állanak; a császárné, Klotilde és Matilde császári hercegnők, kiket követnek Párizs első rangú urhölgyei.

Midőn a mult évben november 20-án ezen nagyszerű s pompás kertet meglátogattam, számos látogatókkal találtam azt tele, kik közt több nemzetbeliek voltak. A belépti díj egy frank ez szép jövedelmet hoz a kertnek. A kert izlésteljes elrendezése s célirányos felosztása az itt lévő számos állatlakok csinosága, az itt látható nagy érdekű állatok szép és ritka példányai, a gyönyörű sétahelyek, árnyékos facsoportozatok, csinos üllhelyek, nem csuda ha ezen kertet egyik legkedveltebb sétahelyévé tették a párizsiaknak, s nincs idegen, ki a természethistoria s gazdálkodás iránt némi érdeklődéssel viseltetik, ki annak meglátogatását elmulasztaná.

A állatok és növények legnagyobb része ajándék. A francia külföldi hivatalnokok, követek, konzulok, tábornokok, utazók és kereskedők, szerencséjüknek tartják ha a meghonosítási kertnek valami újat, érdekest vagy hasznost ajándékozhatnak. A francziák és angolok dicséretes szokása szerint, mindenütt ott állanak az ajándékozók nevei.

Ime, ily nagyszerű intézetté alakult rövid két év alatt azon termékeny eszme, melyet Geoffroy Saint-Hilaire Izidor 1853-ban megpendített. És ő megérte még annak örömeit s annak öntudatával szállott sírba, hogy az általa alakított intézet elérte csaknem teljes kifejlését s oly fokra emelkedett, mely nemcsak Franciaországnak, hanem az egész világnak, a mezey gazdaság, az ipar s az élet kényelmeire nézve a legszebb jövőt biztosítja.

Még 1856-ban *pium desiderium* volt a meghonosítási állatkert, de Geoffroy Saint-Hilaire már ekkor is meg volt győződve a társaság szép jövőjéről, s mindenkit részeltetni kívánt annak jótéteményiben. Melegen felszólított engemet is: bírnám reá hazámfiait, egy fiók-társulat alakítására, mely Magyarországon már annál fogva is szép eredményekre számíthat, mivel hazánk oly különböző éghajlattal bír, melynek mindenikét nagy sikerrel lehet felhasználni egy ily intézet érdekében. Társaink közt már úgy is van egy magyar — mondá — de kinek nevét elfelejté. Kíváncsi voltam tudni, ki lehet az? Geoffroy Saint-Hilaire elővette a társaság tagjainak lajstromát, s abból kitént, hogy azon magyar tagtárs: Rosty Pál.

Azt tudakozhatná már valaki: miért nem követtem hát Geoffroy Saint-Hilaire ur tanácsát s miért nem szólaltam fel? A felelet nem nehéz. Bármennyire ohajtottam is eleitől fogva hazám emelkedését s bármily lángoló kebellet ohajtanék is minden jót, minden szépet idevarázsolni, mit a külföldi nagy nemzeteknél láttam és csudáltam, mind a mellett is sok épen nem örvendetes tapasztalásom után, némi leverő érzelem önti el keblemet, valahányszor hazánkban a külföldi nagy institutiók behozataláról s meghonosításáról van szó. Ki kell fájdalommal mondani, hogy hazánkfiái nincsenek még megérve, hasonló nagy eszmék elfogadására s életbeléptetésére. Sőt, mi még búsítóbb, hiányzik, vagy tán csak el van nyomva az érzvágy, több nemű tudományos ismeret iránt, hazánkfiainál. És hogy ez nem üres állítás, ellenmondhatlanul bizonyítja többek közt már az is, hogy midőn a közelebb lefolyt évben, egy pesti állatkert létesítése nálunk megpendített, többen — mint az nálunk csaknem minden ily alkalomnál történni szokott — nagy buzgalmat tanusítottak, sőt valóban megelőző előkészületeket is tettek; midőn azonban a szép eszme életbeléptetésére került a dolog, a dicséretes buzgalom lankadni kezdett, a külföldi nagy példányok iránti lelkesedés az indolentia homályába süllyedt, a résztvevők mindennemű kifogások mellett lassanként visszavonultak — s a szalmatűz lassanként elhamvadt. Igy lőn, hogy a néhai professor Gerenday által gyűjtött s a tervezett állatkert megalapítására nagylelkűen felajánlott állatsereg fentartása lehetetlenné válván, eladatott; jeles hazánkfiának, Xantusnak fényes ígérete a felállítandó állatkert gazdagítására

tekintetbe se vétetett s a szép eszme valósitása a boldogabb jövőre halasztatott. Hasonló sorsban részesült a szintén szép eszmén alapuló utazási társaság is.

Nem vádolom hazámfiait, sőt örömmel elősmérem képességeket minden nagy és magasztos eszme elfogadására s inkább az azt kifejlesztő s megszilárdító eszközök hiányában keresem elmaradásunk fő okát. Több külföldi nagy nemzeteknél gyűjtött tapasztalásaim teljesen meggyőztek a felől, hogy alig van Európában nemzet, hol a köznépbén annyi sok józan, egészséges és természetes ész lakoznék, mint a magyarban; de más részről arról is meggyőzött, fájdalom, a tapasztalás, hogy egy nemzetnél sincsenek a tanintézetek oly rossz lábön, mint épen hazánkban. Honnan merítse hát a magyar a tudományos ismereteket? Hogyan ébredjen fel benne a komoly tanulmányok iránti lelkesedés? Hogyan keletkezzék keblében a tudomány szerelme s a magasb eszmék iránti nemes vonzalom? Hogyan vetkezze le az előítéletek s babonás vélemények zsibbasztó lánczait? Hogyan emelkedjék a külföldi nagy nemzeteknél elterjedt szellemi műveltség színvonálára, ha nincsenek forrásai, honnan merítse a multhatlanul szükséges ismereteket, ha nincsenek segédeszközei, lelke tehetségeinek kifejlesztésére; ha nincs pártolás és buzdítás, lankadó erejének támogatására? Mit lehet ott várni, hol nincsenek a tudomány álláspontjának megfelelő könyvtárak, hol a tudománykedvelő lelke vágyait kielégíthesse; hol nincsenek a természeti tudományok roppant mezején naponként felmerülő felfedezéseket s eredményeket magokban foglaló muzeumok, melyekben az emberi ész fáradhatlan működéseinek gyümölcseit színről színre láthassa; hol nincsenek a tudomány kívánatainak megfelelő laboratoriumok, melyekben találós esze szüleményeit próbára tehesse s megalapíthassa; hol végre nincsenek jó kézikönyvek és pedig — mi legszomorítóbb — igen kevés kivétellel még főiskoláinkban sem, melyekből alapos ismereteket meríthessen, s hol így a tanuló vezér nélkül kénytelen öszveszededetni és irogatni, mi céljának némileg megfelel. Mit lehet ott várni, hol a most minden mívelt nemzetnél oly nagy becsben álló természeti tudományok annyira el vannak hanyagolva, mint nálunk; hol 1807 óta, mikor Diószegi és Fazekas fűvész könyve megjelent, nincs egyetlen egy magyar munka sem, mely a növény-ország kedvelőjének vezérfonalul szol-

gálhatna, hol nincs egy zoológiai, physikai, chemiai, physiologiai, anatómiai, geognosztikai, geológiai czélirányos kézikönyv? Lehet-e ott csodálkozni, ha a természethistóriai tárgyak iránti érzvény teljesen hiányzik?

A külföldi mivelt nemzeteknél s különösen az angoloknál, száma sincs a kitünő tanítóknak, a soknemű, sokszor igen gazdag gyűjteményeknek s a jeles kézi könyveknek, melyek közt a választás zavarba hozza a nem ismerőt; az alatt míg nálunk csak ritkán tűnik föl egyegy valamirevaló kézikönyv, melyet legfeljebb egypár száz ember vesz meg, a többi pedig ignorál, mert nem volt alkalma a tanulás éveiben, a tudományok becsét s magasztos gyönyöreit felismerni s a felébredés nemes hajlamát keblében táplálni és megszilárdítani.

Mindennek tudása visszatartóztatott Geoffroy Saint-Hilaire fölszólításának életbeléptetésétől, de föltevém magamban, hogy ha a párizsi társaság nagyobb kifejlést nyerend, nem mulasztandom el hazámfiait figyelmeztetni ezen nagy intézet fontosságára s európai jelentőségére.

Mikor első ízben láttam Párizst, még akkor az állathonosítási társulat nem érte el legfőbb ohajtását. Az állathonosítási kert még akkor nem létezett. Most létre jött az, a párizsi közönség s különösen az értelmi műveltség ügyeit oly melegen felkaroló aristokratia páratlan buzgalma által s mindenki tettelesen láthatja valószínűsítva a társaság ernyedetlen működésének eredményeit s meggyőződhetik annak tudomány, gazdaság és ipar tekintetében el láthatlan fontosságáról. Ne mulasztja hát el senki Párizsba menő hazánkfiái közül annak megtekintését s bizonyos lehet a felől, hogy bámulással s nagy lelki élvezettel hagyandja azt el. Hogy ezen intézet fontosságáról, honmaradó értelmes polgáraink is meggyőződhessenek, kissé részletesebben kívántam annak ismertetését nyújtani czikkemben.

Azon intézet, melytől honunkban ezen fontos ügyre nézve, legtöbbet várhatnánk: a magyar gazdasági egyesület, melynek oly sok buzgó értelmes és lelkes tagja van. Ha ez magát a párizsi most oly roppant hatáskörrel s annyi eszközzel bíró társasággal öszveköttetésbe tenné, már csak csereviszony által is hazánkra nézve nagy hasznot tehetne. Mert áldott hazánk mind zoológiai,

mind növényzeti tekintetben oly nagy gazdasággal bir, milyennel alig dicsekedhetik egy ország is Európában. Ha a gazdasági egyesület oly osztályt alakítana, mely a párizsi állathonosító társulat eszméit, komoly megfontolás tárgyává tenné s azzal összekötésbe és csereviszonyba lépne: nem lehet kételkedni, hogy hazánkra nézve, gazdag eredményekhez juthatna.

Fájdalom! Geoffroy Saint-Hilaire Izidor jobb életre szenderült. Ő megígérte nekem, mint a társaság nagy tekintetű elnöke, hogy ha nálunk egy fiók-egyesület jövend létre, különös figyelemmel fogná támogatni annak ügyeit. Azonban meg vagyok győződve, hogy a párizsi társaság mostani előljárói is örömmel fogadnák a magyar gazdasági egyesület csatlakozását.

Tudatni kívántam honfitársaimmal mindazt, mi Geoffroy Saint-Hilaire Izidorra vonatkozik s ez mentségetül szolgál kissé nagyobb terjedelmű cikkemnek.

Van még némely mondani valóm, némi kiegészítéseül a derék férfitúróli közléseimnek. Midőn akadémiánk érdekében kifejeztem előtte ohajtásomat az „Académie des sciences mémoires“-jainak bírhatása, s az akadémiánkkal csereviszonyba lépés végett, ő annak kieszközlését az akadémiái tanácsnál, melynek elnöke volt, a legszivesebben megígéré. Fontos és örvendetes ígélet volt az, miután annak kieszközlése még gróf Széchenyinknek sem sikerült. És ezen ígélet teljesedésbe is ment, mert most, — noha fájdalom, bizonyos okoknál fogva elég későn—folytonosan kapja akadémiánk a szóban levő nagy becsű mémoires-okat s az „Académie des sciences“ üléseinek gazdag tartalmú és nagyérdékű számadó heti füzeteit, (Comptes-rendus hebdomadaires de l' Acad. des sciences.).

Megismertetett Geoffroy Saint-Hilaire lelkes nőtestvérével is, kit úgy mutatott be, mint kinek benső barátnője egy magyar nő. És ezen nő jeles elhunyt társunknak Dégérandónak özvegye, Teleki Emma grófné volt. Nagy érdekléssel társalogtam ezen szép miveltségű nővel, ki híres atyjának oly hű ápolója volt halálos ágyában s kitől az ezen vigasztaló szavakkal búcsúzott el: „Sois-en sûre o ma fille, nous nous reverrons.“

És így csaknem másfélórai kellemes és reám nézve igen élvezetes társalgás után, elbúcsúzó a jeles férfitúról, ki, miután egy csomó apróbb dolgozatával megajándékozott, lekisért egész a lép-

csőzet aljáig s melegen megszorítván kezemet, újra felszólított a dolgozásra. Il faut révenir de la langue hongroise — ezek voltak utolsó szavai — dans l'interêt des sciences.

Hat év folyt le s a könyörületlen halál meglepte a derék férfit, fáradhatatlan munkálkodásinak közepette, élete 56-ik évében, november 10-én 1861.

Geoffroy Saint-Hilaire Izidór Franciaország első rangú tudósainak egyike volt. Mint zoologia professora a Jardin des plantes-nál, köz kedvességben állott. Előadása kellemes és nagy hatásu volt, mit többször volt alkalmam tapasztalni az „Académie des sciences“ üléseiben. Tanácsos és tiszteletbeli fő felügyelő volt ő a közoktatási ministériumnál is.

Akadémiánk Geoffroy Saint-Hilaire Izidórt külföldi tagjává választá 1858-ban s az neki nagy öröme szolgált, de az illető oklevél, fájdalom, csak 1862-ben, és így halála után jutott Párizsba titoknoki hivatalunkból Családja, midőn halálát tudtára adá Akadémiánknak, kijelenté, hogy a magyar akadémiai oklevél mint drága emlék fog családja által őriztetni.

Egy volt ő akadémiánk külföldi díszéi közül, kinek emléke előttünk örök becsü leend.

Almási BALOGH PÁL.

AZ ANGOL ALKOTMÁNY TÖRTÉNETE

1760 — 1860.

THOMAS ERSKINE MAY UTÁN, — MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

II. FEJEZET.

A korona befolyása a regensség, IV. György, IV. Vilmos és Viktoria alatt.

A királyi helytartó herczeg, jellemre és szokásaira nézve, sokkal inkább elütött királyi atyjától, hogysem a korona jogait hasonló mértékben féltette volna. IV. György, tele uralkodásvággyal, ifjuságától fogva örömmel adta magát az államügyekre. A herczeg magasabb tehetség és finomabb kiképeztetés mellett gyönyörkereső és renyhe volt s így minden tevékenységnek ellensége. Hajlamait követve, az államügyekkel járó fáradsalmat és gondokat kerülte. Uralkodásra élete csak azon korában jutott, melyben a fiatalságot hevitő dicsvágy már megszűnt gyakorolni rá buzdító hatását. Szerette a korona fényét, de terhét nem. Noha a naponként újuló munkától, melytől édes atya ötven éviglen sem riadt vissza, idegenkedett; noha ministereinek az államügyek rendes meneténél renyheség- és közönbösségből szabadabb mozgást engedni hajlandó volt: mindazonáltal, valahányszor saját érdekeiről vala szó, az ellenszegülést talán még kevésbé tűrhette, mint apja.

S épen azon sajátsága, hogy a fárasztó tevékenységet kerülte: udvari környezete befolyásának tette őt ki. Apjában sok volt a tetterő, erély; a fiú állhatatlan jellemű volt és szeszélyes. Az apa önállólag cselekvők fékezetlen erővel és elszántsággal; a fiú törekvés nélküli volt és gondtalan; szilárd elvek, saját meggyőződés nélkül levén, legközelebbi környezete sugallata után indult.

A gyámkormány kezdetén a korona befolyása uralkodék az állam többi hatalmai fölött, de a királyi helytartó maga eszközül szolgált az udvari párt kezében.

A politika a királyfit, hacsak őt magát nem érintette, nem is érdekelte. Az ő közönbössége azonban ugyanazon eredményre vezetett, melyre a király túlélénk érdekeltsege. A királyfi egyenlő könnyűséggel vált meg nézeteitől és fiataalkori barátaitól. Barátaitól, az igaz, a francia forradalom már régen elválasztotta volt a herceget.¹⁾ Később Fox halála még inkább lazította a köteléket köztök; az, hogy a yorki herceg pártjához állanak, még többet tett annak gyengítésére; a whig-párt nagy vezéreinek az udvari élet könnyű erkölcsihez nem igen illő büszkesége, végre csaknem egészen megszakította azt. De utóbb egész erővel azon megszorítások ellen voltak, melyekkel a ministerek az 1788-ik évi eljárás nyomán a gyámkormányt korlátozni szándékoztak. Politikai nézeteik, — azt hívék, — egybevágának a hercegével.

Ez és még más körülmények után azt lehetne gyanítani, hogy ők lépnek hivatalba. A Perceval-féle ministerium, mely a király félelmének a katolikusok igényeitől, köszönhető létét, gyenge volt s nem értett egyet.

Míg minden párt vezérei államférfiúi tapintattal a katolikusok ügyének kedveztek, e ministerium egyetlen érdeme abból állt, hogy az emancipatiót ellenzé. Percevalt magát, mint az általa gyűlölt hercegné, brunszvígi Karolina barátját és tanácsadóját a herceg személyesen nem szerette; a lordkanczellárnak,

¹⁾ Erskine 1793. febr. 8-ki levelében írta Lee-nak: „Semmiért vagyis inkább negédből vészteljes háborúba rohanunk, a természetesen be nem vallott szándékkal, éjszaka despotáival közösen helyre állítani a monarchiát Franciaországban. Minthogy a királyok ügye forog fenn, hercegünk bevonatá magát, s mindnyájunknak kiadta útleveleinket.“

Eldon lordnak ugyanazt vetette szemére. Azt is gyanította a királyi helyettes, hogy Eldon egykor közte és édes atyja közt állt. Későbbben a lordnak nyíltan is megmondta, hogy „nem gyűlöl oly nagy mértékben a világon senkit, mint öt évek óta gyűlölte.“

Az ellenzéknek reményekre okot az által is adott volt a herceg, hogy Grenville és Grey lordokat megbízta, választ fogalmazni a két ház által a gyámkormány ügyében közösen elfogadott határozatokra. De e remények csakhamar meghiúsultak, mivel az általuk tervezett választól tartott s mást vett elő, melyet Sheridan-nal ketten készítettek volt. Ez eljárás azon uraknak, mint felelős tanácsadóknak oly szabályellenesnek tetszett, hogy az ellen óvást tenni szükségesnek vélték.

Az alkotmány elmélete szempontjából ez ellen kifogást tenni alig lehet; de ők oly fennhangon kezdtek beszélni, hogy a hercegnek sehogysem lehetett injyére e tanítói hang.

Míg a gyámkormányzati bill a parlament előtt forgott, a herceg élénk közlekedésben állt az ellenzékkel. Új ministeriumra nézve már meg is volt az egyesség, a legbefolyásosb helyek közül nem egy a whigek vezéreinek vala szánva. Oly bizonyosnak hitték, hogy nemsokára megfognák ragadhatni a kormány gyepelőit, hogy, Moira lord és Sheridan befolyásától féltvén a herceget, azt követelték tőle, kötelezze magát, hogy leendő ministerein kívül nem kér tanácsot senkitől sem. A ministerek is meg voltak győződve, hogy elbocsáttatásuk közelget. Világos perceiben még a királyt is értesítette erről a kancellár, ki felfogadta, hogy régi szolgálát fölgyógyulása után maga mellé veszi ismét. De mielőtt a gyámkormányzati bill a királyi jóváhagyást megnyerte volna, levelet intézett a királyné a herceghez, melyben őt a komoly következményekre figyelmezteti, miket a ministerváltás a király felgyógyulására gyakorolhat. Ez által indítva tudatta Grenville lorddal a herceg, hogy a király egészségi állapota a ministerek elbocsátását tiltja; mind a mellett az ő bizalma kizárólag ő lordsága, Grey l. s többi barátainál marad.

Végéhez közelgetvén az idő, melyben a gyámkormányra vetett megszorítások meg fogtak volna szünni, s a király felgyógyulása egyre kétesebbé válván, azt hitték, a herceg még is csak fog az ellenzék vezetőiből új ministeriumot alkotni. Ő azonban elégnek találta megüzenni nekik a yorki herceg által, hogy nem bán.

ja, ha „némelyek azon férfiak közül, kik nyilvános pályája kezdetén vele egy cél után törekedtek, — hajlandók volnának a Perceval féle ministeriumnak szentelni tehetségeiket.“ Ezen ajánlat elfogadását talán maga sem várta. A whigek elvei oly különböseké váltak volt a herczeg előtt, mint vezetőik személyei. Amaz ajánlat által tetteleg is megvallá, hogy egy irány felé sem hajlik előszeretettel.

A király felgyógyulásának reménye által, változások tételében gátoltatván, nem sokára egészen inyje szerint volt minden, úgy a mint volt. A tetemes háztartási összeg, melyet számára megszavaztak, szintén elősegítette meglegedését. Ebben némelyek a titkos tanácsok hatását s a királyné, a Hertford család meg az udvar által mozgásba tett rábeszélések eredményeit látták. A parlament és a sajtó hangos panaszt emeltek e titkos befolyások ellen.¹⁾ Ez idők eseményeiben azonban a fő súlyt nem az udvar cselszövényei képezik, sem az egyik párt kiábrándulása, hanem inkább a korona által gyakorolt túlnyomó befolyás az ország kormányzatára. A két nagy párt kizárólag a királyi kegyben látta hatalma forrását. A ministerek egy pillanatig sem kételkedtek azon, hogy, ha nekik sikerül a királyi helyettes bizalmát megnyerni, a parlament fölötti hatalmuk nem jöhet kérdésbe. De az ellenzék sem kételkedett, hogy, ha ő fog hivatalra meghivatni, sikerülni fog neki is, épen oly szilárd állást foglalnia, milyen a ministereké, kiket megbuktatni törekszik. Mind a két fél osztozott a meggyőződésben, hogy a kihez fordul a korona bizalma, azt követi a parlament is. A whigek a királyi helyettes herczeg személyes barátságában bíztak; a ministerek pedig, kik az udvar kedvezésénél fogva győztek vala vetélytársaik fölött, engedelmes parlament hozzájárultával tartották meg az állam kormányrúdját kezeikben. Egyik részről sem hivatkoztak politikai elvekre, vagy külön politikára, vagy az állam érdekeire, sőt inkább itt is ott is csak az udvart tartották szemek előtt. A tory-párt volt épen a győztes, s az állam következetesen kormányoztaték e pártelvi szerint. Ha a whig-pártnak sikerült volna a kormány gyepelőit meg-

¹⁾ Lyttleton ur 1812-ben máj. 4-én mondá: „tudja azt kiki, hogy a királyi helyettest kegyenczek környezik.“

ragadni, a közvélemény fordulása nélkül is a whigek elvei jutottak volna érvényre.

Perceval meggyilkoltatása rögtön új ministeriumra nyitott kilátást. De az udvar eltökéltnek látszott semmi nyomósb változásnak nem adni helyet. Wellesley lordnak és Canningnek tettek ajánlatokat, erősbitenék a kormányt, melynek politikája ellen vittak. Mint várni lehete — tagadólag feleltek. A kormány kétségkívül, kevés különbséggel, ugyanazon párt kezeinél maradt volna, ha az alsóház Wortley Stuart indítványára nem fordul a királyi helyetteshez kérelemmel, gondoskodnék módról, hogy erős kormány alakulhasson. Ennek következtében Wellesley l. bizatott meg új ministerium alakításával. Az eddigi ministerek közül egyik sem akarta meghallgatni ajánlatait; az ellenzék kijelenté, hogy a kabinet megalakításában az eléjük terjesztett módon részt nem vesznek. A lord kísérletei e szerint meghiúsultak, s igen hihető, hogy ezt akarta az udvar.

Végre Moira l. a herczeg meghitt barátja s az udvar öntudatlan eszköze, bizatott meg, hogy Grey és Grenville lordokkal ministerium alkotásáról tanácskozzék. Ő biztosítá ezeket, hogy megbízatása, oly pontokra nézve, miknek ők netalán fontosságot tulajdonítának, nincs korlátozó feltételekhez kötve.

Szemre az ajánlat őszintébb nem is lehetett. De midőn Grey és Grenville lordok megtudták, hogy a királyi háztartásban változtatásokat tenni nem lesz szabad, nyíltan kérdezték, szabad lesz-e nekik a háztartás azon magas hivatalairól rendelkezniök, melyek minister-változásoknál rendszerint a kölcsönös kiegyezés-től függnék. Moira l. a herczegtől megkapta volt a háztartási tisztek elbocsátásához a beleegyezést azon esetre, ha azt tanácsolvi szükségesnek tartaná; de mielőtt megbízatása teljesítéséhez fogott volna, biztosította volt a herczeget, hogy „nem fog megválni egyiköktől sem.“ — Ezen ígéretével szeme előtt azt felelé ama kérdésre, neki lehetetlen a szükségről meggyőződnie, hogy új ministerium alkotásánál személyváltozásnak kell lennie a háztartásban is. E felelet dönté az alkudozásokat halomra. Mivel nemesak Moira l. lordnak nézetei ismeretesek voltak, mielőtt még ministerium alkotásával meg lett volna bizva, hanem a whigekéi is, úgy látszhatnék, hogy az egész alkudozás úgy, mint a korábbiak is, a süker reménye nélkül inditattak meg. Sőt az ellenzék vezérei ellenében még

fogással is éltek. Noha *Moiral* úgy akarta, hogy változásnak a háztartásban helye ne legyen, *Hertford* és *Yarmouth* lordok, valamint más tisztek is el voltak tökéelve udvari tisztségöket letenni, ha az ellenzék találna hivatalba lépni. E fontos körülményt udvari cselszövények eltítkolták volt az alkudozásban részes lordok elől. Ezek a tisztek változtatását sürgették, „hogy az új kormánynak a kellő szilárdság és állandóság jelleme, valamint az alkotmányos támogatás a korona részéről láthatólag is biztosítottassék, mire az állam érdekében szüksége van.“ *Moiral* ellenszegülésénél maradt oly okokból, miket őszintén és komolyan vitt alkudozásoknál, tekintettel a hagyományra, alig lehet okoknak mondani. Azt hozta fel örvül, hogy a személyváltoztatás a háztartásban könnyen valószínűvé tehetné a vádakat, mik az udvar ellen kerígenek. Természetes, hogy éppen ellenkezője történt annak, mit az által elkerülni oly gondosan törekedett.

Az ellenzék vezérei meg voltak győződve arról, hogy a nekik tett ajánlatok nem őszinték, s az udvar ellenséges hangulatát ismervén, ők ép oly kevésbé kívánták az alkudozások sikerülését, mint ellenfeleik. Ha ők magok nem lettek volna annyira fennhéjázók és hajthatatlanok, talán leküzdhatték volna az akadályokat, melyektől féltek. A királyihelyettes nem volt annyira nyakas, mint atyja; s ha ők egyszer szilárd állást foglalhattak volna az udvarnál, alkalmasint sikerülhetett volna őt zászlajok mellé megnyerniök. Sokan kiábrándult követőik közül csakugyan így vélekedtek. A nagy lordok másképen látták a dolgot. Büszkeségükben elfordultak a hálátlan feladattól, harczba szállni a herczeg hidegsége s udvaronczai cselszövénye ellen. A herczeg csakugyan annyira indulatos kezdett lenni az ellenzék iránt, hogy a *coalitio* napjaiban III. Györgyre emlékeztette az embereket. *Wellesley* lord előtt tartalék nélkül mondá: „személyesen nincs neki sem ez, sem amaz ellen semmi kifogása, de ha pártjokkal kellene érintkeznie, inkább letenné a kormányzóságot.“ Miután *Moiral* megbízatása meghíúsult „ebéd előtt és után egy nap háromszor jelentette ki, hogy ha *Grey* lordot rá erőszakolják, ő akkor lemond.“

Az alkudozások eszerint az óhajtott czélt elérték. A régi ministerium *Liverpool* gr. vezérlete alatt azonnal ismét munkához fogott, az alsóház panasza ellenében pedig, hogy a feliratában erős kormány alkotása iránt kifejezett óhajta nem telje-

sült: a felelőséget az ellenzék makacs vezéreire hárították. A ministerek veszedelmesen kívül érezték magokat, s erőfeszítés nélkül diadalmaskodtak Wortley Stuart és Milton I. törekvései ellen, kik a királyi helyettesnél további lépéseket is tettek, hogy a kormányt megváltoztassák.

A tory-politika uralkodása, mely III. György által alapítottán meg, a királyi helyettes által félre lett volna tolandó, szilárdabb lett, mint valaha. Eredetét a korona hatalmából vette, ebből vette táplálékát a gyám kormány és IV. György uralkodása alatt. Az ellenzék csatavesztése, valamint a ministerek és udvari párt közti egyetértés, szükségtelenné tette a kormányzó herceg további személyes beavatkozását az ország kormányzatába.

Trónra lépte alkalmával ismét elégedetlen lett ministereivel, mert ő magasabb háztartási összeget követelvén, azok ellenszegülének. De utóbb engedett nézeteiknek, s a trónbeszédben még a nagyobb jövedelem utáni vágyat is eltagadta. A sajnos viszony, melyben nejehez a királynéhoz állt, nem sokára oly tárgyalásokra vezetett, miket a ministerek nem helyeselhetének. Mind a mellett rábiratták magokat, — Conning tisztes kivételével, — s a király mellé álltak. A király személyes érzelmeiről, becületéről vala szó. A királyné meglepő magaviselete indítá őket a felelőséget elvállalni oly rendszabályokért, miket a király már életbe léptetett vala. Mindjárt trónraléptekor támadt volt a vágy benne, házasságát felbontva látni. Akkor a ministerek ellenszegültek, s ellenvetéseiket a kabinet többrendű, ügyesen szerkesztett irataiban adták elő, azt az ígéretet még is kicsikarta tőlök, hogy ha a királyné Angliába vissza talál térni, a király kedvencz vágyát többé nem ellenzendik. A zavarokra, mik ily eseményből támadhatnának, nem voltak elkészítve; de a királynak kihívó s a ministerek által helyeselt lépései azokat nem sokára csakugyan előidéztek.

A királyné a rajta elkövetett két súlyos bántalom miatt már is haragos volt. Anglia követei ugyanis, hazulról kapott utasításukhoz képest, meggyőztették volt a küludvaroknál Anglia királynéjával való elismertetését; azonkívül pedig nevét a király parancsára kitörölték volt az egyházi közimákból. E parancs törvényszerűségét sokféleképen kétségbe vonták. Kétes volt mindenestre, oly annyira, hogy a királyi hatalom beleavatkozása legalább is esztelenségnek látszott. Ilyenmü meggyalázások csak sarkal

ták a királynét, hogy az őt illető elismertetést követelje, egyszersmind pedig a népnél rokonszenvet gerjesztettek iránta, mely által bátorítatva szélsőségre merte vinni dolgát. A ministerek hiában ügyekeztek kiegyezést létesíteni: késő volt. A királyné már útban volt Angliába, s hangosan követelte jogát. Jöttét azáltal akarták gátolni, hogy sürgették, kötelezze magát 50000 fontnyi évdíj mellett rangjáról lemondani; s hogy külföldön veendi lakását. Azon esetre, ha ezt az ajánlatot elutasítaná, fenyegetőztek, hogy pert indítanak ellene a parlamentben.

Ő elútasította az ajánlatot s Angliába siette. Most már haladék nélkül megtették ellene az első lépést a parlamentben. A kiegyezés minden reménye egyébiránt még most sem tűnt vala el, mert a királyné erre hajlandónak látszott. A király késznek mutatkozott az ügy folytatásától elállani s elismerni a királyné rangját azon föltétel alatt, ha a külföldön fog élni. A királyné ellenben nevének visszahelyeztetését kívánta az egyházi könyörgésben, s elismertetését legalább egynél a külföldi udvarok közül. Ennyibe meg a király nem akart bocsátkozni.

Most már a fenyegetést egész terjedelmében akarták valószínűsíteni. Törvényjavaslat terjesztetett a felsőház elé, mely által a királyné megfosztatott volna rangjától s állása minden jogaitól, egyszersmind felbontatott volna a királyi pár házassága is. A ministerek igen jól érezték, mily nehézség, sőt veszély vár rájuk, ha a király kívánságának engedve, ezen iszonyú rendszabályt végre akarják hajtani. Eldon l. 1820-ban júniusban azt írta: „Én azt hiszem, semmiféle ministerium, a mely csak némileg is becsüli őt, nem mehetne annyira, mint ő kívánja; s ha akarná is a ministerium, a parlament nem fogná követni; mert ez oly leleplezéstől tart, s pedig nem csak egy oldal felé, melyek képesek volnának kockára tenni még a monarchia fennmaradását is.“ De miután minden kísérlet, a királyi pár közti viszályt kiegyenlíteni, meghiúsult, a ministerek, noha saját jobb meggyőződésük ellenére, a király bosszúvágyának engedtek.

A királyné ellen folytatott e gyalázatos pernek fordulatai sokkal ismertebbek „hogyszem helyesnek tartanók azokat itt újra elbeszélni, még ha e munka céljához képest szükséges volna is annak helyet adnunk.“ De micsoda viszonyban áll ez az eset az alkotmányos élethez? A király el volt tökélvé cselekedni vágya

szerint, ez pedig bosszúvágy volt inkább, mint igazságszeretet; a királyné pedig oltalmat talált a népnek, az elkövetett igazságtalanság által előidézett legélénkebb rokonszenvében egy nőtől soha meg nem tagadható részvételében, s minden elnyomás iránti gyűlöletében. Egyfelől meg volt feszítve a korona minden hatalma s ennek ellenében állt a nép indulatossága teljes izgatottságban. Minden pártú államférfiak megrettenve nézték a fenyegető harc kitérését. Sok élesszemű figyelő tartott polgárháborútól. A ministerek teljesen értették az országra lecsapni készülő veszélyt; rosszszalták az eljárást, melynek kezdete az ő engedékenységek nélkül lehetetlen volt, s mégis ráadták fejeiket, hogy a király haragját és gyűlöletét szolgálják. Legrosszabb aggodalmaiktól csak úgy szabadultak, hogy a tüntetést törvény által kimondatni indítványozó törvényjavaslat, (bill of prins and penalties, I. Barsi „Az angol Parliament stb.“ 355. l.) a lordok házában visszavonatott. De azáltal, hogy saját meggyőződések ellen oly messzire mentek, mint felelős ministerek nagyot vétettek alkotmányos kötelességeik ellen. Midőn magokat a királynak oda engedték önkénye eszközeiül, őt magát közvetlen veszélyes érintkezésbe hozták a néppel. Ha ők azt, mit igazolni sem a parliament, sem az ország előtt nem tudtak, meggátolták volna, a királyt a megaláztatástól megkímélték volna, s az államot a veszélyektől.

Megtagadván támogatásukat a királytól oly ügyben, mely érzelmeit és becsületét közlelül érinté, meglehet, kitétek volna magokat a szemrehányásnak, hogy elhagyták királyi urukat, még pedig a legnagyobb szükség percében, s talán gyűlölő feleségének fogták pártját; ¹⁾ de ha ők felelőségeket magasabb szempontból fogják fels több szilárdsággal hivatkoztak volna rá, könnyen léphettek volna fel mint közbenjárók, egyfelől a király, másfelől pedig a királyné, a parliament és a nép között.²⁾

¹⁾ Brougham I. magokviseletét egyedül aljas vágyukból magyarázza a hivatalban maradhatni. Az általunk adott magyarázat azonban közelebb jár talán a valóhoz.

²⁾ Canning, 1820-ban oct. 2-án Huskisson-hoz „a ministerek — úgy ir, — kötelesek lettek volna a királylyal szemközt így szólni: „Uram, a házasság felbontása lehetetlen!“ — „De, ha ő ide jő, velem daczol, engem sérteget!“ — „A házasság felbontása mégis minden esetre lehetetlen. Más módokat, más eszközöket meg lehet

Az ellenzék a királyné ügyét magáévá tette volt; némelyek, hogy őt az igazságtalanság ellen védjék, mások, hogy népszerű harcot vívhassanak a ministerek ellen, még mások, mint Cobbe t t, hogy ádáz gyűlöletöket a kormány iránt kielégíthessék. A király haragja parlamentbeli ellenfeleik iránt hasonló volt atyjaéhoz Fox ellen. Fremantle azt mondja Buckingham örgrófhhoz 1820-ban dec. 29-én irt levelében: „Kifakadásai Grey l. ellen oly hevesek voltak, hogy ismételnem lehetetlen,“ és tovább, „a mit nem hagyhatok megjegyzés nélkül, az fokozott ellenséges indulata, s bosszúsága volt az ellenzék és különösen Grey l. iránt.“ Ugyanazon élesszemű figyelő, ki a királyt apróra ismerte, 1821-ben jan. 24-én így irt: „Grenville l. abban a hitben él, a whigministerium nem fogna hat hónapig sem fennmaradhatni, mert a néhai III. György gondolkozás módja szerint itéli meg a jelenleg uralkodó fejedelmet is; de ebben, erről meg vagyok győződve, csalódik, mert ez nem bir amannak elszántságával, sem erélyével. Ha egyszer a változás meg talál történni, a barátság és megszakás új kötelékei fognak támadni, s a korábbi harag el lesz felejtve.“

A nép hajlandósága, mely ama tárgyalások miatt egy ideig a királytól csakugyan elfordult, csakhamar ismét visszatért. A királyi méltóság nem vallott maradandó kárt, s befolyása csonkítatlan maradt. A király személyes jelleme nem gerjeszthetett a népben sem tiszteletet, sem szeretetet; de a hűség a trónhoz soha sem volt őszintébb, a hízélgés talán soha túlesapongóbb s csúszó-mászóbb. Volt ugyan egy két elégedetlen és nyughatatlan fejű ember a nép némely rétegeiben; de ennek daczára a korona és ministerei korlátlanul uralkodtak a parlament, a sajtó, a társadalom, valamint az ország közvéleménye fölött.

Jóllehet a korona befolyásának hatásai csak oly ismeretesekek voltak most, mint bármikor III. György uralkodása idejében, a parlamentben még sem történt felszólalás ellene sok éven át. Csak

kisérteni, de az elválás, még egyszer kimondjuk, lehetetlen. Ennek nem lehet helye soha. Nézze meg az eddigi eredményeket: gyűlölt és megvetett kormány; az ország izgalomban és rángatozva, miből semmiféle más állam, semmiféle más kormány forradalom nélkül ki nem vergődött soha; de mi, reméllem. most még kijuthatunk.“ Stapleton, s Life of Canning 299 l.

1822-ben tett Brougham egy erre vonatkozó indítványt. Ő ugyan is javasla: jelentessék ki, hogy a korona túlnyomó befolyása alkotmányos előjogai védelmére szükségtelen, a mellett a parlament függetlenségét aláássa, az állam jó kormányzását pedig lehetetleníti. Azután összehasonlítja az akkori költségeket az 1780-ki kiadásokkal, egymás mellé állítja a kinevezések számát, a pénzügykezelés költségeit, azoknak számát, kik a kormány által alkalmaztatni kívánnak, és állítja, hogy a korona befolyása Dunning ismeretes határozatától fogva még tetemesen növekedett. Megengedé azonban, hogy a tisztviselők száma a parlament tagjai közt fogyott. Carteret I. korában 200-an voltak, előbb épen 300-an; 1780-ban 80 és 90 közt; 1822-ben 87-en, kik közül sokan szorosán véve nem is a koronától függték. Érdekes történeti vázlatot mutatott fel arról, hogy minden párt, míg hivatalban volt, az alsó ház bizalmát is birta, de ezt azonnal elveszté, mihelyt ellenzékké vált. E körülményt ő kizárólag a korona túlnyomóságának tulajdonítja, mely egyedül volt képes a ministereket oly hatalommal ruházni fel, melynek a többség hódolt. Londonderry őgróf mélyen meggondolt beszédében kiemelé, hogy a korona hatalmát mind a sajtó táguló szabadsága, mind más körülmények is szemmel tartják. Brougham indítványát erre, nem érdek nélküli vita után, 216 szóval 101 ellen elmellőzték.

Uralkodása első éveiben azt hitték a királyról, hogy a katolikusok felszabadítására hajlandó; ennek pártolói még arra is számítottak, hogy az ő segítsége mellett a katolikusoknak kedvező rendszabályokat sikerülni fog keresztül vinni a parlamentben is. ¹⁾ De 1824-ben heves ellenségévé lett a katolikusoknak. Befolyása a parlament tanácskozásaira akkor oly túlnyomónak tartaték, hogy a katolikusok barátjai ügyüket reménytelennek tekintették. Liverpool I. haláláig a katolikusok igényei oly kevés biztatást találtak, hogy a királynak elég volt hírképen terjesztetnie a maga véleményét. De midőn Canning a katolikusok fényes bajnoka, első ministerré lett, a király szükségesnek látta határozottabb alakban hírül adni nézeteit. E végre a canter-

¹⁾ „Hallom,” szólt Wellington hg. Fremontle-hez, „ő mellette van. Egyébiránt azt is hallom,” — veté utána, — „hogy Lady Conyngham pártolja. Ez sokat nyom.”

bury-i érseket és a londoni püspököt magához hivatván, ezeket utasítá, közöljék papjaikkal, hogy az ő nézetei a koronázási esküt és a katolikusok kérdését illetőleg teljesen összehangzanak mélyen tisztelt atyja III. Györgyével, valamint annak mélyen gyászolt öcsese a yorki hgéivel, melyekhez ezek teljes életökben ragaszkodtak; melyeket ő maga, mint valesi hg. vallott, s melyektől jövőben sem tántoritandja el semmi. Végül biztosítá őket, hogy ministereinek multkori egyezkedései oly körülményekből eredtek, melyek rá nézve egyaránt meglepők és kellemetlenek voltak.¹⁾ Midőn P e e l R o b e r t és W e l l i n g t o n hg. a meggyőződést, hogy az égető bajon segíteni politikai szükség, magoktól már el nem utasíthatták, csak a legnagyobb erőködéssel tudták megszerezni az előterjesztendő rendszabályhoz az engedélyt. Miután beleegyezését a király már megadta volt, azt újra visszavonta, de utóbb ismét engedett. Antikatholikus tanácsosaival szemben igyekezett a dolgot tagadni s magát menteni; panaszkodott miniszterekre s barátjai szánalmát vevé igénybe. „Ha valahogy beleegyezendek,“—mondá—„fürdőre megyek az országon kívül s azután Hannoverába. Angliába soha sem jövök többé vissza,—soha többé, hadd legyen nekik kath. királyukká C l a r e n c e“ (a király öcsese, s később utódja IV. Vilmos neve alatt.) Ugyan így fenyegetőzék vala egykor az öreg elszánt király is, ki, bármilyen volt különben, legalább szilárd és erélyes volt. De utódja, ki e kislelkű panaszokra fakadt, az öreg E l d o n-nak nyakába borúlt, s gondjai megenyhültek. Atyját meg ismét utánozá abban, hogy, miután a törvényt, melynek előterjesztésére érett megfontolás után felhatalmazá vala ministereit, helyben hagyta, szándékos udvariatlansággal töltötte boszúját azokon, kik a kormányt támogatták volt, különösen fogadások alkalmával peereken és püspökökön; míg ellenben azokat, kik a kormány ellen első sorban s bátrabban léptek volt fel, nyájassággal elhalmozá.

A katolikusok emancipatiója, melyet minden pártból a legkitünőbb államférfiak hordtak zászlaikon, egyedül a korona befolyása által szorítottatott vissza teljes harmincz esztendeig. Szerencsére most gyengébb kezekben volt e hatalom, különben a

¹⁾ A londoni püspök körlevele megyéje papságához 1827. május 8-án.

legbölcsebb tanácsokon győzött, s az állam legfontosabb érdekeit kockáztatta volna.

Ekkoráig a korona hatalma változatlanul volt mindig a szabadelvű politika ellen irányozva, sokszor egyenesen a nép jogai és szabadsága ellen. IV. Vilmos uralkodásának első éveit azt az új tüneményt nyújtották a világnak, hogy a király előjoga és személyes befolyása a nép érdekében nagy népszerűségű ügynek javára vetetett mérlegbe. Különböző időkben történtek volt kísérletek, gyengék bizonyynyal, de mégis történtek, a korona hatalmának korlátozására; az első jelentékeny lépés e cél felé a reformbill volt, mely csakugyan alkalmas vala a nép hatalmát az alsó házban gyarapítani. S e rendszabályt, — ezt híresztelték mindenütt, — a király pártolta. A ministerek kimondták, hogy a királynak teljes bizalma van politikájukhoz, s el van tökéelve őket gyámolítani; a reform előharczосai az egész országban hirdették, hogy a király velök van.

A király magatartása a rendszabálylyal szemközt, kezdetben csakugyan hasonló volt ahhoz, melyet királyi elődei a haladó politika ellenében követtek. Midőn a ministerek a törvényt javasolták, a király idegenkedéssel és aggódva fogadta, félt az alsóház növekedő befolyásától, félt tevékenységétől. A szellem, melylyel háztartási költségei vizsgálatánál eljárak vala, nyugtalanítá őt; még hatékonyabb képviselők a népek, — attól tartott, — könnyen ártalmára válhatnak az ő előjogainak, megszoríthatná függetlenségét. A királyi család s az udvar nem szerettek se reformról hallani, se a ministerekkel találkozni. De midőn a király a kabinet előterjesztésére megadta volt beleegyezését, nagy megnyugtatóra látta, hogy azt általános tetszéssel fogadják, miből neki is juttattak jókora mértékben. A rendszabály pártolói ugyesen tudták azt a király személyes nézeteivel s politikai irányával megegyezőnek tüntetni fel.

De azért bizalmatlanságát ministerei s politikájuk iránt még sem tudta legyőzni. Midőn azonban a nép jókedvének árjai magasán hullámnak, s a politikai veszélynek árnyéka sem mutatkozott, meg nem voná többé gyámolítását tőlök. Ők viszont nem késnek neve jelentőségét hasznokra fordítani. Tudták, mennyi erőt nyer általa ügyök. Attól tartván, hogy el talál tőlük fordulni, gond-

jok volt rá, hogy míg együtt járt velök, ezt a legszélesebb körökben is kiki láthassa.

Államférfiak, mint Eldon l., kik 40 év óta szokva voltak a korona befolyására támaszkodni, hogy a haladás minden rendszabályát ellenezhessék még akkor is, ha ezek metalán felelős miniszterektől eredtek, — felháborodtak, — mint ők nevezték, — ezen az alkotmányellenes zajongáson. De a valóságban, e zajongás mit jelentett? A pártok állása a parlamentben és az ország közvéleménye oly ministeriumot vezettek a király körébe, mely a parlament-reformja ügyében kötelezettségeket vállalt vala. E ministeriumot a király megajándékozta volt bizalmával. III. György merész ítéssel vagy ármányos csellel adott volna túl rajta. IV. György vonakodva követte volna politikájukat, de bizalmát és hajlamát megőrizte volna ellenfeleik számára; IV. Vilmos ellenben férfias és egyszersmind alkotmányhü módon járt el. Felelős ministerei fontos rendszabályt javasoltak, ő követé tanácsukat. Most ők heves parlamentbeli tusában fáradsnak: a király nyíltan láttatja bizalmát hozzájuk, melyre számíthatni jogositva vannak. Míg e bizalomnak örvendhettek, ő királyi tekintélyével s befolyásával csak az ő tanácsaik értelmében élt; tehát hatalmát az alkotmány szellemében gyakorlá, nem tanácstalanul, nem alattomban, hanem nyíltan, s ministerei tanácsára és felelősségére.

Nehéz időben a király kénytelen lett előjogával élni s a parlamentet felosztatni. 1831-ben az ujonnan választott parlament első ülészakára volt egybegyűlve. A választás a lelépett miniszterek alatt történt, mielőtt még a közvélemény a parlament-reform mellett áramlásnak indult volna. Világos volt, hogy reform-ministerium és ez a parlament egymás mellett meg nem állhatnak. A miniszterek három nap alatt kétszer maradtak kisebbségben, s nem volt más választás, mint lelépni, vagy az alsóháztól a népre bivatkozni. Ők azonnal a parlament felosztatását javaslák. A szükség követelé. A politikai helyzet veszedelmes volt s a király késlekedék ministerei merész tanácsát követni. Midőn végre ráállt, a parlament felosztatása gyorsan ment végbe és pedig személyesen a király által. Habár a gyorsaság kissé feltűnt is, s a mód szokatlanak látszatott, de a körülmények határozott cselekvést tőnek szükségessé. Wharnclyffe l. már bejelentette volt indítványát, miszerint felirat volna intézendő a királyhoz, melyben a felozla-

tás ellen ovást teendettek. Épen ezen indítvány fölött folyt a felsőházban a vita, midőn a király megjelent s a parlamentet elhalasztotta. Ha időt engednek nekik, mind a két ház valószínűleg a feliratra nézve megegyezett s a királyi előjog gyakorlata elé nehézségeket gördített volna. Hirtelen hivatkozásuk a népre, a ministerek ellenfeleit a parlamentbeli ellenzék előnyös helyzetéből kiszorította.

A felosztatás a reform-billnek kedvező és túlnyomó többséget hozott az újonnan választott alsó házba. Most a felső házon volt a sor, alkotmányszerű jogával élni, s ez a reform-billt elvetette. Ily nagy fontosságú rendszabály az államhatalom mindenik ágát erejének végső megfeszítésére hívá fel. A nép közt az izgalom sokkal nagyobb volt, hogysesem a ministerek hátrálhattak volna. A király mellettök maradt, az alsóház pedig bizalmi szavazattal sietett őket támogatni. Így történt, hogy a mi politikai súly és erő az országban volt, az mind a felsőház ellen egyesült.

Rövid elhalasztás után már a harmadik reform-bill ment az alsóházban keresztül. A felsőház állása ekkor már sokkal veszélyesebb volt, hogysesem nyugodt maradjon. Másodszor olvasztván a bill, csak kilencz szónyi többség volt mellette, de e türhető szavazásra rögtön ellenségesebb következett a bizottmányban. Ezáltal az előjog egyik fontos kérdése állt elő. Az alsóháztól a népre történt volt a hivatkozás s a nép felelt, még pedig eléggé érthető módon. De a felső háztól hová történjék a felebbezés? Nem történhetik máshová, mint a koronához, melynek ama testület köszöni létét. Peer kinevezés volt az utolsó eszköz, melyet a ministerek komoly kételyek és bajok alapos meghányása után ajánlhatni véltek. A király eltökélése azonban már az ügy fenyegető alakja, valamint családja és udvara aggodalmai által meg vala rendítve, s így nem volt meglepő, ha előjogának ily ijesztő gyakorlatától visszariadt. A ministerek beadák erre lemondásukat, az alsóház ellenben feliratban kéré a királyt, hogy csak olyan férfiakat híjon tanácsába, kik el vannak szánva a reform-billt keresztül vinni. Miután Wellington hgnék új ministeriumot alkotnia nem sikerült, melytől mind a népet, mind a felsőházat kielégítő reform-bill lett volna várható, a lelépett ministerek hivattak meg hivatalba újra.

A felsőháznak most oly nyomást kelle szenvednie, mely

kétségkívül szokatlan és alkotmányellenes, de szükséges volt, ha egyfelől a forradalmat akarták kikerülni, másfelől pedig még fájóbb kényszertől megkímélni a felső házat. A király végre beleegyezett, hogy az új peereknek a bill sikerét biztosító számát kinevezi. Azonban maga is arra törekedvén, hogy e szélső lépése elmaradjon, jókori beavatkozás által nagy politikai válság veszélyét sikerült elhárítania. Nehányat a legindulatosabb peerek közül maga birt rá, ne állítsák a dolgot élére; azután pedig a ministerek előleges tudtán kívül 1832-ben május 17-én ilyen tartalmú körlevél ment szét az ellenzéki peerekhez:

„Kedves lordom! Van szerencsém a király megbizásából értesíteni önt, hogy a megindított lépésekből eredhető minden nehézségek el fognak háríttatni, ha a peerek elegendő száma ez este a házban kijelentendi, miszerint az ügyek jelen állása tekintetéből azt határozták el magukban, hogy a reform-bill iránti ellenzékkel most már felhagyandanak úgy, hogy az haladék és minden lényeges változtatás nélkül keresztül mehessen. Van szerencsém stb. Taylor Herbert.“

A peerek méltányolták e figyelmeztetést és engedtek. Ha nem teszik, új peerek kinevezése kikerülhetlen leendett. Nem lehet tagadni, hogy a király e beavatkozása a felsőház független tanácskozásaiba, alkotmányos szempontból tekintve, ferdebb eljárás volt, mint ha új peereket teremt; a korona beavatkozása beleütközött a parlamentet megillető függetlenségbe, a peerkinevezés ellenben szokatlan ugyan, de kétségkívül jogos gyakorlata lett volna a királyi előjognak. De itt a korona nem azért avatkozott be, hogy befolyása körén tágitson, vagy a parlamenten erőszakoskodjék, — hanem egyedül azért, hogy az államhatalomnak veszélyes meghasonlásban levő két ágát ismét egyetértő cselekvésre képessé tegye. Szembeszökő ellentétben a korábbi időkben történetekkel, most épen a korona befolyásának köszönhető a nép szabadságai legszélesebb kiterjesztését.

Két évvel ezen emlékezetre méltó események után ismét szóba került a korona e beavatkozási előjoga, még pedig oly módon, mely az 1784-ik év politikai eseményeit látszék felidézni újra. Grey l. ministeriuma elveszté a király bizalmát. Ez már korábban veszélyeztettnék hívé az egyház érdekét, mely aggodalma nőtt, midőn Stanley l., Graham J. s a kabinet két más tagja,

az irlandi egyházi pénztár feleslegének hová fordítása kérdés alá kerülvén, ezt alkalmul vették elbocsáttatásukat kérni. A király, a nélkül hogy ministereivel értekezett volna, az irlandi papság feliratára válaszolt s ebben aggodalmait nyíltan kimondta. Grey ministeriuma több tagjainak kilépte, nézetkülönbségek és más zavarok által meggyengítette, nemsokára bejelenté lelépését, s ámbár a nép kegyét már nem bírta, de az alsóházban még nagy többség felett rendelkezék. Melbourne l. ministeriuma, mely a Grey-félét felváltotta, ugyanazon elemekből volt alkotva, a szabadelvűeket és ezeknek parlamentbeli többségét képviselvén. Az 1834-ki ülésszak végével Melbourne a többség teljes támogatását bírta. A király azonban, ki már Grey lordtól megvonta volt bizodalmát, még kevésbbé volt hajlandó azt Melbourne lord felé fordítani, mert időközben teljesen az ellenzék politikai nézeteihez tért át.

Midőn 1834 ben october havában Spencer l. halála miatt Althorp l. kénytelen volt az alsóházban a vezérszerepet s kincstár-kancellári hivatalát letenni, a király megragadván a kínálkozó alkalmat, hirtelen elbocsátotta ministereit, s Wellington herczeggel tanakodék új ministerium összeállításáról az ellenzék soraiból. Althorp l. átköltözése a felsőházba szükségessé tette ugyan a ministerium egy részének ujja alkotását; de e körülmény maga bizonyára még nem igazolható azt, hogy oly párt tagjaival kezdessék meg a tanácskozás, melynek az alsóházban igen jelentékeny kisebbség állt oldalánál. Melbourne l. javaslá Althorp l. helyébe John Russelt állíttatni, ki már akkor is jóval tehetségesebb államférfiúnak mutatkozott, de a király megmaradt szándékánál s az egész ministeriumnak le kelle lépnie, mind a mellett, hogy az ilyen elbocsátáshoz minden, egyébkor szokásos, ok hiányzott. A király és ministerium közt nem volt semmi rendszabály, vagy az állampolitika csak egy kérdése fölött is véleménykülönbség; meghasonlásnak a ministerium kebelében nyoma sem mutatkozék, valamint annak sem, hogy netalán elvesztette volna a parlament bizalmát. Csupáncsak az a véletlenség, hogy az egyik miniszternek le kellett tárczáját tennie, de ki még azontúl is igen jól tartózkodott volna a ministeriumhoz, használtatott fel az egész ministerium elbocsátására alkalmul. Miniszterinek az ir egyházra vonatkozó politikájában, az igaz, hogy a ki-

rály nem igen bizott, de általa nem helyeselt egy rendszabályhoz sem kérték vala beleegyezését, s ezt nem is hozták fel az elbocsátás okául. A király jog a, ministereit változtatni, minden kétségen fölül állt; de alkotmányos szokásnál fogva a joggal való élés bizonyos föltételekhez volt kötve. Azzal élni nem kellene csak az állam érdekében s okoknál fogva, melyek a parlament előtt igazolhatók, mert a ministerek épen oly mértékben felelősek a parlamentnek, mint a királynak.

Még III. György is, midőn 1784-ben el vala tökélve a coalitióból előállt ministeriumot megbuktatni, csak akkor merte azt tenni, mikor az a Fox-féle India Bill alkalmával a felsőházban vereséget szenvedett. Hasonlóképen történt 1807-ben. Akkor is csak azután fogott a király új ministerium kinevezéséhez, miután ministereivel állam fontosságú kérdésre nézve nem tudott meg egyezni. A jelen esetben a tény, mintha a király bizalmát veszítették volna el a ministerek, határozottan föl sem lön említve; azt pedig, hogy a parlament bizalmát nem bírják, oly kevésbé lehetett állítani, hogy az új ministeriumnak tüstént a parlament feloszlását kellett javasolnia. A király eljárásán nagyon is feltűnt a személyes önkény bélyege, nagyon látszott, hogy nem az állam érdekei iránti tekintetekből indult, holott ezeket illeti a vezérlés; de akkora volt e lépésnek oktalansága, hogy e mellett annak alkotmányellenes voltát alig vették figyelembe.

Wellington hg. azt tanácslá a királynak, bizná meg az új ministerium nehéz összeállításával Peel Robertet. A király eltökélése oly hirtelen keletkezék, hogy Peel Robert, változást a politikában nem is várván, az országon kívül időze. Épen Rómában volt. E nehézséget a hg. azáltal háritotta el, hogy államtitkári hivatala mellett Peel Robert visszatértéig elvállalá a kincstár első lordjának tisztét is; egyuttal helyetesül eljár a bel-, kül- és gyarmat-ügyek államtitkári tiszteiben is, mert más még nem volt ezekre kinevezve. Lyndhurst l. volt a hg. egyetlen tisztvársa, ki a nagy pecsét őrének tiszte mellett folytatta, mint a Court of Exchequer főbárója, ezt a hivatalát is.

A tény, hogy kevéssel a Reform-act kihirdetése után, midőn a parlament szünetelt, a kormányügyeket egyetlen egy államférfiu vette át, hogy titkolódzás nélkül oly pártból alkosson ministeriumot, melynek párhivei alig egy negyedét tették az al-

sóháznak, ¹⁾ e tény nem igen biztató kilátást nyitott az alkotmányszerű kormány utáni vágynak.

Oly sokféle tisztnek egyetlen kézben való összehalmozását avval mentegették, hogy Shrewsbury hg. példájára hivatkozáának, ki Anna királyné utolsó napjaiban egyszersmind lord high treasurer, lord chamberlain és Irland helytartója volt. Azonban, a mi az akkori idők aggasztó körülményei közt történt, azt nem szabad utánozandónak felmutatni, hacsak az államot fenyegető veszély elhárítása nem teszi szükségessé. Akkor a királyné haldokolt, a trónöröklés kétséges volt, a polgárháború kitörőfélben, — a királyné ministerei alattomos levelezésben álltak a trónkövetelével. Oly nagy veszély idején a végrehajtó hatalmat mindenképen erősíteni kellett; de hasonló eljárást követni akkor, midőn az államot veszély nem fenyegeti, midőn csak minis-
 ' terváltozásról és pártmozgalmakról van szó, habár ezek más szempontból igazolhatók is, ezt korábbi esetek felhordása által mentegetni, hiú erőködés. Ha volna, a mi azt igazolhatná, legfőlebb azt lehetne mondani, hogy csak ideiglen akartak így kormányozni. A király elbocsátotta volt ministereit s Peel Robertre akarta az új ministerium alkotását bízni. Ennek véletlen távolléte ezt egy ideig lehetetlenné tette; időközben Wellington hg. vitte több kormányzati ágnak ügyeit olyképen, mint azt lépő ministerek, utódaik kineveztetéseig, teszik. Hogy a kormányzás csak ideiglenes, a hg. azon biztatással ügyekezett bizonyítani, hogy tisztviselése egész ideje alatt egy állomás sem töltetett be újra, s általában semmi sem vétetett elő, a minek a király és állam szolgálat érdekében szükségképen ne kellett volna történnie. Hanem, hogy ez az eljárás még is aggasztó és szabályellenes volt, mely, mint egyszer megtörtént dolog, máskor is például szolgálhat s államellenes visszaélésekre vezethet, azt alig lehet kétségbe vonni. A hg. azonban a ráruházott hatalommal jóhiszemben és becsülettel élt, s így történt, hogy noha megtámadták, noha gúnynak és élcznek ki vala téve, de a parlament még sem mondott ki rosزالást rá, mind a mellett, hogy az alsóház hangulata

¹⁾ Maga Peel Robert azt látszott elismerni, hogy 130 szavazatnál több nem igen áll rendelkezésére. Hansard's Deb., 3. Ser. XXVI. 293.

olyan volt, melytől elnézést nem igen lehetett várni, ha a herceg dictator kodása, mint ezt akkor nevezték, gáncsolásra okot nyújtott volna.

Ha általában ember képes volt a feladatra megfelelni, melyet a király meggondolatlanul tett vala ministerei elé, kétségtelenül Peel Robert volt az, kitől lehetett eredményt várni. Ez azonnal meggyőződött, hogy tory-ministerium élén lehetetlen az alsóház elé lépnie, e szerint mindjárt a parlament feloszlását tanácsolá a királynak.

A ministeri felelősség elve akkor oly szilárdul álla, hogy Peel Robert, — noha a ministerek elbocsátásakor az országon kívül volt; noha azokról, mik a királyt e lépésre ösztönözték, nem volt semmi tudomása; noha Wellington hg. egy maga az ő tudtán kívül bizatott meg az ország kormányával: — mégis habozás nélkül kijelentette, hogy miután ő ezen előzmények után a tisztet elvállalá, úgy felelős mindenért, a mi történt, mintha maga tanácsolta volna. Ő nem tett úgy, mint az 1807-ik évi ministerek és nem ügykezett a felelősséget a korona tetteiért magától elhárítani s a parlament kritikáját a király személye ellen intézett vád gyanánt állítani a közönség elé, hanem férőhoz illőleg, a rá háramlott felelősséget egész terjedelmében vállalta magára.

A ministernek alig ha szabad volt volna többséget várnia az új parlamentben, ha nem számított volna az országban keletkező jó hangulatra a toryk iránt, melyet ő előre megérzett s mely körülményből merített bátorságot Melbourne elbocsátására a király is. A minister pártja a választás alatt tetemesen növekedett ugyan, de az ellenzékkel még nem mérkőzhetett volna. De ő engedékenységre és elfogulatlan megítélésre számított; reménye sikerét pedig oly szabadelvű politika követésében helyezé, mely általános körvonalaiban a whigekétől nem különbözött. Azonban csalódásoktól és keserőségektől nem maradt megkímélve. Ellenszenves és elkeseredett többség lépett fel az alsóházban ellene, mely a szabadelvű párt minden árnyalatait magában egyesítvén, minden kimélet nélküli eljárásra látszott eltökélve lenni. Mindjárt az elnökválasztásnál, melyet pedig ő biztosítottak hitt, kisebbségben maradt; azután oly módosítványt fogadtak el a felirathoz, mely a parlament legújabb feloszlását, mint szükségte-

lent kárhoztatta.¹⁾ A nem kedvező kisebb szavazatokat mellőz-
vén, csak azt hozzuk fel, hogy az irlandi egyház tizedét illető ha-
tározat alkalmával véglegesen leszavazták.

E néhány hét képezi P e e l R o b e r t k itünő parlamentbeli
pályájának legfényesb szakaszát. Ő itt a nagy politikai pártvezér
élénkségét, tapintatát és bátorságát oly szónoki tehetséggel köté
össze, mely minden korábbi diadalait felülmulata. Együttal mind-
azon magas tulajdonokat fejtette ki, mik P i t t e t ellenszenves
ellenzékkel szemben kitüntették, csak hogy több engesztelékeny-
séggel s kevesebb kevélységgel. Hasonló körülmények közt talán
hasonló sükert is ért volna, de a helyzet más volt. P i t t - n e k a
parliament feloszlatása és a korona messzeterjedő befolyása alatt
teendő új választások még rendelkezésére álltak: P e e l R ó b e r t
e segédeszközöket már kénytelen volt kimeríteni, még pedig a
legmostohább körülmények közt, s így az ő számára nem maradt
egyéb hátra, mint tisztességes visszavonulás a reménytelen harcából.

Beadta lemondását. M e l b o u r n e ministeriuma némely mó-
dosításokkal lépett ismét hivatalba. Az előjog által megkísérlett
esiny dugába dőlt. E kudarcz azonban tanulságos példát szolgál-
tat arra, miként hatott a R e f o r m - a c t a korona túlnyomó be-
folyásának mérséklésére. III. György alatt a ministerium elbocsá-
tása s az ellenzéknek hivatalba léptetése után a népre hivatkozni
annyi lett volna, mint az új ministerium számára kétségtelen
többséget biztosítani. Legalább ez volt 1784-ben a coalitionalis
ministerium lelépte, valamint 1807-ben a t e h e t s é g d ű s minis-
terium elbocsátása után. A kísérlet, a parliament feloszlatása s
a választásoknak a korona befolyása általi megnyerése útján a
parlia ment politikai áramlását megváltoztatni, meghiusulván, bi-
zonyosságul szolgált arra, hogy a közvéleménynek már meg kellett
változnia, ha azt akarták hogy a ministerek az ujonnan megvá-
lasztott parliament megváltozott hangulatára számíthassanak. Nem
lehet ugyan tagadni, hogy az egész terv, a párt érdekében, mely-

¹⁾ A módosítvány sajnálta, hogy a reformok folytatása meg-
akadt, s a parliament szükségtelen feloszlatása által fenyegettetik,
oly parliament, mely komolyan törekedett azon rendszabályokat moz-
dítani: elő, melyekre a nép vágyai joggal voltak a legfeszültebb mó-
don irányozva. Alsóház Naplója stb. 8.

nek hasznára ki volt gondolva, a király részéről hibásan volt kiszámítva; de korábbi időkben, melyekre több, akkor élő államférfiú még jól emlékezhetett, ily ügyetlenség nem vonta volna maga után a sükertelenség legkisebb veszélyét sem.

A Melbourne-féle második ministerium igen hamar veszítette el saját pártja előtt is hitelét, különösen annak legelőbbre haladt töredékénél, (a radikáloknál) míg ellenfelei erősödtek s a nép kedvét meg tudták nyerni; de míg a király élt, a ministerek megmaradtak a kormányon, ámbár jó hajlamát nem tudták megnyerni többé.

Ő felsége, a most uralkodó királynő, midőn trónra lépett ezt a ministeriumot találá hivatalban s habozás nélkül megajándékozá bizalmával. A körülmények kedveztek s a ministereknek sikerült e bizodalmat állandóan biztosítani maguknak. A fiatal királynő, politikai tapasztalások nélkül, ment vala egyszersmind rögzött véleményektől, az első benyomások pedig tartósak szoktak lenni. A királyi háztartást tüstént el kelle rendezni, mely rendezés alatt nem csak az udvar tiszteit, hanem, mi a királynőre sokkal fontosabb vala, az udvari hölgyeket is értették. A tiszteket a ministerek, mint szokás, parlamentbéli barátaik sorából nevezték ki, s ugyanazt az elvet alkalmazták a hölgyek kiszemelésénél is. Az új udvartartás minden hölgyei vagy a ministerek rokonai voltak, vagy barátjaikéi. Így azonosult az épen kormányon lévő ministerekkel az egész udvar. Ha ez arra volt számítva, hogy ezáltal is a korona bizodalma biztositassék, — s ki fogna ebben kételkedni? — úgy ezáltal egyszersmind szükségképen fel volt állítva az elv is, hogy ministerváltozás esetére a királyi háztartás is ujra rendezendő. Voltak, kik azt előre látták. Nem sokára nem könnyű politikai nehézségek voltak ebből keletkezendők.

A tetszés, melyben a ministerek az udvarnál részesültek, irigységet és gáncoskodást keltett ellenfeleiknél, az idő pedig már lejárt vala, melyben az udvar kegye elég erős volt arra, hogy bukófélben levő ministeriumot a közvélemény daczára fenntarthasson. Sőt, noha az udvar által pártoltattak, még is gyengébbek voltak most, mint az utolsó király uralkodása alatt a korona és udvar befolyása ellenében. 1839-ben májusban kénytelenek voltak lemondásukat benyújtani. Peel Robert, új ministerium alkotásával bizatván meg, a királyi háztartás elrendezését sem hagy-

hatta figyelem nélkül. Moira lordnak 1812-ik évi emlékezetes tárgyalásaitól fogva a háztartáshoz tartozó olyan helyek betöltésére nézve, melyek ministerváltozáskor szintén kérdés alá estek, nem fordultak volt elő semmi nehézségek. De most a királynő udvarának tettelegesen szerkezete azelőtt nem ismert alkalmatlanságok forrásává lett. Ha a királynő legbensőbb környezetéhez tartozó hölgyeket el akarták távolítani, ez inkább a családi körbe tett beavatkozásnak látszott, mint csak a háztartásba. De másfelől átvehették-e a ministerek a kormányt, ha politikai ellenfeleik feleségei, nővéreik és közel rokonaik tovább is a királynő környezetében maradtak? Pe e l R ó b e r t elment a királynőhez, s értesítette, hogy a ministerváltozást változás követendi a magasabb udvarhölgyi tisztségekben is (a Ladies of the Bedchamber is ide értetvén). A királynő azonnal viszonzá, hogy a háztartás hölgyeinek változtatását nem engedheti meg. Ez ügyben Russel J o h n lordhoz fordulván, ez biztosítá, hogy a hagyományos szokásnál fogva jogosítva van ilyen változtatást ellenezni. Melb o u r n e l. és tisztársai tanácsára a királynő ezek után levelet intézett Pe e l R o b e r t-hez, melyben kijelenti, hogy el nem szánhatja magát oly eljárásra, melyet a hagyományos szokás nem követel, s mely az ő érzelmeit sérti. E levél vétele után Pe e l R ó b e r t a kapott megbizást levél útján a királynő kezeibe viszszaadta. Ezt úgy magyarázá, hogy azon megbizatas sikerét, melylyel megtiszteltetett, lényegesen attól függőnek mondá, ha ő felsége teljes bizodalmaról nyilvánosan biztosittatik azáltal, hogy engedelmet nyer némely változtatásokat ő felsége háztartásának azon részében tehetni, melyet ő felsége változatlanul akar megtartani. Közvetlenül ezen eset után Melb o u r n e l. ministeriuna kabineti jegyzőkönyvben így nyilatkozott: „Hogy valamely kormánynak az erő és állandóság jelleme biztositassék, valamint a végre is, hogy az a korona alkotmányos támogatásáról oly zálogot kapjon, melyre neki szüksége van, hogy az állam szolgálat érdekében sükeresen működhessék, czélszerű, az udvar- és háztartás magas tisztségeit, a mennyiben parlamentbeli tagok kezében vannak, ministerváltozás alkalmával a politikai kialakulások körébe vonni szintén; de az ő felsége háztartásában hölgyek általa! elfoglalt helyekre hasonló elvet alkalmazni nem lehet “

Az erre következett tárgyalásoknál P e e l R ó b e r t nyomatékkal emelé ki a nehézségeket, melyekre minden miniszternek készen kell lennie, ki politikai ellenfeleinek legközelebbi rokonait a királynő közvetlen környezetében meghagyja. Ő arra nem gondolt, úgymond, hogy a háztartás magasabb helyeiről oly hölgyeket is eltávolítson, kik határozott politikai pártokon és összeköttetéseken kívül állnak, de a lelépő miniszterek közel rokonait, azt vélte, helyeiken meghagynia, lehetetlen. A miniszterek ellenben állíták, hogy a tanács, melyet ők a királynőnek adtak, korábbi esetekre támaszkodik; emlékeztettek S u n d e r l a n d és R i a l t o n asszonyságokra, kik helyeiket A n n a királynőnél még másfélévig tartották meg férjeik visszalépte után; figyelmeztettek az állandó gyakorlatra, mely szerint a király feleségének háztartásbeli hölgyei miniszterváltásoknál megmaradtak helyeiken mindig, habár politikai férfiakkal közel rokonságban álltak is. Ezenkívül arra is nagy súlyt fektettek a miniszterek, hogy a királynő érzelmeit kimélni s oly természetes ellenszegülését tekintetbe kell venni, mert azt csak nem nézheti közönbös szemmel, hogy mindennapi társasága politikai kialakulásoknak essék áldozatul.

A B e d - C h a m b e r kérdés a M e l b o u r n e l. féle miniszteriumot egyideig még megtartotta hivatalában. P e e l R ó b e r t a boldogult király alatt pártjának idő előtti meghívását a hivatalba, megkeserülte volt. Jelenleg sem érezte még szilárdnak a földet lábai alatt. A B e d C h a m b e r kérdésnek közvetlen eredménye ennél fogva neki is ép oly kívánatos volt, mint a minisztereknek. Ezek erkölcsileg mit sem erősödtek azáltal, hogy ilyen oknak köszönhették megmaradásukat hivatalaikban, míg amaz kész volt növekedő gyengeségöket hasznára fordítani. A királynő bizodalma nem csökkent ugyan miniszterei iránt, de ezek tért vesztek úgy a parlamentben, mint az országban. Az ellenzék jól érezte 1841 ben növekedő erejét, s az alsóházban egy szónyi többséggel oly határozatot fogadott el, melyben kijelentették, hogy a miniszterek a ház bizodalma nem bírják, hogy e szerint hivatalban maradásuk a jelen körülmények közt az alkotmány szellemével meg nem férhet. A miniszterek habozás nélkül az országra hivatkoztak, de csakhamar kitűnt, hogy ennek sem kellenek. A halogatás nekik ártott, míg ellenfeleiknek biztosította a győzedelmet. Az újonnan választott parlamentben mind a két ház oly módosítványokat fo-

gadott el a félirathoz, melyek a feloszlatott ház itéletét megerősítették. (A felsőháznál a többség 72 szónyi volt, az alsóháznál 91.)

Most *Peel Robert* bizatott meg ministerium alkotásával, s teljesen szabad kezet engedtek neki. A parlementre és az országra támaszkodva, nem lett volna oka az udvar befolyásától tartani, ha netalán lett is volna valakinek hajlama vele szembeszálalni. De a *Bed-Chamber* kérdés ezúttal nem támasztott alkalmatlanságot. A királynő már meggyőződött volt, hogy azon lépések, miket vele e kérdésben azelőtt tétettek, alkotmány szerint nem igazolhatók. A *Peel Robert* által a háztartásra nézve kimondott elv azóta alkotmányosnak ismertetett el általában. A *mistress of the robes*, és *ladies of the bed-chamber* állomásai, a mennyiben a lelépő ministerekkel közel viszonyban álló hölgyek által voltak betöltve, ministerváltozás alkalmával a kialakúvások körébe vonattak. De azok a hölgyek, kiknek családja határozott politikai állást el nem foglalt, háborgatás nélkül hagyattak meg helyeiken.

1851-ben azután olyasmi történt, mi világosan mutatja, mily viszonyban állnak a ministerek a koronához, meddig terjednek függetlenségeik határai és mely körülmények közt szükséges, hogy a végrehajtó hatalom tetteire nézve a fejedelem kijelentse akaratát. Általánosan el volt ismerve, hogy minden fontos cselekvéshez, mely a koronát kötelezi, a fejedelem előleges jóváhagyását ki kell nyerni. 1850-ben a királynő *Russell* a minister elnök által, *Palmerston* lordnak, a külügyek akkori államtitkárának, oly jegyzéket nyújtatott át, mely a korona és államtitkárság közt folytatandó hivatalos érintkezésről szabatos utasítást foglal magában. Abban mondatott: „A királynő kívánja 1) hogy *Palmerston* l. a maga javaslatait az adott esetre nézve szabatosan fejezze ki, hogy a királynő képes legyen tisztán átlátni, mire adja királyi jóváhagyását; 2) ha egyszer valamely rendszabályra nézve beleegyezett, a ministernek ne legyen szabad kénye kedve szerint változtatni rajta. Ilyen eljárást ő a korona iránti őszinteség hiányának fogna tekinteni, mely esetben az alkotmányos jog gyakorlata szerint, elbocsátás által fogná ministerét illendően büntetni. Ő megvárja, hogy a külföldi követekkel való tárgyalásokról mindenkor értesítettni fog, mielőtt az odavágó ügyekben határozat kelne; megvárja, hogy a külügyi sürgönyök vele jökor

közöltessenek, valamint az általa jóváhagyandó tervezetek is, hogy elég ideje legyen azoknak tartalmával, mielőtt elküldetnének, megismerkedni.“

A mennyiben a külügyek államtitkára ily módon áll a koronával közlekedésben, a fejedelem képes a külügyi politika kérdései fölött meghallgatni első ministere tanácsát. A sürgönyököt másolatban, valamint a többi megkívánt értesítéseket szintén kell közölni, hogy képes legyen tanácsot adni.¹⁾ Ha a fejedelem ilyenképen öröködik valamely minister fölött, azért még sem cselekszik felelős minister tanácsa nélkül.

Közvetlenül az 1851-ki dec. 2-án Párizsban végrehajtott államcsíny után, a kabinet azt határozá, hogy az angol kormány, minden beavatkozástól Franciaország belügyeibe, tartózkodni fog. Egy ilyen értelemben fogalmazott, a királynő által jóváhagyott sürgönnyt Normanby lordnak, a párizsi britt követnek küldtek is. De mielőtt még e hivatalos közlés szerkesztve lett volna, gróf Walewsky, a francziák londoni követe, már értesítette volt a maga kormányát, hogy Palmerston l. „a francia elnök cselekedetét teljesen helyesli, s azon meggyőződését fejezte ki, hogy az elnök másképen, mint cselekedett, nem is cselekedhetett volna.“ Turgot erről értesíté vala Normanby lordot, ki viszont tudósította Palmerston lordot. Mihelyt Russel J. l. Normanby lordnak levelét másolatban megkapta, azonnal felhívá Palmerston lordot, adjon felvilágosítást az ellenmondásra nézve, mely a lordnak a francia követ előtt tett szóbeli nyilatkozata és a kabinet által határozott sürgöny közt van. Kevéssei rá a királynő is felvilágosítást kívánt. Néhány nap elmult felelet nélkül. Azalatt Normanby lordnak újabb levelére adott válaszában Palmerston l. kifejté személyes nézeteit az államcsíny politikáját helyeslőleg. E levelezésről is kapott Russel l. másolatot. Az ő nézete szerint az államtitkárnak nem volt joga a korona jóváhagyása és a kabinet beleegyezése nélkül ilyen nézeteket kifejezni, annál kevésbé pedig, mivel azok a kabinet által felállított be nem avatkozási politikának épen ellenkezőjét jelentették ki, azonkívül az Anglia által mindig fentartott elvnek ellenmondtak, mely szerint a külföldi alkotmányos kormányok az ő erkölcsi befolyása súlyá-

¹⁾ Peel Robert tanuskodása külön bizottság előtt.

val s rokonszenve kitüntetésével támogatandók. A magyarázatok, miket Palmerston l. erre adott, nem voltak kielégítők, s mivel hatáskörét, mint államtitkár, átlépte s önmagára, mint az állam kormány közlönye, önállólólag lépett vala fel, elbocsátották.

Palmerston l. az ellenében felhozott elveket az államtitkárnak a korona és tisztársai iránti kötelezettségeit illetőleg, teljesen helyesekül ismerte el; de saját eljárása védelmére felhozta, hogy se beszélgetése Walewski gróffal dec. 3-án, se magyarázó levele Normanby lordhoz dec. 16-áról nem állanak a kabinet által felállított be nem avatkozási politikával ellentétben, a mennyiben a nézeteket, miket kimondott, csak sajátjai gyanánt adta elő. Hivatalos utasításokat vagy biztatásokat a kormány nevében ő nem adott, a dec. 5-én kelt sürgönyt kivéve, melyet a királynő s a kabinet jóváhagytak.

Jóllehet tehát a miniszerelnök és az államtitkár, ennek egyestei helyes voltára nézve különbözőleg vélekedtek, de a miniszterek viszonyait a koronához illető elvekre nézve teljesen egyet értettek. Ezen eset világosan mutatja, mily hatékony módon van a korona alkotmány szerint hivatva az államügyek vezetése fölött örködni. Alárendelt fontosságú ügyekben a miniszterek, kiki a maga hatáskörében, szabadon mozoghatnak, de oly cselekvények, melyek az összes államkormányt érdeklik, a koronának felterjesztendők, melynek örködnie kell fölöttök.

A korona előjoga és befolyása azon időtől fogva, egy nevezeteseb esetben sem jött tárgyalás alá. A korona bölcsen, mértékkel s az alkotmány valódi szellemében élt jogaival. Miniszterektől, kik a parlament bizodalját birták, meg nem vonta a magáét; aláttomos befolyást, valamint nem felelős tanácsadók javaslatait távol tartotta magától: politikáját a parlament és a közvélemény vezette, nem pedig saját önfejtőség és udvari eselszövények. A korona, a most uralkodó királynő fején messzeterjedő hatalmát nem használta soha felelős miniszterek tanácsa nélkül s mindig az alkotmány határain belül. Magas hivatásáról, a közjót előmozdítani, meg nem feledkezett soha. Ő se a pártok féltékenységének nem nyújtott tápot, se a népnek békételenkedésre okot.

Az ily magas felfogással gyakorolt királyi hatalomból jó kormányzás állt elő s a korona erkölcsi befolyása is gyarapodott.

A szabad nép hü szeretetéhez, melyet személyes erényei által szerze magának a királyné, a pártszellem lehellete nem nyúlt egyszer sem.

Mig a korona befolyása az államkormányra magát ekkép mindinkább alárendelte a parlamentnek és a közvéleménynek, azalatt a források sem apadtak ki, melyek másfél évszázadnál tovább járultak vala növesztéséhez. Az államkötségvetés és az államintézetek száma a pénzügy embereit megdöbentő magassággig emelkedett. Hadsereg és hajóhad oly lábon tartattak fen, mint azelőtt béke idején soha. Anglia gyarmatai terjedelmes és sűrűn népesített birodalomra fejlődtek. A királynő, most már Kelet-India fejedelme, több mint 200 milliónyi ázsiai alattvaló fölött rendelkezik. Ő általa kinevezett legfőbb polgári és hadi tisztek és püspökök bizonyoságot tesznek a föld minden részeiben hatalmáról. A britt birodalom kiterjesztése nemcsak új fényt kölcsönzött az angol névnek, hanem egyszersmind nevelte a korona hatalmát is. Minthogy pedig a korona az alkotmány határain belül gyakorlá hatalmát, a parlament, ellentétben a XVIII-ik századbeli parlament történeteit jellemző tüneményekkel, megszűnt ama hatalom növekedését féltékeny szemmel nézni, s ellene dolgozni. A számban és vagyonban gyorsan gyarapodó népesség fokozódó követeléseinek a parlament ellenkezőleg készségesen ment eléje, noha azon tudattal, hogy a korona hatalmkörét segíti tágítani. A törvényszéki intézmények terjedelemben növekedtek, a bírák száma a magasb törvényszékeknél szaporított, a megyei törvényszékeknél nagyszámu bíróság van kinevezve, fizetéses tisztviselők nagy számmal alkalmazva. Megszaporodtak a hivatalos állomások a kormányzás különféle köreibben is. És mind ezen kinevezések a koronától erednek. Böles előrelátással a parlament elvonta mindezen tisztviselőktől, némely ki nem kerülhetett kivételeket leszámítva, a jogot az alsóház tagjává lehetni; a többiben a végrehajtó hatalomnak a kinevezés jogával járó s nem csekély értékű befolyása ment maradt az aggodalomtól, hogy nem fognak-e vajjon a szabadság vagy a közjó kárával visszaélni vele.

Ennyire van a korona hatalmának történelmi fejlődése száz esztendőnyi időközben. Megmutattuk, mint ragadá ki III. György, féltékenységből a nagy whig-családok iránt, ministerei kezéből a

hatalmat; megmutattuk, mint lettek a ministerek mindinkább a parlamentnek felelősek, a koronától pedig kevésbé függők; miképen történt, hogy majd nem ugyanaz a néhány nagy család, mely e korszak kezdetén a parlamenten uralkodott, s az államkormányt kizárólag magához ragadta volt, hogy ezek még most is túlsúlylyal bírnak, mind a mellett, hogy a nép képviselete függetlenebb, a felelősség pedig nagyobb lett. Közvetlen befolyásukat a parlamentre nagy részt elvesztették ugyan, de tekintélyökből a nép előtt s az ország tanácskozó gyűléseiben alig vesztek valamit. Az újabb idő demokratikus hajlamainak daczára a magas rang és állás a nép szemeiben a régi tisztelet, a régi bizalom tárgya. Mikor az aristokratia túlságos befolyást gyakorolt az ország kormányára, akkor irigységet és ellenséges indulatot keltett; de mikor a nép többi rétegeinek az őket illető részt készséggel átengedte, ha tért nyitott a tehetségnek, akkor győzelme minden vetélytárs és minden ellenséges érdek fölött nem vala kétes. Bármelyik párt kezében volt legyen is a hatalom, az aristokratia vitte mindig az államhajo kormányát.

Államilag rendezett és ily sokféleképen tagozott társadalomban, milyenben az angol nép él, a legelőkelőbbek, ha egyébiránt személyes tehetségeik állásuknak megfelelnek, szívesen láttatnak a kormány élén és kevesebb irigységet gerjesztenek, mint bár tehetségesebb, de alacsonyabb társadalmi állásból hatalomra vergődött férfiak.

Hatalomra születve és neveltetve megtanulták magokat abban meg is tartani. Hogy ez, a gazdagság fölfelé való törekvésével, a népesség felszaporodtával és a népszellemmel szemközt, az angol aristokrátiának oly szerencsésen sikerült, — azt főleg az általa követett haladási politikának köszönheti. Ő kész volt haladni a korrallal, s a nép szívesen követte vezére nyomdokait. Ha a közvélemény árjának gátlólag mert volna ellenébe lépni, az túlzó volt volna rajta s a társadalom más köreiből emelt volna férfiakat a hatalom élére.

A NAP ÉS AZ IZZÓ TESTEK SZÍNKEPE.

Ha a testek magas hőmérsékre hevítettnek, izzó állapotba jönnek, azaz: fényt árasztanak szét. Draper kísérletei szerint¹⁾ a szilárd testek mintegy 525 C^o-nál kezdenek fénysugarakat kilövelni, és pedig e hőmérséknél a legesekélyebb törékenységi (az aether-elmélet értelmében leglassúbb hullámu) vörös sugarakat; mikhez a hőmérsék emelkedtével egymásután csatlakoznak a narancs, sárga, zöld, kék és végre a legnagyobb törékenységi (azaz leggyorsabb hullámu) ibolya színű fénysugarak. Ez az oka, hogy az izzó szilárd test eleinte vörös (vörös izzásu), azután narancsszínű (világos vörös izzó) és végre fehér fényt (fehér izzó) terjeszt szét.

Midőn valamely fényforrásból egyidejűleg különféle törékenységi (színű) fénysugarak erednek ki, a szem ezeket egyenkint nem képes megkülönböztetni, hanem egynemű színt vesz észre, mely a különféle színű fénysugarak elegyszínének (Mischfarbe) felel meg. A nagy Newtonnak köszöni a tudomány azon egyszerű eszköz megismertetését, melylyel az elegyszíneket (összetett fénysugarakat) elemi színeikre (egyszerű fénysugaraikra) fölbontani, és ezeket egymástól különválasztva érzékileg egyenként fölfogni lehet. Ezen egyszerű eszköz a hegyes szögletű háromszögű tüveghasáb (prisma).

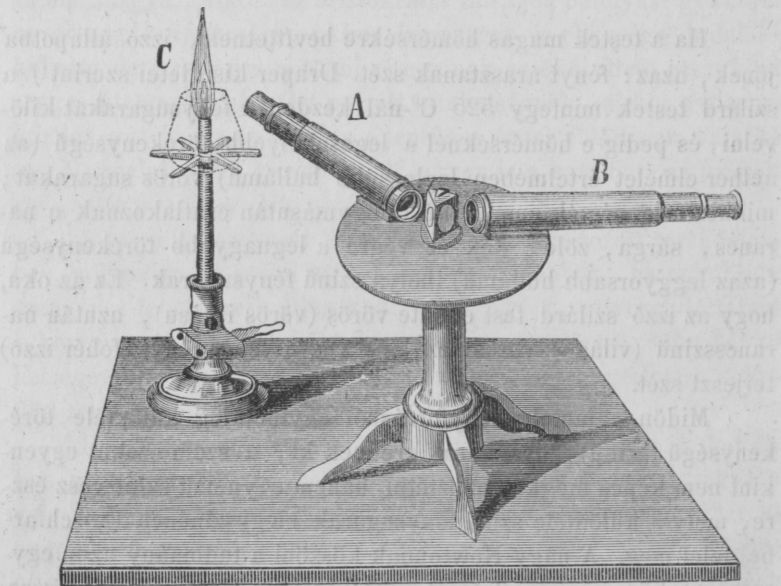
Newton ugyanis megmutatta, hogy ha az tüveghasábnak tengelyével párhuzamos lapjára hegyes szöglet alatt összetett fénysugár esik, mikorra ez a hasáb tömegét átgátta és a hasáb

¹⁾ Philosophical Magazin XXX. p. 345.

másik lapján ismét kijött a levegőbe, útjában kétszer szenved törést a hasáb két lapján és pedig mindig ugyanazon értelemben; és hogy ezen kétszeres törés folytán, az összetett fénysugárnak nagyobb törékenységgel bíró elemi sugarai jobban eltérnek eredeti irányuktól, mint a kevésbé törékenyek, ennél fogva azok különválnak emezektől, és a hasáb mögött levő szem őket saját színeikben különválva képes észlelni. A hasáb által ekként szétesztatott színek sorát színeképnek (spectrum) nevezik.

A színeképek kényelmes és szabatos észlelésére Bunsen és Kirchhoff az úgynevezett színeképi készüléket (Spectralapparat) hozták használatba (l. a mellékelt ábrát.) Ez egy hegyes három-

szögű tüveghasázból áll, melynek két él-lapjára rézsút két táveső van irányozva. Az egyik távesőből (A) a szemüveg ki van véve, és oly fémlap által helyettesítve, melyen igen finom (mintegy $\frac{1}{10}$ vonalnyi széles) függőleges nyílás van, és a mely a csőnek a hasáb felé fordított végébe foglalt lenese gyújtáspontjába van állítva. A világitó test sugarai e finom nyíláson és a lencsén át a hasábhoz jutnak, és miután ezen áthatottak a kétszeres törés következtében irányukat megváltoztatván (B) közönséges távesőben fölfogatnak, és ebben egyes színeikre föloszolva, szabatosan észlelhetők.

tők. Az idegen világosság elhárítása végett, mely a színek tisztaságát csökkentené, a hasáb és a távesővek feléje irányzott részei fekete szövettel vannak betakarva.

Ha a nyílás elé égő gyertyát vagy gázlángot (C) állítunk és a másik (B) távesőbe benézünk, benne vízszintes irányu színszalagot veszünk észre, melynek magassága a finom nyílásának felel meg, e színszalagban balról jobbfelé menve, egymásután vörös, narancs sárga, zöld, kék és ibolya színt különböztethetünk meg, melyek elmosódva mennek át egymásba, a nélkül, hogy az egyes színek közt élesebb határt vehetnénk észre (l. a színektáblán). E színes szalag az égő gyertya vagy gázláng színeképe, a melyben tehát különböző törékenységtű (szintű) elemi sugarak, melyek a gyertyalángban elegyedve voltak, a hasáb fönemlített hatásának következtében szét vannak oszlatva.

A gyertya vagy gázlángból kisugárzó világosság eredetét a lángban fehérizzásig hevült szénrészecskéknak köszöni. A gáz és gyertyaláng főleg szén- és könenyből (hydrogenium) alkotott vegyületekből áll, melyek az égés magas hőmérsékének következtében vegy bomlást szenvednek, úgy hogy a szén és köneny egymástól különválnak. Ezek közül a köneny gázalakú, míg a szén szilárd részecskéknél válik ki, melyek ugyancsak a magas hőmérsék következtében fehér izzásba jönnek és fényt terjesztenek szét mindaddig, míg a láng külső fölületén a levegővel érintkezésbe jöven, légalakú szénsavvá (acid. carbonicum) égnék el, mely mint gázalakú átlátszó test a magas hőmérsék daczára sem világít.

Hogy a gyertya és gázlángban valóban szilárd részecskék vannak jelen, mutatja azon tapasztalat, hogy a láng belsejébe tartott (jó melegvezető) fémkanálra korom azaz finomul elosztott szén rakodik le. Hogy pedig a láng világító erejét ezen izzó szilárd szén részecskéknél köszöni, bizonyítja a Bunsenféle gázlámpa, melyet a vegyészek jelenleg már minden vegyműteremben használnak edényeik melegítésére. A Bunsenféle gázlámpa egy függőleges fémcső, mely végének közelében néhány oldalnyílással bír; e szélesebb csőbe alulról egy rövid és vékonyabb csövön át gáz vezetetik be, mely az oldalnyílásokon át levegőt ragad magával, és ezzel keveredik, mielőtt a széles cső felső nyílásához érne. Meggyújtatván az ily módon levegővel elegyült gáz a fémcső

felső vége fölött nyugodtan ég a nélkül, hogy az égés a cső belsejébe terjedne el.

Mivel e lángban az égő gázhoz már előlegesen levegő elegyedtett, az égés nemcsak a láng fölületén, hanem egyszersmind belső tömegében oly tökéletes, hogy a szén rögtön (tehát még mielőtt kiválnék) légalaku szénsavvá ég el, és ennél fogva magas hőmérsékének daczára alig észrevehető kékes lánggal ég el, nem világít és nem kormoz.

Ha ily szintelen lángba, mely természetesen színképpel sem bír, a finom nyílás előtt vékony platinsodronyt vagy más nem illékony szilárd testet tartunk, ez rövid idő múlva fehér izzásba jő és épen oly színekpet ad, mint a világító gáz- vagy gyertyaláng; jeleül annak, hogy ha tömör és nem illó testek fehér izzásba jönnek, az általuk kilövelt világosság minden észrevehető fénysugarakat tartalmaz a vöröstől az ibolyáig.

Máskép áll a dolog, ha a Bunsen-féle szintelen lángban csekély mennyiségű illékony fém vegyületeket (Metallverbindungen) hevítünk. E kísérletek kivitelére legezészerűbb finom platinsodronyt használni, melynek végére a sodrony visszahajlítása által egy kis fülke van csinálva, ha e fülkére egy kis morzsa konyhasót (Chlornatrium) teszünk és a szintelen lángba tartjuk, rövid idő múlva megolvad s lassankint elpárolog, mialatt végtelen finomságú részecskékből álló párája, a láng magas hőmérsékének következtében izzásba jő, s erős, de tisztán sárga világító fényt terjeszt. Ha e kísérletet a színekpi készülék finom nyílása előtt ismételjük, és a most sárga színt mutató láng színekpét megnézzük, azt tapasztaljuk, hogy az egészen más alakú, mint a gyertyalángé; ugyanis csupán egyetlen finom élénk sárga függőleges vonalból áll, mely a finom nyílás irányának és alakjának felel meg, helyzetére nézve pedig minden körülmények közt változatlanul ott jelenik meg, hol a gyertyaláng színekpe legsárgább volt. (I. Tábla Na). E kísérlet által be van bizonyítva, hogy midőn a chlornatrium (konyhasó) gőze izzásba jő, csupán csak sárga fénysugarakat lövell ki; míg a tömör testek izzásánál minden színű és árnyalatu sugarak támadnak. Ugyanezen sárga vonal (a finom nyílás sárgaszínű alakja) észlelhető, ha a szintelen lángba szék-sót (szénsavas natriumot), chili salétromot (légenysavas natriu-

mot), tiszta natrium fémét (szikenyt) vagy általában bármely illékony vegyületét párologtatjuk el a natriumnak.

Ellenben számtalan kísérletek alapján elmondhatni, hogy ezen egyetlen sárga vonalat a hasáb láttérének főnemlített helyén, a natrium vegyületein kívül más testek illő gőze elő nem idézi; úgy hogy valahányszor a láng színekében ily színű és helyzetű vonalat észlelünk, biztosan állíthatjuk, hogy benne natrium része cskéknak kell lenni.

Illékony lithium vegyületek a lángnak igen szép vérvörös színt kölcsönöznek, mely a színeképi készülékben két színes vonalat ad, ú. m. egy rendkívüli élénk szép vöröset és egy ettől nem igen távol eső halaványsárgát, míg a láttér többi része egészen sötét. A lithium láng színeképe e szerint egy vörös és egy sárga vonalból áll. (Lásd a jelen kötethez mellékelt táblán Li). Midőntebát a lithium vegyületek gőze izzásba jó erős vörös és gyenge sárga színű fénysugarak fejlődnek, melyek a lithium lángban elegyülve lévén, a szem őket meg nem különböztetheti; és a lángot csupán vörösnek látja; e sugarak azonban a színekép készülékben szétbontatván, a kevésbé törékeny vörös sugarak a bal oldalon, a törékenyebb sárga sugarak ettől jobbra jelennek meg, úgy hogy a finom nyílás két különböző helyen látszik és pedig az egyikén szép vörös színben a másikon amattól kissé jobbra egészen különválva és élesen, halvány sárga színben, melyek a lithium két színes vonalát képezik.

A mészeny vegyületek ily körülmények közt igen élénk és széles zöld és még szélesebb narancsszínű vonalat adnak, melyhez néhány bágyadt színű sárga és vörös csatlakoznak. (Tábla Ca.)

A barium vegyületek színeképe a mészenyéitől azáltal különböznek, hogy színeképükben nem egy, hanem hat zöld vonal jelenik meg és a narancsszínű sokkal bágyadtabb. (Tábla Ba.)

A strontium-vegyületek színeképe hat vörös, egy széles narancs és egy igen élénk kékszínű vonalból áll. (Tábla Sr.)

Kalium (hamany) vegyületek a lángot ibolya színre festik, e láng színeképe a többi fémekétől egészen eltérő alakot mutat, a mennyiben e színekép középrésze elmosott narancssárga, zöld és kék színekből áll, míg balról különvált föltünő élénkségű vörös; jobbról pedig szintén igen élénk ibolyaszínű vonal jelenik meg. (Tábla K.)

Mintán Bunsen és Kirchhoff nagyszámu szabatos kísérleteikkel megmutatták, hogy ugyanazon fém különféle illékony vegyületei mindig ugyanazon színekkel bírnak, és különösen, hogy az egyes fémnek jellemző színes vonalai minden körülmények között a színek terének változatlanul ugyanazon helyére esnek; úgy, hogy például a nátrium sárga vonala, bármely nátrium vegyület idézte azt elő, legyen a láng, melyből a sugarak fejlődnek, magasabb vagy alacsonyabb hőmérsékű, a színekterének ugyanazon helyén jelenik meg. Különféle körülmények között e jellemző vonalak legfőlegbb élénkségükre nézve különbözök, de színek és helyzetük mindenkor ugyanaz.

Miután ez meg lön állapítva, a két kitünő heidelbergi tudós kimutatta, hogy a többször említett színes vonalok arra használhatók, hogy általuk az illető fémek jelenlétét valamely anyagban eddig nem ismert biztossággal és kényelemmel felismerjük.

Ha a sósavval megnedvesített platinsodrony fülkáját szivarhamuba mártjuk, és a rá tapadt néhány morzsát a színekpéskészülék lángjában tartjuk, legelőször a nátrium sárga vonala tűnik fel, azután nemsokára ködfátyolképp gyanánt fejlődik ki a kálium színe, és egyszersmind megjelenik a lithium kitünő vörös vonala, míg végre, miután ezen illékonyabb fémek színepei eltűntek, utoljára a mészény szép zöld és narancsszínű vonalai tűndökölnek.

A szivarhamu fém-alkatrészeit tehát néhány másodperc alatt a legnagyobb biztossággal felismerhetni, oly csekély mennyiségű hamuban, melyből az eddig divatozó elemzési módszerek szerint lehetetlen lett volna azokat föltalálni; mert nagyobb mennyiségű hamuból is csak több órát igénybe vevő fáradságos mütételek által sikerült az egyes fémeket fölfedezni, és akkor is aránylag tökéletlenül, mert a színekpi elemzés korszakáig például a vegyészek nem is gyanították, hogy a legtöbb növény hamvában lithium foglaltatnék.

Hogy mily csekély mennyiségű anyag kívántatik meg az említett színes vonalak előidézésére, mutatja a heidelbergi két tanár következő kísérlete. Egy 60 köbmeter levegőt tartalmazó sötét szobában fölláttották színekpi készüléküket; azután 3 milligram chlorsavas nátrium és czukorból álló keveréket gyűjtöttek meg, mely keverék, miként a löpor, föllobban, úgy hogy a nátrium

vegyület egyes részecskéi végtelen finom füst alakjában lebegtek a levegőben. Nehány pillanat múlva a Bunsen-féle szintelen gázláng fakósárga színt mutatott, és a színképi készülékben 10 percig folytonosan és igen élénken látszott a natrium sárga vonala. Mivel egy másodperc elegendő e vonal észlelésére, a levegőben levő natrium ismert mennyiségéből, a szoba és a gázláng térfogatának nagyságából könnyen kiszámolható, hogy ezen idő alatt a lángban legfeljebb $\frac{1}{3000000}$ milligramm ¹⁾ natrium lehetett jelen, úgy hogy a szem ennél még jóval csekélyebb mennyiséget képes a színképi készülék segítségével a natriumból észre venni.

Ámbár a többi fémek színes vonalai nem bírnak oly élénkséggel, mint a natriumé, mind a mellett színképeikből hasonlíthatlanul csekélyebb mennyiségekben felismerhetők, mint az eddigi módszerek szerint.

Színképi észleleteik által Bunsen és Kirchhoff bebizonyították, hogy a levegő csekély mennyiségű konyhasót (chlornatriumot) tartalmaz, melynek eredetét és jelentőségét Bunsen és Kirchhoff következőképp jellemzik. ²⁾ „A föld fölületének több, mint két harmada konyhasó-oldattal van borítva, mely a tengerhullámok összeütközésénél képződő hab alakjában szakadatlanul víz-porrá zúzódik szét. A levegőbe ekként eljutott apró vízcseppecskék elszáradván, konyhasó tartalmú napporocskákat hagynak vissza, melyek mennyiségükre nézve ugyan változó, de úgy látszik soha nem hiányzó elegyrészét képezik a levegőnek, és talán rendeltetésük az, hogy a levegő parányi szerves lényeknek életéhez megkívántató sókat szolgáltatassák, mit a növények és állatok a földből nyernek. A levegőnek színképi észlelés által fölfedezhető konyhasó tartalma más tekintetben is figyelmet érdemel. Ugyanis, ha a betegségek ragályos elterjedése érintési hatások által eszközöltetik, mit alig lehet kétségbe vonni, valószínű, hogy oly rothadás gátló anyag, minő a konyhasó még elenyésző csekély mennyiségben is, nem lesz lényeges befolyás nélkül ily folyamatokra a levegőben.

Színképi elemzés által sikerült kimutatni, hogy a mészeny, a strontium számos oly anyagokban befoglaltatnak csekély me-

¹⁾ 17,500 milligramm = egy lat.

²⁾ Poggendorff's Annalen 1860.

nyiségben, melyekben eddig nem sikerült azokat föllelni. A lithium, mely eddigelé a legritkábban előforduló elemek közé tartozott és melyet azelőtt csak azon néhány ritka ásványban lehetett föltalálni, melyek jelentékenyebb mennyiségben tartalmazták (p. o. lepidolith); mint a különféle testek színképi vizsgálatából kiderült, a természetben igen el van terjedve, csekély mennyiségben előfordul például számtalan ásványban, a növények hamvában, a vérben, tejben, a szőlőnedvében, a gabonában, a legtöbb ivó vízben, a tenger vizében stb.

Az egyszerűség, a kényelem a kísérletek kivitelében, a rendkívüli érzékenység párosítva a csaknem csalhatatlan biztossággal: azon előnyök, melyek a színképi vegyelemzést jellemzik, s a melyek egyrészt a heidelbergi két tudós tanár által megalapított elemzési módszert az elemző vegytan történetében korszakot alkotóvá tették, alapítók nevét megörökítvén.

Mellőzve azon egyelőre alig megmérhető horderejű befolyást, melyet a színképi elemzés a tiszta vegytanra, az ásványföld élettanra és az iparra nézve a legközelebbi jövőben kétségen kívül gyakorolni fog, lássuk azon eredményeket, melyeket az mindjárt keletkeztének zsenge korában alapítóinak szellemdús munkálataiban fölmutathat.

Könnyen belátható, hogy a színképi elemzés nagy fontosságú a még eddig nem ismert vegyelemek fölfödözésére nézve. Mert ha léteznek anyagok, melyek a természetben oly gyéren vannak elterjedve, hogy a vegyelemzés eddigi eszközeivel megismerni és leválasztani nem sikerült; színes lángjaiknak egyszerű észlelése által sok ily elemet, habár igen csekély mennyiségben jönnek is elő, valamely anyagban föl lehet lelni és meghatározni.

Hogy ily elemek valóban léteznek, bizonyítja azon körülmény, hogy Bunsen és Kirchhoff a dürkheimi sós-ásványviz színképi vizsgálatánál két új fémelmet a rubidiumot és caesiumot, a legújabb időben pedig előbb Crookes és később Lamy hasonló módon a thalliumot födözték fel.

Midőn Bunsen a dürkheimi sósvizből a benne foglalt fémek legnagyobb részét az ismert módszerek szerint kiválasztotta, a hátra maradt folyadékból egy cseppet platinsodronyon hevítvén, a színképkészletben a kalium, natrium és lithium vonalait látta; ezen kívül azonban még két közel egymás mellett álló élénk kék

vonalat vett észre, mely az ismert fémek egyikének színeképehez sem tartozhatott, tehát valamely új, eddig ismeretlen fém vonalainak kellett lenni. Bunsen ebbeli nézetét a tapasztalás fényesen igazolta, mert rövid idő múlva sikerült neki a dürkheimi vízből egy új fémelemet leválasztani, melyet színeképének említett kettős kék vonaláról *caesium*-nak (*caesius* = égbékszinű) nevezett (I. Tábla Cs.) Hogy mily csekély mennyiségben tartalmazza a dürkheimi víz az új elemet, kitűnik abból, hogy Bunsen 44,000 kilogramm vízből csak 5—6 gramm chlorcaesiumot választhatott ki.

Hasonló eljárás által fődöztek fel Bunsen és Kirchhoff egy másik új fémet a szászországi lepidolithben, melyet sötét vörös vonalairól *rubidium*-nak *rubidus* (sötét vörös) neveztek, (I. Tábla Rb.) és a mely szintén csak igen gyér mennyiségben van a lepidolithben.

A két új elem az égvény fémek osztályához (*Metalle der Alkalien*) tartozik. Sajátságai még egyes vegyületeikben is mind vegytani jellemükre, mind pedig külső alakjukra nézve a kaliumhoz (hamanyhoz) annyira hasonlók, hogy az eddigi kémszerek által őket ettől meg sem lehetne különböztetni.

A rubidium, melyet fölfedezése óta Bunsennek sikerült nagyobb mennyiségben leválasztani, fehérszínű és mint az ezüst rendkívül fénylő. A levegőn rögtön élenyül és néhány pillanat múlva önmagától meggyúl. Közönséges hőmérsékben lágyabb, mint a viasz, $38\frac{1}{2}$ C^o-nál megolvad, magasabb hőmérsékben elpárolog és kék gőzt képez. Fajsúlya 1,5. Vízre dobva azonnal meggyúlad miként a kálium.

Az új égvényfémek eddig megállapított sajátosságai a kaliuméitól következő lényeges eltérést mutatnak :

1) színeképek a kaliuméitól azáltal különböznek, hogy számosabb élénk színű és éles vonalakat mutatnak, melyek a kalium színeképében nincsenek jelen.

2) vegysúlyaik (azon relativ súlymennyiségek, melyekben egyéb elemekkel egyesülni képesek) nagyobb a kaliuménál, ugyanis a köneny vegysúlyát egységül véve :

a kaliumé $K = 39,19$

a rubidiumé $Rb = 85,36$

a caesiumé $Cs = 123,35$

3) hogy villanygerjesztő képességükre nézve a kaliumnál,

mely eddig legtevélegesebbnek tartatott, még tevélegesebbek és pedig a caesium még a rubidiumnál is. A caesium tehát kaliummal oly galván elemet képez, melyben a kalium a nemleges részt, a caesium pedig a tevéleges részt képezi, úgy hogy az utóbbi ez idő szerint minden vegyelem közt a legtevélegesebb.

4) a két új elemnek vegyületei az illető kalium vegyületekkel többnyire egyalakúak ugyan, de vízben általjában véve jóval nehezebben oldhatók.

Többi sajátságaira nézve egészen megegyeznek a kaliummal, melyhez minden tekintetben igen hasonló vegyületeket alkotnak. E fémek ismerete a vegytan elméletének későbbi fejlődésére valószínűleg nagy befolyással lesz, és nem lehetetlen, hogy idővel ama sejtelem kísérleti kiderítésére, mely szerint különféle egyszerű testek ugyanazon anyag különböző fokú sűrűdésai, hasznos szolgálatot teendének.

Bunsen és Kirchhoff első vizsgálódásai óta e két égvényfém jelenléte több ásványvizben is ki lőn mutatva.

Grandeau pedig a dohány, kávé, thea, szőlőnedv hamvaiban föltalálta a rubidiumot. — Nemkülönben nekem is sikerült ez év folyamában, a Vizsegrad környékéről származó tüzelő tölgyfahamvában a rubidium nem jelentéktelen nyomait föllelnem.¹⁾

Néhány hóval ezelőtt Crookes W. angol és kevéssel későbben Lamy A. francia vegyészek a kénsavkamarák üledékét a szinképi készülékben megvizsgálván, egy sajátságos igen élénk zöld vonalat vettek észre, mely mind helyzetére, mind kinézésére nézve az eddig megvizsgált fémek vonalaitól különbözött. Csekély nyomozás után sikerült a nevezett vegyészeknek egy új fémét leválasztani, melynek szinképe egyetlen igen élénk és széles zöld vonalból áll, melyet szinképének e sajátságáról *thalliumnak* (*θαλλος* = a buja növényzet zöld színe) neveztek.

Sajátságaira nézve leginkább hasonlít az ólomhoz, fajsúlya ezenél valamivel nagyobb (11, 9); színe valamivel kevésbé fehér az ezüsténél, nyujtható és oly lágy, hogy késsel vágni lehet. 290 C^o-nál megolvad, vörös izzásig hevítve elillan és a lángot szép telített zöld színre festi.

¹⁾ Lásd a m. tud. Akadémiai értesítő III. kötet 1-ső füzet 85 l. 1862.

Friss vágási fülletén élénk fém-fényvel bir, de fényét a légen gyorsan elveszti, mert vékony éleg réteg képződik rajta. Ezen éleny vegyülete vízben oldható, a vörös lakmusz festvényt megkékíti, íze és szaga lúgos, miként a kalié; thalliumhydrat víz oldata szintelen, melyből elpárlás után fekete jegecekben válik ki.

Kénhydrogen közönyös vagy savanyú oldatban nem képez a thallium sókkal csapadékot; de kénammonium fekete csapadékot idéz bennök elő; mely a thallium kénneli vegyülete.

A thallium sói közül a chlorthallium nehezen oldható vízben, miként a chlorólom.

Vegysúlya, úgy látszik, minden eddig ismert eleménél nagyobb (204).

E sajátságos elemben tehát egyrészt az égvény fémek tulajdonságai, másrészt pedig az óloméi vannak egyesítve.

Az előleges vizsgálatok szerint úgy látszik, hogy a thallium a természetben igen el van terjedve, különösen számos vaskovand (Eisenkies) fajokban.

Mig egyrészt a szinképi elemzés, mint az eddigiekből látható csodálatos egyszerűségü eszközt szolgáltat némely vegyelemek legcsekélyebb nyomainak felkeresésére, addig másrészt egy új, eddig tökéletesen elzárt tért nyit a vegytani buvárlatnak, mely földünk sőt naprendszerünk határán messze túlterjed. Miután a fönnebbiek szerint valamely vegyelem fölismerésére elegendő annak tüzes izzó gőzét látni, könnyü belátni, hogy a nap és álló csillagok izzó gőzkörében is szinképi elemzés által az egyes elemek jelenlétét constatálhatjuk.

Az önállóan világító égitestek (mint p. a nap és állócsillagok) izzó belső magból állanak, melyek szintén világító gőzkörök által vannak környezve, melynek hőmérséke a kihülés következtében jóval alacsonyabb a belső magvánál. Az ezen fénylő gőzkörben jelenlevő vegyelemek szinképe azonban más alakban fog a szinképi készülékben feltűnni, mint fönnebb az egyes fémekre nézve le volt írva, és pedig azért, mert az izzó gőzkör mögött a még erősebb fényü szilárd mag szinképe által maga a fénykör (photosphaera) szinképe lényeges módosulást szenved.

Lássuk tehát előbb azon módosulást, melyet az egyes fém szinképe az által szenved, ha a fém izzó gőze mögött egy másik, de szilárd izzó test van jelen.

Kirehoffs és Bunsen a színek nyílása elé állítottak egy darabka meszet, melyre azután a durrlégfúvó magas hőmérsékű lángját irányozták, miután a mész fehér izzásba jött, a színek készülékben az izzó mész színe, mint minden izzó szilárd testé, hétszínű vízszintes szalag alakjában jelent meg, melyben az egyes színek úgy el vannak mosódva, mint a szivárványban a nélkül, hogy benne különvált élesebb vonalak volnának észrevehetőek. Ezután a mész világ és a színeképi készülék közé egy borszesz lámpát állítottak, melynek béle konyhasóval volt behintve és ennélfogva a natrium gőz sárga színű lángját mutatta. A színeképi készülékben a hétszínű mészeny színeképe sárga részében ekkor a natrium egyetlen fényes sárga vonala is látható volt és pedig mint éles erős fényű vonal gyengébb fényű alapon.

Ha a mésvilág fényét fokenként növelték a színes alap fénye erősbödött, míg a natrium sárga vonalának fénye természetesen ugyan az maradt, úgy hogy egy bizonyos hőfoknál annak sárga része épen oly erősfényű lett, mint a natrium sárga vonala, és ekkor, nem lehetett azt már megkülömböztetni a mésvilág sárga részletében. Ha ekkor a mésvilág fényét még magasabbra fokozták, nem csekély csodálkozásukra azt tapasztalták, hogy azon a helyen, hol előbb a natrium fényes sárga vonala volt, most egy fekete vonal jelent meg, mely a színeképi folytonosságát megszakította.

E kísérlet tehát döntőleg bebizonyította azt, hogy azon esetben ha a natrium láng mögött, sokkal erősebb fényű szilárd izzó test van elhelyezve, a natrium különben fényes sárga vonala a hátulsó izzó test színe által fekete vonallá változik, vagy mint a jeles buvárok kifejezik megfordítatik.

A többször említett természettudósok részint kísérletileg, részint elméleti úton bebizonyították, hogy ekként minden egyéb fém színes vonalai feketékké alakíthatók át (umkehrbar). Ha a natrium láng helyett lithiumot használtak, a hétszínű színeképen, mint alapon, két fekete vonalt vettek észre, melyeknek egyike a lithium vörös vonalának helyén, másika pedig sárga vonalának helyén jelent meg.

Kirehoffs a mennyiségtani láttan hathatós segítségével és ritka éleselműséggel, elméletileg bizonyította be, hogy az említett körülmények közt a színes vonalnak feketékké kell lenniök; és egyszersmind szabatos magyarázatát adta e jelenségeknek.

Elméleti buvárlataiból ugyanis kiviláglott, hogy minden fém gőzlángja azon fénysugarakra nézve, melyet izzó gőz állapotban maga lövell ki, átlátszótlan, így tehát a natrium lángja (vagy gőze) a sárga sugarakra nézve nem átlátszó, azokat elnyeli, míg ellenben a fénysugarak többi fajára nézve egészen átlátszó; ezek tehát körösztül hatolnak rajta.

E szerint, ha alacsonyabb hőmérsékű natrium lángon, sokkal magasabb hőmérsékű fényt bocsátunk keresztül, mely utóbbi mindenszinű fénysugarakat foglal magában, világos, hogy a fűnebbi tétel értelmében a natrium-lángon át minden fénysugár eredeti nem gyengült fényével körösztül hatol, míg a natriumnak megfelelő sárga fénysugarakat maga a natrium láng elnyelvén¹⁾ a színeképi készülékben meg nem jelennek és ezáltal a natrium vonalnak megfelelő hely sötétebb lesz a többinél, elannyira ha a többi fénysugarak hatálya rendkívüli nagy, az ellentét (contrast) következtében a szem e helyet (a natrium vonalét) feketének látja.

Fraunhofer volt első 1814-ben, ki a nap színeképének tökéletes láteszközökkel vizsgálatánál észrevette, hogy a nap színeképe, melyben Newton hétféle színt különböztetett meg, az izzó szilárd testek színeképétől lényegesen különbözik azáltal, hogy benne állandóan ugyanazon helyeken számtalan finom sötét vonal jelenik meg, melyek közül 8 szabad szemmel is látható, ha a színeképkészülék nyílása igen keskeny. E vonalakat fölfedezőjükről Fraunhofer-féle vonaloknak nevezték el. A színekép vörös szélétől az ibolya felé menve a 8 vonalat az ABC nagy betűivel jelölte meg. E nyolcz szabad szemmel látható vonal közül három (A, B, C) a színekép vörös részében, egy (D) a sárgában, egy (E) a zöldben, kettő (FG) a kékben és egy (H) az ibolyában vannak jelen.

Igen finom eszközök segítségével és jelentékeny nagyítás mellett már Fraunhofer maga és későbbben Brewster és Kuhn még több ily fekete vonalat észleltek a nap színeképében. Brewster mintegy 3000-et olvasott meg.

A fűnebbiek nyomán könnyű belátni, hogy a napszínekép sötét vonalai, másképp nem származhatnak, mint azáltal, hogy a nap benső izzó magvának fénysugarai a külső gőzkörön (photos-

¹⁾ Mint Kirchhoff értekezésében be van bizonyítva e fénysugarak az elnyelés alkalmával meleg képzésre fordítatnak

phera) körösztl hatolván azon sugarak , melyek a napfény körében foglalt fém elemeknek felelnének meg, elnyeletnek és ez oknál fogva a nap színekében csekélyebb fénynyel jelennek meg , a szem tehát őket sötét vonalak alakjában veszi észre a nap különben annyira erősfényű színekében.

E szerint tehát, hogy a nap fénykörében előforduló fémek minőségéről meggyőződünk, nem kell egyebet tennünk, mint a számtalan Fraunhofer-féle vonalak helyét pontos mérések által meghatározunk és az egyes vegyelemek színeképi vonalainak helyével összehasonlítani; azon fémek, melyeknek minden színes vonalai a színekép olyan helyére esnek, a hol a napszínekében Fraunhofer-féle sötét vonalak vannak, kétségen kívül előfordulnak a nap fénykörében gúzalakban. Mig oly fémek, a melyek színeképi vonalainak a napszínekében fekete vonalak meg nem felelnek, valószínű, hogy nincsenek a napfénykörében jelen, vagy legfeljebb csak enyészőleg csekély mennyiségben fordulnak benne elő.

Kirchhoff nagy pontosságu mérések által határozta meg az egyes Fraunhofer-féle sötét vonalak helyzetét. Nagy tökélylyel kiállított készüléke úgy volt szerkesztve, hogy az észlelő látcsőbe egyidejűleg a nap és valamely fém színeképét közvetlenül összehasonlíthatta, a mennyiben az egyiknek színeképe a láttér alsófelében másika pedig a láttér felsőfelében volt látható, és így csak azt kellett észlelnie, vajjon a fém egyes színes vonalának folytatásaul megfelelő-e a nap színekében egy egy fekete vonal.

Kirchhoff azon elemek színeképét, melyek a közönséges Bunsen-féle lángban el nem illannak az által idézte elő, hogy az illető fémből készült villanysarkokon, rendkívül erős villanyszikrákat ütített keresztül, melyek kis fémrészecskéket magukkal ragadván, erős izzásba hozták azokat és a színekép készülékben a kérdéses fém színeképét idézték elő.

Ilyen nagy fáradsággal járó észleletek és összehasonlitások alapján állítja Kirchhoff, hogy a nap fénykörében:

1) Natrium, mészeny (calcium), magnesium, chrom és vas bizonyosan előfordulnak.

A natrium sárga vonalának épen a Djegyű erős Fraunhofer-féle vonal felel meg.

E fekete vonal megjelenését a nap színekében tehát a napfénykör natrium tartalma okozza.

A vas szinképe 60 különféle színű vonalból áll, melyek mind-egyikének egyegy fekete vonal felel meg a nap szinképében. Ezeknek megjelenése egyedül a nap fénykör vas tartalma által magyarázható meg.

2) A barium, zink, réz továbbá a nikel és kobalt, Kirchhoff nézete szerint csak valószínű, hogy a nap fénykörében előjönnek, ámbár talán aránylag csekélyebb mennyiségben, mert a nevezett fémek szinképi vonalai közül csak a nagyon fényeseknek és erőseknek felelnek meg a nap szinképébeni sötét vonalok, míg gyöngébb vonalaiknak ilyenek meg nem felelnek.

3) A Kirchhoff által megvizsgált többi elemek, milyenek az arany, ezüst, higany, aluminium, kadmium, ón, ólom, antimon, arsen, strontium, lithium és kovany (silicium), épen nem fordulnak elő a nap gözkörében, a mennyiben a nevezett elemek színes vonalainak egyetlen Fraunhofer-féle vonal sem felel meg.

Hasonló észleletek alapján biztossággal lehet állítani, hogy mars, venus, pollux, prokyon, beteigeuze (a Orionis) és a capella nevű csillagok légkörei nátriumot tartalmaznak.

Donati florenzi csillagász tanár újabb (1862) észleletei után pedig valószínű, hogy számos álló csillag légkörében vas jön elő. Ilyen csillagok például a sirius, vega, prokyon, regulus, castor, pollux, aldebaran s többek.

Ebben áll röviden összefoglalva a két nagy természetbúvár eddigi remek vizsgálatainak eredménye, mely eltekintve attól, hogy a vegyelemezést új megbecsülhetlen érzékkel ajándékozta meg, a vegytani búvárlatot föloldotta eddigi földi bilincseiből és tág tért nyitott annak a megfoghatatlan távolban fénylő égi testek alkatrészeinek és vegyi szerkezetének tanulmányozására.

Ha megfontoljuk, hogy e búvárlatok ily rövid idő alatt (1860. óta) a főnemlített fontosságukon kívül azon philosophiai szempontból is nagy érdekű kérdést, hogy az égi testek anyaga a földiekével azonos vegyelemeket tartalmaz, oly szabatosággal döntöttek el, milyenre általában az exact tudományok szigorúsága kiterjed; el kell ismernünk, hogy a két kitünő tudós ez irányban tett búvárlatai Newton, Laplace és Lavoisier nagy felfedezéseivel méltán párhuzamba állíthatók.

THAN, KÁROLY.

LESSING.

G. E. Lessing. Sein Leben und seine Werke I—II. B. v. Adolf Stahr. Berlin. Verl. v. J. Guttentag 1862.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

Lessing nem az az író, a kinek bővebb ismertetését igazolnunk kellene. Ha nem tudnók is, hogy egy Macaulay Europa kétségtelenül első kritikusanak ¹⁾ nevezte, helyén van itt róla megemlékeznünk, mivel Goethe és Schillernek e „Szemlében“ közlött ismertetése mintegy kiegészítésre vár „Nathan“ szerzőjének ismertetése által.

Lessing Gotthold Efraim, Lessing János Godofréd lelkész tiz fia közül a legidősbik, született Kamenzban 1729. január 22-én. Nemzetségét, mely Németország egyik első festőjében ma is virágzik, egész a XVI-ik századig lehet felvinni. Előde egy Lessig Kelemen nevezetű lutheranus pap a szász Érczhegységben, ki 1580-ban aláírta az úgynevezett egyezményi formulát (Concordienformel), mely által Luther halála után a meghasonlásoknak a hittudósok között ki kellett volna egyenlítettniök. E papi őstől másfél századon s hat nemzedéken át szakadatlan rendben lelkészektől és jogtudósoktól, a kis szász városok papjai s polgármestereitől jön le a nemzetség egész Gotthold Efraimig. Kamenzba a család Lessing nagatyjával: Lessing Theophillel vándorolt be, ki egy évvel híres unokája születése előtt, nyolczvan éves korában, mint a város polgármestere halt meg.

¹⁾ Macaulay Essays. Tom. V. p. 86.

Van valami a befolyásban, mit az emberre egyformán képezett elődök hosszú sora gyakorol. Törekvések s munkásságok, melyek nemzedékről nemzedékre szállanak, bizonyos családi szellemet szülnek, mely még oly természetre is határozó s irányadónak bizonyul, melynek képességei s hajlamai a szokott pályától elütnek. Ha Lessing elődei főképp a „tanulmányozási“ hajlamot öröklötték: atyjánál már a leghatározottabb előszeretetet találjuk a tudomány iránt. Lessing János Godofréd prédikátorsága mellett egyszersmind tudós theologus is volt, ki mint ilyen kora legkittünőbb hittudósaival tudományos levelezésben s irodalmi kapcsolatban állott, s nem csekély számú hittudományi iratot szerkesztett. Továbbá a két classicus nyelven kívül nem csak a keletit tanulmányozá alaposan, hanem, mi különösen javára volt fiának, mindkét divatos mívelt nyelvnek, a francia és angolnak ismeretét, egy papi jelöltnél szokatlan mértékben tette sajátjává. Ily atyától nyeré a tudományosság iránti vonzalmat. Még atyja halála évében is (1770) örvendett a wolfenbütteli könyvtárban tett első fölfedezésének, hogy azt vele közölheti. Tőle nyeré továbbá a hittudomány iránti érdekeltséget, mely egész életén át kísérte. Atyja, legelső ifjuságától kezdve, mint a tudományosan képezett, fáradhatlanul nyomozó, kegyesen hívő, hanem minden vakbuzgóságtól ment, valódi protestans lelkész megtestesült példányképe állt szeme előtt; kit hittani buzgalma, szigorú ragaszkodása a reformatio elveihez, erkölcsi méltósága, munkás szeretete, mások javáért önmegtagadó feláldozása, szerény megalégedése valóban rendje példányképévé tettek. A példabeszéd, hogy a protestans lelkész egyedüli gazdagsága „gyermekekben és könyvekben áll,“ teljes mértékben illett reá. Lessing anyja Feller Jusztina Szalomé Kamenz városi lekipásztor leánya volt; kinek helyére ment később Lessing atyja. E szerint Gotthold Efraim mindkét részről papi családból származott; s a származásnak az első növelés, melyet a ritka tehetségű gyermek nyert, meg is felelt. Imádkozásra szorították, mihelyt egypár szót gagyoghatott; először atyja oktatta a biblia és hittan olvasásában. Az első költemény, mely eléje került, szent énekekből állott, miket könyv nélküli tanult, a család reggel és estve rendszeren tartott imádkozásánál. Egyébben oktatását atyja, ki hivatalos ügyei s tudományos tanulmányai miatt idő s talán az elemi oktatásra türelem hijával is

volt, egy Mylius nevezetű magántanítóra bízta, kinek öcsese később, Lessing egyetemi éve alatt, fontos szerepet játszott. Mint nyolcz éves fiú a kamenzi városi iskolát látogatta, mely épen akkor egy Heinitz nevű fiatal erélyes igazgató alatt új virágzásnak indult.

Az atya tizenhárom éves fiát már 1741 húsvétján elvitte a kamenzi iskolából s egy rokon lelkészhez Punzkauban, Lindner paphoz adta, ki maga is mint hajdani növendéke a meiseni hercegi iskolának, kész volt a fiút a fölvételre előkészíteni. Csakugyan sikerült a növendék számára a kívánt ingyen helyet megnyerni, mely egész a ruházatig szabad tartást biztosított. 1741 junius 21-én vétetett föl az ifju Lessing, — oly nap, melynek visszatértét száz évvel később az intézet tünnepélyesen ülte meg. Bármennyire ellenkezője lett is Lessing, a férfi, a nagy reformator, annak, mire ez iskola alapítási céljánál fogva hivatva volt:¹⁾ lehetlen jótékonyan fejlesztő hatását tagadnunk a gyermekre. Itt tette annyira sajátjává a görög s főleg a latin nyelvet, nem ugyan mint atyja óhajtotta s a szász Móricz által alapított meiseni iskola megvárta volna tőle, — hogy Rómát elhomályosító fényes latin-sággal utasítsa vissza a reformatio tanai ellen szórt vádakat, hanem, hogy szert tehessen az óvilág remekeinek azon alapos ismeretére s mély felfogására, melyet csaknem minden művében csodálunk. Különösen jótékonyan hatott e részben költőnkre Klemm János tanára, ki érdeket gerjeszte benne a számtan iránt is; vele gyakran éjfélig fel volt s elmondá neki nézeteit a tudás és tudományról s a tanulmányokban az eszközök s cél közötti viszonyról. Általa tanulta ösmerni Theophrast, Plautus s Terentiuson kívül Euklidot, kit fordítani kezdett, és mi költőnkre nagy jelentésű volt, Hagedornt, Gleimt s a többi akkor hírnevész német író. Haller olvasása ösztönzé legelső költői kísérletre, melyről hat évvel később vegyes iratiban maga ekkép nyilatkozik: „Gondolati-mat meglehetősen matematikai rendben rimeltem: itt ott egy hasonlat, egy kis csapongás; ez az egész költői, a mit tettem.“ Első drámai kísérlete, „A fiatal tudós“, szintén ez időre esik, „midőn

¹⁾ Köztudomás szerint szász Móricz alapítá ez iskolát, hogy a reformatio tanainak buzgó védőket növeljen; mely célnak meg is felelt az egész házi, valamint tanügyi berendezés is.

az embert csak könyvekből ismerte “ E művéről maga mondja: „azt hiszem a tárgy választása sokat segített, hogy egészen szerencsétlenül ne járjak vele. A fiatal tudós volt azon egyedüli faja a bolondoknak, melyet már akkor is lehetlèn volt nem ismernem. Ezen csoda bogarak közt növekedvèn, nem csoda, hogy ellenök fordítám első fegyveremet.“ S maga is ezen bolondok közé tartozott, — mondja Stahr — kiknek szemlélésére a régi drámaírók olvasása vezette. „Magamat tanultam ösmerni — írta anyjának — s ez idõtől fogva bizonynyal senkit sem nevettem s csúfoltam inkább, mint magamat.“ Mi jótékonyan hatott Lessingre meiseni tartózkodása, kitetszik saját szavaiból, hogy ez iskolának köszöni „ha valami alaposagra vagy tudományosságra tett szert.“ 1746 június 30-án egy beszéddel: „a régi népek számtanáról“ vett búcsút az intézettől, hogy a lipcei egyetemre menjen.

Lipcsében a meiseni zárdaszerű magányosság s egyformaságtól igen elütő mozgalmas életet találá Lessing, hol „élni tanulni“ kellett, mi után magányában annyira törekvék. S a büszke lélek mi szégyent érzett, midõn a nagyvilágba lépett, anyjához írt levele mutatja: „Beláttam, hogy a könyvek tehetnek tudóssá; de emberré sohasem fognak tenni. Szobámból — folytatja — társaim közé merészeltém lépni. Jó isten! mi különbséget vehék észre köztem s mások között! Pórias féltékenység, elvadult és műveletlen test, teljes járatlanság a szokásokban és társalgásban, rideg tekintet, melybõl mindenki megvetését hitte olvashatni, ezek valának a jó tulajdonok, — melyek megítélésennél fõnmaradtak. Szégyenlém magam, mit eddig sohasem éreztem. S ennek következménye volt a szilárd határozat, magamat e részben megjavítani, kerüljön bármibe is. Ön tudja, mint kezdém azt el. Tánczolni, vivni, ugrani tanultam. Miután hibáimat e levélben megõsmerem, jót is mondhatok magamról. E gyakorlatokban oly sokra vittem, hogy magok azok, kik eleinte tõlem minden ügyességet meg akartak tagadni, némileg csodálnak. A jó kezdet igen felvidított. Testem egy kissé ügyesebb lett s társaságot keresek, hogy élni tanulhassak.“

E társaság Neubur Friderika színi társulata volt. E nõ vezette õt be elõször a színi életbe, hol „száz meg száz fontos kicsinységet, mit egy drámaírónak meg kell tanulni s mit csupa olvasásból sohasem tanulhat meg“ tanult ismerni. E társulat által hozott

először színre „A fiatal tudós,“ a színpadra újonnan átdolgozva s szerzőjére a siker által, melyet aratott, buzdítólag hatva. De csalódnánk, ha azt hinnők, hogy most elébbi komolyabb tanulmányaival felhagyott Lessing. Ha az egyetemi órákra nem is oly szorgalmasan járogatott, azt csak azért tevė, hogy annál több ideje maradjon Horatius tanulmányozására s jeles barátival, Ernesti, Christ, Kästner és Myliussal a beszélgetésre. Maga a haragos atya, midőn fiját Lipsceből haza hitta, hogy ártatlan fejére kiöntse mérgét, mit a felett érzett, hogy az ő, a pastor primarius fia az erkölcsrontó színpad számára darabokat ír s talán, hogy még színészbaráti unszolására fel is akarna lépni, — még e haragos atya is kénytelen volt elismerni, hogy „az ifjú erkölcsi jelleme tiszta, romlatlan maradt, s hogy szépirodalmi vonzalmai mellett a tudományokat épen nem hanyagolta el.“ — De el kell ismernünk, hogy dramaturgiai ösmeretei gyarapítására bármily nagy szerencse is lett légyen színész barátinak ösmeretsége: anyagi helyzete nyomasztóságát azonban csak növelte. Alig tért vissza kamenzi látogatásából, midőn színész barátinak hitelezői, kikért jótállt s kik most Bécsbe mentek, fölös számmal rohanták meg. Ezek elöl menekülendő, odahagyta Lipscét s útközben Wittembergában megbetegedvén, itt folytatta egyideig tanulmányait, míg a hitelezők ide is nem követték. E zavarnak egyszer mindenkorra véget akart vetni. Ezért elhatározá, hogy minden további egyetemi tanulmányairól lemond és Berlinbe megy, hol azalatt Mylius barátja, mint a Voss, akkor Rüdiger lapjának szerkesztője alkalmazást nyert.

1748 decemberben érkezett meg Lessing a még nem egészen husz éves ifjú Berlinbe, pénz nélkül, ajánlat nélkül, barát és ismerős nélkül, kivéve az egy Myliust, ki maga sem volt sokkal jobb helyzetben, — hijával mindennek, kivéve friss életelevenségét és bizodalmit saját erejéhez s gyakorlatához a nélkülözésben. Csakhamar be kellett látnia, hogy e kincsekre sokkal inkább szüksége volt, mint előre hitte. Az első pillanat legnyomasztóbb szükségsein, mi a szállást s a szegényes tartást illette Mylius barátja készségesen segített ugyan; de ez maga is igen szegény volt, hogy a mindemből kipurasztult jövevénynek megszerezhesse, a mire mindenkéül szüksége volt: a tisztességes ruházatot, hogy láttathassa magát azok előtt, kiknek közbenjárásától várt foglalkozást s keresetet. Bármily nehezére esett is, tehát szüleihez kellett fordulnia:

Egy hónap mulva Berlinbe érkezése után tette ezt anyjához irt levelében. „Már régen alkalmazást nyerhettem volna, — írja — ha a ruházatot illetőleg jobb külsőre tehettem volna szert. Ez igen szükséges oly városban, hol az embert külsejéről itélik meg. S miután körülbelül egy éve, hogy kegyesek voltak egy új öltözéket igérni: következtethetik ebből, hogy utolsó kérelmem olyan nyira meggondolatlan volt-e? Önök megtagadják azon szin alatt, hogy nem tudom kinek kellene nekem itt Berlinben tetszeni.“ E levél, miután még egy másik követte, melyben a fiú említi, hogy Bécsbe, Hamburgba vagy Hannoverába megy, ha Berlinben nem sikerül, nem téveszté el hatását és szüleinek, köszönő levelében már írhatta Lessing: „hogy ismét képes minden ember előtt láttatni magát s hogy azokhoz, kiknek szolgálatát kereste, maga folyamodhatik.“

A fordítás idegen nyelvekből volt az első eszköz, mely után nyúlt Lessing, hogy fentartsa magát Berlinben. Lefordítá a római történet néhány kötetét Rollintól s hasonló czélből spanyolul és olaszul tanult. Megkezdé fordítását Calderon „Élet álomjának“ és Cervantes novelláinak. A mellett a gondolatot sem veszté szeme elől, hogy Göttingába, mint a nyelvészet magán előadója letelepedjék, mire atyja folyvást sarkalta s mi czélből egy munkán dolgozott „a régiek mimikájáról,“ melyre őt egy divatos balletársaság fellépése ösztönzé, melynek előadásait hibásan a régi némajátszókéival hasonlítgaták össze. Azonban a munka terv maradt, miután semmivé lett a kilátás Göttingára.

A színház és a drámai költészet iránt még Berlinben is mily nagy érdekeltséggel volt Lessing, első önálló munkáiból látjuk, melyekhez most kezdett. Ugyanis még berlini tartózkodása első éve alatt alapítá Myliussal közösen az „Adalékok'a történethez és a szinpad gyarapítására“ czimű évnegyedes folyóiratot, melyet később, midőn az Myliussal történt meghasonlása folytán megbukott, „Szinházi könyvtár“ czim alatt maga folytatott. Mindkét vállalat czélja volt: jó fordításokban megösmertetni a német közönséggel nemcsak a görögök s rómaiak drámai irodalmát, hanem az újabb mivelte népek drámai műveit is. A főfigyelmet, úgymond, ezek közt — mily jellemző a későbbi Lessingre — az angol szinpadra s Shakspeare-re kell fordítani, de a spanyolok és francziákról, az olaszok és hollandokról sem kell elfeledkeznünk.

Jóllehet az „Adalékok“ névtelenül jelentek meg, a fiatal írónak, kinek szerzőségét jól tudták a berlini irodalmi körökben, mégis bizonyos hírt szereztek, melyet legközelebbi munkássága, melyre a berlini lap tulajdonosa által szólítottatott, még inkább növelt.

1751 october 15-én írta Pulzer berlini tanár Zürichbe földijének, Bodmernek: „Itt Berlinben egy új kritikus támadt fel, kinek becse felől a Messias ide mellékelte bírálatából ítéletet hozhat. Csak egy kissé fiatalnak látszik.“ S e tájban tudakolta levélben Spalding hittudós Gleimtől: „mit tart ön a „Messias“ udvarias és szigorú bírálatáról a berlini ujságban?“

A fiatal kritikus, kivel a berlini tanár oly kicsinylőleg bánt, s kit még három évvel is később mint fiatal költőt említ, ki „egy berlini könyvtárnál ujságíró,“ nem más volt, mint Lessing.

Huszonkét éves ifjú volt, midőn a Voss-féle berlini ujság szépirodalmi tárczáját átalvatta. 1751 február elsejétől egész ez év végéig szerkeszté, mikor, mint látni fogjuk, Wittembergába ment, honnan visszatérte után 1754 decembertől 1755 octoberig ismét folytatta ezen szépirodalmi kritikái munkásságát.

Azon kor két irodalmi aesthetikai pártra volt szakadva, melyben foglaltaték mind az, mi bármi névre vagy jelentőségre igényt tarthatott. A lipcsei és zürichi, Gottsched és a schweiziak pártjára. Az ellentét a kettő közt teljes világosságában csak Danzel nyomozásai után lett előttünk ismeretes. Míg Gottsched fogalmi szabatosságra, nyelvbeli s tárgybeli szabályszerűsége szorítkozott és irodalmat teremteni s képezni ez alapelv szerint tűzé ki magának gyakorlati czélul: a schweicziak azon megismerésből indultak ki, „hogy a költészet ténylegesen (positiv) a képzelő erő gazdagságán s a teremtő lángelműségen alapul.“ Ez ellentétek, melyek a küzdelem alatt amott a szabály, imitt a szabálytalansággal éléskültek s melyek helyes viszonya Danzel munkájával Gottschedről hozatott valódilag tisztába, felkölték Lessing érdekéj. De a helyett, hogy egyik vagy másik pártjára kelt, vagy mindkettőnek meddő egyesítését megkísérettette volna, fölbök helyezkedett.

Az egész világ bámulta a merészséget, melylyel a berlini ujság fiatal bírálója föl mert lépni az izlés feje ellen Lipcseében, s nem sok idő telt bele, hogy Gottsched leglelkesebb követői sem titkolhaták el, minő Schönaich lovag, hogy urok és mesterök

maga is „fél a fiatal Lessingtől.“ Majd metsző élességgel, majd álnok humorról támadta meg. Költeményei ismertetésében van a többek közt: „a külső annyira jeles, hogy mint remélljük, a könyvboltoknak nagy díszére fog válni s ohajtjuk, soká az lehessen. Azonban a belsőnek elégséges vázlatát adni erőnket felülmulja.“ És végül: „e költemények két tallérba és négy garasba kerülnek. A két tallért a nevetségésért, a négy garast meg a hasznosért fizetik.“ Nincs jobban a Gottsched-féle „bírálati költészettannal.“ Azonban nem oly igazságtalan Lessing, hogy általában Gottsched érdemeit tagadná, csak azt kívánja, hogy a mellett maradjon, a mire képes. De a főpont, miről e bírálatokban szó van, Klopstock, a Messias költője volt, kiben a schweiziak saját költői messiasukat pillanták meg, míg ellenben Gottsched s övéi a leghevesebben megtámadják. Fennhéjázó izetlenségökkel szemben haladéktalanul s határozottan Klopstock részére kelt Lessing, kit korszakot alkotó jelenségnek ismer el. A Messiást, mondja, még mindig örök költeménynek fogják mondani, midőn elleneinek költeményei már rég feledékenységre lesznek temetve. De ha a fiatal Lessing a Gottschedianokkal szemben, a tőlök megtámadott részére állt is, mindazáltal távol volt tőle védeni Klopstock utánczóit vagy még csak gyöngéit is a Klopstock-féle költésmódnak. Az elsőket letorkolja mindjárt a Messias ismertetésében: „Ha egy merész szellem — ugymond — teljes bizalommal saját erejében új bejáraton igyekszik az ízlés templomába: száz meg száz lélek van háta mögött, kik vele együtt reménylenek e nyíláson belopózkodhatni. Hiába! Ép azon erővel, melylyel feltárta a kaput, csapja be maga után. Álmélkodó kísérete ki látja magát zárva, és az örökség, miről álmódott, hirtelen gúnykaczajjá lesz.“ De a fiatal bírálótól Klopstock túlzott csodálói is rendre látták magokat útasítva oly módon, mely egyszermindenkorra elvette kedvöket, Lessingben pártjok szövetségését látni. A Messias bírálat, melyet később Lessing leveleibe vett fel, minden tiszteletteljes elismerés mellett is elég világosan mutatja, hogy a költemény gyöngéit sokkal élesebben átlátta, mint Klopstock ellenei. Bármi töredékesnek látszassék is e rövidke irat, lényegében még is kimerítő s valóban mondhatjuk Danzellel, hogy az a bálványozásnak, melyet Klopstockkal üztek, haláldöfés volt. A kóros érzelembőséggel, Klopstock ódai költeményeiben, egy fordulattal végez, mi alig másfél sor hosszúságu, de éles, halálos.

Klopstock „Ódá-ja az Istenhez“ ismertetésében mondja: „A költő ez ódában szerelmese elvesztésén vagy távozásán sajnálkozik. Kedvesét, mint a seraphok egymást, látszik szeretni s csak is ily szerelem lehete eléggé nemes, hogy arról Istennel beszéljenek. Az egész óda felett bizonyos magasztos gyöngédség uralkodik, mely, mivel igen magasztos, talán a legtöbb olvasót hidegen hagyhatja.“

Teljes joggal mondja Danzel Lessingnek ezen első kritikus fellépésére: „nem a későbbi művek azok, melyek bennünket leginkább csodálattal töltenek el; mert azok az érett férfiú munkái, ki minden irodalomban sokszor forgolódnak s a legjobbat minden oldalról át meg átvizsgálhatta. De-hogy a huszonkétéves ifjú oly bátorsággal, oly szilárdsággal, oly jártassággal helyezé magát a pártok fölé, melyek közül akkor csaknem, mint a soloni törvénytől, valamelyikhez ökvetlenül kellett tartozni, ez a csodálatra méltó!“

Azokban nem kevesebb érettséget árulnak el a fiatal bíráló irati, melyek más téren mozognak. Nyomoréksága s durva aljasága annak, mit akkor német vigjátéknak mondtak, az iskolaszerű pedansság s üres declamatio, mit német szerelmi költészetül adtak ki, az akkori anakreonisták eszmeüres enyelgése, az ó szerü lenni akaró képtelenség, mely a költészetben elveté a rimet, Lessingtől egész meztelenségökben játszilag lepleztettek fel, a mellett felállítva elméletileg az igaznak alapvonalait, míg ugyanakkor azokat gyakorlatilag saját példányaiban mutatta föl. Feltüntetve a híres dán költő Holberg meséi nyomorékságát, Gellert izlésteljes, természetesen egyszerű levelei s költeményeire útal. Sőt kiteszi magát a veszélynek az akkori világ uralta francia irodalom első nagyjaival, egy Diderot, Voltaire, Rousseauval szemben. Nem mulaszthatjuk el, hogy ez utóbbi állításának, mely szerint minden tudomány szerencsétlenség az emberiségre s hogy a vallás és erkölcsiség által is annak kell tekintetnie, — czáfolatát olvasóinkkal ne közöljük, mely mind eredetiségénél fogva, mind a korrallal szemben, melyben kimondatott, nagy jelentőségű. Megmutatja Lessing, hogy a tudományok virágzása s az erkölcsök és állam hanyatlása a népek történetében „két dolog, mely egymást kíséri, a nélkül, hogy oka vagy következménye volna egyik a másiknak.“ Megmutatja, hogy Rousseau történeti ismeretei fölötte hiányosak s épen ezért hamisak következtetései. „Mind-

nek a világon — úgymond — megvan a maga bizonyos fejlődési pontja. Nő az állam míg e pontot el nem éri és míg növekszik, a művészetek s tudományok is vele együtt nőnek. Ha megbukik, nem azért bukik meg, mivel ezek megbuktatták, hanem mert semmi sem képes a világon szüntelen növekedésre s mivel most már épen azon pontot érte el, melyről hasonlíthatlanul nagyobb gyorsasággal kell leszállnia, mint a minővel emelkedett. Idővel minden nagy épület elpusztul, építtessék bár művészileg s diszitményekkel vagy mesterség s diszitmények nélkül. Való, hogy oda az eszes Athen; de sokkal tovább virágzott-e az erényes Sparta?“

Kisebb énekei s irati két első kötete ismertetésében önbírá-lóként is látjuk őt fellépni, álszemérem és legkisebb nyoma nélkül a szerzői hiúságnak; mindig világosan, öntudatosan s bizonyosan haladó fejlődésében. Apróbb iratai ismertetésében, melyeket már három évvel előbb közzé tett: „vádolhatni-e a szerzőt azért, ha izlése három évvel előbb kevésbbé volt megtisztulva, mint talán mostan?“

Ily tevékenységgel az aetheticai teremtés s a történeti bírálat mezején mult el három év, midőn elhatározá Lessing Berlint egy időre elhagyni s tanulmányainak más irányt adni. Wittembergába volt menendő, hogy ott komoly tudományos tanulmányait újból folytathassa. Mielőtt azonban Berlint elhagyná a század leg-híresebb írójával, az akkor Berlinben élő Voltaireval koczezant össze, minek nézetünk szerint nem kis része van azon ellenszenvben, mit Lessing ez eset után minden alkalommal nyilvánít Voltaire irányában.

Lipsében a drámaíró, Berlinben pedig az izlésteljes prózaíró végzé iskoláját, s fiatalsága mellett is felülmúlta már minden kortársát. Wittenbergben, hova a komoly tanulmányok szüksége szólítja „a könyvbuvárló tudományosság legbensőbb szentélyébe“ látjuk behatolni a huszonhárom évest s győzedelmeskedni e téren egy német tudós fölött, kit akkor azon elsőnek lehetett tartani. Mi különben magokat e tanulmányok tárgyait illeti, melyek a tudósok története s a classicus nyelvészet között oszoltak meg, itt ismét Lessing azon jellemző tulajdonságával találkozunk, mely-nélfogva ő, kinek figyelme folyvást az életre volt szegezve, tanulmányait is mindig édes örömet kapcsolá a helyhez s a környezethez, a hol s a melyben épen élt. Így a csaknem kizárólag theo-

logiai egyetemen való tartózkodás, mely egyszersmind a reformationnak volt bölcsője, benne, a tudós theologus fiában, a reformatio XVI. századi mozgalmában egyik részes ivadékában, mint egy önkénytelenül felkölté ismét a reformatio története s a reformatorok iránt korán nyert érdeket. Az értekezésekben, melyeket „Megmentéseknek“ czimezett, fekszenek előttünk a reformatio története tanulmányozásának gyümölcsei. E „megmentésekben“ — mondja Stahr — a nemes humanitás és igazságszeretet az, mely azok olvasását érdekessé teszi előttünk, habár a védelmezett férfiak, mint Cochläus, Lemnius, Cardanus bennünket már kevésbé érdekelnek is. E tanulmányok s munkák mellett ismét hozzá fogott Lessing a régi irodalom, nevezetesen a római költők tanulmányozásához, nagyobb buzgalommal, mint Berlinben lehetett volna. A római epigrammköltő Martial tanulmányozása ösztönzé saját kísérletre a költészet e nemében s epigrammjainak legnagyobb része itt keletkezett, melyek a régibb eredetieknek éppen nem utánzó átalakításai, hanem sok közülök szinte maga az őt környező élet által idéztetett elő. Itt írta továbbá Lessing híres „Vademecum“át Lange Gottlob Sámuel számára, melylyel ugyan — mint Stahr mondja — Horacz szerencsétlen fordítója nevének halhatatlanságot szerzett, de az író, t. i. Lange-t, tökéletesen megsemmisíté a jelenre nézve. 1754 végével hagyá el a szomorú Wittembergát s nem figyelve szülei intésire, visszatért a porosz fővárosba.

Az írói élet, minőt Lessing ekkoráig vitt s most Berlinben újból folytatott, olyan mint a háború, melyet a háborúnak kell táplálni. Egyetlen kivételével a boroszlói éveknél Lessing egész élete folytán, sohasem szabadulhatott a kénytelenségtől, oly munkákkal szerezni módot a szabad alkotásra, melyeknél a jövedelmességre való tekintet játszott a főszerepet. E második berlini tartózkodása éve alatt is tevékenységeinek nagy részét önfentartása czéljára kellett szentelnie. S így látjuk őt ismét a „Berlini Ujság“ kritikái ujdonság rovatának élére állva, töméntelen vállalatba vágni, mely résziint fordítás, résziint eredeti volt. Azonban e kiterjedt irodalmi tevékenység mellett is maradt ideje számtalan barátjával a társalgásra, miről annál kevésbbé volt képes lemondani, minél inkább egész lénye eleven közlekedésre volt teremtve. Hogy többet ne említsünk, ekkor ismerkedett meg

a húsz éves Nicolai Friggyessel s a vele egy idejű Mendelssohn Mózsessel, kinek szívélyes barátsága egész életén át kísérte.

Az angol irodalom iránti érdeke, mely Lessinget két berlini barátjával, Nicolaival és Mendelssohnnal egyesíté, e közben öt drámai alkotásra nógatta, melyre a berlini szórakozott élet nem nyújtott elég nyugodalmat. Ez a „Miss Sara Sampson“ polgári szomorújáték volt, melynek kidolgozása végett 1755 év tél elején négy hétre Potsdamba egy kertilak magányába vonult vissza.

Lessing fiatalkori drámái, mint a „Fiatal tudós,“ a „Freigeist,“ „Misogyn“ (asszonygyűlölő), a „Zsidók,“ mely az ezek, mint ilyenek ellenuralkodó előítéletet törekszik leküzdeni, Plautus után készült leggyöngébb darabja „A kines,“ „Damon,“ s „A vén szüz,“ melyek közül kevéssel keltők után è két utóbbit már teljesen elveté s iratai gyűjteményéből kirekesztette,—mindannyian első lipcei korszakába esnek, mint közvetlen utóhatási annak. Külsőleg még egészen a Gottsched-féle állásponton voltak. A forma a Gottschedtől behozott francziás, az idő- s helyegység gondosan szemmel tartatik; a főjellemelek elvont alakzatok minden egyénítés vagy nemzeties színezet nélkül, a többi személy hasonlólag kisebb nagyobb mértékben bevett typus. Magok a nevek is, mint Damon, Valer, Adrast, Theophan stb. franczia példára az ó korból kölcsönöztettek s rendkívüli haladás volt, midőn később Lessing a drámában modern neveket vett szokásba, haladás az élénk egyénítés felé, mely egy egészen új elvet képvisel. Hasonlag Lessing szomorújátéki töredékei s bevégzetlen tervezetei forma s tartalomra még egészen a franczia állásponton vannak. Csak „Hentzi“ szomorújáték, mely Hentzi Sámuel berni hazafi végromlását tárgyalja, kit 1749-ben a berni aristokratia lenyakasztatott, volt valóban merész lökés. Miről azonban s még inkább, hogy Miss Sara Sampson hatásáról helyes ítéletet hozhassunk, vessünk egy pillantást a német irodalom akkori állapotára, midőn Lessing föllépett.

Az akkor egészen a régi franczia költői irodalom, a renaissance-költészet uralma alatt állott, melyből a román népek benső természetes rokonságoknál fogva az újonnan fölfödözött ó irodalom szellemével, a régiéek szellemében az irány művészetét alkották meg. Ellenben Németországban, hol a nemzeti költészet elvirágzott s a népies képződés a harmincz éves háború iszonyatos

korszaka alatt össze lett tiporva, nem létezett ilyes viszony. Az irodalom, melyet a harmincz éves háború végétől Lessing első föllépéséig Németországban e század keletkezni látott, a tudományos képzettség s a tudós irányzatok irodalma volt, mely oly kevéssé vala összefüggésben a nép saját szelleme s nyelvével, hogy sokszor maga is idegen nyelven, latinul s francziául irt, költött. E tájban ültették át Németországba a renaissance-költészetet, midőn is a régi poesist, melynek művei egész Európában felülmúlhatlanoknak s követésre egyedül méltó példányoknak tartattak, — hogy úgy mondjuk — másodkézből kapták. Azonban a mi egyiknek jó, nem jó a másiknak s így Németországon ez utánzóí kísérletek mindazon ingert s emelkedettséget s az élet és érzelmek mindazon melegségét elvesztették, melylyel bírtak a régi műszellemmel rokonos román népekre. A renaissance-költészet Németországban teljességgel érzéketlen szellem nélküli formasággá mereventült. Leginkább szembetűnik ez a drámánál. Gottsched kiemelte a renaissance-költészet segélyével a drámát a nyerseségből s közelebb vitte a mivelődéshez. S ez érdemes tett volt, de a drámának belbecset adni erejét jóval felülmulta. Lessing, ki ezt először kísérté meg, mint láttuk első drámáival még merőben a franczia renaissance-költészet terén s formái s szabályai közt mozgott. De már itt fölkelt benne a forradalmi ösztön. Hentzijével a drámai renaissance-költészet műirányának két fontos törvényét megtöri: a törvényt, mely a tragoediának távol időket, és egy másikat, mely hőseiül hősoket, hercegeket s királyokat kíván. Lessing a legközelebbi jelen egyik történeti eseményét, egy schweiczi község politikai-reform kísérletét, egy kis köztársaság egyszerű polgárait hozta színre. Még egy lépés továbbá — mondja Stahr — és kezdődik az irodalmi forradalom, mely által Lessing Németország megszabadítója lett a renaissance-költészettől s alapítója a szabad költészetnek.

Lessing megtevé e lépést. Megírta Miss Sara Sampsonát, a németirodalom első polgári vagy is inkább családi tragoediáját. Az angol irodalom tanulmányozása ösztönte őt erre, hol a franczia renaissance-költészet irányelmélete sohasem vert erős gyökereket s a tragoedia már Shakspeare óta különbség nélkül az élet minden köréből merité tárgyát. A kiválólag úgynevezett polgári tragoedia akkor állott elő Angliában, mikor Franciaországban az érzékeny

vagy az úgynevezett pityergő víg játék (comédie larmoyante) jött szokásba s Lessing, ki mindenfelé nézett „Színházi könyvtárában“ mindkét újtásról nyilatkozék, míg azalatt már Miss Saraja tervéről gondolkozott. — Nem szükség a darab hibáinál s gyöngéinél időznünk, miután az már ugy is a színpadról—belbecsét tekintve méltán — letűnt s mind kevesebben kevesebben olvassák. Elég utalnunk a hatásra, melyet első előadásakor Frankfurtban 1755 július 10-én a közönségre s vele együtt az egész német népre tett. Valóban a democraticus vonás s ösztön, mely a polgári családi dráma feltűnésével nyilvánul, Goethe erős szemeit nem kerülte ki, midőn e Lessing-féle darabot azok közé számítja, „melyek a közép s alsórend becsét szemügyre venni segíték.“ A harmadik rend érdeklődni kezdte maga iránt, méltónak s érdemesnek kezdé magát és sorsát tartani a költői előadás legmagasabb formájára. Anglia, Francia és Németország e részben ugyanazon látványt nyújtja, és valóban mondhatni, hogy az irodalmi forradalom a renaissance tragoedia hercegei s királyai ellen egyike volt azon előjátékoknak, melyek jelentősen megelőzték a politikai forradalmat a valódi fejedelmek és hercegek ellen.

Miss 'Sara Sampson sikere a színpadon valamint a bírálatban újból felköltötték Lessingben a vágyat a színpad iránt, melyet Berlinben eddig fájdalmasan nélkülözött. De a mit keresett, akkor föl nem lelhetne másutt, mint azon a helyen, hol színpadi hajlama s tehetsége a drámára először ébresztetett fel, Lipcsében, a német műveltség és ízlés akkori központján. Itt 1751 óta Koch Henrik, kit a Neubur társaságból ismert, alapított egy tulajdon színházat, s részére a geniális színészt, Brücknert, a finoman művelt, Lessinggel már Berlinben szoros barátságra lépett férfit megnyerte. Ezért Lessing 1755 ősszel, szokása szerint egy szót sem szólva barátinak, odahagyta Berlint s Lipcsébe költözött át. A német színpadot alapjában újra s önállólag föléleszteni, a drámát a nemzeti műveltség méltó tükrévé emelni, az épen most elért siker után inkább, mint valaha életfeladatnak látszék előtte, melynek megoldására el volt határozva minden erejét megfeszíteni. S e czélból több vígjátékon dolgozott. Azonban egy véletlen körülmény félbeszakíttatá vele munkásságát s a tervezett hat darab közül csak a Goldeni „J' Ereda fortunataja“ után készült „Szerencsés örökösnoénének“ két felvonását végezhette be.

Lessing égett a vágytól az életet és világot nagyobb mérvben ismérni tanulni, mint ekkorig módjában állott. Az utazási vágy egész életén át kiváló vonása volt lényének. S most egy Winkler nevű fiatal, gazdag lipcei polgár, a pompás ház tulajdonosa „a tüzgolyóhoz,” három évi európai tudományos utazásra keresett úti társat. Lessinget ajánlották neki s mindkét fél meg egyezett az ajánlott föltételek iránt. Lessing fölötte szerencsés volt! 1756. húsvétján kellett volna elindulniok. Ez alatt Lessing be akarta végezni új hat vígjátékát s ezzel egyelőre drámai pályafutását. „Sietnem kell—ír—gyermekeskedésemet teljesen bevégezni; mennél tovább késem velök, félek, annál keményebb lehetne az ítélet, melyet egykor magamnak kellene hoznom feletők.” Látni való, már akkor maga is érezte, hogy a Goldonihoz való ragaszkodás Miss Sarajával szemben visszalépés, visszaesés volt, a vígjáték régi szokásos formájába, melynek reformatora lett később Minnijával.

Végre majus 10-én csakugyan utnak indultak. Magdeburg, Habberstadt, Braunschweig, Hannover, Celle, Lüneburg, Hamburg, Brema, Oldenburg, Embden, Gröningen, Leuwarden, Franeker, Harlingenen s a Zwiederseen keresztül érkeztek július 29-én Amsterdamba s épen Angolhonba voltak indulandók, midőn a hír a porosz beütésről Szászországba gyors visszatérésre készíté Lipcsébe Lessing utitársát, hol a porosz parancsnok, Hausen tábornok házában már fel is ütötte lakását. S így Lessingnek három évre szépen kidolgozott úti tervéről egy szép reggelen minden remény nélkül le kellett mondani s Lipcsében maradni, hol nyomasztó anyagi helyzeténél fogva kénytelen volt egy háznál nevelőséget vállalni s irodalmi kenyérkeresethez fogni. Azonban csalódnánk, ha azt hinnők, hogy e nyomasztó helyzet csak egyszerre is képes volt kétséssé tenni előtte a czélt, melynek elérése volt lelke egyedüli vágya. Ha olvassuk ez időből Mendelssohn s Nicolaihoz írott leveleit, egy férfit hiszünk látni, ki leggondtalanabbul csupán a bölcsészet és művészet legeszményibb érdekeit nyomozza. Ha tudjuk, hogy még most is vett magának időt a dráma lényege s rendeltetése vizsgálatára, mely híres hamburgi dramaturgiája előkészítőjeül tekinthető; hogy ekkor fogamzott meg lelkében Galotti Emiliája, melyet csak tizenöt évvel később végezett be; lehetetlen nem csodálkoznunk az erős lelken, mely túl tudta magát tenni

mindazon nyomasztóságokon, melyek 1757—1758 májusáig ón súlylyal nehezültek reá, mikor aztán odahagyva Lipsét, Berlinben szeretett barátai karjai közé rohanhatott.

Emelkedett mozgalmas élet volt, mi Lessinget Berlinben visszatértével üdvözlé. A porosz főváros, valamint az egész porosz nemzet fölmagasztaltuak látszék nagy királyának nagy tettei s hősi híre által, ki Lowositz, Prága és Roszbach borostyánival díszítve, fegyverrel daczolt egy egész ellene szövetkezett világgal. Lessing nem vonta ki magát az általános benyomás alól. Hisz minden berlini barátja, mint Mendelssohn, Ramler s Nicolai buzgó poroszok voltak; hiszen barátja Gleim lelkesült gránátos dalokat költött a király és hős serege dicsőítésére, hiszen a férfiú is ennek soraiban küzdött, kin Lessing lelke legbensőbb szeretetével csüggött, Kleist Ewald Keresztély, dalnok és hős egyszerre. Valóban költőnk Gleim gránátos dalait összegyűjtve kiadatja s példányok kiosztásáról gondoskodik a porosz sereg ezredei között; épen jelenti Gleimnek, hogy azok egy része zenére van téve s hogy egy ezrednek, melynél Kleistja van, már indulója is van azok egyike szerint: midőn egyszerre híre jön a kanersdorfi csatának, vele együtt egyetlen Kleistja megsebesülésének s később halálának. A hír annál inkább leverőleg hathatott költőnkre, mennél inkább hiszszük, hogy Kleist volt azon egyedüli férfi, ki egész lényével, költői irányával befolyást gyakorolt Lessingre, mely annál inkább nagyobb volt, mennél inkább rokonnak érzé magát Lessing e nagy lelkű s egyszerű jellemű férfiúval. E vesztességét Lessingnek semmi sem pótolta, többé helyre. Azonban hősiiesen—mondja Stahr—mint elesett barátja emelé fel nemsokára fejét a mély levertségből és tovább vándorolt nagy, dicső pályáján, nem feledést, hanem erősítést keresve s találva azt a munkában nemzete képezésére.

Már Lipsésben a Gleim-féle harczy dalok feltünése az ó-német költészet tanulmányozására vezette Lessinget. S habár ezen vizsgálódások eredményei most már minden jelentőség nélküliek, mégis nagy fontosságu körülmény, hogy ő mint Dantzel megjegyzi, „ekkorig mint többi kortársa szellemi táplálékot s ösztönt egyedül csak a régiek műveiből s az újabb irodalmakból vonva, melyek inkább vagy kevésbbé a régiekre mennek vissza, most érdekekkel viseltetik a valóságos német nemzeti költészet iránt.“ Ez

érdekeltség egyik gyümölcse volt a sziléz költő, Logau Frigyes válogatott epigrammjainak a XVI ik századból kidolgozása s kiadása, melyhez a költő nyelvéről irt jegyzetekkel, Ramlerrel közösen fogott. E mellett rendkívüli munkásságot fejtett ki ugyanakkor s mint Ramler írja, „tíz dologba fogott egyszerre.“ Ez időre esnek irodalmi levelei, melyekben egy a harezmezőn megsebesült barátjához, — kinél Kleistra gondolt — intézett levelek egyszerű alakjában vitatja meg a harez kezdete óta feltűnt irodalmi jelenségeket. Mindjárt először is a nyelvismeret s tudomány nélküli rosz fordítókra mond kárhozható ítéletet, kik fordítottak, „hogy a nyelvet, melyből fordítottak megtanulják s ezzel leirhatlan kárt okoztak.“ Hogy ez mily hatással s eredménynyel történt, képzelhetjük magunknak, ha meggondoljuk, hogy jelenleg a német irodalom az, mely leginkább dicsekedhetik a nagy világirodalomban az ő és új remekművek művészi fordításával. De semmi sem bosszantá inkább Lessinget, mint annak látása, miként fajult el mind jobban a Klopstock-féle lyra eszmeitres érzelempathossá, mely vallásos fény mázzal törekvék költői szegénységén segíteni. Lessing, kinek semmisenem volt annyira szíven, mint a szellemi határok szigorú elkülönzése, semmit sem akart tudni ezen összevegyítéséről a költészetnek a dogmával. Azért leveleiben nyilván kárhoztatta, hogy az igazhitűség a költőt, Klopstockot pedanssá tevé, ki már is költeményeiben a „sorsot“ „gondviseléssé“ s a „műzsát“ „Sion énekesnőjévé“ változtatta. Nyiltan kimondta: Klopstock egyházi énekei a díszes szóárral „annyira csupán a költőnek saját érzetei, hogy gyakran az olvasó semmit sem érez velök.“ Szívesen elismeri, hogy Klopstock, midőn énekeit írta, igen heves érzések közt lehetett. „Azonban, mivel ő csupán ez érzéseit törekvék kifejezni s a világos gondolatok s képzeletek okát, mely őt ez áhitatos tűzbe hozta elhallgatta, lehetetlen, hogy olvasóit ugyanazon érzelmekre indítsa, melyekre őt indította.“ Akkor — úgymond Stahr, — midőn még Goethe gyermekcipőben járt, szükséges volt magát egy Klopstockot is és ővét figyelmeztetni arra, hogy a költő alanyi (subjectiv) izgatottsága az alkotás perczében inkább akadályára s kárára, mint előnyére van annak, a mit alkot.

Azonban az irodalmi levelek korszakában Lessing két legfontosb munkája, a meseírás s szomorújátéka Philotas. Egyéb-

iránt — mondja Stahr — mik bennünket még most is érdekel töltenek el Lessing amaz értekezésénél, azok a nyomos általános szempontok, melyekre emelkedik. Mert itt mondja ki legelőször: hogy a valóságos költeménynek, mint ilyennek, öncézniak kell lennie. Kibontakozik a költészettan erkölcsi elméletéből, a költészetben a mese körébe szorítva az oktató erkölestant. S ezzel elkülöníti a mesét a tiszta költészettől, ez utóbbit egészen a szenvedélyek felköltésébe, a pathos erejébe, valamint a „cselekmények“ tökéletesen bevégzett lefolyásába helyezve, melynek valódi fogalmát itt fejt ki először. Kimutatja ezen aestheticusok tévedéseit „kik a „cselekmény“ szóval oly szűk anyagi fogalmat kötnek össze, hogy sehohsem látnak cselekményt, kivéve ott, hol a test annyira tevékeny, hogy térváltozásra van szüksége, pedig mégis minden benső küzdelme a szenvedélyeknek, a különböző gondolatok minden sora, hol egyik a másikat váltja fel, cselekmény.“ Bebizonyítja, hogy a cselekmény a mesében s a cselekmény a hőskölteményben s a drámában alapjában két különböző dolog. A két utóbbi cselekményénél, mondja, a szándékon kívül, mit a költő azzal egybeköt, kell lenni egy hozzá illő benső szándéknak is. A mese cselekményének nincs szüksége e benső szándékra és az, ha a költő vele (tanulságos) szándékát eléri, eléggé tökéletes. S a mint nála a kritikai megösmerés a gyakorlati teremtéssel mindig karöltve járt, úgy látjuk őt most is megpróbálni nemcsak a mesét, hanem a drámát is gyakorlatilag visszavinni lényeges alkatrészeire. E próba Philotas szomorújáték volt. — Philotas fiatal királyfi s atyjának egyetlen szeretett gyermeke. Az első csatában, melyben volt, elfogják s most a jó hazafiban fölébred a gondolat: vajjon nem jobb lenne magát kivégezni s így atyját s közvetve hazáját megmenteni a kényszerűségtől, hogy kiváltásaért mindent áldozzanak?! Azonban megtudja, hogy a királynak, kinek foglya, szintén elfogták fiát atya emberei, s hogy ennek apja kész őt fiáért kieserélni. Ezen tudat még inkább készíti most, hogy magát kivégezve ezáltal atyját s közvetve hazáját előnybe juttassa. Csakugyan kardjába dől. — Ez rövid foglalatlja a darabnak, mely egy felvonásba szorítva, nyelve mesterkéletlen prózájával, indokainak egyszerűségével s pathosának mintegy koncentrált tartalmával hasonlít egy rövid spartai kardhoz. Az is, a mi itt a cselekményt teszi, rövid, egyszerű, mint egy jól irányzott

karddöfés; s épen e rövidség és centralisatio az, mit Lessing e költeménynyel érezhetővé akart tenni. Philotasa a leglényegebbre, a tiszta cselekményre viszi vissza a tragoediát, úgy a mint a mese feletti vizsgálódásokban megállapított. Sarajával s ennek fecsegő hosszadalmasságával s érzelembőségével szemben ez új darab vágás volt, melyet a költő saját magán ejtett. A szabotosságra s a lényegesre való szoritkozásra, melyre előtte akoron a német költészetnek mindenek felett szüksége volt, azáltal tett szert, hogy a moralizáló angoloktól visszafordult a régiekhez, a Richardonok hosszadalmasságától Sophokles egyszerűségéhez, kinek költeményeit az időben kiválólag tanulmányozta s kinek életírásához fogott. Ez időben is foglalkozott már a Faust monda drámai kidolgozásával, mely azonban halálával is csak töredék maradt.

Lessing e harmadik berlini tartózkodása volt azon idő, melyre egész éltökön át elragadtatással emlékeztek berlini baráti. Lessing ekkor harminczadik évében, férfias ifjúsága tetőpontján állott a megérlelt erő s jelentékeny siker teljes tudatával. Neve ismert volt künn és benn Németországban s maga is elvitázhatlanul már az írói hírnév tetőpontján állott. Valóban kifejlődése azon pontján, hol barátai közepett már kezdé érezni magányosságát a kivitt magasságban. Horácz régi szavai a nyomásról, melyet kiváló szellemek a csekélyebb tehetségekre önkéntelenül gyakorolnak:

Urit enim suo, qui praegravet artes

Infra se positas —

beteljesültek Lessingen és barátain. Gleim rosz néven vette neki, hogy meséivel s értekezésével a költés e neméről igen megsértette Lafontainet, kihez ő maga is, mint tanítvány, csatlakozék meséivel. Ramler nem kevésbé roszallotta, hogy az általa lefordított francia aestheticust Batteuxt szigorúan megbírálta s ő valamint Nicolai elégedetlenek voltak, hogy Lessing a helyett, hogy velők s barátaikkal egy saját berlini irókört alkotna, mindinkább magába vonult vissza, s hogy a véleményeket, melyeket ők lapokban kimondottak, legfeljebb is kiindulási pontokul használta — s igazította ki saját kritikai vizsgálódásinál. Ily tapasztalatok csak még untabbá tették Lessing előtt berlini tartózkodását. Volt azonban egy más körülmény is, mi sietteté távozását. Harmin-

ezedik évét töltötte be s mégis, mint mondja — „a régi madár volt a háztetőn.“ A Spree mellett a műzsák új városában még most sem volt számára hely. Hogy minden függetlenségi szeretete s undora mellett is „egy hivatal szolgájának lenni“ örömet elfogadott volna Berlinben valami biztos állomást, atyjához irt levelében maga megvallja. S most, midőn az általa még Lipéséből ismert Tauentzien ezredes, most mint Boroszló kormányzója kedvező feltételek alatt megkínálta a kormányzói titkári állomással, minden haladék nélkül elfogadta az ajánlatot s egy szót sem szólva barátinak újra eltűnt Berlinből, hol még csak a szállást sem mondta fel s 1760. novemberben Boroszlóba ment. „Be akárom magamat kötni, írja akkor naplójában, egy időre, mint valami hernyó, hogy mint ragyogó pille láthassak ismét világot.“

Lessing főnöke Tauentzien tábornok, kevéssel Lessing Boroszlóba érkezése előtt, nagy hadi dicsőséget s királya legbálásabb elősmerését vívta ki magának, Szilézia fővárosának hősi megvédésével a túlnyomó ellenség ellenében. Még mindenki szájában élt a nyers, humoros felelet, melyet Laudon osztrák tábornoknak adott, midőn ez a város feladására szólította fel a fenyegetés alatt: hogy megtagadás esetében anyjok méhében sem fognak kiméltetni a gyermekek! „Én nem vagyok viselős és katonáim sem azok“ válaszolá az osztráknak s egyszersmind felfogadta tiszt karával együtt, elveszni inkább az utolsó emberig, hogy sem magát az ellenségnek megadja. Egyike volt azon nyers, jóra való természeteknek — írja Stahr, — melyek a velök rokon jellemzilárd-ságot másokban is minden tudományos képzettség híja mellett is, ösztönszerűleg elősmerik s tisztelik, s részéről Lessing is ép azon férfi volt, ki illendően tudott becsülni egy ily vitéz harczt. Frigyes király érdeme megjutalmazásául a vitéz tábornokot az általa oly hősen megvédett szilézi főváros kormányzójává s egyszersmind főpénzügyigazgatóvá nevezte. Lessing, mint Tauentzien jobb keze, az új pénzműtételekről — milyenek nagy Fridrik kormánya alatt fölös számmal fordultak elő—mindig először értesítetvén, könnyű lett volna neki biztos nyerészkedéssel ezreket szereznie, ha, mint ücsese írja, az új pénznyomásokkal annyit törődött volna, mint a régi könyvnyomatokkal. S valóban így történt — jöllehet barátja Ramler már kincstárnokául is ajánkozott,—hogy a helytől, hol egy Voltaire százezreket szerzett volna, öt év múlva is

ép oly szegényen vált meg, mint a hogy belépett. Csupán kedvelésének, jeles könyvtárt szerezni, tett eleget Boroszlóban, melynek megszerzésére fordította jövedelme nagy részét. A mi talán még fönmaradt pénzből, azt elnyelé családja. Általában ha boroszlói élete alatt csodálkozunk is a tisztaságon s önzéstelenségen, melylyel hivatalát vitte, még inkább kell csodálkoznunk a tevékenységen, munkásságon, melyet az alatt kifejtett.

Lessing maga megvallja, hogy boroszlói két első évnegyede alatt maga magát felülmulta a szorgalomban. És elhíhetjük neki — mondja Stahr. Mert közepette az izgatott harezi s magánélet ügyleteinek és szórakozásainak Spinoza tanulmányozásába merült, mely által jutott philosophiai képzettsége teljes kifejléséhez; hozzákezdett a szent atyák tanulmányozásához a keresztyén egyház legrégebb fejlődéstörténete megismerése végett; tervezé s bévégezte Laokoont, Németország aestheticai irodalmának büszkeségét s végtére ekkor teremté, a maga nemében a német irodalomban még ma is egyetlen, az első valóban német drámát: „Barnhelmi Minnát.“ Még most is mutogatják Boroszlóban a kerthelyet, hol derült tavaszi reggeli órákban Minnáját írta.

Különben boroszlói életmódját Klos rector, kivel itt ösmerkedett meg, következőleg írja le. A délelőtti órák hivatalos ügyeinek valának szentelve, mire rendesen uránál ebédelt. Ebéd után négy óra felé vagy valámi könyvkereskedésbe, vagy könyvárverezésre, legtöbbször azonban haza ment, hol egy óra alatt szóval elintéze a mindenféle folyamodók személyes kérelmeit, hogy többi idejét tanulmányainak, vagy irodalmi beszélgetéseknek szentelhesse látogató barátival. Hét órakor gyakran a színházba ment s innen nagyobbbrészt a darabot végig nem hallgatva a játszótársaságba, honnan későn tért haza. Lessing hajlama a játékra, mely itt tűnik fel először, nemcsak berlini barátit nyugtalanítá, kik közül különösen Mendelssohn atyai intésekkel látta el. Fönke is midőn meghallá, hogy nagyban játszik, egyszer e miatt barátságosan megintette. Lessing válaszolá: hogy egyre megy akár nagyban, akár kicsinyben játszik az ember, sőt még a nagyban játszásnak az az előnye van, hogy a figyelmet fönartja, míg a kicsinyben játszás igen könnyen szórakozottá teszen. Itt Goethe szavaira emlékezhetünk, hogy Lessingnek folyvást munkáló bensejénél ellensúlyra volt szüksége. A játék tette nála ez

ellensúlyt. „Ha hidegvérrel játszánám, tev é hozzá, akkor inkább sohase játszánám!“ Később, midőn a kártyajátékkal fölhagyott, mindhaláláig folytatta legalább a sorsjátékot.

Igen sokat beszéltek a befolyásról, melyet Diderot Lessingre s Minnájára gyakorolt. A valót azonban már Stael asszony eltalálta megjegyzésével: „Lessing általában úgy gondolkozott a drámai költészetről, mint Diderot; de míg ez darabjaiban a természetesnek affectatioját tette a szokásos affectatio helyébe, Lessing egyáltalában magán az egyszerűség s természeti való terén mozgott.“ — Diderot útalt először arra, hogy a polgári élet viszonyai között a tiszt es jellemek komoly, ha nem is tragicus öszszeütközése a drámai költészet még nem használt forrása. A tiszt es „honette“, melyet szorgosan azért ajánl a drámaköltők figyelmébe, mivel sokkal inkább felkölti az olvasó és néző részvétét, mint a neveléses, a római erkölestani ezen honestuma Lessing új költeményének is valóban éltető lelke. Azonban míg Diderot komoly vigjátéka lényegében patheticus: Lessing Minnája a valódi élet szabad, egyszerű, természeti való lenyomata. E darabbal egészen új genret nyert a német irodalom, melyet a drámai költészet eddigi egyik osztályába sem lehetett sorolni, mivel a komédia es tragédia közepett állva, mindkettőtől kölcsönzött bizonyos vonásokat es színezetet. Goethe önzetlen, mint minden nagy lángész, véglegesen megállapítá e mű becsét s jelentőségét, mint „első specificé német szellemi termékét, mely ép ezért kiszámíthatlan hatással is volt.“ E darab után készíté maga is első drámai kísérleteit; az expositio hasonlíthatlan remekségén okult ama zsenyéknél s még az ősz is örömmel időzött „a szeretetreméltó naivságnál es derülségnél, a valódi némét kedélynél s a szabad, eleven világnézetnél, melyek visszatükrözöltek e darabban, mely ama komor időben, mint egy ragyogó meteor jelent meg s a kor előre törekvő ifjúságára hihetetlen hatást gyakorolt.“ Lessing Barnhemi Minnája az első német nemzeti vigjáték s ha őszinték akarunk lenni, úgymond Stahr, maig is az egyedü i.

Közel öt évet élt Lessing boroszlói viszonyai közt, midőn elhatározá, hogy ottani állásáról lemond. A katonáskodás békébe, a járkálás főnökével egyik szemléről a másikra unalmas volt neki, s úgy találta, ideje, hogy „ismét kerékvágásba“ jöjjön. Családja ellenére, melyet most helyzeténél fogva inkább

segíthetett, mint különben tehet volna,—1765 elején letette hivatalát. Most hát ismét „a régi madár volt a háztetőn“ s azon töprengött, hova kellene letelepednie. Hosszasb ideig habozott dél és észak között. A tanulmányok Laokoonhoz, melynek nagyobb részét már Boroszlóban kidolgozta, délfelé vonták. Évek óta kedvencz terve volt, Bécsen keresztül, hol a császári könyvtárt szándékozott használni, Olasz- és Görögországba menni, hogy ott a természet, nép, s a műreemek szemlélésével érlelje élet-, költészet-s az ó világ remekműveinek ismeretét. Régóta vágyódott saját szemével látni a helvederi Apollot s a Laokoon csoportozatot és soká habozott, vajjon nem mindjárt Boroszlóából kellene-e útra kelnie. Azonban mégsem ment Olaszországba, hanem Kamenzen s Lipszén keresztül, hol szüleit és barátait látogatta meg, Berlinbe, hova a vágyon kívül, a régi barátokat újra látni, még valami más is vonta. Ugyanakkor, midőn Lessing Boroszlóban föl-szedte sátorfáját, egy esemény adta elő magát, mely barátai ohajtásinak teljesebb látszék igérni. Berlinben a királyi könyvtárnál a könyvtárnok, a francia Gautier de la Crose, meghalt 1765 elején. Halálával megürült a hely, mely kiválólag megfelelt Lessing izlésének és szükségleteinek s baráti minden jót reméltek. Csak egy volt még Európában, ki Lessingnek kétséssé tette volna e helyet. Ez egy a híres Winckelmann, ki akkor Rómában élt. Valóban a király Winckelmann részén volt, ki iránti kegyeletből az eddigi ötszáz talérra menő könyvtárnoki fizetést ezeröt-százra emelte, sőt kijelentette Frigyes király, hogyha Winckelmann kívánná, kész volna azt kétezer tallérra is emelni. De midőn ez az utóbbi összeget követelte, a király annak felét ajánlotta neki! A megsértett Winckelmann visszalépett s írta barátinak: oly feleletet adhatna a porosz királynak, mint az énekes, ki hasonló esetben válaszolá neki „Eh bene! faccia cantare il suo generale.“¹⁾ — Winckelmann határozata még az év octoberében be-következett s most Lessing baráti s ő maga is új reményeket táplált. Nem minden ok nélkül sietett most Lessing Laokoonát egyelőre bevégezni, melyet már a következő évben, májusban ki is adott. Helyén volt az állomásra egy művel bizonyítani be jogosult-

¹⁾ Hát énekeltesse tábornokát! — Nagy Frigyes mondá: hogy a fizetés, melyet az énekes követel, tábornoki fizetés.

ságát, mely alkalmas volt megmutatni, hogy csak egy Lessing leheté méltó kárpótlás egy Winckelmannért. Azonban Frigyes királynak, a német irodalmat figyelembe sem vevén, semmi tudomása sem volt Lessing irói működéséről. S még rosszabb volt, hogy mind a mellett is hallott valamit Lessing nevééről olyképen, mely egyszer s mindenkorra ellenségévé tévé. Azon összekoczeznásra kell itt emlékeznünk, melybe Lessing wittenbergai útja előtt Voltaireval jutott. Midőn tehát Winckelmann lemondása után Frigyes király kegyencze Guichard alezredes Lessinget ajánlotta neki, a király kijelenté, hogy semmit sem akar tudni Lessingről s midőn e miatt heves vita támadt közöttök, Frigyes válaszóla: „hogy maga fog Párizsba írni; hogy németei nélkül is fog tudni keresni egy tudós könyvtárnokot.“ Nem csupán Lessing barátira, Nicolaira, Ramlerre, Mendelssohnra, sőt még a jó Gleimra is, ki a dolgok e fordulatával csaknem kétkedő lett bálványozva tisztelt királyában, kellemetlenül hatott ez eredmény; maga Lessing is fájdalmasan érezé azt. Rég táplált reménye lőn egy csapással megsemmisítve. Most,—ügymond Stahr,—csaknem egy századdal később, Rauch „Nagy Fridrik óriási emlékszobra“ a korabeli nagyok közt, kik a talapzatot körülveszik, mutatja Lessing alakját is! Jobb ha elmarad, mert az minden porosznak és németnek csak azon egyik legnagyobb igaztalanságot juttatja eszébe, melyet a híres porosz király a német nemzet geniusza ellen elkövetett.

Azonban hagyjuk most e kellemetlen epizodot Lessing életéből s vessünk egy pillantást azon műre, mely külsőleg össze látszik kapcsolva lenni ez episoddal, Lessing Laokoonára.

Mióta Lessing Laokoonát bírjuk — mondja Stahr — a mondat, hogy a költőnek nem festeni kell, a költészet ábéczejéhez tartozik. Mikor Lessing fellépett, az ellenkező nézet volt európaszerte érvényes mind az elméletben, mind a gyakorlatban. Tökéletes zavar uralkodott a képző művészet és a költészet határai közt. Lessing, kinek legbensőbb sajátsága arra volt irányozva, hogy szigorúan elkülönítse az egymásba ütköző szellemi tartományok határait, s ki már „Pope a metaphysicus“ című iratában a költészet és bölcsészet között, a mese feletti vizsgálódásiban pedig a különböző költészeti nemek közt törekvék határt vonni, most annál inkább indítatva érzé magát ez el-

különzést s határvonást a képző művészetnél és költészetnél is foganatba venni, mennél inkább világosan szemébe ötlött a kettő összekeverésének veszélyes következése ép ezen a téren, mely iránt az időben leginkább érdeklődött, — a német költészet férén. Ugyanekkor Homer és Sophokles tanulmányozásával az örök szép valódi életforrásába s legfőbb törvényei megismerésébe merült, s nem sokat mondunk, hogy e két költő tanulmányozásából eredt Laokoona. E mű valódi súlypontja nem a képzőművészet, melyre nézve akkoron egyáltalában hijával volt a műremeket terjedelmes vizsgálatával szerzett gyökeres előkészületnek. Sokkal inkább a költészetben kell keresnünk Lessing e műve súlypontját. „Winckelmann s köre szenvedélyes lelkesültségét a képző művészet iránt volt Laokoon ellensúlyozandó, hogy azáltal a költészet, gyakori egyoldalú összehasonlítás után a plasticával s a festészettel teljes jogaihoz jusson.“ Ez eszmét joggal mondja Guhrauer az egész munka alapeszméjének.

Winckelmann megrótta Virgilt, hogy rajzában (Aeneas II. 199—224) kiáltani engedi Laokoont s dicsérte a csoportozat művészt, hogy sohajjá lágyította a vad, egekig törő jajkiáltásokat. Lessing megmutatja, hogy mindkettő, a költő valamint a művész, mindegyik csak azt tette, a mi művészetéhez illő s azért helyes; s hogy nevezetesen nem valami magasabb erkölcsi nemeség kifejezése utáni törekvés határozott a művésznél, mint Winckelmann gondolá, hanem csupán művészet azon törvényére való tekintet, mely a régieknél a képző művészetben a legfőbb volt: a szépség törvénye.

E törvény a művész feladatául tevé: az erőszakost, torzat, rútat, ha nem volt mellőzhető, annyira szelidíteni, hogy képes maradjon a szépség egy bizonyos mértékére; s ezért Laokoon mestere is, „a testi fájdalomnak a fölvett körülmények közt legnagyobb szépségére törekedvén, kénytelen volt azt annyira enyhíteni az ábrázolatban, hogy a kifejezés mégis szép maradjon.“

Virgil rajzolatait összehasonlítván a művész művével, még egy további törvényt is nyer Lessing ez utóbbi művésze számára. S ez ugyanis az időrendhez kötődik, melynek korlátai a pillanathoz kötik a képző művészt utánzataival.

A legterményebb pillanat, a mely legszabadabb tért nyújt a néző képzelő erejének, annál többet hagy neki gondolni, men-

nél többet láttat vele. Ezért a képző művésznak soha sem szabad valamely szenvedély ábrázolásában a végtetet tüntetni föl, melyen túl a képzelet nem emelkedhetik.

Ezen a képző művészet számára nyert határozatokkal tör magának útat Lessing a költészet törvényeihez.

Megmutatja, hogy a termékeny pillanat azon főntebb említett törvénye nem illik a költőre, kinek inkább a jelenségek s események időszerű egymásutánja tulajdona, melyben a nyilvánulás legerőszakosbika is találhat helyt, miután az a megelőző által annyira előkészítettik, vagy annyira enyhítettik s javítottatik a következő által, hogy elveszti egyedi benyomását, sőt a legjobb hatást teszi ily arányban. Megmutatja továbbá a Laokoon csoportzatnak a költő rajzolatával tett egybevetésével, hogy az utóbbi, miután alakjai szellemi természetűek s mozgékonyak, melyek a szobrász műveinél hiányoznak, végtelenül nagyobb térrel bír az általa ábrázolhatóra, mint a szobrász. Virgil ruhástól ábrázolhatta Laokoont, mivel „a ruha a költőnél nem ruha, semmit sem takar el“ s általában képei oly tulajdonságuk, hogy egymást nem fődik el. A képző művész ellenben még csak a főt körülvevő papi köteléket sem hagyhatta meg Laokoonánál, mivel a homlokot, melyen annyit lehet kifejezni, elfödte volna.

Mi következik ebből? Az, hogy a költő legjelesebb képei minden vonásában épen nem hasznavehetők a képző művésznak. Azonban megfordítva ez utóbbinak remekműve mindenkor s minden vonásában egyforma jó hatással lesz a leíró költőnél. Ezért sokkal valószínűbb, hogy a Laokoon csoportzat művésze előtt lebegett Virgil leírása; hogy sem Virgil előtt, leírásakor, a Laokoon csoportzat.

Mindig közelebb jön Lessing céljához, megmutatni a költészet magasabb állását a képző, sőt minden más művészet felett.

Együttal figyelmessé tesz Lessing a különbségre a költészet és a próza között. A prózairó csak érthető, tiszta s világos akar lenni. A költő ellenben többet akar: „oly elevenekké akarja tenni az eszméket, melyeket bennünk felkölt, hogy hamarjában tárgyai valódi érezhető hatásit higyjük érzeni s a csalódás e perczében szünjünk meg eszmélni az eszközre, melyet céljára használt, — a szavakra.“ Ezért nem szabad neki késedelmes részletességgel versenyezni akarni a festővel azon téren, hol ez pontosságával, vi-

lágosságával s befejezett tárgyilagosságával, melyet a képző művészet a láthatónak képes adni, már eleve végtelenül fölülte áll. Egy Huysum-tól festett virág, annak minden leiró költői kísérletén túltesz, „mert a testnek minden ily szóval leírása nem bir azon csalódással, melyben áll főleg a költészet, s nem is birhat vele, mivel itten a test együttesége (Coexistirende) a beszéd tagoltságával (Consecutiv) összeütközésbe jő.“ Az egésznek részekre való tagolása könnyíttetik ugyan azáltal, de a részek újbóli egészszé összerakása nehéz, sőt lehetetlen leend a képzeteknek. Miért is a hol a költészet — Homer — valóban részletesen ír le, azon „fogáshoz“ nyúl, hogy a tárgy együtteségét tagoltsággá változtatja. Homér nem kész paizsát írja le Achillesnek, hanem leírja mint készíti azt az isteni mester, szemünk előtt engedni előállani.

Mindenek fölött a testi szépség ábrázolása az, melynél a leghatározottabban érvényesek a látható ábrázolására ekkép nyert általános műtörvények. Miután az csak a művészt illeti meg, míg a költő kénytelen tőle egyáltalán őrizkedni. Minden költő kísérlete, legyen bár egy Ariost, versenyezni e helyt a képzőművészszel, Lessing találó képe szerint oly benyomást tesz: „mintha köveket látnánk hömpölygetni a hegyre, melyekből annak tetején egy pompás épületet kellene építeni, hanem azok magoktól a másik oldalon ismét legurúlnak.“

„De, — mond Lessing — nem igen sokat veszít-e a költészet, ha el akarjuk tőle venni a testi szépség minden képét?“ „Ki akarja tőle elvenni“ felel önmagának. A költészet is leirhatja a látható szépséget, habár más, neki saját úton. Sőt erősebben teheti azt, mint mindaz, a mit e részben képes tenni a képző művészet, mivel képes a szépséget a benyomással rajzolni, melyet gyakorol, mint Homer tevé Helénájával; képes ingerré azaz kellemmé változtatni a szépséget, miután ezt mozgásban tünteti fel. Ellenben ha a művész a költő teremtményeivel akar élni, azt csak úgy teheti, mint cselekedtek a régi művészek Homérral. „A költő szellemével táplálkoztak; képzelő erejüket legmagasztosabb vonásaival rakták meg; lelkesültségének tüze hevíté az övéket is; úgy láttak és éreztek, mint ő s így műveik lenyomatai a Homéréinak, nem azon arányban, a mint van egy arczkép eredetijéhez, hanem azon arányban, a hogy áll a fiú atyjához, hasonló, de külön-

böző!“ Egy vonás Homérnál Jupiter leírásában elég volt egy Phidiasnak a plasticai Jupiterfő örök képe s eszménye teremtésére.

Azonban nem csak a szépséget, hanem a rútat is, sőt magát a rettentőt s iszonyút, a rettentőnek az undort gerjesztővel e kapcsolatát is, leírása körébe vonja a költészet, mely valódilig leleplezi a belső erkölcsi világot, mely a gonosz ellenhatása s terjesztése nélkül épen nem gondolható. A költő gazdag eszközei által mély szellemi összefüggésbe hozatik, mely azt egyszerre erősíti s gyöngíti. Ellenben a művésznek a rút kifejezése, maga a csupa formarútság is tiltatik, vagy csakis nagy kikötések mellett s bizonyos föltételek alatt engedtetik meg; s Thersitest, kit egy Homérnek szabad volt lerajzolni, — mivel, hogy őt nevetésgessé tegye, szüksége volt rútságára, — a festő vagy szobrász nem akarhatja művészeti tárgyául választani (?) miután művészete nem képes arra, a mire képes a költő: a rútságot nem czélul, hanem csak eszközül használni valami más hatásra s ezzel mintegy elenyésztetni.

Mielőtt búcsút vennénk Lessing Laokoonától s elbeszelnők a körülményeket, melyek által Lessing munkássága e téren félbeszakítatva egy más pályára vettetett, meg kell emlékeznünk a varázsról, mely még most is, midőn már az általa felállított elvek rég tulajdonai lettek az általános műveltségnek, tévedései és egyoldalúságai ellenben, valamint a modern műelv félreismerése, a táj-, történeti- s arczképfestés nem eléggé méltatása már régen kiigazítvák és fölvilágosítvák, — még ma is, mondjuk, ellenállhatlan hatalommal lánczolja magához az olvasót.

E varázs kulcsa mindenkéül valódi művészi kezelésében van. Lessing maga is egy sétáló kalandozásához hasonlítja vala egy izben rendszerét, — sétálóéhoz, ki alig látszik utat tartani; és semmi sem lehet találóbb, mint e hasonlat — mondja Stahr. A paragraphok unalmas egyenesre kimért nyárfasoros töltés egyformasága helyett, mely valamely megállapított elvből kiindulva az elvont fogalom fejleménye legrövidebb útján vezet czélhoz, — az elmékedőt követjük a szerte kalandozó úton, melyen vizsgálódásiban s elmékedésiben maga is vándorolt. Ez oktatási mód, annál termékenyítőbben hat, minél inkább a kész eredmények helyett, a tanító „elmékedési történetével“ ismerteti meg az olvasót, melynél maga az út is czéllá leszen. Igaz, a bennünket

vezető sétáló, hogy Lessing képével éljünk, alig látszik útát tartani. De a tájat jobban ismerve, mint az egyenes országút vándora, mégis igen jól tudja útja minden látszólagos esetlegessége mellett is, hogy hova törekszik, melyik legmagasabb s legszebb kilátásra s nézpontra akar bennünket vinni, s a tekervényes utak, melyeken odavitt bennünket, csak arra valók, hogy annál világosabban s nagyszerűbben táruljanak fel szemeink előtt a vidék elrejtett szépségei, sajátosságai, egész gazdagsága és sokféle jelleme. Ha módszerénél — folytatja Stahr — közel van is a veszély, távol maradni a rendszeres tőkélytől — gazdagon kárpótol ezért a hatás, melyet mindazokra gyakorol e rendszer, kik a mester példáján, ki be hagyott nekik pillantani dolgozó s teremtmő műhelyébe, meg akarják s tudják tanulni, miként kell nyomozni.

Azt mondta Goethe, hogy művészetről tulajdonképp csak művekkel szemben lehet beszélni. Ezt az alapelvet követi Lessing Laokoonában, s a mód, a hogy a szép örök eszményképéből, Homérból s Sophoklesből fejti ki vagy világosítja meg minden tételét, a mint mindenütt az olvasó a szép concret valóságával s alakzataitól látja magát körülveve, — nem kevesebbet tett az érdek és értelem fölelevenítésére s biztosítására, mint módszere.

Lessing Laokoon — jegyzi meg Stahr — a kritika remekműve, a mint Lessinget magát is, ha legbensőbb lényét kell jellemeznünk a kritikus lángelméjének kell tartanunk! Mert ő művész is, kritikus is egyszersmind: művész vizsgálódása találékony lángelműségénél, kritikus a különböztető, bonczoló értelem túlnyomó hatalmánál fogva.

Reményei meghíúsulta után nem volt többé nyugta Lessingnek Berlinben. A föld égett lába alatt. Menni akart, mindegy akárhová. Berlint és Poroszországot lelkéből megúnta. S ez időtől sohasem veszté el egészen lelkéből idegenkedését egyik iránt sem. Ily helyzetben, midőn még egyszersmind dologtalanul állt a vásáron és senki sem akarta felfogadni, 1766 novemberben híre jött, hogy az új hamburgi színház vállalkozói elhatározták volna őt nyolczszáz tallér fizetéssel Hamburgba hívni, mint dramaturgot. S valóban Loewen színházi igazgató a tizenkét hamburgi kereskedő által alapított állandó színház részéről érintkezésbe is tette magát Lessinggel s így látjuk őt 1767 ápril első napjaiban Ber-

lint elhagyni, melyet ettől kezdve csak mint idegen látott meg újra. Elhagyá a nélkül, hogy elbücsűzött volna Károly testvérétől. Egyáltalán a bucsuzás, mint maga megvallotta, kín volt neki, melytől a mennyire lehetett szeretett menekedni. „Hallottad már bizonyosan Raunler urtól, ír a öcsésének Hamburgba megérkezésekor, a színház megnyitása napján, mint történt, hogy a nélkül, hogy veled beszélhettem volna, el kellett utaznom. Mindaz, a mi testvéreknek búcsuvételökor egymásnak mondani valójok van, köztünk magától értetődik.“

Derült kilátásokkal s vidor reményekkel érkezett Lessing Hamburgba. Még sohasem volt hozzá illőbb állás, örvendetesebb feladat, mint mely itten reá látszott várni. Az élénk bizalom, a vidor kedv, mely lelkesíté, nyilatkozik hirdetésében, melylyel a színház megnyitása napján, april 22-én megelőzte dramaturgiáját. A férfi egész jellemnagysága nyilvánul e hirdetésben, mely egyszerre a népszerű ékesszólás s óvatos okosság mesterműve. A vállalatot, melynek erejét akará szentelni, úgy tünteti fel, mint nemzetit, mely ép ezért a jobbaktól mindenütt örömmel üdvözöltetett Németországban, s alapos igényt tart vala minden jó segélésére. Rettegett szava egész hatalmával némitja el az irigyek s ellenségek szavait, kik még mielőtt életbe lépett, áskálódtak az új vállalat ellen. Csattanós rövídséggel megmutatja, mily előnyöket vonhatna a német színpad az új vállalatból, ha a közönség megajándékozna részvételével. A legnemesebb democraticus szándékkal, vizsgáló s ítélő részvétre szólítja azt fel. Szavának soha sem szabad kicsinylőleg figyelembe nem vétetnie, ítéletének soha sem szabad hódolat nélkül hallatszania. Hirdetésében elnézést és türelmet kér. Sok a tennivaló, mivel sok a fok, melyen fel kell emelkednie egy leendő színpadnak a tökély csúcsáig és még távolabb van e magasságtól a színpad, mely mint a német, inkább romlandónak, mint építendőnek nevezhető. E szerint minden egyszerre nem történhetik. „Mégis a mit az ember nőni nem lát, bizonyos idővel megnőttnek találja. A leglassúbb is, a ki nem téveszti szeme elől a czélt, mindig gyorsabban megy, mint a ki szerte tévelyeg.“ Feláldozó munkássággal fogott Lessing az új munkához. De csakhamar be kellett látnia, hogy ez életpályán is csalódott reményiben. Nagy úttörő szellemek valóban mindig kellő időben jönnek; de legtöbbször korán személyes sze-

renejökre nézve. Már septemberben a vállalkozók egész tökéje fel volt emésztve s miután a hamburgi Croesusok minden támogatása kimaradt, kényszerítve látták magokat a legkétségbeesettebb eszközökre. Miután a mivelt osztályok cserbenhagyták őket művészi, az ízlés és a miveltség emelésére irányzott törekvéseikben, a tömeg rokonszenve után kapkodtak, mint fenyegető hajótöréskor a mentőhorgony után. Bohózatokat adtak, a balletet ismét bevitték, sőt még kötél-tánczosokat is léptettek fel. Lessingnek meg kellett érnie, hogy Barnhelmi Minnája előadása napján az előadás után kötél-tánczosok szentségtelenítsék a színpadot! — S végre, midőn egy francia társaság megérkezett, berekeszték előadásait (december 4.) s télire Hannoverába költözködtek át. E közben Hamburgban tovább dolgozott Lessing dramaturgiáján, melylyel már messze elmaradt az előadásoktól. Legálább ennek folytatott megjelenésével a hamburgiak friss emlékezetében fen akarta tartani színházukat, míg oda ismét visszatérne a tél végén a társaság. E visszatérés 1768 májusban csakugyan be is következett, de a vállalatot az enyészettől nem lehetett többé megmenteni. November 25-én rekesztetett be a színház Weisse darabjával, fél évvel előbb, mint Lessing várta. Tehát ismét szegényebb volt egy csalódással! — *Transcunt cum caeteris erroribus!* Ez volt a rövid halotti beszéd, melyet levelében Ramlerhez azon álm felett tartott, hogy a németeknek nemzeti színházat teremt.

Mindenek fölött a hamburgi dramaturgia volt a hajótörést szenvedett vállalat legfölségesebb gyümölcse, melyet gazdag hagyományul hagyott a nemzetnek. Lessing e műve is, mint Laokoon, torzóként fekszik előttünk s annak is megvan, mint Laokoonnak, a maga története, melyben az első német nemzeti színház gyors hanyatlása tenyészeté elbeszélésével már meg van fejtve. Azonban e megfejtés tökéletlen. Előmozdítá annak megszakadását a német sajtóviszonyok akkori rendezetlensége,¹⁾ továbbá a viszony, melybe a színészekkel jutott. Lessing egész életén át sokat és örömmel társalkodott színészekkel, azonban mindeddig még

¹⁾ Több zugutányomat keletkezett, mely olcsóbb levén mint az eredeti, inkább keresett volt mint ez; s Lessing önvallomása szerint örökre megakasztá dramaturgiája folytatását.

soha sem lépett fel előadásai közbirálójaként. Annál csodálatra méltóbb volt az eszélyesség, melylyel most, miután állása az ily tevékenységet köteleiségeül tévé, hozzáfogott ezen, mint minden jártas férfiú tudja, szerfölött bajos munkához. De bármily eszélyességgel járt is el az előadások bírálatában, a színészek mind sértve érzék magokat az egy Eckhof, a német színészet ősatyja kivételével. Miért is a színészek bírálatával a huszonötödik darabtól kezdve kénytelen volt egyszer mindenkorra felhagyni. S mennyire jellemző az emberszerető Lessingre, hogy még most is mentegetni törekszik őket. „Vannak színészeink, de nincs színészetünk — írja. Ha hajdan volt ilyes művészet, már többé nem birunk vele; elveszett, s egészen újból kell ismét föltaláltatnia. Általános fecsegés a különböző nyelveken van elég róla, de külön, mindenkitől elismert, világossággal s szabatoszággal fogalmazott szabályt, melytől függene valamely esetben a színész gáncsolása vagy dícsérete, alig tudok kettőt, hármat. Innen van, hogy oly habozónak, sok jelentésűnek látszik minden okoskodás e tárgy felett, hogy épen nem csoda, ha a színész, ki semmivel sem bir, csupán szerencsés rutinental, ezáltal mindenkép sértve érzi magát. Eléggé megdícsértnek soha, de mindenkor nagyon gáncsoltnak hiszi magát; sőt gyakran még csak nem is tudja, vajjon gáncsolni vagy dícsérni akarják-e? Általában rég megtették már azt az észrevételt, hogy azon arányban nő a művészek érzékenysége a kritika iránt, a melyben fogy művészetök törvényeinek bizonyossága, világossága és száma.“

Ha végig nézünk — mondja Stahr — a bőségen s a mély dramaturgiai belátáson azon megjegyzésekben, melyeket munkássága kevés hete alatt alkalmá volt tenni, nem lehet eléggé sajnálnunk, hogy a gazdag forrás alig fölfedve, minden kincsével örökre bezárult a színészi hiúság érzékenysége miatt.

Jeles fejezetet képeznek a színész „tüze“ feletti jegyzetek, melyek még ma is megérdemelnék, hogy minden jeles színi rendező színészeinek időről időre felolvassa. Az állás, melyet itt a színművészetnek a képzőművészet s a költészet közepett kijelöl, Laokoona eredményeire emlékeztet, melynek eszméjével még el volt telve, midőn ez új munkásságához fogott. Épen oly becsesek jegyzetei „az actióról a szavalásban,“ intése a durva realismus ellen a mimikában, utalása a néző képzelete kizsákmányolá-

sára, unszolása gyors játékra, különösen a bohózatos vigjátékok könnyű nemében. S ha a tárgy fontosságáról irt állításához, a dráma, de főleg a tragicus költő számára, azt a megjegyzést csatolja, hogy még a leggyöngébb s leghánytvetettebb darabok is tehetnek mindig némi szerencsét, ha a költő szerencsés volt a tárgy megválasztásában: e mellett a másikat sem felejtí el, hogy csodálatosképen mindig ilyen darabok azok, melyekben legelőnyösebben tűnnek ki a jó színészek. „Ritkán adatik elő, úgymond, oly remekül valamely remekmű, mint a hogy van írva; a közepszerű mindig jobban sikerül a színészeknek. Talán mivel többet tehetnek a magokéból a középszerűhez, talán mivel nekünk a középszerű több időt, nyugodalmat enged figyelmesekké lennünk játéukra, talán mivel a középszerűnél, minden, egy vagy két kimagasló személyen nyugszik; míg a tökéletesebb darabnál gyakran minden személynek főszínésznek kellene lennie s ha nem az, szerepe elrontásával a többiekét is segíti elrontani.“ A legmélyelműbb azonban, a mi valaha a színművészetéről mondott, az, a mit Lessing a viszonyhatásról és a harmoniáról a kifejezésben és arczjátékban a lélek és a test között s azon fontos alaptételről mond, hogy a színész művészetének kívülről befelé s nem megfordítva belülről kifelé kell hatnia; oly fejtegetések, melyekre Eckhof játéka ösztöngé s melyek azóta még senkitől sem nyomoztattak tovább.

Lessing dramaturgiája még kevésbé volt „rendszeres könyv,“ mint Laokoon, — jegyzi meg Stahr. Azonban a röptvek, melyek a legvéletlenebb oknak köszönik létüket s tartalmukat, a drámai költészetnek lettek philosophiája, mivel oly szellemtől eredtek, kinek eszmelánczolata egy általános elvet uralva, minden nyilvánulatában csak is a napvilágosságu középpont sugarait tünteti fel. Három a szempont, mely alá jöhet Lessing dramaturgiájának tartalma: kora német dráma irodalmának bírálata, példányának, a francziáknak megítélése s a tragédia fogalmának, mint a drámai és általában minden költészet legfőbb formájának kifejtése. Mindjárt az első darabnál, melylyel a színház megnyitott, Cronegk Olint és Sophroniájánál ballania kellett a német közönségnek, hogy a kora elhalt költő e sokat csodált szomorújátéka fölötte gyöngé csinálmány, hogy kevéssé érdemli meg a dicsőséget, vele szentelni fel az új német nemzeti színházat stb.

A dramaturgia köztudomás szerint csak az első évnegyed előadásait foglalja magában. E rövid idő alatt nem kevesebb, mint ötvenegy darab adatott elő, melyek közül csak tizenkilencz s ezek közt csak egy ismételtetett háromszor ez idő alatt; mi a színészek rendkívüli megerőltetését tünteti fel. Ez ötvenegy darab közül csak tizenhat volt német szerzőtől, a többi mind fraucziától s a németek közt Lessing mellett a most már elfeledt Cronegk, Schlegel Eliás és Weissenek kellett képviselni az első nagyság csillagait! A francia darabok német fordításai csaknem kivétel nélkül nyomorúltak voltak s a német színészet, a hazai külső, mint Lessing nevezi, nemesak az így átfordított vígjátékból hiányzott, hanem a német eredeti művekből is. Maga azon kor legjobb vígjátékköltője Schlegel Eliás legjobb vígjátéka: „A jó asszonyok diadalma“ is azon főhibában szenvedett, hogy a jellemek magokban véve nem voltak németek. „Azonban már vígjátékinkban — teszi hozzá Lessing — sokkal inkább hozzá szoktunk idegen, különösen francia erkölcsökhöz, hogy sem valami rossz hatással lehetne ránk a darab ezen hibája.“ A rossz német darabokat arra használta, mint hirdetésében mondta, hogy azokon megtanítsa a német közönséget legalább ítélni. S míg elméletileg fölállítá a célt, mely után kell a német drámának törekednie, hogy megszabaduljon a gyermekes éretlenségtől, megmutatá magából a német életből az okokat, melyek előmozdíták ez éretlenséget, e fiatal sőt gyermekes tekintetet, melylyel a német szépirodalom — mondja Stahl — nem csupán a régiek szépirodalmával szemben bír, hanem minden újabb művelt népével is. „A legtöbb, — mond Lessing — a mivel mi németek a szépirodalomban birunk, fiatalok kísérletei. Igen, az előítélet nálunk csaknem közönséges, hogy csak fiatal emberhez illő munkálni e téren. Fértaeknek, mondják, komolyabb tanulmányaik vagy fontosabb dolguk van, melyekre őket az egyház vagy az állam szólítja. Versek, komédiák játékoknak tartatnak, mindenesetre nem haszontalan előgyakorlatoknak, melyekkel legfeljebb is huszonötéves korig szabad foglalkozni. Mihelyt a férfikorhoz közeledünk, minden erőnket szepen valami hasznos hivatalnak kell szentelnünk; és ha e hivatal időt hagy valamit írni, nem szabad mást írunk, mint a mi meggyeztethető annak komolyságával s polgári rangjával: a magasabb tanszakokból szép kivonatot, a kedves szülőváros jó kroni-

káját, épületes szent beszédekét s ilyesféléket. Ezért van hát szép-irodalmunkban is oly kevés munka, melyet a gondolkozásban gyakorlott férfi örömmel venne kezébe, ha fölelevenítésére s erősítésére egyszer mindennapi foglalatosságának egyforma csömörletes körén kívül akar gondolni! Mily táplálékot lelhet igazán egy ily férfit például fölötte közszerű vígjátékinkban?”

Ha Lessing szigorú igazságossággal adta is tudtára nemzetének drámai irodalma valódi állapotát, annál nagyobb elégtétel volt rá nézve, egyszersmind bebizonyítania előtte, hogy a példányok, melyekre egy félszázad óta tisztelettel pillantott fel, nagyon távol vannak az eszményi tökélytől, s hogy magok a sokat csodált francziák is, ha a tragédia a drámai költészet legmagasabb formájául vétetik, „még nem bírnak színházzal.“ Az első francia költő, kin ezt bizonyítja Lessing, a korától, népétől, az egész mívelt Európától bálványozott Voltaire volt. Semiramist s s a Maffei olasz költőből lopott „Merope“-jét szigoruan megbírálván, Voltaire legjobb s leghíresebb darabjának „Zair“-nek adja valódi mesteri bírálatát. Itt is, mint Semiramisában, Shakspeare-hez törekszik Voltaire támaszkodni, mert féltékeny Orosmanja Shakspeare „Othello“-ja után készült. Azonban Shakspeare költeményének lángoló máglyájából csak egyes üszköt tudott hatalmába keríteni a francia költő s pedig olyat, mely inkább füstől, gőzöl hogysen világítna, melegítne.“ Egy hízelgő francia bíráló dicsérte, hogy a szerelem maga dictálta Zairét Voltairenek. „Helyesebben — gondolja Lessing — helyesebben mondta volna, — hogy az udvariasság.“ S itt következnek azon lelkesült szavak Shakspeare „Romeo és Julia“-járól, melyek nagyszerű egyszerűségekkel többet érnek a világ minden commentárjánál. „Én csak egy tragoediát ismerek, melyen maga a szerelem is segített dolgozni, s ez Romeo és Julia Shakspeare-től. Való, hogy Voltaire igen finomul, igen tisztességesen engedi Zairjének kifejezni érzelmeit; de mi e kifejezés azon eleven képéhez mindazon apró titkos ármányoknak, melyekkel a szerelem belopódzik lelkünkbe; mindazon észrevétlen előnyöknek, melyeket abban nyer; mindazon mesterfogásoknak, melyekkel maga alá vet minden más szenvedélyt, mignem minden vágyunk s utálatunk egyedüli zsarnokává leszen. Voltaire, ha szabad így szólnom — kitünően érti a szerelem i r o d a i nyelvét; ez azon nyelv, a nyelvnek azon

hangja, melyet a szerelem akkor használ, ha a legovatosabban, legkimértebben akarja magát kifejezni; ha semmit sem akar mondani, mint a miről felelni tud a merev sophisma a hideg műbiró előtt. Azonban a legjobb irnok, nem mindig tud legtöbbet a kormány titkáról. Lehet, Voltaire is ép oly mély belátással volt a szerelem lényegébe, milyennel Shakspeare, akkor legalább itt nem akarta mutatni s a költemény messze a költő alatt maradt. "Ez alkalom az, midőn heves ajánlattal a britt költő Wieland általi fordítására útálja a németeket, mely minden hiányai mellett is még mindig oly mű marad, „melynek szépségein soká kell még tanulni, míg a fogatkozások, melyekkel a költő szépségeit adja, annyira sértsenek, hogy egy jobb fordításra legyen szükségünk." Lessing véleményét egyszer a következőkben öszpontosítá Voltaireről: „tőle, legcsekélyebb jegyzeteiből is mindig lehet valamit tanulni; ha nem is mindig azt, a mit mond, és legalább azt, a mit mondania kellett volna. *Primus sapientiae gradus est falsa intelligere* (az első lépcső a böleseségre a hamisnak fölismerése) kiált fel, „és nem tudnék írót — úgymond, — a kin oly jól megpróbálhatnók, vajjon ez első lépcsőn állunk-e, mint Voltaire úron; de ezért senkit is, a ki kevésbbé lehetne segélyünkre a második lépcsőre fölemelkednünk." A második lépcső az igazság megismerése (*secundus, vera cognoscere*). Általában ha Lessignek jól is eshetett Voltairén, az emberen, ki vele méltatlanul bánt witembergai útja előtt, a büszke franczián, ki még 1750-ben diadalmasan irhatá Potsdamból Párizsba barátinak: „*Je me trouve ici en France. On ne parle que notre langue. L'allemand est pour les soldats et pour les chevaux; il n'est necessaire que pour le route,*“ — ha, mondom, mind az emberen, mind a franczián jól is eshetett boszúját tölteni: volt egy magasztosabb czél, mely szüntelen szeme előtt lebegett Voltaire elleni vitáiban. A régi drámai remekművekre, mint követésre méltó példákra s mint ezekhez legközelebb állóra Shakspearere utalva, ezekből világosítani fel az akkori franczia drámaköltészet hiányait, hibáit. S így látjuk őt, mint Voltaire Semiramisában, most Dubelloy Zelmirenek védelmében fejtegetni az elvet, hogy mennyiben kell a tragicus költőnek törődni a történeti igazsággal. „A tragicus költőnek — ír, — nem azért van szüksége valami történetre, mivel az megtörtént, hanem mivel úgy történt meg, hogy bajosan költhetne

jobbat jelen czéljára. Ha ezen alkalmazhatóságot körülbelöl feltalálja valamely való eseténél, akkor kedves előtte e való eset; de ezért még hosszasan felütni a történetkönyveket nem fizeti ki e fáradságot. ¹⁾ S ugyan hányan tudják mi történt? Ha a lehetőséget, hogy valami megtörténhetik, csak onnan akarjuk következtetni, mivel az megtörtént, mi akadályozna hennünket, egy egészen költött mesét valósággal megtörtént históriának tartani, melyről soha sem hallottunk valamit? Mi az első, mi hihetővé tesz előttünk egy históriát? Nem benső valószínűsége-e? S nem egy-e, ha e valószínűség mellett semmi bizonyosság s szöbhagyomány nem tanúsodik, vagy pedig olyanok, melyek még sohasem jutottak tudomásunkra? — Alaptalanul állítják, hogy a szinpad egyik rendeltetése fentartani a nagy férfiak emlékét; ezért van a történet, de nem a szinpad. A szinpadon nem azt kellett tanulnunk, mit tette vagy amaz ember, hanem hogy mit tenne minden ember bizonyos jellem mellett bizonyos adott viszonyok közt. A tragédia czélja sokkal bölcselembb, mint a történet czélja, s valódi méltóságáról alacsonyítjuk le, ha híres férfiak merő panegyrykusaivá tesszük, vagy visszaélünk vele táplálni a nemzeti hiúságot. Aristotelesből állították meríteni a francziák classicus tragédiájok alaptörvényeit; Aristotelesből bizonyítá be nekik Lessing, hogy ezen alaptörvényeik hamisak s ép ezért tragédiáik nem tragédiák. Megmutatja, hogy a francia classicus tragédiairás atyja Corneille-től kezdve le az utolsóig, mind épen az Aristotelesből kimondott elvek ellenkezőjét vették szomorújátékaikban foganatba. De még többet tesz, nem elégi a francia drámairás ferde irányát beh bizonyítani, megmutatni, hogy nemzete még költői főleg drámai nemzeti irodalommal nem bír: magokat azokat, kik e részben minden esetre saját műveire utalták volna, azon híres nyilatkozattal némitotta el: hogy ő nem költő.

„Én se színész, se költő nem vagyok, így szól ez önrallomás, melylyel oly jellemzőleg rekeszté be dramaturgiáját. Néha ugyan megtisztelnék ez utóbbinak tartani, de csak mivel félreösmernék.

¹⁾ Nem feledjük, hogy a jeles műbíró a krónikák apró ág aih oz ragaszkodó drámai iskola ellen emelt szót.

Néhány drámai kísérlethől, melyre bátorkodtam, nem kellene következtetni oly bőkezűleg. Nem mindenki festő, a ki kezébe veszi az ecsetet s színekkel mázol. Régibb műveim azon évekre esnek, melyekben annyira szeretik lánghézag tartani a kedvet s könnyűséget. Mi az újabbak közt türhető, arról igen jól tudom, hogy azt egyedül csak a kritikának kell köszönnöm. Nem érzem magamban az éltető forrást, mely saját erején tör fel, mely saját erejéből szökell fel oly gazdag, oly friss, oly tiszta sugárookban. Mindent nyomattal s csöveken kell kiszorítanom magamból. Oly szegény, oly hideg, oly rövidlátó lennék, ha némileg meg nem tanultam volna, szerényen idegen kincseket kölcsönözni, idegen tűz mellett melegedni s szememet a művészet szemüvegével erősíteni meg. Ezért mindig megszegényitve s bosszús voltam, ha valamit olvastam vagy hallottam a kritika ellen. Megöli a lángész, halljuk mondani, s én hízlek magamnak, hogy oly valamit nyertem általa, a mi igen közel áll a lángészhez. Én sánta vagyok, kinek lehetetlen, hogy kedvére legyen a mankót gyalázó irat. — De valaminth a mankó egyik helyről a másikra segíti mozdulni a sántát, de futóvá még sem teheti: így a kritika is. Ha valamit létrehozok segítségével, a mi jobb, mint a mit csinált volna egy hozzám hasonló tehetség kritika nélkül: annyi időmbe kerül, oly mentnek kell más dolgoktól, önkénytelen szórakozásoktól annyira háborítatlannak kellennem, egész olvasottságomnak annyira jelen kell lennie minden lépésnél, a jegyzeteken, melyeket valaha az erkölcsök s szenvedélyekről tettem, oly nyugodtan kell átfuthatnom, hogy dolgozónak, kinek újdonságokkal kell a színházat tartani, nálamnál a világon senki sem lehet alkalmatlanabb.“ Mi volt e csodálatos nyilatkozat célja — kérdi Stahr —, melylyel ugyanazon férfiú, ki a jelen pillanatban elvitázhatatlanul nemzete egyik első drámaköltőjeként áll előttünk, annak nevét elútasítá magától?

Ha szabad egy képes hasonlattal élnünk, azon vezér képével felelhetnénk e kérdésre, ki a zászlót, melyet magasan emelt, döntő perczben, hogy övéinek bátorságát még inkább felgyulassza, az ellenséges sánczokba dobja.

Lessing a dramaturgiában feltüntetése semmiségében kora német drámai irodalmát. Megmutatta, mi messze van céljától sőt ehhez még magától az igaz úttól is. A hamis Isteneket, kiket imádozott, összezúzta s az új kor egyedüli költőjére, ki képes volt he-

lyöket pótolni, Shakspearere utalt, kit „tanulmányoztatni, nem kifosztatni“ akar s ki, ha a német nemzetől nincs megtagadva a drámai lángész, „kell hogy az legyen nekünk, mi a tájfestőnek a camera obscura: eszköz megtanulni, miként rajzolódik a természet minden esetben valamely lapra.“ Meggyőződve, hogy javulás s haladás csak a jelen állapotok nyomorúsága belátásából következhetik, kiméltlen kézzel feltárja a német drámai termékeknél a komolyság-, szorgalom-s tanulmányhiányt, az önelégült pongyolaságot és a vásott pajkosságot. Mit képes egy tehetség tenni, ha komolyan veszi feladatát; mily közel állhat a lángészhez termékeivel, ha nem hanyagolja el a segédszereket, melyeket a tanulmány s reflexio — Lessing szerint kritika — törekvésének nyújt, ezt saját példájával hitte nemzetének megmutathatni. Ezért s nem másért vette maga magát igénybe. Haszontalan s fölösleges lenne — mondja Stahr — védelmezni Lessinget maga ellen, miután a cél, melylyel azon nyilatkozatot tevő, oly világosan fekszik előttünk. Még a legerősebb kéznek is meg kellene bénúlnia, ha Lessingről, a költőről erősebben rajzoló s találóbb képet akarna adni, mint maga tevő azon önvallomásával. Álljanak még itt jelen szemlénk végezetéül a szép szavak, melyeket az öreg Goethe Eckermannnak mondott: „Lessing el akarta magáról hártani a lángész czímet, de ellene vallanak tartós hatási!“

MAJTHÉNYI DEZSŐ.

A BREBIRI GRÓFOK.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

A Zrínyi nemzetség nagy Lajos királyunk idejében nyerte a Zrínyi nevet. Azelőtt Brebiri nevet viselt. Bizonytalan, melyik királyunk ajándékozta e családnak Brebir várát és megyéjét. Tény, hogy II-ik Endre idejében e vár és megye grófja volt már; tény az is, hogy e birtok megnyerése előtt e család Subich nemzetség nevet viselt.—Néhány régi történetíró római eredetűnek tartja e családot, s lehet, hogy ez maga is kérkedett patriciusi származásával a Frangepánok és Corbaviai grófok példájára. De ezen állítások nem épülnek történeti okmányokon.

Még csak valami kevés tényből nagyított családi hagyománynak sem kell tartanunk. Legvalószínűbb, hogy a tekintélyes és hatalmas család valamelyik udvari káplánja részint hízélgésből, részint szobatudósi okoskodások iránti hajlamból vitte föl a családfát a római classicusok és középkori latin írók tekervényes magyarázatával a Krisztus születése előtti korba. A család leszarmaztatására a kiindulás alig lehetett egyéb, mint a névhasonlat a római Sulpiciusok és a horvát Subichok közt, némely hason értékű bizonyítékokkal. Az ily leszarmaztatásokban egyéb történeti alig szokott lenni, mint azon jellemző tünemény, hogy a középkor embereinek semmi sem hízélgett jobban, mint a családfa minél több száz év óta történt virágzása, s a család tagjai régi okmányokkal és krónikákkal keveset foglalkozván, könnyen en-

gedtek a hajlammak, hogy a rege birodalmáig terjeszszék ki család fajokat.

Eddig ismert történeti kútfők még a család azon korszakába sem vezetnek föl, midőn Subichnak nevezte magát.

Eddigi hiteles adataink nyomán csak az arany bulla évéig, 1222-ig bírjuk felvinni a leszármazást, midőn már a Subichok a Brebiri grófságot bírták, vagy talán épen ekkor nyerték. A család ezen évben kezd, tudomásunk szerint, évkönyveinkben fontosságot nyerni, habár nem lehetetlen, hogy új adatok III. Béláig sőt korábbi időkig vezethetnek. Némely horvát nyomozó már II. István alatt szerepelteti a Subichokat. — Annyi ténynek látszik, s ebben a horvát írókkal egyet értünk, hogy a Brebiri, később Zrinyi család horvát eredetű volt, valaminthogy a magyar nemesség hazánk más népeinek is kiváló egyénéiből is ujonezozta magát annak bizonyosságául, hogy aristocratiánk, nemességünk nem volt szűkkeblűen egy nemzetiségre, a magyarra szorítva. A régi időben valamint a magyar, úgy a többi nép sem a nyelv- vagy származásbeli különbséget tartotta a nemzetiség és hazafiság főfő elvének. Látni fogjuk, hogy a Subich nemzetségből lett Brebirek mint váltak a magyar király hiveivé, s a Brebirekből lett Zrinyiek mint lettek idők folytán nyelvökönél fogva is mindinkább magyarokká.

A Brebiri grófok, mint minden más nagy család, a magyar király iránti hűség és hadi szolgálatok által nyerték nagy tekintélyöket és hatalmukat, — míg végre e hatalommal visszaélvén, száz év múlva megaláztatnak s nevet kénytelenek cserélni. — Ugyanazon forradalom buktatja meg őket, mely fölemelte.

II-ik Endre uralkodása alatt az ország nagy erkölcsi és anyagi zavarban volt. Az udvar és clerus erkölcei, a királyi birtokoknak korábban történt elpazarlása miatt az ország vagyoni állapota a legszomorúbbak közé tartozott. Egyes elhatalmasodott dynasták bitorlák a királyi jogot s a szegényebb nemesség, a nép, a városi polgárság a fejletlenség és erőszak minden inségeiben részesült; de sehol sem volt nagyobb az anarchia, mint a Brebiri grófok azon korbéli lakhelyén, a mai Dalmatiában. Ott egyes parti városok tengeri rablóságot űztek, mind a magyar korona tengerparti városai, mind a magyar koronával szövetséges Velence ellen. A szárazon egyes horvát néptörzsek, vagy a

magyar királytól adományokkal hatalmasakká tett oligarchák rabolták a kereskedő városok szárazai birtokait; — a clerus elaljasodásához járult egy új vallásos felekezet elterjedése, a patarenusoké, mely különösen a szomszéd Bosniában fészkelvén meg magát, kiterjedt a horvátokra sőt a latin eredetű tengerparti városokra is. Tudva van pedig, hogy a magyar királyok a birodalom eme déli részeiben a szláv népek egyesítésére mennyit áldoztak e tekintetben. Folytonos törekvésök volt a ma déli szlávoknak nevezett népeket a schismától eltérítvén, az egyetemes katolikus hitre téríteni, — most pedig az úgynevezett óhitűeken kívül, már a katolikus hívek közt is egy új hitágazat öreghitette a gondot; mert már az fegyveresen is föl kezdett lépni a királyi és egyházi tekintély általános súlyedésével.

Ezen politikai és vallásos anarchia elnyomásában tüntek ki először a Brebiri grófok, — mint a király és egyház hívei. — Legyőztek egy túlon túl elhatalmasodott, s az egész tartományban erőszakoskodó dynastát, azután egy, az új felekezethez szított másik horvát főurat. — Úgy látszik részt vettek azon tengeri harcban, mely a tengeri rablóságot megsemmisíté s azon száraziban, mely keresztes háború volt az új hit pártolói ellen.

Azon garázdálkodó oligarcha, ki ellen a Brebiri grófok küzdének, Domald, a esetinai tartomány ura volt, ki ugyanazon II-ik Endrétől, ki ellen most fellázadt, terjedelmes birtokokat nyert volt adományul nevezetes szolgálataiért, melyeket a királyi háznak tön, midőn a trónkövetelő Géza fiai által Görögországban forralt összeesküvést fölfedezte s a Velenceze által feldult Zára városa helyreállításában munkás volt. Később azonban 1220 körül hatalmában elhizakodván, nyílt ellenségként lépett fel a dalmát kereskedő városok ellen, sőt idegen hadakat hiva segítségül, a király iránti hűséget is fölmondta. A Brebiri grófok voltak e lázadó megrontói, s már 1222-ben II-ik Endre Domald gróf egy nagy kiterjedésű birtokát, mely a Kerka vizétől Záraig terjedt, nekik adományozza.¹⁾

Ezen birtok a mai Dalmatia belsőbb részeinek legszebb vidékén terült el. E hosszú keskeny tartományban, melynek csak tenger melléki vidékei termékenyebbek, de belső részei rendkívül

¹⁾ Katona. V-ik kötet 421 lap.

kopár sziklák, melyeket, ha régen oly terméketlenek nem voltak is tán, legfeljebb erdők borítottak, a Kerka és Zermagna vize közti része halmokká szelidül, melyeket termő földréteg borít. E tájon feküdt a templomos vitézek egykori birtoka Vrána, s a Brebiri nemzetség ősi fészke, Brebir és a szomszéd Osztrovicza a Kerka vize jobb partjától egykét mértföldnyire. Minthogy II-ik Endre épen e víz jobb partjától Záraig fekvő terjedelmes birtokot adományoz híveinek, a brebiri grófoknak, nem valószínűtlen, hogy a király említett okmánya foglalja magában az eredeti adományt, melylyel a Subichok Brebir várát és megyéjét s a Brebiri gróf nevet nyerték. Endre István és Gergely kereszt nevű grófkat emlit; de az utána következett király IV. Béla adománylevele s más források kétségtelenné teszik, hogy ezek a nevezett nemzetségből valók. IV. Béla ugyanis emlit nemcsak Gergelyt és Istvánt, mint Brebiri grófkat, hanem azt is, hogy ők győzték le Domaldot.

Ugyanazon időtájban, mindenesetre 1222 után, történhetett a Buisen legyőzése is. Mint az egykorú spalatói esperest latin krónikájában olvassuk, ekkor „rettentő háború támadt Brebiri Gergely gróf és Buisen Spalato grófja közt, ki nemes, hatalmas férfiú létere is az eretnekek pártfogója volt.“ A két vetélkedő fél közös családból származott s már régóta folyt köztök a viszály; de Buisen hatalmasabb volt. Buisen egyszer körül vette, s ostrom alá fogja Brebir várát, úgy hogy Gergely grófnak alig volt reménye a meneküléshez. Cselhez folyamodott tehát; mert, mond az egykorú krónikás, Gergely szerfelett ravasz ember volt. Egyszer kora hajnalban, midőn Buisen merőben elhanyagolá a vigyázatot, Gergely gróf hirtelen kiült a várból, az ostromlók közt szolgálival nagy vérengzést visz véghez s élve fogja el Buisent. — Gergely gróf nem csak ravasz, hanem, úgy kell lenni, felette indulatos és bosszúálló természetű is volt; mert a fogoly Buisen hiában kért tőle kegyelmet. Kivetkezteté pánczélaból s saját kezével szúrta keresztül a fegyvertelent, azzal indokolván bosszús felkiáltásában e tettét, hogy ez ellenfél sokszor háborgatta őt. Ez 1224-ben történhetett; mert Buisen helyett ekkor választ Spalato városa új gróftot magának egy másik hatalmas horvát nemzetségből. Ez új gróf Péter volt, a khulmi tartomány ura, és hasonlóké az új vallásos felekezeti híve.

Ugyanez időtájban éri tetőpontját a vallásos surlódás s a tengeri rablás elleni harc. Spalato tengerparti város népe, mely a többi dalmát városok ősi jogai szerint maga választá kormányzó grófjait és püspökeit, meghasonlásba jön saját papságával, mely nem egyezett bele, hogy khulmiai Péter, az eretnek, legyen a város grófjává. A nép azonban fellázad, hatalmába keríti a város kapuit s úgy bocsátja be ujonnan választott grófját. — A várost e miatt az épen Dalmatiában volt pápai követ egyházi átok alá veti, s általán az egyház és törvények tekintélyének helyreállításában más tekintetben is sokképen intézkedik. Hogy mi volt azon időkben az egyház hatalma, eléggé bizonyítja a pápai követ föllépése.

Honorius pápa küldé ki Acontius követét Dalmatiába, Bosniába azon felhatalmazással, hogy intézkedjék az eretnekség terjedése s a tengeri rablóság ellen. A tengeri rablók ellen egész keresztes háborút indított. Mindjárt megérkezteével bünbocsánatot hirdetett Dalmát és Horvátország azon lakosainak, kik a tengerirablók ellen szárazon vagy vizen fölkelnek, vagy pénzzel segítik a válalatot. Összegyűjté a latin és szláv eredetű parti városok hajóit, a horvát urakat s Almissa városa ellen vitte, melynek lakosai saját kezökre nagyban tüzték a kalózkodást. És a különben örökösen viszálykodó ama különböző elemek egyesítése sikerült is. Az almisaiakat körülvették s egész hajóssergöket felégették a pápai követ jelenlétében és parancsára. Bizonyosnak tarthatjuk, hogy a Brebiri grófok szárazai vagy tengeri erővel részt vettek a hadjáratban. IV. Béla adomány levele említi a grófoknak tengeri csatában is bebizonyított hűségét.

Nem kevesebb tekintélye volt a pápai követnek a szárazai rablók előtt is. Alig érkezett meg Dalmatiába, midőn a k a z e t t e k sokat garázdálkodott horvát néptörzse hozzásetett s magát lábaihoz vetve kért kegyelmet. — A pápai követ helyreállítá a papi rendben is az egyházi fenytéket, melynek megromlása maga után vonta a nép elfajulását is. A papokat eltiltá a nős élettől, mely ismét divatozni kezdett s más intézkedései is mutatják részint erélyét, részint azon varázshatalmat, melyet akkor a pápai tekintély gyakorolt. — Acontiusnak nem sikerült Bosniában kiirtani az eretnekséget. E harcziás főpap azt vélte, hogy a szellemi mozgalom ellen is ép oly sikeresen veheti segítségül a fegyvert, mint a kalózok ellen. Azonban a mi a dalmát és horvát

népet illeti, úgy látszik, sikeres volt föllépte. Az új vallás-felekezet ott nem vert volt oly mély gyökeret, mint Bosnyákországban.

Hogy Spalato 1224-ben eretnek grófot választott magának, nem csupán, s nem kiválóan vallásos rokonszenvöknek kell tulajdonítunk. A tengerparti dalmát városok általában nem szeretetből, hanem félelemből szoktak magoknak „szláv“ urakat választani grófjaikul, kiknek szomszédsága különben igen káros volt rájuk nézve. — A dalmát városok, nevezetesen Zára, Trau, Spalato és Ragusa megtarták azon intézmények és szokások nagy részét, melyeket a római császárság idejében nyertek. A népvándorlások, időnkénti pusztulás ellenére sok század mulva is megismerszett rajtok, hogy római telepítvények voltak. Nyelvök is római keverékű, azaz olasz volt. A népvándorlás ellenében Velence példáját követték. Többnyire arra kényszerítettvén, hogy régi lakhelyeiket odahagyják, oly helyeket kerestek ki új városok alapítására, melyek telhetőleg el legyenek szigetelve s mind a száraz, mind a tenger felől biztosítva a támadások ellen. E rejtek helyén mindenik város megannyi külön állam volt, mely még egymást is félig idegennek s néha ellenségesnek tekintette. Zárkozott önzésökben makacsul megtarták függetlenségüket mindenféle idegen uralom alatt s intézményeiket minden különböző befolyással szemben. Voltak több ízben a görög császár, egyszer nagy Károly birodalma részei, azután Velence oltalma aláadták magokat, majd a magyar korona alá kerültek; de mindenik alatt fen tudták tartani kiváltságaikat és ősi intézményöket. Legnagyobb változást hozott még Velence végleges uralma a XV-ik század óta, pedig ennek is rokon intézményei és viszonyai voltak a dalmát városokéihoz. — E latin eredetű városokat eléggé elkülönözte a szomszéd horvátoktól kormányformájok. A római senatus példájára volt egy patriciusi rend, melyet helytelenül hasonlítunk a hűbéri rendszerből fejlett aristocratiához. Ez képezte a szűkebb körű városi tanácsot, — következett a polgárok osztálya, mely a mesteremberekből, halászokból, tengeri kereskedőkből állott s alkotta a tulajdonképi democraticus elemet. Ez is részt vett a községi ügyekben; mert nyilvános népgyűlések tartattak minden fontos alkalommal, mikor is harangszóval hitták össze a lakosságot. Végre volt a jog és szavazat nélküli rabszolga rend, mely alábbvaló munkákra használtatott, s melylyel a

dalmát városok kereskedést is űztek. — Mindezen intézményeken kívül voltak külön törvények, melyek egyenesen arra voltak irányozva, hogy e latin városoktól a horvátok minél tökéletesebben elkülönöztessenek. Voltak törvényeik, melyek tilták, hogy idegen lakos birtokot szerezhessen a latin városban, vagy hogy ne ő k vitessenek ki belőle; voltak rendeletek, melyeknél fogva a városbelinek tilos volt, hogy valamely „szláv“-nak kölcsönt adjon; hogy valaki hajót, „gondolat“ adjon el a „szlávok“-nak; hogy bárki is hajó építő vagy földmunkában a szlávoknak segítsen; néhol kijelentetett, hogy a „szláv“ nem fogadtatik el tanúnak. — A különböző szokások annál jobban elkéséríték a viszonyokat, minél közelebbi érintkezésben kellett lenniök az idegenekkel, kiket római büszkeséggel barbároknak tekintettek. — Gyakran igen csekély okokból harez háború támadhatott közöttök. A horvát népnél sokáig divatozott a nemzetségi rendszer azon maradványa, hogy halál vagy károsodás esetében a rokon vagy károsodott pénzbeli váltságot követeljen a gyilkoson vagy károsítón, s ha meg nem adatik, a vérség, a nemzetség tagjai magok vehesenek elégtételt a gonosztevőn és nemzetségén. A dalmát városok a kölcsönösség kedvéért kénytelenek voltak e „vendettá“-k szokását befogadni. Ha szláv ölt meg egy latin városbelit, a szláv főnök nem tartotta magát felhatalmazva halállal büntetni alattvalóját, még ha az áldozat szláv volt volna is, annyival kevésbbé, ha idegen; viszont a dalmát város hogyan vette volna életét saját polgárának egy szlávon elkövetett gyilkosságért? ekkor a szláv élete drágábbnak tünt volna fel, mint egy latiné. Eunnélfogva a dalmát városokban az volt az elégtétel módja, hogy ha egy szláv megkárosította ama városok polgárát, ez bejelentette a tanácsnak, s ez elégtételt követelt az illető szláv hatóságtól. Ha meg nem adatott, a károsodott polgár mellé egy tanu adatván, ez kiment s az illető szláv hatóság alá tartozott akármely emberen megvette az elégtételt. Hasonlón jártak el a szlávok a latin városok ellen, kivéve, hogy ezek a tanút nem tarták szükségesnek. Így volt meg a kölcsönösség; de egyszersmind így lett örökkön fenyegetővé egyegy kis háború a tőszomszédok között, mi ha békeszerződéseken végződött is, utóize csak gyűlölködés lehetett. — A latin városok idegenkedését bizonyítja csak az is, hogy mindazon városokat, melyeket horvátok laktak a dalmát tengerpartokon, külön országba, „Cro-

atiá"-ba tartozóknak mondák, minők voltak az egykori tengerparti Belgrád, sokáig Scardona, Sibenigo, Almissa és mások.

Azonban e barátságatlan viszonyok ellenére is a latin városok nagyon rászorultak barbár szomszédaikra. A kevésbé harcziás patriciusok mellett még kevésbé harcziás tengerészekből, kézművesekből, halászbokból állott a város népe, mely legfeljebb akkor tüntette ki magát, midőn a város falait kellett védelmeznie. De volt e népnek más védni valója is; mert nem volt képes e városok egyike is annyira elszigetelni magát a száraztól, mint Veneze. A dalmát városok csak félig voltak tengerészek, félig a szárazon keresték kenyeröket. Mindenik iparkodott minél terjedelmesebb határt szerezni magának, melyen, a gabonán kívül, az égálj kedvezése mellett kittinő bort, olajat, figét és más gyümölcsöket természetnek, s a hátrább eső hegyeken nagyszámu barmot s különösen juhokat legeltettek. Ez hasznos lebetett a városokra nézve, melyek arra iparkodtak, hogy az első szükségű élelemmel magok lássák el magokat, s melyek az idegen bor és gabona bevitelét tilalmazták. A városok gondoskodtak, mint egykor a római senatus, hogy a köztársaságnak külön magtára s az mindig tele legyen. De ezen szükkeblü függetlenségi törekvés, melynélfogva nem élhettek kizárólag a tengerészetnek, okozá függésöket a hátuk mögötti száraz hatalmasoktól. Akármely horvát nagy ur, vagy kóborló szláv néptörzs bármikoi a legérzékenyebb oldalról sérthette e városokat. Ráment szántó-földjeire, kivágta szőlő- és olajfa ültetményeit, elhajtotta barmait. Csak az előbb említett Domald, midőn Spalatóra megneheztelt, e tengeri városnak harmincezer birkáját hajtotta el. Spalató ez esemény után mintegy húsz évvel össze számlálván lakósai számát, kétezer férfu volt benne s csak ezer kétszáz száraz fegyverest tudott kiállítani nagy erőfeszítéssel, mi ha néha elegendő volt is, többnyire meg nem birt állani a harcziás száraz rablókkal szemben. — Volt más érdekök is, mi a tengerészettel is kapcsolatban állott, s a mi függővé tette őket a száraziaktól. E városok nagy kereskedést üztek, Bosnia és Horvátország terményeinek kivitelével s a külföldi árúknak részint ide, részint Magyarország belsőbb részeibe való szállításával. A szállítás a hegyes vidékeken át s a roszt utakon csak lóháton történt ugyan; de tetemesnek kellett

lennie. A horvátok hatalmasabbjai könnyen útját állhatták ezen közlekedésnek, mely a dalmát városok egyik fő éltető ere volt.

Ezért iparkodtak e városok a szomszéd száraz hatalmasai közt szövetségeseket szerezni. Legbiztosabb út volt az, hogy a ki legtöbb kártételre volt képes, azaz leghatalmasabb, megválasztották a város grófjává, kinek a külföldi kereskedőktől bevett vám egyharmadát adták, míg a magyar király két harmadát vette el, miután a clerus tizede levonatott belőle. Ezenkívül voltak a grófnak bizonyos hagyományos ajándékai a várostól, melyek színe alatt tetemesen emelhetette jövedelmeit mind pénzben, mind iparczikkekben.

A spatatói és traui grófok sűrű változása magában is eleven képét adja annak, mily anarchia uralkodott a száraz urak közt II. Endre uralkodásának utolsó felében és IV. Béla uralkodásának első éveiben. Spalatónak néha egy évben két grófja is volt egymásután s az előbbi több ízben visszakerült, mintegy súlymérőjéül annak, hogy hol egyik, hol másik horvát család kerekedett felül. Domald 1210 körül grófja volt mindenik dalmát nevezetesebb tengeri városnak, mely a magyar koronához tartozott. Endre megfosztja őt e túlságos hatalomtól 1217-ben, midőn a szent földre megy, Spalatót és Traut kivévén kértökre hatalma alól. Mindemellert Domald később is Spalató grófja, míg 1222-ben Buisent nem választják helyébe. Ez megöletvén, 1224-ben a khulmi Péter lesz a gróf, — 1227-ben már Gergely Brebiri gróf van e méltóságban, kit 1229-ben ismét Domald szorít ki a grófságból, hogy még ugyanazon évben Domald viszont elűzessék s Gergely gróf foglalja el helyét. Még egyszer kerül vissza Domald 1235-ben s két év mulva ismét a Brebirek a spatatói grófok, midőn Márk, a fenebbi Gergely fia, választatik meg.

Mindezen külső változások a városi nép választásával történtek. Egyik gróf sem ment be fegyveres erővel a városba. Csak száraz birtokait kellett bántani, hogy a város népe érdekeinek legközvetlenebbül fenyegető veszélyét egyegy új választással ideig óráig elhárítsa, mindig a győzedelmes félhez pártolván. A krónika a horvát urak közt folyt rendetlenséget azzal is illusztrálja, hogy mint 1229-ről írja, a belső viszályok miatt egész Dalmatia tönkret jutott volt. Gergely Brebiri gróf, ki a magyar király ellen lázadotakat megfenyített, s érette családjával együtt fényesen jutal-

maztatott, a hűség tág határain belül alkalmasint nem volt se önzéstelenebb se az erőszakoskodás foltjától mentebb férfiú vetélytársainál, s hogy az elgázolt mezőkön nagyon meglátszott az ő lovainak nyoma is, semmi kétség benne. Ő már leghatalmasabb úr volt a horvátok között, s mint egy krónikás mondja, senki sem merte kinyújtani kezét az ő vagy testvére birtokaira. Nehány évig a spalatói lakosok is békén szánhattak és kereskedhettek védelme alatt, mit azon hat évre kell érteni, mely megelőzi 1235-iki letételését. Különböben nem sokat foglalkozhatott az alatta álló város kormányzásával. A latin városok nem ohajtották, hogy horvát grófjaik falaikon belül lakjanak s hihetőleg magok még kevesbbé vágytak az övéktől oly különböző szokású városi nép közepett időzni. Saját várában lakott mindenik horvát úr s királyi módra csak olykor látogatták meg a grófoskodásukra bízott várost. Egyegy helyettest (vicariust) neveztek ki, vagy a nép maga választott egy kormányzót (podestát), kit a gróf erősített meg, hogy nevében vezesse a város ügyeit. Gergely grófnak sem tartozott fő gondjai közé Spalató városa. Azért meglehetősen fejtelenség uralkodott a kis democraticus köztársaságban, melynek a zavargás izgalmaira mintegy szüksége volt. A választási jog gyakorlását oly túlságra vitték, hogy minden hónapban más más bírót tettek s nem csoda, hogy a grófok választásában is mintegy kaptak az alkalmon, hogy a csekély ürtígyet kénytelenségnek mutassák fel a pártoskodó választásokra; mert a krónikák szerint vagy ritkán, vagy sohasem voltak azok egyértelműek. Épen Brebiri Gergely idejében történt, hogy a városi pártok egyike vagy másika maga hívott egyegy horvát urat pusztítani a város határában, mikor is a pártosok saját marháikat külön bélyeggel látták el, melyeket szerződés értelmében, a meghívott ellenség nem bántott. Ilyen pártoskodó cselszövények áldozatja lehetett egy részben Brebiri Gergely, midőn már kevesbbé hatalmas vetélytársa utoljára szorította ki, hogy többé ne szerepeljen. Gergely gróftól viszálykodhattak, ölhatték, lophatták egymást Spalató lakosai — a belkormányzást nem vezette.

Végre Spalató maga, ráunván a belső rendtelenségekre, nem gondolva kívül eshető káraival, elhatározta, hogy többé nem választ horvát grófot, hanem Anconába küldött követ-

séget, mely onnan számára egy kormányzásra alkalmas latin eredetű embert hozzon. És csakugyan 1239-ben egy Gargano nevű anconai olasz polgár veszi át a grófi hivatalt szerényebb „podesta“ cízzel.

Brebiri Gergely a város oltalmára egy maradandó szolgálót tőn Spalatónak. Az egyetlen száraz út e várostól, valamint a szomszéd Trautól, a hegyek közé Klissza magas szirten épült várának aljában vezetett el. Ez erőd kulcsa volt a száraz felől e két városnak, mely elzárhatta vagy megnyithatta kereskedésüket. Azért eredetileg magyar királyi vár volt, hol várkatonákat tartottak. De II-ik Endre alatt, mint tudva van, a magyar honvédelmi rendszernek a királyi várakon épült ereje végső romlásra jutott, s általában a királyi birtokok nagy része elajándékozott s bitorlók kezébe került. Így lőn Klissza is elajándékozva, hogy nemsokára a horvátországi egyetemes bitorló Domald kezébe kerüljön. Endre mielőtt a szent földre indult, a közel Vranában székel templomo, soknak adta a várat. Domald azonban cserét ajánlott: Sebenigót ígérte oda nekik. A templomosok ráállottak az alkura. Domald odahagyta Sebenigó erődét s átköltözött Klisszába. Azonban midőn a kevesbbé előre látó s kevesbbé ürge templomosok be akarnak ülni birtokukba, már a sebenigóiak lerontották a város feletti sziklavárat s kijelentették, hogy ők senki jobbjai nem lesznek, hanem a latin városok példájára független, kiváltságolt kereskedő város kívánnak lenni. Spalató városa maga részes volt alkalmasint e eselben; mert Domald újra grófja levén 1221 előtt, azt remélte, hogy ez nem fogja áruiktól a szokott úti vámot szedni. Sebenigó pedig 1221-ben formaszertinti szerződést köt ama horvát várossal, melyben az többek közt felfogadja, hogy többé nem üz tengeri rablóságot. De Spalató megbánta Domald grófjának közel szomszédságát, s hogy a város kulcsát képező vár ennek kezére került. Azért elkövetett mindent, hogy a különben is letett és nyílt ellenséggé vált Domald alól Klisszát kiszabadítsa. Ha talán nem is maga Gergely gróf tette, de az ő grófsága idejében történt, hogy kiküldött fegyveresek belopództak a bevehetetlen Klissza várába s Domaldot elfogták, úgy hogy a vár Spalató és Trau birtokába jutott. E városoktól és Gergely gróftól 1227-ből egy szerződéslevél maradt fen, melyben egy zsoldosuknak adják át Klissza várat azon kikötéssel, hogy az többé senki kezébe ne adja, még a ma-

gyar király, vagy személyese kezébe se, hanem oltalmazza a magyar király tiszteletére (al honore). A várnagy Ursico Péter 1000 görög aranyat (yperpera) tesz le zálogul e szerződés megtartására a spatatóiak és traubeliek kezébe. Ily önkénytelen bántak Endre alatt a királyi birtokokkal és várakkal!

Bármily változó volt és hosszan tartott a viszály csetinai Domald és brebiri Gergely közt, eredménye az előbbi teljes megaláztatása és a Brebirik nagyraemelkedése volt. Egy későbbi korbeli krónikás írja traubeli hagyomány után, hogy Domald elfogatván, haja lenyiratott s csúfságul számár háton hordozták körül Spalató utcáin és Trauban nyomorítottul elhalt.

A Brebiri grófok pedig ezután vagy száz évig voltak a vetélytárs nélkül leghatalmasabb dynasták a mai Dalmátiában, s csakhamar volt alkalmuk egy országos szerencsétlenségben még fényesebben kitüntetni a magyar király iránti hűséget. E szerencsétlenség a tatárjárás volt, melynek vihara elől IV. Béla király, mint tudva van, a dalmát partokon keresett menedéket. Különösen Trau városa s ennek grófja Brebiri István mutatták ki áldozatkészségüket a király elfogadásában és védelmében, mivel csak a vegliai grófok, később Frangepanok, vetélkedtek a legnemesebben. Mint a király később kelt adományleveleiben maga elismerőleg mondja, a Brebiri grófok akkor, midőn ő a tengeri részekbe volt kénytelen vonulni, a legnagyobb készséggel fogadták, mindenököt, a mijeiket is rendelkezése alá bocsátották, s több ízben személy szerint kitétek magokat védelmében a tatároknak s más veszélyeknek.

Ezen Brebiri István különben is IV. Béla, legjelesb királyaink egyikének méltó főembere volt. 1242 után, midőn a tatárok elvonultával a király visszatért a haza szívébe, nem sokára a legfényesebb hivatalokra emeltetett. Miután hosszas ideig Trau grófja volt s Gergely testvérével közremunkált némely lázongók megfenyítésében, a tengeri részek bánjává s később Styria kormányzójává lett.

Első teendője volt Béla Dalmátiából lett eltávozása után, hogy a király parancsából, a horvátországi bánnal, s Trauval egyesülve a hűtlenségre hajló Spalatót megfenyítse. Már 1243-ban a tenger-mellék bánja volt.

Spalato a tatárjárás előtt anconai polgárt választott magának podestául, ki sok belső reformot vitt keresztül az olasz váro-

sok alkotmányának szellemében. Három évet töltvén ott, János vegliai gróf lett a podesta, utána pedig egy Bernard nevű triesti polgár. — A magyar király már annál fogva is neheztelt e várossal, hogy külföldieket ohajtott kormányzókul; s e neheztelés annál nagyobb volt, mivel úgy látszik, indokolt gyanú volt a városra, hogy elpártolási szándék lappang e külföldre való ezen kacsintgatás alatt.

A dalmát városok ép oly kevésbé élvezhettek háborítlan függetlenséget a tenger, mint a száraz felől. A szárazon gazdasági birtokaik, a tengeren pedig szigeteik voltak, melyek ép oly könnyen eshettek zsákmányul az Adria tenger időszerinti urainak, mint a száraziak a horvát uraknak. — Városuknak a tenger felőli oldala, bár nehezen volt ostromolható, de nem bevehetlen. Váltva uralkodtak e tengeren a görögök, a kalózságot nagyban üzött szláv narentanok; megfordult partjaikon dűlni az arabok és normánnok hajóssege, míg utoljára a hatalmassá lett Velence volt közelségénél fogva is a leghatalmasabb ellenség. A Velence és Magyarország közt vagy háromszáz évig tartott ujjhuzásban Dalmatia volt Eris almája. A magyar királynak a birodalom kereskedése érdekében szüksége volt a tengerpartra, s jelesebb királyaink minden áldozatra s néha nagy háborúkra készek valának a magyar korona ezen, a XII-ik század első éveit óta kiegészítő részének, megtartására. Hogy a ki a szárazon volt az ur, az volt előnyben, kitetszik abból is, hogy erélyesebb királyaink mindig megtudták tartani a dalmát városokat a hűségben, — s csak gyenge királyok alatt szakadtak el, vagy inkább mállottak ki védtelenségök érzetében. — Velence nyelvre, intézményekre, szokásokra nézve közel rokonuk volt; de, úgy látszik, kevesbbé szerettek alattvalói, mint ellenségei lenni, — s csak a végső kénytelenség vetette karjaiba. Nem volt titok előttök Velence azon politikája, hogy a dalmát városok tengerészetét iparkodott megsemmisíteni vagy tönkre tenni, nehogy a világkereskedés akkori főcsatornáján, az Adrián, a nyereség valamely részét elvonják. Különösen 1202 óta, midőn Velence hallatlan álnok-sággal a szentföldre szállítani ígért keresztes hadakat Zára ellen vitte, azt lerombolta, és lakosait földönfutókká tette, kézzelfoghatóvá lett, minő természetű ezen kalmár nép testvérisége.

A dalmát városok Velenczétől csak félték, de nem szerették, bár gyöngeségök érzetében sokszor kellett mosolygó arcot mutatniok a tengerek ezen urával szemben. Ügykeztek jó lábon állani mind a magyar királylal, mind a velencei dogéval, — s mikor nyiltabban mertek föllépni, a hatalmashoz állottak. Általános volt ezen ingadozás, ép úgy a sokáig magyar korona alatt volt Zara-, Trau-, Spalatóban, mint az állandóbban Velenceze alatti Ragusában. Ennek köpenyeforgatása is példabeszéddé vált. Czi-merén S. B. betű volt, a város védszentjének, „Sanctus Blasius“-nak, kezdő betűi, melyeket általánosan így travestáltak: „Sette Bandiere“ — azaz h é t l o b o g ó, melyet a város mindig készen tart, hogy az időszerént hatalmasabbét tüzhesse ki.

Azon időben, melyről szólunk, 1242 táján, Spalató a magyar és velencei lobogó mellett, úgy látszik, egy harmadikat rejtegetett: a német császáret, ki a két Siciliát birván, ki kezdé terjeszteni hatalmát az Adriára is a meghódolt olasz városok segedelmével. — Zára, melyet a nevezett 1202-iki pusztulás után a magyar király alatt újra fölépítettek, s II-ik Endre önként engedett át Velenceze hatalmába seregének a szent földre szállítása fejében, 1242-ig hive volt a köztársaságnak. Ekkor egyszerre föllázadt a város, kivetette velencei kormányzóját s a magyar királyhoz szegődött. Nem magyar eselszövény volt ez; mert Magyarország csaknem végpusztulásra jutott volt s épen azon évben királya, mint menekült szorúlt Dalmátiába. Fridrik római császár lázitotta föl Zárát a velenceziek ellen, kik szövetkezni kezdtek azon hatalmas „lombardiai ligá“ val, melynek czélja volt az idegen német császártól megvédni a classicus olasz földet. ¹⁾ A német császár az említett diversióval nem Magyarországnak akart használni, hanem egyszerűen Velenczének ártani; mert mint utóbbi évekbeli magaviselete bizonyítja, egyetemes uralomra czélzott terveibe befoglalta Magyarországot is, melyet nem segített ugyan a tatárok ellen, de IV. Bélától hűbéri adót követelt ismét.

Spalató lakosai már a tatárjárás előtt kevéssel érintkezésben voltak Apulia akkori urával, II. Fridrikkel. Nevezetes előzmény e tény, mint első eset arra, hogy déli Olaszország urai Dalmátia ügyeibe avatkoznak. Ezen úton a következő század elején az an-

¹⁾ Storia Documentata di Venezia, di S. Romanin. II. k. 235. l.

joni ház Magyarország trónjára jut. Gargano, az Anconából hozott podesta, maga is egyetértésben állott Fridrik császárral, — ezt mind az egykorú spalatói esperest krónikája, mind egy fentartott oklevél tanúsítja. Almissa városa 1221-iki megaláztatása után tíz tizenöt évvel ismét hozzá fogott kenyérkeresetéhez: a tengeri rablásához. Gargano, a spalatói podesta, hajókat szerel föl s Brazza szigetét, mely hosszan nyúlik el Almisa városa előtt s ennek birtokában volt, elveszi tőle. Spalató polgármesterének ezen vállalata nem csak Fridrik császár tudtával, hanem ösztönzésére történt; mert az almisaiaknak a szigeten talált ingóságait egy részben Apuliába szállítják s a tengeri rablók felfogadván, hogy többé nem kalózkodnak, nem Spalatónak, hanem Fridrik császárnak adnak kezeseket, kinek már Dalmatia szigetei közül egyik, a Lissa melletti Busi sziget, oltalmában volt. Jellemző, hogy Trau a tengeri rablók ezúttal való megfenyítésében igen kis részt vett, habár egy előleges szerződés által kötelezte volt magát. A fenebbi beavatkozás közvetlen érdekében állott a császárnak; mert az almissai kalózok alattvalói hajóiban is kárt tettek.

IV. Bélának a tenger melléken való mulatása alatt a Spalatobeliek csendesen voltak, s már ekkor Klissza vára is újra visszakerült a király jogos, közvetlen birtokába. Maga a király hosszas mulatott ez alkalommal a sziklafészekben. A dalmát városok közül különösen a Spalatónál jóval kisebb Trau részesült kegyekben, melyben a nép minden osztálya a legnagyobb részvétellel és áldozatkészséggel fogadta őt. IV. Béla egy három evezősoros nagy hajón kívül egy földbirtokkal is megajándékozta a traubelieket, mi a király eltávozta után a háború egyik ürügye lőn a két város között. — Spalató jogot tartott a király eladományozta száraz birtokhoz, s részint e miatt, részint más ürügyek alatt Spalato harcziás podestája, a triesti Bernard, 1243-ban hajókat szerelvén föl, megindul Trau ellen. E vállalat népszerű volt s az egész spalatói polgárság részt vett benne a podesta lelkesítő vezérlete alatt. A traubeliek is összeszedték magokat, s fegyvert ragadának az e városba menekült záraiak is. Folyt a tengeri csata a szirtes partokon nyíllal, dárdával s különösen kövekkel, melyeket a trauiak nagy mennyiségben raktak fel hajóikra. A király ajándékozta hajó nagy segítségére volt a traubelieknek; mert magasabb volt minden spalatói dereglyénél, — nagyobb hajójok

egy sziklán fenakadván. A gyengébb traubelieké lön a győzelem. Elfogtak egy spalatói hajót s 60 előkelő polgárt, kiket kötözve vetettek tömlőczeitbe. Ugyancsak 1243-ban történt, hogy Velenceze visszafoglalta Zárát, s hihető, hogy a magyar hadak István bánnal együtt, azon tájon voltak elfoglalva.

Trau véletlenül lepetvén meg, e harcban nem használhatta szláv szövetségeseit; de most felül kerekedvén, segítségökkel nem engedett nyugtot Spalatónak se szárazon se vizen. Spalató így meg levén alázva, igyekezett szintén szövetségesekre tenni szert a szárazon. Megnyeré Ninosclávot, Bosnia bánját, kit grófjának választott s a város közpéztárából adott neki költségeket. Ninosclav erős haddal érkezett meg, melylyel a Trauval szövetekezett horvát urak meg nem mérközhettek. Ráment Trau határára, kivágatta a szőlőtöket, fákat s elpusztított minden vetést. E hősi tett után visszatért Bosniába, s egy Rizado nevű calabriai embert tett meg ott helyettesévé a spalatói grófságban, míg saját fiát egy lovas csapattal a város védelmére hagyta. Trau minden pusztítás daczára sem adta ki a spalatói foglyokat.

IV-ik Béla, mindamellet, hogy az elpusztult ország helyreállításával s külső ellenségekkel is el volt foglalva, nem tartotta többé eltűrhetőnek Spalató mind nyiltabb hütlenségét. 1243-ban levelet ír Traunak, melyben biztatja, hogy nem fogja tűrni a koronához oly hü város megaláztatását, meg fogja térítettetni kárait, s hogy engedelmeskedjenek mindenben Dénes herczegnek és István bánnak. Csakugyan még azon évben megérkezett Dénes, egész Tórország hercege, feles számu magyar és horvát hadakkal, kik közt voltak a Brebiri grófok, s névszerint István, tengermelléki bán.

A spalatóbeliek II. Endre gyöngé kormánya alatt megszokták volt kevésbe venni a királyi hatalmat, s most sem adták meg magokat, hanem ellenállásra készültek, s a falakról nyilakkal és kövekkel fogadták a közeledő hadat. A traubeliek, kik jobban ismerték a szomszédváros falainak gyenge oldalait előlmenvén, nemsokára a királyi had egyik külvárosba nyomult, melynek fából és vesszőfonadékból készült házait fölgyújtotta. A polgárságot rémülés fogta el, gazdagabbja már hajókra kezdé szállítani pénzes zsákjait, s csakhamar az egész lázadó város késznek nyilatkozott visszatérni az engedelmességre. A harc nem le-

hetett nagyon elkeseredett. A királyiak közül 30, a lázadók közül 10 ember esett el, mi azt is bizonyítja, hogy a győzelmeselek elég nemesen viselték magokat. Úgy látszik, volt a városban egy nevezetes párt is, mely a magyar uralom mellett buzgólkodott s általán a spalatóbeliek ritkán, csak végső esetekben jártak el egyértelműleg. Spalató fizetett hatszáz ezüst márkát s kiadott hat nemes ifjút kezesül; — miután fölesküszik a magyar király hűségére. Traunak a peres földek és sz. István szigete viszaadatik, Trau ígérvén, hogy szabadon bocsátja a börtöneiben tartott kétszáz spalatói polgárt. De legsúlyosabb volt Spalatóra nézve s e békeszerződésben egyszersmind legnagyobb horderejű, hogy a király e dalmát város némely régi kiváltságait megszorítá.

Eltiltatik neki, hogy többé oly grófot válaszson, ki nem a magyar király birodalmából való, s ki van kötve, hogy a magyar király megerősítése szükséges lesz e választás érvényességére. Továbbá meg volt a régi magyar királyok idejéből a dalmát városoknak azon kiváltsága, hogy bármely árulót és pártütőt, ha dalmát városban keresett menedéket, ez kiadni nem tartozott. Most Spalátónak nem csak tiltatik a magyar korona iránt hűtlenek befogadása, hanem kötelességévé van téve, hogy az ily hűtlent a magyar király kezébe szolgáltassa.

A békébe befoglaltatnak azon horvátok, kik Traut segítették e viszályban, s névszerint a Brebiri grófok, — ellenben kivételnek Bosnia bánja, a khulmi gróf és Poglizza főnökei, kik hűtlenek a magyar királyhoz.

Igy csinált rendet IV. Béla mind tengeren, mind szárazon Dalmátiában. A viszály Spalato és Trau közt vagy harmincz évre, mig Béla élt, egészen megszűnt, s csak halála után tört ki újra.

A királyi hatalom tekintélyének röviden leirt helyreállításában részt vett királyi hadak, az egykorú és szemtanú krónikás bizonyítása szerint, állottak először is két bán fegyveres erejéből, a pécsi püspök és prépost katonáiból, a klisszai porkoláb-Sándor várkatonáiból, s végre oly magyar és horvát urak saját hadaiból, kik a nyert birtokadomány fejében tartoztak szolgálni. Ha névleg nem, lényegében már divatozik a banderialis szerkezet a honvédelmi rendszerben. Midőn a tatárok béjöttek Magyarországra,

már említették, hogy egy horvát hadosztály is kiállott a köz hazai védelmére.

Látjuk, kivált a püspökök és bárók részvételében, hogy a hűbéres urakból kezdett állani a királyi hatalom főtámasza. Dalmatia déli felében csak Klissza és a tengertől távol eső Knin volt királyi vár, melyet közvetlenül a király alatti katonaság őrzött, s láttuk, hogy Endre alatt Klissza is bitorlók kezére került volt. A királyi tekintélyt csak valamennyire is magok a birtokokkal megajándékozott hűbéres urak tartották fen. Volt ugyan a királyoknak ott személyesök. Többnyire magok a királyi hercegek, a koronaörökösök voltak Dalmatia és Horvátország főbáncjai, kiknek székhelye többnyire Knin vára volt, s Endre alatt is fia, Kálmán volt Dalmatia hercege. Volt ezenkívül egy tengermelléki bán; de mindezek, úgy látszik, tehetlenek voltak az általánosau uralkodott anarchia ellen. Nagy részben magok a birtokos fő urak védték a rendet és királyi tekintélyt részint jutalom reményében, részint hűségi érzetből. Különösen a Brebiri grófok voltak a lovas hűség példányai, czáfolatául azon ma oly elterjedt véleménynek, mintha a hűbéri rendszer mindig csak gyengítette volna a királyi hatalmat. — Horvátországot és Dalmatiát, ha fegyverrel hódíták meg a magyar királyok, nem erőszakos eszközökkel tarták hatalmukban. Magok a horvát hűbéresek voltak a tekintély fentartásának fő tényezői.

És a horvát s dalmát részekben a magyar királyok által ápolt hűbériség egyszersmind nagy szerepet játszott azon részek civilisatiójában is. A horvátoknál még azon időben több volt meg a nemzeti rendszerből, mint más keresztyénekké vált népeknél. A már említett büntető törvényeken kívül nemzeti szerkezetre mutatnak az előadásunk folytán többször említett Poglizza lakói, a kazetták, khulmiak mind egyes néptörzsek valának, melyek magokba zárt életet éltek, s függetlenségüket nem védő, hanem támadó harezok által mutatták ki a szomszéd földek kárával és pusztulásával. Az ily korlátozott látkörű kis társadalmak nem ismernek nemzetiséget, se érdekközösséget. Harczi vállalataik annál fogva a rablás színét viselik magokon. — E szerkezettel párosult a nép életmódjának primitív volta, s Dalmátiában a föld minősége is. E föld többnyire nem termette meg a nép számára szükséges gabonát s még annyira nem fejlett volt a földművelés,

hogy a természet kopárságát mesterség által termékenynyé tegye. Ipar csak a legszükségesebbekre terjedt ki, mely nem mozdítá elő a külső árukkal való cserét s így a vagyonságot. E népek a szárazon a baromtartásig vitték a civilisatiót, s csak némelyike az állandó lakhelyig. Volt számos néptörzs, mely meg sem telepedett volt, hanem barmaival bejárta a Feketetengertől az Adriáig nyuló Balkán hegységet s mellék ágait, alkalom szerint rabolva s a néptörzsen kívül más államhoz nem tartozva. Az itt tárgyalt kornál később, 1300 körül is jelenik meg egy ily vándor néptörzs Dalmátiában, a vlakhoké. — Ha a társadalmi szerkezet és műveltség ezen fokán állott néptörzsek valamelyike tengerpartra telepedett, képtelen volt egyébre, mint kalózkodásra, saját községéén kívül mindenki hajója ellen. Az almissabeliek, régebben a sebenigói és scardonai lakosok nem valamely nemzeti vállalatért, hanem kenyérkeresetből háborgatták az Adriai tengert. — A kalózság elveszti gyűlöletes nevét, mihelyt valamely állam vagy nemzet külső függetlensége érdekében történik, az a különbség ebben, a mi van a rablókaland és a háború közt. — Mind szárazon, mind tengeren előmozdítá Dalmátiában a clánrendszer maradványainak tartósságát a föld rendkívül eldarabolt felülete. A hegyes sziklás vidéken vannak csaknem hozzá férhetlen rejtek, minő Poglizza, melynek 10—12 faluja a legújabb időkig fentartotta régi szokásait, fél függetlenségét és kiváltságait. A fő hegyeken kívül mellék hegysorok, s a meszes sziklákba magokat húsz-harmincz lábnnyira bemosott folyók, tavak mintegy különböző néptörzsek lakául jelölték ki e földet, — s a tengerpartokon a kisebb nagyobb szigeteken kívül számtalan szirt oly rejtekhelyeket nyújtott, melyek a legkedvezőbbek voltak a kalózkodás gyűmölczésének biztosítására.

A magyar királyok mind tengeren, mind szárazon sokat tőnek nemcsak arra, hogy Dalmátia a magyar korona alatt maradjon, hanem hogy általában egy méltán országnak nevezhető egészlet képezzen. 1231 körül történik, hogy Poglizzában magyar s néhány német család telepítették meg jobbágyostól, kiknek számát bosnyák pásztorokkal is szaporítják. Így alapítják Rogoznika helységet.¹⁾ De ennél lényegesebb volt azon szolgálat, melyet a

¹⁾ Monumenta H. H. VI. k. 345. l.

magyar politikai szervezet tön. Szárazon a hűbéri rendszer a szükkeblü nemzetiségi érdekeknek központot adott a király személyében. A hűbéres, ki mindent a király adományából nyert és mindent attól remélhetett, alkalmasabb volt arra, hogy a közérdekkel egyesítse a külön érdeket. A községi kötelekből kivételvön, egyéni önzése nagyobb lehetett, de szabadságával megfért az áldozatkészség valamely országos érdekekben. A hűbériség állandó lakot ad az egyeseknek az adományozott földek által, nemcsak, hanem birtokjogi fogalmakat is, midőn szoros határt von az ajándékozott földeknek. — A földesúr talán zsarolta saját jobbágyait, de kevesbbé volt szomszédai kirablására ösztönözve, — s általában, ha a későbbi idők fejleményeihez képest az ököljog uralmának mondjuk a hűbéri rendszer uralkodását, azt, a mi megelőzte, a rablás és pusztítás uralkodásának nevezhetjük. — A hűbéri rendszerrel együtt járt az akkori civilisatio egy másik főtenyezője, a katholicismus terjedése is. A magyar királyok általán azon népeknél, melyek ma déli szlávoknak nevezik magokat, mindent elkövettek a katholicismus terjesztésére és megvédelmezésére. Fegyveres és fegyvertelen püspökeinek buzgalma azonban aligha tett többet e részben, mint ismét a hűbériség, melynek javadalmaiban vallásos Árpádházbeli királyaink schismaticusokat és a katolikus hittől elszakadt más felekezettüeket nem örömezt részeltetének. — Láttuk pedig, hogy a pápai tekintély minő egyesítő és a civilisatio érdekében mily sikeresen működő hatalom volt azon pápai követ eljárásában, kinek legnagyobb tette a tengeri rablók megfenyítése volt.

És valamint a pápa egy kézre dolgozott II. Endre és IV. Béla alatt a királyi hatalommal, úgy ellenségeiknél is nemcsak politikai, hanem vallásos volt egyszersmind a szakadás. A csetinaiak, Poglizza lakói, a kazzeták, khulmiak, krajnaiak és magok az almissaiak nemcsak a király iránti hűtlenséggel, nemzetségi önzéssel, rablással, hanem egyszersmind eretnekséggel vádoltatnak. — Mindezen kis népcsoportok Dalmatia azon részében laktak, mely a Csetina folyótól a Narenta folyóig terjed. Hogy a krajnaiaknak, kik e vidéken laktak, nemzetségi kormányzatuk volt, bizonyítja egy oklevél is, melyben Raguzával békét kötven, a „nép vénei“ s a főnök és testvérei nevében köttetik a szerződés.¹⁾ A Csetina folyó

¹⁾ Monumenta Hungariae Hist. VII. k. 351. l.

torkolatánál feküdt maga Almisa. A Csetina és Narenta köze, melyet Kulmiának s Zaklumiának is neveztek, még IV. Béla alatt új hódítmány volt. Csak azon század elején csatoltatott a magyar koronához. Magában Bosniában a katholicismus már honos volt; de a görög egyháznak s a patarenusoknak is fészke volt ama tartomány.

Általán véve mind Dalmatia azon déli részében, melyet Khulmiának nevezünk, mind Bosniában a lázadásnak, külső felbiztatásokon kívül egyszersmind politikai és vallásos indokai lehettek. 1243-ban, midőn Trau és Spalato harczába besodortatnak a szláv néptörzsek s a bosniai bán, Incze pápa levelet ír az esztergomi érseknek, melyben felszólítja, lépjen föl a dalmát és horvát eretnekek elnyomására, s öt azon részekben apostoli követté nevezi ki. ¹⁾ A vad függetlenségben élt néptörzsek egyszerre állottak ellen az egy nemzetté s egy hitfelekezetté váló összeolvadásnak, míg egész mai Dalmátia és Horvátország éjszaki részeiben mind a katholicismus, mind a hűbériség már régibb idők óta terjedvén, a királyi tekintély ingatlan volt ez években.

A tengeri városokra nézve a magyar király civilisáló működése nem volt csekélyebb. Azon horvát telepítvények, melyek idő folytán nagyobb tengeri városokká fejlődtek, a magyar királyok alatt lassanként szintén elveszték azon szerkezetüket, mely őket tengeri rablásra ösztönözte. Scardona, Sebenigo, Nona s maga Almisa is rendre szabadalmakat nyervén királyainktól, oly szervezetet kaptak, minő a latin eredetű városoké volt. A magyar királyok nem követelték, mint Velenceze, a latin városok azon régi szokásának épségben tartását, sem hogy a latin városbeli össze ne házasodhassék a szláv szomszédokkal.

Brebiri István gróf, mint tengeremelléki bán, „Banus Maritimus“, mind a latin, mind a szláv eredetű tengerparti városok bánja volt, s ez által nagyobb befolyást gyakorolt a király érdekében, mint addig, midőn csak a király szárazföldi hűbérese és az egy Trau grófja volt. Horvát földesúr, de egyszersmind a magyar király helytartója. Azonban némileg alárendelt méltóság volt ez. A „Banus-Maritimus“ csak a dalmát városok bánja volt, ide értve mind a horvát, mind a latin származásuakat; míg egész

¹⁾ Monumenta H. H. VII. k. 148. l. és Fejéjnél.

Selavonia bánjának, „Dux totius Slavoniae“, hatósága alá tartozott egész Dalmatia és egész Horvátország. Láttuk, hogy Spalató ellen Dénes, egész Szlavonia bánja volt a fővezér-

Ezen Dénes bán alatt érte egy nagy veszteség Dalmátiában a magyar koronát. Zárát, alig egy évig maradván alatta, 1243 nyarán Velence egy Renier Zeno parancsnoksága alatt kiküldött hajóssereg által visszafoglalta, midőn Trau és Spalató közt még folyt a harc. A városnak tengerfelől megrongált falai még nem voltak kiépítve. A magyar király a kiépítésre segítséget ígért volt; de Velence, úgy látszik, sietett megelőzni a terv végrehajtását. Ugyanekkor Velence elfoglalta Veglia szigetét is, s a király iránt annyi hűséget mutatott vegliai grófokat megfosztá ezen birtokuktól, azt Tiepolo Lőrincznek, a doge fiának adományozván. Béla nem akarván háborút folytatni Velenczével Magyarországon akkori külső és belső bajai közt, békét kötött vele. Hogy Zára nem önként pártolt át Velenczébe, bizonyítják a súlyos föltételek: a városnak nem szabad fölépíttetni falait a velencei senatus engedelmé nélkül; a mult évi árulás következtében öt zárai polgárnak öt évig kell Velenczében laknia; száz zárai polgárnak meg kell követnie a velencei tanácsot; a doge kívánságára kilenczven polgárnak bármikor elő kell állania, hogy újra hűséget esküdjék Velenczének; grófjokat nem magok választják, hanem Velence küldi, valamint a várparancsnokot is; a szlavokokal nem szabad összeházasodniok a záraiaknak; a menekült záraiak birtokai velencei telepedőknek adatnak. Mennyire nem bizott Velence Zára hűségében bizonyítja azon kikötés is, mely szerint a magyar király ne tűrje, hogy területén a zárai emigránsok a tengerparthoz négy mértföldnyinél közelebb lakjanak.¹⁾ — A békekötés pontjaiból kitűnik az is, hogy a Dénes bán alatti hadsereg nem győzetett le a velenczésektől, úgy látszik, a döntő harc előtt egyeztek meg; mert egyik pont szerint a Velence felsősége alatti Zára ezután is tartozott fizetni a magyar királynak a vámjövedelmek két harmadát. A két állam kormánya fölfogadta, hogy egymás területén békétlenséget szítani nem fognak. — A magyar kormány, úgy látszik, e nemzetközi békének nagyobb szükségét érezte akkor, mint amaz egy tengeri város.

¹⁾ Romanin. II. k. 236. l. Velencei eredeti okmányokból.

nak. A szerződés a magyar király és a doge közt 1244-ben kelt, ugyanakkor, midőn Trau és Spalato kibékítési szerződése aláíratott.

Nemsokára ezután Brebiri István gróf lép Dénes helyébe, mint egész Szlavónia bánja. — Bánsága alatt elenyészett Dalmatiában az előbbi anarchia, béke és rend állott helyébe. IV. Béla, midőn egy évszám nélküli, de Lucius szerint 1245-ben kelt levelében Trau városának jelenti István bán kineveztetését, és „szive szerint való férfit”-nak mondja, teljes hatalmat adott neki, úgy mond, a jók megjutalmazására és a gonoszok megbüntetésére — „ő nem rontó, de építő, nem szélylyelosztó, hanem egyesítő” lesz.

És valóban megfelelt nemcsak az egyesítő, hanem az építő névnek is. Fenmaradt adománylevele, mely által Jablanics tengerparti pusztabelyen egy merőben új várost alapít. Tekintvén, úgy mond, Jablanics hegynek erős és környezetének alkalmas voltát, új várost akarunk oda helyezni a magyar király ő felségének dicsőségére. Arbe szigetének lakosai a mi segítségünkkel azt fölépitik és meg fogják népesíteni, urunk királyunk hasznára; de oly formán, hogy a hegy tetején egy fellegvár a király számára építtessék tulajdon költségünkön. A város lakosai ugyanazon szabadalmakat nyerik, melyeket Trau és Sebenigo élveznek. A király birodalmából szabadon választhatják grófjukat. A városnak egyszersmind terjedelmes birtok adatik határusat. Jablonacz vagy Jablanics ma is áll Arbe szigetének déli csucsával átellenben.

Brebiri István bánsága alatt nem történtek zajos események a birodalom tengerparti vidékein hosszas ideig. Kisebb viszályok folytak ugyan, de ezeket sikerült békésen kiegyenlítnie. Báni méltósága mellett is folyvást Trau grófja volt; — csak hogy e városban egy helyettest tartott; unokatestvére Brebiri Dániel pedig ugyanakkor Sebenigo grófja volt. E két szomszéd város közt a birtok feletti vita annyival könnyebben ki volt egyenlíthető, mivel a királynál is István bán nagy befolyásu ember volt. — Sebenigo kiváltságait a királylyal megerősítették, mely szláv eredetű város még annyira hátra volt a művelődésben, hogy nem volt saját jegyzője, mint a latin városoknak, hanem a papság vitte e hivatalt. Midőn azonban IV. Béla ugyanazon kiváltságokkal erősíti meg s

ugyanazon beligazgatást adja nekik, melylyel a latin városok birtak, sokat tőn e város emelésére, mely egyik Brebirit tevén grófiául, az 1243-iki és 44-iki vizsályokban hiven segíté a Traubelieket s így a királyi pártot Spalató ellen. Trau birtokait IV. Béla mind 1245-ben, mind 1251-ben a dalmát részekén tett látogató útjában, új birtokokkal ajándékozta meg. Az utóbb nevezett évben erősíti meg a király a Brebiriieknek II. Endre által adott, de idővel elveszett adománylevelét is a Brebiri grófságra. —Traunak egy királyi kiváltság levél megadja azt, mi Spalatótól megtagadtatott, t. i. hogy ha a magyar király iránti hűtlenség bűnébe esett menekült Trauban egy hétig tartózkodhatik bántódás nélkül, azon tul sem tartozik kiadni Trau: az ily menekült a hét lefolyta után oda mehet, a hová tetszik.

Spalató is visszatért a hűségre. Béla és a bánok szigorún bántak e várossal. A király 1245-iki útjában Vránához érkezvén, da Salatóra kártérítés fejében vetett tetemes összeget és a város kezeseit átveszi, ekkor foglyaikat elbocsátja. Magával hozta továbbá Ugrin püspököt, kivel együtt nevelkedett s ki nagy kedvességben állott nála. Ő azon Ugrin kalocsai érsek unokaöcsese volt, ki a tatárok elleni harcban elesett. Nagybátyja őt, mint fiatalt a párizsi egyetembe küldé, hol tizenkét évig tanulta a theologiát, s később felette nagy mennyiségű pénzen vette meg a biblia kéziratát magyarázataival és jegyzeteivel. Tanult ember volt Béla ezen meghitt embere s e mellett kitünő szónok. Ő nemes származásu volt; — mert Béla nemeseket ohajtott főpapokul. Ugrin magas termetű és szép arczu, alig negyven éves ember volt, midőn Bélát Dalmatiába kísérte. Szerette a pompát, szeretett a többi magyar főpapok példájára fegyveres kíséretet tartani, s úgy látszik, kevély volt az egyszerűségben sz. Ferenczet utánzó némely dalmát szerzetesek iránt, kik a mellett, hogy nála tudatlanabbak, egyszersmind pedansabbak lehettek. — Végre a főpap magyar volt.

IV. Béla, úgy látszik, kijelenté kívánságát Spalató lakosainak, hogy e kedvencz papját válaszszaik meg érsekkül. A király már azelőtt neheztelését fejezte ki Spalatóra, hogy nemesak grófot, hanem érseket is külföldről választ, s irt a pápának is utóbb, hogy ne erősítsen meg a magyar birodalomban külföldi püspököket. — Spalatóban a papság ellene szegült Ugrin megválasztatá-

sának, talán mivel octrojálást látott a király kívánságában. De a világi nép erőszakkal vitte keresztül a király kedvenczének megválasztását, ki nagy befolyásu ember levén a királynál, kedvezményeket eszközölhet ki tőle a város részére. A nép azon megalázásban részeltette clerusát, hogy épen Ugrin egyik leghevesebb ellenzójét, a mindezeket megirt Tamás esperestet küldi ki Ugrin ünnepélyes meghívására az érseki székre. Ugrin nagy pompával vonult be s a spalatói nép nagy lelkesedéssel fogadta őt és fényes lovas kíséretét.

Ugrint a nép nemcsak érsekké, hanem, a mi azon időben szokás nem volt a dalmát városokban, egyszersmind a városgrófjává is megválasztotta.—Ez is Béla kívánságára történhetett. — Nemesak némely szigeteket adományozott neki, hanem a csetinai grófságot is, melynek népe ily módon egyszerre vétetett ki a hitszakadás és a fejtelten nemzetségi rendszer alól. E birtokot elidegenítenlül adományozta a király Ugrin spalatói érseknek és grófnak.

Az egykor lázadó Spalató volt szövetségese, Ninosclav bosniai bán is 1248-ban visszatért a katolikus hitre s ezzel együtt a magyar király iránti nagyobb hűségre. A király ugyanez időtájban állit fel egy új bánságot, a macsóit, a Drina mellett, mi mutatja törekvését, hogy a hűbéreseket szaporítsa a birodalom déli részeiben.—A vallásos térítésben, a dalmát, horvát és bosniai részekben meg nem szűnt a pápa egy kézre munkálni a magyar királylyal. A pápa 1246-ban fölhatalmazza a kalocsai érseket, hogy az eretnekektől elfoglalt birtokokat az igazhivőknek adományozhassa. A bosniai püspökség a kalocsai alatt állott. Hogy Bosniában folyt a térítés, kitetszik Incze pápa egy leveléből, melyben IV. Bélát megdicséri a bosnyák eretnekek térítésében való buzgalmáért.—Használhatott a király és kivált püspöke e részben erőszakot is; de úgy látszik más úton is folyt a térítés. Legalább Kálmán, Béla testvére, midőn azelőtt Horvátország és Dalmatia hercege volt, nem követte a pápai követ Acontius példáját, ki fegyverrel akart téríteni. A királyi herceg hittani vitákra hívatta ki a patarenusok főbbjeit s ez úton sikeresebb volt működése, mint a harczias pápai követé.

Azonban Bosnia ügyeiben kevés teendője lehetett még a Brebiri grófnak s a család fejének, István bánnak. Ő a dalmát városok egyesítésében játszott első rendű szerepet. Nemesak Traut és

Sebenigót békéltette ki, hanem Traut és Arbét is, kik közt formászerinti szerződés jött létre.

Tudva van, az ország egyik fő baja volt II. Endre és IV. Béla alatt, hogy a királyi birtokok nagy része bitorlók kezébe jutott. Béla egyik föladatának tekinté az ország honvédelmi és pénzügyi gyarapodása érdekében a jogtalanul birt földek visszavételét. Biztosokat nevezett ki országszerte, kik a királyi váraktól elfoglalt földeket s más birtokokat birói vizsgálat útján a jogszerinti birtokos kezébe adják. A király az országnak egész „Dráván túli“ részében egész Szlavonia bánját, István t, nevezi ki e czélból. ¹⁾

IV-ik Béla különös figyelemmel volt a Dráván túli összes részekre, melyeket azon időben közös névvel egész Szlavóniának neveztek, annyival inkább, mivel a Dráván inneniekben a tatárok nagy pusztításokat vivén véghez, amaz épebben maradt részekre nagyobb szüksége volt, s a szlavoniai bán fontos szerepet játszott az egész közös államban. És Brebiri István nemcsak a horvát bellügyek rendbehozásában volt méltó segéde az alkotó tehetséggel s valódilag civilizáló hajlamokkal megáldott fejedelemnek, hanem nagy szerepet játszott a változó szerencsével folytatott külső háborúkban is. Megszűnt a csupán nemzetségi és alárendeltebb helyi érdekekben működő család kizárólagos tagja lenni: a köz haza polgára s a magyar király egyik legjelesebb államférfia lett. Hadi működéseiről róla személyszerint nem szól a krónika; de hogy hadvezéri szerepet játszott, midőn IV-ik Béla hadai 1246-ban az ausztriai herceg, Fridrik seregét Német-Ujhelynél megverik s magát a herceget elejtik, igen valószínű, miután a kunokon kívül dalmatiai nemesek, s névszerint a Frangepánok is részt vettek a harcban. A háboru tovább folyván, jelen lehetett István, midőn a magyar hadak Stiriát 1252-ben elfoglalták, midőn 1253-ban a cseh hadakat belőle kiűzték s Bécs falai alatt táboroztak. Annyi bizonyos, hogy már 1252-ben nemcsak Szlavonia bánja, hanem Stiriá kormányzója is. A stiriiai rendek ugyanis a magyar koronaörököst, István herceget választották fejedelmökül, ki akkor mintegy tizenhárom éves volt. Ezért nevezett ki Béla mellé egy alkalmas kormányzót.

Brebiri István azonban pár év mulva stiriiai helyetteseket

¹⁾ Kelt 1252. Fejér VII. k. IV. 118. l.

hagyván maga helyett ama kormányzásban, gyakran visszatér a dalmát partokra, míg 1257-ben a stíriai lázadók Marburgnál egy vezérlete alatti sereget megvervén, tán nemsokára egészen visszavonta magát a stíriai ügyektől. 1259-ben már csak Pettau volt még IV. Béla fia kezében s az 1260-iki moravai nagy csata után a magyar király lemondott Stíriáról.

Ezen eredménytelen külföldi tusa közepett is belföldön Béla mindent elkövetett az ország fölvirágoztatására, s a dalmát partokat, a külföldi kereskedés eme nevezetes kapuit különös figyelemre méltatta. Föl kell tennünk, hogy a kereskedés itt mind szárazon, mind vizen nagyobb biztosságot nyervén, emelkedésben volt. Béla még 1247-ben a János rendjebeli lovagoknak adományozza a tengerparti szláv városok egyikét más kisebb helyekkel együtt, oly okkal, hogy a kereskedést Olaszországgal és a tengerrel folyvást nyitva tartsák. A biztosság annyira nevedett, hogy Trau a szárazföld felől a tenger okozta mocsárokat 1260 után feltöltögeti s e természetes védelem helyén új külvárost emel.

Csak az almissaiak nem hagytak föl végkép a tengeri rablással. Hosszú szünetre 1260 körül ismét háborgatni kezdik, hanem is a szomszédvárosokat. Talán követték más dalmát városok is példájokat egyes esetekben. — Annyi bizonyos, hogy 1259-ben Sicilia akkori királya Manfred a kalózkodásban talál ürügyet, hogy ismét beavatkozzék a dalmát ügyekbe. De ennek jó eredménye volt: egy szerződés a kölcsönös békére és kereskedési szabadságra. Manfred azonban „hívei“nek nevezi a spalatóbelieket, s nem valószínűtlen, hogy már Dalmatiára vetette szemét, miután Busi szigetén kiváltságokat erősít meg s Albania fejedelmének leányát vevén nőül, mind közelebb érezte magát e partokhoz. Velenczével a legjobb barátságban voltak a dalmát városok, s ha történt némi kihágás ezek részéről a sicíliaiak ellen, — kétségkívül Velence biztatott alattomban nem egész községeket, hanem egyeseket.

Brebiri István bánsága a mily jótékony volt átalánvéve, oly üdvös a köz hazára és a királyi tekintélyre nézve. Egyszersmind ő az, ki családját a legtekintélyesebbek egyikévé teszi. Miután negyvenegy évig volt Trau grófja s mintegy husz évig bán, kimult csaknem egyszerre Béla királylyal 1270-ben. Fiai, unokaöcscsei

foglaltak el lassanként minden dalmatiai város feletti grófságot. Nemsokára Joachim, V. István alatt szlavoniai bánná, Miklós kun László király alatt ugyanazzá lesz, kiket e hivatalban az oly nevezetessé vált Brebiri Pál követ. V. István alatt Pál spalató grófja, György egy másik testvér Sebenigóé, Brebiri János pedig Trau grófja volt.

A család felvirágzott; de Brebiri István szelleme ki látszott költözni belőle.

SALAMON FERENCZ.

TÜLVILÁGI KÉP.

„Egy új küldött a túlvilágból, s egy új Columbus“: e cím alatt olvastunk az „Indépendance belge“ f. e. ápril 10-ki számában egy cikket, egy Jamaikában leezett aerolithról, melynek esése észleltetett, s a melyet egy lakott bujdosóból származottnak vélnék. Ezen, ismeretünk körét annyira tágító eseménynek s cosmologiai tekintetben a legnagyobb fontosságú ténynek leírása a legtöbb napi lapban csakhamar ismételtetett, minélfogva a dolog olvasóink előtt sem lehet ismeretlen.

Dr. Hopkins, a tudományos egylet tagja Kingstownban, Jamaika fővárosában, közli ez eseményt az említett tudományos egylet 1862-ki évkönyvében, melyből, a mint Európába érkezett, az Indépendance minden más lapnál bővebb kivonatot adott.

A dolognak meg van a maga fontossága, s ez kellőleg kiemelendő; de meg van gyöngéje is, mely szintén kimutatandó. Csak az a kár, hogy az eredeti értekezés nincs birtokunkban s így kiválólág arra kell szoritkozunk, a mit az „Indépendance“ „Variétés“ írója közöl, ki az eredeti munkát végig olvasta, s a kinek jegyzeteiből kitűnik, hogy maga is szakember.

Egy meteorkőnek, vagy ha vissza akarnók állítani a valódi értelmet a nép száján forgó, de az irodalom által csak átvitt értelműnek tartott m e n y k ő n e k ¹⁾ leesése, midőn arról 19 ember

¹⁾ Bactyliák vagy szent kövek alatt a régiek ilyen meteoritokat értettek s azok esése fölülről zaj és fény közt oly hatással volt kedélyökre, hogy a phöniciziaiak, görögök, rómiak stb. babonás tiszteletben tartották, s mint történetírók és érmekek bizonyítják, templomokban tartották, s diadalmeneteken hordozták körül.

tanúskodik, kik közül némelyek az esés tüneményét látták, mások azt Hopkins házához vinni segítették, ismét mások végre azt részletesen vizsgálták, a dolgot kétségtelenné teszi; valamint fontos az is, a mire a tárgy közvetlen tanulása vezette a vegyészeket, s ezáltal Hopkins neve az aërolithok történetében örökítve van. —A természet komoly tanulmányozója ezen részből szeretne minél bővebben meríteni, de épen ez az, a mi legvékonyabban szivárgott át a napi lapokba.

Az esési körülményekről ez mondatik: 1862 aug. 10-én éjjeli fél tizenkettőkor visszatérőben volt Dr. Hopkins Port-Royale felé Ergail lelkész s ennek sógora kíséretében, a Sixtien-Mile-Walk nevű folyócska mentén. Az ég tiszta volt, mondja ő s daczára a hold teljes világának, mely nyugat felé tündöklött, a negyedrangú csillagokat tisztán kivettem. Figyelmemet egy pompás futó csillag vonta magára a zenith felé, mely a kassiope csillagzaton hatott keresztül, midőn egy világító gömböt látok a mi irányunkban roppant sebességgel leszállani, melynek nagysága tán a hold átmérőjének két harmada volt. Eleinte füstös veres, majd utóbb csillogó fehér lett; aztán mintha megállott volna vagy fél másodperczig, darabokra tört fénysugarakat lövellvén három fő irányban. E tünemény után 7—8 másodpercz mulva vagy 50 lépésnyire faágak törését vettük ki, valamint egy súlyos test zuhanását a feldult földre. Csaknem ugyanekkor erős explosio csattanása is hatott füleinkbe, mely fejünk felett vagy másfél mértföldnyire ($2\frac{1}{2}$ kilometer) keletkezett.

Itt a sebességet számítja ki, melylyel a menykő a föld felé lódítottatott a szétpattanás pillanatában, s azt hozza ki, hogy indulása perczében erős hajító erővel kellett annak löketnie. Azt azonban, hogy a futó csillag és az ő tüzes meteorja között physikai összefüggés lett volna, kétségbe vonja.

A tényleges fejlődés ekként haladott előre: két társa s Hopkins a hely színére mentek, hol a meteorkövet leesni gondolták, s csakhamar szemökbe ötlött egy hatalmas indigocserje a földre sujtva s a szó teljes értelmében darabokra vagdalva. Egészen mellette, egy laza és nedves talajba valami fekete anyag volt bemélyedve, melynek kiálló része egyenetlen felületű s vagy egy négyszeg rőfnyi volt, magassága egy láb.

A lenyugvó hold végsugarainál akarták közelebről vizsgálni,

de egyikök megjegyzése következtében, hogy jobb lesz majd nap-pal nézni, abban hagyták. Annyit azonban Hopkins még sem mulasztott el, hogy a hőfokáról meggyőződött, de azt korán sem találta oly magasnak, mint gondolta, figyelembe vevén az anyag tüzes állapotát kevés idő előtt; az igaz, hogy annyira meleg volt, hogy kezét rajta nem tarthatta, de mind a mellett a föld nedvessége csak kis fokban változott párává, s azt csak a hold felé nézve lehetett kivenni. E hőfokot az esés után 5 percz múlva vagy 105° C. becsüli.

Egy ily menyei kincs persze arra bírta dr. Hopkins-t és sógorát Ergail lelkész-t, hogy az éjt mellette töltötték, míg a társaság harmadik tagja Linguania-Side-ba visszatért, onnét reggel értelmes munkásokat számszámokkal s mindennel hozandó, a mi a kő kivetéséhez s hazaviteléhez megkívántatik.

Elérkezvén a várva várt reggel, sikerült délig dolgozva úgy a fő darabot, mely vagy 6,000 fontot nyomott, mint 15 kisebbet, melyek körülötte voltak találhatók, fölvenni; a fődarab csak harmadfél lábnyira volt a földbe sülyedve, a mélyedés e csekély volta, részben a süjtött indigo-cserje okozta ellenállásnak tulajdonítható. Ennyi az esés körülményeit illetőleg. Most következik a vizsgálat.

Az anyag felületén a fekete színt tapinthatlan finomságu poranyag okozta, melyet Hopkins gonddal összegyűjtött, s mely mikroskop alatt meg a vegyteremben a m o r p h s z é n n e k bizonyított be. — Hasonlóképen feltűnt a kő bizonyos mélyedéseiben egy barna, könnyű s inkább képlékeny mint morzsolódó anyag, melyről azonnal nem birt mondani valamit, de a melyben a port-royali vegytanár, Servais és segédje Snelesse bitumen tartalmu s z e r v e s testet találtak. Ezt Hopkins ur megelőzés nélküli s így maga nemében első ténynek lenni állítja, miben dr. Hopkins nagyon téved, s ezért ezt alább szó nélkül nem is hagyhatjuk; de egyelőre menjünk át a vizsgálat további részleteire.

A meteorkő szilárd részének alakja szabálytalan koczka; felső lapja kissé domború s valamennyire trapez alakú; az alsó tisztán kivehető része egy hengerded teknőnek. A négy oldallap közül kettő kagylós s látni való, hogy törlapok; a harmadik sima és csiszolt, a melyen tájképet vél kivehetni; a negyedik végre róna és érdes, de nem természeti képződmény, hanem mesterséges burok; vastagsága 2'', igen tömött, egynemű és fel-

tűnő keménységű szürkés zöld színével bizonyos palákra emlékeztet. Vegyi összetétele: Mész 62, 1

Kovasav 21, 2

Timföld 6, 5

Vasoxyd 4, 9

Kobaltoxyd 1, 0

Nickel . . . . . nyoma

Kalinatron . . . . . semmi

Szénsav és veszteség : 4, 3

100. 0

Ezen vegyelemzésben sok volt a kovasav ú. n. kocsonyás állapotban; míg a többi rész igen finom por volt, finomabb, mint a mit az iparban képesek volnánk előállítani. Egy szemet azonban találtak, mely nagyító üveg alatt kvarczkristálynak tünt fel.

Ez összetétel bizonyára valamely köragaszé, mond dr. Hopkins és sokkal tökéletesebb, mint a melyet a mi építészaink készítenek. Ha még valaki kételkednék, meggyőződhetik a valóságról a következő sajátság által: a köragasz egész magasságában fél-hengerded vájás van, melybe világos, hogy egy a folyadék levezetésére szolgáló cső volt illesztve. Ime tehát egy műkészítmény azoktól, kik a hozzánk jutott könek honában lakoznak stb.

Most a főnemlített harmadik oldalt írja le Hopkins ur. Ez mindnyája közt a legérdekesb. Felülete valamivel kisebb egy négyszög rőfnél (yard.). „Első pillanatra mond H, úgy tetszett, mint ha csikok vagy szabálytalan sugarak volnának rajta, de a bitumenes anyagot, mely a mélyedéseket kitöltötte, alkohollal eltávolítván, s aztán párolt vízzel megmosván, álmélgodás fogott el, mert a kőbe vésett tájképet láttam magam előtt, a más világ valamely művészenek munkáját átküldve kiállításra a földre. Az eredeti értekezésben ennek másolata is közöltetik. A rajz a fölület vagy háromnegyedén kivehető. Fölül a napot véli Hopkins felismerhetni, mely kerek és sugaros. A szögletben hullámos földterület áll, némely helyen a növényzet saját nemével borítva; a kép ezen része azonban meg levén rongálva, nem tisztán kivehető. Balra az előtérben egy sor ház vagy inkább tunnelek vannak, egy meredek lejt földtömegébe mélyítve. A perspectiv jó, s kivenni, hogy az alagnyilások kapui egy vonalban állanak, s a nyílás félkörű.

Ezekhez közel három különös alak van, egyformák, és olyanok mint egy ágyúcső, mely négy kerékre van téve, az ágyú hossza körülbelül felét teszi a kapu magasságának. A jobb oldali előtér legtöbbet szenvedett; a háttér felismerhetőbb, az tágas amphitheatert mutat. Közepén, a háttér különböző távjaiban még hét alakot látni, hasonlót az előbbiekhöz; úgy látszik, hogy nagy sebességgel henteregnek, porfelleget idézven elő. Az előtérben ismét két alak, mely különbözni látszik ugyan első pillanatra, de jobban megfontolva ugyanazon jellegűnek találhatni, mint az eddigieket. Ezek úgy néznek ki, mint nagy hernyók, melyek alsó két lábukon állnak a testök fölfelé van irányozva, s a felső végen más két végtagukkal hadonáznak. Ezek, azt látja dr. H., hogy viaskodnak.

Még a nagyságukat is meghatározza s kihozza, hogy vagy $1\frac{1}{4}$ láb magasak. Az embernél tehát legalább négyszer kisebbek, de ha az ő meg a csillagjok közti nagyság ugyanaz, mint az ember és a föld között, úgy az ő csillaguk legalább is négyszer kisebb a mi földünknel stb.

Ezután csupán a képzelődés terén mozogván, oda nem követjük Hopkins urat. Legjobb lesz azt annak idején, ha majd a nyereszkedő könyvkereskedés az általános érdekeltséget kilesve, Hopkins úr műve külön kinyomatását eszközli, az eredetiben követni figyelemmel. Szorítkozzunk itt röviden a Hopkins által formulázott eredményekre. Szerinte az 1862. aug. 10-én Jamaikában esett menykő a következőkre tanít:

a) Ezen meteorit olyan égi testről jő, melyen növényi élet van, a melyből szén és gyantaféle test állhat elő.

b) Azon égi testen értelmes és polgárisodott lények vannak, kik értenek az építéshez, rajzoláshoz, perspectivához, s így természetesen a fensőbb mértanhoz.

c) Azon lények földalatti lakokat készítenek, s olykor társaságban gyűlnek össze a szabad légen saját e célra való helyeken.

d) Ők a gerincesek saját jellegű válfajában látszanak lenni, s testök két fő sík irányában részarányos: egy hosz s egy kereszt irányban. Dr. Hopkins azt teszi fel rólok, hogy két fejük van a cső mindegyik végén (tán még Plato kettős embereire akadunk), a cső közepét a has képezné. Egyaránt mozoghatnak előre és hátra, egyaránt képesek levén az egyik vagy a másik pár végtagukon ál-

lani, tehát röviden kétfejű-kerékforgásus ugyanegyütt váltakozva kétlábú-kétkezű lények.

e) Magasságuk valószínűleg nem haladja meg az ember magasságának negyedét.

Ezek volnának dr. Hopkins kidolgozott közlésének főpontjai, melyek kétségkívül nagy fokban költöttek fel a figyelmet mindenütt, a hová csak a napi sajtó számos csatornáján eljuthattak. A közönség egy része, mint az ilyen rendkívüli dologban lenni szokott, szóról szóra hiszi, míg a másik része semmit sem hisz az egészből. A természetbuvárnak kötelessége fontolóra venni minden körülményt s távol azon varázs körtől, melybe egy ily túl-világi a szokottaktól eltérőbb vendég még a szakembert is helyezné, elő kell adni, mi való s így fontos a dologban, hol vannak némi hiányok dr. Hopkins eljárásában, s végre micsoda alapra fekteti azt, a mi a tényeken túl megy, s a hol képzeletét látjuk csaknem féktelenül szárnyra kelni. Így keletkezhetnek pontok, melyek figyelmébe ajánlatnak azoknak, kik Jamaikába fognak vándorolni azon jövevény látogatására, s a támadt kételyek és kimutatott mulasztások majdan tekintetbe vétetvén, hirdethet ki a tudomány egy dogmát, mely eddig is bír ugyan már pozitív alappal, de a melyre ennyire „in flagranti“ kapott bizonyíték még megközelítőleg sem volt.

Mi fontos a dologban?

Fontos az, hogy egy meteorkő esése észleltetett, s az esési körülmények följegyeztettek. Ez annál fontosabb, minthogy ezen meteorkő azon kevesek sorába tartozik, melyek szén és szerves anyagot tartalmaznak. Fontos továbbá, hogy ilyen meteorkövek eddig csak kisdarabban ismeretesek, míg a jamaikai mintegy 6000 fontnak mondatik, s hogy az nem egynemű anyagból áll, hanem különféle összetételű anyag van benne. Ezen különféle anyagból három van már megvizsgálva: a poralakú szén, a bitumentartalmú anyag és egy vékony réteg a fő anyagon. Eddig terjed az Indépendance ismertetése; de az, hogy a főanyag van-e vizsgálva, a mit a tudomány szintén megkíván arra, hogy ezen aërolithot kellőleg tárgyalhassa s osztályoztassa, abból nem tűnik ki, itt tehát még várnuuk kell a jövendő tudósításokra. Ennyi pozitív s a csak biztos lépteken haladó tudomány a z ismeretek gyűjteményébe ennyit, mint becses gyarapodást be is fogad, de többet nem.

Mi gyenge a dologban?

1) Legelső, a mi Dr. Hopkins iránt megingatja a bizodalmat az, hogy ő az aërolithok történetében és természetrajzában járatan. Azt mondja, páratlan, előzmény nélküli eset, hogy meteor-kőben szén vagy szerves testről tudomásunk volna. Látnivaló ebből, hogy neki s barátjainak, kikkel a tanulmányt tette, nincs tudások arról, a mire az emberi faj gondolkodó részét az 1857-ben K a b á n (Debreczen mellett) leesett meteorkő a meteoritek elemzői Nestora W ö h l e r göttingai tanár kimutatása után valódi bámulatra ragadta, mely bámulatot pedig minden tudományos akademia, minden szaklap viszhangozott volt. És méltán, mert ebben találatott fel legelőször, a miről az emberiség előtünk élt része semmit sem jegyzett fel, hogy a mi földünkön kívül más világokban is léteznek szerves testek, mert azokból a meteorkőbe zárt anyag jutott hozzánk, melyet kézzel foghatunk, tanulmányozhatunk, s látjuk hogy nem e földről való ugyan, mert földünkön olyan test, ha egészben s a külső rendeződést tekintjük nincs, de a részleteket s az anyag minőségét tekintve csak olyanféle tárgy az, mint a mely ben nünket környez, s a melyhez születésünk óta szoktunk. A természetphilosophiára nézve alig van nyomosságra nézve valami, a mi ezen más világi küldöttekkel felérne. Ezek visszautasíthatlanul tanítanak arra, hogy az ő honukban is ugyanazon anyagi vegy-elemek fordulnak elő, egymással egyesülve, ugyanazon törvénynek engedelmeskednek, de a vegyület eredményei némileg eltérnek, mi épen a legfőbb bizonyíték arra, hogy az ott uralkodó körülmények a nálunk uralkodóktól különböznek. Nálunk soha sem tapasztaltatott, hogy vas nagyobb tömegben jöne elő fém állapotban, s még kevésbé, hogy nikellel volna egyesülve; onnét roppant vastömegek hullanak le nikellel vegyülve, sőt a mi még eltérőbbé teszi, olivinnal is megrakva a tömeg ágasbogas felületén. A természet örök törvénye szerint sok vegyület lehetséges, a mit a föld hátán vagy mélyében nem találunk. Hány összetett test van, melyet a vegyész előállít s készítményei gyűjteményébe tesz a nélkül, hogy azt a természetben valaha feltalálta volna; a törvény, mely szerint előállította, ugyanaz, mint a mely szerint a természet dolgozott. Igen, de ennek az ő saját czéljaira a lehető vegyek közül csak némelyekre van szüksége, s csak is ezeket találjuk abb an készen, míg azok, melyek képződésére a körülmények a természet egyik országában

sincsenek együtt, nem képződnek, noha általában véve szintűgy lehetőségek. Eddig még új elemet sem találtunk a meteoritekben, ámbár nem volna rendkívüli, ha valamely elemző vegyész egyszer azzal lepne meg, hogy ebben vagy abban a mennyiségben egy eddig nem ismert elemet talált, de új alaptörvényt a vegyülés módjára bizonyára nem fog felfedezni; hasonlót mondhatni a meteoritekben találtató kristályos testekre nézve, hasonlót a nehézségi s láttani tüneteményekre nézve is, úgy hogy a mint egy amerikai természetbuvár megjegyzi: „egy a mi nyomdáinkból kikértült Krystallographia, Physika vagy Égi gépezettan egyaránt érvénynyel birna a földön és a mindenségben. A mindenség, ha hozzáférhetnénk vizsgálódásainkkal, tetemesen bővitené ismereteinket, de a természet alaptörvényei ugyanazok maradnának.“ A meteorvasak, a vulkáni sziklafajokhoz hasonló meteorkövek, s az egy darab hanthoz hasonló meteorkövek, milyen eddig kettő volt ismeretes: a k a b a - d e b r e c z e n i, és a c a p - l a n d i, s a melyhez jő most a jamaikai, oly körülmények közt jöttek létre, melyeknek eredményét az általunk lakott földön eddig nem tapasztaltuk, de a melyek ott, a honnan hozzánk érkeztek, mindennapiak.

Míg az eddig vegyelemzett meteorkövekben csupán a növénytestek főelemei találtattak, Magyarország egy másik meteoritjében, a Sárosmegyében L e n á r t ó határában talált s legnagyobb részt a nemzeti muzeumban meglevő meteorvasban Bousingault 1860-ban nitrogent is fedezett fel, mi tehát a negyedik szervképző fő elem, melynek jelenléte addig nem árulta volt el magát az aërolithok anyagában. Ezt figyelembe véve biztosan állíthatni, hogy a honnan a meteoritek származnak, ott szervek általában létezhetnek: különösen a növényiek valósággal léteznek is, míg az állatiakra nézve eddig csak azt tudtuk, hogy az anyagi elemek megvannak.

Ennyit kimondottunk már a jamaikai fölfödözés előtt ¹⁾, ez utóbbinak tehát oda kellene bővíteni ismeretünket, hogy a l l a t o k léteznek is valóban.

2) Midőn a természetbuvár valamely új tárgyat vagy tüne-

¹⁾ Természettudományi Társulat Közlönye II. kötet. 1861,

ményt vizsgál, legelső dolog azt a már ismerttel hozni kapcsolatba, s megemlíteni, hogy ehhez amahhoz közel áll, de mégsem az. Ez dr. Hopkins eljárásában épen nem tűnik ki. Ő ugyanis azt mondja az alakról, hogy az egy szabálytalan koczka, melynek lapja domború, az alsó homorú; az oldallapok közül kettőn kagylós törés mutatkozik, a harmadik róna s tájképféle rajzzal, végre a negyediken egy idegen anyag képezte réteg van.

Az alak szabályosságából azt következteti, hogy épületkő, az oldallapok homorú- s domború voltából, hogy faragottkő, a két törlapból, hogy ezen darab elszakadt valami nagyobb tömegéből az épületnek, végre hogy egy oldalon értelmes lény csinálta köré, a másikon ugyan azáltal készített rajz van.

E következtetések helyessége iránt épen nem lehetünk megnyugodva, mert a kellő tanulmányozást merőben hiányozni látjuk, ugyanis a mi az itt elősoroltakat illeti egészen prózailag, így is üthetne ki a közelebbi vizsgálat eredménye: hogy a jamaikai meteorkő egy vulkáni kőzetből szakadt darab, mely olyféle oszlopos elválást mutat úgy hossz irányban mint izületben, mint a bazalt vagy olykor egyéb vulkáni kőzet is, az oszlop négy oldalu, kissé trapez alaku levén, mi a bazaltnál gyakori. A kérdéses meteorit egy vulkáni kőzet oszlopának nem töredéke, hanem izülete, s épen úgy, mint a bazalt izéinél meg van a felső lapon a homorúság, meg az alsón a domborúság. Két oldallapja nem róna, hanem egyenetlenségek vannak azokon, melyek kagylós törésre emlékeztetnek. A harmadikon valamely hasadék-töltelék van mintegy 2" vastagságban, végre a negyediken dendritféle rajz, valószínű tájkép-alakban. Ezen vulkáni kőzet közelében szerves anyag, valószínűleg valamely széntelep lehetett, s abból egy rész hozzá lévén tapadva szintén hozzánk érkezett.

Nem mondom, hogy így van, mert ahhoz a tárgy megtekintése vagy bővebb leírás kellene; de körülbelül ezt képzelem az ember a leírás után, ha magának oly képet akar készíteni, mely eddigi ismereteinkhez csatlakozik. Azt megítélni, való-e e kép: a tanulmánynak nyomról nyomra kell ellenőriznie s vagy megerősítenie vagy módosítania sőt elvetnie.

Legelőször is hiányzik a kő főtömegének úgy ásványtani, mint geologiai, mint vegytani megismertetése. Négy hónapig tanulmányozták e tárgyat s a fő körül, legalább az eddigi megis-

mertetésben, semmi sincs mondva. Ha a tanulmány eredménye azt mutatja, hogy e kő vulkáni természetű, úgy az általam vázolt kép első része nincs megingatva. Ellenben ha nem vulkáni, akkor igen is meg van ingatva, mert az oly kövek, minőket rendszeren használunk építéshez, koczka alakban homorú s domború ellenlapokkal nem szoktak előjönni. A bazaltnál e szabályosság oly feltűnő, hogy ha annak ezen szabályosságával szakismeretileg nem vagyunk megbarátkozva, elhinni is nehéz, hogy nem mestersegesen van faragva. A bazaltoszlopok között vannak 3, 4, 5, 6 egész hét oldalúak; az oszlopok sokszor ízekre oszlanak, s egy egy iznél az elvált darab felső része homorú, az alsó domború.

Ha tehát csak ezt az egy tulajdonságot említette volt dr. Hopkins, hogy a kérdéses kő nem vulkán eredetű, a szakemberre nézve egy lényeges pontnak felelt volna meg.

Másodszor: a mi a két oldallap felületi idomát illeti, itt az dönt, hogy mélyen vagy sekélyen kagylós-e, a bazalt oszlopoknál olyféle egyenetlenségek, melyeket sekélyen kagylósnak mondhatni, nem hiányoznak, tehát itt is élesebben kellene kifejezni s ásványtani pontossággal jelezni a kagylós felület közelebbi minőségét.

Harmadszor: a mi kőragasznak mondatik, még pedig olyannak, minőt a mi mérnökeink megközelítőleg sem bírnak készíteni, elemezve van, s épen ez elemzés nyomán állíthatni, hogy az a mi mérnökeink s építészeink által készített s nagyban használt kőragaszaink egyikével sem állítható párhuzamba, mert ezek ha kovasav tartalmúak, egyszersmind víztartalmúak is, holott abban az elemzés ezt nem mutatja ki. Az valamely földpát, mészkő meg finom kovarecz homok keveréke is lehet, mely a vulkáni kőzet valamely hasadékát tölté ki s tán beszűremlt kovasav, mint kötszer által szilárdan tartatik össze. Itt ismét az dönt, hogy miből áll a főtömeg, kovasav tartalmú-e vagy nem? — Ha vulkáni természetű, úgy ezen magyarázat nincs még megdöntve, ha nem, — akkor igen is meg van döntve.

Ne g y e d s z e r: a rajz, mint főpontja dr. Hopkins értekezésének, vajjon nem dendrit-e, hasonlít-e azon szép rajzokhoz, melyek kövek sima tábláin olykor láthatók márgákon, kovareczon s egyéb kőzeteken, s a melyeken sok a valószínűség, de semmi igazság, nem azok levén, a minek az ember első pillanatban tarthatná.

Néha távol várat vél látni az ember, bástyákkal, tornyokkal, házakkal; máskor kikötöt sejdít annak árboez erdejével; ismét máskor egyes növényt, növénycsoportot vagy egész tájképet vél felrajzolva.

Nem akarom azt állítani, hogy a dr. Hopkins közölte rajz ide tartozik, de a dr. részéről annak kellett volna a kiinduláspontnak lenni, hogy ezen tájkép nem azon tájképek kategóriájába tartozik, melyeket kőzetek síma felületén ismerünk. S viszont ennek bebizonyítására a vegyelemzést kellett volna igénybe venni. Bármily parányi mennyiség elegendő lett volna minőleges vegybontásra, s csak azt kellett volna kimutatni, hogy azon festék anyaga az-e vagy nem az-e, mint a mely dendriteket szokott a természetben képezni. Az alakokra átmenni s magyarázatba bocsátkozni a nélkül, hogy ezen a hidon haladunk keresztül minden esetre elhamarkodás, pedig az Independance czikkéből, mely a leíró részt szóról szóra közli az eredeti szerint, ez iránt szintén nem kapunk felvilágosítást.

Mindezeknél fogva azt a mit mint tény, vagy vegyészeti vizsgálatot közöl dr. Hopkins, valónak s igen becsesnek tartom: de a vizsgálás még nem elegendő, olyanoknak kell azt folytatniok, kik a meteoritek tudományában jártasak, kiknek az ásvány- és földtanban alapos ismeretök van, mert e részről úgy dr. Hopkins, mint társai legkevesebbé sem látszanak szakembereknek; hogy aztán egy elszigetelt, s a nagyobb tudományos központoktól távol eső, specialistákban és segédforrásokban egyaránt szűkölködő helyek az elégtelen alapra oly valamit építettek, mit, az itt ott reáparzartott tudós máz daczára is, m e s e n é l egyébnék nem mondhatni, könnyen kimagyarázható.

SZABÓ JÓZSEF.

AZ EMBER HELYE A TERMÉSZETBEN.

Földtani nyomozások újabb időben azon eredményre vezettek, hogy az ember sokkal régebben jelent meg a földön, mint az örökölt időszámlálások alapján eddig körülbelül meg lehetett állapítani, hogy a történelem előtti korszak hossza nemcsak meghaladja a történelmi korszakét — a mit a tudomány különben is elismert — hanem hogy az összes történelmi korszak szinte csak egy rövid perezczé tömül a századok azon kiszámíthatatlan sorához képest, melybe semmi hagyomány, semmi adat vissza nem nyúl s mely alatt az emberiség hosszú, képzelhetlenül hosszú gyermek korát élte. Emberi csontokat s emberi készítményeket, nevezetesen bronz és kő fegyvereket találtak oly rétegekben; melyek bizonyítják, hogy az ember már a mammuth és óriás rhinoceros kortársa volt. S kérdés, vajjon e nyomok — melyeket nem az emberiség bölsejének tekintett középázsiai felföldön, hanem Dánia-, Svájc-, Angol-, Német-, Franciaország egyes helyein, szóval inkább északi, mint déli vidéken fűdöztek fel — kérdés, vajjon e nyomok már az ő ember nyomai-e? s nem kell-e az ő embert még távolabb, még e száz meg százezezernyi évek mögött keresni? — Több tudós erre hajlik, erre hajlanak különösen mindazok, kik Darwin elméletét a természet fokozatos fejlődéséről magokévá tették.

Darwin, mint tudjuk, kimutatván, mily önkényesen s mennyire nem természetesen vannak az állati s növényi fajok és válfajok jellegei megállapítva, s hogy ennél fogva mily ingatag és határozatlan maga a faj fogalma, rendszerét azon általánosan elismert tényre alapította, hogy a szerves jellegek öröklődnek. Ha valamely válfajnak oly sajátságos jellegei vannak, melyeket nemzedékről nemzedékre szállíthat s melyek neki — a földszinén valamennyi lény között folyton folyó harcban — bizonyos előnyére szolgálnak: ily válfaj elől a többinek, mely nincs oly kedvezőleg fölruházva, el kell enyészni. A környező közeg hatását az élő lényekre már Lamarck elismerte; Darwin pedig — a mi főérdeme — kifejtette, hogy e környező közeg alatt nem csak általában a természeti hatásokat kell érteni, hanem az összes élő természet visszahatását minden egyes lényre, mely benne föltűnik. E sokszerű egymásrahatás, ez örökös összeütközések okozzák azt, a mit Darwin természeti választásnak nevez; s ez évmilliókon át folytatott választásnak tulajdonítandó, hogy a fajok folytonosan válfajokká, a válfajok pedig fajokká változnak.

Darwin nézeteit kivált a fűvészek nagy örömmel üdvözölték. Elég legyen e helyt csak egy növényteni tekintély, Candolle szavait idéznünk.

Candolle, habár Darwin elméletét teljesen nem fogadja el, egyik legújabb munkájában ¹⁾ mégis igen kedvezőleg nyilatkozik felőle. „A fejlődés elméletét — így szól többek közt — leginkább helyeselhetik azok, kik nem hiszik az ős nemzödést (generatio spontanea), meg a kik nem foghatnak föl oly valami vak vagy szeszélyes teremő erőt, mely a himnemű emlősöknek haszonatlan emlőfélét adott, mely némely madarat repülésre nem való szárnynyal ajándékozott meg, mely a méhet oly fulánkkal ruházta föl, hogy megöli, ha védelmére fordítja, mely a mák és több csengetyűféle növény magtokját úgy alkotta, hogy fölfelé feslik s a mag kiszóródása nagyon meg van nehezítve, mely sok fészkes növény meddő magvához pelyhet illesztett, a termő magvakat pedig a nélkül hagyta, vagy néha csak oly pehelyben részesítette, mely leválik rólok s így tova nem szállíthatja. Mindezen különös-

¹⁾ Étude sur l'espèce, à l'occasion d'une révision de la famille des cupulifères.

ségek, sőt mondjuk ki, mindezen hibák ellenmondásokul tünnek föl azon elméletben, mely azt vallja, hogy az alakok közvetlenül úgy teremtettek a mint most látjuk, vagy a mint a trias vagy miocen képződmény korában voltak. A fejlődés rendszerébe azonban e szervezeti haszontalanságok vagy csonkaságok igenis beillenek, mert itt úgy fogjuk föl, hogy azokat az illető lény a maga őseitől öröklötte, mely ősök — szervezetükre nézve a mostani lényektől nagyobb-kisebb mértékben eltérvén, s a mostaniaktól különböző ellenségek s másnemű természeti körülmények közé levén helyezve — azoknak hasznát vették. Ha az örökség haszontalanná, vagy épen ártalmassá lett, a faj kivész. Eredeti szervezetök egykor gyarapodásukra szolgált, most hanyatlásukat, elvégre pedig vesztöket okozza, valamint bizonyos nagy tulajdonságok vagy bizonyos természeti előnyök, melyek valamely népet hajdan virágoztattak, később szükségtelenné, sőt ártalmassá lehetnek rá nézve, elannyira, hogy végkép elpusztítják. Így aztán magok az eltérések egy nagy szabály alá sorakoznak, s természetnek találok, hogy azok is, kiknek korán sincsenek anyagiás nézeteik, sőt határozottan más felfogást vallanak, szeretik a fejlődés tanát s nagyobb-kisebb mértékben oly tanulmányokra adják magokat, melyek annak bebizonyítására szolgálhatnak.⁴

A mai tudomány szellemének inkább is megfelel oly elmélet, mely a fajokat mind egytívé kapcsolja, mint a mely egymástól elkülöníti s egymásutáni feltűnésök megmagyarázása végett mindenikre nézve különkülön teremtéshez folyamodik.

A fokozatos fejlődés elméletét — az emberre alkalmazva — legújabbán különösen két angol tudós karolta föl nagy sikerrel: a földtan mezején Lyell¹⁾, az állat- és boncztan mezején Huxley²⁾.

Lyell, egyik legkitünőbb angol geolog, már régebben megjelent munkáiban mind a múlt, mind a jelen valamennyi tüneményét mindig az úgynevezett jelenvaló okokból magyarázta, azaz oly erőkből, melyek látjuk, hogy körülöttünk működnek. Ő a földet sohasem nézte erőszakos és rögtöni forradalmak színhelyének,

¹⁾ The geological evidence of the antiquity of Man, by sir Charles Lyell. London, 1863.

²⁾ Evidence as to Man's place in nature, by Thomas Henry Huxley. London, 1863.

mint Cuvier, Buch, Humboldt, Beaumont; és így természetesen kiválólag fogékonynak kellett lennie Darwin elmélete iránt, mint a mely különben is csak az ő saját véleményét fogalmazta szabatosabban. Földünk kül idomai, Lyell szerint, fokozatosan módosultak, valamint ezalatt állat és növényvilága is észrevétlenül öltött mind más meg más alakot. Azon földtani iskola nézeteit, melynek Lyell az elismert feje, teljesen kifejezi e rövid mondat: végtelenül kis változások folytonos sora végtelen idő alatt. Az események e határtalan folyamába az ember történelme is belevén illesztendő, Lyell a lassankénti átalakulás és fokozatos fejlődés elvénél fogva természetesen kénytelen volt igen nagy régiséget tulajdonítani nemünknek, s ezt — legújabb könyvében — a geologia útján ügyekszik bebizonyítani.

Huxley az átalakulás és fejlődés törvényét az állattan szempontjából alkalmazza az emberre — s mily eredményre jut? melyek ama nemek, melyeket saját nemünk elődeinek kell tekintenünk? hol keressük ama lényeket, melyeknek húsa a mi húsunk, vére a mi vérünk? Huxley állattana erre nézve semmi kétséget sem hagy fen: határozottan rámutat azon lényekre, melyeket Linné a XVIII-ik században anthropomorphoknak vagy primateseknek, Cuvier pedig négykezűeknek nevezett el. Az állattan az embert első látásra a gerinces emlősök közé sorolja; aztán az állsont, a zápfogak és a koponya idoma alapján lepényes emlősnek, azaz oly emlősnek nyilatkoztatja, mely méhbeli magzatkorában lepény által táplálkozik; végre pedig a majmok rendjével hasonlítván össze, azon kérdést feszegeti, hogy a majmok rendjébe tartozónak ismerje-e, vagy pedig külön rendet kell tiszteletére fölállítania?

Huxleyt bonczani vizsgálatai arra indítják, hogy az embert határozottan egy rendbe helyezze a majmokkal; s midőn vizsgálatai eredményét a Darwinféle fejlődési törvénynek alárendeli, következetesen még tovább kell mennie, ki kell jelentenie, hogy mi, emberekül, valami emberszerű nagy majmok családjától származunk. Az új állattan e szerint, írja Huxley könyvének egyik bírálója, a mesék s hiú képzelmények körébe utasítja a hagyományt amaz ős emberről, ki örök ifjan és örök szépen járt kelt, ártatlan nejjével, barátságos állatok közepett, az éden kertjében; s e helyett kopár, jeges partokon valami alávaló teremést tüntet

föl előttünk, undokabbat az ausztráliai négernél, vadabbat a patagonnál, egy ádáz barmot, mely kiélesített kövekkel küzd nyomorú életeért az állatok ellen.

De hát szabad-e a tudománynak az embert ennyire lealacsonyítani? —

A kérdés csak az: áll-e a fokozatos fejlődés törvénye, vagy nem. Ha áll, úgy ama törvény, mely az összes élő természetben uralkodik, az emberre nézve is érvényes; és nem lehet megtiltani sem a geológiának, hogy az ő ember nyomait a mult emlékeiben keresse, sem az állattannak, hogy mindazon szálakat összeszedje, melyek nemünket a föld állatvilágához kapcsolják. A következményektől nem szabad visszariadnunk — s igazán nincs is rá okunk, hogy visszariadjunk. Föltéve, hogy Huxley vizsgálatai, számításai és okoskodásai egészen megütik a mértéket: mi lesz az eredmény? Sem több sem kevesebb, mint az, hogy az ember boncztanilag nem különbözik az emberszerű nagy majmoktól; ez eredmény pedig, mely első pillanatra az anyagi fölfogás vívmányának látszhatik, épen az anyagiség czáfolatát foglalja magában, mert azt mutatja, hogy két lény testi szervei lehetnek egyenlők vagy legalább igen hasonlóak, s a két lény mégis a legnagyobb mértékben különbözhetik egymástól, — az értelmiség tehát, az okosság, szóval az emberi szellem nincs kötve a szervekhez.

Mi volna tehát Lyell és Huxley munkálatai eredményében az emberre nézve lealacsonyító? Hadd iparkodjék Lyell az ember életét a geologiai korszakokban hátratulni, s hadd legyen Huxley célja az embert állati létében alsó fokra szállítani; hadd jelentse ki amaz, hogy az ember nem tegnapról való, és emez, hogy nem képez külön alosztályt; hadd állítsa amaz, hogy az emberi nem valószínűleg már százezer éve él, és emez, hogy valószínűleg százezer majom-őse volt: mindez legkevésbé sem csökkentheti az ember valóságos emberi értékét. Vagy megvetendővé lesz-e a műveltség, mivel a földszinén még jelenleg is találkoznak teljesen műveletlenek, vadak, kik még mai nap is köveket élesítenek fegyverül? Vagy kisebb becsü lesz-e lelki életünk, elménk munkássága, erkölcsi és vallásos érzetünk, mivel állati életünkben egy színvonalon látjuk magunkat — nemcsak a majmokkal, hanem, bizonyos tekintetben, valamennyi állattal?

Ebből azonban koránsem következik, hogy azért Huxley tanárral egy véleményen kell lennünk. (Csak Huxleyt említem, mert csak az ő könyvével szándékozom tüzetesebben foglalkozni.)

A fentebbi megjegyzésekkel csak azon szempont félszégességét akartam kitüntetni, melyből a spiritualismus egyes hívei Huxleyt megtámadják. Ezeknek nincs igazok, midőn úgy könnyedén materialismussal és atheismussal vádolják. Igaz ugyan, hogy Huxley — a mit nem helyeselhetni — boncztnai vizsgálataiból lélektani következtetéseket von, e mellett azonban nem tagadja a lelki életet, s ellenvethetné, hogy midőn — az összehasonlító boncztan alapján — az ember meg az állat közti rokonságot megállapítja, nem az embert fosztja meg lelki tulajdonaitól, hanem e tulajdonokat — bár csekélyebb mértékben — az állatra is kiterjeszti. Ő — hogy úgy mondjuk — nem az embert állatosítja, hanem az állatot emberesíti.

Mindenesetre tovább megy, mint a meddig következetesen mehet, mert csakis a boncztan alapján az összes embertant át hiszi alakíthatni. A boncztan csak egyik segédtudománya az ember-tannak s még az ember anyagi létét sem meríti ki teljesen, sőt a nagyobb fontosságú vizsgálatokat e tekintetben is egy más tudománynak, az élettannak kell átengednie. S mennyivel fontosabbak még a tudomány azon ágai, melyek az embert szokásaiban, munkáiban, történelmi fejlődésében kísérik! Hát még azon tudomány, mely tüzetesen szellemi életét veszi szemügyre: a lélektan! vagy — hogy még feljebb emelkedjünk — a bölcsélet azon részei, melyek magasb rendeltetését, isteni rokonságát tárgyalják. A legelfogultabb állat- vagy boncztudós sem fogja tagadni, hogy mindezen tudományszakoknak kétségtelen hozzászólási joguk van, midőn az emberről van szó: s mindezekhez képest mily szerény, hogy ne mondjuk, alárendelt szerep jut a boncztannak, mely csak a holt tömeget vizsgálja!

Huxley könyvének egyik bírálója ¹⁾ elmésen gúnyolja azon boncztudósok elbizottságát, kik számba nem véve más tudományokat, azt hiszik, hogy ők magok, csupán boncztnai nyomozásaik folytán, már illetékes ítéletet mondhatnak az ember fölött. „Nézzétek útjait,” mondá böles Salamon; „nézzétek koponyáját,” mondják e boncztudósok. Én pedig azt hiszem, hogy valaki út.

¹⁾ A londoni Athenaeum 1863. febr. 28-kai számában.

jairól sokkal biztosabban következtethetünk koponyájára, mint koponyájáról útjaira.

Egyébiránt eszem ágában sincs kétségbe vonnom a boncztan hozzászólhatási jogát oly vizsgálatokban, melyek közvetlenül az embert tárgyazzák. Maga az embertan gyarapodása mulhatlanul föltételezi a boncztani nyomozásokat is. E nyomozások — mikép minden emberi nyomozás — tévútra is juthatnak, s ekkor a helyes útbaigazítás válik szükségessé. A helyes útbaigazításnak pedig, nézetem szerint, ugyanazon tudomány részéről kell történni, a melyben a tévedés történt. Más tudomány igen is kiálthatja: „vissza!” midőn illetéktelenek az ő körébe tolazkodnak, midőn idegenek az ő területén akarnak biráskodni; de ő maga nem mehet tovább a visszautasításnál, mert maga sem léphet idegen területre. Útba csak az igazíthatja, ki a kérdéses területen maga is otthon van. Azért, megvallom, nem nagy súlyt tulajdonítok annak, ha némelyek — a spiritualismus ok nélkül féltett érdekében — Huxley boncztani vizsgálata eredményeit rosálják, s épen hibának tartom, ha azokat magán a boncztan körén kívül akarják megezáfolni; annál több méltánylattal fogadhatjuk ellenben oly tekintélyes szakférfiak nyilatkozatait, mint például Owen Richard és Agassiz, Duvernoy, Geoffroy St.-Hilaire és Gratiolet, s az eredmények, melyekre ezek jutottak, tökéletesen ellensúlyozhatják sőt fel is billenthetik azon eredményeket, melyekkel Huxley és társai dicsekesznek.

Azonban most veszem észre, hogy úgy beszélek Huxleyről, mintha már könyve tartalmát részletesen előadtam volna. Hagyjunk föl tehát előleges megjegyzéseinkkel s halaszzuk további észrevételeinket, kifogásainkat, igazításainkat akkorra, midőn közelebbről megismerkedünk e tudós boncztanár nézeteivel, a ki, ugyanesak szószerinti értelemben mondhatjuk, hogy valóságos majomszeretettel viseltetik az emberi nem iránt.

Lássuk hát a munkát.

Huxley könyve azon czímet viseli, melyet a jelen előadás czímeül is választottam: „Az ember helye a természetben,” s három értekezés van benne, ú. m.

- 1) az emberalakú majmok természetrajza;
- 2) az ember viszonyai az alsóbb állatokhoz;
- 3) az ember néhány ásatag maradványa.

Az első és második értekezésből egy Londonban élő hazánk-fia sikerült kivonatot készített, melyet érdemes volna kiadni. Kezében van ugyan maga Huxley munkája is, de könnyebbség tekintetéből az említett két értekezés ismertetésében jobbadán e kivonatot fogom használni s csak a harmadik értekezésnél fordulok közvetlenül az eredetihez.

Az első értekezésben Huxley az emberalakú majmokat rajzolja. Ezek — mint a könyv czimképeit használt csontvázak sorozata már előre mutatja — következő rendben közelednek az emberhez: gibbon, orang, csimpanzé, gorilla.

E majmok, eltéréseik mellett is, több jellegben feltűnőleg megegyeznek. Alul is, felül is 4 metsző, 2 szem-, 4 álzáp- s 6 valódi zápfoguk van, összesen 32, mint az embernek; csecsfogaik száma 20, alulfelül 4—4 metsző, 2—2 szem- s 4—4 zápfog. Lefelé irányzott orruknek keskeny választéka van; pofabendőjük, mint a többi majomnak, nincs. Karjok általában hosszabb, mint lábok, de eltérő arányban; s e tekintetben így helyezendők: orang, gibbon, gorilla, csimpanzé. A kar és láb közti aránylagos hosszúság: az orangnál $1\frac{1}{9}-1$, a gibbonnál $1\frac{1}{4}-1$, a gorillánál $1\frac{1}{5}-1$, a csimpanzénál $1\frac{1}{16}-1$. Karjok és lábok rövidebb vagy hosszabb hüvelykű kézzel végződik; lábok hüvelykujja kisebb, mint az emberé, de mozgékonyabb s a többi ujjal ellenkező irányban is használható. Farkok nincs, és kizárólag az ó-világban élnek: a gibbon s orang Kelet Ázsiában, a csimpanzé s gorilla Nyugat-Afrikában.

Szokásaikról keveset tudni, mert saját lakhelyükön, a föld egyenlítő alatti rengetegeekben fölkeresni őket nem csak bajos, hanem veszélyes is. Legbiztosabb még, a mit a gibbonról tudunk, azután, a mit az orangról; leghomályosabbak pedig s leginkább szorulnak igazolásra a csimpanzét s gorillát illető tudósítások.

A gibbon rendszerint talpán áll; egyenes helyzetben meg lehetős gyorsasággal jár, jóllehet döcögve; járás közben két karját vagy lelógatja vagy feje fölé emeli. Veszélyben azonban négykézláb szalad. Magassága három láb s egyikét hüvelyk. Úgy iszik, hogy ujjait a vízbe mártja s leszopja rólok a nedvet. Az állati eledel nem igen kell neki. Némelyek szerint ülve alszik. Duvaucel látta, hogy egy gibbon-anya a vízhez vitte kölykeit s ellenszegülések és sirásuk ellenére megmosta pofájokat. Természete szelid,

de felingerelve hosszú szemfogaival veszélyes sebeket ejt. Nagyon csintalan, s kivált a kisebb tárgyakat szereti szétrakogatni. A gibbon értelmisége példájaul Bennett esete van idézve, kinek gibbonja különösen a szappant szerette helyéről elvinni, a miért már többszöri dorgálásban részesült. Bennett egy reggel irással levén elfoglalva, majma azt hitte, hogy nem ügyel rá, csöndesen a szappanhoz sompolygott, közbenközben félénken ura felé pillantva, el is vette a szappant s már a szoba közepéig haladt vele, midőn ura nyájasan megszólította, mire a gibbon egyszeriben megfordult s a szappant visszatette helyére. Bennett, igen nagyba vevén majmának ez alkalommal tanusított értelmiségét, Huxley pedig csatlakozván nézetéhez: nem lehet meg nem jegyeznünk, hogy más állatok, nevezetesen kutyák, disznók, lovak, elefántok stb. felül még sokkal magasb értelmiséget tanusító esetek ismertek.

Az orang mindig négykézláb van; járása nehézkes, de futni is képes; mászása lassu és óvatos; midőn összehajtott ágak segítségével fáról fára kél, csak fokokint ereszkedik rögtönzött hidjára s az ágakat meg-megrázogatja, ha megbírják-e. Hűvös, esős, szeles időben falevelekkel takarja be magát, különösen fejét földi be gondosan; ezt alvás közben rendesen kezébe támasztja; olykor hanyatt is fekszik. Farán a bőr nem keményedik meg, mint az alsóbb majmoknál s magánál a gibbonnál is, és medenczéje inkább hasonlít emberi medenczééhez, mint a bőrkérgesedéssel bíró majmoké. Magassága ritkán több négy lábna. Fügével, virágbimbókkal, gyöngé füvekkel táplálkozik, állatokat nem eszik. Egyes fészeképítő; James Brooke szerint egy sebzett nőstény összehajtott ágakból egy perc alatt elkészítette nyughelyét. Különben lomha, s órákig elül mozdulatlanul. Ha fiatal korában elfogják, könnyen meghonosodik, sőt kedvelni látszik az emberi társaságot; vadságából s félénkségéből azonban mégsem vetkezik ki egészen. Szabadon, bár rendkívül erős és a krokodilt is megöli, ritkán védi magát; löfegyver elől a legmagasabb fák tetejére menekül s onnan ágakat, gallyakat szór üldözőire. Úgy látszik, 40—50 évig él s 15-ik éve előtt nem igen éri el fejlettsége korát.

A csimpanzé testalkatával az egyenes járás nem igen látszik megférni, bár néha egyenesen állva és járva lepték meg; de a neszre azonual kezökre bocsátkozva futamlottak meg. Járás köz-

ben nem tenyeröket, hanem ujjai bütykeit használják, hol is a bőr megkérgesedik. Magasságuk nem haladja meg az öt lábat. Öt, tiznél több ritkán van együtt, azonban láttak már ötvenet is egy csoportban, melyek ordítózva, kiabálva fadarabokkal doboltak. Megtörténik az is, hogy az öregebbek fák alatt körülülük szedett gyümölcseiket, s míg ezek mintegy társalogva vendégeskednek, a fiatalabb ivadék vigadva ujongva körülfutja vagy az ágakon körüllebegi őket. A csimpanzé, szokásaiban, igen piszkos. A belföldi szerecsenek hagyománya azt mondja, hogy a csimpanzék régente saját törzslékhöz tartoztak, de aljas szokásaik miatt kizárták őket az emberi társaságból, s mivel azután is megmaradtak piszkosságaik mellett, jutottak mostani vad állapotukba. Értelmiségüket igen dicsérik; s a nőstények nagyon szeretik szülőtteiket. Savage beszéli, hogy egy anya, üzöbe vétetvén, gyermekét hátrahagyva futamlott meg, de csakhamar visszatért, karja közé szoritotta, s a halálos golyó épen akkor érte, midőn vele távozni akart. Más alkalommal az üldözött anya a fán maradt gyermekével, s midőn a vadász célba vette, emberként intett kezével, mintha kérné, hagyjon föl gyilkos szándokával. Ha a seb nem okoz rögtön halált, tenyerökkel, s ha ez nem elég, falevelekkel szoritják el a vért, s oly hangot bocsátanak, mely a veszélyben forgó ember sikoltásához hasonlít.

A gorilla, két karját előre terjesztve, félig ugrálva, félig hintálva szokott jární, s némelyek szerint nem ujjai bütykeire, hanem tenyerére támaszkodik; egyébiránt egyenesen is jár s roppant testét ilyenkor fölemelt karjával ellensúlyozza. Pofájához képest az agybolt igen kicsiny; fején nevezetes a koponyapárkányzat, mely a nyilvarrány mentében a fő hátulsó feléig halad s itt egy kevésbbé kifejlett másik párkányzatot ér, mely félkörben egyik fülétől a másikig terjed. Melle széles. Magassága öt lábon felül; súlya van 170 font is. Csoportokban él, de nem oly számos, mint a csimpanzé. A nőstények száma mindig nagyobb. A felnőtt hímek véres harcokat küzdenek egymás közt a felsőségért; a legerősebb vagy megöli vagy elüzi vetélytársait s aztán a csoport élére áll. A gorilla igen vad, nem futamlík meg az ember elől, de megtámadja. Ha meglepik, a hím nagyot sikolt, mire a nőstények és fiatalok hirtelen eltűnnek, ő pedig szájtátva, sikoltózva, böszülten ellenére rohan.

Ennyi legyen elég az emberalaku majmok természetrajzából, a melyből különösen a lélektani adatokat iparkodtam kiemelni.

Menjünk most át a második értekezéshez, az ember viszonyairól az alsóbb állatokhoz. Itt lépünk az összehasonlító boncztan mezejére, s itt tovább is fogunk mulatni.

Huxley azon szabályt mondja ki, hogy minden szerves lény oly alakban kezd meg életét, mely egyszerűségében jellemzőleg eltér azon alaktól, melyet későbbi fejlődésében ölt. Példa a makkban rejlő növény meg a későbbi tölgy; vagy, a bogarak közt, a parányi tojás, a pondró meg a lepke. Az élet magasabb körében a fejlődés szövevényesebb; de minden állat, tán némely alsóbbat kivéve, tojásként kezd meg lételetét, s a legeltérőbb állatok tojásai, például a tyúké meg a kutyáé, eredetileg minden lényeges alkatrészben megegyeznek. A tojás széke hasonló fölосzlasokon és alakulásokon halad keresztül; s van fejlődési fok, melyen még az avatott is bajosan vagy épen nem tudná a tojások közül a jövőendő csirkét vagy ebet kiszemelni.

A fejlődési rendszer másik szabálya, hogy minél hasonlóbbak a felnőtt állatok, méhbeli magzataik annál tovább hasonlítanak egymáshoz. A gyík- és kígyómagzatok például tovább megtartják hasonlatosságukat, mint a kígyó és madár; a kutya és macska tovább, mint a kutya és erszényes, vagy a kutya és majom.

Az ember — úgymond Huxley — e tekintetben közelebb áll a majomhoz, mint a kutyához, ámbár ez utóbbival is sokáig megtartja hasonlatosságát s a fejlődésnek jó messze kell haladni, míg az embermagzatot képesek vagyunk a kutyamagzattól megkülönböztetni; midőn pedig ezt már tehetjük, a kutya ép azon részekben tér el az embertől, melyekben a majommagzat még megegyez az emberrel; s a majommagzat csak is a végső fokokon tér el jelentékenyen az embertől, ekkor azonban már a kutyától szintannyira eltér, mint az ember.

Az eredmény az, hogy a felnőtt ember hasonlít az alsóbb állatokhoz, miként ezek is fokonként hasonlítanak egymáshoz, s különbözik tőlök testalkatilag, miként ők is különböznek egymástól. Hol van már az ember helye az állatországban?

Az embernem kétségtelenül vagy a majmok rendébe tartozik vagy külön rendet alkot. Huxley ezen kérdés eldöntését tűzi ki

vizsgálatai céljául, s a kérdést magát így fogalmazza: eltér-e az embernem a majmoktól annyira, hogy mellettök külön rendül álljon? vagy kevésbbé tér el tőlök, mint ök magok közt is eltérnek, azaz velök ugyanazon egy rendbe helyezendő-e?

Az emberhez legközelebb állván a csimpanzé s a gorilla, Huxley ez utóbbival testalkatára, az előbbivel különösen agya alakjára nézve hasonlítja össze az embert.

A gorillánál az agyat tartalmazó koponyaüreg kisebb, a test törzse nagyobb, a láb rövidebb, a kar hosszabb, mint az embernél. Végtagjai arányára nézve a gorilla feltűnően eltér ugyan az embertől, de még jobban eltér a többi majomtól: ha ugyanis a gerincz hosszát 100 nak mondjuk, lesz:

a gorilla karja . . .	115,	lába	96,	keze	36,	lábafeje	41;
afrikai szercesen karja	78,	"	110,	"	26,	"	32;
európai ember karja .	80,	"	117,	"	26,	"	37;
csimpanzé karja . . .	96,	"	90,	"	43,	"	39;
orang karja	122,	"	88,	"	48,	"	52;
gibbon karja	172,	"	133,	"	50,	"	55, stb.

A mi már különösen a gorilla kezét s lába fejét illeti: keze esontról esontra, izomról izomra megegyez az emberi kézzel, s ha van is különbség, ez nem nagyobb, mint a minőt esupa emberkezek közt is találunk; lábafeje külsőleg kézhez hasonlít, s mivel e hasonlatosság egyéb majmoknál még felülőbb, nem lehet esodálni, hogy a majmokat négykezüeknek nevezték el. A gorillalábfej azonban csak hőrmélységnyire hasonlít kézhez, azontúl, minden lényeges részében, valódi láb, olyan, minő az emberé. Lábtücsontjai számra, helyzetre s alakra nézve az emberi lábtóval egyeznek, a voltaképi lábfej és ujjak esontjai aránylag hosszabbak, a hüvelyk azonban rövidebb, gyöngébb, hajlékonyabb, az egész lábfej pedig valamivel rézsütösabb, mint az embernél. Az izmok is ugyanazok: a hosszú izmok közt van egy rövid hajtó meg egy rövid nyújtó; a hosszú izmok inait sajátyszerű hústömeg egyesíti; végre megvan a lábat annyira jellemző peronaeus longus. Szóval a gorillának úgynevezett hátulso keze valóságos láb, mely fogásra alkalmas és az emberi lábtól csak arányokban, mellékes alkatrészekben s nagyobb hajlékonysága által különbözik; a valódi láb fennemlített sajátosságai pedig általában megtalálhatók

minden, még a legalsó majmoknál is. Az emberi láb, czélját tekintve, kétségtelen haladás a szervezetben, de közte még a gorillaláb közt a hasonlatosságok mégis feltünőbbek és jelentékenyebbek, mint az eltérések; a végeredmény pedig az, hogy kéz és láb dolgában a gorilla nem tér el annyira az embertől, mint az alsóbb majmok a gorillától.

S ugyanez eredményt süti ki Huxley a gerincez, a medencez, a koponya, a fogak s az agy vizsgálatából. A gondolat maga nem új az állattanban; Virey már 1824-ben kimondta, hogy a busman meg orang értelmisége közt nem nagy a különbség s Descartes vagy Homer távolabb áll a hottentottától, mint ez a majomtól¹⁾; Huxley érdeme azonban az, hogy e gondolatot a legrészletesebb bonczatani kimutatásokkal ügyekszik igazolni.

Lássuk hát nyomozásait a szervezett felsorolt részeiben egyenkint.

A gorillagerincez csigolyái számban s floszolásban tökéletesen megegyeznek az embergerincezzel: a gorillának is megvanak nyak-, hát- és ágyékcsigolyái; megvan a medencez közé szoruló gerincezsont s a kezdetleges farkcsontok; a gorillánál azonban az első ágyékcsigolyából rendszeren egypár borda fejlődik, mi az embernél csak kivételesen történik, s azért szólnak a gorillánál 13 hát- és 4 ágyékcsigolyáról (12 hát- s 5 ágyékcsigolya helyett, mint az embernél van); de valamint az embernél néha 13, úgy a gorillánál is néha 14 hátszigolya fordul elő. A gorillagerinceznek nincs meg azon kellemes S alakú hajlása, mint az emberi gerinceznek, melytől kevésbbé határozott görbédései, kivált az ágyéktáji csekélyebb domborodása által tér el; a megfelelő görbédések azonban nála sem hiányzanak s fiatal gorillánál s csimpanzéknál különösen észrevehetőek. A gorillagerincez a hát- és nyakcsigolyák hossza közti arányokban is eltér az emberi gerincztől. Mindezen eltérésekkel azonban fölrnek azok, melyeket a gorilla meg más alsóbb majmok gerincez között fedezünk föl.

Az ember medencezsontja kitünően az emberi szervezet sajátja. A terjedelmes csipők nem csak a beleknek szolgálnak hatalmas alapul, hanem helyet is engednek azon erős izmok csatlakozásának, melyek az egyenes állást s ennek folytonos megtar-

¹⁾ Histoire naturelle du genre humain. Három kötet. Páris, 1824.

tását lehetővé teszik. A gorillamedenceze alakban hasonlít az emberihez, de részletes fejlettsége s terjedelme tekintetében jelentékenyen eltér tőle; azonban szálljunk csak lejjebb, a gibbonhoz, s meggyőződünk, hogy ez, lapos és keskeny medenczecsontjaival s medenczéje szűk és hosszukás nyílásával, még inkább eltér a gorillától, mint a gorilla az embertől. Azonkívül a gibbonnál medenczéje kifelé kanyarodó domborodásait, melyeken túlni szokott, kérgesedett bőr fedi, a mi a gorillánál, csimpanzénál s embernél végkép hiányzik. Az alsóbb majmok medenczéje pedig már oly alakban tűnik föl, mely a négylábuak sajátja.

Lássuk a koponyát. Embernél a koponya boltja uralkodik az arcz fölött, gorillánál a hatalmas állcsontokból alakuló pofa túlnyomó. Embernél a nagy nyakszirtnyílás, melyen a nagy idegcsomó, az agyat a test idegeivel összekötendő, keresztül nyomul, közvetlenül a koponyafének közepe mögött van, mi által a fő, egyenes állásban, ellensúlyozódik; gorillánál e nyakszirtnyílás a koponyafének hátsó harmadába esik. Az emberi koponya teteje általában sima s rendesen még a szemöld-párkány sem igen kifejlett; a gorillakoponya tetején hatalmas párkányok mutatkoznak, s a szemöld-párkány is messze kinyomul a szemgödör fölé. A gorillakoponya holtjának látszólagos hiányosságát egyébiránt inkább a pofa- és állcsontok rendkívüli kifejlettségének kell tulajdonítani, mert maga az agybolt nem idomtalan, nem lapul el, nem is igen hajlik hátra felé. A szemgödör felső része rézsutosan ereszkedvén a koponya üregébe, az első agykaréjok alsó részének kevesebb hely jut; általában az agybolt öble sokkal kisebb, mint az embernél. Eddigi tapasztalások szerint a legkisebb emberi agybolt 62, a legnagyobb gorilla agybolt pedig $34\frac{1}{2}$ köbhüvelyk, s tán szabályul vehetni, hogy a legkisebb emberi agybolt köbtartalma kétannyi, mint a kifejlett gorilla agyboltjaé. Azonban erre nézve is tetemes az eltérés ember meg ember, mint a legalsó ember meg a legfelső majom közt. A legnagyobb emberi agybolt tartalma ugyanis Morton szerint 114 köbhüvelyk, ez tehát 52 köbhüvelykkel nagyobb a legkisebb emberi agyboltnál, míg a legkisebb emberi agybolt csak $27\frac{1}{2}$ köbhüvelykkel nagyobb a legnagyobb gorillaagyboltnál. Az eddig kézrekerült gorilla-koponyák méréseiből továbbá kitént, hogy az agyboltok nagysága egy harmadnyira változik, a legnagyobbik

34¹/₂, a legkisebbik 24 köbhüvelyket tartalmazván. Végre ha az emberi és majomi agybolt terjedelmét a test aránylagos nagyságához mérjük, azon eredményre jutunk, hogy a legalsó majmok körülbelül annyira esnek a legfelsőktől, mint ezek az embertől. Szóval, a koponyáról is el lehet mondani, hogy az ember meg a gorilla közt csekélyebb a különbség, mint a gorilla meg a többi majom között.

Ezt mondhatni a fogakról is. A gorilla fogai nem képeznek szakadatlan, rendes sorozatot, felül a szem- és külső metszőfog, alul a szem- és első állápfog közt szakad meg a sor, s e nyílásba illenek az átellenes szemfogak, melyek, mint agyarok, jóval túlhaladják a fogak rendes körvonalát; s mutatkoznak még egyéb eltérések is a gorilla- meg emberfogak közt; az alsóbb majmok fogalkata azonban még inkább eltér a gorillától, mint a gorilláé az emberétől.

Nincs oly testrész, oly izomsor vagy bél, mely — Huxley szerint — ne igazolná azon állítást, hogy az alsóbb majmok jobban eltérnek a gorillától, mint a gorilla az embertől.

Hátra van még a legfontosabb szerv, az agy összehasonlítása.

Alsóbb emlősöknél a nagy agy nem nyomul hátra, s a koponya hátulsó részében, az úgynevezett sátorban rejlő kis agy vagy agyaes felülről nézve látható; magasbrendű emlősöknél a nagy agy mindinkább terjed, elfüdi az agyaes felső részét, s végre leereszkedve, hátulját is. A nagy agy félgömbjeinek ezen kinyulása a hátulsó (harmadik) agykaréj. A két félgömb állományában, minden emlősnél, bizonyos hasadékok, üreget találunk; ez üregpár, a két félgömböt elválasztó agykér mentében, előre és hátra terjedve, egymásfelé hajló két ágban végződik (cornu anterius, cornu descendens): a hol pedig a hátulsó agykaréj fejlettebb, az agyüregben még egy harmadik hosszabbodás is mutatkozik, a hátulsó ág (cornu posterius), mely ellenkező irányban lefelé kanyarodik. Alsóbb s főleg kisebb emlősöknél a két félgömb felülete sima vagy csak kevés ráncolata van; magasb és nagyobb emlősöknél azonban e ráncolatok vagy bélforma tekervények mind számosabbak lesznek, míg végre az elefántnál, felsőbb majmoknál és az embernél az agy felülete egész tönkeleggé alakul.

A hátulsó agykaréjban előforduló úgynevezett hippocampus minor az utóbbi időben sok vitára szolgáltatott alkalmat. Az agy-

üreg hátulsó ága alatt, ez ág irányában, egy sajátzerű ráncolat tűnik föl s ennek dudorodványa a hippocampus minor. Az agyüreg második ága (a cornu descendens) alatt hasonló ráncolat és dudorodvány látható: ez a hippocampus major.

Sok boneztudós azt állítja, hogy a hátulsó agykaréj, az agyüreg hátulsó ága és ennek dudorodványa, a hippocampus minor, kizárólag az ember sajátja; Huxley ezt tagadja, kijelentvén, hogy ezen agyrészek, a lemurok kivételével, minden majomban megvannak, sőt némelyeknél, nevezetesen a chrysothrixeknél, az agykaréjok még hátrább nyomulnak, mint az embernél. S bizony mondhatni — folytatja — hogy a majmok épen az említett agyrészekben térnek el leginkább a többi állattól s hasonlítanak leginkább az emberhez.

A ráncolatokat illetőleg is, a marmosettól, hol az agy felülete még csaknem sima, a csimpanzéig, fölleljük minden fokozatát a haladásnak vagy közeledésnek az emberi agyhoz. A majmok rendében általában majdnem teljes sorát találjuk a fejlődő agy fokainak: azon agytól kezdve, mely még kevésbé magasabb az őrlők agyánál, azon agyig, mely már kevésbé alacsonyabb az emberi agynál, mintha a természet — úgymond Huxley — lehetlenné akarta volna tenni, hogy agyalkat tekintetében ember meg majom közt szorosan elkülönző határt vonhassunk.

Jelentékeny eltérés e tekintethen nem az ember meg az emberalakú majmok, hanem ezek meg az alsó majmok közt mutatkozik; s az ember- meg csimpanzéagy közti különbség—Huxley szerint—egészen jelentéktelenné válik azon különbséghez képest, mely a csimpanzé meg a lemur agya közt található.

Ha azonban az agy alkatára nézve az ember meg majom között nincs jelentékeny különbség, van ám az agy súlyára nézve. A legnagyobb gorillaagy nem nyom többet 40 latnál, a legkisebb emberagy nem kevesebbet 63-nál, míg a legnagyobb emberagy súlyát 131 latra tehetni. Ez eltérés pedig annál jelentékenyebb, mivel a kifejlett gorillatest súlya két akkora, mint a busman (afrikai szerecsen) vagy európai nő testeé. Csakhogy itt ismét azt tapasztaljuk, a mit az agybolt köbtartalmára nézve tapasztaltunk: a legnagyobb meg a legkisebb emberi agy súlya közt, általánosan és viszonyosan, nagyobb az eltérés, mint a legkisebb emberi meg a legnagyobb majomagy súlya közt; a legnagyobb emberi

agy ugyanis 68 lattal nehezebb a legkisebb emberi agynál, holott a legkisebb emberi agy csak 23 lattal nehezebb a legnagyobb majomagnál.

Osztályozási szempontból tehát Huxley az emberi agy súlyának is csak nemi értéket tulajdonít, melynél fogva t. i. az ember külön nembe helyezendő ugyan, de nem külön rendbe, míg családi ismérvei a fogalkatban, medenczében s lábában keresendők.

Nem akarja ő azt mondani, hogy az emberi agy túlnyomósága jelentéktelen, sőt azt hiszi, hogy az egykor fényt fog deríteni ama nagy ürre, mely az embert szellemi tehetségeire nézve a majomtól elválasztja; de az ember szellemi fenségét nem tulajdonítja kizárólag az agynak, hanem az agyon kívül még az érzékek szerveinek s a mozgató szerveknek, nevezetesen azoknak, melyek az embert fogásra s tagozott hangok kibocsátására képesítik.

Az ember és emberalakú majom testét vizsgálva, nem talált egyetlenegy szervet sem, melynél fogva az embert külön rendbe sorolhatná; azonban elismeri, hogy a meglepő hasonlatosság mellett is a gorillaváznak egyetlenegy oly csontja sincs, melyet az emberi váz megfelelő csontjától meg ne lehetne különböztetni. Azt sem tagadja, hogy az ember meg a gorilla közt hiányzik az összekötő láncszem; de kijelenti egyszersmind, hogy e láncszem, a kiegészítő alak, a gorilla meg az orang, s az orang meg a gibbon között szintén hiányzik, bár az ür e lények közt szűkebb, mint az ember meg a gorilla közt. Ennélfogva tehát az embert s az emberalakú majmokat — a közöttük tapasztalt eltérések alapján — mint külön nemeket külön családokba sorolja ugyan; e családokat azonban — az emberi meg majomi test hasonlatosságainál fogva — egy és ugyanazon rendbe helyezi s visszatér a nagy állattani törvényhez, Linné osztályozásához. A rend neveül is a Linné használta „primates“ nevet kívánja megtartatni. E rend jelenleg — úgymond — rendszerileg egyféle értékű hét családra osztható:

1. Anthropini = az ember;
2. Catarhini = az óvilági majmok;
3. Platyrrhini = az újvilági majmok, a marmoset kivételével;
4. Arctopithecini = a marmosetek;
5. Lemurini = a lemurok (átmenet a féregvökhöz);

6. Cheiromyini = a cheiromysok (átmenet az őrlőkhöz);

7. Galeopithecini = a repülő lemurok (átmenet a denevérekhez).

Mi következik már mindezekből az ember keletkezésére nézve? — Huxley okoskodása ez: Ha például meg lehet mutatni, hogy a marmosetek, fokozatos átalakulás útján, a platyrhinokból támadtak, vagy pedig a marmosetek és platyrhinok együtt egy eredeti törzs módosult ágai, úgy következetesen nem kételkedhetünk, hogy az ember — az első esetet véve föl — fokozatos átalakulás útján valami emberalakú majomtól származott, vagy pedig — ha a második esetet fogadjuk el — e majmokkal együtt ugyanazon törzsből ágazott ki.

A fajok természetes keletkezését — úgymond Huxley — jelenleg csak Darwin rendszere magyarázza tudományos következetességgel; azonban ezt is csak ideiglen fogadhatni el mindaddig, míg a láncolatban egy szem még hiányzani fog. De nem tagadhatni, hogy haladásunk naponkint szűkebbre vonja Darwin rendszerében az űrt, s a hiányokat mindinkább pótolják a számos adatok, melyek részint megerősítik elveit, részint ezek szerint magyarázhatók. A viszony, mely a magasb meg alsóbb élet közt van, mely az összes természetben keresztülszövődik, Darwin tanai nélkül is önkényt a fejlődés törvényéhez vezet, s meggyőz a természet folytonos haladásáról az alaktalantól a megalakult, a szervetlentől a szerves, a vak erőtől az eszmélő értelem és akarat felé.

De az ember könnyen megbotránkozik abban, hogy a majmokkal egy ivadék legyen, s Huxley már hallja is, hogy kiáltanak mindenfelől: „Mi emberek vagyunk, nem pedig csak jobb fajta majmok, a melyeknek valamivel hosszabb lábok, tömörebb lábokfeje s nagyobb agyok van, mint az ön baromi csimpanzéinak s gorilláinak. A tanulás tehetsége, a jó és rossz ismerete, az emberi érzelmek gyöngédsége lehetetlenné teszi minden valódi tagságunkat a barmokkal, bármennyire lássanak is ezek hozzánk közeledni.“

Huxley ez ellenvetésre így felel:

„A vádnak semmi jelentősége sincs. Hiszen én nem akarom az ember méltóságát lába nagy hüvelykujjára alapítani, se nem mondom, hogy elvesztünk, ha majomnak is talál lenni hippocam-

pus minora. Én ellenkezőleg mindent elkövettem, hogy e hiúságot legyűzzem. Iparkodtam kimutatni, hogy szervezeti tekintetben köztünk meg az állatvilág közt nem lehet mélyebb határvonalat megállapítani, mint a mely a sorozatban közvetlenül utánunk következő állatokat választja el egymástól; és azt hiszem, hogy a lelki megkülönböztetés szintoly hiábavaló, mert az érzelem s értelem legmagasb tehetségei már az élet legalsó alakjaiban kezdenek csirázni. Egyúttal azonban senki sincs nálam inkább meggyőződve azon úr nagyságáról, mely a művelt ember meg az oktalán állatok közt tátong; senkisé is bizonyosabb abban, hogy akár tőlök származik, akár nem, de semmiesetre sem tartozik hozzájuk. Nálam senki sem kevésbé hajlandó e világ egyetlen öntudatos, értelmes zarándokának akár jelenlegi méltóságát le szállítani, akár jövőbeli reményeit kétségbevonni.

„De tekintélyt igénylő emberek azt mondják, hogy e két nézet össze nem fér, s ha az embert a barmokkal egyeredetűnek valljuk, elbarmosítjuk s lealázzuk őt. Csakugyan így van-e? Vajjon egy értelmes gyermek nem tudná-e kézzelfoghatólag megzáforni a szűkfejű szószaporítókat, kik e következtetést ránk akarják erőszakolni? Hát a költőt, a bölcselőt, a művészt, kinek lángeseze kora dicsőségére szolgál, csakugyan lealázza-e azon történelmi valószínűség, hogy ne mondjuk bizonyosság, hogy ő egyenes utóda valami meztelen és baromi vadembernek, kinek értelmisége csak épen arra volt elégséges, hogy a rókánál kissé ravaszabb, a tigrisnél valamivel veszélyesebb legyen? Vagy ugatnia s négykézláb kell-e járnia, mivel kétségtelen, hogy egykor oly tojás volt, melyet sehogysem lehet megkülönböztetni a kutyatojástól? Az emberbarát, a szent lemondjon-e élete nemes folytatásáról, mivel az emberi természet legfelületesb tanulmánya mellett is mélyeiben az utolsó négy lábú állat önző szenvedélyeit és szilaj vágyait fedezték fel? Hitványság-e az anyaszeretet, mivel a tyúk is mutatja? s aljasság-e a hűség, mivel a kutyában is megvan?

„Az emberiség tömegének józaneseze habozás nélkül megfelel e kérdésekre. Az ép emberség, a valóságos büntől s lealáztatástól maga is nagyon ovakodván, az elméleti megfertőztetés fölötti tépelődést a cynikusokra meg a túlontúl jámborokra hágyja, kik ugyan mindenben ellenkeznek egymással, de abban mégis megegyeznek, hogy vak érzéketlenséggel viseltetnek a lát-

ható világ nemes volta iránt s nem képesek fölfogni azon hely magasztosságát, melyet benne az ember elfoglal.

„A gondolkodók, menekülve a hagyományos előítélet vakító befolyásától, az ember alacsony eredetében fényes képességei legfőbb bizonyosságát fogják látni, s hosszú haladásából a multban okszerűen egy nemesb jövő elérését fogják következtetni.“

A mondottakban tán elég világosan adtuk elő Huxley összehasonlító boncztanát s e boncztan eredményeire alapított véleményeit. Az ő nézete — mint ez ismertetés folyamában többször volt alkalmunk említeni — röviden abban öszpontosúl, hogy a legfelső majom meg a legalsó ember között csekélyebb a különbség, mint a legalsó meg a legfelső majom között, ha tehát a legalsó és legfelső majmok egy rendbe tartoznak, az ember is ugyanezen rendbe sorozandó.

Lássuk már most, lehetséges-e s miképen lehetséges e nézet megezáfolása.

· Ez, úgy hiszem, kétféle módon lehetséges.

Fölhozhatni egyfelől — és föl is hozzák — hogy azon szervezetbeli hasonlatosságok, melyeket Huxley és társai az ember és majom testében találnak, még koránsem oly kétségtelen tények, minőknek hirdetik, s hogy e szerint ama lényeges és jelentékeny eltérések, melyeket tagadnak, teljesen érvényeseknek tekintendők.

Fölhozhatni másfelől, hogy ha Huxley boncztana merő igaznak bizonyulna is, ha tehát ember meg majom közt csakugyan semmi tetemes szervezetbeli különbség sem volna, ez esetben is számba kell venni az ember azon tulajdonságait, melyek — hogy egy szóval mondjuk ki — őt e föld urává tették, s melyeknél fogva közötté meg a majmok s általában az állatok, sőt az összes természet között oly roppant a távolság, hogy ehhez képest igazán közelséggé lesz még azon távolság is, mely a szervesetlen világot a szervestől választja el, s hogy e szerint nem is azon kellene gondolkodnunk, egy rendbe helyezzük-e az embert a majmokkal, hanem inkább azon, nem szükséges-e a szervesetlen és szerves világon túl még egy harmadik világot, az embervilágot megállapítanunk.

A vitatkozások a majom emberszerűsége vagy az ember majomszerűsége fölött különösen angol boncztudósok körében az

utóbbi évek alatt nagy hévvel folytak, s Owen tekinthető azon fél vezérének, mely a majom meg ember közti határok elmosása ellen küzd. Owen régóta foglalkozik az emberalakú majmok tanulmányával és sorukat ekként állapította meg: gorilla, csimpanzé, orang, gibbon, míg Wyman, Duvernoy s Isidore Geoffroy St.-Hilaire a csimpanzének adják az elsőséget. E majmokat újabban kivált agyok tekintetében hasonlították össze az emberrel s itt ismét leginkább Owent illeti az érdem, hogy a lényeges különbségeket tüzetesen kimutatta. Már a britt Association 1860-diki gyűlésén Oxfordban előadá vizsgálatai azon eredményét, hogy az emberi agy határozottabb és jelzetesb haladást tanusít, mint a melyet tapasztalunk, midőn az emlősök egyik alosztályától a másikhoz megyünk át — a mi, mint látjuk, homlokegyenest ellenkezik Huxley állításával, ki állat meg állat közt nagyobb eltéréseket vesz észre, mint állat meg ember közt. Az agy két félgömbje — mond Owen — elfödi az agyacsot, s a nagy agy ezen kifejlődése az ember sajátsága, hasonlóképen sajátsága még az agytüreg hátulsó ága s a hippocampus minor. Az agy külső szürke állománya, a tekervények számánál s mélységénél fogva, legkiterjedtebb az embernél. E sajátságos agy-alkathoz sajátságos lelki tehetségek kapcsolvák, s ezt Owen oly fontos jelenségnek itéli, hogy az embert nem csak egy külön rend, hanem egy külön alosztály képviselőjeül nézi s az emlősök ez alosztályát a főagyások (archencephala) alosztályának nevezi el.

Az emberagyat — írja ugyanő ¹⁾ — pontosan és szabatosan úgy lehet meghatározni, hogy két oldalüregének hátulsó ága van, holott a majmoknál ez ág helyén csak egy árkocska található (scrobiculus). Erre a majompártiak természetesen azt mondják, hogy hisz ez árkocska meg amaz ág egymással nem ellentétes, sőt inkább egynemű, megfelelő részek. Épen mint az emberi lábat is megfelelőnek, egyneműnek mondják a majom hátulsó kezével. E kéz szerintök csak „fogásra alkalmazott láb.” Szintgy mondhatnók az emberi lábról, hogy csak „járásra alkalmazott kéz.”

Owen az agyon kívül a kezét és lábat is az ember sajátságos ismérvének tekinti. Utolsó fölszólalásában ²⁾ újolag kinyilatkoztat-

¹⁾ Az Athenaeum 1863. febr. 21-diki számában.

²⁾ Az Athenaeum 1863. mart. 7-diki számában.

ja, hogy „a láb, melyen állunk s egyenesen járunk, a kitünő szerkezetű kéz, mely egy magas értelmiség eszköze, végre pedig maga ez értelmiség szerve, az agy, egészen sajátzerűen s csak az embert jelzőleg van alkotva.“

Még nagyobb jelentőséget tulajdonít az emberi lábnak egy amerikai tudós, Dana, ki az emlősök osztályozására vonatkozó legújabb értekezésében ¹⁾ elismerve az Owen föllállította megkülönböztető jeleket, ezek közt a lábat, nevezetesen a láb kettősségét osztályozó érvénnyel ruhazza föl. Az állatok országában szerinte azon fokozódás mutatkozik, hogy a helyből mozdulás szervei mindinkább kevesbülnek s a testnek mind több meg több része lesz az agybeli működések nyilatkozató eszközévé, azaz a test mindinkább agyasul, cephalizálódik. Dana tehát, mint látjuk, a lábtügyet az agyügygyel egyesíti. Valamennyi emlősnek — ügymond — első és hátulsó pár végtagja van a helyből mozdulás eszközeül; az ember az egyetlen, kinél csak a hátulsó pár szolgál a helyből mozdulásra, első párja pedig a fejbéli szándékokat teljesíti s nem való helyből mozdításra. A test agyasulása (cephalisatioja) e szerint az emberben éri el netovábbját. A kétlábúak neve tehát (dipoda), melyet már Aristoteles használt, az emberre alkalmazva helyesebb és tudományosabb, mint a kétkezüek neve (bimana), mely jelenleg divik. S Dana szintúgy, mint Owen, meg nem elégszik azzal, hogy az ember külön rendet képezzen, hanem külön alosztályba sorozza őt ²⁾.

Huxley könyvének egy szigorú bírálója az „Edinburgh Review“ idei aprilisi kötetében Huxley következtetéseivel tüzetesen szembe állítja Owen, Webb és Gratiolet azon vizsgálatainak eredményeit, melyek az ember és majom összehasonlító boncztanára

¹⁾ Az „American Journal of Science and Arts“ XXXV. kötetében (1863. januárban).

²⁾ Dana az emlősök osztályában következő négy alosztályt állít föl:

- I. Archontia v. dipoda (az ember);
- II. Megasthena, nagyerejűek (quadrumana, carnivora, herbivora, mutilata);
- III. Microsthenia, kiserejűek (cheiroptera, insectivora, rodentia, bruta v. edentata);
- IV. Oötiçoidea (marsupialia, monotremata).

vonatkoznak, s többek közt Huxley azon tételét, hogy a legalsó ember agya közelebb áll a legfelső majoméhoz, mint emezé a legalsó majoméhoz, így czáfolja meg. Tegyük — úgymond — hogy a különböző majom-agyak sorozatát e számok jelölik: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10; s az ember agyát jelölje a 15. A lemur agya az 1-nek felel meg, a gorilláé a 10-nek. Huxley tanár most azt mondja, hogy az ember agya közelebb van a gorilláéhoz, mint a gorilláé a lemuréhoz, mert amott (15—10) csak 5, emitt pedig (10—1) 9 a különbség. Meg kell azonban gondolnunk, hogy az 1-től 10-ig folyó sorozatban nincs szakadás, minden számnak megvan a maga képviselője, míg a 10 meg 15 közti számok hiányzanak s így a gorilla meg az ember közt nem találjuk azon átmeneteket, melyek a lemurtól a gorilláig fokról fokra vezetnek. Huxley tehát hijába mutogatja, hogy az ember közelebb áll a gorillához, mint ez a lemurhoz; ebbeli mutogatásai mindaddig semmit sem bizonyíthatnak, míg nem lesz képes megmutatni azt is, hogy az ember meg gorilla közt szintűgy megvan az átmenet, mint a gorilla meg lemur közt.

Valamint az idézett angol és amerikai, úgy tekintélyes francia boncztudósok ítélete sem kedvez Huxley állítmányainak. Legyen elég ezuttal a francziák közül kettő, t. i. Duvernoy és Gratiolet nézeteit megemlítenünk, a mint ezeket Laugel a „Revue des deux Mondes“-ban ¹⁾ előterjeszti.

Duvernoy szerint az emberalaku nagy majmok testileg igen lényegesen különböznek az embertől — s tán e határozott kijelentése az oka, hogy Huxley meg sem emlékszik róla könyvében. Először is, úgymond, a majmok gerince csak egy görbületű, míg az emberé S-alakulag, többször ki- s behajlik. Ebből azt következteti Duvernoy, hogy a nagy majmok, jóllehet fákon laknak s egyenesen állhatnak, mégis négykézláb való járásra vannak alkotva. Végtagjaik alakja továbbá mutatja, hogy nem annyira földre, mint inkább a fák ágaira valók. Harmadszor pedig agyok sokkal fejletlenebb, mint az emberé. A meglett ember agyboltja középszámítás szerint három akkora, mint a gorilláé, csimpanzéé vagy orangé. Az agybolt nagysága egyébiránt az embernél a nővés legvégeig változik: a gyermekkortól kezdve az ifjuság be-

¹⁾ Az 1863. májusi első füzetben.

fejztéig 58 köbhüvelyknyiről 86-nyira nő. A felsőbb majmognál azonban e növekvés igen csekély, vagy épen semmi, vagy pedig — a mi legcsodálatosabb — néha még fogyássá változik. Az agybolt ezen megszüktüléséből magyarázza Cuvier, hogy a fiatal korokban szelid és eszes orangok utóbb egészen elbarmosodnak.

Gratiolet, ki az ember- és majomagy ránczolatairól külön munkát irt ¹⁾ s Laurent társaságában az idegrendszer összehasonlító boncztanát adta ki, tárgyunkra vonatkozólag következő felvilágosításokat nyújt. Az agy meg agyacs helyzete egymás irányában a majmognál igen különféle: az agyacs majd kissé földetlen, legalább kerülete némi részén, majd alig van földve, majd meg teljesen földve van, de az agy sohasem nyúlik túl oly nagyon, mint az embernél. Az agyüreg hátulsó ága némely majmognál merőben kezdetleges, a felsőbbeknél jobban kifejlik, mélyedése azonban sohasem oly erős, mint az embernél. A hippocampus minor, nagyobb-kisebb határozottsággal, szintén látható a legtöbb majmognál, csak hogy nem egészen oly alakú, mint az emberi agyüregben.

Meglehet, hogy e jeleknek kelleténél nagyobb fontosságot tulajdonítottak, a mit annál inkább hihetünk, mivel a hippocampusok és ágak működését nem ismerjük; gyakran azonban be kell érünk azzal, hogy a tényeket megállapítsuk, ha megmagyarázni nem tudjuk is. Az agy nevezett részeiben előforduló különbségeket pedig — ámbár e részek jelentősége még nincs kiderítve — már csak azért is különös figyelemre méltóknak ítéltjük, mert épen az agyban fordulnak elő, az agy pedig értelmiségünk eszköze, szerve. Szerve, mondjuk, nem alapja, nem szülőke; általa nyilatkozik lelki életünk érzékileg, de nincs hozzá kötve. Nagyobb és jobban szervezett agy segélyével igenis tökéletesebben fog nyilvánulni az értelmiség, s ezért az agyat igenis tekinthetjük ezen értelmi nyilvánulás, de nem maga az értelmiség mértékéül. Jobb agygyal jobban lehet gondolkodni, valamint jobb tollal jobban lehet írni, de azért az írást mégsem tulajdonítjuk a tollnak: s a gondolkodást merőben az agynak tulajdonítanók? A testi meg lelki élet viszonya egymáshoz — bár a belőle fejlődő jelenségeket minden percben észlelhetjük, mert hisz épen ezek alkotják életünk folyamát — oly kérdés, mely még mindig a tudo-

¹⁾ Mémoire sur les plis cérébraux de l'homme et des primates. Paris, 1854.

mány leghomályosabb részei közt foglal helyet, miért is meg nem határozhatjuk, mennyire tényező a test a lelki s a lélek a testi életben; hogy azonban a kettő nem egy, sőt harezol egymással s gyakran egymás ellenére is van, arról a mindennapi tapasztalás meggyőz. Egyébiránt voltaképi meghasonlást a testi meg lelki élet közt csak az ember tanúsít. — A lelki tényezőket, de csak a pusztá erőket is, a természettudomány hijába akarná láthatókká, kézzelfoghatókká tenni; érzéki jelenségeiket fölmutathatja, de tovább nem hatolhat, s be kell érnie azzal, hogy az ismeretlen erőket — fölteszi. Fölteszi, mert képtelenség volna tagadni, a minék szakadatlan működését a természet világa bizonyítja. S kétszeres képtelenség volna tagadni ott, hol a lelki elem az életbeli működésnek nem csak alapjául, hanem céljául is tűnik fel: az embernél. Vajjon maga a természettudomány testi életünknek szolgál-e? Testileg igen jól ellennénk nélküle, mint az állatok is elvannak; lelkileg azonban nem lehetünk el nélküle, valamint egyéb szellemi törekvések nélkül sem: és épen az, a minél fogva ily törekvéseknek élünk, különböztet meg lényegesen az állatoktól, s épen ezt nem fogja az összehasonlító boncztan soha felfödözhetni; épen ez fog lényeges és megdönthetetlen különbségtől fenállani még azon alig hihető esetben is, ha a boncz- és állattannak sikerülne bebizonyítani, hogy szervezetünk az állatokéval izról izre megegyez.

S ennél fogva nem tehetjük magunkévá Huxley véleményét, ki Cuvier nyomán elismeri ugyan, hogy az ember fő megkülönböztető jele a tagozott szólás¹⁾, mégis az embert és majmot egymáshoz hasonló két órával párhuzamosítja s a különbség okát közöttük csakis a szervezetben, még pedig ennek lehető legkisebb eltérésében keresi. „Az ember- meg majomnem közti megmérhetlen és tetteleg végtelen távolság első oka — úgymond — szervezetöknek valami jóformán észre sem vehető eltérése lehetett.“

¹⁾ A mire nézve azonban a feljebb említett „Edinburgh Review“-beli bíráló igen helyesen megjegyzi, hogy a tagozott szólás helyett beszélést kellett volna mondania, mert tagozott hangokat egyes állatok is képesek bocsátani, mint például a papagály, de azért még nem beszélnek. A tagozott szó kibocsátása még nem az ész működése, s a beszédet épen az különbözteti meg minden egyéb hangtól, hogy gondolatokat fejez ki, azaz épen az ész működését nyilvánítja. Az ember meg állat közti fő megkülönböztető jel tehát nem a tagozott szólás¹⁾, hanem a beszélés.

Bocsánat e kitérésért. Csak azért engedtem azt magamnak, hogy ama jelentőségre nézve, mely az agyalkatnak — úgy gondolom — méltán tulajdonítandó, minden félreértést megelőzzek. Az agy nem ugyan szülőoka, de igenis eszköze levén értelmiségünknek, szerkezete mindenesetre főfigyelmet érdemel.

És most már forduljunk ismét francia tudósunkhoz s folytassuk vele az agy vizsgálatát.

Gratiolet kiemeli, hogy az emberi agy hasonlíthatatlanul nehezebb, mint a majmoké, hogy függőleges magassága jóval nagyobb, első karéjai pedig (a homloki agykaréjok) ráncolatokban s tekervényekben különösen gazdagok, mely gazdagság bizonyosan kapcsolatban van az ember értelmi felsőségével. Az úgynevezett kérges test (corpus callosum) szintén sokkal nagyobb az ember, mint a majom agyában. Az ember agya továbbá még méhbeli magzatkorában sem hasonlít teljesen a majom agyához: a tekervények ekkor sem egyformák. Szóval, az emberi agy minden korban különbözik mind a felnőtt, mind a serdülő emlősök agyától. S azon egyetlen tény is mily nevezetes, hogy a legóriásibb majmok agya sem haladja meg soha nagyságban az újszülött gyermek agyát.

Az emberi értelem sajátosságos jellemzőkét Gratiolet is a beszélhetésben látja. Kisagyú emberek is beszélnek; majmot még sohasem hallottak beszélni. Gratiolet azon külön rendet, melybe az embert sorozza, egyenesen a szó rendjének nevezi, s elmés példákkal mutogatja, hogy a beszélhetés mulhatlanul szükséges a gondolat fejlesztésére. E tehetség (a beszélhetés) az értelmet az érzékek rabsága alól fölmenti s így első feltéte valamennyi fogalom és eszme keletkezhetésének. A szám fogalma például szintén csak a beszéd alapján lehetséges. Minden számban ugyanis megvan az egység elvont fogalma, e fogalom pedig nem származhatik az érzéki szemléletből, mert a tapasztalás bizonyítja, hogy közvetlen érzéki felfogás útján két-három egységnél többet még nem becsülhetünk: Erre nézve számos példát lehetné akár az állatok, akár a gyermekek életéből felhozni, mely utóbbiak, tudjuk, csak akkor kezdenek számolni, ha már beszélnek. A meglett ember szemét ugyan három tárgy másképp érinti, mint kettő; de szeme mégsem képesíti arra, hogy például tizenkilenc tojástagy rakásban megkülönböztethessen husztól. A szám nincs meg sem

az érzékben, sem a képzeletben; róla való fogalmunk határozott beszédet tételez föl.

A folytonos csökkenés meg folytonos öregbedés, a legkisebbnek meg a legnagyobbak lehetetlensége, a tér és idő, s általában mindazon fogalmak, melyek tárgya végtelen, a tudományos, művészi, erkölcsi törekvésekre, a mindenségre s a mindenség okára vonatkozó eszméink mind olyanok, melyek még inkább meghaladják az érzékiség s képzelet határait, — s mégis gondolhatjuk: világos bizonyosságául annak, hogy létünk nem csupán érzéki lét, s a kik csak erre szorítják, saját énjök nemesebb világából akarnak kizárkózni. A mit Shakspeare Hamletje mond: „Sokkal több minden van ég és föld között, mint a miről philosophiátok álmodik,“ az napjainkban leginkább ama természettudósoknak szól, kik a mit meg nem mérhetnek, föl nem bonthatnak, ki nem kutaszolhatnak s meg nem göröcsövezhetnek, mind azt egyszerűen kitörlik az élet könyvéből, a kik, mint Huxley, nem bizván az ismeretlen magasb erőkből, inkább bízzák magokat a voltaképp szintoly ismeretlen anyagra, s az ember méltóságát épen szervezetéből iparkodnak kimutatni.

Azonban hátra van még Huxley könyvének harmadik része: a z ember néhány ásatag maradványáról.

Itt Huxley a földtanhoz folyamodik állat-és bonczani elmélete megerősítése végett; — de a földtan eddigi felfödözései elméletét nem támogatják.

Szerinte, mint tudjuk, az ember a majmok ivadéka vagy legalább egyeredetű a majmokkal: ha ez áll, kellett egykor létezni oly nemnek, mely a majomnál emberibb s az embernél majomibb levén, átmenetül szolgált a majomtól az emberhez; ha pedig ily nem egykor létezett, úgy a földtan alkalmasint nyomaira is fog akadhatni, valamint már számos egyéb kiveszett nemekre ráakadt.

Csakugyan találtak is emberi csontokat oly rétegekben, melyekről részint be van bizonyítva, részint igen valószínű, hogy özönvíz előtti korból valók. Találtak nevezetesen 1833-ban Engis mellett (Liége táján) állócepegyényes üregben több emberi koponyát, köztük egy egésztest, aztán kő és csont fegyvereket s szerszámokat, rhinoceros, ló, iramszarvas fogait s ásatag kérődzők töredékes vázait. Találtak továbbá 1857-ben a Neander völgyében Düsseldorf mellett egy egész emberi csontvázat, mely még az en-

gisi lelményeknél is régibb korbelinek látszik. Az engisi (egész) koponya olyan, a melyhez körülbelül ma is elég európai ember koponyája hasonlít; a neandervölgyi váz koponyája ellenben ropant szemöldi párkányánál, csekély függőleges magasságánál s nyakszirti oldala idománál fogva nagyon közel jár a gorilla és csimpanzé koponyájához, s némelyek hajlandók voltak az egész vázat majomváznak tartani. Szorgosabb vizsgálatok e részben minden kétséget eloszlattak, s a neandervölgyi váz most határozottan emberváznak van elismerve, oly ember vázának, kinek agya igen gyöngén, de izmai rendkívül erősen voltak kifejlődve, mint például a mostani patagonoknál. Huxley szintén osztozik e nézetben, s megjegyzi, hogy a neandervölgyi koponya közelít azon ős nép koponyáihoz, mely az ugynevezett kőkorszakban (azaz mikor az embereknek kőszerszámaik voltak) lakott Dániában s melynek csontjait a borrebyi sírokban fűdözték föl.

Huxley az eddig napvilágra hozott ásatag embermaradványok alapján kénytelen kijelenteni, hogy azok nem vezettek minket közelebb oly valami alsóbb majomszerű idomhoz, melynek módosulása által — ugymond — lehetett az ember azzá, a mi. „S más eredményt nem is várhattunk -- folytatja -- ha számba vesszük, a mit jelenleg a legrégebb emberfajokról tudunk, hogy t. i. kőbaltákat s késeiket körülbelül úgy készítették, mint a legutolsó vademberek mai nap is készítik, teljes okunk levén hinni, hogy e népek életmódja most is ugyanaz, a mi a mammoth és szőrös rhinoceros korában volt. Hát hol keressük az ős embert? Vajjon a legrégebb homo sapiens a pliocen vagy miocen szakban élt-e vagy még régebben? Vajjon még régebb rétegekben lappangnak-e valamely emberszerűbb majom vagy valamely majomszerűbb ember maradványai, várva egy még nem született őslénytudós nyomozásait? Az idő majd megmutatja. De addig is — föltéve, hogy a fokozatos fejlődés tana igaz — sokkal távolabb korszakokba kell az ember megjelenését visszavezetnünk, mint a melyeket eddig a legbőkezőbb számítás is megengedett.“

A földtan tehát most még csak annyiban támogatja az új állattan tételeit, a mennyiben az ember igen nagy régiségéről tesz tanúságot — még sokkal régibbnek és hosszabbnak sejtetvén azon időt, melyben (Darwin elmélete szerint) az embert közvetlenül megelőzőt lénynek emberré alakulása végbement.

Az iskola, melynek hívei közé Huxley tartozik s melynek tanait a fentebbiekben röviden ismertettük, nem lép föl ugyan egyenesen tagadólag a szellemi elv irányában, de a lények alakultát kizárólag anyagi úton magyarázva s más magyarázat lehetőségét el nem fogadva, igen közel jár azokhoz, kik az úgynevezett tényleges bölcséletet vallják s csak az anyagnak tulajdonítván létet, a szellemet mindössze az anyag egyik nyilatkozási módjának tekintik. Huxley érezni látszik e félszeg helyzetet s a maga és társai védelmére azt jegyzi meg könyvében, hogy ők ellenfeleiknél kevésbé szellemiek ugyan, de szellemiségök legalább kézzelfoghatóbb s nyelvök érthetőbb.

Ugy van: kézzelfoghatóbb s az érzéki ember előtt érthetőbb — csakhogy nem szellemiség többé, hanem bizonyos finomított anyagiság, vagy legfeljebb az érzékiség fokáig jutott szellemiség. Igaza van Huxleynek, hogy így közelebb áll az emberi felfogáshoz, azon ember felfogásához t. i., kit érzékei lekötven, az elvonások, kivált magasb és szövevényesb elvonások figyelemmel kísérésében háborgatnak, s ki az elvont fogalmakban sohasem találja meg azon tisztaságot, világosságot, melyet a közvetlen érzéki szemlélet nyújt (ámbar az érzéki szemléletet is csak értelmi elvonás teszi teljessé s némi elvonás nélkül nemhogy fogalmaink, de legegyszerűbb képzeink sem lehetnének). Hozzá kell tennünk, hogy az érzékiség közös emberi osztályrészünk s nagyobb kisebb mértékben mindnyájan az érzéki benyomások rabjai vagyunk. Érzéki elfogultságunknak tulajdonítandó például — hogy sok közül csak egyet említsek — az, hogy halottjainkat sajnáljuk és sajnálva siratjuk. Nem úgy bánkódunk felettük, mint ha valamely kedvesüinktől hosszabb időre vagy akár végkép is elváltunk, hanem úgy, mint a kik megsemmisültek — s miért? Mert érzékeink életök megszüntét hirdetik s őket nem érinthetik többé. Bizonyítja e fölfogást a mód is, a mint a holtakról beszélui szokás. A ki meghal, arról azt mondják: „vége van;“ a halotról azt mondják: „nincs többé,“ s leginkább ezt teszik nevéhez: „szegény.“ Bánatunk alapja kevésbé azon érzés, hogy mi veszítettük el kedvesünket, mint inkább az, hogy kedvesünk veszett el. Mondanunk sem kell, hogy ez érzés merőben anyagias és homlokegyenest ellenkezik a lélekalhatatlanság hitével (ámbar nem hozható föl érvül a lélekalhatatlansága ellen, mert az ösztönszerű kifakadást az észszerű fölfogás

gásnak elébe tenni oktalanság volna); de épen mivel ez érzés oly anyagias és mégis úgy uralkodik rajtunk, legalább nagy tanúságul szolgál, hogy az ember mennyire nem képes az érzékek békóiból kibontakozni. Abban tehát igaza van Huxleynek, hogy az embert érzéki természetűnek veszi; nagyot vét azonban, midőn ez érzéki természetnél megállapodik s rajta túlmenni nem akar. Az embernek épen az a rendeltetése, hogy az érzékiségen túlmenjen, s az is jellemzőleg különbözteti meg őt az állattól, hogy érzéki természetét szellemi természetével legyőzheti, míg az állat minduntalan az érzéki igézet foglya marad.

Ime, akármerről járulunk valónk vizsgálatához, mindig az ember kettős természetére bukkanunk. Hogyan tagadhatnók tehát e kettőséget maga az emberi eredet kérdésében? El kell ismernünk, hogy az emberi nemnek anyagi származata van, hogy hosszabb-rövidebb fejledezések nyomán magából a természet öléből kelt ki, miként a méhbeli magzat mai nap is mind tojásból kél — s e tekintetben méltánylással fogadjuk mind Darwin elméletét, mely az állat- és növényvilág jelenségeit oly szerencsésen magyarázza, mind Huxley fáradozását, ki a fejlődés rendszerét az ember állattanára ügyekszik alkalmazni. Midőn azonban elismerjük az ember anyagi származatát, el kell másfelől ismernünk szellemi, isteni származatát is, mert a benne fölvillanó öntudat, a benne megfogamzó eszmék — lényének e legnemesb tulajdonai s élete vezérei — nem lehetnek az öntudatlan természet szüleménye s csak saját forrásukból, a legfőbb értelmiségből eredhetnek.

GREGUSS ÁGOST.

MAGYAR TUDOM. AKADEMIA.

1863, April — Május.

April 13-án philos.,- törv.- és történettudományi osztályok ülése.

Pauler Tivadar idősb BARTAL GYÖRGY tisz. tagtól ily czimű értekezést olvasa föl: „Plutarchus macedoni Nagy-Sándorra s az ezzel egy időbeli scythák.“

— Ugyanez alkalommal HUNFALAY JÁNOS lev. tag a Tiszaszabályozás eredményeiről természettani tekintetben értekezett, ismertetvén Kerner munkáját. Előbbi füzetünk egészen közölte ez értekezést.

— April 20-án. A mathem.- és természettudom. osztályok ülése. — KONDOR GUSZTÁV lev. tag, egyike azon tudós férfiaknak hazánkban, kik az astronomiával foglalkoznak, az akadémia astronomiai naptárának szerkesztője, foglalá el székét. Értekezésének tárgya volt: „A délkör, különösen mint déllő-távcső használva.“

Ezután THAN KÁROLY l. tag értekezett a vegyelemek paránysúlyáról. Előadta és indokolta azt az eljárást, melyet vegytani kézikönyvében használt paránysúlyok megállapításánál alapul vett föl. Értekező, rövid történeti bevezetés után, azon tényből indulva ki, hogy a térfogati törvényekből biztosan megállapított paránysúlyok a hasonló physikai sajátságú elemek fajmelegeivel fordított viszonyban vannak, hogy tehát a Dulony-Petifféle törvény ezeknél a paránysúlyokra, nem pedig a vegsúlyokra nézve érvényes; kifejtette mily módon lehet e törvény alapján már jól ismert vegsúlyokból, a gőzalaku vegyületeket nem képező elemeknél (fémeknél) is, a valódi paránysúly relativ nagyságát megállapítani, illetőleg ellenőrizni, és a többivel öszhangzásba hozni. Majd több példában kimutatta, hogy a parány-

súlyok az isomorphia törvényével is tökéletesen megegyeznek, a menyiben mindazon szabálytalanságok, melyek az úgynevezett vegyszűlyok használásánál fogva az isomorphia törvényével ellentétben voltak, az új parányszűlyoknak a vegyképletekben alkalmazása által eltűnnek, és teljes magyarázatot nyernek. Így például a mészpát és légenysavas natrium, továbbá az arragonit és légenysavas kalium, a felchlorsavas és felmangansavas kalium stb. isomorphiája.

Miután értekező az előzmények szerint az új parányszűlyokat inductio szempontjából jogérvényeseknek tekinté, áttért a tárgy elméleti részére, és megmutatta, hogy azok Stefan és Clausius vizsgálatainak nyomán, a meleg erőművi elméletének álláspontjából is helyesek, és hogy azon csekély számú kivételek, melyet a kovany, bór és széneny a Dulonyféle törvényre vonatkozólag mutatnak, ez elemek eltérő természettani sajátságainak tulajdoníthatók.

Röviden egybefoglalva a következő körülményeknél fogva tartja értekező az új parányszűlyok használatát indokoltnak.

1) Mert a fémeknek ezen parányszűlyai összhangzásban vannak a nemfémeknek már csaknem általános használatban levő parányszűlyaival, melyek a térfogati törvényekre vannak alapítva.

2) Mert ezek használata által a vegyképletek a térfogati törvényt, továbbá a fajmelegek és az isomorphia törvényeit is kifejezik, és így a testek physikai viszonyairól jobban számot adnak, mint a vegyszűlyképletek.

3) Mert az ily vegyképletek az alkatrészek minőségén és relativ mennyiségén kívül az egyes testek egymáshozí vegytani viszonyát, és az átalakulásokat jobban kifejezik a régi képleteknél: És végre:

4) Mert a melegerőművi elmélet is e parányszűlyokra utal.

E nagyérdékű vegytani értekezést egy szintén érdekes előadás követte az ásványtan köréből.

SZABÓ JÓZSEF I. tag a vöröspataki aranykristályokat mutatta be, melyeket a n. muzeum ajándékban kapott Erdélyből, az Abrudbánya-Verespatak bánya-megyei „Nagykürnyék“ hegyben levő bányatársulattól. — Ezen küldemény, mintegy száz forint értékű, tizenegy darab jegeczes termés-aranyból áll, mely darabok többnyire eltérnek egymástól a kiképződés sajátságára nézve. — Vannak rendesen és eltorzulva kiképződött kristálypéldányok. Mind kristálycsoportok, melyekben az egyedek egy oktaéder lap szerint vannak egymáshoz növe. A legnagyobb aranykristály hexaéderén látni igen alárendelten oktaédert és nyomait a rhombtizenkettősnek. A többi apró kristályok mind csak a két első alakot mutatják, de változó viszonyos nagyságban kiképződve, úgy, hogy néha az ú. n. közép-kristályféle őszalaklat is előfordul, sőt ezenfelül az oktaéder lapok lesznek néha túlnyomók. Ezen őszalaklatok közt fordulnak elő torzulások, melyek néha táblás kinézésűvé teszik a kristályt és első pillanatra más rendszert juttatnak eszünkbe, mint a melyben ez ásvány kristályosodni szokott. Az arany s különösen a verespataki arany bővelkedik ily rendetlenségek-

ben. — Dufrenoy nagy munkájában egy sajátságos eltorzulás is van lerajzolva, az arany kristályodásának még eddig meg nem fejtett rébusa. Azon eltorzulás, melyről értekező most szól, nagy és kis példányokban van kiképződve. Az alakot összesen tizennégy lap környezi, melyek közül nem látszik az a négy, a melylyel a kristály, mint tagja a csoportnak, a többihez van növe. Tizennégy lapot csak a hexaëder és oktaëder adhat, tehát kétségtelen, hogy ez öszalakban e két egyszerű idom van meg. Háromféle lap van a kristályon, alakra nézve két legnagyobb, míg a többi 12 sokkal kisebb, de ismét kétféle, ezek között is van 6 szélesebb és 6 keskenyebb. Azon fényes két nagy lap, mely az alaknak táblás kinézését kölcsönöz, szabályos hat szög, úgy hogy ha az annak középpontján kijövő vonalt vennők főtengelynek, mérés nélkül itélve, egy a hatszöges vagy a rhombos rendszerbe tartozó öszszalaklatot képzelhetünk magunk előtt, melyben OP véglapok uralkodnak. — Itt azonban e két legnagyobb lap az oktaëder két parallel lapja, melyek a közép-kristályon vannak akként kifejlődve, hogy azok a középponthez sokkal közelebb állanak, mint a többi lapjai az oktaëdernek, s e szerint a kiképződésben azon tökélytelenséget idézik elő, melyet rendetlennek nevezünk s azon okból, hogy az egynemű lapok a középpont körül nem ugyanazon távban helyezvék. Ez által a többi 12 lap rovására e kettő túlságosan ki van növe, míg a többiből csak képviselők maradtak meg. Könnyebb megértés végett értekező mintában is kikészítettett egy közép-kristályt, melyen két parallel oktaëder lap irányban csak metszést kell tenni, hogy a vöröspataki jegeczek ezen eltorzulását kikapjuk. Ha ez egyik metszés valamivel közelebb történik a középponthez, mint a másik, még azon sajátság is utánozva lesz, hogy a két nagy hatszögű lapon kívül a kisebb 12 lap is 6 nagyobbra és hat kisebbre essék ki. Van a példányok közt egy reczés lemez, melyen az egyének összenövés módja tisztán kivehető. E lemez nagyobb és kisebb kristályok egymáshoz növése által áll elő. Az összenövési lap egy oktaëder lap. A nagyobb kristályok a lemez síkságából kiállanak azon törvény szerint, hogy a lemez síkjával egyközösen fekszik minden egyes kristálynál egy oktaëder lap, s a mi a kidudorodást különösen okozza, egy kiálló hexaëder csúcs az ő három lapjával, csak hogy e csúcs nem oktaëder-lap által tompítva van, melynek egy síkbani fekvése a lemezt alkotó csoportban oly feltűnő. Ha ezen kiálló hexaëder csúcsokon a tompító oktaëder-lap eléggé nagyobodik, azok oly közel jöhetnek egymáshoz, hogy a lemez síkját képezhetik s így kristálytani tekintetben az arany kristályok képezte lemez két egyközes oktaëder-lap túlságos kinövése által idéztetik elő, mely két oktaëderlap minden a lemezt alkotó egyénben már annál fogva is kell, hogy ugyanazon síkba essék, minthogy az összenövési lap is az azokkal váltakozó s ugyanazon övböz tartozó oktaëderlap. Az egyes jegeczek élei s csúcsai a verespataki példányokon éppen megtartvák, míg az aranynál rendszeren meg vannak gömbölyödve. A szín, eltekintve

a lőpor okozta feketedéstől, nem tisztán aransárga, hanem fehérebb, sőt olykor veresebb. Ez utóbbi valószínűleg csak futtatási szín, de az előbbi körülmény arra mutat, hogy ezüstöt tartalmaz. — Értekező egyszersmind bemutat egy sort a victoriái arany jegecekből Ausztraliából, ezeken az élek és csúcsok gömbölyödvék ugyan, de mégis kivehető, hogy rhombtizenkettősben vannak kiképződve, sőt egy szabad példányon az alak igen szépen van kifejlődve. Színe igen szép aransárga. Londonban időzvéen értekező a mult év legnagyobb részében, alkalma volt oly vidékről is szerezni arany példányt, melyen az nem rég fedeztetett fel, de a melyből Európába nem is jön, minthogy a new-yorki pénzverdékben olvasztatik be, ez British-Columbiából van a New-Fraser folyó partján levő arany-mosásból. Részint finom pikelyben, részint kis táblában, részint kristályban van meg ez arany. Ez utóbbin az alig kivehető alak szintén a rhombtizenkettős. Színe csaknem tombakveres. Tömöttsége : 1.

Végre megemlítendőnek tartjuk, hogy ásványvizeink monographiája is becses adalékkal gyarapodott. Preysz Mór lev. tag Mőlczer szegedi ásványvizek vegybontását közlé, s e vegybontást két illetékes szakférfiu a vegytan szoros igényeinek tökéletesen megfelelőnek találta. Meg fog jelenni az „Értesítő“-ben.

— April 27-én. Philos., törvény- és történettudományi összes ülés.

NAGY MÁRTON lev. tag a „Nevelészet (talán csak: nevelés) története“ című nagy munkán dolgozván, e munkából mutatványul a keleti, különösen a chinai és indiai nevelést ismertette, kiterjeszkedvén e két nagy keleti nép összes míveltsége jellemzésére.

— „Elemleti Lélektan“, e cím alatt volt benyújtva a m. tud. akadémiának kiadás végett egy lélektani munka. Birálók nézete szerint azonban e mű nem felel meg azon kellékeknek, melyeket a magy. tudom. akadémia oly művekben, melyeket saját költségén kiad, megkíván, s csak teljes át, illetőleg újból dolgozás után lenne kiadható. Különös érdeket ébresztett ez alkalommal az egyik bírálónak, Greguss Ágost rendes tagnak éles dialecticával, az eszmék nagy szabatosságával, s a mellett sok elevelességgel, ügyes fordulatokkal irt alapos bírálata.

—Olvastatott továbbá az archaeologiai bizottság jelentése Mátyás könyvtára Konstantinápolyban levő maradványai ügyében, azon levél folytán, melyet királyi helytartó úr ő excja intézett e tárgyra vonatkozólag az akadémiához, s mely az akadémia folyó évi febr. 6-án tartott üléséből a történeti és archaeologiai bizottságokhoz tétetett által. A történeti bizottság kijelenté, hogy a tavaly Konstantinápolyban járt akadémiai tagok nyilatkozásaira alapithatván csak véleményt, kik a történeti bizottságnak nem tagjai, e megbizást egészen az archaeologiai bizottság által gondolja teljesítendőnek. Az utóbbi bizottság ennek folytán e tárgyat tanácskozás alá vette, s jelentését a következő fölterjesztés alakjában szerkesztve terjeszté elő :

„Nagymélt. Gróf, cs. kir. altábornagy úr! Magyarország királyi Helytartója!

„A m. tud. akadémia élénk örömmel s meleg köszönettel tapasztalta Excádnak f. évi február 6-án hozzám intézett kegyes leveléből azon lelkes részvétet s hazafiai készséget, melylyel a Corvinának Konstantinápolyban fennlevő maradványai ügyét felfogni méltóztatott, s Excád kívánságát tárgyalván, a következőben van szerencsém e tárgyalás eredményét Excádnak előterjeszteni.

„Az akadémia archaeologiai bizottsága meghallgatván törökországi utazói bizodalmas közléseit is, e tárgyról óhajtságait abban fejezte ki, hogy készülne mindenekelőtt minél teljesb és pontosabb leíró lajstroma mindazon kéziraticeodexeknek, melyek Konstantinápolyban a Corvina maradványaiul fölismerhetők. Evégre annál szükségesebb volna a literaria históriában, s különösen a középkori bibliographiában avatott egy vagy több férfiak kiküldetése, s részökre a kényelmes hozzá férés és hosszasb dolgozhatás engedelmének kinyerése, mennyivel hihetőbb, utazóink tapasztalásából is, hogy az egykori budai királyi könyvtár alkatrészei Konstantinápolyban nem szorosan külön választva, hanem egyéb accessiókkal is vegyítve tartatnak; s mert másfelől a Corvina codexei nem mind irattak különösen Mátyás király számára, s így nem birnak mind a király által iratottak ismert saját habitusával; s mert nagyobb része e könyvtárnak a törökök elől Byzanezból kivonult görög tudósok által megmentett, Olaszországban s másutt összevásárlott, gyakran sokkal régebb, keleti és görög, másfelől egyéb európai tartományokban is egybeszerzett latin és másnyelvű codexből állt, melyek Mátyás király jelvényeit nem viselik, s ha a királyi kötés vagy ennek maradványai nem mutatják egykor a budai könyvtárhoz tartoztatotakat, csak combinatio útján határozthatnak meg Corvinféle egykori birtoknak.

„Ily „Catalogue raisonné“ készülése volna minden esetre az első, nélkülözhetlen lépés, mely, ha felsőbb szerencsés közbenjárás útján sikerülne, csak akkor lehetne, a n n a k a l a p j á n, a második rendű teendők iránt határozott javaslatot adni, különösen az iránt, mely codexek volnának az összes európai, részben a magyar tudományosság érdekében is, vagy későbbi kiadásokkal összevetendők és variánsaik szorgalmasan kijegyzendők, vagy épen leirandók. T. i. felette hihető, hogy hazánkat különösen illető, s ezek közt magyar nyelvű codexek maradtak fenn Konstantinápolyban, mert é p e n e z e k v o l t a k, természetes okból, legkevésbébbé tárgyai azonos poliatióknak, melyeket e királyi könyvtár egész 1541-ig gyakran szenvedett, mely időtől, azaz Budának török kézre kerülésétől fogva a törökök által már szigoruan őriztetett.

„E czélok elérése tetemes és oly pénzáldozatokat, sőt oly áldozatok kockázttatását tevéen fel, melyekre az akadémianak alapja nin-

csen, s melyek csak fejedelmi vagy országos erőtől telnek ki: az akadémia kénytelen volt forró óhajtásait kebelébe fojtani. Most azonban annál nagyobb készséggel fejezi ki azokat nagyméltóságod előtt, meny nyivel örvendetesben volt tisztelettel idézett levele által meglepve; s kifejezi azokat a siker némi reményével is: mert felfogva excellentiád, s felfogva a nmltsgu m. kir. udv. főkanzellár úr által, tán ő cs. kir. apost. Felsege érdekeltségére is számot tarthat: nem szenvedvén kétséget, hogy ha az ügy hatalmas lépések sikerével koronáztatnék — kivívóját az hervadhatlan dicsőséggel venné körül.

„Megjegyzem még, hogy az ó h a j t o t t s z ü k s é g esetében az akad. a kivánt tudományos erők kiállítására vállalkozik, s ez esetben ama Catalogue raisonné készülése s a másolandók kijegyzése egyidejűleg történhetnék, úgy t. i. hogy amannak készítői hetenként megküldvén az akadémiának lajstromuk újabb czikkeit, ez folyvást foglalkozhatnék az előleg másolandók vagy összevetendők meghatározásával, mely másolás és összevetés aztán a lajstromozók felügyelése mellett, az akadémia által e végre vele küldendő egyének által folyvást folyhatna, értve a legszükségesebbeket, a többieké a jövődőségnek maradván fenn.

„Ezek előterjesztése után s a magam ajánlása mellett mély tisztelettel maradtam.

„Nagyméltóságodnak stb.“

E fölterjesztés egész terjedelmében elfogadtatván, elnöki aláírással fölterjesztetni határozottatott.

— A helytartótanács újabb iskola-ügyi statistikai adatokat küldött a nagyváradi és besztercze-bányai r. kath. egyházmegyékből.

Köszönettel fogadtatván, a statistikai bizottságnak adattak ki.

— P a l u g y a y Imre nyugalmazott kir. tanácsos és magyar tud. akadémiai lev. tag egy munkát bocsáta sajtó alá, ily czímmel: „A k a p e s o l t R é s z e k (C r o a t i a é s S l a v o n i a) t ö r t é n e l m i s j ö g v i s z o n y a i M a g y a r o r s z á g h o z“, s szépen írott levelében értesíté az akadémiát, hogy e művét e tudományos intézetünknek kívánja ajánlani. „Nekünk — mond többek közt értekező — nekünk, mélyen tisztelt akadémia! kiknek, alapszabályainkhoz hiven, politikai czélokkal foglalkoznunk nem lehet, — a jogtörténelem szeplőtlen tiszta igazságait feláldozni szintén nem szabad. S ez az, mi könyvem írására ösztönt ébreszte keblemben, elmondani ebben a történelem tényeit, hűn s leplezetlenül.“ Az akadémia természetesen köszönettel fogadja az ajánlást.

— Azon bizottság, mely az akadémiai könyvtárnak az épülő palotában leendő szakrendszeres felállítása ügyében javaslatot készíteni volt kiküldve, a következőkben terjeszté elő véleményét:

„Az alulírottak kiküldetésök feladatát csak úgy foghatták fel helyesen, hogy először az akad. könyvtár alkotó részeit vették tekintetbe, s csak azután mentek által a szakrendszer vitatásához és megállapításához.

„Az akad. könyvtár két nagy részből áll, úgymint a gróf Teleki József, Ádám, Samuel és László atyafiak alapítványából, mely az 1827: 12. cikkelyében 30,000 kötetre van becsülve, — s a szorosan vett akadémiai részből. A Teleki-féle rész szaporodik folyvást azon könyvek által is, melyeket az akadémia ugyancsak néhai gr. Teleki József külön alapítványa jövedelméből évenként veszen; szaporodott egyszer mindenkorra az említett gr. József magán könyvtárának azon részével, melyet végrendelete értelmében az akadémia átvett. Ez összes Teleki-féle rész most külön van felállítva, a mennyiben a jelen helyi viszonyok megengedik; könyveire a szokott akadémiai bélyegen kívül, melyen ez áll: „Magyar akadémia könyvtára“, még egy külön bélyeg üttetik, melyen ez olvasható: „Gr. Telekiek alapítványa.

„Az akad. könyvtárnak bár milyen rendezése előtt két elv íratt kell határozni. Első elv az: Mindig kell-e a Teleki-féle osztályt külön felállítva is tartani? Másik elv meg az: Kell-e a hungaricumokat is külön felállítani, a szót azon értelemben vevén, melyben az a Széchenyi, vagy nemzeti muzeum könyvtárában van elfogadva, mely szerint nemcsak a magyar nyelven vagy magyarországi szerző által bármily nyelven irt könyvek, hanem akárki által, s akármely nyelven írottak is, ha egészen bármikép Magyarországot illetik, a hungaricumok közé számíttatnak? Mind a két elvet együtt fogadván el, az akad. könyvtár szakszerűsége felállítását lehetetlenné tesszük. — Ugyanis az első elv szerint a Teleki-féle osztályt külön kellene felállítani; s minthogy a tudományok összessége, mely a könyvtárban képviselve van, legalább is huszonöt főszakot, meg számos alszakot teszen szükségessé, a két osztály együtt vagy 50 főszakra, s legalább 100 alszakra fogna eloszlan. Ámde a másik elv szerint a hungaricumokat, tekintet nélkül a könyvek tudományos szakára, csupán azért, mert valamikép Magyarországot illetik, az 50 főszakból és vagy 100 alszakból megint ki kellene szedni, s azokból a lehető legtarkább vegyületet alkotni. A mit tehát az első elv tökéletlenül építene, azt a másik elv tövig lerontaná: igaz tehát, hogy a két elvnek együttes alkalmazása lehetetlenné teszi a könyvtár szakszerűségi rendezését.

„A kiküldött bizottság azt véleményezi tehát, hogy az első elvet, t. i. a Teleki-féle osztály kitüntetésének elvét azáltal lehetne kielégíteni, hogy 1) a Teleki osztályt tevő könyvek, mint eddig is, úgy örökké a kettős bélyeggel bélyegeztessenek; 2) a könyvtári lajstromokban annak mindenik könyve mellé tétessék ki, hogy a Teleki osztályba való; 3) a kinyomatandó catalogusban a Teleki-féle könyvek címei külön is, és együtt is nyomattassanak ki. Ezek által bármikor is az ezen osztályt tevő könyvek kiszedése lehetségessé válik. Az akadémiahoz illőnek és méltányosnak tartaná a bizottság e mellett, hogy a könyvtár bejárásánál kifünő helyre illesztendő márványtáblán egy alkalmas fölírás tüntesse ki azt, hogy az akadémiai könyv-

tár első alapját a Teleki-család fentebb említett nagylelkű adománya vetette meg. Örökítve volna így az akadémia hálája, és a szép tett az utódoknak is mindig szemei előtt állana. — A mi már a másik elvet illeti, ezt is csak az egyes szakokon belül javasolja alkalmazni a kiküldött bizottság, a mint az a szakok előszámlálásánál ki fog tet-szeni. Ha a nevezett két elv iránt így méltóztatik határozni a tekin-tetes akadémia, az akadémiai könyvtár felállítása lehetőleg szakrend-szer szerint fog történni.

„A könyvtár szakrendszeres fölállítására menvén által a bizott-ság, következő szakokat javasol, melyekbe a könyveket osztályozni kellene: úgymint:

I. szak. Könyvészet és általános irodalom történet.

II. szak. Akadémiák és tudományos társulatok közleményei és folyóiratai.

III. szak. Incunabulumok.

IV. szak. Nyelvtudomány legtágabb értelemben: a) Classicaei philologia: a) görög, b) római vagy latin, c) irók, görög és latin classicus irók.

b) Magyar nyelvtudomány:

a) magyar irók. b) német nyelvtudomány és irók. c) francia nyelvtudomány és irók. d) angol nyelvtudomány és irók. e) olasz nyelvtudomány és irók, stb. x) keleti nyelvtudomány és irók. y) al-tai nyelvtudomány és irók, stb.

V. szak. Mythologia, mondák és mesék. Ez az osztály érintke-zik a IV. osztály alosztályaival, s azért sok könyvnek czime a IV. és V. osztályban fog előfordulni.

VI. szak. Magyar történelem.

VII. szak. Történelem általában, a magyart kivéve. Ez osztály is annyi alszakra fog oszlaní, a hányféle specialis történelem képvisel-e lesz a könyvtárban.

VIII. szak. Történelmi segédtudományok: a) oklevéltan, b) pe-cséttan, c) időszámlálás tana, d) historiai hermeneutica stb.

IX. szak. Biographiak, orationes funebres stb.

X. szak. Föld és nép-isme. 1) Földirat, a) Magyar, b) Nem-magyar. 2) Népirat (ethnographia). 3) Utazások. 4) Statistika.

XI. szak. Philosophia tágas értelemben. 1) Magyar, 2) Nem-magyar.

XII. szak. Jogi és állami tudományok. 1) Magyar jog- és állami tudományok, 2) Magyar országgyűlési irományok, 3) Nem-magyar jog-és állami tudományok.

XIII. szak. Természeti tudományok, 1) Természetráajz, a) Magyar. b) Nem-magyar. 2) Vegytan, a) Magyar. b) Nem-magyar. 3) Termé-szettan (phísica). a) Magyar, b) Nem-magyar.

XIV. szak. Orvosi tudományok tágabb értelemben. 1) Magyar, 2) Nem-magyar, a szükséges alosztályokkal.

XV. szak. Mathematica és annak alkalmazása. 1) mechanica,

2) architectura, 3) Nautica, 4) Astronomia, 5) Hadi tudományok stb.
XVI. szak. Gazdaság és ipar.

XVII. szak. Művészetek. a) Magyar, b) Nem magyar.

XVIII. szak. Theologia és egyház. a) bibliai tudományok stb. b) szorosán vett theologia stb.

XIX. szak. Iskola és nevelés, a) ifjúsági iratok, b) szorosán vett iskolai könyvek, c) tanítási eszközök, mennyiben más tudományos szakba nem valók.

XX. szak. Encyclopaediai könyvek.

XXI. Archeologia, Numismatica stb. mennyiben a történelmi segéd tudományok közé nem tartoznak.

XXII. szak. Vegyes újságok és folyóiratok: 1) Magyarok. 2) Némek. 3) Francziák stb.

XXIII. szak. Miscellauák, Curiosumok.

XXIV. Kézirattár, melynek megint saját alosztályai lesznek.

„Ezek volnának a szakosztályok és alosztályaik, melyek szerint föl kellene állítani az akadémiai könyvtárt, s melyeket a kinyomtatandó catalogusokkal is ki kell tüntetni.“

Miután a Teleki-alapítvány egyik föltétele a Teleki-féle könyvtár külön felállítása s e feltétel mellett az összes akadémiai könyvtárnak olyatén szakrendszeres felállítása, mely a czélszerű könyvtárrendezés mai kellékeinek megfelelné, az áttekintést s közhasználatást könyvitvén, egyáltalában nem képzelhető: a bizottság fentebb közölt javaslatára, mielőtt ez ügyben az akadémia bármit határozna, mindenekelőtt elnökileg közöltetni fog az alapító Teleki-család életben levő tisztelt képviselőivel, oly kérés mellett: vegyék fontolóra, vajjon azon intentionak, melyet a tisztelt család dicső emlékezetű alapító tagjai szem előtt tartottak, midőn az általok alapított könyvtár külön felállítását rendelték, s azon kegyeletnek, melylyel az akadémia az alapítók iránt viseltetik, nem lesz-e oly módon, miként a fentebbi jelentésben javasoltatik, szintoly, sőt sokkal nagyobb mértékben elég téve, mint az alapítvány érintett pontja által, mely mellett az akadémiai könyvtár czélszerű felállítása lehetlenné van téve? Míg e részben az alapító család tisztelt képviselői nem nyilatkoznak, felfüggesztetik e tárgy elintézése, az ő válaszuiktól föltételeztetvén a könyvtárrendezés körüli további intézkedés.

Kapcsolatban a fentebbi tárggyal Balogh Pál indítványára elhatároztatott, hogy, ezentul minden hagyományozott vagy ajándékozott könyvbe beléjegyeztessék a hagyományozó és ajándékozó neve.

— Május 4-én. Nyelv- és széptudományi ülés.

Két tárgya volt ez ülésnek: egy értekezés s a bírálók választása a Gorove-jutalomra beérkezett egyetlen pályamunka megítélésére.

Az értekezésnek, melyből némi töredéket Ballagi Mór olvasott föl, BRASSAI SÁMUEL lev. tag a szerzője s czime: „A magyar monda t.“ Ez értekezés első része, az Értesítő illető osztályában régebben jelent meg. Most a második részből hallottunk egy kis részletet.

— Május 11-én. Philos., törvény-és történettudományi osztályok ülése.

Hunfalvy János lev. tag KALKBRENNER KÁROLY alesperesttől ily című értekezést olvasa föl: „A dalékok Szepes megye ismerettségéhez.”

Szerző alapos természettudós s ügyes tájképiró. Megismertet bennünket Közép-Szepesmegye hegyei elágazásaival, összefüggéseivel, barlangjaival, folyóival, különböző nemű közeteivel, terményeivel, faunájával és flórájával; megismertet az égalji viszonyokkal, a szűz természettel ősi erejében és szépségében s azon térségekkel, melyeket mivelés alá vett az emberi kéz. S a természettudós egy-egy érdekes ponton megállva körültekint s néhány jellemző vonással érdekes tájképeket állit elénk.

Ime egy pár leírás.

A Drevenyik hegyet barlangjaival ekkép írja le:

„E hegy már tájképi, festői tekintetben is sajátos jellemet ad a vidéknek s merész körvonalai, világosszürke, hosszúra nyuló sziklafalzata, gyöngye gyéppel fedett, laposan domborodott, gyengéden zöldellő kupja és szikladöcökkel behintett lejtőségei együtt véve kedves ellentétben vannak a felszántott dombvidék elmosódó körvonalai-
val és szürke-barna színezetével. Magassága a környező rétlapályok fölött mintegy 400 láb, de annál jelentősebb, minthogy ezek is már több mint 1000 lábnyira vannak a tenger fölött. A lapos tetejét minden oldalról körülvevő sziklaöv egy ferde háromszöget képez, melynek déli csúcsa hosszúra nyulik, míg északi csúcsa sziklás órom által a várhegyhez csatlakozik. A hegy sziklaöve magasságánál fogva alulról tekintve egyszerű falazatnak látszik, de ha a hegyet megmászszuk, csakhamar látjuk, hogy ez nincsen úgy. A legtöbb helyen elsőben elszórt sziklák, azután mind sűrűbb és nagyobb kőgulák nehezítik a fölmenetelt. Függőleges sziklafalak fölött lépcsőzetes, gyéppel vagy bokrokkal benőtt fokozatok emelkednek, s ha ezeken nagy bajjal felhágtunk, akkor többnyire még függőleges hasadékokra bukkanunk, melyek bennünket a hegy felső laposától elválasztanak s nagy kerülésre kényszerítenek. Efféle alakulatok leginkább a Szepesvárálja felé néző északkeleti oldalon mutatkoznak, hol a pokolnak nevezett rémitő hegynyílás tátong, melynek fenekét összevisszahányt s egymásra halmozódott szikladarabok fedik, s melybe függőleges, 100 lábnál nagyobb oldalfalai miatt a nap sugarai alig hathatnak be. Meg kell vallanunk, hogy e hegynyílás, főleg legkomorabb részében, mely északkeleti végénél van a Tartarusnak igen alkalmas pitvara volna, s az erős idegzetű ember is könnyebben lélegzik, ha e borzasztó mélységen túl van. S a Drevenyik éjszaknyugati oldalán egy jégbarlang is van; szintén csak egy roppant hasadék, melynek falai fent összehajolván, becsukodnak. Szájából fagyos légfolyam tódul ki, fölötte nagy magasságban roppant szikladarab lebeg, mely minden pillanatban leomlással fenyeget. — Meghajolva nyomulunk be a barlangba, mely azonban

nehány lépéssel a szájától kezdve kitágul s egy rögtöni fordulat után rézsut a mélységbe szolgál. Nemsokára eltűnik a nap világa s a szövétnekek az oldalfaloknak csak alját világosítják meg, felső részök s a barlang boltozata sötét marad. Itt ott csepegőköves bekérgezések vannak, melyek azonban csekélyek. Nemsokára néhány felülről leszakadt s egymásra halmozódott nagy szikladarabok közt kell keresztülmásznunk, s aztán egy sikátorba jutunk, mely lefelé lejtősebben ereszkedik s melynek fenekét vastag ganéjréteg, az itt lakozó denevérek ezeréves ürülései fedik.“

„Alsó végén egy katlan forma gödörben egy kis vízmedenczét találunk, mely többnyire be van fagyva. — A környező falakon is mutatkoznak jégkérgék, de szabadon álló jégoszlopok, gulák és csapok csak ritkán láthatók. A jég minden hasonló barlangban az erős párolgás következtében támad s ennek a szóban levő barlangnál annál inkább van helye, mivel a hegynek csak gyéren begyepezedett tetejére a nap sugarai szabadon hathatnak, míg belsejének szerteágazó hasadékait folytonos lég folyamok járják át. Alább a barlang még nincs megvizsgálva, mert a vízmedenczén túl egy alig három láb magas nyílás nagy mélységhez visz, melybe még senki sem mert lebocsátkozni. Hihető azonban, hogy az eddig ismert üreg az egész barlangnak még csak pitvara, legalább a hegy felületén látható horpadások azt gyaníttatják velünk, hogy a barlang még néhány ezer lépésnyire tovább terjed.“

Geologiai nyomozásokból azon eredményre jut értekező, hogy a Drevenyik már a Hernád áttörése s a szepesi medence vizének lefolyása előtt kezdett képződni. A mély hasadékok és repedékek pedig, úgy mond, azt mutatják, hogy a hegyet nagy változások és rázkódások érték már; de emeltetésének semmi nyoma nem létezik, rétegei teteje felől minden oldalra szelid lejtéssel dőlnek, mely körülmény a meszes víznek szétömléséből való keletkezésével teljesen meg egyező. S a Drevenyik növényzeti tekintetben is nevezetes. A föld művelés s az ipar is erősen ostromolják stb.

„A Drevenyik — mond a hegy flórájáról értekező — arról nevezetes, hogy rajta igen ritka, Szepesben másutt elő sem forduló növényfajok s köztök olyanok is találhatnak, melyek igen távol eső idegen virányok képviselői. Így p. o. az északi fokozatain buján diszló lábképű sás (*Carex pediformis*) tulajdonkép az Altaj s általában a legészakibb országok virányaiból való, míg ugyanott a délkeleti tartományokba való magas gyöngyfa (*Melica altissima*) legészakibb elterjedése határát leli. — Különösen a gyengéd és ritka kéregzuzmók gazdagsága meglepő, s a Drevenyik e tekintetben a külföldön is elhíresedett, Körber és Rabenhorst közleményeiben igen gyakran idéztetvén. De a nemfűvész is gyönyörködik a változatos tarka szőnyegen, melylyel a hófehér aspiciliák, a vajszinű xantocarpiák, fekete-barna vestucáriák s narancsszínű acuphilomák a Drevenyik szikláit bevonják.“

A növényzet minősége az égalj vizsgálására, s a gazdasági viszonyok ismertetésére vezeti szerzőt, kiemelvén többek közt, hogy a hegyek magaslatain való terjedelmes erdei rétek létesítése s huták szénégetése folytán nagy erdőségek elpusztításai ott is azon következményeket idézték elő, melyekkel az erdőpusztítás mindenütt jár. Szepes égalja általában véve valamivel szelidebbé, de egyszersmind szélsőségesebb is lett. A tél hidegebb, a nyár melegebb, mint hajdan volt. Az oly terjedelmes erdőten tetők melegkisugárzása által meghivesített levegő éjszaka leszáll a lapályra s a későn beálló fagyokat és dereket okozza, melyektől az évnék már alig két hónapja teljesen ment. Az égalj ezen változását legfeltünőbbben mutatja az a körülmény, hogy Közép-Szepesben, névszerint Lőcse környékén, régibb időktől fogva egyes régi diófák vannak és gyümölcsöt is teremnek, míg most már a fiatal diófa-csemeték növesztése teljességgel nem akar sikerülni, mért évi hajtásai mindig elfagynak.

A mivelés a föld tájképi physiognomiáját is megváltoztatja, a lapályon az egyengető eke, a hegyeken az erdei rétek alkotása által.

„Az erdei réteket — írja szerző — Szepesben, úgy mint általában az éjszaki megyékben leginkább a 2000 — 4000 lábnyi magas hegységeken találjuk, s úgy látszik, azok nemcsak a helybeli viszonyoknak köszönhetik léteüket, hanem a szláv népjellemmel is némi kapcsolatban vannak. Míg a német ember a lapályt szereti, házait minél szorosabban egymáshoz rakja, s a patakok és folyók partjain keskeny szegélyben elnyuló kaszálók kivételével minden keze ügyébe eső földet felszánt, a távolabbi hegyeket pedig erdőnek és legelőnek hagyja meg: addig a szláv s különösen a rusznyák ember némileg erdő mögötti természetet tanusít. A hegység belsejében szeret megtelepedni, ott, hol a hegyi patakok erednek, a magasán fekvő völgyteknőkben, s a hegyek tetői és gerinceziről levonuló széles lejtőségeken. E helyeken elszórtan építi föl tanyáit, köröskörül kiirtja az erdőt s terjedelmes rétekké változtatja; melyeken csak itt-ott szánt fel egy darab földet, melyen zabot, burgonyát vagy lent termeszt; és csak a mögötte levő völgylejtőkön hagyja meg az erdőt, mintha épen azt akarná, hogy az oltalmazó gátul szolgáljon közte s a lapály között. Még ott is, hol a szláv a mélyebben fekvő völgyben lakik, ennek keskeny volta miatt többnyire kénytelen szántóföldjeit a hegyoldalakon annyira fölfelé kiterjeszteni, hogy azokat csak a juhkosarazás által trágyázhatja meg, s hogy az ott termett gabonát csak nyaktörő munkával (szekere mind négy kerekének megkötésével) hordhatja a csűrbe. S épen úgy kénytelen készíteni réteket a legtávolabbi hegygerincezen, mivel a völgyek többnyire kavicsos talaja nem nyújt kellő téli takarmányt.“

Azért foglalkoztunk ez ismertetésben részletesben a felolvasott értekezéssel, mivel a derék szerző neve a mult akadémiai választáskor már szóba jövé, sokak előtt ismeretlen volt. Örvendjünk, hogy egyszerre annyi jeles oldalról mutathatjuk be, mint geographot és

ethnographot, s oly természettudóst, ki egyszersmind erős érzéssel bír felfogni és visszaadni a vidék szépségeit, melyet ismert. Mikor ő valamely tájék floráját feltárja előttünk, nem csupán leltárát adja azon tájék növényeinek, hanem egyszersmind vonzó tájképet fest.

Hadd álljon itt mutatványul még e kis tájkép:

„A havasi réteket a lapályból rendszeren nem igen láthatjuk, s csak itt ott mutatkoznak a kopasz hegykúpokon, nyáron világoszöld, télen csillogó fehér szinezetekkel a sötét fenyvesektől elütve. Ha azonban a hegység belsejébe jutunk, akkor meglepetésünkre azt találjuk, hogy ama ritkások órajárásnyira terjednek a hegyeken. — Egészen véve a zöldelő gyepezők a sötét erdők közepett vagy felett igen nyájas látványt nyújtanak, itt-ott valami parkhoz hasonlítanak, mint hogy rajtok egyes fatömbök és bokrosok vannak elszórva. A festőileg elhintett, igénytelen erdei csűrök (studilki), egyes magasra felnyúló veres fenyűk, melyeknek galyairól a zápagy (bryopogon jubatum)—szürke fátyola hosszan alácsüng s a gyönyörű kilátások, melyek innen mindenfelé nyílnak, nevelik az erdei rétek bájait. E vidékeken néma csend uralkodik, melyet csak ritkán szakaszt félbe valamely ide tévedt orvmadár sivitása vagy a fenyves szajkó rekedt krárogása. Minthogy azon vidékeken a barmot nem legeltetik, s a szénagyűjtés idejét kivéve az emberek is ritkán látogatják meg, azért növényzetők szűzies épségben és friseségben diszlik. Egy hervadt virágszál, egy megrágott levél és letaposott szár sem sérti meg a szemet. A föld ruganyos, a levegő üdítő, maga az ég is kékebbnek s a felhők lágyabbaknak, könnyebbeknek látszanak. A sok apró halom, melyek az olajbarna színű izlandi moh vánkosaival bevonvák, s a veres áfonya (*vaccinium myrtillus*) biborszínű bogyoival és mirtusforma leveleivel ékesítvék, a vándornak kényelmes nyugágyat szolgáltat, s a rét szegélyén zöldelő fekete áfonya kék harmatos bogyoival ohajtott esemegzésre kínálkozik. Aztán e tetők rétviránya a színek pompájában és alakokban rendkívüli változatosságot és gazdagságot mutat fel. A tarka virágszőnyeget különösen a svájczí és sima polyvahordó (*hypochaeris helvetica* és *glabra*) aranyszínű, a mécsvirág (*lychnis diurna*) biborszínű s a tárnics kék virágjai ékesítik. A barna és ezüstös csilámu rezge nápicz (*aira flexuosa*) közé az ábrándos kosborfélék vegyülnek, s helyenkint a sima kalászu zab (*avena planiculmis*) vagy szudeti perje (*poa sudetica*) nyújtják fel büszkén magas száraikat és kétélű leveleiket. A gyakran messzire kiterjedő mohós posványos helyeken a színek tarka pompája eltűnik, s a majdnem embernagyságra növő fehér zászpa (*veratrum lobelianum*) uralodik a maga vastag száraival, széles, sima, szürkezöld leveleivel és zöldesszínű virágbugáival. Jóllehet e növény zöld állapotában mérges, mégis ha meg van szárítva, a szarvasmarha szereti, s a gazda, mint egészséges és sikeres takarmányt oly annyira becsüli, mennyire a magárt (tótul: psehara) gyűlöli, mely a rétek kevésbbé termékeny helyein

burjánzik, s mely a marha inyét megsebzí, miért is a szénát nagyon megsilányítja.

—Ez ülés második tárgya volt a „Török magyar viszonyok“ című értekezés folytatása RÁTH KÁROLY lev. tagtól. Ez uttal a párbajról, a fogságban tett fogadásokról, a törökkel barátságos közlekedésről és magánviszonyokról, a szpahiák örökösödéséről, a kémekről, árulókról és pribékekről értekezett külön fejezetekben. Itt közöljük mutatóványul, a mit szerző a párbajról mondott.

„Bármily nagy ellensége volt is a magyar a töröknek és viszont — írja értekező — de azért, noha keresztyén és pogány vívott egymással szemben, a katonai, kivált a tisztii becsületnek mocsoktalan nak kellett lenni. A sértett fél nem nézte a távolságot, nem kimélte életét, de elégtételt vett ellenén. Ily párbajok nemcsak a honi földön, de már a lühéres aldunai tartományokban vívott harcok alkalmával is előfordultak, azonban nagyobb mérvben csakis Budának 1541-ben történt elfoglalása után kezdődtek, midőn a török az ország szívében megtelepedett; történtek pedig vagy vitézségmutogatás (bravour) vagy megsértés, megszidás vagy harag és megtorlási vágy következtében, a mint alább majd mindezekre több példát fogok felhozni.“

„Ezen párbajok körül lehetetlen fel nem ismerni, hogy azok bizonyos rend, vagyis inkább törvényekké vált szokások szerint mentek végbe, hisz azt már a dolog természete is úgy kívánta.“

„Az indok a legtöbb esetben — mint alább látni fogjuk — a rabválság körül felmerülő viszály volt. — Magocsii Gáspár egri kapitány esete, mint maga leírja, úgy kezdődött: „... az hatvani béggel összeveszttem, váltig rutoljuk egymást levelek által, immár nem tudom, mi következik belőle...“ mire egymást párbajra kihívták. A párbajt kihívás előzte meg, még pedig nagyobbára levélben, vagy üzenet, vagy jelvények által. — Deli Mehmet kaposvári török 1548-ban Kalauz Márton szenyéri vitézt írás és üzenet által hívta párbajra. Bosznják Márton babocsai vitéz 1554-ben Deli Kazia görögáli törököt levélbe értesíté a kihívásról. 1555-ben Magyar Bálint fonyodi hadnagy Ibrahim bég pesti törököt levélben hívta ki s ez írásban fogadta el. — Káldy Miklós, nádorfehérvári vitéz 1555-ben a veszprémi bégnek megírja, hogy a megnevezett szendrői vagy zsarnói főtisztek közül egygyel vini akar. Mustafa Cselebia görögáli török szintén levélben hívta ki Pribék Demeter babocsai vitézt ugyanazon évben.“

„Jelvények által történt a kihívás, midőn például kopjavasat hagytak a kihívandóknál. Haron Oda basa, Kürt Oda basa, Deli Omer, Deli Ferdar és Deli Hajdár váci törökök Ficsor Mihály, Sztankovics György, Nagy Gábor, Rach Farkas és Balog Mihály lévői vitézeket 1554-ben párbajra híván fel, levelökben ezt újra felemlítik és a határnapnak tudtokra adását kérik.“

„A kihívást el nem fogadni, az illetőre a legnagyobb s örökös gyalázat lett volna. Deli Kazia görögáli török azt írja kihívott Bosznják Márton babocsai vitéznek 1554-ben, hogy ha „velem nem akarsz

megöklelni, úgy szólítlak meg mind sok jámbor vitézek előtt, hogy nemhogy Babocsában, de még egyébütt is tisztességedre meg nem eszed kenyeredet.“ A fenn is említett váci törökök 1554-ben azt iratták a kihívott lévai magyar katonáknak: „ha ki nem jöttök, mi tudjuk, minemű ajándék kell aztán afféle vitézeknek; kérünk azon, hogy a gyermekséget hagyjátok el, és jelentsétek meg magatokat, ha vagyon vitézségetek, avagy nincs.“ Nagyon természetes, hogy a vitézlő rend soha sem mulasztotta el az ilyen kikívásoknak eleget tenni..

„A kihívás megtörténvén, az illető engedelmet kért urától vagy tisztjétől a verekedésre. Egy ily érdekes kérelem levélben, melyet Bosnyák Márton vitéz Babocsa urához, Nádasdy Tamás nádorhoz írt 1555. a többek közt olvassuk: „most is untalan réam ir és izen az török, hogy megvínék vele és ötöt ne tartanám úgy, mint egy leányt jegyben . . . . . Könyörgök Nagyságos . . . . . uramnak, adjon Nagyságod szabadságot reá, hadd víjjak meg vele, mert míg vége nem leszen ennek, addig holt elevennek tartom magam mind az töröktől, s mind az keresztyén szolgáló uraimtól“ . . . .

„A vívásrai engedély megadatván, kivált, ha élet halálra ment a baj, akkor a magyar vitéz a káptalanba ment jószága s vagonáról rendelkezendő, vagy végrendeletet készített, mint ákos-házai Sárkány Miklós, kinek 1583-ban egy bizonyos törökkel párbajra kellvén szállnia, mielőtt kiállott volna, a győri káptalan előtt végrendelezett s szalamegyei, romban fekvő Hegyesd várához tartozó, úgy Győr és Pozsony megyei birtokait nejeének, Forgács Zsófiának hagyományozza. Sárkány Miklós azonban szerencsésen vívott, mert neve a következő évben gyakran előjön emlékeinkben. A törökök hasonlóképen cselekedhettek basáik, tisztjeik vagy kadjikok előtt.“

„Mind a két fél engedélyt kapván a vívásra követek által egymásnak ajándékokat küldöttek s vagy ezek által, vagy levélbeni közlekedés útján meghatározottat, lovon-e, gyalog-e? minemű fegyverekkel s minő ruházatban történjék a vívás. Így Káldy Miklós kiköté, hogy a párbaj halálig terjedjen, a fegyver egy éles szablya s egy vasbot legyen, a ruházat álljon egy pusztá dolmányból, páncél és sisak nélkül.“

„Meghatározottat továbbá, hogy a bajvívás hol menjen végbe. Rendesen várak és erősségek alatt, azok mezején, az őrség szeme látára történtek. Adataink szerint Deli Memhet koppányi török ellenfelének szabad akarattjára hagyta Szenyér, Lak, vagy a Tonyvel alatti mezők közüli választást, Deli Kazia görösgáli török a sziget alatti vívást ajánlja Bosnyák Mártonnak, mert ott, mint írta: „több vitézeknek is lesz ökleleteik, légy kész hozzá.“ — Ibrahim bég pesti török 1555-ben Magyar Bálint fonyódi hadnagyot a koppányi mezőn várta a párbajra, de az nem jelenvén meg, értésére adta, hogy Palota vagy Tata előtt újra meg fog jelenni, de máshol nem. Az öreg Káldy Miklós három helyet tűz ki, a pápai, győri és veszprémi mezőt, s ellenének választani enged.“

„A küzdter és a nap meghatározatván, ha magyar birta vár alatt mérköztek meg a felek, akkor a magyar főtisztek, parancsnokok, várbirtokosok, ha török' uralta erősség mezején vittak, akkor a szándzsák, basa vagy bégektől szabad menetjövet levelet kértek. Deli Memhet koppányi török következőleg figyelmezteté erre Kalauz Mártont: „csak küldj az urak felől hitlevelet nekem.“

„Némelykor megkivántatott, hogy a kihivásról az illető bizonyítványt adjon, az utóbb említett Deli Memhet azt kívánta ellenfelétől, miszerint a felszólító levélnek mását ugyanazon postától küldje vissza, mi ekkor tökéletes vétbizonyítványnak tekintetett.

„Valamint a mai, úgy az akkori kihivások alkalmával is tekintettek arra, hogy rangjához illő-e a kihívó? S csak úgy fogadtatott el a párbaj. Ibrahim bég pesti török kihíván 1555 ben vitéző Magyar Bálint fonyódi hadnagyot, ez utóbbi a kihívó kiléte felől tudakozódott, miért a török meg is haragudott s méltán, mert a szandzsákok főnöke volt, s így jóval nagyobb a fonyódi hadnagnál; de meg is fedette ezért irván neki: „nem tudom, mit czirkálsz olyan igen, mi mind törököt s mind magyart egyaránt tartunk, mert egy Istenünk vagy on és egy emberek vagyunk, mi nem czirkáljuk ekképen az magyar urakat és vitézeket, mint kegyelmed czirkálja, miért hogy mind egy Isten teremtett, mind kicsint, nagyot.“

„Eljövén a kitzűött nap, az illetők főbjeik, tisztársaik, barátjaik s alattvalóikkal a viadal helyére megérkeztek, mint Ibrahim bég írja (a fonyódi hadnagnak) ki Pestről „ . . . . . nagy sok urakkal és bégekkel felkészülvén oda Koppányba, ott igen váralak az ütközetre tized napig, de nem győzelek várni; osztán eljövök mind a vitézekkel egyetemben, ott nekem ezért sok költségem is lön hiába . . . . .“ hol is az ellenfél szintoly környezet és kísérettel kijöven az erősségből, a mezőn egymással találkoztak. Ekkor a kíséret sorba állott mind a két részről, mint a vácsi törökök kihívó levelökben olvashatni: „ . . . . . igen szép dolog, a hon az két szép sereg szemben áll, és csak ketten ketten víunk, mint két kos vina egymással . . . . .“ és a szokásos üdvözetek után, mint az körülbelől mai nap is divatozik, megtörtént a két sor közti téren a párbaj.

„A törökkel viadalok majdnem mindig élethalálra vívattak (az első vér és lefegyverzés nyomára még nem akadtam), mely után a győztes levágta ellenfelének fejét, felső ruhái és kincsétől megfosztotta, lovát s fegyverzetét magával vitte a fedezet s nézők ujjongásai közben, mely leginkább a győzelem felé váló perczen zajosan nyilatkozott.“

„A legyőzöttnek vele lévő javai elvitelét érti Deli Mehmet is, ki azt írja: „ . . . (a győzedelmet) valakinek az Isten adja, azért azé legyen.“ Káldy Miklós előre megírja, hogy miesoda ruha és fegyverzet legyen ellenfelén, s utánna veti: „ . . . . . ha az úr Isten neki

adja, vagy énnékem adja, hát én fejét veszem . . . . .“ Musztafa Cselebia Pribék Demeternek tudtára adja: „ . . . . . megértettem, hogy te szidogattál, azért előbb is azt irtam, most is azt írom, hogy halálíg akarok veled mégvini . . . . .“

„A török haragja sokszor annyira ment, hogy ha ellenfelének szolgálai voltak, még azoknak is meg kellett vinniök az ő embereivel, mint ez történt Musztafa Cselebia görösgáli török és Pribék Demeter báboicsai vitéz közt 1555-ben, mivel a bántalom, a szidogatás nemcsak ötöt, de két kísérijét is illette.

„Történt, hogy több vitéz kiállván a síkra, szintannyi török is előlépett, s úgy vittak egy sorban, mint 1581-ben Korpona előtt, a mikor mind a tiz megöletett, s a magyarok mind életben maradtak.“

„A komoly lovagjátékok egyik legszebb példája volt az 1581-ik évi Korpona királyi városa előtt véghezment vitézi öklelőzés, mely a Magyar Tudományos Értekező II. kötetének 425—431 lapjain van igen élénken leírva, melyet rövid kivonatban közlendőnek vélünk:“

„A magyarok és a törökök viszonzlagos megegyeztével . . . május elseje . . . . kitzetvén, mind a két fél válogatott sereggel megjelent. A törökök Esztergomban, a magyarok Korponán gyűjtötték össze seregöket, mely utóbbiaknak a később oly híressé lett egri hős, Dobó Ferencz volt vezére, ki ekkor lévai várkapitány volt, s innét hozta az összeállított sereg egy részét, a többit, úgymint Baka-Bányáról 300 lovas és 100 gyalogot Barbarics, zólyommegyei főispán és várkapitány és Rubigallo Tivadar (a selmeczi őrséget) vezette ide.

„Május 1-én'tehát, nejeik sirása között, kivonultak a magyar vitézek, kik a törököket már teljes felállított rendben találták a kijelölt mezőn. Dobó egy rövid lelkesítő beszéd által feltüzelve övéit, a sereg elrendeztetett s az alvezérek tanácskozásra meghivattak, hogy a párbajok mily szabályok szerint történjenek. Ennek elhatározása után Dobó a törökökhöz nyargalt, s a jólélekkel történendő párbajokra hívta föl őket: hogy régi szabályok szerint ütközzenek meg, tuszok adassanak egymásnak, és csak akkor kezdődjék az ütközet. Beleegyeztek a törökök, jobbjait nyújtván megerősítették az alkut, sőt csodálatos könnyűséggel a vezérekhez nyargalván, azoknak ajándékokat adtak, u. m. szép tollakat, melyeket lovaik sörényéből huztak elő, sárga bőrből bokáig érő sarukat, és a legfinomabb keszkenőket. Az alkuból visszajöven Dobó, ünnepélyes ima tartatott.

„Majd síkra szállnak, trombita szól, kezdődik a párbaj. — Elsőben is a korponaiak közül egy harcos ellenfelének, egy török lovasnak támadását kerülte ki és sértetlen maradt. A második bajnok ellen a török annyira forgatta dzsídáját, hogy annak fele a magyar legény pajzsában maradt; a vezérek holtnak hívék s hozzámmentek, azonban a dzsida csak a mellvasig hatott s a testet nem érinté. A harmadik sebet kapott, s a vér egész ruháját elborította. E szerencsétlen összecsapás után a magyarok újra lstenhez fordultak s imádkoz-

tak, mely után szerencsésben kezdtek folyni a párbajok. Így egy igen nagy lovas, kinek melle, feje vassal volt befödve, egy magyar, megforgatván dzsidáját, teste közepén átdöfött, kinek vére annyira folyt, hogy még lovát is elborította s arról leesvén, meghalt. Hasonlóan járt egy másik, aranyos ruhájáról itélve török törzstiszt, ki haldokolva nyújtá a magyarnak kezét és őt vitéznek nevezte. Ily szomorú sorsban részesült egy magyar is, ki elbizakodván, vigyázatlanul harezolt. Tarczy korponai főkapitány, midőn vezéri kötelessége szerint egy részről jó tanácsokat osztva a sikra szállókban győzelmi reményt ébresztene, a törökök azt gondolták, hogy Tarczy csak szájjal értene a dologhoz, azért egyik őt is, kihívta. Tarczy a kihívást elfogadván, dzsidával a török kép rostélyát és sisakját átdöfte, úgy, hogy a dzsida velejébe furódott, mire lováról lefordulván, segítség után kiáltott. Tarczy lováról leugrik, kardját kihúzáván, néhány szót váltanak, mire a török vakmerő kihívását megbánva s azon siránkozva, nemsokára meghalt. Azalatt hire járt, hogy a törökök egy fiatal keresztyént magokhoz csábitván, elfogtak és azt fegyver közt őrzik. Erre nagy zaj támadt a magyarok közt s ezek majdnem a törökökre rohantak. Ennek okát a nagytekintélyű Fáncsy megtudván, lecsillapította őket, s a törökökhöz nyargalván, halállal fenyegette mindnyájukat, ha az ifjut ki nem adják. Ezek megijedtek s bocsánatot kérvén, kiadták. A sereg a kiszabadítottat nagy újongva fogatta.“

„Ezek után a küzdőterre egy félig meztelen magyar lépett ki s felhívta a törököket, azonban ellene halállal fizette meg bátorságát. De legemlékezetesbb volt, midőn egyszerre tíz magyar s ugyanannyi török állott szembe, a magyarok győztek, amazok pedig mind levágtak, közöttük egy aga is. Erre még nagyobb kedvet kaptak a mieink úgy, hogy mindenik vívni akart, de a vezérek lecsillapították őket; — ellenkezőleg a törökök nem mertek többé mozdulni, így egy magyar bajnok kihívását, ki jobb kezében kardot balkezüben löfegyvert tartott, s őket lovon, gyalog, vasba burkolva és a milyen fegyverrel tetszik, kihívta, már csak miután a török vezér seregét gyáva szóval illette, fogadta el egy lovas, de biz az is leváगतott s feje a győző által kardra tüzetvén, a magyar seregnek bemutatott.“

„Utoljára egy török lovas hívta fel a mieinket halálig terjedő párbajra, akármily fegyverrel. Előáll egy Ferencz keresztnévű, csendes, kis termetű férfi. A török ezt kinevelte, gyermeknek nevezte és helyette más nagy embert kívánt. — Azonban a magyar nem tágitott. Vívta tehát és Ferencznek pajzsát és mellvasát kereszttől üti s ezzel a török büszkén serege felé megy és kardját győzedelme jeléül villogtatja, de mivel észrevette, hogy Ferencz sértetlenül maradt visszafordult s újra elkezdődött a legdühösebb harc, miközben Ferencz a töröknek jobbát levágta úgy, hogy eszméletlenül esett le lováról, mire a győztes ellenfele sisakját, ruháját lehúzta és fejét levágta.“

„Mintán a mieink közül egy, az ellenfél részéről pedig 16 elesett volna, a török vezérek elrémülve tanakodtak, mi lenne oka veszteségöknek. Mustapha leverőleg szólott, hogy ez ütközetnek végét óhajtáná. Már dél volt az idő, midőn hat követ jött a magyarokhoz, kik nagy alázatossággal kérték, hogy bagynának fel a párviadalokkal. A magyarok ezt megtagadták, mintán eddig csak az ujonczok ütköztek meg és hátra volnának az öregebbek, a had-dolgokban meg edzettek, sőt a vezérek is a vezérekkel vívni akarnának. De a törökök ismételve esedeztek, azt adván okul, hogy a nap nagyon sütné, és a meleg tagjaikat lankasztja. Dobó erre gúnyosan megjegyezte, hogy a félelem űzi el őket, s a többit elengedte. Alig mondotta ezt ki, tüstént lakoma következett. A magyarok szokás szerint lovaikon maradtak, s azt akarták, hogy a török is szokjék e magyar asztalhoz. Míg a tiszték így lakmároztak, addig a közvitéztek egymással versenyeztek, játszottak; végre a törökök a mieinktől elválván, eltávoztak.“

„Voltak esetek, midőn részint a vívási feltételek, részint más eset által a már versenyre kiálló ellenfelek meg nem egyezhetvén, vívás nélkül váltak el.“ Ily eseteket is idézvén értekező, ekkép folytatja:

„Vittak még nem az általános szokás szerint, sík mezőn, nyílt téren, hanem jegen, sorompóban, s fegyver eltörése esetében fogaikkal is halálíg. De ily esetek ritkábbak voltak, mert az ellenséges tiszték egymást vérig ritkán bántották meg stb.“

Mintán ily eseteket is hoz föl értekező, ekkép fejezi vala értekezése azon fejezetét, mely a párbajokról szól:

„Mintán a vívás körüli buvárlataimat előadtam, szükség még, hogy azon időről is szóljak, a mikor azok rendesen véghez vitettek. Hogy hosszas ne legyen, gyűjtött adataimból az tűn ki, hogy azok a hűsebb és hidegebb hónapokban történtek, s így az ősz első, és a tavasz utolsó napjai közt találunk csak párbajok eseteire. Hét esetben october végén, bőjt első vasárnap február 25, martius elején, 12-én, april 24-én és május 1-jén estek a vívás napjai. A vácsi török tiszték nyíltan mondják, hogy: mi is elvégeztük minden dolgunkat, azért jelentsétek meg nekünk a napját, mely levelök kelt mindszent nap előtt való vasárnap, a mi mindenkor october hó utolsó napjai egyikére esik. Akkor tehát, mikor már a mezei munka befejeztetett, kezdődött s folytatott, békét hagytak az ellenségeskedésnek a takarulás idejében; hanem mikor már minden élelmet és szükségletöket télre beszerették, akkor nem birtak magokkal, a nyugalmas vár-szolgalatot megunták és ficzkándozni kezdettek.“

„Megjegyzendő még, hogy ha egynek egyszerre többel kellett vívni, mindig a régibb megbántás megtorlása határozott, s a régibb tartozást kellett előbb leróni, azután tehetett csak az újabb kihívásnak eleget. — Országunk főrvényeiben ugyan nem találom a török keli párbajok tilalmát, de számtalan királyi parancsolatok már I.

Ferdinánd, Miksa és Rudolf idejéből is azt szigorúan ellenzik, s megtartásukat akadályozni parancsolják.

— Május 18-án. A mathem.- és természettudományi osztályok ülése.

ASBÓTH LAJOS, a „Hadvezér és a hadtudomány alapelvei az újabbkori hadjáratok történetével felvilágosítva“ című munka szerzője foglalá el székét, mint a közelebbi nagygyűlésen választott lev. tag. A hadmesterség fejlődési történetét vázolta röviden.

Az ó és középkori hadfolytatást előadván, a hadi mesterség újabb haladását a XVI-ik századtól kezdve ekkép adta elő:

„A XVI. század elején a löfegyverek használatával a taktika is lényegesen változott; a mély tömeg-alakzat kevesebb sorban felállításra ment át. A löfegyverek terjesztésével, az ágyúk behozatalával a tömegek lassankint megvékonyodtak; Móríz orániai herczeg az Alföld szabadsági harcában első állított fel rendes zászlóaljokat 10 soros alakzattal, XIV. Lajos és I. Ferencz francia királyok 8 sorosra szoritották, míg végre Gusztáv Adolf svéd király a mély tömeg-alakzatot teljesen elvetette s a gyalogságot 4, a lovasságot 3 sorban és hosszú vonalakban rendezte. Gusztáv Adolfot nevezhetjük a híres vonaltaktika feltalálójának, mely a XVIII. század végéig az egyetlen harci rend maradt.“

„Frigyes, a poroszok nagy királya, a rézsütös vonalt használta először, és pedig azon mód szerint, hogy az ellenség vonalát átszárnyalva, tulajdon serege előre tolt szárnyával az ellen vonalának sarkát támadta meg, s azt bekerítvén sorait elsodorta.“

„De e vonaltaktikának az a nagy hiánya volt, hogy az egész sereg egyetlen hosszú teljesen zárt vonalban nyomult előre, minden köz mellőzésével. Ez által a harci rend nehézkes lön, s a sereg mozgékonyágát akadályozva, a mozdulatok kivitele rendkívül késleltetett. Az egyes részek, a feloldhatlan zárt rend mellett lebilincselve nem működhettek függetlenül, s ha a vonal egy ponton keresztül törtetett, segílyt egymásnak nem adhattak. A külön fegyvernek nem munkálkodtak összhangzásban, az egyszer felbomlott rend nem volt többé helyreállítható, s mindig a esata vesztét hozta magával.“

„E taktikai hiányokhoz még hozzá járult a raktárak általi élelmezés, mely a hadműtétel vonalát előre változatlanul meghatározta, lehetlenné tevén attól eltérni.“

„Mind e hiányokat a mély gondolkodó francia köztársasági miniszter, Carnot belátta s azokon segíteni igyekezett.“

„Carnot a francia hadsereget teljesen újjá szervezte. Önálló hadosztályokat állított fel, melyek minden fegyvernemmel el voltak látva, hogy függetlenül működhessenek. A hadosztályok dandárokra, ezek féldandárokra oszoltak, 2—3 zászlóaljjal. Továbbá a esatarend alakját úgy rendezte, hogy minden testület, nagyobb kisebb, a hadosztálytól lefelé egész a zászlóaljig közökkel állíttatott fel, és pedig

félzárt csapatalakzatban, hogy az ily alakzathoz minden hadtest, szükség esetében független működésre gyorsan kiszállhasson a harezi rendből, külön vállalatra mehessen.“

„A fő csatarendnek két harezrende volt, s azonkívül tartalékja, hogy az egyik a másikat felválthassa, támogassa.

„A tüzéség vagy az arcvonal előtt, ha a tér arra kedvező volt és a műtétel terve úgy kívánta, vagy a közökben volt elhelyezendő. A lovasság a hadosztályok szárnyain állott, egy erős tüzér, úgyszintén lovas önálló tartalék, szabad kézre, a harezrend hátában helyzetetett el.

„Ezen elősorolt alakzatban nyomult a sereg támadásra.“

„A csatározást is t. i. a könnyű gyalogságnak rendes szétszórt alakbani előnyomulását, mely a főtámadást mindig megelőzi és a zömnek időt át, támadását takarva előkészíteni, a köztársaság hadai mutatták be legelőször.“

„Másik, a stratégiába mélyen beható intézkedése volt Carnotnak az élelmezési rendszer teljes megváltoztatása. A sereg független mozgulatait hátráltató, a had-műtételi vonal rögtöni megváltoztatását akadályozó élelmi raktárak rendszerét elvetvén, parancsot adott, hogy minden katona a legszükségesebb élelmi szereket több napra hordozva, a hadsereg azon tartományból éljen, a melyben működik. Ez az ügyvezetett requisitio rendszere, mely által a sereg mozgulatai niucsenek változatlanul egy irányhoz kötve.“

„Carnot mindezen rendeleteket már 1793-ban kiadta, de a köz társaság hadvezérei nem fogták föl helyesen azok gyakorlati alkalmazását. Bonaparte tábornok, később I. Napoleon császár léptette valóban életbe Carnot eszméjét. Ő volt nagy mestere az erővel gazdálkodásnak, a szétvetett hadosztályok döntő perczeire és pontra egyesítésének. — Napoleon mutatta be a tágas hareztéren az új stratégiát, az új tacticát; a stratégiában oda működve, hogy az ellen-operatio basisát kereszttől törje s creje elválasztása után majd az egyik, majd a másik részre üssön, vagy pedig, hogy az ellenség vonalát gyors megkerüléssel teljesen elvágja, belforrásaitól megfoszsza, s reá nézve kedvezőtlen téren csatára kényszerítse; míg a tacticában azon volt, hogy mindig a lehető legtöbb erőt hozza a döntő csataterre, összpontosítva, s vesse gyorsan a valódi tactivai pontra, honnan az ellenségre a legnagyobb sikerrel lehet hatni stb.“

„Ezen tactiva mai napig is fennáll.“

„A legújabb kor a lőfegyverekben, de különösen a tüzéségben mélyen beható találmányokat és javításokat hozott létre. Ilyenek a vontesővíű ágyúk, a henger-kúpad hegyesített lövegek, a lögyapot, végre a csavar huzások.“

„Mintán a javított vontesővíű lőfegyverek a tüzereket már ezer kétszáz lépésnyire biztosan találták: a tüzéségnek saját fegyvernemében is oly haladásokat kelle tennie, melyek által a lövegek nagyobb távolságra vettessenek. Először Reichenbach, utánna Wahrrenhorst,

Cavalli és Armstrong kísérleteket tettek vontesövű ágyúk készítésével, s hengerded kúpdad forma hegyes lövegek használásával. E kísérletek által roppant távolságra hajítottak a lövegek, de ez ágyúknak nagy hiányuk volt, hogy hátulról illesztettek a töltések a csöbe. A zár, melylyel a töltés visszabatását el kelle háritani, nagyon nehezítette az ágyút, késleltette a töltést, úgy, hogy az ily ágyúk csak várostromnál tehettek volna jó szolgálatot. — Tamissier és le Frenille francia tüzér tisztok találták fel a húzásokat csavarral, melylyel a csöket ellátták, a lövegekre pedig toldatokat illesztettek, melyek a csavarvonásokba szorosan benyulnak, s így a mozgáskört betöltve, de nem akadályozva, lehetővé tették az ágyúkat előről tölteni, míg a csavar által a lövegeknek oly pörge röptet adtak, hogy az hegyével mindig előre törve s mozgását megtartva, a czélt biztosabban találja. Az elől-ről töltés így történik: a löveg kupdad része oldalain szömölcsék vannak illesztve, az ágyútöltő pedig fogakkal ellátva. Mintán a tüzér a löveget kezével a csöbe fektette, a töltőrudat a fogaival a szömölcsökre intézi, s a löveget a csavarba vezetve és azt jobbra halra forgatva egész a csőtálig tolja. A töltés után a rudat balra fordítja s könnyen kihuzza. Ezen találmányhoz hozzá járul még azon előny, hogy a francia ágyúk öntött aczélból készítve, könnyebbek és mégis keményebbek, mint a régi ércz ágyúk, mert egy ily 3 fontos ágyú nem súlyosabb 237 kilogrammnál, mi körülbelöl 4 mázsát teszen; a kísérleteknél pedig 3000 lövés tétetett, a nélkül, hogy a húzásokon a legkisebb sértés lett volna látható.“

„Ezen javítás által tehát oly roppant siker teremtetett, hogy egy 4 fontos vontesövű ágyú a löveget 4000 métre távolságra hajítja, 3000 métre-re pedig biztosan találja a kítüzött czélt és még ezen távolságban is nagyobb erőt fejt ki, mint a sima 12 fontos ágyú 1200 lépésnyire. Könnyüése folytán pedig minden téren használható, a melyen a gyalogság csak járhat.“

„Az ily szerkezetű 12 fontos vontesövű ágyú egy egész geografiiai mértföldre, sőt messzibbre is elveti lövegeit, s vele a legerősebb falakat lerombolja s keresztül furja a pánczélos hajót.“

„A francia hadseregben jelenleg csak ezen két ágyúnem használtatik, a 3 fontos a csatatérre, a 12 fontos a várostromra.“

„Ezen ágyúk lövegei üregesek (teljlövegek nem használtatnak többé) melyek elpattanva tartalmukat oly erővel vetik szét sugár alakban, hogy egyes darab 300 lépésnyire is elhajítottatik. A darabok száma tulhaladja a kétszázat.“

„A lövegek két külön gyutacsessel vannak ellátva: egy ütőgyutacsessel, mely a löveg hegyén alkalmazva akkor pattantja szét azt, mikor az egy tárggyal érintkezésbe jő, és egy időgyutacsessel a löveg kúpdad része oldalán, félmásodperczekre és 100—100 lépés röpet távolságra kiszámított bizonyos időre szabályozva. Az így előre kiszámított és minden külön távolságra készen tartott gyújtó azon perczben

gyul és lobbantja fal a kisütött löveget, melyben ez a célba vett tárgy fölött repül, vagyis a meghatározott távolságot eléri.“

„Ezen találmányok, midőn az ágyútiiz a többi fegyvernemeket már oly távolságra nyugtalanítja és tizedeli, bizonyosan változást fognak a taktikában előidézni, legalább annyiban, hogy a valódi összehittközést, vagyis a gyalogság és lovasság harezmunkálkodásait egy teljes ágyu harc fogja megelőzni és az említett fegyvernemek csak akkor fogják megkezdzhetni működéseiket, ha az ágyuharezban az egyik vagy másik rész előnyöket vivott.“

„Talán a lovasság feladata leszén sebes szétszört alak támadásokra vezetve, a gyalogság rohamait előkészíteni és a taktikai munkálkodásnak tért nyitni.“

„A legközelebbi háboru ezen téren tanulságot fog adni.“

„A francia hadsereg ilyenmüt vontesövü ágyúkkal már egészen fel van szerelve; a többi hatalmak is kevesebb több ütegekkel bírnak.“

„De legyen a tüzéség bármi nagy számmal képviselve a csatatéren, legyen az akár mennyire javitva, ha a hadseregben a lélek hiányzik, az anyagi erök keveset nyomnak. A sereg szelleme, a jó vezénylet és ügyes gyakorlat mindig a főkellék, és ezek hasonló, de aránylag csekélyebb erővel is győzelmet fognak aratni.“

IRODALMI SZEMLE.

AZ ANGOL BANK.

A „Revue des deux Mondes“ egyik közelebbi cikkében Esquiros, az angol élet szellemdús ismertetője, az angol bank keletkezését, szervezetét, működését és Anglia kereskedelmi és politikai életére gyakorolt roppant befolyását élénk színekkel festi, melyet habár csak kivonatossan is a magyar közönséggel is meg akarunk ismertetni.

Esquiros három szakaszra osztja cikkét. Az elsőben a legrégibb bankműveleteket tárgyalja és adja elő, miként fejlődtek e kezdetleges pénzműtetekekből a szorosb értelemben vett bankári teendők, ezekből pedig az országos bankok, nevezetesen a világra szóló angol bank. — A második szakaszban ismerteti ennek belsejvezetését, a bankjegyek készítését s az egyes pénzügyi műtetekeket és üzletágakat. — A harmadikban végre az államhoz való viszonyát, az államadósságok kezelését, kivált pedig a clearinghouse által a kereskedelem élénkítésére, könnyítésére és egyszerűsítésére gyakorolt üdvös befolyást rajzolja.

A három szakaszt megelőző rövid bevezetésben hiú reménynek mondja, hogy az arany és ezüst előzőnölhetne, valamely országot, ha nem létezik abban oly rendszer, mely forgalmát előmozdítja. Az angolok a banking közös nevezete alatt azon módok szervezetét értik, mely az ércpénzbeli gazdagságot szét- és elosztása által gyarapítja. Ezen szervezet nem oly igen régi. Látva Nagy-Britannia pénzügyi és kereskedelmi műteteinek terjedelmét, nagyszerű hitelintézményeit és azon magas fokot, melyre az angolok a pénzügyi tudományt, science of money emelték, könnyen azt hihetnők, hogy mind e nagy fejlődés csirája oly messze távolban keresendő, mint maga a nemzet eredete. Pedig ez nincs úgy. Az angolok üzletbeli értelmisége, némi tekintetben szintén csak szerzett értelmiség, és gazdasági nagyságuk csak a tizenhetedik századból származtatható. A középkorban Anglia is harcziás vala és kissé földmivelő, mint Európa

többi nemzetei. Cromwellig kell jutnunk, hogy a dicső hajókázási okmányban valami kereskedelmi rendszerre bukkanjunk. Mindenütt a kereskedelem előzte meg a bankokat; és ép e téren előzték meg Angliát más nemzetek, melyek gazdagságát egykor ő vala eltörlendő. Velenczében még a keresztes háborúk idején alakult meg egy bank, mások pedig léteztek Amsterdamban, Hamburgban és Genuában, jóval előbb mintsem Angliában keletkezett volna valami hasonló azon híres intézethez, melynek története már több század óta oly szoros kapcsolatban van maga Anglia történetével.

Ez általános megjegyzések után áttér Esquiros azon egyszerű intézményekre, melyek Angliában régibb időben fenállottak. Az elsők, kik Angliában a pénzüzetet gyakorolták, a zsidók valának, és ha nem is tudománynál és rendszernél fogva, ösztönből voltak bankárok; nekik oly időben kelle a királyság törvényei ellen küzdeni, midőn a kamatra kölesönzés uzsorának tekintetett. A tizenharmadik század vége felé kiűzettek, mint tudvalevő, a zsidók, helyöket pedig a lombardok foglalták el, mely név alatt akkoriiban a Genuából, Lukkából és Fiorenzából jött kereskedőket értették. A lombardok által elfoglalt utca még maiglan Lombard-street nevet visel.

Angliába a lombardok hozták be a váltók (bills of exchange) használatát és pénzt is kölesönöztek bizonyos határidőre, melyért 20 százalékot követeltek. Ezek helyét későbbben I. Károly alatt az ötvösök foglalták el és meg nem elégedve árúik eladásával, banküzletekbe is bocsátkoztak, mely üzletágot az akkori viszonyokból magyarázhatni legjobban. Angliában ugyanis huzamosb idő óta szokás vala a kereskedők között, hogy pénzüket a londoni várban őrizzék, hol bizonyára biztosabban el volt helyezve mint náluk, minthogy ott vastag falak és bevehetetleneknek tartott sánczok védték. Pedig csalódtak; Angolország királyai ugyanis több ízben vettek kölesön e pénzekből; de I. Károly úgy vélekedett, hogy a kölesönvevésnél jobb az elvevés és 1640-ben lefoglalta mindazon kincseket, melyek a várban őriztettek.

Képzelnéni a hatást, melyet ez eljárás különös módja okozott: London várának jó hire örökre odaveszett s az napságtól fogva arra határazák el magukat a kereskedők, hogy pénzüket ezentül inkább maguknál őrzik. Ezalatt támadtak a belháborúk s azokkal számtalan új veszély. A mesterek akárhányszor meglopattak szolgálk által, kiknek e zavaros időben többnyire sikerült odábbállhatni. Ez inditá a londoni ötvösöket, kik már akkor elég gazdag és hatalmas testület képezének, hogy letéteményi pénztárt nyissanak. Ők azután átvették pénzét nemesak a kereskedőknek, de még a főuraknak is, kik azt ott nagyobb biztosságban tudták, mint saját váraikban vagy lakásaikon. E letéteményekről bizonyos esetekben némi esekély kamatot is fizettek, a maguk részéről pedig jóval magasabb kamaton kölesönözték oda ismert egyéueknek, kiknek vagyona mulandó zavarba

jutott. Pénzügyi műeteik iné körét lassan lassan tágíták, rend-
vényes jegyeket leszámítottak, beszedték a járadékokat és cserében
a nálok letéteményezett pénzért elismervényeket bocsátottak ki, me-
lyek goldsmith's notes (ötvösök jegyei) neve alatt voltak isme-
retesek és kézzől kézre jártak. Ki ne látna ezekben a bankjegyek
eredetét?

Eddig az ötvös és a bankár teendői egy és ugyanazon személy-
ben valának egyesítve; de a haladás főrvénye elválasztá őket és a
restauratio első éveiben Child Ferencz alapítá az első bankházat. E
bankház még most is létezik, és megtartá régi czégét, mely arany
nap felé fordult napraforgóból áll e körülírással: „így a lelkem is.“
Ama példát többen is követték és 1665 táján hitelbank is alakult
Londonban a kereskedelem és ipar számára.

Nemzeti bankja Angliának mind akkoráig nem volt, pedig
szüksége az 1688-diki forradalom óta mind érezhetőbbé vált. Létez-
nek ugyanis így a nemzetek, mint az egyesek számára titkos vagy
kötött források, melyek bizonyos társadalmi rázkódások alkalmával,
történelmök egyik válságos perczében fölbugyognak. Így támadt föl
az üzlet és kereskedelem szelleme is Angliában: mi roppant fejlődés
követé ezen forradalmat, melynek a hitelintézmények eredetöket kö-
szönik! Nemsokára kiemelkedett a tömegből egy férfiú, kinek agya,
mint az angolok mondják „eszméktől pezsgett“. E férfi neve Pa t e r -
s o n V i l m o s. Skót születésű, az egyházi tanulmányokat végezte s
már kora fiatalságában beútaza az indiai szigeteket, hol a vadem-
berek megterítése helyett a hivalyadászokhoz csatlakozott és edzett
társa lön kalandjaiknak. Európába visszatérve feje telve volt nagy-
szerű képzelődésekkel és tervekkel. Godfrey barátjával egyetem-
ben készíté el az angol bank tervét, mely élénk ellenzékre talált az
ötvösök, bankárok, üzérek és néhány tory részéről, de mindennek
daczára el lön fogadva egy, 1694. jul. 27-én kelt királyi rendelet
által. A történelem ugyan ki nem deríti az indokokat, melyek a to-
rykat-oly nagy ellentállásra birták. Könnyű azonban kitalálni: a
régí nemes családok ugyanis irigy szemmel nézték, hogy oldaluk
mellett új hatalom alakúl, a pénz hatalma, power of money.

Ily alkalommal a sértett érdekek és fölzavart becsvágy sohasem
szuevednek hiányt döntő okokban és Patersonnak ritka erélyre vala
szüksége, hogy győzedelmeskedjék ez akadályokon, de utóvégre is
győzött. Az új bank igazgatóságát, igaz, csak egy évig viselhette s
a vélemények maig is szétágaznak aziránt, vajjon képtelen volt-e ez
állomás betöltésére, vagy cselszövények buktatták-e meg. Igaz az is,
hogy később híres ugyan, de szerencsétlen vállalatba bocsátkozott,
midőn a panamai földnyelven át útát akart nyitni a déli tenger felé
és Amerika belsejét gyarmatosítva, arany- és gyémánt kiucseit ki-
aknázni. A „Darien company“ neve alatt ismert skót expeditio, mely-
nek tagjaiból csak néhányan térhettek hazájukba, tönkre ment, Pater-
son tervei megghiúsultak, de emléke, mely oly országokban, hol a

férfi es vállalatai értékét csak a siker nagysága szerint becsulik, bizonyosan homályban vesz vala el, — Angliában, hol az érdem meg a szerencsétlenség részét külön tudják választani, maig is él és az angol és skót bank alapítójának neve még most is oly hirben áll, melyet a balszerencse csapásai el nem homályosítanak.

A megalakult bank the Governor and company of the Bank of England (az angol bank igazgatósága és társulata) czime alatt, eredetileg a kiskereskedők csarnokában (Merceshall) volt elhelyezve, hol azonban csak néhány hónapig maradt; onnan a fűszerkereskedők csarnokába (Grocers hall) tétetett át s kezdetben csak egy nagy termet foglalt el. Azon egy teremben működtek az igazgatók, titkárok és segédek csupán külön székeket foglalván el azon sorban, mely őket a hivatalos rangfokozat szerint megillette.

A kezdet homályos vala és sok munkával járt. Mégis az angol bank, bármi csekély térre szorultak is mütétei kezdetben, mindjárt roppant befolyást gyakorolt az ország kereskedelmére és politikai életére. Csökkentette a kamatlábat, gyarapította az értékek forgalmát, de mindenkéül kiszabadította a nemzetet az adóbérlők kezéből. Tudnivaló, hogy 1694-ig az angol kormány a hitelezők kegyétől függött. Idővel s a közkinestár zavara nöttével a királyi kölcsönök mind nehezebben valának megköthetők. A királyok kénytelenek voltak ügynökeiket a Citybe küldeni, hogy pénzt kolduljanak. Koldulni, ez a helyes kifejezés, mert maga a szilárd VIII. Henrik kegynek és kedvezésnek tekinté, ha pénzt kaphatott. De ki is csodálkoznék az akkori viszonyok illetén voltán? Az arisztokrátiát lehet tüzzel vassal pusztítani, a főnemeseket és püspököket a londoni várba zárni, a káptalanokat lerombolni; de tessék pénzt kierőszakolni! Ha tömlőczbe vetik az üzlet embereit, csak a közbizalom forrásait temetik be. Még a legzsarnokibb és kényúri fejedelmek is meghajoltak az arany büvös, titokszerű hatalma előtt, mely az erőszak elől félrevonul és elzárkozik. E szempontból tehát az angol bank megalakulását nagy társadalmi ténynek kelle tekinteni. Oly időben, m dőn az angol nemzet a szabadság elve szerint kezdett megalakulni, kötelékül szolgált a nép és a kormány között. Egyrészt újjá éleszté a tökepenzesek bizalmát, másrészt helyreállítá az állam méltóságát. Kell-e még hozzátennünk, hogy nagy mértékben fejleszté a kereskedelmi elem hatalmát? Még akkoriban nem ismerték eléggé az citybeli kereskedők nagy befolyását az angol társadalom gazdaságára. Léteztek akkor már kiválóbb testületek, legalább melyek olyanoknak látszóttak; de valósággal nem létezett egy sem, mely nagyobb befolyást gyakorolt volna a közügyek vezetésére. Valamennyi nagy vállalatra pénz kell mindenek előtt, és a City kereskedői bírták az államkinestár kulcsait.

E befolyások némelyike még Paterson életében is mutatkozott, de nagyobb kiterjedést csak Godfrey, Paterson bokros érdemű társának halála után nyert ez intézet, mely időtől fogva egyre gyara-

podott, évről évre növekedvén befolyása és üzletköre. A társulat szabadalma, mely kezdetben csak tizenegy évre terjedt, később meglőn újítva és hosszabb időre kiterjesztve több rendbeli parlamenti határozat által. Igaz ugyan, hogy minden ily meghosszabbítás új alkalom vala az államra nézve, hogy kölcsönt kössön a bankkal, vagy tőle pénzt zsaroljon. S így az angol bank mintegy megvásárolta létezésé jogát.

Ezzel megszakad a bank keletkezésének történelmi vonala és Esquiros élénk előadása egyszerre beviszi olvasóját London városa mozgalmas életének gyűpontjába. Az oda vezető egyik legnépesebb út, mintegy liktető vére Londonnak az, mely a *Charing-Cross* től a *Mansionhouse* felé vezet. A tudvágyó idegen, tanulmányozni akarván e tolongó néptömeg jellemét, legjobban cselekszik, ha valamely omnibus tetejére kapaszkodik. A mint a *City* szive felé közeledik tapasztalni fogja, miként gyűl mind jobban és jobban a rengeteg néptömeg, valóságos ember-erdő, mint a *Birnom*-féle *Macbeth*-ben. A lord-major házához érve, s neki hátat fordítva: jobb oldalon fekszik a börze (*Royal Exchange*) balról a közalapok börzéje (*Stock Exchange*) szemben pedig emelkedik az angol bank.

Ez utóbbi épület, úgyszólván, egyes darabokból és részletekből alakult, de ügyes és bölcs kezek egyesíteni tudták az egyes, különféle korszakokban épült részeket s rájok a monumentális bélyegét sütni. Eredetileg vagyis 1732-ben, midőn le lőn téve az alapkö az egész épület csak azon kis tért foglalá el, melyen jelenleg az ügynevezett pénztári csarnok (*pay-hall*) létezik. De egyre növekedett a várossal és üzleteivel s lassan-lassan egy templomot, egy sirkertet s majdnem egész paróchiát nyelt el. A régi temetőből esinos kert alakult egyik udvarban, minthogy országos törvények szerint temetőt beépíteni nem szabad. Művészi szempontból a bank épület bece csekélyebb, mert sokféle stíl keverékéből áll, minden rendbeli oszlopot tüntet föl kívül és belől, egy részében a tivoli *Venus*-templomát utánozza, másutt meg oszlopcsarnok látható, mely *Konstantin* díszcsarnokának mintájára készült, mind ez pedig rakva, telve angol művészek által készített díszítményekkel. 1805-ben római régiségekre bukkantak, melyekből kitűnik, hogy e hely hajdan főtelepítvénye vala a római világhóditóknak, vagy is hogy az a rómaiak *Londona* volt. Jelenleg más hatalmasság bírja ugyan e helyen a világ uralmát. Most a bank Angolország *capitoliuma*.

Az angol bank nagysága különben nem e babyloniai épületekben rejlik, melyek csak a korszakról korszakra terjedő pénzügyi műtétek gyarapodását jelzik. Napjainkban az angol bank gyűlhelyét képviseli a legnagyobb kincseknek, melyek kerek e világon léteznek. Befolyását Európa valamennyi piaczaín érezhetni, nincs valami nagyobb vállalat a legtávolabb országban sem, melyben némikép képviselve ne volna közvetítése és tőkái által.

Bármilyen óriásiak legyenek is az angol bank által végrehajtott pénzügyi műtétek, üzlete körét mégis három főágra lehet osztani. Először is ellátja a forgalmat papírpénzzel és bankjegyekkel, teljesíti másodsor az állam bevételei és kiadásai körül fölmerülő teendőket, végre pedig elfogad letéteményeket és ad kölcsönöket, melyek a leszámítolási (Escompt) üzlethez tartoznak.

A jegykiadás üzletága (issue department of banknotes) több csarnokra terjed, melyek különben egybe vannak kapcsolva a műtétek kölcsönössége által s mintegy szervei az állati élet egy és ugyanazon rendszerének. Ez ághoz nyomda is tartozik, mely különben nemesak a bankjegyek nyomtatásával foglalkozik, hanem a bank számla-könyveit is elkészíti. Egy igazgató (superintendent) és helyettesének főügyelete alatt áll és száznál több férfit, nőt és gyermeket foglalkoztat; legnagyobb munkáját azonban gépek végzik. Egyik ezek közül különösen nevezetes és kiemelendő, mert a járadéki könyv lapjait folyó lapszámokkal bélyegzi, megsemmisíthetetlen színnel, úgy hogy lehetetlen egy lapot is kiszakítani vagy meghamisítani a nélkül, hogy a család egyszerre ki ne derüljön. A bankjegykészítő műhely felé haladván csigalépcsőn kell fölfelé hatolnunk s útközben mindeniütt vasajtókkal s roppant zárrakkal találkozunk, melyek arra emlékeztetnek, hogy vagy tömlőz vagy valamely ismeretlen fenség lakához közeledünk, mert mindkettőnek szüksége van őrzésre. Valamelyik magasabban fekvő teremben őrzik a bankjegyek papírját. E papírt már évek óta valami Portal nevezetű, papírmalom tulajdonos szolgáltatja Lawerstokeból (Hampshire.) Oly tiszta fehér, mint tejben riskása, rendkívül erős és lágy, úgy hogy össze lehet zsugorítani és ismét egyenesre simítani; azonkívül el van látva vízjegyekkel, melyek a bankjegyet 5 fonttól 50-ig tüntetik ki. Az 50 font fölülili bankjegyeknek nincs vízjegyök, mert ezek még soha meg nem hamisítottak. A bankjegypapírt bizonyos erre rendelt pénztárnokok veszik át, 500 kettős jegyekből álló csomagokba kötik és teszik el. Még eddig semmi nyomtatvány sincs rajta s mindenkor a főpénztárnok írásbeli rendelete szükséges, ha bankjegypapír a nyomdába szállítandó. A jegyeket kétszer nyomják, az elsőt vázlatnyomásnak mondják. Erre három gőzgép szükséges, mely egyenkint 3000 bankjegyet készít minden órában, naponkint pedig középszámmal 30 — 40,000 darab szükséges. Minden gépnél négy gyerek és egy főügyelő van alkalmazva, ki hetenkint 2 fontot, a gyerekek pedig egyenkint 6 shillinget keresnek. A gépen óramű is van mutatóval, mely minden jegy nyomásával egyet előre ugrik, úgy hogy bizton lehet tudni, hány nyomtatvány készült. A bankjegynyomásra szükséges rézlemezeket külön, elzárt műhelyben csak egy személy metszi, mindnyája egy eredeti mintalemez szerint készül, melyet soha nyomtatásra nem használnak. A használhatatlannokká vált régi lemezek miután millió lenyomatra szolgáltak, félretételek s a rézmetsző műhely egyik zugában lelnek nyugalmat. Ha a vázlatnyo-

mas kész, a bankjegyek ismét eltételek egy darab időre, míg a nyomda igazgatója azokat, a főpénztárnok újabb rendelete nyomán végleg elkészítteti. Most az Oldham által föltalált bélyegző gép alá kerülnek E gép nem csak bélyegez, hanem a szedő munkáját is végzi, mert minden nyomás előtt eltakarítja az imént használt számot és illeszti be a következőt. A bankjegyen levő két első betű s a most említett számok a bankjegy lelkének tekinthetők. Ha a többi papír el is van rongálva, szétszaggatva vagy ha el is veszett, csak legyenek meg a betűk és számok s a bankjegynek törvényes értéke van. Sőt ezek is elveszhetnek, ha az illető a számot tudja, a bankjegy elvesztett s a bank mégis kifizeti a jegyet, föltéve, hogy az illető elég kezességet nyújt a megtérítésre, ha az elveszett vagy megtérített bankjegy valaha még elő talál kerülni. A bankjegyek, a mint meg vannak bélyegezve vizsgálat alá kerülnek s a szeplőtlenek 500 darabból álló csomagokba kötve a kincstári pénztárba tételnek át. Ez egy földszinti nagy csarnok telve hosszú sorokban vasládákkal és vasszekrényekkel. Ezekben őrzik a bankjegyeket, valamint az arany- és ezüst készleteket.

Az 1844-diki Peel-féle banktörvény szerint a bank, mint tudva levő, csak 14 millió (jelenleg 14¹/₂ m.) bankjegyeket adhat ki, melyért zálogképen 11 millió fontnyi államadósságot és 3 millió fontot kincstári jegyekben (Exchange Bills) kapott. Ezenfölül minden 5 fontért, melyet az említett 14 millió kivül jegyekben kiad, ugyanannyi készpénzt kell pénztárában letéteményeznie. Azelőtt a bankjegykiadás a bankigazgatók itéletétől függött, jelenleg soha sem állhat be túlerhelés angol bankjegyekben, mert az ország készpénz forgalma minden körülmények között 14 milliónál nagyobb összeget követel. A Peel-féle törvény hosszú időn át a leghevesebb megtámadásoknak vala kitéve, mert ha üdvös nyűg is volt, mégis csak nyűg volt az; jelenleg, majd 20 évvel a törvény hozása után ép a bank igazgató tagjai tartoznak e törvény leghőbb védőihez.

Sokat vitatták a papírpénz kérdését s találtak Angliában is, kik azt hitték, hogy a papír tökéletesen helyettesítheti a készpénzt s hogy ez esetben az arany és ezüst kivitele új forrását fogja megnyitni a nemzeti köztájon gyarapodásának; de vágyaik és okoskodásaik soha sem győzhették meg a gyakorlati embereket. Ezek ugyan is a papírpénzben csak két előnyt ismertek föl, melylyel az ércpénz irányában bír: a könnyűséget, melyet nagyobb fizetéseknel nyújt s a gazdálkodást a pénzverés körül. Az arany és ezüst költséges cse-reeszközök; használat és surlódás által egy százalékot veszítenek értékéből csak egy negyed század alatt is, míg a papír egyáltalán semmit sem veszít. Ezekből könnyű megérteni, honnan ered a bankjegyek viszonylagos értéke s mely határig tart értékök? Leginkább 1844 óta a papír többé nem szorozza a pénzt; csupán képviseli. Vanak a bank szekrényeiben bankjegyek, melyeknek névleges értéke fedezve van bizonyos egyenértékű összeg által: ezek készek a kibo-

csátásra; vannak ellenben olyanok is, melyek ez egyenértékű födözettel még nem bírnak s ezeknek eddigelé nincs egyéb belértékök, mint mennyivel maga a papír bír.

A kész bankjegyek a kincstárból, vagy mint mondani szokták, a bank pinczéiből a kiadási pénztárhoz kerülnek, de csak miután e pénztár az átvett bankjegyek értékét aranyban visszaszolgáltatta; a kiadási pénztár forgalomba hozza a bankjegyeket, vagy azáltal, hogy kivárat szerint aranyért váltja be, vagy hogy a beérkezett váltókat bankjegyekben fizeti. Minden kiadott bankjegy számával s a kiadás napjával együtt a kiadási pénztár könyveibe bevezettetik, e könyvek mérlegét pedig naponként elkészítik; a mely jegyek forgalomba nem kerültek, másnap visszaadtnak a pénztárnok kezébe.

Az ily bankjegyeknek külön életfolyamaik vannak, melyekből néhányat följegyzett a bank története. Így a mult század vége felé történt, hogy egy utas, midőn Herefordhireben valamely nyomorult viskó előtt megállt, csodálattal vevé észre, hogy lakói az eltörött iivegtáblát értéknélküli kéziratrongygyal egyúttal pedig egy 20 fontos bankjeggyel tapasztották be. Az ott lakó éltes házaspár nem tudván olvasni csak az utastól tudta meg, mily téves használatra fordították értékes vagyonukat. Más alkalommal egy liverpooli kereskedő kezébe kerül egy bankjegy, melynek hátára e sorok valának írva: „Ha e bankjegy valaha Carlisle melletti Longhilleben lakó Dean János kezébe kerül, tudja meg, hogy testvére András Algierban fogva van.“ E tudósítás azonnal közölve lön a lapokban és a fogoly ki lett váltva.

A bankjegyek életforgalma rendszerint igen rövid, de kivételek azért csak fordulnak elő. A bank levéltárában Esquiroznak oly jegyet mutattak, mely 1724-ben kibocsátva, csak 1860. jul. 20-án került vissza. Ha ez addig eltévedt volt bankjegynek csak 5-ös százalékját számítjuk is, képzelhetni mennyi kamat veszett el hosszú odamaradása által.

A hazakerülő bankjegyekkel nem kevesebb, mint 100 segéd és vagy 20 munkás van elfoglalva. Magától érthető, hogy minden visszatérő bankjegynek valódisága is vizsgálat alá veendő, minthogy már 1758-ban mutatkozott az első hamisított bankjegy. Az első művész, kinek a meghamisítás sikerült Vaughan Richard Vilmos vala. Nagyszerűen felülmúlta azonban ezt a bűnös művészet mestere, Price Károly, ki annyira vitte a dolgot, hogy 1783-ban egy nap alatt csupán 14 hamisított 50 fontos bankjegy került a pénztárhoz. Price nem csak hamis bankjegyeket gyártott, de a valódi jegyeket is meghamisította azáltal, hogy 10 fontos jegyekből két zérus hozzácsatolása által 1000 fontosokat készített. Price a maga nemében híres ember vala. Volt ő színész, inas, csiszár, tartott sorsjátékboltot, volt játékos s átfutotta mindazon lépcsőzetet, melyek ily veszélyes üzlethez vezetnek. A vésnöki mesterséget ritka állhatatossággal és nagyon is jó sikerrel tanulta meg, önmaga gyártotta papírját és téntáját és nyomta

le jegyeit egy, saját szerkesztette sajtóval, valamint utánozta a pénztár bélyeget is. Price nemcsak a bankjegyhamisításban volt nagyon ügyes, de saját személyét, korát, nevét ép oly sikerrel tudta változtatni s minden szerepet játszani. Volt szolgálatában egy vén inas, kit hírlapi hirdetések útján szerzett, de soha szem alól ki nem bocsátott s különféle szolgálatokon kívül nagyszámú sorsjegy bevásárlására használt. Ez inas fölügyelője asszony volt, ki őt a városban jártakor lépten nyomon kísérte, megállt ha ő megállt, járt, ha útját folytatta és a kapu előtt várta, ha valamely házba bement. E nő ezimborája és szeretője vala Pricenek. Az inas járása kelése mégis szemet szúrt a rendőrségnél, egy nap befogták s ő megvallotta a mit tudott. Gazdája azonban akkor már eltűnt volt, mint az árnyvilág valami szelleme, a hamis jegyek pedig továbbra is kerültek a forgalomba. Valahára azonban Price-t is elérte a sors keze; egyik hamis jegye föl ismertetvén, elárulta nevét s lakását s a jó madár lépre került. Price, miután évekig lopta a bankot s többé kilátása nem volt, hogy a törvény kezéből menekülhessen önmaga vetett véget életének.

Régebben a pénzhamisítókat akasztással büntették, de a XIX. század közvéleménye úgy találta, hogy a büntetés nagysága nincs arányban az elkövetett bünténnyel. Az esküttek többé nem akartak bűnösre itélni, a tanúk nem akartak vallomást tenni, és a bűnösök büntetlenül maradtak mindaddig, míg Anglia legtekintélyesebb bankárai és kereskedői 1830-ban kérvényt intéztek a parlamenthez a büntetés enyhítéseért. Az alsóház azonnal megadta a kívánt törvényt, a felsőház azonban elvetette a billt s csak 1832-ben hagyta helyben. miután ismételve behozatott. Vannak különben pénzhamisítók, kiknél e bűn gyógyíthatatlannak látszik. Az angol fenyítőtörvényszékek történelmében föl van jegyezve egy eset, mely szerint egy nő hamisítás miatt elítéltetve Ausztráliába száműzetett; betöltvén büntetése idejét 1813. febr. 23-án ismét hazai földre lépett, de 1813. febr. 25-én ugyancsak pénzhamisításért újra el kellett fogni.

Szakértőre nézve különben könnyű fölismerni a hamis bankjegyeket. Gyakorolt banksegéd behűnyt szemmel is kitalálta a hamisat csnpán tapintás által, és pedig nemcsak a bankjegy külön papírján, hanem a nyomás festékén is. A legveszélyesebb hamis bankjegyek azok, melyek a bank tulajdon papírján készülnek, melyből egyszer másszor csak ugyan loptak is bizonyos részletet, esakhogy az elorzott mennyiség nem volt oly nagy, mint a mennyi zajt ütöttek érte s az angol éber rendőrségnek sikerült a hamisítók nyomába jönni.

A bankjegy hamisítás oly haj, hogy igen természetesnek látszik a bank roppant elővigyázata, melylyel az ily jegyek fölismerésére törekszik. És csakugyan e majdnem aprólékos elővigyázat jelenleg, úgyszólván lehetetlenné teszi, hogy hamis bankjegy föl ne ismertessék. Ha a visszakérült bankjegy valódinak ismertetett föl oly segéd kezébe került, ki az aláírást elszakítja, mert minden a bankhoz visszatért jegy a holtakhoz kerül. Ezek után újra elszakítják, rongyait

vörös bélyeggel jelölik meg, számát és visszatérte napját pedig külön könyvekbe vezetik be. Ez által minden üzletnap végével szigorúan tudják mennyi bankjegy van még forgalomban. 1862, october 16-án midőn Esquiros a bank ez üzletágát megtekinté, 56,785 bankjegy, 2,091,755 fontnyi értékben került vissza a bankhoz. Négy nap alatt minden bankjegy áthaladott a megsemmisítés valamennyi pházisán, az után 300-1500 darabból álló csomagokba kötötték és elhelyezték a bank „könyvtárában,” hol még tíz évig őrzik a közönség javára; mert mindenki, a kit érdekel, utána nézethet ez idő alatt: mikor adatott ki valamely bankjegy, melynek számát, értékét és visszakerülése napját tudja, és megtudhatja azt is, mily életfolyama volt. Tíz év lefolyta után e jegyeket elégetik. E tíz évi őrzés csakugyan csak a közönség javára történik, mert a bankra nézve megszűnik létezni bármely bankjegy, mihelyest be van váltva.

A bankárok által előmutatott bankjegyek számláik szerint szabályosodnak és egy részét teszik a hitelezés és tartozás (dít és avoir) nagy mozgalmának, melyet Angliában a mérlegezés (balance) neve alatt ismernek; magánosok által előmutatott jegyek azonban mind az előbb említett pályában váltatnak be akár új jegyekért, akár pedig arany-vagy ezüstért, a hogy valaki kívánja. Van mindazonáltal egy korszak Nagy-Britannia történelmében, a midőn a bank fölfüggeszté jegyei beváltását: ez 1797-től 1821-ig tartott. A dolog elég zajt ütött; a londoni kereskedelem mégis elfogadá ez intézkedést, mint hazafiasat. Nem szabad ugyanis elfelejtenünk, hogy Anglia minden segélyforrása I. Napoleon nagyravágyó tervei meghiusulására lön kimerítve. Az ércpénz e hosszan tartó eltűnése különben fényes tanubizonyosága a közbizalomnak az angol bank megingathatlan alapja iránt és tanubizonyosága egy fenyegedett nagy nemzet béketűrésének. Ujabb válság következett be a bankra 1825-ben. Ez év nevezetes volt a számtalan agyrémes és vad vállalatról, melyekbe akkoriban bocsátkoztak. Az üzérkedés vadsága (wildness of speculation) a végletekig ért és a pénz anyaga körüli képzelődések szomorú következményei csakhamar mutatkoztak, azok nagy részét pedig az angol bank volt kénytelen elviselni. Pénztárai reggeltől estig számos és megfélemlt néptömeg által valának ostromolva, mely jegyei beváltását sürgeté. A bank legyőzte félelmüket azon szilárdsággal és bizalommal önmaga iránt, melylyel Wellington győzött Waterloonál, midőn elhatározta, hogy tartani fogja magát utolsó emberig; a bank is el volt határozva: kitarítani az utolsó tallérig — és kitarított, sőt az elvonult vihar után hitele még szilárdult.

Jelenleg a bank állapota igen virágzó; a laptökéje $14\frac{1}{2}$ millió font, melytől osztalékot fizet; van azonkívül még más 3 milliója is, mely után senkinek sem fizet semmit is. Vagy más szóval $17\frac{1}{2}$ millióval bír és csak $14\frac{1}{2}$ után fizet osztalékot. E fölött 3 millió képezi tartalékját, és e sáncz mögött bátran emeli fejét, bizton tudván, hogy vele ellen fog állhatni a balszerencse váratlan csapásainak is.

A fizetések 1832-ig szabad kézzel történtek s a legnagyobb összeg, melyet 20 segéd egy nap alatt ki bírt fizetni, körülbelül 50,000 font volt. E fizetési mód többé nem felelt meg a szükségletnek. Ezért most már mérik az aranyat, úgy hogy 1000 fontot a leg-rövidebb idő alatt bírnak kiszolgáltatni. A beérkező arany pénzdarabok, melyek súrlódás által elveszték törvényes súlyokat külön helyiségben azon világhírű gép segedelmével választatnak el a teljes súlyúaktól, melyet a bank egykori igazgatója Cotton Vilmos talált föl. Az aranyok ugyanis igen érzékeny eszközre gurulnak, mely a teljeseket jobbra, a hiányosokat balra hányja. A súrlódás által hiányosokká lett darabokat azonnal más gép kapja el, mely 500 darab aranyat egy percz alatt zúz szét, hogy újonnan veressenek.

Jegykiadási jogáért évenként 120,000 fontot fizet a bank az államnak. Minthogy pedig 14 $\frac{1}{2}$ milliót földzset nélkül bocsáthat ki, azok kamatait megtakarítja, vagyis legalább 420,000 fontot nyer. Azonkívül évenként tűzvész vagy hajótörés útján nagy mennyiségű bankjegy vesz el, melynek értékét soha vissza nem követelik, vagy vissza nem követelhetik. Mindamellet évenként középszámban 600 eset fordul elő, hogy megsemmisült bankjegyek értékét (évenként talán 16,000 fontot) fizetik vissza. Azon esetek a legritkébbak közé tartoznak, hogy a bank megsemmisülteknek mondott bankjegyekért kétszer volna kénytelen fizetni. Egy híres eset mégis fordult elő a többek közt; 1740-ben t. i. a bankigazgatók egyike 30,000 fontos bankjegyet kért, melyeknek értékét készpénzben lefizette. Haazérván a kandalló szélére tette e bankjegyet. Nemsokára reá kihívták a szobából s visszatérve többé ott nem lelta a papirt, mely minden keresés daczára elő nem került. Ez eset azonnal fel lön jelentve és mert lopás esete lehetetlen volt, minthogy 30,000 fontos bankjegyek nem voltak fogalomban a csalást pedig azonnal észre kellett volna venni, minthogy továbbá a bankigazgatót is aranybeesületű embernek ismerték, a bank rögtön szolgáltatott ki neki másolatot a szokásos térítvény mellett. Az igazgató meghalt, vagyona rég el volt osztva, midőn egyszerre egy harmadik előmutatja a 30,000 fontos bankjegyet. A bank beváltotta és az örökösök kötelesség érzetéhez fordult, de ezek megtagadták a fizetést. Végre nyomába jöttek a dolognak. A bankigazgató házáat valami építömester vette meg, hogy azt lerontsa, lerombolás közben pedig a kandalló egyik repedésében találták meg az említett bankjegyet.

A bankjegyek készítése és kibocsátása a bank egyik legnagyobb és legtevékenyebb osztályát képezi, de fontosabb teendője a banknak az angol államadósság kezelése, mely adósság jelenleg 780,119,722 font sterlingre rüg és csakugyan egy ily termékeny gazdagságu nemzet roppant segélyforrásai szükségessék, hogy ez óriási összeg kamatainak hat hónapról hat hónapra eleget tehessenek. Ez utóbbi szolgálat a bankot illeti, mert az angoloknál az állam keze még akkor sem érezhető, ha fizet.

Az angol nemzeti- vagy államadósság eredete II. Károly alatt keresendő. E király oly kölcsönt kötött, melynek tökéje soha vissza nem lett fizetve. Ez adósság később III. Vilmos alatt a királyság terhei közé soroltatott. Főlöszlegesen volna különben az angol adósság nőttön nőttét lépésről lépésre követni; tudvalevő, hogy az egyre szaporodott, valamint tudvalevő az is, hogy tekintélyes összegre emelkedett, mely alig egy félszázadja két akkorára nőtt azon óriási erőmegfeszítés miatt, melyet Anglia tett, hogy az első császárság hódítási vágyainak ellene szegüljön. Némely nemzetgazda, megilletődve a roppant terhek által, melyeket a folyton növekedő államadósság a jövő nemzedékek vállaira ró, szemére lobbantá Angliának, hogy millióit a tengerbe szórja, azon nagy költségekre utalva, melyeket Nagy-Britannia tön, hogy tengeri világuralmát fentarthassa. Bármint álljon is a dolog s bárhova fordította legyen Angolország a számtalan milliót, melyek államadósságát képezik, előttünk érdekesb lesz magát ez adósság kezelését szemügyre vennünk.

Az angol államadósság nincs kötvényekre osztva, mint az európai államok adósságainak legnagyobb része, hanem mindenkor a tulajdonos nevére szóll s nagy járadéki könyvekbe (transfer books) van bejegyezve. Az államhitelező (stockholder) követelése bármely törtjét másra ruházhatja át, föltéve — úgymond a törvény — hogy „a járadék nem kevesebb egy pennynél.“ A törvény e nagy szabadságával különben nem élnek a britek, mert a legkisebb mérvbeli érték legalább 2—3 fontra szóll.

Az államadósság adás-vevése a közalapok börzében, az úgynevezett Stock-Exchange-en történik, mely szentélyből szigorúan kizárják azok, kik az adósság aláírói (subscribers) közé nem tartoznak. E helyiségben rendszerint roppant néptömeg zajlik, mely közül két rendbeli egyéniség tűnik ki leginkább: az úgynevezett stockjobbers és stockbrokers. A jobbers-ek körülbelül a börzealkuszok szerepét viszik, ők határozzák meg egymás között és jegyzik föl az államadósság árfolyamát; a brokers-ek közönséges alkuszok és közvetítőkül szolgálnak a jobbereknek a járadékok vevői között. Némely erkölcstanár rossz szemmel nézi e börzét, mert kissé rossz hirneve van, színhelye nagyszerű üzérkedésnek és szerencsejátéknak. A játékosok, mert az időhöz kötött nyerésszedő üzérkedés szerencsejátékánál egyébbnek nem mondható, „medvékre“ (bears) és „ökrökre“ (bulls) oszlnak. Amazok árcsökkenésre játszanak s mindent feketének látnak; emezek áremelkedésre játszanak s nekik a világ eseményei oly csillogó rózsafényben látszanak tündökölni, mely majdnem pirosnak mondható. Ez utóbbiak újra „gyöngé“ és „erős ökrökre“ osztatnak a Stock-Exchange természetrajzában. A gyöngé ökröcskék természetete abból tűnik ki, hogy volna ugyan kedvök és bátorságok merész játéokra, de nincs pénzök, mi miatt az erős ökrökhöz kell fordulniok, kik nem dicsekednek rendszerint oly merész vállalkozó szellemmel, de mely bajon a gyöngé ökrök buzdításaikkal segítni iparkodnak.

Az angol államhitelezők száma 1859-ben 268,995-re rugott, kik közül

92,206	kevesebb	járadékot	húzott	10	fontnál
43,287	húz	10	és	20	fout között
89,601	”	20	”	100	” ”
25,008	”	100	”	200	” ”
13,012	”	200	”	400	” ”
3,742	”	400	”	600	” ”
2,421	”	600	”	1000	” ”
1,138	”	1000	”	2000	” ”
354	”	2000	”	4000	” ”

227 pedig 4000 fonton fölül s így csupán az államhitelezők között van Angliában 3—400 embernél több, kik 40,000 forintnál nagyobb jövedelemmel bírnak, vagyis szerény számításunk szerint millionariusok.

Az államadóság kamatai évenként kétszer januáriusban és júliusban, vagy pedig áprilben és októberben fizettetnek ki. A kamatot követelő a meghatározott napon megjelenik a járadékok hivatalában s ott látjuk falon az ábecze betűit, melyek mindegyikéhez egy segéd, egy állvány s bizonyos számú járadéki könyv tartozik. A kamatot fölveendő megmondja nevét, mire fölütik a könyvet, melyben az illető már kiszámítva találja kamat követelését az illető jövedelmi adó levonása mellett. A személy azonosságát aláírásával tartozik igazolni, mely hosszabb tapasztalás után a legbiztosabb eszköz. Ez meglévé a kamatjogosult fizetési utalványt (check) nyer, mely becses okmányokkal a szomszéd terembe megy, melyet kerek idománál és üvegfedélzeténél fogva rotundának neveznek. Ott az utalványt tetszése szerint papírban vagy ércpénzben fizetik ki. A kamatok lejáratá után az első héten akkora a tolongás, hogy csupán egy nap alatt 8—10,000 embert fizetnek ki, nevezetesen déltájban ijesztő módon szaporodik meg a közönség. A rotunda egyik pénztári segéde egyszer úgy remekelt, hogy reggeli 9 órától délutáni 3-ig 640 utalványt fizetett ki, tehát egy perc alatt kettőnél többet. Noha a kamatfizetések által mindenkor 7—8 millió vétetik ki a forgalomból, ez aranyivatar mégis hováhamarább finom aranyesepegéssé változik, úgy hogy a pénzforgalom ereiben valami nagy apadást vagy emelkedést épen nem venni észre.

A járadékok fizetésére 10 nagy terem és 400 egyén szükséges, kiknek 1700 lajstromot kell betölteni és mind a szolgáltatást az állam évenként csak 190,000 fontot fizet a banknak. A régi könyvek mind el vannak téve s így 1694. aug. 23-ka óta az adósság különféle neveit és történelmét, valamint az egyes államhitelezők vagyis stockholder nevét 270 év óta meglehet tudni. Érdekes e hitelező, illetőleg kamatjogosult néptömeg jellemrajza. Legnagyobb részük a középosztályból való, de tekintélyes contingens kerül az úgynevezett nyársopolgárság közül is. Az államhitelezők többnyire bizonyos méltósággteli arcz-

kifejezés, tisztességes öltözet és tartózkodó modor által válnak ki a népből. Köztük pedig a nők csak oly számmal, ha nem többen vannak, mint a férfiak. A nők közt fölismerhetők az özvegyek fekete öltönyük s különös alakú főkötőjük által, némelyek még elég fiatalok és csinosak és kamataik könnyen szerezhetnének nekik még udvarlót is, mások vénnek, kiaszottak, sárgák, előttünek, zsebre rakják a néhány shillinget és eltűnnek. Némely nő leányával együtt jelenik meg, hogy egy kis tiszta örömben ezt is részesítse, mert meg kell vallani, csupán az angolok azok, kik fölfogták a pénz költőiségét, melyet mintegy érzeménycént csatolnak az aranyokhoz. Különbösen rendőri felügyelet sem hiányzik és épen nem fölösleges, nehogy a fölszedett pénz hosszú újak által lábra kapva, kísétáljon a zsebből, melybe csak az imént tétetett.

A bank teendője az állam részére nemcsak az adósság kamatainak fizetésére szorul, hanem egyszersmind a bevételeket is eszközli érte, szóval ő az állam bankárja. Hetenkint egy milliót szed be csupán adóban. De azokat nem kapja valósággal, hanem csupán utalványokban, valamint ő is utalványokban fizet, úgy hogy egy shilling sem változtatja meg helyét, hanem minden kiegyenlítés szám fejtés útján történik. A bank nyílt könyveket tart az állam számára, elfogadja a számára kiállított utalványokat és aranynyal vagy papírjaival tölti meg, ha szükséges, az állam különféle pénztárait. Ez utóbbi műtét különben már a bank harmadik főosztályába az ügyvezett bank office ba tartozik.

Meg kell itt jegyezni, hogy az angolnak ellenszenvé van nem a pénz iránt, melyben mint feljebb meglőn jegyezve, még költőiséget is talál, hanem az érczpenz iránt. Valamely angol kiskereskedő így fejezte ki egy ember (man) és úr (gentleman) közti különbséget: „egy ember a vett árúkat érczpenzben fizeti ki, egy úr utalványt állít ki bankárjára.“ Angolországban a tekintélyes család ismertető jelei közé tartozik, hogy bankárja legyen, és csakugyan valamely jóhírű bankár nézete gyakran döntő a polgári tisztelet élvezésére nézve. Legtöbb hasznot mégis csak a kereskedésnek hajtának a bankárok. A pénz magában terméketlen és a társadalom érdekelve van, hogy az egyes pénzdarabok hasztalanul ne heverjenek. A bankárok, mint maguk is bevallják, új tőkét nem teremtenek, csupán e tüke jelvényeit hozzák forgalomba és szétosztva ezeket mindenféle alakban terméke nyítik a munkát, könnyítik a mindennapi adás-vevést és gyakran a kereskedők vételeit is.

Az angol bank tulajdonképeni banküzlete három nagy csarukban foly, melyek egymásba nyílnak. Az első a private drawing office vagyis a magánemberek üzleteinek szentelt hivatal; a második a public drawing office, melyben az állam számlái tétetnek folyóvá; a harmadik a bill office, melyben az előmutatóra szóló utalványok leszámítolása foly. Az első, vagyis a magánüzletek hivatala ismét több alosztályra oszlik, a mennyiben tudniillik az üzle-

tek magánosokkal vagy bankházakkal köttetnek, az utóbbiak számára ugyanis az egyes hivatalok betűrendben vannak fölosztva, mely üzletág különben összeköttetésben áll a világhírű kiegyenlítő, vagy számfőtőházzal (clearing-house.)

A számlakiegyenlítések régebben korcsában történtek; 1770 óta e célra külön házat béreltek ki a Lombard-streetben. A bankárok ugyanis abban állapodtak meg, hogy kölcsönös követeléseiket és tartozásaikat könyvekben történendő átirások által egyenlítik ki. Ez idő óta többé alig fiztetett ki kereskedelmi követelés, hanem csak a könyvekben egyenlített ki azokat hozzá- és leírás által. Ily módon történt, hogy 1839-ben 954 millió fontnyi forgalom csupán 66,275 fontnyi készpénzzel (papir és arany) egyenlített ki, úgy hogy a készpénz használatától majd végkép elszoktak. Továbbá 1856 óta abban egyeztek meg, hogy mindennap két kereskedelmi cég között a clearing-houseban megállapított mérleg az angol bankra szálló utalványok (checks) által egyenlítették ki, vagyis hogy az ottani hitelkönyvekben, átirás útján történjék a kiegyenlítés. Kiszámították, hogy a clearing-house megalakulása óta évenként 3 millió vert pénz lön fölöslegessé, tehát minden évben csupán kamatokban takarítható meg 100,000 font. A bank váltóosztálya minden hivatalában naponként meg kell a mérleget állapítani és egy segéd sem hagyhatja oda helyét „míg a számadás utolsó fillérig össze nem vág.” A francia banknál a naponként beváltott váltók összege középszámban 40 fontot tesz; Angliában a középszám 3—400 font között változik, oly nagyszerű ott a forgalom. Minden londoni kereskedő, ha bizalmat gerjeszt és a szükséges kezeséggel bír, váltóüzletbe léphet a bankkal. ha egyik igazgató, vagy a bank két kormányzója által ajánlatik. Ez esetben nyílt számlát nyitnak számára s a bank valamennyi általa kiállított váltót beváltja, különben a számára nyitandó hitel nagysága egy fölügyelő bizottmány jóváhagyásától, a kamatláb (discount) pedig a pénzpiacz helyzetétől függ.

Az angol bank csodálatos gépezet, melynek fő üzletágait az imént láttuk. Alant, egész angol erővel szigorú munkafelosztás létezik; de a mely mértékben fölfelé haladunk a magasabb állomások felé, azonnal látjuk az egységet is. A banküzletek vezérletét a kormányzó, ennek helyettese és az igazgatók kara teljesíti. Ez utóbbi 24 tagból áll, kikből évenként 8 kilép, helyökre pedig a választóképes részvényesek, a kik ugyanis bankrészvényekben 500 fontot bírnak, új tagokat választanak. Az alapszabályok így szólnak, valósággal pedig az igazgatók kara készíti el az alkalmas személyek lajstromát, melyet a részvényesek csupán helyben hagynak. Erre az igazgatók kara megválasztja a két kormányzót egy évre. Az első kormányzó jövő évre még egyszer megválasztható, azontúl azonban hivataloskodása minden esetre megszűnik. Az igazgatók és kormányzók folytonos újjáválasztása által azon veszélyt iparkodnak elhárítani, hogy valahogy rokonsági vagy sógorsági érdekek meg ne gyökerezhesse-

nek. Az igazgatók kara valamennyi ügyet szavazattöbbséggel dönti el, a rendkívüli eseteket kivéve, minden esütörtökön tartandó teljes gyűlésben. Hetenkint azonban három igazgatót választanak meg, kik a következő héten a bizottmányt képezik és a naponkinti ügyeket elintézik. Az angol bank üzleteiről szóló kimutatás hetenkint közzé tétetik, és egész forgalmi kezelése nyilvános. Az idegen utazó valóban csodálkozik, mily könnyűséggel nyílnak meg előtte e nagy intézet legkülönbözőbb hivatalai. Mennyire ellenkezik e szabadság más országok közigazgatási rendszerének titokszerű és áthatlan jellemével!

Az angol bank 54 segéddel kezdé meg működését, jelenleg 770-et foglalkoztat; és fők-intézeit is ideszámítva 928-at. Angliában a pontosság az üzlet lelke, és valóban csodálatos, mint élénkül 9 óra felé London-Bridge környéke. A segédek egy a más után érkeznek, mindnyájan gáncsolhatatlan öltözetben, oly tisztán és csinosan, mintha — angol kifejezéssel élve — kalapkatulyából léptek volna ki. Többé kevésbé méltóságos léptetésök a még hátralevő idő szerint irányul, miért is útközben sohasem mulasztják el az óra többszöri megtekintését. Munkával egy sincs túlterhelve, de mind egyiktől a legnagyobb serénységet, szorgalmat és pontosságot követelik. Hivatalos működésök alatt a legszigorúbb fegyelem uralkodik. Ez emberek fizetése 240,000 fontra rúg, ide nem számítva 20,000 fontot, mely nyugdíjakra van szánva.

A legtöbb segéd munkája 3 óraker már véget ér; néhányan mégis estve visszatérnek a banképületbe, nem kötelességből, hanem önön mulatságukért. Az épület egyik szárnyában ugyanis egy nagy és szép terem könyvtárrá van átalakítva, melynek költségét önkéntes aláírások fedezik. Jelenleg 500 taggal bir, kik évenként 250 fontnyi összeget képviselnek. A könyvtárnak 9000 kötete van, de napról napra növekszik külön önkéntes adományok által. A segédek az este egy részét ott tölthetik. Sokan London igen távol vidékein, vagy épen falun laknak s így rájuk nézve nagy előny, hogy a vasúti vonatok indulását ott várhatják be. Magában a banképületben lakni csak három személynek van joga: a főkönyvvezetőnek (c h i e f a c c o u n t a n t), a főpénztárnoknak (c h i e f c a s h i e r) és a titkárnok, a többi szétoszik estve és él családjának, mint a legtöbb angol, ha pedig eljön a hetedik nap, a vasárnap, ők is kivonulnak a szabad természet ölébe, vagy külön vágyaik szerint élvezik azt vagy pedig hivatalok kötelességeitől szabadon, a közügyi kötelességeket teljesítik.

Az előreboesátottak körülbelől eszmét adhatnak az angol bankról, e terjedelmes tartaléktárról, melyből az arany és ezüst ezer csatornán át szivárog a nemzet közé, honnan ismét visszafolyik egy és ugyanazon törvénynek hódolva, mely vizet emel a tengerből, ezzel étetve csermelyeket és folyókat, hogy azok viszont a tengerbe szakdjanak.

Még egy kérdésre kellene válaszolni: mennyi az ércpénz-készlet Angliában? Nagyon jól tudják ugyan, mennyi a forgalomban lévő papírpénz: 1858. jan. 1-jén valamennyi Angliában, Skóciában és Ír-földön forgalomban volt bankjegyek összege körülbelül 35,500,000 fontra rugott. Nem oly könnyű azonban az arany és ezüst forgalma számát meghatározni. Némelyek 40—50 millió fontra mások 80 millióra becsülik, valószínű, hogy a helyes szám e két szélsőség közt hullámozik. A pénz illetén összehalmozása kétségkívül csodálatos; mégis van ennél még csodálandóbb, s ez az erő, mely azt termeli s a munka tömege, melyet ez ércpénzkészlet képvisel. Az arany és ezüst nem képezi — mint az angolok maguk is helyesen megjegyzik — valamely ország valódi gazdagságát; ez igazi gazdagság rejlik a földben, melyet okszerű gazdaság naponként gyarapít, rejlik az árúban, melyeket milliónyi gyárak gyártanak, a népesség iparos hajlamaiban, a fáradhatatlan munkásságban és a hitelintézmények folytonos fejlődésében. Vegyük el valamely néptől pénzkészlete bizonyos részét és kétségkívül fájlalni fogja e válságot; de hagyjuk meg neki tehetségeit és szabadságát és bizonyos időben helyre fogja ütni veszteségeit Anteus módjára ki mindig erősebbnek állt föl újra, valahányszor megérinté a földet. „A nép és ipara, — mondják — valódi gazdagsága egy nemzetnek.” Ezt pedig Paterson Vilmos mondá az angol bank értelmes alapítója.

KELETI KÁROLY.

APÁCZAI CSERE JÁNOS MAGYAR LOGIKÁJA 1656-BÓL.

Apáczai Csere János életrajzát és munkássági körét közelebb-ről tüzetesen ismertették: 1858-ban Szilágyi Sándor „Erdély irodalom története” című cikk sorozatában (Budapesti Szemle IV. kötet); és 1859. october 24-én Erdélyi János, akadémiai székfoglaló értekezésében. Kútfeül szolgált mindkettőjüknek, Apáczai saját művein kívül, főleg az egykorú Bethlen Miklós önéletrírásának I. könyv 10—11-ik része (lásd Szalay kiadásában 244-ik lapon kezdve); a nagyobbára Bethlent ismétlő Bod Péter (Magyar Athénás 11—14 lap) és Seivert.

Szilágyi és Erdélyi céljukhoz képest különböző oldalról mutatják be Apáczait: Szilágyi általánosan mint irodalomtörténeti személyt, — Erdélyi mint bölcsészt állítja előnkbe. Nem érzem magamat híva tottnak, hogy e férfiak után az általuk mívelt térről valami újat nyújtsak; s ha mégis nyomukban járok, az okozza, mert közelebb-ről Apáczai neve ismét felszínre került, gyakrabban fordult meg az olvasó közönség előtt és méltán! Avagy nem örök tanúság fekszik-e abban a jelen és jövő nemzedék számára, hogy a tudományok nem-

zeti alapra fektetésének előharczosa, a korát századokkal meghaladó, elsőrangú nevelő, tanító, épen akkor részcsüljön — hosszas feledség után — méltó elismerésben, midőn az, a mire ő törekedett ez idő szerint, nemzetünk életszükségévé vált.

Ily körülmények közt, szükségesnek láttam Apáczai életrajzának újabb, népszerű ismertetését; megtartva — mennyire lehetett, — krónikásaink irmodorát, szavait. Az idéző jegyek közti rész Bethlen Miklóstól és Bod Pétertől van kölcsönözve, az adatokat azonban önállólag rendeztem.

Második sorban: ismertetni kívánom azon „Magyar Logicátskát,” melyet az enyészettől a maros-vásárhelyi ref. főtanoda könyvtára őrzött meg.

I. Apáczai Cs. J. életrajza.

„Apáczai János volt Barcza-apáczai¹⁾ szegény, ott minémü szabadsággal élnek olyan ember gyermeke“ (BM.); született 1625-ben; „elsőben a kolozsvári iskolában, azután a gyulafejérvári, abban az időben szépen virágzó kollégiomban tanult nagy szerénységgel és épülettel. Melyért megkedvelvén az erdélyi reformatus püspök Gelepi Katona István“ (BP.), az egyház költségén Utrechtbe küldötte 1648-ban (vagy 49-ben). Itt Apáczai öt év alatt, egyebekben kivál „a zsidó és ahhoz tartozó chaldeica, syriaca és görög nyelvben esudálatos nagy perfectiora ment. Abban az időben a szegény magyarok kivált Erdélyben úgy hitték, hogy ha nem német, s a plundrában nem jár, nem lehet tudós ember; professori nevet, theologiae, philosophiae, vagy medicinae doctori titulum felvenni sacrilegium lett volna; ezt a jeget Apáczai rontá el“ (BM.) ki, ügylátszik önálló, magasabb röptü lélekkel, — nem annyira a czimért, mint kora előitéleteinek ostromlására, — egyetemen léte alatt a theológiában és philosophiában doctorizáltatta magát 1651. april 21 én „és nemcsak tituláris, hanem valósággal ugyan doctus doctor volt. Hollandiában meg is házasodott és ha nemzetségéhez, hazájához, abban a dicsőséges Istenhez való szeretet le nem hozta volna, professori tisztességes hivatala és kenyere lett volna oda fel“ (BM). Az utrechti professorságot nem fogadta el; nem engedte ezt a honszeretet, melynek lángja őt oly korán fölemészté; „Az Isten házának és nemzetségének szerelme emésztette meg, melyet megmutat az ő magyar encyclopaediája“ (BM).

Kisebb műveit mellözve „Trajectumban laktában, 1653-ban adott világ eleibe egy Magyar Encyclopaediát, azaz, minden igaz és hasznos bölcseségnek egybefoglalását, 12 R. 412 lap, melyben traktál mindenféle tudományokról rövideden; sok magyar

¹⁾ Apácza, falu a Barczaságon.

szókat újonnan csinált és mintegy elsőben jeget akart törni a tudományoknak megértetésekre“ (BP). Encyclopaediáját sajtó alá adván majdnem öt évi Utrechtben tartózkodása után hazaindult; 1653. augusztus 29-én szombat napon érkezett vissza Gyula-Fejérvárra s e napot teljes életében megbőjtölte. Ugyanazon év november 2-án „az akkor erdélyi szokás szerint Fejérvárott adják kezébe a poetica classisist, melyet is nem lehetett megvetni az obedientia és szokás szerint, mind az mindennapi kenyérre nézve, az nagyhirű theologiae doctor-nak“ (BM. és BP).

„A Virgilius Georgicáját kezdvén magyarra fordítani a poeták-kal, annak alkalmatosságával physikát, astronomiát, geographiát kezd tanítani, úgy hogy egyszer azt az ő Georgicáját írni s tanulni kezdék a theológiára s philosophiára járók is“ (BM). „Mások ezeket látván, meg kezdik irigyleni az ő jó hírét, becsületét és azzal vádolni a fejedelem előtt, hogy ő Presbyterianus Theologus és Carthesianus Philosophus, a kik szerzik az ekklézsiában mind a mi hazánkban, s mind más országokban az egyenetlenséget“ (BP). 1655 szeptember 24-ikén a fejedelem, II. Rákóczi György jelenlétében, nagy vitatkozás tartatott, melyben Basire, az ezen év telén meghalt Bisterfeld helyébe lépett új professor, a fejedelmet az independensek és presbyteriek ellen tüzelte; intve őt, a főurakat, püspököket s másokat: nehogy a lefejezett „I. Károly angliai király (kinek Basirius egykor sacellanus-a volt) sorsára jussanak“ (BM). E vitatkozást részletesen ismerteti Szilágyi: miként küzdött a 30 éves férfi készületlenül, egyedül, anynyiak és a fejedelem haragja ellen, rendületlen lélekkel, elveiért, meggyőződéséért, a vitát szent Pál szavaival zárván be. (2. Tim. IV. 16, 17) „Az én első magam mentésében senki sem volt én mellett, hanem mindnyájan engemet elhagytanak, ne tulajdonították ez büntül ő nekik. De az úr én mellett állott és engemet megerősített.“

„Hallatott olyan szó akkor, tudom, de a fejedelem szájából-e vagy a vádolókéből, nem tudom: megérdemlené ez az Apáczai, hogy a fejérvári torony tetejéből vetnék le“ (BM). „Kereszturi Pál, a fejedelemnek ezelőtt tanítója és igen kedves embere, ki Apáczait igen szerette szép tudományáért, azt javallotta, tegyék a kolosvári iskolába mesternek“ (BP.) — professornak — „és úgy is lett; a rákot a Szamosba“ (BM). „Mikor oda bévitetett, perorált az oskoláknak igen nagy szükségéről és annak okairól, miért pusztulnak el a magyarok között? Tanítani kezdvén, sokan a fejérvári kollégiomból Kolozsvárra mentek nek a deákok a tanulás kedvéért“ (BP). „Basirustól én és az én nálamnál sokkal idősebbek és tudósabb deákok smmit nem tanultak, és ha az alumnia a deákokat és engemet az atyám ott nem tartott volna, bizony mint odahagytuk és Kolozsvárra Apáczaihoz mentünk volna; a minthogy a deákoknak java azt is cselekedte, Kolozsvár, Debreczen s Patakra“ (BM).

Kolozsvárt fizetése csekély volt „osztán esztendők és sok változása után a hazának az atyám (Bethlen János kancellár) szerze neki

Barcsai Ákos fejedelemtől a rendszerint való kolozsvári fizetésin felül esztendőnként az aknáról (sóbányák jövedelméből) négyszáz forintot. Szép projectumot írt vala egyszer, melyben megmutogatja vala, hogy a Basiriusnak rendelt ezer tallérból és az akkori fejevári collegiumra esztendőnként menő költségből nyolcz professor, akadémia és classisok tanítására való gymnasium kitelik; nem hiszem, Barcsai Ákos ha floreal vala, hogy fel nem állítja vala, de Isten ezt máig Erdélynek nem engedte“ (BM).

A lengyelországi veszedelem miatt Erdélyre következett sok nyomorúság közepette Apáczai fáradhatatlanul munkálódott. Fortiusnál olvassuk (Erpenius kiadása, 1622, 68 és 131-ik lap): „villámként csapj arra, a mit el akarsz érni; beszéded olyan legyen, mint a menydörgés. Ha nagyot akarsz cselekedni: ne egy vagy kevesek ellen vonj fegyvert, hanem egész országokkal, minden utánad jövő századokkal szállj szembe. Ha erős lelkű vagy: ne csak egyet győzz, hanem a föld kerekiségének minden népeit hodoltasd meg, hogy a századok olyat ne szülhessenek, ki veled egyarányu messze érkezzék.“ És Fortius Apáczainak példányképe volt; a mint az Encyclopaedia praefatiojában írja: „midőn már szinte elcsüggedve lennék, az isteni gondviselés különös kegyelméből kezembe akadt Joachymus Fortius könyve de ratione studii s ily kitünő, erős lelkű férfi tekintete előtt bámullattól elfogódva állottam; meggyőződtem, hogy egyedül ő mutatta meg az igaz utat, melyen a bölcsesség tetőpontjára lehet jutni s erős indulatom támadott, hogy minden dolgaiban az ő tanácsán járni igyekezzem.“

„A szörnyű tanulás — miként Bethlen írja — és az Isten háza és közönséges jó miatt való buzgó szorgalmatoskodás betegíté Apáczait, száraz betegségben, melyben is semmit sem kedvezvén az erős lélek az erőtlen testnek, ki kellett menni belőle, úgy tetszik ultima die anni 1659. Az Isten kivette ebből az ostoba háládatlan magyar világból, mely ő reá méltatlan volt s azután magához szedte az igen gyámoltalan belga feleségét és gyermekét is; ha maradéka maradt volna és módom lett volna benne, bizony megmutattam volna, hogy én Apáczait mint atyámat úgy tartottam, szerettem, becsültem, s emlékezetét ma is becsülöm. Ő nyitá meg Erdélyben, a tudós embereknek mind, a becsületnek ajtaját, megmutatá magán, hogy a magyar is megérdemli a doctor és professori nevet és elviselheti“ (BM). „Ha ez az ember tovább élhetett volna, úgy lehet itélni, hogy a tudományok is jobb lábra állottak volna; mivel néki a tanításban nagy földön mássa nem volt.“ (BP). „Bárcsak azt, a mit éle a hazában, békességben fordíthatja vala a közönséges jóra, sok nagy tudós embert csinál vala, és mind az egész nemzetséggel, külső-belső renddel megkóstoltatja, szeretteti vala a solida eruditot“ (BM). Meghalt 34 éves korában.

Álljon itt, az életírat végén, toldalékul, néhány megjegyzés:

1) Bod Péter igaztalanul itél Apáczairól, midőn azt írja, hogy az utrechti professorságot azért nem vállalhatta el, mivel „kényszeri-

tetett az erdélyi ekkleziákba a maga kötelessége szerint visszajöni. Ezen kötelezettség csak arra terjedhetett, hogy Apáczai egyházi költéségen tanulván, maig is gyakorlatban levő szokás szerint szavát adta: bizonyos időnek az őt segítő egyház szolgálatában töltésére; de ily kötelezettség csak erkölcsi lehet s a segély visszafizetésével könnyen feloldható lesz vala, ha „nemzetségéhez való szeretet“ nem lett volna benne.

2) Erdélyinek ezen kifejezése: „Apáczai Fejérvártt nov. 2-án az iskola igazgatásába lép“ nem egészen helyes; ugyanis Bethlen (Szalaynál 239. lap) ezt írja: „Fejérvártt négy akadémiikus simpliciter, stultis titulis syntacticae, poeticae, rhetoricae, logicae facultatis rector volt; a német gallér sacrae scripturae et theologiae professor.“ A rectorship tehát azon időben, Fejérvártt, a felsőbb osztályok rendes tanítóinak ezime volt s az oskola igazgatásával nem függött össze.

3) Scivert adatainak hiányosságára nézve kiemeli mind Erdélyi, mind Szilágyi, hogy ő(s utána Schuler) Gelei Katona István püspököt, ki kétségtelen adatok s az Encyclopaedia praefatiojának bizonyítása szerint is, Apáczai Utrechtben léte alatt, 1649 december 12-én halt meg, — Apáczai hazajötte után 1655 szeptember 24-én a Basiriussal tartott disputáció alkalmával életben levőnek mondja. Ezen tévedésnek némi földkerítésére szolgáljon a következő adat: van a maros-vásárhelyi ref. főtanoda könyvtárában 5455-ik szám alatt egy „Herodoti libri novem, Basileae 1557,“ kis folio, szövege hellen, melynek czimlapjára Apáczai sajátkezüleg ezt jegyezte. „Clarissimo Stephano Geleidonat Joh. Apacius 1655. 26. Jul. Albae Juliae.“ Ezen Gelei István tehát, ki 1655-ben életben volt, nem a reverendissimus püspök, hanem csak clarissimus; a püspöknek valamely rokona, valószínűleg fia, Apáczainak barátja s tanult, tudományos férfi, ki Herodotust hellen nyelven megértette, olvashatta. Kronikáink sehol sem említik. — Apáczainak idézett jegyzete még azon oldalról is érdekes, hogy Rákóczi György fejedelem épen a könyv ajándékozása napján, 1655 július 26-án érkezett vissza, oláhországi diadalmas hadjáratából Fejérvárra.

4) Ezzel összefüggésben megemlítem, hogy a vásárhelyi főtanoda könyvtárában még két könyven találtam Apáczai kezeirását; egyik: 1491. szám alatt „Chronicon Carionis, Witebergae, Anno 1572;“ czimlapjának közepére Apáczai ezt írta: „Ex libris D. Joh. Apacii 1659“ (életének végső éve). Ugyanott, közvetlenül Apáczai neve alatt, ez áll: „A. 1660. Factus Thomae Apaczaj, cujus Lux et Salus Jehova.“ Bethlen Miklósnál olvassuk: „Apáczai János . . . öcscsével Tamással, mindketten szép állapotra mentenek. Tamás tanuló társam, azután Zemplénben, onnét beszorulván a vallás üldözése miatt, Hunyad vármegyében; igen szép író volt, de ő tovább nem ehhez az íráshoz való.“ A Chronicon Carionisra jegyzett adat is igazolja Apáczai Jánosnak 1659 végén tör-

tént halálát, mert ezen könyvet 1660-ban már öccse örökölte. — A másodikat most csak emlékezetből közölhetem évszám nélkül; ennek czimlapja felső szélére ez van írva: „Est Joh. Cherj Apacius;“ később e könyv Pósházié lett, ki Cherj Apaciust kibúvván, fölibe jegyezte: Pósházi.

II) Apácza i Magyar Logiká eskája.

Ezen könyvet irodalmunk történelében egyedül Bod Péter jegyezte föl, Magyar Athenása 12-ik lapján ily szavakkal: „Adott Apácza i világ eleibe egy Magyar Logikát is, 1656-ik eszt. Gyula Fejérváron; ezt ajánlotta volt Rákóczi Ferencznek, a fejedelem fiának;“ utána minden későbbiek a czimet és évszámot így közlik. Hajlandó vagyok azt hinni, hogy Bod e néhány sort csak emlékezetéből írta, különben pontosabban másolt volna. Sajátkezűleg írt „Magyar Biblioteká“ jában is „avagy mindenféle, kiváltképen pedig Theologiára tartozó Magyar Könyveknek Listájok,“ melynek kéziratát a Teleki könyvtár őrzi, így említi: „Apácza i Tseré János Magyar Logiká ts kája, nyom. Gyula-Fejérváron 1656. 8. Részb.“¹⁾ — A valódi czim ez: „Magyar Logica tska, melyet a kitsindedek számára írt Apácza i János, egy a tudomány dolgában megkivántatott Taná tsal egyetemben. Fejérvárat, Nyomtatta Maior Márton. M. DC. LIV. kis 8r. 32 lap.“

Kutatóink, bölcsészeink e lappangó műre nagy súlyt fektettek; benne valamely rendkívüli tudományos kincset, terjedelmes magyar logikát kerestek: pedig így miként előttünk áll, inkább csak irodalomtörténeti és nyelvészeti becsesél bir.

A) Átalános ismertetés.

A könyv a „fejedelmi felségre választatott nagy reménységű ifjú Rákóczi Ferencz-nek“ van ajánlva, kinek „az igaz valóságban és az fejedelmeket megékesítő szép tudományokban örvedetes nevedekést kíván.“ I. Rákóczi Ferencz, mint tudjuk, született 1645-ben s apja sürgetésére, azon feltétel alatt, hogy ha „az igaz vallásban“ megmarad, 1652-ben előre „fejedelmi felségre“ választatott. Az ifjú fejedelem a könyv sajtó alá kerülésekor 9 éves volt s így Apácza i méltán ajánlhatta neki ezen „a kicsindedek számára írt Logiká eskát, mint a miben Nagyságod mostani idejéhez képest gyönyörködhetik.“ Mennyire teljesültek később Apácza iainak és másoknak a gyermek Rákóczihoz kötött reménységei: nem tartozik ide.

a) Az előbeszéd, cicero-betűvel nyomva, öt lapon (2—6),

¹⁾ Vagy talán e kis mű két kiadást ért, 1654 és 56-ban s Bod a 2-ik kiadást látta?

Apáczaianak korát jóval meghaladó nevelési elveiről tanuskodik, s egypár új, irodalomtörténeti adatot nyújt. Oly időben, mely után közel két századnak kellett lefolyni, hogy iskoláinkban a tudományok a latinnyelv uralma alól meneküljenek, — Apáczaiz ezt írja: „hogy a tudomány dolgába a több keresztény Nemzetektől olyan messzse maradtunk, . . . e gonosznak én a többi között három okait találván, tudniillik a jó, okos és hűséges tanítóknak; a jó tanítási módjának; és végezetre a Magyar nyelven írott könyveknek (kiváltképen a mellyek a Scholai állapotot néznék) rettenetes szűk voltát: . . . mivel az utolsónak találtam ártalmasabb voltát, leg először is annak akartam mérgét el oltani. Melly dolog más úton mint lehetet volna, hanem minden disciplinákat és tudományokat egy summában foglalván és a Magyar Nemzetnek szemé eleiben adván, én fel nem találhattam. Innen vagy on, hogy én magam gyengeségével nem gondolván, a Magyar Encyclopaediának írásához kezdtem volt. . . Innen vagy on az is, hogy e két rövid és kitsin munkátskámot még oda fel laktomban írogattam volt.“

Erdélyi az Encyclopaedia nyomtatási idejét 1653 őszére és az 54-re átmenő tételre határozza. A kéz alatti előbeszédnek ezen szavai is: „mely dolog más úton mint lehetett volna . . . és a magyar nemzetnek szemé eleiben adván“ azt látszanak bizonyítani, hogy a Logikácska sajtó alá kerülésekor 1654 ben, az Encyclopaedia már teljesen meg volt jelenve s a nemzet szemé előtt forgott, de én azon körülményt, hogy az Encyclopaedia 18-ik S jegyű ívének csak első harmada S₁, S₂, S₃, S₄ (405 — 412 l.) tartozik az Encyclopaediához, az utolsó kétharmadra S₅—S₁₂ (413—418 l.) pedig az „Oratio de studio sapientiae“ eleje, 1655-ös czimlappal, van nyomva: nem tudom másként kimagyarázni: hogy az Encyclopaedia 1653-ban sajtó alá kerülve, végső íveinek nyomtatása vagy 1654 legvégeig nyúlt, vagy 1655. elejére is átment.

b) A tulajdonképi Magyar Logika, garmond betűvel, 18 lapot (7—24) foglal el; ebben „Apáczaiz Ramus Logicáját magyarul írja le, szép, könnyű és többire gyermeki példákkal világosítva.“ A szöveg benne nem új, hanem csak az Encyclopaedia 5—27 lapjain olvasható résznek rövidebb kivonata; a „kicsindedek“ kedvéért azonban a tárgyat könnyítő példák vannak közbeszöve; amaz dült, ez álló betűs. A példák közül ide írok egypár jellemzőbbet.

„A feketeség formája a ténának, mert ha fejtér, veres, zöld volna, nem volna téná, hanem festék vagy mi egyéb. — A természet azért mondatik természetnek, mert termik; a Székely mondatik a Székely helytől.“

Érdekes főleg azon példa, mely a Logika legvégén a „mondások elrendelését“ (methodus) világosítja: „Az elrendelésben a gondoltatik meg, hogy a mi magán világosabb avagy közönségesebb előb tétessék, és a mi homályosabb avagy részszerént való, utol.... Legyenek a Logikának minden határozási, elosztási, regulái felta-

láltattak, és legyen azoknak mindenike külön külön megítéltetett is; mind ezek külömb külömb darab pappiroskára irassanak le és egy tseberbe hányassanak bé; ha itt azt kérde: melyik része tanítson meg a Logicának ez egybe zavart mondásoknak el rendelésére? a feltalálásnak helyeire itt semmi szükség nintsen, mivel mindenek feltaláltattak (inventio): sem a mondásoknak megítélésére, mivel mindenik mondás meg próbáltatott és meg ítéltetett (judicium): sem az okoskodásra nints itt semmi szükség; mivel minden kételkedések itt meg hányattak és vettettek (dianoia): egyedül az elrendelés vagy on hátra (methodus). A Logikus azért az mesterségi elrendelés világa által, a tseberből ki választja a Logicának meghatározását, az után elosztását, s — továbbá az elosztott részeknek meghatározásokat, és így eléb eléb. — Ezen rendet tartanak többire a Poéták, Orátorok s akármi írók is irásokban, csak hogy a Poéták néha megszemb távoznak tőle, az Orátorok is az kezdésben, fel tevésben, megerősítésben, és el végezésben ezen rendet igyekezik megtartani és el követni.“

c) A T a n á c s, melyben „Fortius nyomdokát követvén az Ifjúságot a szorgalmatos tanulásra igyekeztem fel indítani“ nyelvészeti tekintetben legbecesebb. Nyolcz sűrű petit betűs lapra (25—32) terjed. Összehasonlítva az alapúl vett eredetivel: „J o a c h i m i F o r t i i d e R a t i o n e S t u d i i l i b e r, v e r e a u r e u s ; L u g d u n i B a t a v o r u m, 1622, k i s 8 r. 160 l a p,“ Erpenius kiadása, ki az előbeszédben írja: „caeterum cum rarissima ejus sint exemplaria . . . curavi eum iterum excudendum“: — Apáczaí annyiban eltér Fortiustól, hogy párbeszéd alakban ír; a bevezetést (25. lap) és legvégül (32. lap) azt, mi a tudományok „egymásból függéseket“ illeti önállólag szerkeszti, a mű többi része Fortiusból van fordítva, de szabadon és igen erőteljes nyelven. A T a n á c s 26-ik lapja a d e r a t i o n e s t u d i i 1—10-ik lapjairól van szedegetve; a 27-ik lap: 11—18-ról; a 28-ik l: 19—26; 29 ik l: 29 és 56—62; 30-ik l: 63—84; 31-ik l: 85 és 100—117; a 32-ik lapon az ékesenszólás dicsérete Fortius 45-ik lapjáról van véve. — Annyi józan felfogás rejlik ezen igazán „arany könyvecskében“ s Apáczaí oly műértőleg, helyes tapintattal válogatta ki a dolog velejét, hogy eszmelánczolatát közlésre érdemesnek tartom:

A tanítvány tanácsot kérd tanítójától „szántsándéka felől;“ neki „mindenek a külső állapotot tanácsolják“ s ő bizony idején arra akarja fogni magát, mert „nem lehetünk mind papok.“ A tanító (Fortius) megjegyzi, hogy nemcsak az eklézsiában, hanem „a politiaiban is kell a tudós ember“; de a külső állapot is „vajki sokat meg tsalt“, egyedül a bölcsesség az, mely „soha senkit meg nem tsalt.“ Megtanítja azért az ifjat, miként haladhat elő a tudományokban; „három dolgokra vigyázz: első a készület, a második az út, a harmadik a tudományok, mellyeket tanulnod kell.“

1) A k é s z ü l e t, „öt dolgokban áll:“ a) tüzz magad elébe oly czélt „melyre soha senki el nem ért.“ b) „megutálván a henyéltést szeressed

a munkát; „a test sanyargatását rendelő középkori eszméket ajánlja ugyan: „hály örömesben száraz deszkán avagy kemény kővön, mint lágy párnán avagy gyenge ruhán; egyél olyan ételeket job szível, az mellyek nem igen kedvessek az inynek; kerüld valami gyönyörűséget hoz,“ de ezeket józan logikával kellő mértékre szállítja: „egészségedre mind azáltal gondot visely, mert annélkül dolgozban el nem járhaez“ c) „Ha mihez fogsz és egy előszször nem szolgál kétségbe ne essél;“ mert „a derekas dolgok nehezen születnek“ s csaknem észrevétlenül haladnak elő: „miként az órának árnyékát eléb menni nem látod, s . . . a füben is nem hogy most nő, hanem hogy nőt az látszik.“ d) az gazdagság után vágyodást vesd meg“ mert „nintsen ritkáb s nintsen is nagyobb dolog, mint igen gazdagnak s igen tudósnak lenni.“ e) „gyönyörködjél, ha tudományodért“ dicsérnek.

2) Az út is, melyen a tudományokhoz jufhatunk, öt dologban áll; „olvasás, hallás, elmélkedés, taníttás és az írás; az három első leg nehezeb, az taníttás könnyeb, az írás peniglen mindeniknél is könnyeb.“ És itt nehány örökre igaznak maradó gyakorlati szabály lyal találkozunk: „egyedül ha lehet soha semmit ne olvass, . . . tsu dälatos az mely vigyázó itélet származik az más jelentéséből. — Az mit az leczkén halsz, légy azon mindjárast hogy arra mást meg tanits; azon igyekezzél, hogy napotló napestig tanithass, . . . az magad gyakorlása által tsudälatos mely nagy dolgok böségén szerzed tennen magadnak. — Nem kell sokat olvasni, hanem soká. — Mikor valamely írónak szavai nehezek, job ott megvallanod hogy azokat nem érted, mint haszontalanul sok idődöt rajtok felettéb el töltened; na gyob indulattal keresvén az dolgot, mint a szóknak értelmét.“ — Ha a lelki munkában kifáradtál: „ottan ottan untig hányj követ vagy valami egyebet, tsak hogy ha lehet, oly játékot keress, az mely mia sok idődöt ne veszeds.“ — Minek utánna az tudományoknak summáját meg tanultad, minden esztendünként keress más más lakó helyt; mind mezön, mind erdön, mind várasón, falun találsz valami olyyat kit az előtt nem tudtál.“

Érdekes azon tanács, melyet a íróknak ad: „ha oly helyeken forgasz az holott könyvnyomatók is vagnak meny el ő hozzájok és jelents meg hogy készüljenek mert könyvet akarsz nyomtatás alá vetni, bár ugyan abban az előtt egy levelet se irtál legyen is meg. Az mit így el kezdesz kételemtség alatt végben is kell azt vinned, könyf így írni igen, midön az nyomtató mindennap új írást kér. Én az én könyvemet ilyen formán irtam.“ — Fortius is azt írja ugyan (85. lap.): „Id ego in omnibus pene libris feci, ac etiam in isto“ mindaz által úgy hiszem, hogy Apáczaí itt saját könyvéröl, az Encyclopaediáról, nyilatkozik; erröl mondja, hogy elejét nyomtatás alá vetette s a többi része lassanként készült, midön a nyomtató minden nap új írást kért. „Mind azáltal meg lásd, az mit így irsz jól tudd.“

3) A tudományoknak „dicséretekröl s szántalan hasznokról“ most nem szól, „tsak azoknak mind egymásból függé-

seket“ említi: „Az Szent írást derekason meg nem magyarázhatod, ha theologus nem vagy; jó theologus nem vagy, ha ethicus, Oeconomicus, politicus s Juridicus is nem vagy, ilyen sem vagy, ha medicus is nem vagy; jó medicus sem vagy, ha physicus nem vagy; jó physicus nem vagy, ha opticus, musicus, astronomus, geographus nem vagy; mind ez nem lesz ha geometra nem vagy; jó geometra nem vagy, ha arithmeticus nem vagy; ilyen nem vagy, ha logicus nem vagy; jó logikus nem vagy, ha eloquens nem vagy; Eloquens végtére nem vagy, ha Grammaticus és ha Rhetor jó nem vagy. Mi vagy kérlek! eloquentia nélkül? sőt ha most volnál is valami, az következendőknel (jövő nemzedéknél) mi léssz?“ — S hogy milyen az eloquentia azt költői lelkesültséggel így festi: „az ékesen szóllás ám az, az mely az tsillagok járásait, az szeleknek fuvásit, az langok murrogásit, az vizeknek zugásit, hegyeknek magasságit, az berkeknek árnyékit, az patakra folyásit úgy fejezi ki, mint ha szemeid előtt volnának;“ . . . az ily „tsergedező patak módon folyó ékes írás teszi azt, hogy másoknál, kik dologgal rajtnak nem aláb valók, sokkal nagyobb méltóságba s kedvességbe légyünk.“

B) Nyelvészeti ritkaságok.

Csak néhány feltünőbbet emelek ki: sajdítottani a dologhoz; magyarul leírni = magyarra fordítani; felbúdult és háborúelme = bódult és felháborodott elme; bódult talán a bódultnak eredeti alakja s jelent olyat, kinek eszét a bú feldulta, megzavarta; valamely dolgot szivemben elrejtve forralok; szép, a legtudósba kakkal egyarányu messze hagyítottani = erőteljes kifejezés, mely az erőt és ügyességet központosítva foglalja magában; mind e világ zászpára méltónak kiáltanak = örültek, boldognak tartanak, — a régiek szerint: a zászpa gyógyszer az örültség, búskomorság, düh, nyavalyatörés ellen; nem szükség azt karó hegyében tőkesztetni = karó tetejébe ütni, hogy mindenki lássa, — mindenkinek orrára kötni, — tőkeszt tájszó = valaminek hegyébe tűz, akaszt; tudé = tudod-e; félszerű tudós = közepszerű, féltudós; magahit = önhietség; helyhet = helyez vagy helyeztet; unadalom = unalom; napotló napestig = naphosszant, reggeltől estig. „Az kikre másokat valaha tanítottam . . . még most is úgy tudom, majd mint az tiz ujjomot“ igen szép fordítása Fortius ezen szavainak: „quae alios docui, ea tam mihi perspecta sunt, quam corporis membra ipsa.“ Taniton tanits = szakadatlanul tanits; örömsben; születtermészet = mely velünk született; a tudomány dereka írásban áll; hol gezemize, teretura és fajra fai beszédeket kell halgatnod, oda ne menj (ubi fore putabis eos, quorum audire ugas deberes, ne accedas. 75. lap.) = a beszéd jelzői közt a fajra fai egyértelműnek látszik a mai fajtalan kifejezéssel; minden maradvád =

maradékok. „Mennyi könyvet irhatnál azokon az órákon, melyeket barátiddal a z t s a p á s b a n (?) Istenednek boszszuságára töltesz (quot volumina possent scribi intra horas illas, quae per annum pereunt, 103. lap); a c s a p á s szót nem tudom másként értelmezni, mintha azon jelentést kötöm hozzá, melyet faluhelyt, a határnak nyájakra nézve szabad vagy feltiltott részeinél, használnak s c s a p á s és t i l a l m a s szavakkal szoktak megkülönböztetni; e szerint: a csapásban időt tölneni, egy jelentésű lenne a l é z e n g é s s e l. — A lángok m u r r o g á s a = természetű-utánzó hang.

Magyarul leírni; zászpára méltó; felszerű; magahit; napotló napestig; születermeszet; fajra-fai beszéd stb. irodalmi nyelvünk becses nyereseményei gyanánt tekinthetők.

C) Ezen „unicum“ története.

Ezen irodalmunkból — úgy látszik kicsinyiségéért — csaknem kiveszett műnek egyetlen ismert példánya megérdemli, hogy történetével néhány sorban megismerkedjünk:

Első tulajdonosa a könyv címlapjára, közbül, jegyezte nevét; de a név később kivakartatván csak ennyi maradt meg belőle: „Sum . . . . 1662.“ A hiányos helyet kémszerrel áztatva homályos vonások tüntek elő, melyekből meglehetősen biztosággal ki lehet betűzni e két szót „L a d i s l a i K a b ó s m. p.“ — A második tulajdonos a címlap aljára ezt jegyezte: „Sum ex Libris Stephani Károlyj de N.-Bánya Anno 1683 dje 20. Juny.“

A könyvecskét már az első tulajdonos jelenleg is meglévő, s e kis művet számunkra megőrzött, bőrkötésében használta; elejére négy levél írópapirost kötöttek, mely nagyobbára beírva, most is benne van. Hogy ezen írott jegyzetekről zavar nélkül szólhassak, a lapokat I—VIII. számokkal jelöltem (a VII—VIII. lapok alsó fele ki van szakadva). Az I. lapon legfelül két szó „sunt homines . . .“ ugyanazon tinta és kézirat, mint Sum . . . 1662; ez Kabós tollpróbája. — Úgy látszik, hogy a könyv végére is, elejének megfelelőleg, négy levél papír volt kötve, de kiszakadt.

A könyvre jegyzett tulajdonosok közül idő szerint harmadik: „Paulus Salánki Anno 1741“ (VIII. lap). A II. lapon alól ez áll: „Dono accepi a Domino Micháele Papai sub his conditionibus quod in perpetuum obligatus servus, 1750,“ — felül pedig ez: „Liber Coll. Agropolit. quem obtulit Ill. Coll. Bibliothecae (M.-V á s á r. későbbi irással közbeszúrva) Il. D. Joseph. Sárközi, Bibliothecario J. Szilágyi;“ a kettő közt rajzónnal írott olvashatatlan betűk látszanak, melyek alatt az évszám 1745, tisztán kivehető.

A főiskola könyvtárnokainak névsorát csak 1765-ön kezdve tudtam összeállítani; ezek közt van ugyan egy Szilágyi nevű, ki épen 1765-ben hivataloskodik, de kereszt neve M i h á l y. A II. lapról idézett adattból kitűnően, hogy 1750-ben a könyv még másé volt, a

közbenső 15 év alatt: 1750—65-ig, jutott a maros-vásárhelyi főtanoda a Logikácska birtokába.

A III—VII. lapon Károlyi István kezével egy Iatin-magyar műszótár van összeállítva, mely a mű logikai részét elejétől végig, nyomról nyomra kíséri, nagyobbára az Encyclopaedia megfelelő szakaszainak (5—26 lap) aljáról van másolva.

A hátulsó könyvtábla belső lapjára ugyancsak Károlyi, ily czim alatt: „Alphabetum de memoriae praeceptis“ 20 sor latin verset jegyzett; a T a n á t s főbb eszméit ismétli.

Curiosumként ide írom az I. lapról azon „Tüdő és máj rothadás ellen való orvosságot, mellyet tüdőviznek hínak“ s melyet úgy látszik Salánki jegyzett fel. „Hozzá való szerszámok: Pápa fű, kerti Sállya, vad Sállya, Isop, Ruta, Kopotnyik, Kemény magh, Örvény gyökér, Fekete üröm gyökér, Porcsfű, Róka tüdő májostul, akár bornyu tüdő. Ezeket akar borban akár bor seprőben égett bor modon kell meghégetni és levét mint égetett bort reggel és estve ha az szükség kivánnya üdő közben is innya. Igen hasznos és az tüdőt neveli.“ Szép kis ital lenne biz' ebből; nem ok nélkül zengi a népdal (Népdalok és mondák I. 63 lap.) „Ki az urát nem szereti, kopotnyikot főzön neki.“

Mindjárt a tüdővíz alá, különböző, apró irással ez van jegyezve: „Die 27. octobr. Láttam álmomban házamban az kertemből egy rajt elmenni.“

Végre a Logikácska felfedezésének történetéhez járulok egy pár adattal. Erdélyi János 1859 october végén, a Kazinczy ünnepély alkalmával, alólírtat megbizta, hogy Apáczainak philosophiai munkáit s köztük lappangó Logikát az iskolai könyvtárban keresse; ugyan e tájt, 1860 januar 21-én kelt levelében Szilágyi Sándor nagy-kőrösi tanár adott hasonló megbizást. Főiskolánk könyvtára 1857—1860 novemberéig lévén új rendezés alatt: az öszves névsorok épen ekkor tisztázásra voltak kiadva s különösen a betűrendes névsor csak 1861 julius végén készült el. Midőn a régibb névsorokat 1859 végén és 1860 elején átforgattam Apáczainak csak Encyclopaediáját s az Oratiot de studio sapientiae külön kötetben, de 413-an kezdődő lap-számmal találtam feljegyezve s erről Szilágyit levelében értesítettem, Erdélyivel 1860 nyarán a sárospataki százados ünnepélyen közöltem keresésem sikertelenségét. — Szabó Károly, az erdélyi muzeum nagyérdemű könyvtárnoka 1862. junius 18-án a betűrendes névsornak magyar könyveinkről készített új jegyzékét forgatva, rendkívüli örömmel üdvözlé a 373-ik lapon (3603 szám 254-ik alpont alatt) beiktatva álló Logikácskát; az első közlés erről a Korunk 1862. junius 25-ki számában történt. — Ki látja, mily lélekismeretes pontossággal és történeti hűséggel kutat és másol Szabó Károly s mily becses czímmásolat gyűjteménye van, — a magyar tudományosság érdekében óhajtania kell: bárcsak a hiányos könyvesházak helyett, mentől előbb, a régibb magyar könyvek teljes czímtárával örvendeztetné meg a közönséget!

F. SZABÓ SÁMUEL.

HAZAI KÖNYVÉSZET.

A MAGYAR BIRODALOM TERMÉSZETI VISZONYAINAK LEIRÁSA.
A M. T. Akadémia megbízásából készítette Hunfalvy János. —
Első kötet. II. Füzet. 1863.

E geographiai irodalmunkban korszakot képző műben a hazánk természeti viszonyainak földérintésére irányzott vizsgálatok eddigi eredményei nagy szorgalommal és kritikai tapintattal vannak összegyűjtve és rendszeresen feldolgozva, úgy, hogy hazánk természettudományi leírása a földirai tudomány jelen színvonalára van emelve. Így nyilatkoznak e műről akadémiánk első rendű tekintélyei a természettudományi szakban. Mi többször visszatérünk e mű ismertetésére. Addig legyen elég e rövid figyelmeztetés. A mint nem nélkülözheti egy művelt magyar könyvtára se hazánk történelmét: e műnk sem szabad hiányoznia egy könyvtárból se.

Az egész mű tíz ívnyi füzetekben jelenik meg. Az egész 8—9 füzetet fog tenni. Egyegy füzet előfizetési ára egy forint.

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNELME. Irta Horváth Mihály. Új dolgozat. Ötödik kötet. Pesten. 1863. Heckenast Gusztáv tulajdona.

E kötet hazánk történeteit III. Károly trónraléptétől II. József haláláig adja elő. Mily cseménydús időszak hazánkra nézve! Mennyi nemes érzést ébreszt, mennyi tanulságot nyújt csak ez egy kötet. Különösen nagy gonddal és terjedelmesen van feldolgozva II. József kora. Ajánljuk a becses s aránylag nagyon olcsó munkát a nagy közönségnek. E műnek is ott kell lennie minden magyar ember könyvtárában.

STATISZTIKAI KÖZLEMÉNYEK. A hazai állapotok ismeretének előmozdítására kiadja a M. T. Akadémia statisztikai bizottmánya. IV-ik kötet. II. Füzet.

Tartalom: Magyarország viszonyainak statisztikai vázlata Hunfalvy Jánostól. — Elemi tanügy a kalocsai érseki megye területén 186 $\frac{1}{2}$. Dr. Barsi Józseftől. — Adatok a békésbányai hely. hitv. egyházmegye ismertetéséhez. Szathmáry Károly. — Magyarország különböző egyletei. — Újabb adatok a magyar egyetem életéből. Dr. Konc Sándortól. — Elemi tanügy az esztergami érseki megye területén 186 $\frac{1}{2}$. Dr. Barsi J. — Egyveleg. — Úgy hisszük, minden egyes füzet tartalma eléggé ajánlja e művet.

NAGY-ENYEDNEK ÉS VIDÉKÉNEK VESZEDELME 1848—49. Történeti vázlat. Irta Báró Kemény Gábor, Pest, 1863. Osterlamm Károlynál.

Szerző azon vidék szülöttje, melynek 1848—49-ki veszedelmét leírja; járt ez események főbb pontjain; ősméri a nevezetesebb szereplők igen jelentékeny részét. Egybeköttetései, ősmereiségei útján is sok adatra tett szert. Innen a mű adatgazdagsága, innen emlékirati részletessége, teljessége, hűsége. Tömérdek új adat; és sok adat, a mit mások hoztak föl, megigazítva, tisztázva. Nagy becsű adalék a 48—49-ki események történeteéhez, a nyomonzó történetirő lelkismeretes kritikájával összeállítva.

TOMPA MIHÁLY VERSEI. VI. kötet. Vegyes tartalommal. Pesten, kiadja Heckenást Gusztáv, 1863.

A, jeles költő újabb, szétszórtan megjelent költeményeinek gyűjteménye. Úgy hiszszük, elég hirdetnünk, hogy megjelent.

DACIA FELOSZTÁSA A RÓMAIAK ALATT. Irta Torma Károly. (Külön nyomat az Erdélyi Múzeum-egylet Évkönyvei II-ik kötetéből.) Kolozsvárt, 1836.

E kis füzetben Erdély derék régiségbuvára egy római feliratos követ ismertet, melyet Kolozsvártól keletre mintegy másfél mértföldnyire Kára helységében találtak. Mutatja e kö szövege:

1-ör) hogy amaz Erdély ókori földirátára nézve nagy fontosságú vélemény, hogy Dacia három részre volt felosztva — mit sokan elismerni vonakodtak, — csakugyan helyes és jogosult.

2-ör) hogy Dacia e külön részeinek egyesülete testületi és rendi joggal bírt, conciliumokat tarthatván:

E két tétel által — mond szerző — oly fontos földirati s római államszervezeti adatot nyertünk, hogy e nyereségért a karai fölíratot Dacia „Corpus Inscriptionum“ -a egyik gyöngyének méltán nevezhetni.

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK. Kiadja a M. T. Akadémia nyelvosztályának bizottsága. Szerkeszti Hunfalvy Pál. Második kötet. Első füzet, Pesten, 1863.

Tartalom: Ertekezések: 1) A cselekvés egyszeriségét jelölő d, van, ven és n képzőkről. Fábrián Istvánról. — 2) Csuvas közlések és tanulmányok. III. czikk. Budenz József. — 3) A nyelvtudományról. Hunfalvy Pál. — 4) A magyar nyelv képzőiről. Hunfalvy Pál. Ismertető rész: Tudósítás a nyelvtudományi bizottság működéséről. — Könyvismertetés: 1) Ejszaki tatárok dalai. Vambéri Armin. 2) Szilády Aron. Nyelvészkedésünk czélja és eszközei. Hunfalvy Pál. 3) Torkos Sándor. A magyar személyszók viszonyítása. Hunfalvy Pál. 4) Kriza J. Vad rózsák. Hunfalvy Pál. — Vegyes apróságok. Budenz József. Könyvjelentések.

TARTALOM.

TIZENHETEDIK KÖTET.

LIV — LV. FÜZET.

	Lap.
KÉT ÉPOSZ. Második közlemény. Szász Károlytól.	3
A KÉT KALUGER. — Gróf Teleki Domokostól.	55
AZ ANGOL ALKOTMÁNY TÖRTÉNETE 1760—1860. — Thomas Erskine May után.—Első közlemény. A korona befolyása. — Barsi Józseftől.	82
M. TUD. AKADÉMIA. 1862. Október — december. 1863 január — márczius. — Cs. A.	157
IRODALMI SZEMLE. — A Tiszaszabályozás következményeiről. (Kerner után). Hunfalvy János. — Az alföld florája. (Das Pflanzenleben der Donauländer von A. Kerner. Inns- bruck 1863. Kanitz Ákos. — M. Chevalier a londoni mütárlatról. (Vége). Jánosi Ferencztől. — Oeuvres complètes de Frédéric Bestiat. Paris, 6 kötet. Az író életrajza: Chevalier után Deák Farkas	224
HAZAI KÖNYVÉSZET.	257

LVI—LVII. FÜZET.

GEOFFROY SAINT-HILAIRE IZIDOR.—Almási Balogh Páltól.	261
AZ ANGOL ALKOTMÁNY TÖRTÉNETE 1760 — 1860. T. Erskine May után. Második közl. — Barsi Józseftől.	298
A NAP ÉS AZ IZZÓ TESTEK SZINKÉPE. — Than Károlytól.	327
LESSING. Irodalomtörténeti tanulmány. Első közlemény. — Majthényi Dezsőtől.	342
A BREBIRI GRÓFOK. — Első közlemény. — Salamon Fe- rencztől.	381
TÚLVILÁGI KÉP. — Szabó Józseftől.	409
AZ EMBER HELYE A TERMÉSZETBEN. — Embertani tanulmány. — Greguss Ágosttól.	420
M. TUD. AKADÉMIA. 1863. April—május.	450
IRODALMI SZEMLE. — Az angol bank. Esquiros után. Keleti Károly. — Apáczy Csere föltalált logikája 1656-ból. Szabó Sámuelről.	474
HAZAI KÖNYVÉSZET.	502

